A

502

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ο ΑΡΑΤΟΣ ΣΤΟΥΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΥΣ ΤΟΥ

Χαρίλαος Ε. Αυγερινός

Διδακτορική Διατριβή

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
026000200280

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα»

(Ν. 5343/32, άρθρο 202, §2)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπων: Γ.Ν. Γιαννάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλη: Ι.Ν. Περυσινάκης, Καθηγητής

Α. Αγγέλου, Αναπληρωτής Καθηγητής

Λοιπά μέλη της εξεταστικής επιτροπής

Κ. Κωνσταντινίδης, Καθηγητής

Δ. Ράιος, Καθηγητής

Σ. Δημητριάδη-Κωνσταντινίδη, Επίκουρος Καθηγήτρια

Α. Ζωγράφου, Λέκτορας

Μ. Λιάτση, Λέκτορας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αφιερωμένο στην Αγγέλα

Habent sua fata libelli

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	**ix-xi**
	ΠΕΡΙΛΗΨΗ	**xii-xiv**
	ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	**xv-xix**
	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	**1-28**
(i)	**Γενική επισκόπηση**	**1-3**
(ii)	**Ανασκόπηση της ειδικής βιβλιογραφίας**	**3-17**
(iii)	**Η παρούσα έρευνα**	**17-28**
	ΜΕΡΟΣ Α΄	
	ΤΑ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ*: ΠΟΙΗΣΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	**29-293**
(i)	**Διδακτική ποίηση και φιλοσοφία**	**29-40**
(ii)	**Ο «στωικός» Άρατος**	**40-61**
(iii)	**Μυθολογικές και κοσμολογικές ερμηνείες: «ορφικά» και πυθαγορικά στοιχεία στα *Φαινόμενα***	**61-109**
(iv)	**Η προσωκρατική παράδοση**	**109-135**
(v)	**Η επιστημονική παράδοση των *Φαινομένων*: αστρονομία και προγνωστικά**	**136-199**
(vi)	**Η φιλοσοφική επίδραση του 4^{ου} αι.: κοσμολογία και θεολογία**	**200-256**
(vii)	**Ο κόσμος ως τεχνούργημα**	**256-265**
(viii)	**Το έμβιο σύμπαν**	**265-274**
(ix)	**Η «βιβλιακή» ποίηση του Αράτου**	**274-293**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΑ *ΦΑΙΝ.* ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ 294-744

(Εισαγωγικές επισημάνσεις) 294-302

ΤΜΗΜΑ Ι

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 303-429

1. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ ΑΡΑΤΟΥ 303-342
   - (i) Η αρνητική κριτική του Πραξιφάνη και η κρίση των ομοτέχνων του Αράτου 303-325
   - (ii) Από τον Πραξιφάνη έως τους *Βίους*: ο Έρμιππος 325-342

2. ΟΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΙ 343-429
   - (i) Η σύνδεση των *Φαινομένων* με τη Στοά: ο Χρύσιππος 343-348
   - (ii) Τα νέα κέντρα: η Ρόδος και η Πέργαμος 348-375
   - (ii.α) Άτταλος και Ίππαρχος: η ροδιακή έκδοση των *Φαινομένων* 355-360
   - (ii.β) Ο Κράτης ο Μαλλώτης 360-362
   - (ii.γ) Ο Βόηθος και η κληροδοσία του στις αράτειες σπουδές 362-365
   - (ii.δ) Ο Ποσειδώνιος και η Σχολή του: τα *Φαινόμενα* από τη Ρόδο στη Ρώμη 365-371
   - (ii.ε) Η παγιοποίηση των ερμηνειών 371-375
   - (iii) Ποίηση και τέχνη: η ομηρική κριτική και ο Άρατος 375-397
   - (iv) Τα *Φαινόμενα* του Αράτου στον κύκλο των Pisones 397-409
   - (v) Το *De astris* του Ιουλίου Καίσαρα 409-413
   - (vi) Ο *Στέφανος* του Μελεάγρου 414-415
   - (vii) Ο «μυθογράφος» Άρατος στον Διόδωρο τον Σικελιώτη 416-429

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΙ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ 430-744

1. ΤΟ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ Β΄ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ 430-517

(i) Το ποίημα στην εκπαίδευση 430-465
(i.α) Ο Άρατος σε ανθολόγια και δοξογραφικές συλλογές 438-447
(i.β) Η μαρτυρία των αρχαίων γραμματικών 447-457
(i.γ) Οι λογοτεχνικές πηγές 457-462
(i.δ) Οι πάπυροι των *Φαινομένων* 462-465
(ii) Το εγκυκλοπαιδικό υλικό των *Φαιν.*: Πλούταρχος και Γαληνός 465-495
(iii) Η κριτική του ύφους: τα ομηρικά Σχόλια και ο Λογγίνος 496-502
(iv) Μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής: το εγκώμιο της γεωργίας 502-517

2. Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΩΝ *ΦΑΙΝ.* ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ 518-568
(i) Η πρόσληψη του προοιμίου (*Φαιν.* 1-18): η ανάδειξή του ως *διακειμένου* ($3^{ος}$ π.Χ.-$6^{ος}$ μ.χ. αι.) 518-547
(ii) Ουράνια Δίκη και επίγεια δικαιοσύνη: το επεισόδιο της Δίκης-Παρθένου τον $4^{ο}$ αι. 547-554
(iii) Η αλεξανδρινή παιδεία του Συνεσίου του Κυρηναίου 554-568

3. ΤΑ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ* ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ 569-744
Εισαγωγικές παρατηρήσεις 569-577
(i) Η ανθολόγηση του $5^{ου}$ στίχου 578-615
(ii) Το προοίμιο στους χριστιανούς Απολογητές 615-647
(iii) Ο Άρατος στην αντιαιρετική γραμματεία: η αιρετική αλληγορία των αστερισμών 647-731
(iv) Η πατερική γραμματεία: ο Καισαρείας Βασίλειος 731-744

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ 745-758

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 759-768

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ 769-787

SUMMARY 788-801

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 802-851

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρή, ὁ δὲ καιρὸς ὀξύς,
ἡ δὲ πεῖρα σφαλερή, ἡ δὲ κρίσις χαλεπή.
(Ιπποκράτης, *Ἀφορισμοί* 1.1)

Η επαφή μου με τα *Φαινόμενα* του Αράτου έγινε μετά από προτροπή του δασκάλου μου, κ. Γεωργίου Ν. Γιαννάκη, ο οποίος έκρινε ότι το κείμενο χρειαζόταν νεώτερη κριτική έκδοση. Μολονότι στράφηκα τελικά σε άλλο πεδίο, οι πρόσφατες εκδόσεις (D.A. Kidd [Cambridge 1997] και J. Martin [Paris 1998]) τον δικαίωσαν: το κείμενο, που είχαμε έως τότε στη διάθεσή μας, απείχε από το να χαρακτηρισθεί «στερεότυπο». Στην πορεία της έρευνας παρουσιάστηκε η ανάγκη να τροποποιηθεί το αντικείμενό μου (πάνω στο λεξιλόγιο και το ύφος των *Φαινομένων*), ώστε να αποσοβηθεί η σύμπτωση με το εξαιρετικό υπόμνημα του καθ. D.A. Kidd (Cambridge 1997). Αυτό στάθηκε και η αφορμή, για να επικοινωνήσω με τον ξεχωριστό αυτόν φιλόλογο: με εντυπωσίασε η ευγένεια και η γενναιοδωρία που χαρακτήριζαν τις επιστολές του. Ήταν επίσης συγκινητικό το ότι συνόδευσε μία από αυτές με την αποστολή των ιδιωτικών του φωτοαντιγράφων του κώδικα Edimb. Adv. Gr. 18.7.15.

Η ενασχόλησή μου με την επιβίωση και την πρόσληψη του κειμένου στη μεταγενέστερη παράδοση ικανοποίησε το ζητούμενο της πρωτοτυπίας και, κυρίως, την εσωτερική μου προτίμηση. Η έρευνα προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση δεν υπήρξε πάντοτε αποδοτική, μα ούτε και εύκολη. Το ποίημα του Αράτου χαρακτηρίζεται από εγγενείς δυσκολίες: πέρα από τα αυτονόητα ζητήματα της ελληνιστικής ποιητικής και του διδακτικού έπους, ο ερευνητής καλείται να αντιμετωπίσει την τεχνική ορολογία ενός πεδίου μάλλον αγνώστου στους φιλολόγους. Εντούτοις, η «ανάγνωση» των *Φαινομένων* ήταν, τελικά, απολαυστική. Ομολογώ όμως ότι αισθάνθηκα συχνά να ταυτίζομαι με τον αναγεννησιακό αναγνώστη του ποιήματος, Pierre Ronsard (*Odes* Β΄ 18).

Πολλοί από τους καθηγητές μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων συνεισέφεραν στην ολοκλήρωση αυτής της διατριβής. Η βοήθεια δεν είναι βέβαια ποσοτικά μετρήσιμη. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την κ. Αριάδνη Γάρτζιου-Τάττη για τη βοήθειά της σε πρακτικά θέματα και τις χρήσιμες συμβουλές της· την κ. Σωτηρούλα Κωνσταντινίδη για βιβλιογραφικές υποδείξεις· τον κ. Κ. Κωνσταντινίδη, για γόνιμες συζητήσεις που δεν περιορίζονταν στο πεδίο της ειδίκευσής του, τη βυζαντινή γραμματεία· τον κ. Δ. Ράϊο, για

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

βοήθεια σε θέματα βιβλιογραφίας· τον κ. Γ. Σαββαντίδη· τον κ. Ν. Νικολάου, που διετέλεσε για ένα διάστημα μέλος της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής· τον κ. Γ. Χριστοδούλου, επίσης πρώην μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής· τον κ. Φ. Πολυμεράκη· την κ. Α. Κωστοπούλου· την κ. Π. Παππά. Τέλος, τον κ. Στ. Μερσινιά, ο οποίος, σε πολύ πρώιμο στάδιο της έρευνας, έθεσε στη διάθεσή μου τη βιβλιοθήκη του.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον κ. Α. Τσακμάκη, αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Κλασικών Σπουδών και Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κύπρου. Ως υπεύθυνος του προγράμματος ΣΩΚΡΑΤΗΣ/Erasmus, που με οδήγησε στην εν λόγω Σχολή, ήταν πάντα πρόθυμος να συζητήσει μαζί μου πτυχές της έρευνάς μου. Με βοήθησε επίσης η επαφή μου με τον επίκουρο καθηγητή κ. Στέφανο Ματθαίο, ο οποίος –από ευτυχή συγκυρία– δίδασκε σε σεμινάριο τον Άρατο κατά την περίοδο της παραμονής μου εκεί.

Η συλλογή της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου κάλυψε επαρκώς τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα: ευχαριστώ θερμά το προσωπικό της για τη βοήθειά του. Την ενημέρωση της Βιβλιοθήκης συμπλήρωνε άριστα η Υπηρεσία Διαδανεισμού: πρέπει να αναφέρω ειδικά την κ. Εύη Αντωνίου που με διευκόλυνε σημαντικά στον εντοπισμό σπάνιων και δυσεύρετων τίτλων.

Πολύτιμη ήταν όλα αυτά τα χρόνια η βοήθεια των γραμματέων του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ.κ. Ε. Ράπτη και Δ. Κωνή· ευχαριστώ επίσης θερμά τη γραμματέα του Τομέα Βυζαντινής Φιλολογίας κ. Ευρύκλεια Χήτα, καθώς και τη γραμματέα του Τομέα Αρχαιολογίας κ. Αγγελική Τσιάρα, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων –ειδικά μάλιστα την κ. Ζωή Λολιοπούλου–, το προσωπικό των Βιβλιοθηκών του Τμήματος Φιλολογίας και του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στην πορεία της έρευνας, ειδικά τα τελευταία δύο χρόνια, είχα τη χαρά να ανταλλάξω απόψεις με τον φίλο Καταλανό «αρατιστή», Dr. J. Almirall i Sardà. Η ευγένεια, που επέδειξε στη μεταξύ μας επικοινωνία, και οι παρατηρήσεις του ήταν αξιοπρόσεκτες. Τον ευχαριστώ, επιπλέον, για κάποιες βιβλιογραφικές υποδείξεις και την αποστολή ανατύπων από τα άρθρα του στον Άρατο.

Στηρίχτηκα κατά μείζονα λόγο στις γνώσεις και το κριτήριο του επόπτη μου, που με προφύλαξε από επιπόλαιες απόψεις και σφάλματα, όπως επίσης και στις ειδικές γνώσεις των υπολοίπων δύο μελών της συμβουλευτικής επιτροπής, κ.κ. Ι. Περυσινάκη και Α. Αγγέλου. Ειδικά ο κ. Περυσινάκης συνεισέφερε αποτελεσματικά στην τελευταία, και κρισιμότερη, φάση της έρευνάς μου, με συμβουλές που κάλυπταν όλο το χρονολογικό και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ειδολογικό εύρος της. Είμαι ευγνώμων στον δάσκαλό μου, κ. Γ.Ν. Γιαννάκη: εκτός από την επιστημονική καθοδήγηση, σοφά συνδυασμένη με την απαραίτητη ερευνητική ελευθερία, μου παρείχε εμπιστοσύνη, ενθάρρυνση και στήριξη, που δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στο αντικείμενό μου. Είναι αυτονόητο ότι είμαι ο μοναδικός υπεύθυνος για τυχόν σφάλματα και αβλεψίες του έργου μου.

Η έρευνά μου ενισχύθηκε από υποτροφία του Ιδρύματος Γεωργίου Σταύρου, διάρκειας ενός έτους (2003-2004).

Είμαι ευγνώμων στον κ. Χριστάκη και την κ. Φρόσω Ριαλά για τη βοήθειά τους στη διάρκεια της παραμονής μου στην Κύπρο.

Ευχαριστώ, τέλος, τα αδέρφια μου, Σπυρίδωνα και Ρωξάνη-Μαρίνα, και κυρίως τους γονείς μου, Ευάγγελο και Όλγα, που πίστεψαν σε μένα και υπέμειναν τις αγωνίες και τις απογοητεύσεις μου. Προπάντων όμως ευχαριστώ τη φιλόλογο Αγγελική Ριαλά για την πολύτιμη βοήθεια που μου πρόσφερε όλα αυτά τα χρόνια. Το παρόν έργο αφιερώνεται σ' αυτήν ως αντίδωρο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η επιβίωση των *Φαινομένων* στην ελληνική γραμματεία ήταν εξαιρετικά εκτενής. Οι πηγές μαρτυρούν την άμεση και διαρκή αποδοχή που γνώρισε το έργο. Σε κείμενα που ανήκουν σε διαφορετικά γραμματειακά είδη απαντούν αναφορές στον ποιητή, παραθέματα και παραφράσεις. Εξίσου σημαντική πρέπει να θεωρείται η παράλληλη επίδραση που άσκησαν τα *Φαιν.* στην ποίηση και τις εικαστικές τέχνες. Η παρούσα έρευνα εξετάζει την επιβίωση και την πρόσληψη του ποιήματος στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

Η Εισαγωγή της εργασίας μας ορίζει το ερευνητικό πεδίο και αποτιμά κριτικά τη συμβολή των ερευνητών που προηγήθηκαν. Επισημαίνεται ότι το σχετικό υλικό έχει έως σήμερα προσεγγισθεί αποσπασματικά και αναδεικνύεται η ανάγκη της όσο το δυνατόν πληρέστερης καταγραφής και της συνακόλουθης ερμηνευτικής προσέγγισής του: η περίοδος που εξετάζεται περιορίζεται στην ελληνική γραμματεία από τον 3^{ο} αι. π.Χ. έως και τον 5^{ο}-6^{ο} μ.Χ. Εκτίθενται οι στόχοι μας.

Η έρευνα απαρτίζεται από δύο αυτόνομα μέρη, εκ των οποίων το πρώτο (Μέρος Α΄) καταπιάνεται με το ίδιο το ποίημα και τις πηγές του. Συγκεκριμένα, ερευνώνται τα ακόλουθα:

α. Η σχέση της διδακτικής ποίησης με τη φιλοσοφία.

β. Ο χαρακτηρισμός του Αράτου ως «στωικού».

γ. Η επαφή του ποιήματος με ορφικο-πυθαγορικής προέλευσης Θεογονίες στην Αθήνα.

δ. Οι τεχνικές πηγές του ποιητή.

ε. Οι απηχήσεις της κοσμολογίας του 4^{ου} αι. στα *Φαινόμενα*.

στ. Η σχέση του ποιητή με την περιπατητική εγκυκλοπαιδική παράδοση.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν αναδεικνύουν τον «βιβλιακό» χαρακτήρα της ποίησης του Αράτου. Αυτά χρησιμεύουν επίσης ως μεθοδολογικό εργαλείο στην προσέγγιση των σύγχρονων και των μεταγενέστερων μαρτυριών που αναφέρονται στο ποίημα. Η έρευνά μας στη σύγχρονη και τη μεταγενέστερη παράδοση των *Φαιν.* (Μέρος Β΄) διαρθρώνεται επίσης σε δύο τμήματα. Στο πρώτο από αυτά (Τμήμα Ι), το οποίο απαρτίζεται από δύο κεφάλαια, εξετάζονται οι πηγές της ελληνιστικής περιόδου. Πριν από αυτά, προτάσσεται σύντομο εισαγωγικό κείμενο, που θέτει τις παραμέτρους της έρευνας και καταγράφει συνοπτικά τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα σχετικά με την επιβίωση του ποιήματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ ΑΡΑΤΟΥ. Ερευνάται η κριτική αποτίμηση του 3ου αι., με έμφαση στον Πραξιφάνη τον Μυτιληναίο και τα εγκωμιαστικά επιγράμματα του Καλλιμάχου και του Λεωνίδα του Ταραντίνου. Εξετάζεται η ακριβής σημασία των όρων οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν τόσο για τον έπαινο, όσο και για την επίκριση του Αράτου. Αναδεικνύεται η σύγκρουση της αριστοτελικής με την καλλιμάχεια ποιητική θεωρία, με επίκεντρο το έργο του Αράτου. Διαπιστώνεται ότι η παράδοση σφάλλει, όταν αποδίδει στον μαθητή του Καλλιμάχου Έρμιππο τον Σμυρναίο τη συγγραφή έργου αστρονομίας. Υποστηρίζουμε ότι αυτός ασχολήθηκε με τη βιο-εργογραφία του Αράτου και ότι το έργο αστρονομίας πρέπει να αποδοθεί στον Έρμιππο τον Βηρύτιο.

2. ΟΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΙ. Το κεφάλαιο εξετάζει την πλούσια ελληνιστική παράδοση του ποιήματος, με βασικό άξονα τη ροδιακή έκδοσή του και τα πρώιμα υπομνήματα του Βοήθου του Σιδώνιου, του Αττάλου και του Ιππάρχου. Επισημαίνεται η συμβολή της Σχολής της Ρόδου και της Σχολής της Περγάμου στην εισαγωγή των *Φαιν.* στην ομηρική κριτική. Αναδεικνύεται η συμβολή της τέχνης στην ερμηνεία της ποίησης, ειδικά των εικαστικών αναπαραστάσεων της ασπίδας του Αχιλλέα και του ποτηριού του Νέστορα. Επισημαίνεται η σημασία της εικονογραφικής παράδοσης του ποιήματος. Εξετάζεται η μαρτυρία επιγραμμάτων, οι συγγραφείς των οποίων ανήκουν στον κύκλο των Pisones. Επισημαίνεται η αξιοποίηση του έργου από τον Ιούλιο Καίσαρα στο *De astris*. Καταγράφεται η μαρτυρία του Μελεάγρου και αναδεικνύεται η αξιοποίηση μυθολογικού υλικού από το ποίημα στο έργο του Διοδώρου του Σικελιώτη.

Το δεύτερο τμήμα της έρευνας (Τμήμα ΙΙ) απαρτίζεται από τρία κεφάλαια τα οποία πραγματεύονται την επιβίωση και την πρόσληψη των *Φαιν.* έως και τον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

1. ΤΟ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ Β΄ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζονται οι μάρτυρες που ανήκουν στην περίοδο της Β΄ Σοφιστικής. Αναδεικνύεται καταρχάς το σύνολο των πηγών, η μαρτυρία των οποίων αποδεικνύει ότι το ποίημα διδασκόταν στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, εξετάζονται: (α) η ανθολόγησή των *Φαιν.* σε συλλογές (Στοβαίος, Ωρίων) και η σχέση του έργου με τη δοξογραφία, (β) οι μαρτυρίες κάποιων αρχαίων γραμματικών και λεξικών, (γ) οι λογοτεχνικές πηγές οι οποίες άμεσα και έμμεσα αναδεικνύουν το κείμενο ως σχολικό εγχειρίδιο, (δ) οι σχετικές μαρτυρίες από τους παπύρους των *Φαινομένων*. Επισημαίνεται η αξιοποίηση του τεχνικού υλικού του ποιήματος από τον Πλούταρχο και τον Γαληνό, αλλά και από άλλους, ελάσσονος σημασίας, μάρτυρες. Εξετάζεται η συμβολή των αττικιστών θεωρητικών του ύφους και η μαρτυρία του Λογγίνου. Επισημαίνεται η χρήση του ποιήματος στη ρητορική

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εκπαίδευση, με βάση τη μαρτυρία του Μαξίμου από την Τύρο, του Αλκίφρονα και του Αιλιανού. Στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, η πρόσληψη του έργου βασίζεται στην ανάδειξη δύο μοτίβων: του αράτειου μύθου της Δίκης-Παρθένου και της γεωργίας ως παραγωγού και προαγωγού της δικαιοσύνης.

2. Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Το κεφάλαιο αναδεικνύει την πρόσληψη του προοιμίου του ποιήματος: αποδεικνύεται ότι το εν λόγω τμήμα του εν έργου είχε καταστεί *διακείμενο*. Ορισμένοι στίχοι του διέθεταν παροιμιακή ισχύ και η χρήση τους, σε κάποιες περιπτώσεις, δεν ήταν προϊόν συνειδητής επιλογής (πρόκειται δηλ. για το φαινόμενο που ονομάζεται *ανάμνηση*). Εξετάζεται επίσης ο αράτειος μύθος της Δίκης-Παρθένου σε συγγραφείς του 4ου αι. Αναδεικνύεται η συμβολή του Λιβανίου και της Σχολής της Αντιόχειας και, σε μικρότερον βαθμό, της Γάζας. Παρατηρείται η σημασία της μαρτυρίας του Συνεσίου του Κυρηναίου, μάρτυρα της αλεξανδρινής παράδοσης του ποιήματος.

3. ΤΑ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ* ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ. Πρόκειται για την πρώτη σχολαστική πραγμάτευση των σχετικών μαρτυριών. Διαρθρώνεται σε επιμέρους θέματα, όπως (α) η αξιοποίηση του στ. 5 των *Φαιν.*: με αφετηρία την παράθεσή του στις *Πράξεις* 17.28 εξετάζεται όλη η συνακόλουθη ερμηνευτική παράδοση έως και τον 5ο αι.· (β) ερευνάται η πρόσληψη του προοιμίου στους Απολογητές χριστιανούς συγγραφείς και εντοπίζονται οι σχέσεις των κειμένων τους με ανθολόγια και έργα από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση (κυρίως του Πλουτάρχου)· (γ) εξετάζεται διεξοδικά και ερμηνεύεται η αιρετική αλληγορία της αράτειας ουρανογραφίας: αυτή η αλληγορία αποδίδεται σε Γνωστικές αιρέσεις του 2ου-3ου αι. μ.Χ. Διαπιστώνεται η σχέση τους –όπως και του μάρτυρα της σχετικής παράδοσης, του Ιππολύτου Ρώμης– με την αράτεια εξηγητική γραμματεία. Τέλος, (δ) εντοπίζεται παράφραση της ακροστιχίδας του Αράτου *ΛΕΠΤΗ* (*Φαιν.* 783-788) στην *Εξαήμερο* του Βασιλείου Καισαρείας.

Ακολουθούν τρία Παραρτήματα: στο πρώτο παρατίθενται δύο μαρτυρίες που αναδεικνύουν τη σημασία του έργου κοσμολογίας του γραμματικού Αχιλλέα. Στο δεύτερο καταχωρίζονται μαρτυρίες από Λεξικά και αρχαία Σχόλια που δεν αξιοποιήθηκαν στον κορμό της διατριβής. Στο τρίτο καταγράφονται ενδεικτικά λατινικές πηγές που αναφέρουν τον Άρατο και το έργο του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ*

Ph. Buttmann (1826)	*Arati Phaenomena et Diosemea cum annotatione critica*, ed. Ph. Buttmann, Berlin 1826.
E. Maass (1893)	*Arati Phaenomena*, recensuit et fontium testimoniorumque notis prolegomenis indicibus instruxit E. Maass, (Weidmann) Berlin 1955 (= Berlin 1893).
G. Zannoni (1948)	*Arato di Soli, Fenomeni e Pronostici,* introduzione, traduzione e note (Sansoni) Firenze 1948.
J. Almirall (1996)	*Arat. Fenòmens*, text revisat i traducciò de Jaume Almirall i Sardà, (Escriptors Grecs – Fundaciò Bernat Metge) Barcelona 1996.
D.A. Kidd (1997)	*Aratus: Phaenomena*, edited with Introduction, Translation and Commentary by D. Kidd, [Cambridge Classical Texts and Commentaries 34], (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1997.
J. Martin (1998)	*Aratos : Phénomènes*, tomes I-II, texte établi, traduit et commenté par J. Martin, (Les Belles Lettres) Paris 1998.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΑΡΑΤΕΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

E. Maass, *Commentariorum*	*Commentariorum in Aratum reliquiae*, collegit, recensuit prolegomenis indicibusque instruxit E. Maass, (Weidmann) Berlin 1898 (= Berlin 1958).
J. Martin, *Histoire du texte*	J. Martin, *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, (Klincksieck) Paris 1956.
J. Martin, *Scholia*	*Scholia in Aratum vetera*, edidit J. Martin, (Teubner) Stuttgart 1974.

ΣΕΙΡΕΣ, ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΑ

CAF	*Comicorum Atticorum fragmenta*, vols. 1-2, ed. T. Kock, (Teubner) Leipzig 1884.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

CCAG	*Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, edd. Olivieri et alii, Bruxelles 1928-
CIG	*Corpus Inscriptionum Graegarum*
D-K	H. Diels – W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vols. I-III, (Weidmann) Zürich-Hildesheim [18]1989.
E-K	Edelstein, L. – Kidd, I.G. (eds.), *Posidonius,* (Cambridge University Press) Cambridge 1972.
FGrH	*Die Fragmente der griechishen Historiker*, ed. F. Jakoby (Weidmann) Berlin.
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. K. Müller, (Didot) Paris 1841-1870.
IG	*Inscriptiones Graecae*
LSJ[9]	Liddel-Scott-Jones, *A Greek-English Lexicon.*
LS-K	Liddel-Scott – Κωνσταντινίδης, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης.*
M-W	Merkelbach, R. – West, M.L. (edd.), *Fragmenta Hesiodea*, (Clarendon Press) Oxford 1967.
N[2]	A. Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Hildesheim 1964 (= Leipzig [2]1889).
OCD[3]	S. Hornblower – A. Spawforth, *Oxford Classical Dictionary*, (Oxford University Press), Oxford [3]2003.
PG	*Patrologia Graeca* (*Ἑλληνικὴ Πατρολογία*), ed. J.-P. Migne, Paris.
PLRE	A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire*, vols. 2, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1971, 1980.
PMG	D.L. Page, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1962.
RE	Pauli – Wissowa – Kroll – Mittelhaus, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart-Münich.
SVF	*Stoicorum veterum fragmenta*, vols. I-III, ed. J. von Arnim, (Teubner) Stuttgart.
Suppl.Hell	*Supplementum Hellenisticum*, edd. H. Lloyd-Jones – P. Parsons, (de Gruyter) Berlin 1983.
TrGF	*Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. I-IV, edd. B. Snell – R. Kannicht – S. Radt, Göttingen 1971, 1981, 1985, 1977.
Tusculum	W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum – Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα* (μτφρ. Α.Α. Φούρλας), τόμ. 1-2, (εκδ. Α. Φούρλας) Αθήνα 1993, 2003.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Σε γενικές γραμμές ακολουθείται το σύστημα της *L'Année Philologique*. Παρατίθενται εδώ μόνον οι τίτλοι των περιοδικών που χρησιμοποιούνται βραχυγραφικά.

A&A	*Antike und Abendland*
AAHG	*Anzeiger für die Altertumwissenschaft, hrsg. von der Österreichischen Humanistischen Geselschaft*
AAT	*Atti della Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse*
AClass	*Acta Classica*
ACF	*Annuaire du Collège de France*
AHES	*Archive for history of exact sciences*
AJPh	*American Journal of Philology*
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*
APF	*Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*
ARW	*Archiv für Religionwissenschaft*
AUMLA	*Journal of the Australasian Universities Language and Literature Association*
BMCR	*Bryn Mawr Classical Review*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CArch	*Cahiers archéologiques*
CErc	*Cronache ercolanesi*
ClAnt	*Classical Antiquity*
C&M	*Classica et mediaevalia*
CPh	*Classical Philology*
CQ	*Classical Quarterly*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΕΕΦΣΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
GIF	*Giornale italiano di filologia*
GLO	*Graecolatina et Orientalia*
GGA	*Göttingischer Gelehrte Anzeigen*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

HSPh	*Harvard Studies in Classical Philology*
HThR	*Harvard Theological Review*
ICS	*Illinois Classical Studies*
InvLuc	*Invigila Lucernis*
JCS	*Journal of Classical Studies*
JdI	*Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen archäologischen Instituts*
JHI	*Journal of the History of Ideas*
JHS	*Journal of Hellenic studies*
JThS	*Journal of Theological Studies*
LingBibl	*Linguistica Biblica*
MD	*Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*
MH	*Museum Helveticum*
MMAI	*Monuments et mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*
NJPhP	*Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*
PCPhS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
PP	*La Parola del passato : rivista di studi antichi*
QUCC	*Quaderni urbinati di cultura classica*
RBi	*Revue biblique*
REA	*Revue des études anciennes*
REG	*Revue des études grecques*
REL	*Revue des études latines*
RFIC	*Rivista di filologia e di istruzione classica*
RHE	*Revue d'histoire ecclésiastique*
RhM	*Rheinisches Museum*
RHT	*Revue d'histoire des textes*
RomBarb	*Romanobarbarica*
RPh	*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
SCO	*Studi classici e orientali*
SIFC	*Studi italiani di filologia classica*
SO	*Symbolae Osloenses*
TAPhA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*
VChr	*Vigiliae Christianae*
VDI	*Vestnik Drevnej Istorii (Revue d'Histoire ancienne)*
WHB	*Wiener humanistische Blatter*
WJA	*Würzburger Jahrbücher für die Altertumwissenschaft*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ZNTW *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕ

αι.	αιώνας	ό.π.	όπου παραπάνω
ανατ.	ανατύπωση	πρβ.	παράβαλε
βλ.	βλέπε	σ./σσ.	σελίδα/σελίδες
κ.α.	και αλλού	σημ.	σημείωση/σημειώσεις
κ.ά.	και άλλα, και άλλοι	στ.	στίχος/στίχοι
κ.εξξ.	και εξής	τόμ.	τόμος, τόμοι
κ.τ.ό.	και τα όμοια	χ.έ.έ.	χωρίς έτος έκδοσης
μτφρ.	μετάφραση	χφ./χφφ.	χειρόγραφο/χειρόγραφα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(i) Γενική επισκόπηση

Η επιβίωση των *Φαινομένων* του Αράτου από τους Σόλους αποτελεί σημαντικό φαινόμενο της ελληνικής γραμματείας. Το έργο αυτό κυκλοφόρησε τη δεκαετία 280-270 π.Χ. και, όπως φαίνεται, εντυπωσίασε με την πρωτότυπη θεματολογία του και τις ποιητικές αρετές του. Η απήχηση που προκάλεσε διαγιγνώσκεται καταρχάς στα ποιητικά έργα των σύγχρονων και μεταγενέστερων του Αράτου. Μολονότι η αστρονομία, και σε μικρότερο βαθμό τα προγνωστικά του καιρού, είχαν αξιοποιηθεί στην ποίηση πριν από τον Άρατο, φαίνεται ότι αυτός πέτυχε να τα αναγάγει σε μοτίβο κατάλληλο για αισθητική εκμετάλλευση. Συνοπτικά, μπορούμε να επισημάνουμε την επίδρασή του: (1) στην αλεξανδρινή ποίηση (Καλλίμαχος, Απολλώνιος ο Ρόδιος, Θεόκριτος, Νίκανδρος), (2) σε επιγράμματα διαφόρων περιόδων (*Παλατινὴ Ἀνθολογία*), (3) στη διδακτική ποίηση της αυτοκρατορικής περιόδου (Διονύσιος ο Περιηγητής, Οππιανός από την Ανάβαρζο, Οππιανός από την Απάμεια), (4) στο έπος της ύστερης αρχαιότητας (Νόννος). Η μίμηση εκδηλώνεται με την υιοθέτηση (α) εικόνων, (β) χαρακτηριστικής ορολογίας, (γ) με τον συνδυασμό των δύο προηγουμένων, και (δ) με την ανάδειξη της θεματολογίας της αστρονομίας σε επίμαχα σημεία των έργων.

Παράλληλα, η αρχαία γραμματεία από τον 3° αι. π.Χ. και δώθε απηχεί την αναγωγή του ποιήματος σε πρότυπο. Κατά πάσα πιθανότητα, μορφοποιεί σε κάποιον βαθμό την επίδραση που άσκησε η συνοδευτική λογοτεχνία των *Φαιν.*: με αφορμή το ποίημα και με προφανή στόχο τη διδασκαλία του στην εκπαίδευση, γράφτηκαν ποικίλα ερμηνευτικά κείμενα (εισαγωγικά και εξηγητικά), επιτομές ή κατάλοιπα των οποίων συνοδεύουν το αράτειο έργο στα βυζαντινά χειρόγραφα. Μαζί τους περιέχονται και τα Σχόλια στον Άρατο (*Scholia vetera*), κείμενο με διαδοχικές επιστρωματώσεις υλικού, η εμφάνιση του οποίου μπορεί κατά προσέγγιση να τοποθετηθεί στον 1° αι. π.Χ. Αυτή η συνοδευτική εξηγητική λογοτεχνία απεικονίζει το έντονο ενδιαφέρον του ελληνορωμαϊκού κόσμου για την αστρονομία ως μέρος της βασικής και της ανώτερης εκπαίδευσης. Φαίνεται ότι και οι έμμεσες πηγές ακολουθούν μία παράλληλη εξέλιξη στις μαρτυρίες που αφορούν τον Άρατο. Δεδομένου ότι πολλά στοιχεία και σταθμοί από την ιστορία του κειμένου κατά την αρχαιότητα έχουν χαθεί, φρονούμε ότι η έρευνα στην έμμεση παράδοση μπορεί να συνεισφέρει: (1) στην επαλήθευση κάποιων πτυχών της ιστορίας του κειμένου και τη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μερική ανασύνθεση προβληματικών σημείων της, (2) στην ανάδειξη της επίδρασης της αράτειας γραμματείας (Σχόλια, υπομνήματα, *Βίοι*, εξηγητικά και εισαγωγικά κείμενα) στη λογοτεχνία, (3) στην ανάδειξη συγκεκριμένων ερμηνευτικών προσεγγίσεων και των οδών μέσα από τις οποίες διακινήθηκαν, και τέλος (4) στον εντοπισμό των σχέσεων ανάμεσα σε κείμενα και συγγραφείς που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τα *Φαινόμενα*.

Επισημαίνεται ότι η κυρίαρχη άποψη θεωρούσε έως πρόσφατα τον Άρατο ως μία από τις ελάσσονες μορφές της ελληνιστικής ποίησης[1]. Τα τελευταία χρόνια, οι έγκυρες εκδόσεις του J. Almirall (Barcelona 1996) και κυρίως του D.A. Kidd (Cambridge 1997) και του J. Martin (Paris 1998) συνέβαλαν στην ορθότερη αποτίμηση του έργου του Σολέα ποιητή. Οι σύγχρονοι ερευνητές αναγνωρίζουν πια τα *Φαιν.* ως ένα από τα σύνθετα και αξιόλογα έργα της ελληνιστικής περιόδου. Αυτή η ωριμότερη στάση συμβαδίζει με την άποψη που επικρατούσε για τον ποιητή στην αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα: ο Άρατος αναγνωριζόταν τόσο στην ελληνική, όσο και στη λατινική γραμματεία, ως μία από τις σημαντικότερες μορφές των γραμμάτων[2]. Στις πηγές μας μάλιστα απαντούν κάποτε ακόμη και συγκρίσεις του ποιητή με τον Όμηρο, τον ποιητή *par excellence* για τους μεταγενέστερούς του. Είναι επίσης προφανές ότι ο Άρατος εξασφάλισε την άμεση και διαρκή φήμη χάρη στη συγγραφή του συγκεκριμένου ποιήματος, μολονότι κάποιες πηγές του αποδίδουν τη συγγραφή και άλλων έργων. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο ποιητής δεσπόζει σ' ένα πεδίο το οποίο θα λέγαμε ότι επινόησε ο ίδιος, παρ' όλον ότι το διδακτικό έπος καλλιεργήθηκε αιώνες πριν απ' αυτόν και μάλιστα από εκπροσώπους της ελληνικής ποίησης και της φιλοσοφίας. Το έργο του, τοποθετημένο από τον ίδιο ανάμεσα στην επιστήμη, τη φιλοσοφία και την ποιητική παράδοση στην οποία εντάσσεται, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο λογοτεχνικό φαινόμενο, πράγμα που υποβοήθησε την αναγνώριση του δημιουργού του ως κλασικού. Οι ποιητικές αρετές του Αράτου, ενισχυμένες από τη φιλολογική του ιδιότητα ως εκδότη του Ομήρου, έπαιξαν αναμφίβολα τον δικό τους σημαντικό ρόλο.

Όπως αναφέρθηκε, η επιβίωση των *Φαιν.* υπήρξε τεράστια, όπως και η παράλληλη επίδραση του έργου στην τέχνη και την ποίηση. Αντικείμενό μας είναι το πρώτο από τα εν λόγω φαινόμενα, το οποίο περιορίζουμε στην έμμεση παράδοση. Η ποιητική επίδραση, για

---

[1] Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν: S. Lombardo, *Aratus' "Phaenomena": An Introduction and Translation*, (diss.) (diss.) University of Texas, Austin 1976, σ. ν· W. Sale, "The Popularity of Aratus", *CJ* 61 (1965-1966) 160-164 [εδώ: 160]· G.O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, (Clarendon Press) Oxford 1988, σσ. 214-236. Βλ. τις διαπιστώσεις του D.A. Kidd, "The Fame of Aratus", *AUMLA* 15 (1961) 5-18 [εδώ: 18].

[2] Βλ. D.A. Kidd, ό.π., σ. 18: "[...] Aratus did play a significant part in the evolution of Greek literature and had a calculable influence on the perfection of Latin poetic technique".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

την οποία έχουν γραφεί μεμονωμένα άρθρα και καμία μονογραφία (που θα αποτιμούσε συνολικά το φαινόμενο στη διάρκεια κάποιων αιώνων), εξαιρείται απ' αυτή την έρευνα για μεθοδολογικούς λόγους. Η φύση των πηγών επιβάλλει διαφορετική προσέγγιση και το σχετικά πλούσιο υλικό συνιστά ένα ανεξάρτητο πεδίο έρευνας, με δική του εσωτερική συνοχή. Ανάλογα, η επιλογή της έμμεσης παράδοσης υπακούει σε μεθοδολογικές και ερμηνευτικές ανάγκες. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπήρξε καμία συστηματική μελέτη. Με τον όρο «συστηματική» περιγράφουμε μία έρευνα που θα αναδείκνυε: (1) την ποικιλία των πηγών που αναφέρονται στον Άρατο, (2) το ενδιαφέρον που επέδειξαν οι αρχαίοι αναγνώστες για συγκεκριμένα τμήματα του ποιήματος, (3) τα χαρακτηριστικά που είλκυσαν τους μεταγενέστερους συγγραφείς, και (4) τα συμφραζόμενα στα οποία απαντούν οι αναφορές στον ποιητή και τα παραθέματα από το έργο, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτά αξιοποιούνται. Αυτό είναι, σε γενικές γραμμές, το κενό που επιδιώκουμε να καλύψουμε με την παρούσα έρευνα.

(ii) Ανασκόπηση της ειδικής βιβλιογραφίας

Επισημαίνεται με έμφαση ότι η επιβίωση του ποιήματος στη μεταγενέστερή του ελληνική γραμματεία δεν εξετάστηκε έως τώρα στο σύνολό της. Η έρευνα ήταν πάντα αποσπασματική και περιορισμένη στα πλαίσια ενός ευρύτερου αντικειμένου, ακόμη κι όταν αφορούσε την επίδραση του Αράτου στην ποίηση. Πριν προβούμε στην ανασκόπηση της ειδικής βιβλιογραφίας, επισημαίνουμε ότι η έρευνα της επιβίωσης των *Φαιν.* προκαθορίζεται σε μεγάλον βαθμό από τα πορίσματα του J. Martin[3]. Κι έτσι, είναι αυτονόητο το ότι βασιζόμαστε στην περιγραφή της ιστορίας του κειμένου από τον εν λόγω φιλόλογο. Η ανασύνθεση της παράδοσης που αυτός πρότεινε παραμένει έως σήμερα αδιαμφισβήτητη· εντούτοις, έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί και κάποιες αντίθετες απόψεις. Αυτές αφορούν κατά κύριον λόγο την απόδοση στον Αλεξανδρινό γραμματικό του 1ου αι. π.Χ. Θέωνα, γιο του Αρτεμιδώρου, μιας σχολιασμένης έκδοσης του ποιήματος: σύμφωνα με τον Martin, αυτή υπήρξε η αφετηρία της παράδοσης του κειμένου που έφτασε σε μας. Ορισμένοι ερευνητές διαφωνούν και προτείνουν ως εκδότη και σχολιαστή του ποιήματος (βασισμένοι και σε μαρτυρίες που απαντούν σε κάποια χειρόγραφα) τον μαθηματικό Θέωνα τον Αλεξανδρινό (4ος αι. μ.Χ.). Μολονότι σε επιμέρους θέματα

[3] *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, (Klincksieck) Paris 1956.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διαφωνούμε με τον Martin, είναι πρακτικά αδύνατο να τον αμφισβητήσουμε τόσο συνολικά, όσο και ειδικά στο συγκεκριμένο θέμα. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε έρευνα στη χειρόγραφη παράδοση του ποιήματος, στην οποία δεν υπεισήλθαμε στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, αποδεχόμαστε σχεδόν ανεπιφύλακτα την ανασύνθεση που αυτός πρότεινε για τα ερμηνευτικά-εξηγητικά κείμενα, όπως τον Ψ.-Ερατοσθένη, τον Υγίνο και τη χρονολόγησή του, καθώς και την εξέταση θεμάτων που αφορούν τη σχέση των εν λόγω συγγραφέων με τα κείμενα των Anonymus I και II (E. Maass). Κι αυτό, γιατί οι σημαντικότερες πληροφορίες για τα συγκεκριμένα θέματα προκύπτουν αποκλειστικά από την εξέταση των σχετικών χειρογράφων.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας εξελίσσεται εδώ με βάση την ανάγκη κάλυψης του εξής σχήματος: (α) πηγές των *Φαιν.* (*Quellenforschung*) και (β) επιβίωση και πρόσληψη στους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους του Αράτου *(Nachleben*). Δεδομένου ότι κρίναμε την αναζήτηση των επιστημονικών και φιλοσοφικών πηγών του Αράτου μονόπλευρη και επιλεκτική, καταπιαστήκαμε και με το συγκεκριμένο θέμα. Με το ίδιο σκεπτικό εκθέτουμε και τις φιλοσοφικές επιδράσεις στη σκέψη του. Αυτό υπαγορεύτηκε και από την ανάγκη να διασφαλίσουμε ένα συγκεκριμένο μέτρο σύγκρισης, έναν κανόνα βάσει του οποίου θα αξιολογούσαμε τις μεταγενέστερες πηγές, προκειμένου, σε επόμενη φάση, να καταλήξουμε σε συμπεράσματα. Στην πραγματικότητα, η εξέταση των επιστημονικών και φιλοσοφικών επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής παραμένει ένα ζητούμενο (*desideratum*) της έρευνας. Είναι, νομίζουμε, ενδεικτικό ότι συχνά παραβλέπεται η επιστημονική, κοσμολογική και θεολογική διάσταση που αναμφίβολα ενυπάρχει στο έργο.

Κυρίαρχο στον συγκεκριμένο τομέα είναι άρθρο του R. Hunter[4]: ο εν λόγω φιλόλογος εισηγείται σ' αυτό την ύπαρξη φιλοσοφικού στοχασμού στα *Φαιν.*, βασισμένος στην εγγενή σχέση του ποιήματος με τη φιλοσοφία. Ο ίδιος διαπιστώνει ότι το ποίημα είναι «κοσμολογικό», μολονότι ο ποιητής δεν ασχολείται καθόλου με την κοσμογονία. Επισημαίνουμε από την πλευρά μας ότι ο ποιητής συμπεριέλαβε υπαινικτικές αναφορές στη δημιουργική παρέμβαση του θεού στον κόσμο. Όπως αντιλήφθηκε πάντως ορθά ο Hunter, ο ποιητής είχε την πρόθεση να συγγράψει «κοσμική» ποίηση, θέμα το οποίο δεν εξαντλείται στην περιγραφή του ουρανού με όρους μαθηματικής αστρονομίας. Ο ίδιος φιλόλογος αντιλήφθηκε, επιπλέον, ότι ο ποιητής υπαινίχθηκε τη θεϊκότητα του ουρανού

[4] "Written in the Stars: Poetry and Philosophy in Aratus *Phaenomena*", *Arachnion* 2 (1995) 1-34 (ηλεκτρονική δημοσίευση).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και των αστερισμών, όπως τη γνώρισε τον 3° αι. τόσο ως λαϊκή πεποίθηση, όσο και ως φιλοσοφικό συμπέρασμα της πλατωνικής σκέψης. Ο Hunter όμως δεν μελέτησε το σύνολο των σχετικών πηγών και δεν τον απασχόλησε η μεταγενέστερη επισήμανση της σχέσης του Αράτου με τη φιλοσοφία. Σημαντική είναι πάντως η συμβολή του φιλολόγου αυτού στην ανάδειξη του κοινού ειδολογικού πεδίου, στο οποίο, εκτός από τον Άρατο, κινούνταν στην αρχαιότητα και άλλοι συγγραφείς, όπως λ.χ. ο Ξενοφών. Επιπλέον, επιμέρους ερμηνείες που περιέχονται στο συγκεκριμένο άρθρο συμβάλλουν αποφασιστικά στην ερμηνεία του ποιήματος με όρους φιλοσοφικούς. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι η «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» επέβαλε στον ποιητή την προσπάθεια να συνδέσει το έργο του με την τεχνικού περιεχομένου πεζογραφία, εφόσον αυτή υπήρξε το όχημα έκφρασης της φυσικής φιλοσοφίας από τον 5° αι. και δώθε. Αυτό που επιτυχώς ανέδειξε ο Hunter είναι η ύπαρξη ενός κοινού φιλοσοφικού πλαισίου, μέσα στο οποίο θα πρέπει να εντάξουμε τα *Φαινόμενα*. Δεν επεκτάθηκε όμως στην αναζήτηση των πηγών του ποιητή, ενώ περιόρισε την έρευνά του στην ενδεικτική εξέταση κάποιων κειμένων. Εν ολίγοις, η έρευνά του κρίνεται σημαντική, διότι συνεισφέρει στην ανάδειξη ενός παραμελημένου πεδίου έρευνας.

Αντίθετα, ο J. Martin[5] προώθησε την έρευνα σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση. Εξέτασε τόσο τις πηγές της αστρονομίας, όσο και των προγνωστικών που περιέχονται στο ποίημα. Κατέληξε μάλιστα στο συμπέρασμα ότι ο Άρατος δεν βασίστηκε αποκλειστικά – όπως πιστευόταν– στον Εύδοξο για το αστρονομικό τμήμα του έργου του. Οι επισημάνσεις του έθεσαν το ζήτημα των πηγών, το οποίο φαινόταν οριστικά λυμένο, σε νέα βάση. Επισημαίνεται εδώ ότι παλαιότερα ο G. Kaibel[6], μολονότι δεχόταν ότι ο Άρατος βασίστηκε στον Εύδοξο, τόνισε ότι ο ποιητής κατάφερε τελικά να συνθέσει ένα εντελώς πρωτότυπο έργο. Τον πλουραλισμό των αστρονομικών πηγών του Αράτου επισημαίνουν τώρα και άλλοι ερευνητές: πρόσφατα η J. Rostropowicz[7] διατύπωσε την ίδια άποψη. Πρόκειται όμως για καθαρά αποσπασματικές μελέτες, στις οποίες δεν λαμβάνεται υπόψη το σύνολο των σχετικών θεμάτων ούτε και οι ιδιαίτερες πολιτιστικές και μορφωτικές συνθήκες στις οποίες έδρασε ο Άρατος.

Επιστρέφοντας στον Martin, σημειώνουμε ως σημαντική προσφορά στην έρευνα την υπόθεσή του σχετικά με την ύπαρξη κάποιας σχέσης του Αράτου με τη Σχολή του Αριστοτέλη και συγκεκριμένους περιπατητικούς[8]. Η παρατήρηση αυτή όμως αφορά την

---

[5] Στην Εισαγωγή της έκδοσης του ποιήματος, βλ. J. Martin (1998) I LXXXVI-CXXV.
[6] "Aratea" *Hermes* 29 (1894) 82-123.
[7] "Aratus and Astronomers", *Eos* 89 (2002) 55-60.
[8] Βλ. ειδικά J. Martin (1998) I CIII, CVIII.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οφειλή του ποιητή στα έργα μετεωρολογίας του Αριστοτέλη και της περιπατητικής παράδοσης εν γένει και όχι την αστρονομία και την αστρική μυθολογία του έργου. Ο Martin επεσήμανε επιπλέον την προσέγγιση του Αράτου στο *Περὶ εὐσεβείας* του Θεοφράστου[9]. Πρόκειται για υλικό που –κατά τη γνώμη μας– σχετίζεται άμεσα με τα ορφικοπυθαγορικά στοιχεία των *Φαιν.*, θέμα στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην παρούσα έρευνα. Στα σχόλια με τα οποία συνόδευσε τη νέα έκδοση του κειμένου, ο Martin συμπεριέλαβε και κάποιες αναφορές στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε εδάφια έργων φυτολογίας του Θεοφράστου με κάποια εδάφια του ποιήματος. Παρόμοιες επισημάνσεις απαντούν και στην έκθεση των βιογραφικών δεδομένων του Αράτου[10].

Οι πρωτότυπες αυτές απόψεις του Martin συμβαδίζουν με τις διαπιστώσεις μας από την εξέταση των θεματικών κατηγοριών που περιλαμβάνονται στα *Φαινόμενα*. Ως εκ τούτου, τις υιοθετήσαμε ως αφετηρία της έρευνας πάνω στις πηγές του ποιητή, με ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση των αρχών του 3ου αι. στην Αθήνα. Επισημαίνεται ότι η υπόλοιπη βιβλιογραφία δεν εικάζει καν τη σχέση του Αράτου με το Λύκειο και την παιδεία που παρείχαν οι φιλοσοφικές Σχολές της εποχής εκείνης, αλλά αναλώνεται στην αναπαραγωγή μιας εσφαλμένης –κατά τη γνώμη μας– άποψης: ότι ο Άρατος εμπνεόταν από στωικές απόψεις για τη φύση και τον θεό.

Κινούμενος σ' αυτά τα πλαίσια, ο M. Erren παρήγαγε –κατά τη γνώμη μας– ένα από τα σημαντικότερα έργα που γράφτηκαν ποτέ για τα *Φαινόμενα*[11]. Σ' αυτό, ο Γερμανός φιλόλογος ασχολήθηκε πρώτιστα με την επιστήμη που περιέχεται στο ποίημα. Όπως και ο J. Martin στην πρόσφατη έκδοσή του, ο Erren αρνείται ότι τα αποσπάσματα του Ευδόξου, τα οποία διασώζει ο Ίππαρχος, είναι γνήσια. Φρονεί ότι έχουμε να κάνουμε με νόθα κείμενα τα οποία αποδίδει στον «Ψ.-Εύδοξο». Ο ίδιος ερεύνησε εξονυχιστικά πολλά αστρονομικά «προβλήματα» (όπως το γεωγραφικό πλάτος και μήκος, η ακρίβεια στις περιγραφές των αστερισμών, κ.ά.), τα οποία θέτει το κείμενο του Αράτου. Η έρευνά του τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής βασίστηκε πράγματι σε κάποιο κείμενο το οποίο ταυτίζει με τα αποσπάσματα που διασώζει ο Ίππαρχος. Κατά τη γνώμη του όμως, δεν επρόκειτο για αυθεντικό κείμενο του Ευδόξου. Ενδεικτικό της σπουδαιότητας της έρευνάς του είναι το ότι ο Martin ακολουθεί την άποψή του για τον «Ψ.-Εύδοξο»· ο Γάλλος φιλόλογος όμως θεωρεί τον «Ψ.-Εύδοξο» που διαθέτουμε μεταγενέστερο του

---

[9] J. Martin (1998) II 212-213 (στ. 131-132).
[10] J. Martin (1998) I XVII και XLI
[11] *Die Phainomena des Aratos von Soloi: Untersuchungen zum Sach- und Sinnverständnis*, [Hermes Einzelschriften, Heft 19], (Franz Steiner Verlag) Wiesbaden 1967.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αράτου και φρονεί, κατά συνέπεια, ότι αυτός βασίστηκε στις περιγραφές του ποιητή των *Φαιν.*, και όχι το αντίθετο.

Ο Erren επέμεινε επίσης ιδιαίτερα στην άποψη που αναγνώριζε τον Άρατο ως στωικό. Μίλησε μάλιστα για «στωικό πρόγραμμα» του ποιητή και όχι απλά για κάποιες στωικές επιδράσεις που ενδεχομένως δέχτηκε[12]. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η άποψη αυτή αποτέλεσε αξίωμα την περίοδο συγγραφής του έργου του. Πέρα από αυτό όμως, ο Erren δεν συνέλαβε την πραγματική φύση του ποιήματος: θεώρησε ότι ο Άρατος απευθύνεται πράγματι σε αγρότες και ναυτικούς, ενώ σήμερα είναι κοινά παραδεκτό ότι το έργο αφορά ένα εκλεπτυσμένο και λόγιο αναγνωστικό κοινό. Η άποψή του αυτή αντιβαίνει επιπλέον στο ίδιο το συμπέρασμά του ότι τα *Φαιν.* είναι άχρηστα ως διδακτικό εγχειρίδιο, λόγω των ανακριβειών σε θέματα αστρονομίας που περιέχουν. Όσον αφορά το προοίμιο του ποιήματος, ο συγκεκριμένος φιλόλογος πίστευε ότι αυτό απαγγέλθηκε σε συμπόσιο, επαναφέροντας έτσι στο προσκήνιο παλαιότερη άποψη του E. Maass.

Την ίδια επιμονή στα υποτιθέμενα στωικά χαρακτηριστικά του έργου επέδειξε και ο B. Effe[13], πράγμα για το οποίο εξάλλου επικρίθηκε αυστηρά από τον E.J. Kenney[14]. Αυτός καταλόγισε στον Effe σοβαρά σφάλματα αναφορικά με το «στωικό περιεχόμενο» των *Φαινομένων*.

Σε κάθε περίπτωση, το ποίημα διαθέτει προφανή σχέση με τη φιλοσοφία, παρά τις κάποιες σύγχρονες απόψεις περί του αντιθέτου (με κυριότερο εκπρόσωπο τον Chr. Fakas, έργο για το οποίο βλ. παρακάτω). Την επαφή του Αράτου με την προσωκρατική παράδοση, και ειδικότερα τη φιλοσοφική ποίηση του Εμπεδοκλή, έθιξε πρώτος σε άρθρο του ο A. Traglia[15]. Επεσήμανε έτσι τη σχέση του αράτειου κειμένου με τα αποσπάσματα του Εμπεδοκλή, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτόν την πεποίθησή μας ότι η αρχαία παράδοση διέκρινε ορθά τη σχέση ανάμεσα στα δύο κείμενα. Η πραγμάτευσή του όμως δεν κάλυψε το σύνολο των παράλληλων χωρίων, ενώ απέτυχε επιπλέον να συλλάβει το πραγματικό μέγεθος της σχέσης των δύο ποιητών. Και αυτό, γιατί ο Traglia δεν αντιμετώπισε την επίδραση του Εμπεδοκλή στον Άρατο υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας· τον ενδιέφερε περισσότερο η εσκεμμένη μίμηση του λεξιλογίου που ο Ακραγαντίνος αυτός φιλόσοφος-

---

[12] Εντούτοις, ο M. Erren παραδέχτηκε ότι στο ποίημα απαντούν αντιφάσεις: η εικόνα του Δία που επικαλούνται οι ναυτικοί (*Φαιν.* 426-427) δεν συμφωνεί με την εικόνα του στωικού θεού (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 73-74).

[13] Dichtung und Lehre: Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts, [Zetemata 69], (C.H. Beck) Münich 1977.

[14] "The Typology of Didactic", *CR* n.s. 29 (1979) 71-73.

[15] "Reminiscenze empedoclee nei «Fenomeni» di Arato", στο *Miscellanea di studi Alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*, (Bottega d'Erasmo) Torino 1963, σσ. 382-393.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποιητής χρειάστηκε να εφεύρει ή να ενσωματώσει στο έργο του. Αυτό το υιοθέτησε ο Άρατος, στην προσπάθειά του να εντάξει το έργο του στη διδακτική παράδοση. Με την παρατήρηση αυτή, ο Traglia συνέβαλε από άλλη σκοπιά στην ανάδειξη ενός επιμέρους στόχου μας: αυτός συνίσταται στην εξέταση της σχέσης του ποιητή μας με την προσωκρατική φυσική φιλοσοφία. Ο ίδιος φιλόλογος έθεσε επιπλέον το ζήτημα του λεξιλογίου που ο ποιητής (είτε ο Εμπεδοκλής είτε ο Άρατος) έπλασε, προκειμένου να αποδώσει με επιτυχία τις τεχνικές έννοιες ή και τους όρους που πήρε από τις πηγές του. Σημαντική είναι όμως και η άποψη του Traglia ότι ο Άρατος αποπειράθηκε να περιγράψει τα πυθαγόρεια στοιχεία, με τα οποία ήταν «εμποτισμένος» ο στωικισμός του. Εντούτοις, διαφωνούμε με την ιδέα ότι ο ποιητής αξιοποίησε απόψεις των πυθαγορείων, όντας ο ίδιος στωικός. Κι αυτό, γιατί το πρώτο σκέλος αυτού του συμπεράσματος δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην το δεύτερο.

Η πραγμάτευση του Traglia περιορίζεται στην πιθανή επίδραση του Ακραγαντίνου ποιητή και δεν επεκτείνεται και σε άλλους προσωκρατικούς φιλοσόφους που έγραψαν σε εξάμετρο. Ακόμη και στα πλαίσια της ειδικής στόχευσης του άρθρου, η πραγμάτευση του αντικειμένου του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πλήρης[16], μολονότι το άρθρο αυτό ήταν πρωτοποριακό στη σύλληψη της σχέσης του ποιητή με τον Εμπεδοκλή. Παράλληλα, ο Traglia, όπως και όλοι οι προγενέστεροι ερευνητές, δεν αντιλήφθηκε ότι η επαφή του Αράτου με την προσωκρατική παράδοση ήταν πιθανότατα το αποτέλεσμα της διδασκαλίας σχετικών θεμάτων στις Σχολές και της μελέτης ειδικών ερμηνευτικών εγχειριδίων.

Το κενό της έρευνας για το πεδίο που υπάρχει ανάμεσα στον Άρατο και τον Εμπεδοκλή τόνισε με άρθρο του ο G. Wöhrle[17]. Ο εν λόγω ερευνητής έθεσε πολύ ορθά το ζήτημα της διδακτικής παράδοσης που μεσολάβησε ανάμεσα στον Ακραγαντίνο και τον Σολέα ποιητή. Επεσήμανε μάλιστα πόσο εσφαλμένη είναι η άποψη που δέχεται ότι το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος παρήκμασε ή εξέλιπε μετά τον Εμπεδοκλή: το διδακτικό έπος δεν έπαψε ποτέ να καλλιεργείται και, κατά συνέπεια, εύλογα υποθέτουμε ότι ο ποιητής γνώριζε και άλλες πηγές που ανήκαν στη σχετική γραμματεία, εκτός από τον Ησίοδο. Το ζήτημα του κατά πόσον ο ποιητής μιμήθηκε την ενδιάμεση παράδοση και έλαβε υπόψη του συμβάσεις που αυτή ανέπτυξε δεν εξετάστηκε πάντως ποτέ πλήρως.

---

[16] Όπως έχει επισημάνει επίσης ο R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 29 σημ. 48.

[17] "Bemerkungen zur lehrahaften Dichtung zwischen Empedokles und Arat", στο W. Kullmann – J. Althoff – M. Asper (Hrsg.), *Gattungen wissenschaftlicher Literatur in der Antike*, [ScriptOralia 95], (Gunter Narr Verlag) Tübingen 1998, σσ. 279-286.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Από το άρθρο του Wöhrle προκύπτει ότι η ενδιάμεση γραμματεία δεν διέθετε, λόγω της ειδικής θεματολογίας της, τη σχέση με την κοσμολογική παράδοση που μιμήθηκε ο Άρατος. Αναφερόμαστε βέβαια σε ποιητικά έργα. Επομένως, δεν απασχολεί σοβαρά ως πηγή. Καταλήγει κανείς να συμπεράνει ότι ο ποιητής ξεχώρισε και λόγω της θεματικής του έργου και όχι μόνο από άλλους λόγους. Το άρθρο πάντως θέτει το ζήτημα των ενδιάμεσων πηγών και δεν εμπίπτει, παρά ακροθιγώς, στο θέμα μας.

Την επαφή του ποιήματος με φιλοσοφικές σχολές πέραν των στωικών διαπίστωσε – έστω και επιγραμματικά– σε άρθρο του και ο Chr. Fakas[18]. Ο σύγχρονος αυτός μελετητής του Αράτου δεν δίστασε να επαναφέρει την υπόθεση της «μαθητείας» του ποιητή δίπλα στον Πραξιφάνη τον Μυτιληναίο, την οποία εισηγήθηκε παλαιότερα ο E. Rohde[19]. Η άποψη του δεύτερου θεωρείται γενικά απορριπτέα και δεν απασχολεί την έρευνα. Εδώ όμως πρέπει να είμαστε προσεκτικοί: η άρνηση της πρότασης του Rohde οφείλεται πρώτιστα στο ότι αυτός συμπεριέλαβε στην υπόθεσή του τον Καλλίμαχο. Υπέθετε δηλ. ότι ο Άρατος και ο Καλλίμαχος μαθήτευσαν δίπλα στον Πραξιφάνη στην Αθήνα. Μολονότι η υπόθεση είναι εξάπαντος εσφαλμένη όσον αφορά τον Κυρηναίο, δεν μπορεί να αποκλειστεί για τον Άρατο. Στην περίπτωση του Chr. Fakas πάντως, η άποψή του αυτή δεν συνιστά μεθοδική πραγμάτευση: τον διευκόλυνε απλά να υποστηρίξει ότι ο ποιητής είχε υπόψη του την αριστοτελική ποιητική θεωρία, ζήτημα εν μέρει ασαφές λόγω της τύχης που φέρεται να είχε η βιβλιοθήκη του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου. Το ενδιαφέρον του περιορίζεται συνεπώς αποκλειστικά στο συγκεκριμένο θέμα. Παράλληλα, επισημαίνεται ότι στη διδακτορική του διατριβή[20] ο Fakas προσανατολίστηκε σε εντελώς άλλη κατεύθυνση: σύμφωνα με την ερμηνευτική του οπτική, ο ποιητής ενδιαφέρθηκε πρώτιστα για την ποιητική διάσταση του έργου του. Φρονεί δηλαδή με δυο λόγια ότι κάθε αναφορά ή νύξη του Αράτου σε θέματα που σχετίζονται με την κοσμολογία των Σχολών της εποχής του ενσωματώθηκε στο ποίημα χάριν του αισθητικού αποτελέσματος που θα επέφερε η χρήση τους. Κι έτσι, ο ποιητής αντιμετωπίζεται ως «αλεξανδρινός», υπό την έννοια του οπαδού της καλλιμάχειας ποιητικής θεωρίας[21]. Είμαστε φυσικά αντίθετοι σε μια τέτοια γενίκευση· θεωρούμε ότι καθιστά προβληματική την αναζήτηση της πραγματικής σημασίας πολλών εδαφίων του ποιήματος. Σε κάποια απ' αυτά μάλιστα διαπιστώνεται ο

[18] "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", *Hermes* 129 (2001) 479-483.
[19] *Der griechische Roman*, Leipzig 1876, σ. 99 κ.εξξ.
[20] *Der hellenistische Hesiod: Arats Phainomena und die Tradition der antiken Lehrepik*, [Serta Graeca, Bd. 11], (Dr. Ludwig Reichert Verlag) Wiesbaden 2001.
[21] Βλ. τις επικρίσεις του Christian L. Caspers, *BMCR* 2003.16.17 (ηλεκτρονική δημοσίευση). Ο Fakas βέβαια επισημαίνει ότι ο ποιητής μας δεν είναι τόσο «αλεξανδρινός» όσο ο Καλλίμαχος, αναφορικά όμως με την παρουσίαση του Δία στο προοίμιο (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 23 και 26).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνδυασμός του επιστημονικού και «τεχνικής» φύσεως υλικού με την ποίηση. Η μεγάλη προσφορά του συγκεκριμένου φιλολόγου έγκειται στο ότι απέδειξε, κατά τη γνώμη μας οριστικά, ότι το προοίμιο δεν είναι διαποτισμένο από στωικές έννοιες. Ο Fakas κατέδειξε ότι πολλά στοιχεία που απαντούν στο εν λόγω τμήμα του έργου είναι στην ουσία συμβατικά ειδολογικά χαρακτηριστικά του διδακτικού έπους[22]. Δεδομένου ότι το έργο του αναφέρει –έστω και ακροθιγώς– τη σχέση των *Φαιν.* με αποσπάσματα των προσωκρατικών (κατά κύριον λόγο του Εμπεδοκλή και του Παρμενίδη), περιορίσαμε το σχετικό υλικό από τη δική μας εξέταση των προσωκρατικών πηγών του Αράτου. Επισημαίνουμε, εντούτοις, ότι το θέμα δεν έχει εξαντληθεί.

Βασικός άξονας της ερμηνείας του Αράτου, και έως έναν σημαντικό βαθμό της επιβίωσης του ποιήματος, είναι η ανάδειξη μιας συγκεκριμένης πρακτικής: ο ποιητής άντλησε από πολλές πηγές και επιδίωξε την ισορροπία ανάμεσα στο υλικό της αστρονομίας και εκείνο της ποίησης και του μύθου. Αυτό ήταν το βασικό ερμηνευτικό εργαλείο του G.O. Hutchinson[23], ο οποίος υπήρξε από τη συγκεκριμένη άποψη πρωτοπόρος. Ο φιλόλογος αυτός διέγνωσε ακόμη και τη δημιουργία της αμφισημίας που παράγει η σύνθεση τέτοιου υλικού, μια μάλλον συνειδητή πρακτική εκ μέρους του ποιητή. Δεν εξέτασε όμως τη σχέση του έργου με τη φιλοσοφία.

Όλες οι προσεγγίσεις, εκτός από εκείνη του Fakas, αποφεύγουν να εξετάσουν το ζήτημα των θρησκευτικών πεποιθήσεων του Αράτου. Ο εν λόγω φιλόλογος το πράττει επιφανειακά, στα πλαίσια της εξέτασης των συμβατικών χαρακτηριστικών του προοιμίου. Διαπιστώνει την πλήρη απουσία γνήσιου θρησκευτικού αισθήματος[24], άποψη με την οποία διαφωνούμε. Κατά τη γνώμη μας, ο ποιητής προέβη σε επιλογές που αποδεικνύουν τη σχέση του με τη φιλοσοφική θεολογία του 4ου αι. π.Χ. Ο O. Kern παλαιότερα επεσήμανε τη θρησκευτική διάσταση του προοιμίου των *Φαινομένων*[25]. Αντίθετα, ο Teruo Itō[26], ξεκινώντας από τις αναφορές του ποιητή στη Νύχτα ως θεότητα, προσπάθησε να αποδείξει ότι ο Άρατος, όντας στωικός, χρησιμοποίησε τις εν λόγω μυθολογικές αναφορές, για να αναδείξει γνωσιολογικά θέματα: ότι τον απασχολούσε το ζήτημα του πότε και πώς άρχισαν οι άνθρωποι να ασχολούνται με τα άστρα. Γνωσιολογικές απόψεις περιέχονται πράγματι

---

[22] *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 18-22.
[23] *Hellenistic Poetry*, (Clarendon Press) Oxford 1988, σσ. 214-236.
[24] *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 176-220.
[25] *Die Religion der Griechen, Bd. 3: Von Platon bis Kaiser Julian*, (Weidmann) Berlin ²1963, σ. 108 σημ. 2.
[26] "Aratus' Zeus and Nyx: An Interpretation of *Phaen.* 15f.", *JHS* 33 (1985) 49-57 (περίληψη στην αγγλική στις σσ. 138-139· το κυρίως κείμενο είναι στην ιαπωνική γλώσσα). Ο Itō θεωρεί πάντως προβληματική την άποψη ότι ο Άρατος ήταν στωικός.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

στα *Φαιν.*, εφόσον, όπως εμείς υποστηρίζουμε, ο Άρατος βασίστηκε στη φιλοσοφία των Σχολών της εποχής του. Ο Itō όμως δεν αντιλήφθηκε ενδεχομένως ότι η εισαγωγή στο ποίημα συγκεκριμένων όρων τεχνομορφικής αναπαράστασης του κόσμου εξυπηρετούσε συγκεκριμένους στόχους. Όπως και ο Fakas, περιορίζει τη σχετική θεματολογία στην ποιητική της διάσταση.

Θα πρέπει εδώ να παραδεχτούμε ότι, όσον αφορά την επιβίωση του ποιήματος στους μεταγενέστερους, βασιστήκαμε στο εντυπωσιακό σε όγκο και ποιότητα έργο του E. Maass. Ο φιλόλογος αυτός μπορεί με ασφάλεια να χαρακτηριστεί ως ένας από τους πλέον ειδικούς στον Άρατο, ανεξάρτητα από την περίοδο που έζησε. Ειδικότερα, ο Maass προσέφερε (κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι.) σημαντικά στην έρευνα της επιβίωσης των *Φαινομένων*. Μας ενδιαφέρουν κυρίως τα τρία μεγάλα του έργα: (1) η έκδοση του ποιήματος, (2) η έκδοση των σωζόμενων (ελληνικών και λατινικών ερμηνευτικών και συνοδευτικών κειμένων), και (3) η πραγμάτευση επιμέρους θεμάτων σε χωριστό, συλλεκτικό στη φύση του, έργο[27]. Η έκδοσή του παρέμεινε χρήσιμη, ακόμη και μετά την κυκλοφορία εκείνης του J. Martin, στα μισά του 20ου αι. Η σημαντική προσφορά του όμως συνίσταται στη συλλογή και την έκδοση του ευρύτερου εξηγητικού corpus που συνόδευε από την αρχαιότητα το έργο. Η συλλογή τόσων διαφορετικών πηγών συνοδεύτηκε από τη χρονολόγηση κάποιων από τους εκπροσώπους της παράδοσης, όπως ο Αχιλλέας («ο Τάτιος», ο Λεόντιος ο Μηχανικός, ο Anonymus I και II. Το συγκεκριμένο υλικό είναι, όπως και η παράδοση του Αράτου, δίγλωσσο και περιλαμβάνει κείμενα, ορισμένα από τα οποία δεν έχουν έκτοτε επανεκδοθεί. Όσον αφορά την ερμηνεία κάποιων πτυχών της επιβίωσης των *Φαιν.*, ο Maass δημοσίευσε τα *Aratea*, το πρώτο χρονολογικά έργο του στον Άρατο. Ο φιλόλογος αυτός εστίασε την προσοχή του σε μεμονωμένες περιπτώσεις: σ' αυτές συγκαταλέγονται (1) η συμβολή του Ιππάρχου στην παράδοση του κειμένου, (2) το κείμενο του γραμματικού Αχιλλέα και οι πηγές του, (3) οι κατάλογοι των υπομνηματιστών των *Φαιν.* και των συγγραφέων ομοειδών έργων, (4) η συμβολή του Κράτητα του Μαλλώτη, (5) τα χαμένα έργα του Αράτου και τα «παράλληλα» του Αράτου και του Ησιόδου, (6) τα αποσπάσματα του Ευδόξου στον Ίππαρχο, (7) το μορφωτικό περιβάλλον της Κω, (8) τα επιμενίδεια και τα αρχιλόχεια παράλληλα, (9) ο αστέρας Κάνωπος στον Απολλώνιο τον Ρόδιο και (10) κάποια ανέκδοτα αποσπάσματα. Ορισμένα από τα συγκεκριμένα κείμενα δεν έχουν έως σήμερα ξεπεραστεί. Ο Maass αναγνώρισε

[27] Πρόκειται, αντίστοιχα, για τα εξής: *Aratea*, (Weidmann) Berlin 1892· *Arati Phaenomena* (Weidmann) Berlin 1893· *Commentariorum in Aratum reliquiae* (Weidmann) Berlin 1898.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ορθά ότι ο Αχιλλέας δεν ήταν αστρονόμος αλλά γραμματικός, βασισμένος σε σχετικό κατάλογο διανοητών τον οποίο εντόπισε σε χειρόγραφο. Η παράθεση των περιεχομένων του εν λόγω έργου αποδεικνύει, νομίζουμε, ότι η μοναδική αυτή συνθετική εργασία πάνω στους μεταγενέστερους του Αράτου χωλαίνει: (α) δεν εξάντλησε τις πηγές, αλλά εξέτασε μεμονωμένες περιπτώσεις· (β) ο Maass μελέτησε κατά κύριον λόγο συγκεκριμένες περιπτώσεις και κυρίως μάρτυρες της αράτειας εξηγητικής γραμματείας, που δεν αποτελούν αντικείμενο της έρευνάς μας· (γ) το έργο του είναι συμπίλημα· η εξέταση των μεταγενέστερων μαρτυριών παρατίθεται δίπλα σε μια υποτυπώδη έρευνα των πηγών του Αράτου (κυρίως τον Ησίοδο). Δεν μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι κάλυψε το πεδίο.

Όσον αφορά την έκδοση του ποιήματος η οποία ακολούθησε, ο εν λόγω φιλόλογος παρέθεσε σ' αυτήν μιαν αξιόλογη συλλογή παράλληλων χωρίων (loci similes), πηγών (fontes) και μεταγενέστερων μαρτυριών (testimonia). Η συλλογή είναι πληρέστερη από εκείνη των σύγχρονων εκδοτών, μολονότι σχετικά δύσχρηστη για τον σύγχρονο αναγνώστη. Ενίοτε όμως κινδυνεύει να είναι και παραπλανητική: ο Maass συμπεριέλαβε κείμενα στα οποία διαγιγνώσκεται μια μακρινή μόνον σχέση με στίχους του Αράτου. Παρ' όλα αυτά, προσέφερε κυρίως στο πεδίο της ποίησης και πρέπει να του αναγνωριστεί ότι ανέδειξε (έστω και στα πλαίσια της απλής καταγραφής των παράλληλων χωρίων) την επίδραση του Αράτου σε ποιητές της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου.

Η συμβολή του επεκτάθηκε περισσότερο με τη δημοσίευση του μνημειώδους *Commentariorum in Aratum reliquiae*. Σ' αυτό εκδίδονται για πρώτη φορά όλα τα υπολείμματα των ερμηνευμάτων και των σχετικών κειμένων της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, όπως επίσης και τα αρχαία Σχόλια (*Scholia vetera*). Στο θεμελιώδες αυτό έργο περιγράφονται οι χρονολογήσεις ανώνυμων υπομνηματιστών του κειμένου με καθαρά στωικό ερμηνευτικό προσανατολισμό (Anonymous I, Anonymous II). Η οφειλή όλων των μεταγενέστερων ιστορικών του κειμένου, πεδίο προνομιακά θεραπευμένο από τον J. Martin, είναι αυτονόητη. Ο E. Maass χάραξε νέους δρόμους στη μελέτη και την κατανόηση των *Φαιν.* αλλά και της συνακόλουθης παράδοσης, και μάλιστα στη δίγλωσση και διφυή εκδοχή της. Οφείλεται, συνεπώς, σεβασμός στις απόψεις του, μολονότι η έρευνα έχει προχωρήσει και πολλές απόψεις έχουν αλλάξει από την εποχή του. Δεν είναι όμως σπάνιο φαινόμενο το να διαπιστώνει κανείς συχνά πόσο κοντά στην αλήθεια βρισκόταν οι απόψεις του ή με πόση οξυδέρκεια επεσήμανε τη σπουδαιότητα υλικού που εκ πρώτης φαινόταν ελάσσονος σημασίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στην ουσία όμως, η σημαντικότερη συμβολή στο πεδίο της επιβίωσης του ποιήματος έγινε από τον J. Martin, ο οποίος εξέτασε την ιστορία του κειμένου[28]. Μολονότι το έργο μας δεν αφορά το συγκεκριμένο θέμα, είναι αυτονόητο ότι ακολουθεί παράλληλη πορεία. Ο Martin ανασυνέθεσε την ιστορία του κειμένου και εντόπισε τις εκδόσεις που έγιναν κατά την αρχαιότητα. Παράλληλα, αναφέρθηκε μεμονωμένα σε συγγραφείς της έμμεσης παράδοσης. Η πραγμάτευσή του όμως υπάκουε πάντα στην ανάγκη στήριξης της έρευνας της ιστορίας του κειμένου. Όσον αφορά τους μάρτυρες της έμμεσης παράδοσης, δεν διαθέτει συνέχεια και, κατά συνέπεια, δεν αποτελεί ερμηνεία· είναι επίσης, σε μερικές περιπτώσεις, ξεπερασμένη. Παραμένει βέβαια βασική πηγή σε θέματα χρονολόγησης κάποιων συγγραφέων, όπως για παράδειγμα ο Σπόρος ο Νικαεύς. Επιπλέον, βασιζόμαστε σχεδόν απόλυτα στον Martin σε θέματα της εξηγητικής γραμματείας που συνόδευε το ποίημα. Αναφερόμαστε στον Anonymus I και τον Anonymus II του E. Maass και τη σχέση των κειμένων τους με τα Σχόλια, τους ψευδοερατοσθένειους *Καταστερισμούς*, τον Υγίνο, τον γραμματικό Αχιλλέα. Φρονούμε ότι ο Γάλλος ειδικός έχει προβεί στην πληρέστερη έρευνα σχετικά με αυτά τα συνοδευτικά έργα της αράτειας γραμματείας και αποδεχόμαστε απόλυτα τα συμπεράσματά του.

Όσον αφορά τις έμμεσες πηγές, ο συγκεκριμένος φιλόλογος επεσήμανε τη σπουδαιότητα της ιστορίας του κειμένου στη Ρόδο και τις σχετικές μαρτυρίες, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτόν τη συμβολή του Ποσειδωνίου και των μαθητών του. Το συγκεκριμένο θέμα έθιξε πάντως παλαιότερα και ο H. Weinhold. Κανείς από τους δύο αυτούς φιλολόγους όμως δεν συζήτησε την αφετηρία της συγκεκριμένης παράδοσης, τη φιλοσοφική διάσταση των μαρτυριών και το υλικό που έδωσαν σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Προπάντων, δεν εξέτασαν τη σχέση της έμμεσης παράδοσης με την αράτεια εισαγωγική και ερμηνευτική γραμματεία, προκειμένου να αντλήσουν συμπεράσματα για την παράλληλη πορεία του κειμένου.

Τα παραπάνω έργα, μολονότι συνεισέφεραν στην ανάδειξη της παράδοσης του Αράτου και της επιβίωσής του σε κάποιους μεταγενέστερους συγγραφείς, δεν συνιστούν συνολική καταγραφή του φαινομένου. Κι αυτό, γιατί εστίασαν σχεδόν απόλυτα στην αράτεια γραμματεία, όπως άλλωστε επέβαλε η φύση τους. Πολύ περισσότερο, τα εν λόγω έργα δεν συνιστούν ερμηνεία. Αυτή την επιχείρησαν συνολικά μόνον τρεις ερευνητές και μάλιστα σε σύντομα άρθρα. Το εντυπωσιακό αυτό γεγονός καταδεικνύει την έλλειψη

[28] *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, [Études et Commentaires – XXII], (Librairie C. Klincksieck) Paris 1956.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προσοχής για ένα έργο που επηρέασε όσο ελάχιστα την αρχαία σκέψη. Το θέμα απασχόλησε καταρχάς τον W. Sale[29]. Ο συγκεκριμένος φιλόλογος περιέγραψε γλαφυρά τα επιμέρους προσόντα του έργου και τον βαθμό στον οποίο ενδιέφεραν τους μεταγενέστερους. Επεσήμανε ορθά τη συμβολή των στωικών στην επιβίωση του έργου, η οποία επαληθεύεται εν μέρει από την έρευνα στη μεταγενέστερη παράδοση. Διατυπωμένη όμως με συντομία, σχεδόν επιγραμματικά, φαίνεται ότι οδηγεί στο αυθαίρετο συμπέρασμα ότι ο Άρατος αναγνωρίστηκε ως στωικός, ήδη από την αρχαιότητα. Θα αποδειχτεί, εντούτοις, ότι η συμμετοχή των στωικών στην επιβίωση δεν βασίστηκε σε μια τέτοια κατηγοριοποίηση, αλλά ήταν, έως έναν βαθμό, συμπτωματική. Επιπλέον, ο Sale έσφαλε στο ζήτημα των φιλοσοφικών προτιμήσεων του ποιητή. Θεώρησε βέβαιο ότι τμήματα του έργου, όπως το προοίμιο (στ. 1-18), διακρίνονται για τις στωικές ιδέες που περιέχουν. Ως εκ τούτου, ερμήνευσε την προτίμηση των αναγνωστών απέναντι στο ποίημα σχεδόν ως υποπροϊόν της πρωτοκαθεδρίας της Στοάς ως φιλοσοφικού συστήματος. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, τόσο ως προς τις συνθήκες συγγραφής του έργου, όσο και ως προς τη μεταγενέστερή του πορεία. Ο Sale διακρίνεται πάντως για διεισδυτικές διαπιστώσεις. Κατά τη γνώμη του, ο Άρατος υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμος λόγω του ότι το ποίημα παρέχει έναν πρακτικό υπολογισμό του χρόνου (στη διάρκεια της νύχτας). Αυτό πρέπει, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, να αξιοποιήθηκε από αστρολόγους. Περισσότερη σημαντική θεωρούμε την προσφορά του στην αναγνώριση ενός θρησκευτικού και φιλοσοφικού υπόβαθρου, που είναι –κατά τη γνώμη μας– έκδηλο στο ποίημα, μολονότι ο Sale περιορίζει το ζήτημα στη στωική θρησκευτική και κοσμολογική οπτική.

Όπως έμμεσα φάνηκε από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας στο θέμα των πηγών του Αράτου, η άποψη ότι ο ποιητής ήταν στωικός αποτελούσε ερμηνευτική σταθερά τις προηγούμενες δεκαετίες. Είναι ενδεικτικό το ότι στο ίδιο πνεύμα κινείται και το άρθρο του D.A. Kidd[30] σχετικά με την επιβίωση του ποιήματος. Εντούτοις, με την ωριμότητα που χαρακτηρίζει και τα σχόλια της έκδοσης του ποιήματος, ο Kidd εξέθεσε ορθά την ποιητική τεχνική του Αράτου και τα υφολογικά μέσα που αξιοποίησε[31]. Η ποιητική τέχνη ήταν για τον Kidd μία από τις βασικές αιτίες της φήμης του ποιητή. Εξέτασε επίσης και άλλους δύο παράγοντες: (1) τη δημοτικότητα της αστρονομίας και μετέπειτα της αστρολογίας, και (2) τον στωικό «χειρισμό» του θέματος εκ μέρους του ποιητή. Δεν ασχολήθηκε όμως με τις

[29] "The Popularity of Aratus", *CJ* 61 (1966) 160-164.
[30] "The Fame of Aratus", *AUMLA* 15 (1961) 5-18.
[31] "The Fame of Aratus", σσ. 9-18. Όπως ομολογούσε τότε ο συγγρ. (σ. 9), αυτό που τον ενδιέφερε περισσότερο ήταν η λογοτεχνική διάσταση του έργου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πηγές. Κατά συνέπεια, οι διαπιστώσεις του χωλαίνουν, εφόσον δεν στηρίζονται σε συγκεκριμένες μαρτυρίες. Επισημαίνεται ότι στην πρόσφατη έκδοση του ποιήματος[32] ο Kidd συμπεριέλαβε στο υπόμνημά του κάποιες αναφορές σε πιθανές πηγές του Αράτου και στην επιβίωση θεμάτων από τα *Φαιν.* σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Όσον αφορά το πρώτο, πρόκειται για μικρό σε όγκο υλικό το οποίο μάλιστα παρατίθεται σποραδικά. Όσον αφορά το δεύτερο, ο Kidd εστίασε κυρίως σε μεταγενέστερους ποιητές, πράγμα που δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσης έρευνας.

Η σημαντικότερη συμβολή στο θέμα έγινε από την A.-M. Lewis[33], ίσως στην πιο ειδική μελέτη των αιτίων της επιβίωσης των *Φαινομένων*. Η συγκεκριμένη φιλόλογος ανασκεύασε αποφασιστικά την άποψη που ήθελε τον Άρατο στωικό. Για πρώτη φορά επίσης η έρευνα της επιβίωσης των *Φαιν.* στηρίχτηκε στην παράθεση και την εξέταση κάποιων αρχαίων πηγών. Η εν λόγω φιλόλογος τις διέκρινε σε λογοτεχνικές και μη, δυστυχώς όμως η έκταση της πραγμάτευσής της περιορίζεται σε κάτι περισσότερο από δύο σελίδες. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται, με επιγραμματική συζήτηση, οι μαρτυρίες του Καλλιμάχου, του Λεωνίδα του Ταραντίνου και του Θεοκρίτου· απουσιάζει όμως η εμβάθυνση στην έμμεση παράδοση του ποιήματος. Σε γενικές γραμμές, το θέμα δεν εξετάζεται συστηματικά, ειδικότερα όσον αφορά την ελληνική γραμματεία. Η συγγραφέας στράφηκε κυρίως στις λατινικές πηγές, από τις οποίες και άντλησε τα συμπεράσματά της. Μολονότι πάντως η έρευνά μας αφορά την ελληνική έμμεση παράδοση των *Φαιν.*, κρίνουμε το συγκεκριμένο υλικό ιδιαίτερα χρήσιμο για τον σχηματισμό μιας πληρέστερης εικόνας των αναφορών και της πρόσληψης του Αράτου στη λατινική Δύση. Το άρθρο της Lewis πάντως δεν καλύπτει το βιβλιογραφικό κενό, μολονότι –ελλείψει πληρέστερων έργων– χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία[34].

Η σημαντική συνεισφορά της φιλολόγου αυτής απαντά στη συνέχεια, στην αναζήτηση των αιτίων της μεγάλης επιβίωσης του ποιήματος. Η Lewis εξετάζει έξι διαφορετικές ερμηνείες, ορισμένες από τις οποίες έχουν ήδη προταθεί μεμονωμένα από τους δύο προηγούμενους ερευνητές (αστρολογία, αστρική θρησκεία, μυθολογία, στωικισμός, αστρονομία, λογοτεχνικές αρετές). Καταλήγει ότι καμία από τις έως σήμερα προτάσεις δεν καλύπτει επαρκώς το φαινόμενο. Τα συμπεράσματά της μας βρίσκουν σε

---

[32] *Aratus Phaenomena*, edited with Introduction, Translation and Commentary, (Cambridge University Press) Cambridge 1997.

[33] "The Popularity of the *Phaenomena* of Aratus: a Reevaluation", στο C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History VI,* [Collection Latomus, vol. 217], (Latomus – Revue d'études Latines) Bruxelles 1992, σσ. 94-118.

[34] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 1 σημ. 1.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γενικές γραμμές σύμφωνους και αποτελούν ισχυρή στήριξη για την άποψη που διατυπώνουμε στο κυρίως τμήμα της έρευνάς μας σχετικά με τη φιλοσοφική οπτική του ποιητή. Τέλος, σε χωριστή ενότητα προτείνει τη δική της ερμηνεία σχετικά με την επιβίωση του ποιήματος, που είναι η διδασκαλία του σε βαθμίδα της εκπαίδευσης του αρχαίου κόσμου. Η άποψη φαίνεται καταρχάς να βασίζεται σε παλαιότερο έργο του H. Weinhold[35] και μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Λόγω όμως των ιδιαίτερων ερευνητικών της ενδιαφερόντων, η Lewis στρέφεται αποκλειστικά στην περιγραφή του ποιήματος ως διδακτικού εγχειριδίου στον λατινικό κόσμο[36], αφήνοντας ένα κενό στο θέμα της ελληνικής παράδοσης. Παρ' όλα αυτά, η συμβολή της είναι σημαντική στην προσπάθειά μας να αποδείξουμε ότι η καθιερωμένη ανάγνωση του ποιήματος πάσχει από ελλείψεις που οφείλονται εν μέρει στην παρανόηση και την παρερμηνεία του διαθέσιμου υλικού. Τόσο αυτή όσο και ο Weinhold δεν εξετάζουν, επίσης, την έμμεση παράδοση του ποιήματος. Ειδικά ο δεύτερος καταπιάστηκε αποκλειστικά με την αράτεια γραμματεία, τα κείμενα δηλ. που συνόδευαν τα *Φαιν.* και χρησιμοποιούνταν προφανώς ως εισαγωγικά ή ερμηνευτικά στη διδασκαλία του ποιήματος. Το έργο του αποτελεί την πρώτη μεθοδική ερμηνεία της δευτερεύουσας (ερμηνευτικής) λογοτεχνίας του ποιήματος. Βασικός ερευνητικός στόχος εδώ είναι να αποδειχτεί ότι το έργο του Αράτου διδασκόταν στα σχολεία. Ο Weinhold προσδιορίζει και τη βαθμίδα: κατά τη γνώμη του, επρόκειτο για την *ἐγκύκλιο παιδεία*. Επισημαίνεται ότι τα συμπεράσματά του είναι κάποτε αυθαίρετα· ο εν λόγω φιλόλογος συχνά δογματίζει[37]. Επιπλέον, δεν αντιβάλλει τις πηγές με τις ανάλογες μαρτυρίες της έμμεσης παράδοσης, μολονότι αυτή περιλαμβάνει συγγραφείς σύγχρονους με τα ερμηνευτικά κείμενα της αράτειας γραμματείας. Κατά συνέπεια, η έρευνά του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πλήρης, τουλάχιστον από την οπτική του θέματός μας.

Ο Weinhold πάντως άνοιξε νέους δρόμους στην έρευνα των *Φαινομένων*. Μολονότι τα συμπεράσματά του δεν μπορούν να αξιολογηθούν ως απόλυτα ασφαλή και, επομένως, οριστικά, απέδειξε ότι τα ποίημα διδασκόταν και αξιολόγησε ορθά τις σχέσεις

---

[35] *Die Astronomie in der antiken Schule*, (diss.) München 1912.

[36] Όπως γίνεται φανερό από τη «σχετική» με τον Άρατο εργογραφία της: *From Aratus to Aratus Latinus: A Comparative Study of Latin Translation*, (diss.) MacMaster University, Hamilton 1983· "Aratus, *Phaenomena* 443-449: Sound and Meaning in a Greek Model and its Translations", *Latomus* 44 (1985) 805-810· "Rearrengement of motif in Latin translation: The emergence of a Roman *Phaenomena*", στο C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History*, vol. 4, [Collection Latomus 196], (Latomus – Revue d'études Latines) Bruxelles 1992, σσ. 210-233.

[37] Βλ. ειδικά τις σσ. 60-61 (σχετικά με τη χρήση της σφαίρας στη διδασκαλία της αστρονομίας). Στο έργο απαντούν και σφάλματα, όπως λ.χ. η άποψη ότι ο Αχιλλέας ήταν μαθηματικός και αστρονόμος (σ. 48) ή ότι ο πλατωνικός και πυθαγόρειος Εύδωρος (ο οποίος εκλαΐκευσε το υπόμνημα του στωικού Διοδώρου του Αλεξανδρινού) ήταν στωικός (σ. 55).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κάποιων κειμένων μεταξύ τους. Οι σύγχρονοι ερευνητές πάντως μάλλον αγνοούν το έργο του, μολονότι σε κάποιες περιπτώσεις αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ορισμένοι τον έχουν λάβει υπόψη τους. Ο Weinhold εξέτασε διεξοδικά τις μαρτυρίες, που κατά τη γνώμη του αποδεικνύουν τη διδασκαλία του Αράτου ως κειμένου αστρονομίας. Εξέτασε ειδικά το κείμενο του Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός*), τον Υγίνο και τους Ανώνυμους του E. Maass. Όπως είναι φανερό, ο συγκεκριμένος φιλόλογος βασίστηκε πρώτιστα στην αράτεια εξηγητική γραμματεία και σε πολύ μικρότερο βαθμό σε ανεξάρτητες λογοτεχνικές πηγές.

Με τη λογοτεχνική ιστορία των *Φαιν.* ασχολήθηκε σύντομα ο S. Lombardo, στην εισαγωγή της διδακτορικής του διατριβής[38]. Καταπιάστηκε όμως με την εξέταση ελάχιστων μαρτυριών, με ιδιαίτερη έμφαση στα εγκωμιαστικά επιγράμματα του Καλλιμάχου, του Λεωνίδα του Ταραντίνου και του Πτολεμαίου του Ευεργέτη. Στην εξέταση αυτή τον απασχόλησε κυρίως η χρήση των όρων *λεπτός-λεπτολόγος*. Στη συνέχεια, περιέγραψε σύντομα την εργασία του Ιππάρχου και του Βοήθου του Σιδώνιου. Στην πραγματικότητα, το εκτενέστερο τμήμα της σχετικής πραγμάτευσης αφορά την επιβίωση του ποιήματος στη λατινική γραμματεία[39].

Στο ίδιο περίπου πεδίο με τον προηγούμενο φιλόλογο κινείται και η συμβολή της M.L.B.M. Pendergraft[40]. Και αυτή όμως στράφηκε κυρίως στην επίδραση του Αράτου σε ποιητές της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου. Η φιλόλογος αυτή ξεπέρασε στο πεδίο αυτό προγενέστερούς της. Συμπεριέλαβε επίσης αναφορές στις πηγές του Αράτου, με επισημάνσεις που αφορούν τον Εμπεδοκλή, τον Παρμενίδη και τον Ξενοφάνη[41]. Αυτές είναι όμως εντελώς ενδεικτικές. Περισσότερο σημαντική θεωρούμε την επισήμανση του παροιμιακού και καθημερινού ύφους στο ποίημα[42]. Η προσφορά της όμως είναι αποσπασματική και δεν συντείνει στη σε βάθος ερμηνεία.

(iii) Η παρούσα έρευνα

Η ανασκόπηση της ειδικής βιβλιογραφίας καθιστά, νομίζουμε, φανερό ότι η επιβίωση του ποιήματος και κυρίως η πρόσληψή του, όπως αυτή αναδεικνύεται από το σύνολο των

---

[38] *Aratus' "Phaenomena": An Introduction and Translation*, (diss.) The University of Texas, Austin 1976, σσ. 1-44.
[39] Βλ. S. Lombardo, ό.π., σσ. 21-44.
[40] *Aratus as a Poetic Craftsman*, (diss.) The University of North Carolina, Chapel Hill 1982, σσ. 262-326.
[41] Pendergraft, ό.π., σσ. 298-300.
[42] Pendergraft, ό.π., σσ. 300-302.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διαθέσιμων πηγών, δεν απασχόλησε την έως σήμερα έρευνα. Αυτή περιορίστηκε στην εξέταση επιμέρους θεμάτων και μεμονωμένων μαρτύρων της επιβίωσης του ποιήματος· αγνοήθηκε όμως η σχέση των πηγών που εξετάστηκαν με άλλα κείμενα τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη μεταγενέστερη ιστορία των *Φαινομένων*. Κι έτσι, δεν ολοκληρώθηκε η εξέταση της συνέχειας της παράδοσης, συνέχεια η οποία αποτελεί το βασικό μας μέλημα. Κι αυτό, γιατί αντιλαμβανόμαστε την αρχαία γραμματεία είναι ένα ενιαίο σώμα, οι επιμέρους εκφάνσεις του οποίου βρίσκονταν πάντοτε σε επαφή μεταξύ τους. Ως εκ τούτου, η συμβολή κάποιων εξεχόντων διανοητών στην ερμηνεία των *Φαιν.* επηρέασε τους μεταγενέστερους αναγνώστες του ποιήματος. Στόχος μας είναι να ανασυνθέσουμε πληρέστερα την ιστορία της επιβίωσης και της πρόσληψης του κειμένου προβαίνοντας παράλληλα και στην ερμηνεία τους.

Το θεωρητικό πλαίσιο: *διακειμενικότητα* και *αισθητική της πρόσληψης* στην κλασική φιλολογία

Οι σύγχρονες θεωρίες λογοτεχνίας επισημαίνουν ότι τα εγγενή χαρακτηριστικά κάθε κειμένου αναδιαμορφώνονται από τους παραλήπτες του: με δυο λόγια, το νόημά του αναπλάθεται από το κοινό του. Δεδομένου ότι στο πεδίο της κλασικής γραμματείας διαμεσολαβούν κάποτε αρκετοί αιώνες από την παραγωγή έως την πρόσληψη του έργου, διαφορετικές εποχές επιφυλάσσουν αναγκαστικά στα κείμενα εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις από τη μεριά των αναγνωστών τους. Ιστορικές περίοδοι, διαφορετικές πολιτιστικές και παιδευτικές συνθήκες, θρησκευτικές και εθνικές ποικιλότητες, συνιστούν τις ευδιάκριτες μόνον επιδράσεις πάνω στο μωσαϊκό των αναγνωστών.

Κάθε κείμενο περιέχει μία αυτοδύναμη και συγκεκριμένη γκάμα περιεχομένων, διαφορετική και μοναδική σε κάθε περίπτωση: αυτά διαμορφώνουν ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό μήνυμα, το οποίο κάποτε δεν γίνεται πλήρως αντιληπτό από τους μεταγενέστερους. Ακόμη και στην ευτυχή περίπτωση όμως που κάτι τέτοιο συμβεί, η αντιμετώπιση δεν είναι και πάλι ομοειδής. Σε διαφορετικές εποχές ή ακόμη και στην ίδια ιστορική περίοδο, επιμέρους κατηγορίες αναγνωστών προσλαμβάνουν με σχετική ελευθερία εκείνο που υποσυνείδητα αναζητούν στα κλασικά κείμενα. Σε κάποιες

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιπτώσεις, η διαδικασία είναι αποτέλεσμα μεθοδευμένης πρακτικής: επιδιώκεται να αναδειχθεί το συγκεκριμένο στοιχείο, που εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες τους[43].

Νόμιμα, επομένως, αναφερόμαστε στη συνάντηση δύο κωδίκων: του «πρωτογενούς» κώδικα που περιέχεται στο «αρχικό» έργο[44] και του «δευτερογενούς» που προσκομίζουν οι αναγνώστες[45]. Εφόσον διαφορετικοί αναγνώστες και διαφορετικές περίοδοι προσκομίζουν στην ανάγνωση των κειμένων και διαφορετικούς «δευτερογενείς» κώδικες, είναι ασφαλές να ειπωθεί ότι οι δύο κώδικες είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Αυτό είναι σε αδρές γραμμές και το ερμηνευτικό σχήμα που ακολουθήσαμε. Οι αισθητικοί κώδικες των έργων αλληλεπιδρούν με τις αισθητικές νόρμες των αναγνωστών, άποψη με την οποία συμβαδίζει και ο U. Eco[46]. Η έννοια της αλληλεπίδρασης καθιστά τη θεωρία της πρόσληψης πληρέστερο ερμηνευτικό εργαλείο από «ιστορικότερες» μελέτες του τύπου "La fortune de ... "[47]. Πρόκειται για τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, με ανάλογης σημασίας συμμετοχή στη διαδικασία[48]. Η λογική του «ανοικτού έργου» ("opera aperta", κατά τον Eco) εξηγεί, ανάμεσα σε άλλα, τη μετάβαση από το υποκείμενο που γράφει, στο υποκείμενο που διαβάζει: η λογοτεχνία αντιμετωπίζεται ως «επικοινωνιακό γίγνεσθαι»[49]. Από κάπως διαφορετική σκοπιά, η αντίδραση των αναγνωστών περιγράφηκε από τον H. Bloom ως η απάντηση του λογοτέχνη στον «ποιητικό του πατέρα» [50].

Η αισθητική της πρόσληψης ως θεωρία της λογοτεχνικής επικοινωνίας προσφέρει ενδεχομένως την πληρέστερη μέθοδο προσέγγισης της σχέσης του κειμένου-πηγή με τα κείμενα που το μιμούνται. Ο όρος «πρόσληψη» διαθέτει διττή σημασία: ειδικά στην τέχνη,

---

[43] Εύγλωττο παράδειγμα αποτελεί η ιουδαϊκή και χριστιανική απολογητική γραμματεία: σ' αυτές ο στόχος είναι προκαθορισμένος (η ανάδειξη της προτεραιότητας της βιβλικής σκέψης έναντι της εθνικής φιλοσοφίας) και εφαρμόζονται συγκεκριμένες μέθοδοι προκειμένου τα κείμενα της κλασικής γραμματείας να αποδώσουν τα συμπεράσματα που επιδιώκονται. Η αλληγορία είναι μία από αυτές τις μεθόδους.

[44] Είναι αυτονόητο ότι ο όρος «αρχικό» είναι απόλυτα σχετικός: φρονούμε ότι στην ουσία κάτι τέτοιο ουδέποτε υφίστατο, τουλάχιστον στα πλαίσια της γραπτής παράδοσης. Ο όρος έχει εφαρμογή μόνον ως προς τους αποδέκτες ενός έργου.

[45] Ακολουθούμε τον H.R. Jauß, «Η αισθητική της πρόσληψης και η λογοτεχνική επικοινωνία», στο H.R. Jauß, *Η θεωρία της πρόσληψης: τρία μελετήματα* (εισ., μτφρ., επιμ., Μ. Πεχλιβάνος), [Trivium 3 – Βιβλιοπωλείον της «Εστίας») Αθήνα 1995, σ. 93-107 [εδώ: 94].

[46] *Τα όρια της ερμηνείας* (μτφρ. Μ. Κονδύλη), (εκδ. «Γνώση») Αθήνα 1993, σσ. 27-51.

[47] H.R. Jauß, ό.π., σ. 94.

[48] Όπως επισημαίνει εξάλλου και ο H.R. Jauß (ό.π.), υπάρχει σαφής διαφορά από την αποκλειστική εστίαση στα ενδιαφέροντα ή την ιδεολογία του αναγνωστικού κοινού, θέματα που ενδιαφέρουν την ιστορία ή την κοινωνιολογία του αναγνώστη της λογοτεχνίας.

[49] H.R. Jauß, ό.π., σσ. 98-99.

[50] H. Bloom, *A Map of Misreading*, New York 1975, σ. 84 (πίνακας). Βλ. επίσης του ίδιου, *Η αγωνία της επίδρασης: Μια θεωρία για την ποίηση* (εισ., μτφρ. σημ., Δ. Δημηρούλης), (Άγρα) Αθήνα 1989. Η ιδιότητα του αναγνώστη που είναι και λογοτέχνης είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να έχουμε τη δυνατότητα να τον μελετήσουμε. Η αντίδραση του αναγνώστη απαντά, σύμφωνα με τον Bloom, σε έξι διαφορετικούς τύπους: ως αποκλίνουσα διόρθωση, ως αντιθετική συμπλήρωση, ως εκμηδενισμός, ως εξύψωση, ως επιστροφή στο χαμένο αρχικό νόημα, ή ως ρήγμα με απρόβλεπτες συνέπειες. Η πραγμάτευσή μας δεν έχει φυσικά τόσο εξειδικευμένες θεωρητικές απαιτήσεις.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιγράφει «[...] εκείνη τη δισυπόστατη πράξη, η οποία περικλείει την επίδραση που επικαθορίζεται από το έργο και τον τρόπο με τον οποίο ο παραλήπτης το δεξιώνεται»[51]. Κάθε λογοτεχνικό έργο, και γενικά κάθε έργο τέχνης, μπορεί να αντιμετωπιστεί με θαυμασμό ή περιφρόνηση, να απορριφθεί, να ερμηνευθεί και να γίνει αντικείμενο μίμησης. Είναι αυτονόητο ότι η διττή αυτή επικοινωνία προκαθορίζει την υποδοχή του έργου από τους μεταγενέστερους.

Με βάση τα παραπάνω και εξετάζοντας το θέμα από τη σκοπιά της κλασικής φιλολογίας, ο ερευνητής μπορεί καταρχάς να καταλήξει σε δικά του συμπεράσματα για τα περιεχόμενα ενός κειμένου, πριν αποφανθεί για τα είδη της αξιοποίησής του από τους αρχαίους αναγνώστες. Θεωρητικά, είναι και ο ίδιος ένας αναγνώστης, που διαθέτει συγκεκριμένα κριτήρια. Στην περίπτωση της δικής μας έρευνας δεν έχουμε πάντα να κάνουμε με τη δημιουργική αξιοποίηση του κειμένου-προτύπου στους μεταγενέστερους, τουλάχιστον στην περίπτωση της έμμεσης παράδοσης· σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, οι πηγές περιορίζονται στην παράθεση στίχων, χωρίς περαιτέρω ενσωμάτωση νοημάτων ή εικόνων. Αυτή η απλή επίδειξη γνώσεων προσφέρει μόνον στο επίπεδο της ιστορίας του κειμένου και των συμφραζομένων στα οποία έχει τεθεί το παράθεμα. Η ανάδειξή τους έχει βέβαια τη δική της σπουδαιότητα: εξετάζοντας τα συγκεκριμένα θέματα διαπιστώνουμε, κάποτε με τρόπον εντυπωσιακό, τη συνέχεια της θεματολογίας.

Σε μικρότερον βαθμό, διαπιστώνεται ότι το έργο επηρέασε αισθητικά ολόκληρες περιόδους· διαμόρφωσε και επέβαλε τη «λογοτεχνική αστρονομία» και τα μοτίβα των άστρων στην επακόλουθη λογοτεχνία. Πόση ακριβώς ήταν η συμβολή του στην καθιέρωσή τους δεν είναι δυνατόν να υπολογισθεί. Αναμφίβολα, υπήρξε σημαντική. Για τον συγκεκριμένο λόγο επεκταθήκαμε σε κάποιες περιπτώσεις σε εξωλογοτεχνικά στοιχεία (αρχαιολογικά, κοινωνικά-πολιτικά), όταν αυτά υποβοηθούσαν στην πληρέστερη κατανόηση των πηγών.

Όσον αφορά ειδικά τη λογοτεχνία, η επιβίωση ενός κειμένου διαγιγνώσκεται βάσει κάποιων κριτηρίων. Ειδικά στην περίπτωση της έμμεσης παράδοσης, βασικοί μάρτυρες είναι τα *παραθέματα*, οι *παραφράσεις*, οι *υπαινιγμοί* (*allusion*) και η *ανάμνηση*. Από αυτά, το *παράθεμα* είναι φυσικά το ασφαλέστερο κριτήριο, μολονότι κάποτε εξίσου ικανοποιητικά συμπεράσματα προσφέρουν και οι άλλες *διακειμενικές* αναφορές[52]. Δεν

---

[51] H.R. Jauß, ό.π., σ. 93.

[52] Βλ. και G.B. Conte, *The Rhetoric of Imitation: Genre and Poetic Memory in Virgil and Other latin Poets* (engl. transl. Ch. Segal), (Cornell Univ. Press) Ithaca and London 1986, σσ. 23-31. Βλ. επίσης S. Hinds,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

είναι όμως εύκολο να ορίσει κανείς πάντοτε με ασφάλεια τι συνιστά παράθεμα και τι παράθεση. Σε κάποιες περιπτώσεις τα όρια δεν είναι απολύτως σαφή[53].

Παράθεμα: ο όρος περιγράφει το απόσπασμα ενός έργου, που κάποιος μεταγενέστερος έκρινε σκόπιμο να εισαγάγει στο δικό του κείμενο[54]. Δεν είναι απαραίτητο να απαντά απομονωμένο. Κάποιες φορές ενσωματώνεται οργανικά στα συμφραζόμενα, ως τμήμα του ευρύτερου κειμένου. Βασική προϋπόθεση για να χαρακτηρισθεί ένα απόσπασμα *παράθεμα* είναι η πιστότητα με το πρωτότυπο ή τουλάχιστον η προσπάθεια να διατηρηθεί –έστω και χονδρικά– η μορφή (μέτρο, βασικοί όροι) της πηγής[55]. Ορισμένα παραθέματα είναι λέξη προς λέξη πιστά στο πρωτότυπο· άλλα περιέχουν σφάλματα, που πολλές φορές είναι ακούσια. Συμβαίνει κάποτε ο ίδιος συγγραφέας να παραθέτει ελαφρά διαφορετικές εκδοχές του ίδιου αποσπάσματος. Πέρα από τη φθορά στη χειρόγραφη παράδοση του μεταγενέστερου συγγραφέα, το φαινόμενο μπορεί να αποδοθεί σε σφάλμα μνήμης: ο ίδιος συγγραφέας ενδέχεται να αντέγραψε κατά λέξη το παράθεμα από την πηγή και σε άλλο εδάφιο του ίδιου έργου ή ενός διαφορετικού να το αναπαρήγαγε (εσφαλμένα) από τη μνήμη του[56]. Είναι, επομένως, δύσκολο να αναχθούμε πάντα στα *ipsissima verba* του συγγραφέα. Πρόκειται στην ουσία για φιλολογική ενέργεια με βαρύνουσα σημασία[57]. Καθοριστικό κριτήριο είναι φυσικά η συγγραφική πρόθεση: ελάσσονες αλλαγές στο κείμενο που παρατίθεται (από σφάλμα μνήμης ή ακόμη και εσκεμμένες) δεν επηρεάζουν σημαντικά. Κάποιος συγγραφέας μπορεί να παραθέτει, με μικρές αλλαγές, στίχους από την πηγή του.

Σε τι εξυπηρετεί όμως το παράθεμα; Σύμφωνα με τον S. Morawski, αυτό μπορεί να λειτουργεί με τους ακόλουθους βασικούς τρόπους: (1) να αναδεικνύει την ευρυμάθεια (eruditas) του μεταγενέστερου συγγραφέα, (2) να χρησιμεύει ως επίκληση της αυθεντίας

Allusion and Intertext: dynamics of appropriation in Roman poetry, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1998.

[53] W.C. Helmbold – E.N. O'Neil, *Plutarch's Quotations*, [Philologigal Monographs XIX], (The American Philological Association) London 1959, σ. viii.

[54] Τα παραθέματα εισάγονται με συγκεκριμένα, «τεχνικά» θα λέγαμε, ρήματα ή άλλους όρους. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα *λέγει, καλεῖ, εἴρηκεν οὕτως, λέγουσιν, νομίζουσι(ν), ὧδέ πως (ἐπιφέρει), κατὰ λέξιν, διαρρήδην, ἄντικρυς* (τα επιρρήματα συνοδεύονται από ανάλογα ρήματα). Για το παράθεμα και την ορολογία που το εισάγει βλ. A. van den Hoek, "Techniques of Quotation in Clement of Alexandria: A View of Ancient Literary Methods", *VChr* 50 (1996) 223-243 (με σχετική βιβλιογραφία).

[55] Βλ. C. Osborne, *Rethinking Early Greek Philosophy: Hippolytus of Rome and the Presocratics*, (Cornell Univ. Press) Ihaca, New York 1987, σσ. 3-8.

[56] Αυτό συμβαίνει κάποτε με τον Πλούταρχο, βλ. W.C. Helmbold – E.N. O'Neil, ό.π., σ. ix.

[57] Για μια έξοχη θεωρητική εξέταση του θέματος βλ. A. Compagnon, *La second main ou le travail de la citation*, (Éditions du Seuil) Paris 1979.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του προγενέστερου συγγραφέα, (3) να ενισχύει σημασιολογικά τα συμφραζόμενα, (4) να λειτουργεί διακοσμητικά εντός του κειμένου[58].

Παράφραση: Πολλές από τις πηγές που εξετάζονται περιέχουν παραφράσεις των *Φαινομένων*. Πρόκειται για την καταλογάδην μεταφορά βασικών σημείων ενός αποσπάσματος. Σε κάποιες από τις πηγές οι παραφράσεις συνοδεύουν παραθέματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως το κείμενο υφίσταται επεμβάσεις, που δεν οφείλονται στην αλλαγή της ορολογίας ή την επιτομή. Πρόκειται για επεμβάσεις, που επιδιώκουν την ιδεολογική μετάλλαξη των περιεχομένων του αποσπάσματος. Το φαινόμενο απαντά κυρίως στη χριστιανική γραμματεία.

Υπαινιγμός (allusion): Ο όρος χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγραφεί η πρόθεση του μεταγενέστερου συγγραφέα να υπαινιχθεί κάποιαν εικόνα, έναν χαρακτηριστικόν όρο, ή κάποιο μοτίβο από το κείμενο-πηγή. Όπως έχει παρατηρηθεί, «[...] χαρακτηρίζεται από τη διάθεση διαλόγου με το παλαιό και [...] σηματοδοτεί μία συγκεκριμένη στάση [...] απέναντί του»[59]. Είναι πάντως δύσκολο να κρίνει κανείς πάντα την πρόθεση του συγγραφέα.

Ανάμνηση: Με τον συγκεκριμένο όρο περιγράφεται η εμφάνιση κάποιας διακειμενικής αναφοράς, που εξηγείται ως αποτέλεσμα συνειρμικής λειτουργίας. Βασικός παράγοντας είναι τα συμφραζόμενα. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ο συγγραφέας ανακαλεί στη μνήμη του κείμενα από τη σχολική του εκπαίδευση ή όσα ανέγνωσε σε επόμενα στάδια του βίου του. Η ιδιότητά του παίζει επίσης κάποιον ρόλο: θεωρούμε αναμενόμενο να μεταφέρει ένας αστρονόμος εικόνες από τον Άρατο ως *ανάμνηση*.

Οι πηγές

Είναι αυτονόητο ότι είναι αδύνατον να καλύψει κανείς το σύνολο της ελληνικής γραμματείας· πολύ περισσότερο όταν αυτό εκτείνεται σε οκτώ περίπου αιώνες, όπως η παρούσα έρευνα. Το να υποστηρίξουμε, επομένως, ότι καλύψαμε πλήρως τις πηγές θα ήταν ανεδαφικό. Σε κάθε περίπτωση, η επιζητούμενη πληρότητα της έρευνας δεν επιτυγχάνεται με τον εξαντλητικό εντοπισμό των πηγών της, κάτι που είναι ούτως ή άλλως αδύνατον. Είναι περισσότερο το αποτέλεσμα των μεθοδολογικών επιλογών βάσει των

[58] S. Morawski, "The Basic Functions of the Quotation", *Sign, Language, Culture, Janua Linguarum*, Series major I, (Mouton) La Haye-Paris 1971, σσ. 690-705. Για τη φόρμα και τη λειτουργία του παραθέματος βλ. επίσης A. Compagnon, ό.π., σσ. 98-100 και C. Osborne, ό.π., σσ. 3-11.

[59] Β.Α. Φυντίκογλου, *«Ταπεινή φιλοξενία»: Μορφή και λειτουργία του μοτίβου στον καλλιμαχικό και ρωμαϊκό νεοτερισμό*, (διδ. διατρ.), [Αριστοτέλειο Πανεπ. Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 21-22.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οποίων προσδιορίζονται τα όρια, οι επιδιωκόμενοι στόχοι και τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Μια έρευνα, όπως αυτή, θα είναι πλήρης, (α) αν ερμηνεύει ικανοποιητικά ένα φαινόμενο στη διάρκεια συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, (β) αν επεκτείνεται σε όλες τις κατηγορίες των πηγών, (γ) αν ο ερευνητής λαμβάνει υπόψη του τις τυχόν υπάρχουσες πολιτιστικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των αναγνωστών, η σκέψη των οποίων διέπεται από κριτήρια αλλότρια απ' αυτά του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, (δ) αν, τέλος, εξετάζει όλους τους διαφορετικούς τρόπους *διακειμενικών αναφορών*: το παράθεμα, την παράφραση, τον υπαινιγμό, την ανάμνηση, τα παράλληλα χωρία[60]. Η κριτική αξιολόγηση και η ερμηνεία αυτών των αναφορών συνιστούν το τελευταίο στάδιο της εξέτασής του.

Στην παρούσα διδ. διατριβή επιδιώχθηκε η αξιοποίηση όλων των αρχαίων μαρτυριών. Αξιοποιήθηκαν όλες οι γνωστές πηγές και εντοπίστηκαν και ορισμένες καινούριες. Οδηγός μας υπήρξαν οι ονομαστικές αναφορές στον ποιητή. Το συγκεκριμένο υλικό συνοδεύεται συνήθως από την παράθεση ή την παράφραση αράτειων στίχων. Μολονότι χρησιμοποιήθηκαν και ηλεκτρονικά μέσα (TLG E), διαπιστώθηκε γρήγορα ότι αυτά δεν επαρκούν: κι αυτό, γιατί, μολονότι διευρύνουν σημαντικά την κατηγορία των πηγών, περιορίζουν την έρευνα στη χρήση όρων-κλειδιών. Εξαιρώντας, επομένως, τα οφέλη που προκύπτουν σε θέματα νεολογισμών και *ἅπαξ εἰρημένων* τύπων, η επιβίωση και η πρόσληψη ενός κειμένου δεν μπορεί να βασιστεί σε ηλεκτρονικά μέσα. Κι αυτό, γιατί θα εξαιρούσε κατ' ανάγκην τις πηγές που δεν αναφέρουν ονομαστικά τον ποιητή. Διαπιστώνεται όμως ότι επιβίωση των *Φαιν.* περιέχει πολλές από αυτές.

Πολύτιμα στην έρευνά μας ήταν τα υπομνήματα των βασικών εκδόσεων των *Φαιν.*, κυρίως του D.A. Kidd (Cambridge 1997). Πρέπει όμως να επισημανθεί η τεράστια προσφορά του E. Maass. Η έκδοσή του (Berlin 1893) συνοδευόταν από την παράθεση ενός εντυπωσιακού, όχι όμως πάντοτε εύχρηστου υπομνήματος· σ' αυτό περιέχονται χωρίς διάκριση fontes, testimonia και similia. Δεν βασιστήκαμε πάντως, παρά μόνον επικουρικά, στα εν λόγω έργα, ενώ απορρίψαμε κάποιες επισφαλείς πηγές[61]. Βασικό κριτήριο για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση των πηγών ήταν η ειδολογική τους συνάφεια με τα *Φαινόμενα*. Το γραμματειακό είδος αποτέλεσε με δυο λόγια σημαντικό κριτήριο στην

---

[60] Βλ. Β.Α. Φυντίκογλου, ό.π., σσ. 21-22.

[61] Με τον όρο χαρακτηρίζουμε εδάφια έργων τα οποία, εκτός της περιορισμένης υφολογικής και εννοιολογικής τους σχέσης με στίχους των *Φαιν.*, δεν διαθέτουν επιπλέον και έμμεση στήριξη. Αυτή φρονούμε ότι ενίοτε εξασφαλίζεται από το ευρύτερο πλαίσιο: ένας συγγρ. θεωρείται πιθανότερος μάρτυρας όταν άλλοι συγγραφείς με τους οποίους αποδεδειγμένα συνδεόταν (από την άποψη των βιογραφικών δεδομένων ή των σπουδών) παρέχουν ομοειδές υλικό.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

έρευνα των κειμένων. Επιδιώξαμε, τέλος, να ομαδοποιήσουμε τις μαρτυρίες, με βάση τις πολιτιστικές συνθήκες ή τον επιδιωκόμενο στόχο.

Τα χρονικά όρια της έρευνας

Η επιβίωση των *Φαιν.* υπήρξε τεράστια. Αναχαιτίστηκε μόνον από την πρόοδο της αστρονομίας και την αντικατάσταση του γεωκεντρικού μοντέλου με το ηλιοκεντρικό. Η παρούσα διδ. διατριβή εξετάζει την επιβίωση του ποιήματος στην αρχαία ελληνική γραμματεία έως και την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Κι αυτό, γιατί θεωρούμε σημαντική την ανάδειξη της επίδρασης του ποιήματος στη διάρκεια πολιτιστικών φαινομένων όπως η Β΄ Σοφιστική και η διαπάλη του εθνικού κόσμου με τον χριστιανισμό. Ορισμένοι από τους σπουδαιότερους μάρτυρες έζησαν στην περίοδο από τον 4° αι. και εξής. Κρίθηκε έτσι απαραίτητο να επεκταθούμε ακόμη και στην περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Ως γνωστόν, η συγκεκριμένη ξεκινά κατά προσέγγιση με τη βασιλεία του Διοκλητιανού (284-305) και ολοκληρώνεται, κατά προσέγγιση πάντα, μέσα στον 5° αι.[62]. Εναλλακτικά, και μάλλον περισσότερο ορθά, ως οριακό σημείο του τέλους του αρχαίου κόσμου ορίζεται το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνα με το σχετικό διάταγμα του Ιουστινιανού (529). Αυτό επιλέχτηκε και ως συμβατικό όριο της έρευνάς μας, μολονότι ο αρχαίος κόσμος συνέχισε να είναι παρών, τουλάχιστον σε όλη τη διάρκεια του 6ου αι.[63]. Δεν προχωρήσαμε όμως σε πηγές αυτής της περιόδου, γιατί η παρουσία πρωτοβυζαντινών στοιχείων είναι πια έντονη.

Το χρονικό όριο τηρήθηκε απαρέγκλιτα. Σε συγκεκριμένη περίπτωση όμως κρίθηκε σκόπιμο να επεκταθούμε και πέρα από αυτό, παραβλέποντας χωροχρονικούς και γραμματολογικούς περιορισμούς. Το πράξαμε υπακούοντας στην ανάγκη ανάδειξης της συνέχειας της λογοτεχνικής παράδοσης. Πρόκειται για την επιβίωση, και ως έναν βαθμό πρόσληψη, συγκεκριμένων στίχων του προοιμίου: αυτή ξεκινά από τον 3° αι. π.Χ. και

---

[62] Βασιζόμαστε βέβαια σε πιο ειδικούς ερευνητές. Ο P. Chuvin (*Οι τελευταίοι εθνικοί: ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού* [μτφρ. Ο. Χειμωνίδου], [εκδ. «Θύραθεν»] Αθήνα 2003, σ. 15) ορίζει το τέλος της ύστερης αρχαιότητας κάποια στιγμή ανάμεσα στο 410 (καταστροφή της Ρώμης από τον Αλάριχο) και το 476 (στάση του Οδόακρου) ή προς τα τέλη του 5ου αι. (Φράγκοι στη Γαλατία, σταθεροποίηση της ανατολικής αυτοκρατορίας επί Αναστασίου του Α΄).

[63] Ο P. Chuvin (ό.π., σσ. 15-16) επισημαίνει ότι κατά τόπους διατηρήθηκε η εθνική θρησκεία όλο τον 6° αι., όπως αποκαλύπτουν οι διωγμοί του Τιβέριου, που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο. Επιπλέον, ο L. Robert ("II. Épigrammes relatives a des gouverneurs", *Hellenica IV*, Paris 1948, σσ. 35-114 [εδώ: 108]) παρατηρεί ότι σε επιγράμματα προς τιμήν κυβερνητών της περιόδου (από το δεύτερο μισό του 3ου αι. έως τα τέλη του 6ου) συναντώνται τα ίδια θέματα, οι ίδιες φόρμες και το ίδιο ύφος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνεχίζεται αμείωτα έως και τον 6°, χωρίς να περιορίζεται σε συγκεκριμένα γραμματειακά είδη. Σποραδικά επίσης στο κείμενό μας απαντούν αναφορές σε μεταγενέστερους συγγραφείς, όταν αυτό εξυπηρετεί την ανάδειξη της συνέχειας.

Δομή και στόχοι

Δεν επιδιώξαμε να συγγράψουμε μία ακόμη *Histoire du texte*, αλλά κινηθήκαμε παράπλευρα με την ιστορία του κειμένου του ποιήματος. Φρονούμε ότι εμπλουτίζουμε συχνά την ανασύνθεση της παράδοσης που πρότεινε ο J. Martin. Κι έτσι, η έρευνά μας μπορεί να χρησιμεύσει επικουρικά στη μελέτη του φαινομένου. Ειδικότερα προσφέρει: (1) την επιβεβαίωση κάποιων προβληματικών σημείων της ανασύνθεσης του Martin· (2) τη διόρθωση εσφαλμένων εκτιμήσεων σχετικά με κάποιους από τους αρχαίους μάρτυρες· (3) την ανάδειξη κάποιων αμελημένων πτυχών της επιβίωσης του ποιήματος, που έχουν διαφύγει της προσοχής των μελετητών του Αράτου.

Οι λογοτεχνικές πηγές προσφέρουν πλούσιο, αλλά ποικίλο στη φύση του υλικό: διαπιστώνεται ότι αποσπάσματα των *Φαιν.* αξιοποιήθηκαν κάποτε ως κείμενο αστρονομίας και άλλοτε ως τμήμα της προγνωστικής παράδοσης και της φυσικής ιστορίας. Οι μαρτυρίες υπάγονται στην πλειοψηφία τους σ' αυτές τις τρεις κατηγορίες. Εξαιρετικά σημαντική κρίνεται επίσης η αξιοποίηση του «μυθολόγου» Αράτου, μια και ο ποιητής απέφυγε σε ορισμένες περιπτώσεις την καθιερωμένη μυθική παράδοση και στράφηκε σε τοπικές παραδόσεις. Οι πηγές επιτρέπουν επίσης την εικασία ότι συνέβαλε στη διαμόρφωση των απόψεων σχετικά με τον κόσμο και τον έναστρο ουρανό.

Τα παραπάνω θέτουν πολλά και διαφορετικά μεθοδολογικά ζητήματα. Κι έτσι, μας απασχόλησε αρκετά ο καθορισμός του ερευνητικού μας στόχου. Πριν προχωρήσουμε στην ανάδειξη της μεταγενέστερης παράδοσης και την ερμηνεία της, κρίναμε σκόπιμο να ξεκινήσουμε από τις πηγές του έργου (*Quellenforschung*). Η εξέταση των περιεχομένων του οδηγεί στον εντοπισμό θεματικών κατηγοριών και υλικού το οποίο –κατά τη γνώμη μας– αντλήθηκε από διάφορα γραμματειακά είδη. Επισημαίνεται ότι η έως τώρα έρευνα έχει σχεδόν εξαντλήσει το θέμα της αστρονομίας των *Φαιν.* μόνον ως προς τον Εύδοξο. Η φιλοσοφία σπανίως εξετάστηκε και πάντα μονόπλευρα: αυτό που ενδιέφερε ήταν η θεμελίωση της σχέσης του Αράτου με τη Στοά, η οποία σχέση άλλωστε δεν αμφισβητήθηκε παρά μόνον πρόσφατα. Όσον αφορά τις ποιητικές πηγές, το πεδίο έχει

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχεδόν καλυφθεί πλήρως, μόνον όμως όσον αφορά τον Ησίοδο. Το ποίημα αντιμετωπίστηκε αποκλειστικά ως διδακτικό έπος και συχνά αγνοήθηκε η σχέση του με τα έργα φιλοσόφων-ποιητών, όπως ο Εμπεδοκλής και ο Παρμενίδης. Δεδομένου, επίσης, ότι η διδακτική γραμματεία μετεξελίχθηκε από τον 5ο αι. σε τεχνική πεζογραφία, δεν εξετάστηκαν ποτέ επαρκώς τα κείμενα του Αριστοτέλη και των περιπατητικών. Θεωρήσαμε, ως εκ τούτου, σκόπιμο να αναφερθούμε στο σύνολο των θεματικών κατηγοριών και, κατά συνέπεια, των πηγών του έργου: στις ήδη γνωστές προσθέσαμε κάποιες που δεν είχαν επισημανθεί έως σήμερα. Υπογραμμίζουμε ότι η έκθεσή μας, καίτοι εκτενής, δεν εξαντλεί το θέμα.

Η ίδια έλλειψη εμβάθυνσης παρατηρείται και στο ζήτημα της φιλοσοφικής και θρησκευτικής σκέψης του Αράτου. Σύμφωνα με πρόσφατες απόψεις, ο ποιητής δεν διέθετε γνήσιο θρησκευτικό αίσθημα ούτε συγκεκριμένα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα. Κρίνοντας την άποψη αυτή ως υπεραπλούστευση, επισημαίνουμε ότι ο Άρατος επηρεάστηκε από τη φιλοσοφική παράδοση του 4ου αι. π.Χ. Κι αυτό, γιατί το θέμα του έργου του τον έφερε σε αναγκαστική επαφή με την κοσμολογία των Σχολών της εποχής του. Στραφήκαμε έτσι στην εξέταση κάποιων παραμέτρων του κοσμολογικού στοχασμού του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και, σε μικρότερον βαθμό, των στωικών. Την εποχή της σύνθεσης των *Φαιν.* κυκλοφορούσαν ήδη ερμηνευτικά υπομνήματα στην πλατωνική και αριστοτελική φιλοσοφία· διερευνήθηκε έτσι η πιθανότητα να αξιοποίησε ο Άρατος συγγράμματα συγκεκριμένων φιλοσόφων. Εξετάσαμε σε βάθος την άποψη ότι ο ποιητής ήταν στωικός, για να την παραβάλουμε με τη μαρτυρία των μεταγενέστερων πηγών. Όσον αφορά τον θεολογικό στοχασμό που περιέχεται στο ποίημα, είναι πράγματι δύσκολο να αποφανθεί κανείς για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ποιητή. Κάποια στοιχεία όμως επιτρέπουν τη διαπίστωση ότι ο Άρατος αξιοποίησε και εδώ την έρευνα των φιλοσοφικών σχολών.

Το κείμενό μας απαρτίζεται από δύο μέρη εκ των οποίων το πρώτο εξετάζει τις θεματικές κατηγορίες και τις πηγές των *Φαιν.* και το δεύτερο την επιβίωση και την πρόσληψη του έργου στους σύγχρονους και τους μεταγενέστερούς του. Δεν αποκλείσαμε από το πρώτο μέρος μεταγενέστερο υλικό, όταν αυτό συνεισέφερε ερμηνευτικά και υποστήριζε τα πορίσματά μας.

Όσον αφορά την εξέταση των σύγχρονων και μεταγενέστερων μαρτύρων, μας απασχόλησε το κατά πόσον επαληθεύονται τα πορίσματα του προηγούμενου τμήματος. Σε αντίθεση με τα όσα προηγούνται, δεν ακολουθήσαμε την ίδια δομή στη συγγραφή. Μολονότι η εξέταση με βάση τους άξονες των περιεχομένων (ποίηση, επιστήμη και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φιλοσοφία) αναδεικνύει την ενότητα της παράδοσης σε ετερόκλητες –ειδολογικά και χρονολογικά– πηγές, παρουσίαζε στη συγκεκριμένη περίπτωση την εξής μεθοδολογική δυσλειτουργία: απομάκρυνε σύγχρονες μεταξύ τους πηγές, ακόμη και εδάφια από έργα του ίδιου συγγραφέα. Επέβαλλε λ.χ. να απομονώσουμε τις φιλολογικές παρατηρήσεις ενός μεταγενέστερου συγγραφέα από άλλες, που αφορούσαν την αστρονομία στα *Φαινόμενα*. Το αποτέλεσμα ήταν η απώλεια της συνοχής. Από την άλλη, κρίθηκε αδόκιμο να διαχωριστούν μεταξύ τους τα σχετικά εδάφια· η αρχαία γραμματεία δεν διαχώριζε πάντοτε με σαφήνεια τα γραμματειακά είδη. Έτσι, σε έργα με φιλοσοφικό περιεχόμενο απαντούν και οξείς φιλολογικές παρατηρήσεις.

Λόγω των παραπάνω, προτιμήθηκε η χρονολογικά εξελισσόμενη παράθεση και έρευνα των σχετικών πηγών. Αυτή προσέφερε επιπλέον το πλεονέκτημα της ανάδειξης των σχέσεων μεταξύ των κειμένων, οι οποίες δεν γίνονται πάντα άμεσα αντιληπτές. Βοήθησε μάλιστα στην πληρέστερη ταξινόμηση του υλικού. Όπου αυτό ήταν δυνατό, ακολουθήσαμε την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και εξετάσαμε κάποιες μαρτυρίες στα πλαίσια ευρύτερων διανοητικών και μορφωτικών φαινομένων, όπως αυτό της Β΄ Σοφιστικής. Ακολουθήσαμε όμως ειδολογική κατάταξη και όχι χρονολογική στην περίπτωση της πρόσληψης του προοιμίου των *Φαιν.*· κι αυτό, για να αναδείξουμε την πορεία του στον χρόνο.

Κατά συνέπεια, η παρουσίαση της έρευνάς μας βασίζεται στον συνδυασμό της αναζήτησης των πηγών (*Quellenforschung*) και της επιβίωσης του ίδιου του έργου (*Nachleben*). Το συγκεκριμένο σχήμα επιτρέπει τη σε βάθος ερμηνεία των μεταγενέστερων μαρτυριών, διότι στην πραγμάτευσή τους λαμβάνεται σταθερά υπόψη το σημασιολογικό φορτίο του συγκεκριμένου κάθε φορά αράτειου εδαφίου που παρατίθεται ή παραφράζεται. Προσπαθήσαμε να εμβαθύνουμε στα συμφραζόμενα κάθε μαρτυρίας, ώστε να αναδειχτεί καλύτερα το ερμηνευτικό σχήμα και η συγγραφική πρόθεση του μεταγενέστερου συγγραφέα. Εμβαθύναμε περισσότερο στην πραγμάτευση του υλικού από τη χριστιανική γραμματεία, για δύο κυρίως λόγους: (α) διότι η συγκεκριμένη κατηγορία πηγών έχει γενικά παραμεληθεί από την έρευνα πάνω στον Άρατο και το έργο του, και (β) διότι διέπεται από ιδιαίτερες ιδεολογικές και θρησκευτικές αξίες, που έως έναν βαθμό επιβάλλουν μια διαφορετική προσέγγιση στα κείμενα.

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι η έρευνά μας αποπειράται να καλύψει τους παρακάτω στόχους:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. Να συλλέξει και να παρουσιάσει όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες.
2. Να εφαρμόσει με κριτικό πνεύμα τα συμπεράσματα της υπάρχουσας έρευνας.
3. Να συσχετίσει τη μαρτυρία της έμμεσης παράδοσης με εκείνη της συνοδευτικής (εξηγητικής) γραμματείας των *Φαιν.*, επιδιώκοντας την επαλήθευση ή την απόρριψη παραδομένων απόψεων.
4. Να αναδείξει τη συμβολή αρχαίων διανοητών στην ερμηνεία και στην επιβίωση του ποιήματος ή συγκεκριμένων θεμάτων του.
5. Να επεκταθεί στους χριστιανούς συγγραφείς, η μαρτυρία των οποίων δεν έχει ποτέ απασχολήσει σοβαρά τους προηγούμενους ερευνητές.
6. Να προσφέρει, τέλος, ερμηνεία της επιβίωσης και της πρόσληψης στη διάρκεια περίπου οκτώ αιώνων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΑ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ*: ΠΟΙΗΣΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.

(i) Διδακτική ποίηση και φιλοσοφία

Η φιλοσοφία κατείχε κυρίαρχη θέση στην παιδεία και τον πολιτισμό της ελληνιστικής περιόδου και επηρέασε σημαντικά τη σκέψη των συγγραφέων της εποχής. Η αναζήτηση των σχέσεών της με την ελληνιστική λογοτεχνία[1], και ειδικά την ποίηση της περιόδου, πρέπει να θεωρείται υποσχόμενη υπόθεση εργασίας. Τα εν λόγω γραμματειακά είδη συνήθως διαχωρίζονται ως ανεξάρτητα μεταξύ τους: η διάκριση ισχύει, ενδεχομένως, στην περίπτωση των Αλεξανδρινών ποιητών, εφόσον στα έργα των επιφανών εκπροσώπων της περιόδου δεν απαντούν συγκεκριμένες αναφορές στα ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονή τους φιλοσοφική σκέψη[2]. Ανάμεσα σε αυτά όμως, τα *Φαινόμενα* αναγνωριζόταν ανέκαθεν ως έργο που διέθετε σαφή σχέση με τη φιλοσοφία. Το ποίημα συνδέθηκε αρκετά νωρίς με τη Στοά[3] και η κατάταξή του στα φίλια προς τη συγκεκριμένη Σχολή κείμενα το ακολούθησε στη σύγχρονη εποχή[4]. Όντας έργο αστρονομίας με σαφείς – κατά τη γνώμη μας– υπαινιγμούς και αναφορές σε θέματα κοσμολογίας, το ποίημα αναπόφευκτα σχετίζεται με τη σύγχρονή του φιλοσοφία[5].

Ως γνωστόν, ειδικά κατά την ελληνιστική περίοδο τα ουράνια φαινόμενα ήταν κάτι περισσότερο από ένα ακόμη αντικείμενο έρευνας: μετέφεραν ένα σύνολο από πολιτιστικά

---

[1] Βλ. S. Goldhill, "The naive and knowing eye: ecphrasis and the culture of viewing in the Hellenistic world", στο S. Goldhill – R. Osborne (eds.), *Art and Text in Ancient Greek Culture*, [Cambridge Studies in New Art History and Criticism], (Cambridge University Press) Cambridge 1994, σσ. 197-223 [εδώ: 207].

[2] Βλ. S. Goldhill, ό.π., σ. 208. Για υπαινιγμούς στην ποιητική φιλοσοφία του Εμπεδοκλή όπως απαντούν σε έργα του Καλλιμάχου και του Απολλωνίου του Ρόδιου βλ. D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", (*Mega nepios: il destinario nell'epos didascalico*) *MD* 31 (1993) 51-98 [εδώ: 1, και σημ. 2]· P. Kyriakou, "Empedoclean Echoes in Apollonius Rhodius' «Argonautica»", *Hermes* 122 (1994) 309-319· για τις «πυθαγορικές» επιδράσεις A. Ardizzoni, "Echi pitagorici in Apollonio Rodio e Callimaco", *RFIC* 93 (1965) 257-267.

[3] Και πάλι, μόνον έμμεσα και χωρίς σαφείς χαρακτηρισμούς για τον ποιητή. Αντίθετα, τα Σχόλια στον Άρατο 1-18 διασώζουν καθαρά «στωικές» ερμηνείες.

[4] Θα λέγαμε, μάλλον πιο ορθά, ότι η συγκεκριμένη είναι η άποψη των σύγχρονων ερευνητών, τουλάχιστον έως πρόσφατα. Για την άρνηση του στωικού χαρακτήρα του ποιήματος από ορισμένους σύγχρονους ερευνητές βλ. παρακάτω, σ. 41 σημ. 60.

[5] Δεν είναι πρόθεσή μας να εμπλακούμε σε μια εξαντλητική αναζήτηση των πηγών του Αράτου (*Quellenforschung*), μια και κάτι τέτοιο δεν είναι ο πρωταρχικός στόχος της παρούσης μελέτης. Στην πραγμάτευσή μας εξάλλου θα αναφερθούμε σε χωρία συγγραφέων που ήδη καταγράφονται στα πρόσφατα ερμηνευτικά σχόλια των D.A. Kidd (1997) και J. Martin (1998) II. Σκοπεύουμε περισσότερο να αναδείξουμε θεματικές κατηγορίες ή γραμματειακά είδη που χρησίμευσαν κατά τη γνώμη μας ως πρότυπα του ποιητή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παρεπόμενα της κουλτούρας του έναστρου ουρανού[6]. Σ' αυτά περιλαμβανόταν η θεϊκότητα του ουρανού και των φαινομένων του, όπως είχαν περιγραφεί από τους πυθαγόρειους και τον Πλάτωνα έως τον Αριστοτέλη και τους στωικούς. Η ιδιαίτερη όμως θεματική των *Φαιν.*, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη από τον 3° αι. τάση για διαχωρισμό της επιστήμης από τη φιλοσοφία[7], επιβάλλει να διακρίνονται με προσοχή οι κοσμολογικές αναζητήσεις των αρχαίων Σχολών[8] από τη βαθμιαία όλο και πιο ανεξάρτητη επιστήμη της μαθηματικής αστρονομίας[9]. Κι αυτό, γιατί τα *Φαιν.* συνδυάζουν με επιτυχία την ποίηση, την επιστήμη και τη φιλοσοφία και περιέχουν υπομνήσεις σε θέματα που απαντούν σε περισσότερα από ένα φιλοσοφικά συστήματα. Ορισμένα από αυτά αποτελούσαν βέβαια κοινό κτήμα την εποχή που έγραφε ο Άρατος, έχοντας ενσωματωθεί –παρά την αρχική τους προέλευση (κατά κύριον λόγο πλατωνική)– στις θεωρίες των βασικών εκπροσώπων των διαφόρων Σχολών[10]. Λόγω των παραπάνω, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν έναν και μοναδικό χαρακτηρισμό του ποιητή· δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι στα νεώτερα χρόνια, και παρά τη σύνδεσή του στη βιβλιογραφία με τη Στοά, ο Άρατος θεωρήθηκε από

---

[6] Βλ. F.F. Repellini, "Matematica, astronomia e meccanica" στο G. Cambiano (et alii), *Lo spazio letterario della Grecia antica*, vol. I – tom. II, (Salerno Editrice) Roma 1993, σσ. 305-343 [εδώ: 319-320].

[7] Βλ. G. Giannantoni, "Su alcuni problemi circa i rapporti tra scienza e filosofia nell'età ellenistica", στο G. Giannantoni – M. Vegetti, *La scienza ellenistica: Atti delle tre giornate di studio tenutesi a Pavia dal 14 al 16 aprile 1982*, [Elenchos IX], Bibliopolis 1984, σσ. 39-71 [εδώ: 45]· M.L. Clarke, *Higher education in the ancient world*, (Routledge & Kegan Paul) London 1971, σ. 47. Η επισήμανση αφορά περισσότερο την Αλεξάνδρεια, πόλη στην οποία δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στις θετικές και εφαρμοσμένες επιστήμες.

[8] Ως γνωστόν, την εποχή του Αράτου κυριαρχούσαν στην Αθήνα, αλλά και τον ευρύτερο «ελληνικό» χώρο, τέσσερις Σχολές: η Ακαδημία, το Λύκειο, ο Κήπος του Επικούρου και η Στοά. Κάθε μια από αυτές είχε αναπτύξει συγκεκριμένες κοσμολογικές θεωρίες, τις οποίες διακρίνουμε από τα καθαρά μαθηματικά-γεωμετρικά μοντέλα της αστρονομίας, παρ' όλο που βασίζονταν σ' αυτά.

[9] Τα εν λόγω γνωστικά πεδία συνιστούν ένα μέρος από τις πιθανές πηγές του Αράτου. Χαρακτηρίζοντας τη μαθηματική αστρονομία ως πηγή δεν αναφερόμαστε, φυσικά, στο έργο του Ευδόξου που φέρεται –ούτως ή άλλως– να χρησίμευσε ως υπόδειγμα για τον ποιητή. Κι αυτό, γιατί στη συγκεκριμένη περίπτωση η παράδοση περιγράφει τη διαδικασία συγγραφής του ποιήματος ως απλή μεταφορά σε στίχο του αντίστοιχου έργου (όπως λ.χ. γίνεται ειδικά στο σχετικό έργο του Ιππάρχου, για το οποίο βλ. περισσότερα στη συνέχεια) και εμφανίζει τον Άρατο ως απλό στιχοπλόκο. Η ερμηνευτική αυτή τάση απαντά στον 3° *Βίο* (J. Martin, *Scholia*, σ. 17): [...] *τινὲς τῶν ἀπαλοτέρως προσερχομένων ταῖς ἐξηγήσεσιν ἔδοξαν μὴ μαθηματικὸν εἶναι τὸν Ἄρατον* [...] *βιάζονται δ' οὐ μετρίως. ἦν γὰρ καὶ τὸ εἰδέναι μεταφράσαι ἐμπειρίας μαθηματικῆς*. Η παρατήρησή μας αφορά περισσότερο την υιοθέτηση τεχνικών αναφορών που προϋποθέτουν τη θεωρητική τους εξέταση σε επίπεδο μαθηματικής επιστήμης. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 142-144 και 265-269.

[10] Ως γνωστόν, αρκετές απόψεις του Πλάτωνα υιοθετήθηκαν αυτούσιες από τον Αριστοτέλη και, κυρίως, από τους στωικούς· άλλες χρησίμευσαν ως βάση για την ανάπτυξη σχετικά πρωτότυπων φιλοσοφικών προτάσεων, όπως συνέβη κατά κύριο λόγο με τον Ζήνωνα τον Κιτιέα. Ο ιδρυτής της Στοάς αξιοποίησε συχνά πλατωνικό και αριστοτελικό υλικό στη διαμόρφωση της στωικής κοσμολογίας. Βλ. ενδεικτικά J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought" στο M.J. Vermaseren (ed.), *Studies in Hellenistic Religions*, [EPRO 78], (Brill) Leiden 1978, σσ. 129-188 (ανατ. στο J. Mansfeld, *Studies in Later Greek Philosophy and Gnosticism*, Variorum Reprints: London 1989, ίδια σελιδαρίθμηση)· ειδικότερα, D.E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, (Ohio State Univ. Press) Columbus 1977.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κάποιους ότι επηρεάστηκε από τους *σκεπτικούς*[11], ενώ παράλληλα απαντούν δικαιολογημένες αναφορές στον περιπατητικό χαρακτήρα των προγνωστικών του σημείων[12]. Το ερώτημα, επομένως, των επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής είναι εκ των πραγμάτων περισσότερο σύνθετο, απ' όσο αρχικά φαίνεται.

Ο Άρατος αποπειράθηκε να προσφέρει στον αναγνώστη των *Φαιν.* την επιτομή της σύγχρονής του ουρανογραφίας και ενδεικτικά σημεία των προγνωστικών του καιρού. Είναι φανερό ότι αντιλαμβάνεται το σύνολο του υλικού του ως ενιαίο[13] και, μολονότι είναι πιθανό ότι είχε υπόψη του κάποιο προγενέστερο υπόδειγμα με παρόμοια δομή[14], φαίνεται

---

[11] Βλ. A.O. Lovejoy – G. Boas, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity* [with supplementary essays by W.F. Albright and P.-E. Dumont], (The John Hopkins University Press) Baltimore and London 1997 (= 1935), σ. 34, 36. Οι συγγρ. εκφράζουν πάντως την επιφύλαξή τους σχετικά με τον «*σκεπτικό*» Άρατο. Η άποψη βασίζεται στη γνωριμία του με τον Τίμωνα από τον Φλιούντα, όπως απαντά στην αρχαία παράδοση (Διογένης ο Λαέρτιος 9.113.5-8 Long), αλλά και έμμεσα σε επιλεγμένα τμήματα του ποιήματος στα οποία ο Άρατος φαίνεται να αντιφάσκει. Βλ. παρακάτω, σσ. 281-283.

[12] Το επισημαίνει πρόσφατα ο J. Martin (1998) I CIII: "Toute le fin des *Phénomènes,* consacrée à la prévision des variations météorologiques, n'est pas d'inspiration stoïcienne, mais péripatéticien". Βλ. επίσης J. Martin (1998) I CVIII: "Et cela donne à réfléchir sur les relations étroites qu'Aratos pouvait entretenir avec cette école" (ενν. το Λύκειο), και γενικά για τη σχέση του ποιητή με κάποιους περιπατητικούς J. Martin (1998) I XXVII και XLI. Πιο πρόσφατα ο A. Jones, "The Stoics and the Astronomical Sciences" στο B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, (Cambridge University Press) Cambridge 2003, σσ. 328-344 [εδώ: 333] παρατηρεί στο ίδιο πνεύμα: "This (ενν. το προγνωστικό τμήμα του ποιήματος), in the hands of a later Stoic, could have been rich material for a discourse on causation and *sympatheia*, but poetic expression furnishes the only substantial difference between Aratus' treatment of the weather signs and Theophastus' *De signis*". (η έμφαση είναι του συγγρ.). Πρβ. R. Hunter, "Written in the Stars: Poetry and Philosophy in Aratus Phaenomena", *Arachnion* 2 (1995) 1-34 [εδώ: 4]. Για τον Άρατο και τους περιπατητικούς βλ. σσ. 150-151, 153-156, 161-191, 274-293. Ειδικά για τη σχέση του Αράτου με την παράδοση των προγνωστικών βλ. στις σσ. 161-191.

[13] Έτσι οι περισσότεροι ερευνητές, με πιο ενδεικτική την περίπτωση του M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*) · βλ. την αντίθετη άποψη του A.A. Rossius, "The composition of Aratus' *Phaenomena*", *VDI* (*Vestnik drevnej istorii*) 247 (2003) 21-38 [εδώ: 27-28] (πρωτότυπη γλώσσα του άρθρου η ρωσική [A.A. Россиус, "КОМПОЗИЦИЯ «ЯВЛЕНИЙ» АРАТА"], με αγγλική περίληψη στη σ. 38). Ο Rossius φαίνεται να προβάλλει πάνω στο ποίημα τις ερμηνευτικές πρακτικές μεταγενέστερων του Αράτου. Είναι φανερό ότι ο χωρισμός του ποιήματος σε δύο μέρη (1-732 και 733-1154), όπως απαντά σε εκπροσώπους της παράδοσης του κειμένου (βλ. και παρακάτω, σσ. 362-364, 432, 464-465, 469-470, 491, 495), οφείλεται στη διάκριση ανάμεσα στην αστρονομία και τα προγνωστικά. Ο W. Ludwig ("Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", *Hermes* 91 [1963] 425-448) υπογράμμισε τη διάκριση ανάμεσα στα *οὐράνια* και τα *μετέωρα*, θεωρώντας ότι ο ποιητής προέβη εσκεμμένα στην αντιθετική σύγκρισή τους· πρβ. επίσης W. Ludwig, "Kallimachos und die 'Phainomena' Arats als hellenistische Dichtung" στο A.D. Skiadas (Hrsg.), *Kallimachos*, [Wege der Forschung, Bd. CCXCVI], (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) Darmstadt 1975, σσ. 301-307 [εδώ: 301] και H. Weinhold, *Die Astronomie in der antiken Schule*, (diss.) München 1912, σ. 83. Η συγκεκριμένη υπόθεση προϋποθέτει τη φιλοσοφική παραδοχή ότι ο κόσμος μοιράζεται στον υπερ-σελήνιο και υπο-σελήνιο χώρο (μία κυρίως αριστοτελική άποψη), με τον πρώτο να υπερτερεί (από την άποψη της ιεραρχικής δομής και αξιολόγησης του σύμπαντος) σημαντικά του δεύτερου.

[14] Με την παρατήρηση εννοούμε τον συνδυασμό της αστρονομίας με τα προγνωστικά σημεία. Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 151-152, 154-155, 160-161, 175, 177. Σύμφωνα με τον A.A. Rossius (ό.π., σ. 21), η σύνδεση της αστρονομίας με τη μετεωρολογία ήταν εκείνη που σύγχυσε τους αρχαίους ερμηνευτές. Η άποψη είναι επιεικώς ανιστόρητη, βλ. για τη σύνδεση των δύο πεδίων παρακάτω, σσ. 151-152, 154-155, 175, 177. Σε γενικές γραμμές, ο εν λόγω ερευνητής αντιμετωπίζει την αντίστιξη ουράνιου-γήινου (την οποία επιβάλλει ο συνδυασμός της αστρονομίας με τα προγνωστικά) ως προβληματική. Βλ. και παρακάτω, σσ. 303-304.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ότι συνδύασε πρωτότυπα τις ούτως ή άλλως συγγενείς θεματικές κατηγορίες. Ο στόχος του και οι συμβάσεις της διδακτικής ποιητικής παράδοσης τον περιόρισαν σε λιτές αναφορές και υπαινιγμούς σε θέματα που αφορούν τις κοσμολογικές ερμηνείες της φιλοσοφίας. Προκύπτει, συνεπώς, το ερώτημα του κατά πόσον ο Άρατος ακολούθησε συνειδητά τις πεποιθήσεις μιας από τις αρχαίες σχολές. Ενδέχεται να υιοθέτησε κάποια διανοήματα που είτε ανήκαν σε ένα σύστημα (όντας οργανικά συνδεδεμένα μεταξύ τους) –όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση της υποτιθέμενης στωικής επίδρασης στα *Φαιν.*– είτε συμπεριλήφθηκαν στο ποίημα, χωρίς να σχετίζονται άμεσα. Ομολογουμένως, το μικρής έκτασης διαθέσιμο υλικό δύσκολα στηρίζει την άποψη ότι στο ποίημα απαντούν συλλήψεις που συμποσούνται σε φιλοσοφική θεωρία ή που προσανατολίζονται σε συγκεκριμένη Σχολή. Δεν φαίνεται όμως και απόλυτα ακριβές το συμπέρασμα ότι οι σχετικές αναφορές αξιοποιούνται αποκλειστικά ως μέσα διαμόρφωσης του ύφους, καθαρά στο επίπεδο της ποιητικής τέχνης[15]. Δεν μπορεί επίσης να αποκλειστεί *ex silentio* η πιθανότητα ο ποιητής να διέθετε συγκεκριμένη φιλοσοφική προτίμηση. Η σχέση όμως του έργου με τη φιλοσοφία προβάλλει ως αυτονόητη, αν αναλογιστούμε ότι η διάκριση των γνωστικών πεδίων κατά την αρχαιότητα δεν συμπίπτει με τη σύγχρονη: η αστρονομία ήταν κλάδος της φιλοσοφίας[16] και είναι πολύ πιθανό ότι ο Άρατος την αντιλαμβανόταν ως τέτοια. Μόνον πια μέσα στον 3° αι. διαθέτουμε τις πρώτες μαρτυρίες για τον σταδιακό διαχωρισμό φιλοσοφίας και επιστήμης, όπως πραγματώθηκε κυρίως στην Αλεξάνδρεια των πρώτων Πτολεμαίων[17].

Τα *Φαιν.* αποτελούν έκφανση της διδακτικής ποίησης[18]· το ποίημα, επομένως, ακολουθεί τις συμβάσεις του εν λόγω γραμματειακού είδους[19]. Το συγκεκριμένο γεγονός δεν αποκλείει τη συνύπαρξη άλλων, ειδικότερων χαρακτηριστικών που προέρχονται από

---

[15] Η συγκεκριμένη άποψη εκπροσωπείται στις μέρες μας από τον τον Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod: Arats Phainomena und die Tradition der antiken Lehrepik*, [Serta Graeca, Bd. 11], (Dr. Ludwig Reichert Verlag) Wiesbaden 2001. Τα πράγματα δεν είναι ενδεχομένως τόσο απλά, όπως παρατηρεί και ο Christiaan L. Caspers στο *BMCR* 2003.06.17. Ο Caspers βέβαια αναφέρεται περισσότερο στη σχέση του ποιήματος με τη Στοά, θεωρώντας ότι ο Fakas υπερέβαλε στα συμπεράσματά του και ότι απορρίπτει με μεγάλη ευκολία τη μαρτυρία της παράδοσης. Επισημαίνει όμως παράλληλα τις περιορισμένες αναφορές του Fakas στην επιστήμη και τη φαιλοσοφία στα *Φαιν.* και διατυπώνει επιφυλάξεις σχετικά με την «εύκολη» απόρριψη ενός γνήσιου θρησκευτικού αισθήματος στο ποίημα.

[16] Βλ. H.I. Marrou, *Ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα* (μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλος), Αθήναι ^{5}1961, σ. 124, 257, 264· M.L. Clarke, ό.π., σ. 2, 47-52· γενικότερα, H. Weinhold, *Die Astronomie in der antiken Schule*.

[17] Βλ. παραπάνω, σ. 30 σημ. 7.

[18] Η συγκεκριμένη πτυχή του έργου μελετήθηκε πρόσφατα από τον Chr. Fakas (ό.π.). Παλαιότερα, το θέμα ερεύνησε ο B. Effe, *Dichtung und Lehre: Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts*, [Zetemata 69], (C.H. Beck) Münich 1977.

[19] Βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 8-10. Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 39 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τη σύγχρονή του πολιτιστική και μορφωτική πραγματικότητα. Θεωρούμε, συγκεκριμένα, ότι είναι δυνατόν να εντοπιστούν στα *Φαιν.* θέματα που προσεγγίζουν τρέχουσες αλλά και προγενέστερες φιλοσοφικές πεποιθήσεις[20]. Επιπλέον, η σχέση του ποιήματος με την επιστήμη και ο τρόπος που ο ποιητής αξιοποίησε τις πηγές του είναι παράμετρος που χρήζει περισσότερης προσοχής. Η διδακτική παράδοση σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη θεματική των *Φαιν.* θέτει το ποίημα στην κατηγορία των κειμένων που σχετίζονται άμεσα με τη φιλοσοφία. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η αστρονομία και οι ερμηνείες που αφορούν τη γέννηση ή τη δημιουργία του κόσμου (το πεδίο που είναι γνωστό με τον όρο «κοσμολογία»[21]) αποτελούσαν στην αρχαιότητα τομείς της φιλοσοφίας[22]. Αν πράγματι ο Άρατος αποπειράθηκε να αναγεννήσει τη διδακτική ποίηση[23], φαίνεται ότι, εκτός από το ησιόδειο πρότυπο, επιχείρησε να συνδέσει το έργο του με κείμενα που θεωρούνταν γενικά ότι ανήκουν στη διδακτική γραμματεία. Στο εν λόγω είδος περιλαμβάνονταν κατά την αρχαιότητα και τα έμμετρα έργα των προσωκρατικών φυσικών φιλοσόφων[24]. Παρά την

---

[20] Η παρατήρηση δεν αφορά αποκλειστικά τη σχέση των *Φαιν.* με δόγματα της στωικής παράδοσης, ένα ζήτημα εξάλλου στο οποίο ο B. Effe (ό.π.) μάλλον υπερέβαλε στα συμπεράσματά του (βλ. την κριτική του E.J. Kenney, "The Typology of Didactic", *CR* n.s. 29 [1979] 71-73 [ειδικά στις σσ. 72-73]). Ο F.F. Repellini (ό.π., σ. 320) παρατηρεί ότι πολλά κείμενα της ελληνιστικής αστρονομίας, που σώζονται, δεν ανήκουν τόσο στο πεδίο της επιστήμης όσο σε εκείνο της γενικής κουλτούρας. Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 61-109 και 200-256.

[21] Ο όρος δεν είναι σύγχρονος των κειμένων που χαρακτηρίζονται ως «κοσμολογικά», όπως λ.χ. τα αποσπάσματα των προσωκρατικών που αφορούν την αρχή του κόσμου, το πρωταρχικό ή τα πρωταρχικά στοιχεία της δημιουργίας του (αέρας, νερό, γη, φωτιά), την απόπειρα καθορισμού του σχήματος και της δομής του σύμπαντος, κ.τ.ό. Η αρχαιότερη χρήση του όρου *κοσμολογικὸς* απαντά στα Σχόλια στην *Εἰρήνη* 835 του Αριστοφάνη, ως εναλλακτικός τίτλος του έργου *Τριαγμοὶ* (ή *Τριαγμὸς*) του Ίωνα από τη Χίο (βλ. D-K 36 A 2). Ως εκ τούτου, είναι αδόκιμο να περιγράφουμε την κοσμολογία ως μία από τις «αρχαίες επιστήμες» (όπως γίνεται λ.χ. από την M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, [Sciences in Antiquity], Routledge: London and New York 1995, σ. 11: "Cosmology is unique among ancient sciences in being based on a wide variety of texts"), όντας έκφανση της φιλοσοφικής αναζήτησης που συνδέεται και με την ανάπτυξη της αστρονομίας. Οι συγγραφείς, τα έργα των οποίων χαρακτηρίζουμε γενικά ως κοσμολογίες ή κοσμολογικού περιεχομένου, δεν συνέγραφαν με την πεποίθηση ότι υπηρετούν ένα αυτόνομο και έτσι καθορισμένο λογοτεχνικό είδος ή μία ανεξάρτητη επιστήμη. Σχετικά με την αναγνώριση της κοσμολογίας ως αυτόνομου γνωστικού πεδίου βλ. Christian Wolf, *Discursus praeliminaris de philosophia in genera*, (Regner) Frankfurt-Leipzig 1728. Η παρατήρηση του P. Allen, "The Cosmos and Theological Reflection: The Priority of Self-transcendence", *Théologiques* 9/1 (2001) 71-93 [εδώ: 72], μολονότι αφορά τη σύγχρονη κοσμολογία, περιγράφει την εν λόγω επιστήμη ικανοποιητικά: "Cosmology [...] posseses a unique status in connecting scientific inquiry with theological reflection. Unique among scientific disciplines, cosmology conveys a radical sense of the limits of science in the face of contingency".

[22] Πρβ. H. Weinhold, ό.π., σ. 25 σημ. 5: "Noch ein Kopernikus (1473-1543) war zugleich Theologe, Arzt, Mathematiker und Astronom".

[23] Η απόδοση εσκεμμένης απόπειρας δεν μπορεί να αποδειχθεί παρά μόνον από την τεχνική του ποιητή, στον βαθμό που αυτή περιλαμβάνει μίμηση ή υπαινιγμούς σε κείμενα που δεν θα ήταν ίσως απαραίτητο να συμπεριληφθούν. Ασφαλώς, τα κριτήρια για την ανάδειξη των προθέσεων κάθε συγγραφέα είναι ρευστά και σίγουρα όχι απολύτως ασφαλή. Η υπόθεση που δέχεται ότι η διδακτική ποίηση πριν τον Άρατο είχε στην ουσία χαθεί είναι μάλλον εσφαλμένη, βλ. σχετικά το άρθρο του G. Wöhrle στην επόμενη σημ.

[24] Βλ. E. Pöhlmann, "Charakteristika des römischen Lehrgedichts", *ANRW* I.3 (1973) 814-901 [εδώ: 835-843]· G. Wöhrle, "Bemerkungen zur lehrhaften Dichtung zwischen Empedokles und Arat" στο W. Kullman – J. Althoff – M. Asper (Hrsg.), *Gattungen wissenschaftlicher Literatur in der Antike*, [SciptOralia Bd. 95], (Gunter Narr Verlag) Tübingen 1998, σσ. 279-286 [εδώ: 279-281]. Βλ. επίσης P. Toohey, *Epic Lessons: An*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

άρνηση του Αριστοτέλη να αποδεχθεί ορισμένα από αυτά ως ποιητικά[25], ο Άρατος αναγνώρισε προφανώς τον κοσμολογικό χαρακτήρα του έργου του[26] ως ένα επιπλέον σημείο επαφής με το είδος που υπηρέτησε. Η σύνδεση των *Φαιν.* με το συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο περνά μέσα από τα ποιητικά κείμενα που πραγματεύονται γενικά την κοσμογονία. Η «διδακτική» φύση των εν λόγω έργων (που είναι ανεξάρτητη από τη χρήση του δακτυλικού εξαμέτρου) θεωρείται γενικά ότι τα εντάσσει στη διδακτική παράδοση[27]. Επιπλέον, οι «ορφικές» ή ορφικο-πυθαγορικές θεογονίες σχετίζονται με την κατηγορία των «κοσμολογικών» κειμένων[28]. Τα συγκεκριμένα κείμενα θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν με τη σειρά τους πιθανές πηγές των *Φαιν.* μέσω του προοιμίου, που περιέχει την αρεταλογία του Δία[29]. Είναι αυτονόητο ότι με την τελευταία παρατήρηση αναφερόμαστε σε κείμενα που συνδυάζουν την κοσμογονία με τη θεογονία και υπ' αυτήν την έννοια υπαινισσόμαστε την ύπαρξη θεολογικού στοχασμού στα *Φαινόμενα*.

Κάθε ποιητής ακολουθεί τις πηγές του έως έναν βαθμό, υπακούοντας κυρίως στις ανάγκες του είδους που υπηρετεί. Η παρατήρηση ισχύει και στην περίπτωση του Αράτου, ο οποίος αποδεικνύεται εξαιρετικά ικανός στο να συνδυάζει υλικό από διαφορετικές πηγές (όπως η αστρονομία, φιλοσοφικά κείμενα και ποιητικά έργα), με τρόπο που καθιστά

---

introduction to ancient didactic poetry, (Routledge) London and New York 1996, σσ. 20-48. Ο ίδιος (ό.π., σσ. 5-7) προσφέρει μία σύντομη επισκόπηση των αρχαίων κριτηρίων που καθόριζαν το είδος της διδακτικής ποίησης, μολονότι σε διαφορετικές περιόδους και συγγρ. τα εν λόγω κριτήρια ήταν μάλλον διαφορετικά.

[25] *Περὶ ποιητικῆς* 1447b13-20· πρβ. Πλούταρχος *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 2.16c-d. Βλ. J. Almirall (1996), σ. 28-29· E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 816-820· D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", σ. 51 σημ. 4 (με χρήσιμη βιβλιογραφία)· G. Wöhrle, ό.π., σσ. 279-280· M.R. Wright, "Philosopher Poets: Parmenides and Empedocles" στο C. Atherton (ed.), *Form and Content in Didactic Poetry*, [*Nottingham Classical Literature Studies*, vol. 5], (Levante Editori) Bari 1997, σσ. 1-22 [εδώ: 2-3]· R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 11· Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", *Hermes* 129 (2001) 479-483. Πρβ. την κριτική του Κοϊντιλιανού (*Institutio oratoria* 10.1.55), ο οποίος θεωρούσε ανάξιο να ασχολείται κανείς με τα *Φαινόμενα*. Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. E. Gee, "Cicero's Astronomy", *CQ* 51 (2001) 520-536 [εδώ: 522]· Chr. Fakas "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σ. 479· S. Lombardo, *Aratus' "Phaenomena"*, σ. viii και σ. xi σημ. 3· E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 820-825 [εδώ: 821]· P. Toohey, ό.π., σ. 56· A. Couat, *Alexandrian Poetry under the First Three Ptolemies (324-222 B.C)* [transl. J. Loeb], (Ares Publishers) Chicago 1991 (= London 1931), σ. 489. Βλ. παρακάτω, σσ. 304-305, 312, 314-315.

[26] Τη σχέση του ποιήματος με την κοσμολογία διέγνωσε και ο R. Hunter, "Written in the Strars", σ. 5: "Aratus' poem is not cosmogonical in the true sense, but it is certainly cosmological [...]"· βλ. ειδικά την ακόλουθη παρατήρηση: "[...] from a very early date, notions of *kósmos* were closely bound up with the idea of poetry and, particularly, truth in poetry".

[27] Όπως ορθά παρατηρεί ο G. Wöhrle (ό.π., σ. 280), εκτός από την εξωτερική φόρμα και το περιεχόμενό τους ήταν και η κοινή διδακτική πρόθεση που αναγνωριζόταν στην αρχαιότητα ως τρίτο χαρακτηριστικό των έργων που κατατάσσονταν στη συγκεκριμένη κατηγορία κειμένων. Ο Wöhrle φέρει ως παράδειγμα την από κοινού καταγραφή των Εμπεδοκλή, Παρμενίδη, Νικάνδρου και Θεόγνιδος (ο οποίος συνέγραψε γνωμολογίες) ως διδακτικών ποιητών στον Πλούταρχο *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 2.16c-d Babbitt, κατάταξη που ηχεί περίεργα όσον αφορά τον τελευταίο από τους εν λόγω συγγραφείς. Για τον εξάμετρο ως μέτρο της διδακτικής ποίησης βλ. και P. Toohey, ό.π., σ. 3. Βλ. τα βασικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κατηγορίας κειμένων στον ίδιο (ό.π., σ. 4).

[28] J. Almirall (1996), σ. 28.

[29] Βλ. παρακάτω, σσ. 61-67, 207-208, 213-215 (και σημ. 901).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αμφίσημη τη χρήση όρων και εννοιών που αντλεί. Τα *Φαιν.* είναι καταρχήν αντιπροσωπευτικό δείγμα της διδακτικής ποίησης· το ποίημα όμως συνδέεται με τη φιλοσοφία και την επιστήμη, τουλάχιστον σε επίπεδο υπαινιγμών[30]. Η άποψη που εστιάζει αποκλειστικά στη λογοτεχνικότητα και την αισθητική επάρκεια του ποιητικού κειμένου ως τον αντικειμενικό σκοπό του Αράτου, απορρίπτοντας την επαφή του με τη σύγχρονη επιστημονική και φιλοσοφική πραγματικότητα, αποτελεί –κατά τη γνώμη μας– ελλιπή ερμηνευτική προσέγγιση. Ακόμη και στην περίπτωση που ο ποιητής υιοθέτησε υλικό (λ.χ. χαρακτηριστική ορολογία) κοσμολογικής φύσεως, χωρίς την πρόθεση να υπαινιχθεί κάτι ανάλογο ή να εμπλουτίσει νοηματικά το ποίημα, η ιδιαίτερη θεματική των *Φαιν.* διαμορφώνει αυτόματα ένα πλαίσιο συμφραζομένων που το προσεγγίζουν στην κοσμολογία. Ανάλογοι πρέπει να ήταν και οι ερμηνευτικοί συνειρμοί των αρχαίων αναγνωστών του Αράτου[31].

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ποιητής επεκτάθηκε εσκεμμένα στην κατηγορία των κειμένων *περὶ φύσεως*, τα οποία πραγματεύονταν την κοσμογονία και τη δομή του σύμπαντος[32]. Κι αυτό, γιατί εκτός από την κοινή εξωτερική φόρμα (δακτυλικός εξάμετρος) που το έργο του μοιραζόταν με ορισμένα από αυτά, αντικείμενο της ποίησής του ήταν ο ουράνιος και γήινος κόσμος. Εντάσσοντας το έργο του στην ίδια γραμμή σκέψης, ο Άρατος επιδίωξε να περιγράψει τον αστρικό διάκοσμο με τρόπο που αντικατοπτρίζει την *κατὰ κόσμον* διάταξη και οργάνωση του ουρανού[33]. Η άρνησή του να περιγράψει τους πλανήτες και τις τροχιές τους[34] (ένα από τη φύση του ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα που

---

[30] Ο R. Hunter ("Written in the Stars", σ. 14) αναγνωρίζει ότι ο ποιητής διαθέτει "a philosophical project", η παρατήρησή του όμως αφορά τη σχέση του Αράτου με τη Στοά και όχι με τη φιλοσοφία εν γένει. Βλ. και παραπάνω, σημ. 26.

[31] Είναι βέβαια αυτονόητο ότι δεν επιχειρούμε να φωτίσουμε το κείμενο προβάλλοντας τις ερμηνείες των μεταγενέστερων αναγνωστών του πάνω στο έργο, διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση κινδυνεύουμε να παρερμηνεύσουμε τον ποιητή.

[32] Σύμφωνα με τον D.A. Kidd (1997), σ. 8, ο ποιητής επιδίωκε ίσως να βελτιώσει το πρότυπο του Ησιόδου κατά πολλούς τρόπους, εκσυγχρονίζοντας το διδακτικό έπος. Θεωρούμε ότι προκειμένου να επιτύχει σε ένα τέτοιο εγχείρημα θα έπρεπε να στραφεί στην ενδιάμεση παράδοση που μεσολάβησε από τον Ησίοδο έως τις μέρες του.

[33] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 6 και 9· F.F. Repellini, ό.π., σσ. 318-319, όπου τονίζονται οι φιλοσοφικές-θρησκευτικές προεκτάσεις της περιγραφής του σύμπαντος ως *κόσμου*.

[34] Εφόσον τα *Φαιν.* παρέχουν τη βασική ουρανογραφία με τις θέσεις και τις κινήσεις (όσον αφορά τις συναναστολές και τις συγκαταδύσεις) των αστερισμών, η περιγραφή των πλανητών θα αφορούσε πρώτιστα την ανάγκη περιγραφής των θέσεών τους. Το αντικείμενο ήταν εξαιρετικά δύσκολο, καθώς προϋπέθετε γνώσεις προηγμένης μαθηματικής αστρονομίας, κυρίως όμως ήταν απαγορευτικό στα πλαίσια της διδακτικής ποίησης, μια και η καθαρά τεχνική του φύση θα το καθιστούσε ασύμβατο με το πνεύμα της εν λόγω παράδοσης. Η δυσκολία εξήγησης των περίπλοκων πλανητικών τροχιών απασχόλησε σχεδόν όλους τους αρχαίους αστρονόμους (με εξαίρεση τον Κλεομήδη που προσπερνά το θέμα δια βραχέων, ως στωικός), οι οποίοι –με πρώτο τον Εύδοξο– προσέφυγαν στα σχήματα των ομόκεντρων σφαιρών για να αποδώσουν σε θεωρητικό μοντέλο την κίνηση των συγκεκριμένων ουράνιων σωμάτων. Βλ. γενικά J. Evans, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, (Oxford Univ. Press) Oxford-New York 1998, σσ. 289-443· D.A. Dicks, *H*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

προβλημάτισε τους αρχαίους αστρονόμους) μπορεί, συνεπώς, να ερμηνευθεί ως συμβιβασμός με την ανάγκη περιγραφής ενός κοσμικού μοντέλου σε απόλυτη τάξη, σύλληψη που εκ των πραγμάτων εξαιρεί τις ανώμαλες τροχιές των πλανητών[35]. Στα πλαίσια της διδακτικής παράδοσης η εν λόγω άρνηση συνάδει με την ανάγκη των ξεκάθαρων κατευθύνσεων που υποτίθεται ότι προσφέρει σε γεωργούς και ναυτικούς[36]. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων, ως υποτιθέμενοι αποδέκτες των πρακτικών συμβουλών του Αράτου, βασίζονται στην αέναη τάξη των ουράνιων σωμάτων προκειμένου να ρυθμίσουν παραγωγικές δραστηριότητες αλλά και να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Με δεδομένη την αρχή της κοσμικής τάξης που εισηγείται και ο Ησίοδος, ο ποιητής δεν θα έπρεπε να αναφέρει τα σύνθετα ζητήματα που προκύπτουν από την εξήγηση των πλανητικών τροχιών, αλλά να διατηρήσει έναν χαρακτήρα πρακτικών συμβουλών και κατευθύνσεων προς τον υποτιθέμενο ακροατή ή αναγνώστη του[37]. Όσον αφορά, επομένως, την άρνησή του να περιγράψει τους πλανήτες[38], ο ποιητής έλαβε μάλλον υπόψη του στη συγγραφή των *Φαιν.* τις συμβάσεις της διδακτικής ποίησης,

---

Πρώιμη Ελληνική Αστρονομία από τις απαρχές ως τον Αριστοτέλη (μτφρ. Μ. Παπαθανασίου), (Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος) Αθήνα 1991, σσ. 33-34, 163-175 (με αφορμή την πλατωνική κοσμολογία).

[35] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 8-9· J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", *Itaca* 6-8 (1992-1994) 9-62 [εδώ: 59-60]. Βλ. στη συνέχεια, σημ. 38, και σ. 37.

[36] Την άποψη ότι ο Άρατος απευθύνεται σε αγρότες και ναυτικούς υποστήριξε ο W. Ludwig, "Aratos", *RE* Suppl. X (1965), στ. 26-39 [εδώ: 33-34] και ο B. Effe, ό.π., σσ. 41, 43, 47-48. Ο H. Weinhold (ό.π., σ. 30) πιστεύει ότι κάποιοι στίχοι του ποιήματος αποστηθίζονταν ενδεχομένως για πρακτικούς λόγους, την απομνημόνευση δηλ. των προγνωστικών σημείων. Η άποψή του είναι βέβαια άστοχη: οι αγρότες και οι ναυτικοί έχουν ιδιαίτερες λαϊκής προέλευσης γνώσεις και δικό τους ιδιόλεκτο και δεν περίμεναν βέβαια από τον Άρατο να τους παράσχει βοήθεια σε τέτοια ζητήματα. Βλ. την αντίθετη (με τους προηγούμενους) άποψη των G.O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, (Oxford University Press) Oxford 1988, σσ. 214-236 [εδώ: 224-226 και 233-235] και P. Bing, "Aratus and his audiences", *MD* 31 (1993) 98-109 [εδώ: 100]. Ο Bing επισημαίνει πολύ ορθά ότι ο ποιητής αναφέρει ελάχιστες φορές τη γεωργία και τη ναυσιπλοΐα σε σχέση με τον αριθμό των στίχων. Το επιχείρημά του δεν είναι βέβαια καθοριστικό. Πρβ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 3. Διάφοροι ερευνητές έχουν κατά καιρούς αναφερθεί στα *Φαιν.* ως κείμενο που απευθύνεται σε εκλεπτυσμένο αναγνωστικό κοινό. Βλ. ενδεικτικά D.A. Kidd, "The Fame of Aratus", *AUMLA* 15 (1961) 5-18 [εδώ: 18] και J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 27. Πρβ. A. Dalzell, *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*, (Univ. of Toronto Press) Toronto 1996, σσ. 26-27: "No one is named in the poem, but an anonymous addressee is constantly being urged to take notice and pay attention. [...] The implied reader of the poem, therefore, is neither a scholar with a scientific interest in astronomy nor a farmer in need of advice about the weather. The poem presupposes one kind of reader and is addressed to another".

[37] Ο E. Maass (*Aratea*, [Philologische Untersuchungen XII], [Weidmann] Berlin 1892, σσ. 317-320 [ειδικά: 319]) υποστήριξε βασισμένος στο προοίμιο του ποιήματος ότι ο Άρατος απήγγειλε τα *Φαιν.* σε συμπόσιο ποιητών. Τη συγκεκριμένη άποψη ανέπτυξε περαιτέρω ο M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi: Untersuchungen zum Sach- und Sinnverständnis*, [Hermes Einzelschriften, Heft 19], [Franz Steiner Verlag] Wiesbaden 1967, σ. 14 κ.εξ. και 28 κ.εξ.), υποστηρίζοντας ότι ο Άρατος έγραψε σαν να επρόκειτο να απαγγείλει το ποίημα σε ένα (υποθετικό) συμπόσιο (βλ. τη βιβλιοκρισία των W. Ludwig – D. Pingree, *Gnomon* 43 [1971] 350). Πρβ. τα σχόλια του J. Martin (1998) I, "Annexe 1: Pour le vers 14. Les libations", σσ. 69-72, όπου και τα σχετικά χωρία από τα Σχόλια στον Άρατο και άλλα κείμενα. Βλ. επίσης το άρθρο του P. Bing (ό.π.).

[38] Ο W. Ludwig, "Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σ. 439, αναγνωρίζει στην πρακτική του ποιητή μία πρώιμη μορφή *recusatio*. Πρβ. R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 8-9.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

υπόθεση που βρίσκει έμμεση στήριξη στη μαρτυρία του γραμματικού Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 15, 16, 19 Di Maria)[39] ότι ο Άρατος περιέγραψε σε άλλο έργο του τις πλανητικές τροχιές και την αρμονία τους[40].

Περνώντας στο πεδίο της καθαυτό φιλοσοφίας, θεωρούμε χρήσιμη την αναζήτηση σχέσεων με έννοιες της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας και της συνακόλουθης παράδοσης. Η επιβεβαίωσή τους θα μας επιτρέψει να διαπιστώσουμε τον βαθμό αυτονομίας του ποιητή, αλλά και την έμμεση ερμηνεία που πιθανόν προσφέρει στα αποσπάσματα της φυσικής φιλοσοφίας. Μολονότι ο Άρατος ενδέχεται να διέθετε άμεση γνώση των κειμένων της προσωκρατικής φυσικής φιλοσοφίας, ο τρόπος που αντιλήφθηκε τις βασικές αρχές της κοσμολογίας τους μπορεί να έχει υποστεί την επίδραση της αναλυτικής σκέψης του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Οι εν λόγω φιλόσοφοι διατύπωσαν τις κοσμολογικές τους θεωρίες σε έργα τα οποία θεωρούμε σχετικά με τα *Φαιν.*: σ' αυτά κατατάσσουμε τον *Φαῖδρο* και την *Πολιτεία*, αλλά κυρίως τον *Τίμαιο* και την πλατωνική *Ἐπινομίδα*· αντίστοιχα, θα μας απασχολήσουν προσεγγίσεις στα αριστοτελικά *Περὶ φιλοσοφίας*, *Περὶ οὐρανοῦ*, *Φυσικὰ* και *Μετὰ τὰ φυσικά*[41]. Ας ειπωθεί προκαταβολικά ότι ο ποιητής εξαρτάται –κατά τη γνώμη μας– βασικά από τον *Τίμαιο* και τον *Φαῖδρο*, έργα από τα οποία άντλησε διανοήματα αλλά και χαρακτηριστική ορολογία[42]· υπάρχουν επίσης περιορισμένης έκτασης απηχήσεις από έργα του Αριστοτέλη[43], κυρίως από το αποσπασματικά σωζόμενο *Περὶ φιλοσοφίας* και το πιο σχετικό *Περὶ οὐρανοῦ*[44]. Ούτως ή άλλως, το υλικό που παρέχει το ποίημα δικαιολογείται μάλλον ως προϊόν μελέτης φιλοσοφικών εγχειριδίων και όχι ως προϊόν πρωτότυπης και δημιουργικής σκέψης.

Μέσα σε όλα αυτά πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του την ανάπτυξη της σύγχρονης

---

[39] Ακολουθούμε την πρακτική του νέου εκδότη G. Di Maria (*Achillis quae feruntur Astronomica et in Aratum opuscula: De Universo, De Arati Vita, De Phaenomenorum interpretatione*, [Annalli della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Palermo, Studi e Ricerche 27], Palermo 1996), ο οποίος αναφέρεται συνετά στον συγγρ. ως «Αχιλλέα» θεωρώντας το παρωνύμιο «Τάτιος» σφάλμα της παράδοσης (η στάση του έχει τη στήριξη των χφφ.). Για την πρακτική του αυτή βλ. G. Aujac, *RPh* 71 (1997) 181-183 [εδώ: 181].

[40] Μία καθαρά πυθαγόρεια αλλά και πλατωνική άποψη. Βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 345-346 (στ. 460).

[41] Ο μεγάλος αριθμός έργων δεν μαρτυρεί κατ' ανάγκην και εκτενή επίδραση. Για όλα τα θέματα βλ. παρακάτω, σσ. 200-256. Η πραγμάτευση επιδιώκει να προσφέρει νέα στοιχεία πάνω στις πηγές του Αράτου, ώστε να βελτιώσουμε την αντίληψή μας σχετικά με το πώς έβλεπε ο ίδιος ο ποιητής την παράδοση που ακολούθησε. Για τον λόγο αυτόν θα ερευνήσουμε βασικές παραμέτρους και δεν θα επιδιώξουμε να εξαντλήσουμε το θέμα.

[42] Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 218-219 (και τη σημ. 911), 221-228 και 228-232 αντίστοιχα.

[43] Βλ. παρακάτω, σσ. 240-253.

[44] Έχουμε εξαιρέσει από εδώ τα *Μετεωρολογικά*, διότι η σχέση του έργου με την προγνωστική κυρίως πτυχή του κειμένου είναι γνωστή και αυτονόητη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

με τον Άρατο στωικής κοσμολογίας, η οποία ενίοτε απηχεί την επεξεργασία πλατωνικών και αριστοτελικών δογμάτων. Ο αναγνώστης αποκομίζει συχνά την εντύπωση ότι το ποίημα απηχεί ένα στωικό πλαίσιο, υπό την έννοια ότι διέπεται από δόγματα της Στοάς. Το πεδίο είναι επισφαλές, εφόσον κινδυνεύουμε να προβάλουμε πάνω στο κείμενο μεταγενέστερες στωικές απόψεις, χωρίς επαρκή στήριξη. Οφείλουμε όμως να προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τις πηγές του ποιητή και να αποδώσουμε, όσο το δυνατόν ακριβέστερα, το ανάλογο μερίδιο επίδρασης, με την επιφύλαξη ότι δεν μπορούμε να καταλήξουμε πάντα σε βέβαια συμπεράσματα. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι ο ακριβής εντοπισμός των επιδράσεων που δέχτηκε κάθε συγγραφέας δυσχεραίνεται από την απώλεια του μεγαλύτερου τμήματος της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Στην περίπτωση των *Φαιν.*, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των σωζόμενων στωικών έργων καθιστά αδύνατη τη συναγωγή οριστικών συμπερασμάτων. Η προσφυγή στη μεταγενέστερη παράδοση μπορεί να βοηθήσει, εφόσον σ' αυτήν διασώζονται απηχήσεις αρχαίων ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Και αυτές όμως μπορούν να αξιοποιηθούν μόνον επικουρικά[45].

Κατά πάσα πιθανότητα, ο ποιητής δεν ήταν μαθηματικός αστρονόμος, όπως ο Εύδοξος που φέρεται ως πηγή του, μολονότι η βιογραφική του παράδοση περιέχει και αντίθετες πληροφορίες[46]. Είναι βέβαια αλήθεια ότι σε ορισμένα σημεία διαφοροποιείται από τις περιγραφές του Ευδόξου[47], ακολουθώντας πιθανώς άλλη πηγή ή και την προσωπική παρατήρηση. Επιπλέον, στα *Φαιν.* απαντά περιορισμένης έκτασης υλικό, που μπορεί να αποδοθεί σε σύγχρονους αστρονόμους[48]. Φαίνεται, επομένως, ότι δεν μετέφερε απλά σε στίχους το υπόδειγμα που φέρεται ότι χρησιμοποίησε, αλλά διέθετε ευρύτερη εποπτεία σχετικών πηγών: ενδεχομένως συνδύασε και εμπειρικές μεθόδους έρευνας. Κάτι ανάλογο δεν πρέπει εκ προοιμίου να αποκλειστεί και στη σύνθεση του προγνωστικού «τμήματος» του ποιήματος.

Ο Άρατος αντιμετώπισε το θέμα που πραγματεύτηκε πιθανόν με τη στάση του φιλοσόφου-ποιητή ή, τουλάχιστον, αυτή την εντύπωση θέλησε να δημιουργήσει στον αναγνώστη του[49]. Πέτυχε να προσφέρει μέσω του διδακτικού έπους την αίσθηση της

---

[45] Το θέμα αποτελεί αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου.

[46] Οι πληροφορίες της παράδοσης είναι αντικρουόμενες. Βλ. σσ. 59, 110 σημ. 397, 143-144 (και σημ. 567), 359, 364, σχετικά με τη συζήτηση που απαντά στις πηγές για τον χαρακτηρισμό του ως μη μαθηματικού. Ειδικά για τον Κικέρωνα, βλ. σσ. 56 (και σημ. 138), 143 (σημ. 564), 207 (και σημ. 857), 429.

[47] Βλ. παρακάτω, σσ. 140, 142-145, 148-149.

[48] Για τα σχετικά θέματα και κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα βλ. παρακάτω, σσ. 148-149.

[49] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 5: "[...] Aratus evokes the originary voice of the archaic *theológos*, 'speaker about the gods', while writing in a very new mode". Μια τέτοια απόπειρα θα πρέπει να εννοείται ως εσκεμμένος αναχρονισμός, εφόσον θα προσέδιδε στον Άρατο το κύρος του Εμπεδοκλή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εξοικείωσης με θέματα της αστρονομίας, φιλτραρισμένης όμως μέσα από τη φιλοσοφία που αφορά τη θέαση του ουρανού και τη θεϊκότητά του. Στο έργο του υπαινίχθηκε τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις βάσει των οποίων ο αναγνώστης καλείται να προσλάβει και να ερμηνεύσει το ποίημά του αλλά και τον κόσμο, του οποίου αποτελεί το απείκασμα. Επιχειρώντας να αναπαραστήσει τη θέα των ουράνιων σωμάτων, περιγράφει μία οπτική εντύπωση που φαντάζει πρόδηλη, ακόμη και στις περιγραφές των προγνωστικών σημείων. Το συγκεκριμένο γεγονός φέρει τον Άρατο, και αυτός με τη σειρά του τον αναγνώστη του, στη θέση του παρατηρητή ενός αντικειμένου τέχνης, πράγμα που εξηγεί τις αμφίσημες περιγραφές των αστερισμών: αυτές αντανακλούν την τεχνική της *έκφρασης* και, ταυτόχρονα, τις κοσμογονικές περιγραφές της φιλοσοφίας[50]. Ο ποιητής συνέθεσε το ποίημα ως εικόνα του κόσμου βασισμένος στον μύθο και τον λόγο, όπως εκπροσωπούνται από το προοίμιο των *Φαιν.* και τα σχόλια των καταστερισμών ο πρώτος και από το επιστημονικό περιεχόμενο ο δεύτερος. Η συγκεκριμένη πρακτική υποκρύπτει όμως τη μετάβαση από το προ-επιστημονικό κοσμοείδωλο της προγενέστερης ποίησης σε εκείνο της φιλοσοφικής κοσμολογίας[51], και κυρίως της μαθηματικής αστρονομίας. Συχνά, η αντίληψη για τον κόσμο, όπως τη συνέλαβε η ποίηση, προσεγγίζει τα μεταβατικά στάδια της φιλοσοφίας (ειδικά της προσωκρατικής), που πασχίζει να ξεφύγει από την επίδραση των καθιερωμένων μοντέλων σκέψης[52]. Ο Άρατος μιμήθηκε το συγκεκριμένο υφολογικό χαρακτηριστικό, προκειμένου να προσδώσει στο ποίημα έναν αρχαϊκότερο χαρακτήρα που διακρίνεται για το naïve ύφος του. Είναι μάλλον βέβαιο επίσης ότι η συνύπαρξη στο ποίημα χαρακτηριστικών που απαντούν σε ευρύ χρονολογικό και ειδολογικό φάσμα της αρχαίας γραμματείας εξηγείται από το γεγονός ότι η έμπνευση του ποιητή βασίζεται σε γραπτές πηγές[53].

Τα παραπάνω βέβαια αφορούν την αστρονομία και την περιγραφή των παραμέτρων του κόσμου που περιέχεται στα *Φαιν.*, διότι το προγνωστικό περιεχόμενο του ποιήματος έχει σαφή περιπατητική προέλευση. Η συζήτηση των πηγών είναι κατά τη γνώμη μας απαραίτητη: μόνον έτσι θα αντιληφθούμε τι περίπου είχε υπόψη του ο ποιητής και αν, και σε ποιον βαθμό, τα συγκεκριμένα θέματα εντοπίστηκαν ακολούθως από τους αρχαίους

---

[50] Βλ. παρακάτω, σσ. 112, 219-220, 226, 250, 256-265.

[51] Βλ. γενικά G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy: Two types of argumentation in early Greek thought*, (Bristol Classical Press) Bristol 1987 (= Cambridge Univ. Press 1966), σσ. 172-209.

[52] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι* (μτφρ. Δ. Κούρτοβικ), (MIET) Αθήνα ²1990, σσ. 83-86.

[53] Είναι αυτονόητο ότι αναφερόμαστε στις πηγές του, μολονότι το θέμα έχει παραβλεφθεί στη σχετική βιβλιογραφία. Μία νέα οπτική πάνω στο θέμα έχει συμπεριλάβει ο J. Martin (1998) I, στην εισαγωγή της πρόσφατης έκδοσής του. Βλ. επίσης παρακάτω, σσ. 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υπομνηματιστές του, αλλά και όσους συγγραφείς παραθέτουν στίχους των *Φαιν.* ή αναφέρονται στο έργο με τρόπο που συνιστά, σε μικρότερο ή μεγαλύτερον βαθμό, ερμηνευτική απόπειρα.

Κατά συνέπεια, θεωρούμε ότι ο ποιητής είχε την πρόθεση να αναγεννήσει τη διδακτική ποίηση, διεκδικώντας ως αντικείμενό της το γνωστικό πεδίο που είχε οριστικά περάσει στην πεζογραφία. Πρόκειται για τον χώρο όπου συναντήθηκαν η επιστήμη και η φιλοσοφία, το πεδίο δηλ. της *φυσιολογίας*, που από τον 5° αι. συγγραφόταν σε πεζό λόγο[54]. Μολονότι η διδακτική ποίηση δεν είχε εξαφανιστεί πριν από τον Άρατο, τα θέματά της είχαν προ πολλού χάσει την αίγλη που τα χαρακτήριζε από την εποχή του Ησιόδου και των προσωκρατικών φιλοσόφων[55]. Ο Άρατος, επομένως, επιχείρησε να συνδέσει το έργο με την παράδοση στην οποία ανήκε και τα κίνητρά του ως προς αυτό ειδικά το σημείο φαίνεται να είναι περισσότερο αισθητικά: ως ποιητής, ενδιαφερόταν για την αναβάθμιση του είδους που υπηρέτησε. Η διαπίστωση δεν συνεπάγεται όμως αυτόματα ότι ήταν αδιάφορος στα θέματα της κοσμολογίας και γενικά της φιλοσοφίας. Ακόμη και η αισθητική θεωρία ήταν την εποχή εκείνη αντικείμενο έρευνας για τις φιλοσοφικές Σχολές και μόλις άρχιζε να αναπτύσσεται η κριτική της λογοτεχνίας ανεξάρτητα από τη φιλοσοφία.

(ii) Ο «στωικός» Άρατος

Η βιογραφική παράδοση του Αράτου[56], όπως εκτίθεται κυρίως στους αρχαίους *Βίους*[57] του και έμμεσα στα σχετικά εδάφια του Διογένη του Λαέρτιου[58], επέβαλε την αναγνώριση του

---

[54] Βλ. E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 818-819.

[55] Όπως αποδεικνύει η συγγραφή και η ύπαρξη του γαστρονομικού περιεχομένου ποιήματος του Αρχέστρατου από τη Γέλα, για το οποίο βλ. G. Wöhrle, ό.π., σ. 280· J. Almirall (1996), σ. 29· G.O. Hutchinson, ό.π., σ. 17: "His (ενν. του Αρχεστράτου) poem on delicacies to eat burlesqued the conventions of the didactic poem".

[56] Οι εν λόγω αναφορές αφορούν τη σύνδεσή του με τον ιδρυτή της Σχολής Ζήνωνα τον Κιτιέα, αλλά και τον «στωικό» βασιλιά Αντίγονο τον Γονατά. Οι προσωπικές του σχέσεις, όπως μαρτυρούνται, στήριξαν στην ουσία έμμεσα το επιχείρημα της επαφής ή ένταξης του Αράτου με τη Στοά. Βλ. όμως τα σχόλια του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 18-19 και τη σημ. 49, ο οποίος εύλογα αμφισβητεί την καθιερωμένη παράδοση.

[57] Οι *Βίοι* του Αράτου συμφωνούν απόλυτα ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Για μικρές διαφοροποιήσεις βλ. την αναλυτική πραγμάτευση του J. Martin (1998) I XII-XX. Αντίθετα, το σχετικό λήμμα της *Σούδας* δεν αναφέρει τίποτε σχετικά με τον Άρατο και τους στωικούς.

[58] Βλ. A.-M. Lewis, "The Popularity of the *Phaenomena* of Aratus: a Reevaluation" στο C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History VI*, [Collection *Latomus*, vol. 217] Bruxelles 1992, σσ. 94-118.

ίδιου και του έργου του ως προσανατολισμένων στη στωική φιλοσοφία. Στη σύγχρονη εποχή το ποίημα περιγράφηκε ακόμη και ως κείμενο γραμμένο με σκοπό τη διάδοση των στωικών δογμάτων[59]. Μολονότι η συγκεκριμένη άποψη έχει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό επικρατήσει, ανατρέχοντας και πάλι στις πηγές μας διαπιστώνουμε ότι στην πραγματικότητα αυτές δεν περιορίζουν τον ποιητή και τα ενδιαφέροντά του στη σχέση του με τη Στοά. Μολονότι η άποψη αυτή διαθέτει πολλούς υποστηρικτές, έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί[60] και παραμένει σε ισχύ λόγω της απουσίας αντίθετων μαρτυριών από την αρχαία γραμματεία που να διαφοροποιούν ρητά την εικόνα. Η αναγνώριση όμως του ποιητή ως στωικού προκάλεσε την έλλειψη ενδιαφέροντος πάνω στη γενικότερη φιλοσοφική στάση που μπορεί υπαινικτικά να περιέχεται στο ποίημα. Παράλληλα, η γενίκευση που δέχεται ότι η ποίηση δεν σχετίζεται με τη φιλοσοφία[61] εμπόδισε την έρευνα της συγκεκριμένης παραμέτρου.

Η εν λόγω ερμηνευτική οπτική προκάλεσε επιπλέον το εξής μεθοδολογικό σφάλμα: περιόρισε την έρευνα στα μη τεχνικά εδάφια του έργου, κατά κύριον λόγο στο προοίμιο

Ο Διογένης ο Λαέρτιος παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την επαφή του ποιητή με άλλους διανοητές εκτός των στωικών.

[59] Βλ. ειδικά M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 21: "Es bedarf ja kaum der Erwähnung, daß die Aretalogie des Proömiums stoischer Lehre entspricht" και F. Susemihl, "Zur alexandrinischen Literaturgeschichte: Aratos und die stoiker", *NJPhP* 40 (1894) 93-100. Κάτι ανάλογο συνέβη και στην περίπτωση των πηγών του Αράτου όσον αφορά την αστρονομία: και εδώ, αναγνωρίζεται από την αρχαιότητα μία και μοναδική πηγή που φέρεται να αξιοποίησε ο ποιητής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η μαρτυρία του Ιππάρχου ότι ο Άρατος ακολούθησε στη συγγραφή του ποιήματος το μοντέλο που του παρείχε αντίστοιχο έργο (ή έργα) του Ευδόξου υπήρξε καθοριστική στην ερμηνεία των επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής. Όπως ορθά παρατηρεί ο J. Martin (1998) I LXXXVII, η αυθεντία του εν λόγω αστρονόμου παρέλυσε έως τις μέρες μας κάθε κριτική συζήτηση του θέματος. Ο ίδιος δέχεται πάντως ότι η παράδοση σχετικά με την ανάθεση της συγγραφής του έργου από τον Αντίγονο τον Γονατά είναι μάλλον αληθινή ή έχει σε κάθε περίπτωση αληθινή βάση, βλ. J. Martin (1998) I XLI και πρβ. D.A. Kidd (1997), σσ. 4-5.

[60] Βλ. την αρνητική κριτική που άσκησε στον B. Effe (σχετικά με τον «στωικό» Άρατο) ο E.J. Kenney, ό.π., σσ. 72-73 (βλ. παραπάνω, σ. 7 και 33 σημ. 20). Ο H. Weinhold (ό.π., σ. 25) διαπιστώνει την ύπαρξη "stoische Färbung". Η πιο έντονη αντίκρουση της άποψης του στωικού χαρακτήρα του ποιήματος προήλθε από την A.-M. Lewis, ό.π., σσ. 105-108. Συντασσόμαστε, σε γενικές γραμμές, με τα επιχειρήματα της εν λόγω ερευνήτριας, μολονότι η απόλυτη άρνηση που πρεσβεύει μας καθιστά επιφυλακτικούς. Τα συμπεράσματά της όμως ευσταθούν σχεδόν απόλυτα όσον αφορά την πρόσληψη του ποιήματος στη λατινική γραμματεία. Ο D.A. Kidd ([1997], σσ. 10-12) επισημαίνει ότι στο ποίημα απαντούν αναφορές ανακόλουθες με τον υποτιθέμενο στωικό χαρακτήρα του. Με τη συγκεκριμένη παρατήρηση αναιρεί εν μέρει την παλαιότερη βεβαιότητά του (βλ. "The Fame of Aratus", σ. 6 και 8-9). Πρβ. στο ίδιο πνεύμα J. Almirall (1996), σσ. 41-43. Για την ανάλογη με εκείνη του Kidd αλλαγή της άποψης του J. Martin βλ. παρακάτω, τις σημ. 64 και 130.

[61] Πρόκειται για άποψη που δεν έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική σκέψη, αλλά κυρίως στον μετα-αναγεννησιακό κόσμο: η επιστήμη αυτονομήθηκε τότε οριστικά από τη φιλοσοφία και τη θρησκεία, που εν μέρει την επικάλυπταν. Η ποίηση κατά την αρχαιότητα υπήρξε ο πρώτος και βασικός φορέας κοσμολογικών και θεολογικών απόψεων. Η σαφής διάκριση των γνωστικών πεδίων, που στις μέρες μας θεωρείται αυτονόητη, δεν ίσχυε με τους ίδιους όρους κατά τον 3ον αι. π.Χ. Βλ. όμως για την αντίθετη άποψη παραπάνω, σ. 30 σημ. 7.

Η συγκεκριμένη ερμηνευτική οπτική εκπροσωπείται τώρα από τον Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*. Ο εν λόγω ερευνητής θεωρεί ότι τα *Φαιν.* δεν περιέχουν φιλοσοφικές ή θρησκευτικές προεκτάσεις, όντας έργο με αποκλειστικά ποιητικές απαιτήσεις. Η συγκεκριμένη άποψη μας βρίσκει βέβαια αντίθετους, βλ. περισσότερα στη συνέχεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και δευτερευόντως στον μύθο της Δίκης-Παρθένου[62], και επέβαλε τη διαδεδομένη γενίκευση ότι στο τμήμα των προγνωστικών μπορούμε να διαγνώσουμε την ύπαρξη της πεποίθησης ότι η φύση στο σύνολό της αντιπροσωπεύει τη δύναμη του παντοδύναμου (στωικού) θεού (Πρόνοια)[63]. Πράγματι, τα εν λόγω μέρη του ποιήματος θα μπορούσαν ενδεχομένως να στηρίξουν μια τέτοια ανάγνωση, εφόσον το αμιγώς τεχνικό-επιστημονικό υλικό δεν συνάδει με τον υποτιθέμενο στωικό χαρακτήρα του[64]. Επιπλέον, και παρά τον εμφανή – κατά την κρατούσα άποψη– στωικό προσανατολισμό του έργου, ο Δίας του προοιμίου δεν φέρει απλά στωικές ιδιότητες[65] και απουσιάζει από τον επίλογο του

---

[62] Για την αναγνώριση συγκεκριμένων τμημάτων ως στωικών βλ. E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 881-882. Μολονότι θεωρείται γενικά ότι ο Άρατος επηρεάστηκε από τη Στοά στη σύλληψη του χρυσού γένους ως αγροτών (βλ. G. Pasquali, "Das Prooemium des Arat", στο *Χάριτες Friedrich Leo zum sechzigsten Geburstag dargebracht*, Berlin 1911, σ. 119), οι στίχοι 96-113 που περιέχονται στο επεισόδιο της Παρθένου χαρακτηρίζονται από μη στωικό τόνο, όπως επεσήμανε ο U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*, Bd. II, Berlin ²1968, σ. 266. Για το θέμα βλ. στη συνέχεια, σσ. 79-105.

[63] Έτσι ο W. Sale, "The Popularity of Aratus", *CJ* 61 (1966) 160-164 [εδώ: 161-162]· η A.-M. Lewis, ό.π., σ. 106, μολονότι αρνείται απόλυτα οποιαδήποτε σχέση του έργου με τη Στοά, αποδέχεται –μάλλον συνετά– ότι το προγνωστικό τμήμα του έργου "[...] can be remotely connected with Stoicism [...]". Ως συνδετικό συστατικό των τμημάτων του ποιήματος αντιμετωπίζει την υποτιθέμενη στωική οπτική του έργου ο A.A. Rossius, ό.π., σ. 28. Θεωρούμε ότι η άποψη που αναγνωρίζει στα προγνωστικά ξεκάθαρη σχέση με το στωικό σύστημα είναι εσφαλμένη όσον αφορά την πρόθεση του ποιητή, μια και οι χαρακτηρισμοί ή οι προσφωνήσεις που απευθύνει ο Άρατος στον Δία στο συγκεκριμένο «δεύτερο τμήμα» του ποιήματος (στ. 732-1154) δεν συνάδουν με τη στωική αντίληψη για τον θεό. Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 12: "It is significant that all references to Zeus after 777 are expressed in traditional weather phrases (886, 899, 936, 964), [...]". Βλ. επίσης την παρατήρηση του A. Jones, ό.π., σ. 333 (βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 12): "This (ενν. το προγνωστικό τμήμα των *Φαινομένων*), in the hands of later Stoic, could have been rich material for a discourse on causation and *sympatheia*, but poetic expression furnishes the only substantial difference between Aratus' treatment of the weather signs and Theophrastus' *De signis*". Πράγματι, μια τέτοια ταύτιση του προγνωστικού υλικού με τη στωική έννοια της *συμπάθειας* θα μπορούσε να ισχύει στην περίπτωση ενός μεταγενέστερου στωικού και πάντως όχι σύγχρονου του Αράτου. Αφήνουμε ασχολίαστη τη βεβαιότητα του A. Jones για την πατρότητα του σωζόμενου *Περὶ σημείων*.

[64] Ο J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème" στο G. Aujac – J. Soubiran, *L'astronomie dans l'antiquité classique: Actes du Colloque tenu à l'Université de Toulouse-Le Mirail, 21-23 octobre 1977*, [Collection d'études anciennes], (Les Belles Lettres) Paris 1979, σσ. 91-104 [εδώ: 91-92], μολονότι περιγράφει το ποίημα ως «στωικής έμπνευσης», δέχεται (σ. 92) ότι «Ένας στωικός ποιητής δεν θα μπορούσε να είναι αστρονόμος, με την έννοια που έδιναν γενικά στον όρο οι Έλληνες [...]»· πρβ. A. Jones, ό.π., σ. 328. Ο Martin επισημαίνει επιπλέον ότι «ο Άρατος κράτησε από τη διδασκαλία των αστρονόμων μόνον τα στοιχεία εκείνα που κρίνει απαραίτητα ώστε να διαβάσει στον ουρανό τα σημάδια του Δία», απηχώντας τις απόψεις που διατύπωσαν οι B. Effe και M. Erren σχετικά με τη μεθοδευμένη στωική πρόθεση του ποιητή (βλ. σ. 32 [σημ. 18], 33 [σημ. 20] και σ. 31 [σημ.13] αντίστοιχα). Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι απόψεις του Martin, όπως και άλλων, άλλαξαν με την πάροδο του χρόνου. Όπως έχουμε δει (βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 12), ο ίδιος επισημαίνει απερίφραστα τον περιπατητικό χαρακτήρα των προγνωστικών και υπαινίσσεται σχέσεις του Αράτου με την εν λόγω Σχολή (πρβ. την άποψη του A. Jones στην προηγούμενη σημείωση). Όσον αφορά τις αστρονομικές γνώσεις του Αράτου, μπορεί κανείς να παραβάλλει τα παραπάνω με τις πρόσφατες παρατηρήσεις του J. Martin (1998) I LXXXVI-CII, ο οποίος εντοπίζει κάποιο βαθμό πρωτοτυπίας του Αράτου απέναντι στην «πηγή» του, τον Εύδοξο (βλ. και παρακάτω, σσ. 136 σημ. 528, 137 σημ. 530-531, 139-140). Επισημαίνουμε το γεγονός, διότι η παλαιότερη άποψη του Martin «Ένας στωικός ποιητής δεν θα μπορούσε να είναι αστρονόμος, με την έννοια που έδιναν γενικά στον όρο οι Έλληνες» φαίνεται να οδηγεί δια της επαγωγής στο –αυθαίρετο και ως προς τα δύο μέρη του– συμπέρασμα ότι ο Άρατος δεν ήταν αστρονόμος λόγω του ότι ήταν στωικός (ποιητής).

[65] Βλ. σσ. 63-77, 106-109· για τον Δία ως Πατέρα και Δημιουργό βλ. σ. 209 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ποιήματος (*Φαιν.* 1142-1154) οποιαδήποτε αναφορά στον θεό[66]. Παράλληλα, υπάρχει σαφής διαφορά ανάμεσα στον θεό-πνεύμα των στωικών και τον Δία των *Φαιν.*: κι αυτό, γιατί το πνεύμα εννοείται για τους στωικούς ως θεός που έχει αναμιχθεί με την ύλη[67], σύλληψη που δεν μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημη με περιγραφές του Δία που τον εξισώνουν με φυσικά στοιχεία ή φαινόμενα στο ποίημα του Αράτου[68]. Επιπλέον, ο ποιητής δεν απεικονίζει σταθερά τον υλικό γήινο κόσμο ως έκφανση του Δία και, επομένως, τον θεό ως πανταχού παρόντα, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση που θα τον εξίσωνε με τον θεό-πνεύμα των στωικών που διαχέεται στο σύνολο του υλικού κόσμου[69]. Στο προοίμιο του έργου απαντά βέβαια η χαρακτηριστική περιγραφή του θεού που «γεμίζει» με την παρουσία του τα πάντα (*Φαιν.* 2-4): *μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί, / πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα / καὶ λιμένες· πάντη δὲ Διὸς κεχρήμεθα πάντες*[70]. Σε εντελώς διαφορετικό πνεύμα όμως, ο ποιητής περιγράφει αναφερόμενος στους κινδύνους της θάλασσας μία πιο συμβατική θρησκευτική αντίληψη των θεϊκών ιδιοτήτων (*Φαιν.* 426-427): *ἄλλοτε δ', αἴ κε Διὸς παρανισσομένοιο τύχωσιν / εὐχόμενοι* [...][71]. Η συγκεκριμένη αντίληψη μοιάζει να αναιρεί την αναπόδραστη ισχύ των φυσικών νόμων, την οποία πρέσβευαν οι στωικοί, εφόσον εισηγείται έναν θεό που

---

[66] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 12.

[67] Βλ. A. Drozdek, "Theology of the Early Stoa", *Emerita* 71 (2003) 73-93 [εδώ: 80]. Για το *πνεῦμα* ως *πῦρ τεχνικὸν* βλ. D. Sedley, "Hellenistic physics and metaphysics" στο στο K. Algra – J. Barnes – J. Mansfeld – M. Schofield (eds.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1999, σσ. 355-411 [εδώ: 387-390, ειδικά 388] και J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 144 κ.εξξ.

[68] Βλ. παρακάτω, σσ. 53-54.

[69] Ο J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 161, επισημαίνει ότι ο θεός του Ζήνωνα είναι μία φυσική, σωματική οντότητα, που δεν βρίσκεται πέρα από την ύλη αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μαζί της. Η συγκεκριμένη αντίληψη αντίκειται στην πλατωνική, που φαίνεται να είναι πλησιέστερη στην αράτεια απεικόνιση του Δία. Και ο ίδιος ο Ζήνων όμως διέκρινε παράλληλα τον θεό από την ύλη, σε μία σχέση ποιούντος και πάσχοντος που ανακαλεί το πλατωνικό μοντέλο του *Τιμαίου* (βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 248-249). Για τη συγκεκριμένη αντίφαση αλλά και άλλα στωικά «παράδοξα» βλ. το συγκεκριμένο άρθρο του J. Mansfeld και γενικά το έργο του Πλουτάρχου *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων*.

[70] Βλ. σχετικά τα Σχόλια στον Άρατο στους συγκεκριμένους στίχους. Για την πιθανή σχέση των εν λόγω στίχων με άλλα κείμενα βλ. παρακάτω, σσ. 63-67.

[71] Βλ. και παρακάτω, σσ. 193-194. Ο ποιητής περιγράφει τα προγνωστικά σημεία που παρέχει ο αστερισμός *Θυτήριον* (έτσι ο Άρατος προφανώς για μετρικούς λόγους – ο Εύδοξος απ. 74, ο Ίππαρχος 1.8.14 κ.α., ο Γέμινος 3.13, αναφέρουν σταθερά τον αστερισμό ως *Θυμιατήριον*). Πρόκειται για αστερισμό που παρέχει προγνώσεις θύελλας από τον νότο, βλ. σχετικά D.A. Kidd (1997), σσ. 326-327. Για την εξάρτηση των στ. 422-429 από τον ομηρικό ύμνο στους Διόσκουρους (στ. 8-17) βλ. J. Martin (1998) II 321-322 και παρακάτω, σσ. 193-194. Ο M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 73-74, εντοπίζοντας την αντίφαση με την εικόνα του στωικού θεού που ο ίδιος διαγιγνώσκει στα *Φαιν.*, θεωρεί ότι στα μάτια του ποιητή η προσευχή των ναυτικών είναι αξιολύπητη και ταπεινωτική, μία σαφής –κατά τη γνώμη μας– παρανόηση του κειμένου. Την άποψή του αντικρούει και ο J. Martin ([1998] II 323), ο οποίος, με αφορμή τον εν λόγω στίχο, αναφέρεται έμμεσα στην αντίφαση ανάμεσα στον στωικό θεό και τον Δία του Αράτου. Βλ. παρακάτω, σημ. 130. Πρβ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 187.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΗ

επηρεάζεται από τις προσευχές των ανθρώπων[72]. Είναι, επομένως, συνετό να απορρίψουμε τουλάχιστον την άποψη που δέχεται ότι ο ποιητής επιδίωξε να προωθήσει τα στωικά δόγματα, άποψη που τον καθιστά ακόλουθο του στωικού κοσμολογικού-θεολογικού συστήματος[73].

Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη ερμηνευτική τάση ξεκίνησε από τα πρώτα υπομνήματα που συγγράφηκαν για το ποίημα. Η συμβολή των στωικών στη μελέτη της ποίησης ήταν ούτως ή άλλως σημαντική[74]. Στην περίπτωση των *Φαιν.*, το έργο προσέφερε επιπλέον την ευκαιρία να διατυπωθούν απόψεις για τα ουράνια σώματα, θέμα που σταδιακά ενδιέφερε τη Στοά όλο και περισσότερο[75], και για την προνοητική δημιουργία του κόσμου στο σύνολό του. Καθοριστική πρέπει να ήταν, επομένως, η συμβολή του Βοήθου του Σιδώνιου και, μεταγενέστερα, του Διοδώρου του Αλεξανδρινού[76], δύο από τους υπομνηματιστές του Αράτου, στη δημιουργία της επίφασης του στωικισμού. Πρέπει επίσης να συνυπολογιστεί η επίδραση των ερμηνευτικών δοκιμών σε στίχους των *Φαιν.* που αποπειράθηκαν ομηρικοί κριτικοί, όπως ο Κράτης ο Μαλλώτης[77]. Φαίνεται ότι οι στωικοί υπομνηματιστές του ποιήματος[78] προσανατολίστηκαν στην ερμηνεία του ως «πρωτοστωικού». Η πρακτική οικειοποίησης επιφανών μορφών του παρελθόντος από εκπροσώπους της συγκεκριμένης Σχολής είναι διαπιστωμένη από την αρχαιότητα[79]. Υπό

---

[72] Βλ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 161 (με τη σημ. 98, όπου παρατίθεται ενδεικτική ρήση του Σενέκα).

[73] Βλ. N. Hopkinson, *A Hellenistic Anthology*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1988, σ. 137: "Apart from the proem [...] there seems to be little that could be called specifically Stoic; and those who argue that the *Phaenomena* is a thoroughgoing attempt to show the all-pervasive nature of a beneficent deity in the ordered Stoic cosmos rely on rather flimsy evidence [...]".

[74] Βλ. Ph. De Lacy, "Stoic Views of Poetry", *AJPh* 69 (1948) 241-271· C. Imbert, "Stoic Logic and Alexandrian Poetics" στο M. Schofield – M. Burnyeat – J. Barnes (eds.), *Doubt and Dogmatism: Studies in Hellenistic Epistemology*, (Oxford Univ. Press.) Oxford 1980, σσ. 182-216.

[75] Βλ. A.A. Long, "Astrology: arguments pro and contra", στο J. Barnes – J. Brunschwig – M. Burnyeat – M. Schofield (ed.), *Science and Speculation: Studies in Hellenistic theory and practice*, (Cambridge Univ. Press.), Cambirdge 1982, σσ. 165-192.

[76] Βλ. παρακάτω, σσ. 362-365 και 367-368 αντίστοιχα.

[77] Σχετικά με τους μεταγενέστερους στωικούς ερμηνευτές του Αράτου βλ. παρακάτω, σσ. 343-348, 360-397.

[78] Βλ. σχετικά τον κατάλογο του E. Maass, *Aratea*, σσ. 119-164 [ειδικότερα: 149-164] και J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 12-34.

[79] Σύμφωνα με τον ομιλητή του Κικέρωνα Velleius (*De natura deorum* 1.41), ο Χρύσιππος θεωρούσε τους παλαιούς ποιητές πραγματικά στωικούς, βλ. D. Dawson, *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, (University of California Press) Berkeley-Los Angeles- Oxford 1992, σ. 54 και σημ. 65. Βλ. σχετικά A.A. Long, "Stoic Readings of Homer" στο R. Lamberton – J.J. Keaney, *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, (Princeton University Press) Princeton, New Jersey 1992, σσ. 41-66, ο οποίος αρνείται την άποψη που θέλει τους στωικούς να ερμηνεύουν τον Όμηρο, τον Ησίοδο και άλλους ως «πρωτοστωικούς». Και οι D.M. Schenkenveld – J. Barnes, "Language" στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 177-225 [εδώ: 221] αμφισβητούν τη σχετική μαρτυρία του Κικέρωνα στο *De nat. deor.* 1.41, θεωρώντας ότι πρόκειται για παραποίηση της πολεμικής του Επικούρου κατά των στωικών (βλ. σχετικά τη σημ. 268)· προηγήθηκε σ' αυτό ο A.A. Long, "Stoic Readings of Homer", σσ. 49-50. Βλ. όμως τις μαρτυρίες που συνέλεξε ο D. Babut, *La religion des philosophes grecs de*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

το συγκεκριμένο φως πρέπει να ξαναδούμε και τη βιογραφική παράδοση του Αράτου, σχετικά με τη γνωριμία του με τον Ζήνωνα τον Κιτιέα στην Αθήνα και τη συμβίωσή του με τον «στωικό» βασιλιά Αντίγονο τον Γονατά[80] αλλά και τον Περσαίο, τον μαθητή του Ζήνωνα, στην Πέλλα: στην ουσία, το υλικό πηγάζει από την ίδια παράδοση[81]. Είναι αυτονόητο ότι τα ερμηνευτικά κείμενα, που συνόδευαν το ποίημα, επηρέασαν συνολικά τα όσα παραδίδονται για τον ποιητή και το έργο του. Αν δούμε κάτω από το στωικό επίχρισμα, θα διαπιστώσουμε ότι κάποιες πληροφορίες μπορούν να ερμηνευτούν διαφορετικά.

Στα Σχόλια στον Άρατο εντοπίζονται κάποια κατάλοιπα των συγκεκριμένων ερμηνευτικών δοκιμών[82], κατά κύριον λόγο στον σχολιασμό του προοιμίου[83]. Ο συντάκτης τους ανθολόγησε υλικό από τα συγκεκριμένα ή και άλλα υπομνήματα, ακόμη και αμιγώς μαθηματικής φύσεως. Γεγονός είναι ότι το ποίημα, όντας αποφασιστικά ευνοημένο από την ιστορία όσον αφορά την επιβίωσή του[84], επηρεάστηκε από την ίδια τη μεταγενέστερη παράδοση που τόσο προνομιακά το μεταχειρίστηκε. Μολονότι η κατηγοριοποίησή του ως στωικού κειμένου δεν ήταν μία καθαυτό επέμβαση, εστίασε την έρευνα στην προσπάθεια εύρεσης αποδείξεων που να τη στηρίζουν. Είναι γνωστό ότι η «βοηθητική λογοτεχνία», δηλ. τα ερμηνευτικά υπομνήματα και τα σχόλια, επηρέασε καθοριστικά την πρόσληψη της λογοτεχνίας, εφόσον χρησιμοποιούνταν εκτενώς στην αρχαία παιδεία από την ελληνιστική περίοδο και εξής.

Το γεγονός, επιπλέον, ότι ορισμένοι από τους επιφανείς στωικούς υπήρξαν Σολείς ή καταγόμενοι από την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Κιλικίας (όπως οι Χρύσιππος ο Σολεύς[85], Ζήνων και Αντίπατρος από την Ταρσό)[86] κατέστησε αναπόφευκτη τη σύνδεσή

Thalès au Stoïciens, (Collection SUP) Presses Universitaires de France 1974, σ. 191, σημ. 2. Ειδικά για τον Άρατο βλ. παρακάτω τη σημ. 108.

[80] Βλ. P. Green, *Alexander to Actium: The Hellenistic Age*, (Thames and Hudson) London 1990, σσ. 61-62 και 141-143.

[81] Βλ. σχετικά A.-M. Lewis, ό.π., σ. 106. Για ένα ιδιαίτερο παράδειγμα στωικών στοιχείων σε *Βίο* του Αράτου βλ. στη συνέχεια, σ. 49.

[82] Βλ. J. Almirall (1996), σ. 40· R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 4: "[...] it is clear from the scholia that a Stoicising interpretation of the poem set in early"· E. Gee, "*Parva figura poli:* Ovid's *Vestalia* (*Fasti* 6.249-468) and the *Phaenomena* of Aratus", *PCPhS* 43 (1997) 21-40 [εδώ: 29-33]. Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 371-375, 530-535.

[83] Βλ. παρακάτω, σσ. 530-535, 584-593, 609.

[84] Βλ. J. Martin (1998) I LXXXVI. Ο J. Martin αναφέρθηκε παλαιότερα στην εκτεταμένη επιβίωση των *Φαιν.* μιλώντας πολύ ορθά για την "histoire de la littérature aratéenne" (στον πρόλογο του *Histoire du texte*, σ. 5). Βλ. επίσης τα ανάλογα σχόλια του E. Calderón, "Traducciones Latinas perdidas de los *Fenomenos* de Arato", *Myrtia* 5 (1990) 23-45 [εδώ: 23-24].

[85] Ο πατέρας του Χρυσίππου φέρεται στην αρχαία παράδοση να κατάγεται και αυτός από την Ταρσό, βλ. σχετικά D. Sedley, "The School, from Zeno to Arius Didymus" στο B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, σσ. 7-32 [εδώ: 30] και παλαιότερα E. Maass, *Aratea*, σ. 245.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τους με τον ποιητή. Σημαντική επίδραση στο να αναγνωριστεί κάποια σχέση του Αράτου με τη Στοά ενδέχεται να άσκησαν οι εικαστικές αναπαραστάσεις που τον απεικόνιζαν από κοινού με τον Χρύσιππο[87]. Έως σήμερα παραμένει αβέβαιη η ταύτιση των δύο προσωπικοτήτων, τόσο στην περίπτωση μεταλλίου από τους Σόλους που φέρει τις μορφές τους[88], όσο και στην περίπτωση προτομής[89]. Παράλληλα, η άνοδος του επιπέδου σπουδών στην Ταρσό κατά τον 1° αι. π.Χ. (όπως μαρτυρείται από τον Στράβωνα 14.5.13 Meineke[90]) ενδέχεται να συνέβαλε στην οικειοποίηση του ποιητή από το συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα. Κι αυτό, γιατί η πόλη διέθετε σχετική Σχολή (από την οποία προέρχονταν οι Ζήνων και Αντίπατρος από την Ταρσό, ο πρώτος και τρίτος διάδοχος του Χρυσίππου στην ηγεσία της Στοάς), ίσως και πριν από την εποχή του Στράβωνα. Είναι πολύ πιθανό το ότι το συγκεκριμένο μορφωτικό κέντρο διεκδίκησε τον Άρατο, προκειμένου να εκμεταλλευτεί τη φήμη του, προσπαθώντας να αναδείξει τη συμβολή των στωικών, και ταυτόχρονα των αυτόχθονων διανοητών, στη φιλοσοφία[91]. Ενδέχεται μάλιστα η μαρτυρία ότι ο ποιητής καταγόταν από την Ταρσό και όχι τους Σόλους να ανάγεται στην ίδια προσπάθεια οικειοποίησης. Η σημαντική παρουσία επιφανών πολιτών της Ταρσού που υπήρξαν στωικοί[92] επηρέασε αναμφίβολα τη μεταγενέστερη αναγνώριση του Αράτου ως διανοητή

---

[86] A.-M. Lewis, ό.π., σ. 106.

[87] H. Ingholt, "Aratos and Chrysippos on a lead Medallion from a Beirut Collection", *Berytus* 17 (1967-1968) 143-177. Σύμφωνα με την A.-M. Lewis, ό.π., σσ. 100-101, ο χριστιανός συγγρ. του 5ου αι. Sidonius Apollinaris (*Epistula* 9.9.14) περιγράφει μία εικαστική αναπαράσταση του ποιητή μαζί με τον Ζήνωνα τον Κιτιέα και τονίζει με έμφαση την παραδοσιακή σύνδεσή του με τη Στοά (βασιζόμαστε στην A.-M. Lewis). Οι λατινικές μαρτυρίες σχετικά με τον «στωικό» Άρατο δεν είναι πολύ αξιόπιστες: επηρεάστηκαν σημαντικά από τη στωικά προσανατολισμένη μετάφραση του Γερμανικού (βλ. παρακάτω, σ. 58 και σημ. 147), την στωική ερμηνεία του Balbus στον Κικέρωνα *De nat. deorum* 2.110 (βλ. παρακάτω, σ. 57) και την εκμετάλλευση του ποιήματος στο έργο *Fasti* του Οβίδιου (βλ. παρακάτω, σ. 227 σημ. 949).

[88] Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

[89] Για τις αντικρουόμενες προτάσεις των ειδικών όπως διατυπώθηκαν παλαιότερα βλ. Βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 150 σημ. 48· πιο πρόσφατα, L. Bacchielli, "Arato e Crisippo: Nuove ipotesi per un vecchio problema", *QAL* 10 (1979) 27-48. Για νομίσματα των Σόλων με τον Άρατο βλ. F. Imhoof-Blumer, "Coin Types of Some Cilician Cities", *JHS* 18 (1898) 161-181 [εδώ: 167]. Για πιθανές απεικονίσεις του Αράτου σε νομίσματα των Σόλων, αλλά και την προτομή βλ. G.M.A. Richter, *The Portraits of the Greeks* [abridged and revised by R.R.R. Smith], (Phaidon Press) Oxford 1984, σσ. 89-92 [εδώ: 91-92] και K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker,* (Schwabe & Co AG Verlag) Basel 1997, σσ. 250-251 (ο Schefold είναι περισσότερο βέβαιος από την Richter ότι η προτομή απεικονίζει τον Άρατο). Για άλλες απεικονίσεις του ποιητή βλ. παρακάτω, σσ. 300-302.

[90] Ο εν λόγω συγγραφέας συγκρίνει τη φιλοσοφική Σχολή της Ταρσού με εκείνες της Αθήνας και της Αλεξάνδρειας, χαρακτηρίζοντας ως πιο σπουδαία εκείνη της πρώτης από τις τρεις πόλεις. Βλ. και D. Sedley, "The School, from Zeno to Arius Didymus", σ. 30.

[91] Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να έχει συμβεί μέσω του βιβλίου του σύγχρονου του Στράβωνα στωικού φιλοσόφου, του Απολλωνίου του Τύριου. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (16.2.24 Meineke), ο συγκεκριμένος συγγρ. συνέγραψε σε πίνακες κατάλογο «[...] *τῶν ἀπὸ Ζήνωνος φιλοσόφων καὶ τῶν βιβλίων*». Στην υπόθεση βέβαια αντίκειται το γεγονός ότι δεν απαντά σχετική πληροφορία στον Διογένη τον Λαέρτιο, ο οποίος πρέπει να αξιοποίησε το συγκεκριμένο έργο.

[92] Βλ. D. Sedley, "The School, from Zeno to Arius Didymus", σ. 30.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

που ανήκε στο συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα[93]. Κάτι τέτοιο θα δικαιολογούσε τη σύγχυση μεταγενέστερων γραμματικών, όπως ο Ασκληπιάδης ο Μυρλεανός, που καταγράφουν τον ποιητή ως καταγόμενο από την Ταρσό[94].

Με βάση τα παραπάνω και με δεδομένη τη μορφωτική πρωτοκαθεδρία της Ταρσού[95], είναι αυτονόητο ότι ο χαρακτηρισμός του Αράτου ως στωικού πρέπει να συνδυαστεί με την πληροφορία ότι ο ποιητής καταγόταν από τη συγκεκριμένη πόλη. Στην άνοδο του μορφωτικού της επιπέδου πρέπει να συνυπολογίσουμε τη συμβολή της πολιτικής σημασίας που της αναγνώρισαν οι Σελευκίδες[96]. Η Ταρσός ασκούσε κάποιο είδος επικυριαρχίας στους γειτονικούς Σόλους[97], πράγμα που σημαίνει ότι είχε αναβαθμιστεί σε διοικητικό κέντρο. Η πόλη καταγωγής του Αράτου στασίασε υπέρ του Πτολεμαίου του 3ου του Ευεργέτη οδηγώντας στην κατάληψή της το 247/246 π.Χ.· είναι λογικό να υποθέσουμε ότι όταν ο Αντίοχος ο 3ος την ανακατέλαβε το 197 π.Χ.[98] την υπήγαγε στη διοικητική εξουσία της Ταρσού. Το συγκεκριμένο γεγονός αναπόφευκτα κατέστησε ανταγωνιστικές τις δύο πόλεις. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε και επί Τραϊανού, όταν οι Σολείς ήταν ουσιαστικά υπήκοοι των γειτόνων τους[99]. Το γεγονός πρέπει να είχε σημαντικές συνέπειες στη δυνατότητα των Ταρσέων να διεκδικήσουν επιφανείς Σολείς ως δικούς τους πολίτες, ανάμεσα στους οποίους μπορούσε να είναι και ο Άρατος. Είναι πιθανόν κρατικά αρχεία και κατάλογοι πολιτών να πέρασαν στη δικαιοδοσία του νέου διοικητικού κέντρου. Και πριν από αυτό όμως, το γεγονός ότι οι Σόλοι παρέμειναν έως το 197 π.Χ. υπό την κυριαρχία των Πτολεμαίων έπαιξε καθοριστικόν ρόλο στη «μεταφορά» της καταγωγής κάποιων πολιτών τους στη γειτονική πόλη. Κι αυτό, γιατί μέλη επιφανών οικογενειών, φιλικά διακείμενα προς τους Σελευκίδες, στράφηκαν στην

---

[93] Λόγω της μεγάλης επίδρασης που άσκησε από ένα σημείο και εξής η στωική φιλοσοφία στη ρωμαϊκή σκέψη, η αναγνώριση του ποιητή ως στωικού είναι πιο συχνή σε Λατίνους συγγραφείς. Βλ. χαρακτηριστικά παραδείγματα στην A.-M. Lewis, ό.π., σσ. 98-101.

[94] Ο 1ος *Βίος* επικαλείται τη μαρτυρία του Ασκληπιάδη του Μυρλεανού από το έργο του *Περὶ γραμματικῶν*. Βλ. J. Martin, *Histoire du texte,* σ. 13 και σημ. 3· J. Martin (1998) I XXI-XXII· J. Almirall (1996), σ. 11· G. Knaack, "Aratos", *RE* II[1] (1895), στ. 391 κ.εξξ. Σχετικά με τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια της βιογραφικής παράδοσης του ποιητή βλ. παραπάνω, σ. 46. Για τις ερμηνευτικές απόπειρες του Ασκληπιάδη βλ. παρακάτω, σσ. 171 και 375-397.

[95] Η πόλη φαίνεται ότι διέθετε υψηλό επίπεδο σπουδών ήδη από τα μισά του 3ου αι. π.Χ. και ήταν γνωστή ως Αντιόχεια από Κύδνου (βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 164 και σημ. 126). Ο E. Maass (*Aratea*, σ. 245) υπέθεσε ότι η πρόοδός της οφειλόταν στην εύνοια των Σελευκιδών.

[96] Για τη σπουδαιότητα της Ταρσού κατά τον 1° αι. π.Χ., και πάντως σε μεταγενέστερες του Αράτου περιόδους, βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 245 και σ. 256 σημ. 13· Harald Ingholt, ό.π., σ. 174 σημ. 171.

[97] Βλ. H. Ingholt, ό.π., σσ. 164-165.

[98] Βλ. Ruge, "Soloi", *RE* IIIA1 (1927), στ. 935-938 [εδώ: 936].

[99] Βλ. Δίων ο Χρυσόστομος 34.14 von Arnim: *τὸ δὲ Σολεῖς τούτους καὶ Ἀδανεῖς καί τινας ἴσως ἄλλους ὁμοίως ἔχειν καὶ μηδὲν ἐπιεικέστερον, ἀλλὰ καὶ βαρύνεσθαι καὶ βλασφημεῖν καὶ μᾶλλον ἑτέρων ὑπακούειν ἐθέλειν* [...].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ταρσό κατόπιν δημεύσεων των περιουσιών τους από τη νέα, αυγυπτιακή διοίκηση[100]. Το γεγονός επίσης ότι ο Άρατος επισκέφθηκε την αυλή του Αντιόχου του 1ου του Σωτήρος[101] και παράλληλα η απουσία οποιασδήποτε μαρτυρίας ότι επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι η οικογένειά του και ο ίδιος διέκειντο φιλικά προς τους Σελευκίδες. Πρέπει ίσως στα παραπάνω να αναζητήσουμε τη γέννηση της παράδοσης για τον «στωικό» και «Ταρσέα» Άρατο[102].

Οι πηγές σκιαγραφούν την εικόνα ενός ανθρώπου που είχε προσωπικές σχέσεις με μέλη της Στοάς, συμπεριλαμβανομένου και του ιδρυτή της. Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο (7.1 Long), ο αδερφός του ποιητή Αθηνόδωρος ήταν μαθητής του Ζήνωνα του Κιτιέα, μαζί με τον Περσαίο, τον Φιλωνίδη και τον Διονύσιο τον Ηρακλειώτη. Χωρίς να αμφισβητείται η σαφής μαρτυρία της παράδοσης, κρίνεται πιθανόν οι πηγές να προβάλλουν, σε κάποιον βαθμό, πάνω στον Άρατο τη σχέση του αδερφού του με τον κύκλο του Ζήνωνα στην Αθήνα[103]. Η Στοά είλκυε ανθρώπους από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου: η διαπίστωση αφορά τον Άρατο και τον αδερφό του, τον Περσαίο, τον Χρύσιππο, τον Ζήνωνα και τον Αντίπατρο από την Ταρσό, για να ονομάσουμε ορισμένους μόνον. Είναι επίσης φανερό ότι η συγκεκριμένη τάση ξεκίνησε επί των ημερών του Ζήνωνα του Κιτιέα. Ενδεχομένως, οι σχέσεις του συγκεκριμένου συνόλου διανοητών δεν ήταν απαραίτητα σχέσεις δασκάλων και οπαδών/μαθητών: πρέπει, ενδεχομένως, να εννοηθούν ως σχέσεις ανθρώπων με κοινή καταγωγή, οι οποίοι συνδιαλέγονταν για την ποίηση και την φιλοσοφία, ανθρώπων με κοινά ενδιαφέροντα και

---

[100] Όπως συνέβη στην περίπτωση της πατρικής περιουσίας του Χρυσίππου, βλ. σχετικά Διογένης ο Λαέρτιος 7.181: *Ἑκάτων δέ φησιν ἐλθεῖν αὐτὸν ἐπὶ φιλοσοφίαν τῆς οὐσίας αὐτοῦ τῆς πατρῴας εἰς τὸ βασιλικὸν ἀναληφθείσης.* Βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 160. Ας μην λησμονούμε ότι η βιογραφική παράδοση παρουσιάζει τον Άρατο ως γόνο επιφανούς οικογένειας, εφόσον αναφέρεται ότι ο πατέρας του υπήρξε στρατηγός (βλ. 2ος *Βίος*). Η μαρτυρία προβληματίζει τον J. Martin (1998) I XXII και σημ. 29, λόγω της ομοιότητάς της με τη βιογραφική παράδοση του Μενεδήμου του Ερετριέα.

[101] Η πληροφορία προέρχεται από τον 1ο *Βίο*. Βλ. J. Martin (1998) I XXXVIII και D.A. Kidd (1997), σ. 5. Ο Kidd επισημαίνει ότι η παραμονή στη Συρία πρέπει να ήταν σύντομη, εφόσον ο Άρατος φέρεται ότι επέστρεψε στην Πέλλα, όπου και πέθανε πριν από τον θάνατο του Αντιγόνου του Γονατά. Η καθιερωμένη άποψη δέχεται ότι ο Άρατος κατέφυγε στον Αντίοχο ως αποτέλεσμα της εισβολής του Πύρρου στη Μακεδονία (βλ. G. Knaack, ό.π., στ. 392-393). Αντίθετα, ο J. Martin ([1998] I XXXVIII) ακολουθώντας την βιογραφική παράδοση (3ος *Βίος* : *Δωσίθεος δὲ ὁ πολιτικὸς ἐν τῷ πρὸς Διόδωρον ἐλθεῖν φησιν αὐτὸν καὶ πρὸς Ἀντίοχον τὸν Σελεύκου καὶ διατρῖψαι παρ' αὐτῷ χρόνον ἱκανόν*) δέχεται μια παρατεταμένη παραμονή του ποιητή στη Συρία και υποθέτει ότι αυτή πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μόνον πριν από την έλευση του Αράτου στην Πέλλα για τους γάμους του Αντιγόνου και της Φίλας. Ο όρος *διατρίβειν* είναι τεχνικός και χρησιμοποιείται για να περιγραφεί η παραμονή κάποιου στην αυλή ενός ηγεμόνα, βλ. A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, (Princeton Univ. Press), Princeton, New Jersey 1995, σ. 5 και σημ. 12 (με βιβλιογραφία). Η άποψη του J. Martin είναι ελκυστική.

[102] Μολονότι δνε διαθέτουμε αποδείξεις, θεωρούμε την υπόθεση έγκυρη.

[103] Ο J. Martin (1998) I XXIII, θεωρεί ότι ο Άρατος γνώριζε τον Ζήνωνα με τη μεσολάβηση του αδερφού του και του στωικού Περσαίου. Βλ. επίσης την παρατήρησή του: "La *Vita III* parle vaguement de *relations* (ἐκέχρητο) entre Aratos et Zénon [...]". (η έμφαση είναι του συγγρ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προβληματισμούς. Η μαρτυρία των πηγών που βασίζεται στο σχήμα δάσκαλος-μαθητής είναι μάλλον μεταγενέστερο εφεύρημα.

Η ισχυρότερη μαρτυρία για τον «στωικό» Άρατο προέρχεται πάντως από τον 4ο *Βίο*: εδώ αναφέρεται ότι ο Περσαίος υπήρξε δάσκαλος του Αράτου στη φιλοσοφία, πληροφορία που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε. Δεν είναι όμως τυχαίο –κατά τη γνώμη μας– το ότι στον ίδιο *Βίο* αναφέρεται ότι, σύμφωνα με άλλες πηγές, ο πατέρας του Αράτου ονομαζόταν Μνασέας. Το όνομα έχει σημιτική προέλευση[104] και η συγκεκριμένη μαρτυρία αντίκειται στα όσα παρέχει στο θέμα η υπόλοιπη βιογραφική παράδοση[105]. Πρόσφατα, ο J. Martin επεσήμανε εύστοχα ότι το «Μνασέας» παραδίδεται και ως όνομα του πατέρα του Ζήνωνα του Κιτιέα[106]. Ο συγκεκριμένος *Βίος* διασώζει πιθανόν απόπειρες «υιοθέτησης» του Αράτου από τη Στοά, με την επινόηση ακόμη και κοινών χαρακτηριστικών με τον ιδρυτή της[107].

Τα παραπάνω δεν αντιβαίνουν στη δυνατότητα να έθεσε ο ποιητής στα *Φαιν.* απόψεις που απηχούν –εκτός άλλων– και τρέχουσες φιλοσοφικές κατακτήσεις των στωικών. Ο ίδιος γνώριζε το στωικό σύστημα στη μορφή που είχε επί των ημερών του και, πιθανότατα, συμφωνούσε σε κάποια σημεία με τα δόγματά του[108]. Αυτό όμως δεν καθιστά αυτόματα το ποίημα προϊόν της στωικής γραμματείας, διότι σε μια τέτοια περίπτωση επαγωγικού συλλογισμού ο εντοπισμός στο ποίημα πλατωνικής ορολογίας και ιδεών θα συνεπαγόταν (εξίσου λογικά) τον ταυτόχρονο χαρακτηρισμό του Αράτου ως πλατωνικού[109]. Οι στωικοί είχαν βέβαια υιοθετήσει απόψεις από τους προσωκρατικούς,

---

[104] Το όνομα Μνασέας φαίνεται να είναι η απόδοση στα ελληνικά του σημιτικού Μανασσής ή Μεναχέμ. Βλ. και A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μτφρ. Α. Τσοπανάκης), (Κυρομάνος) Θεσσαλονίκη 1990, σ. 931.

[105] Ο G.R. Mair, *Callimachus, Lycophron, Aratus*, (Loeb) London-New York 1921, σ. 186, χαρακτήρισε τον συγκεκριμένο Βίο "[...] the most worthless of the *Vitae*". Βλ. J. Martin, *Scholia*, σσ. 19-21. Ο συντάκτης του *Βίου* αναφέρει κατά λέξη: *ἔνιοι δέ φασι τὸν Ἄρατον Μνασέου πατρὸς γεγονέναι*. Είναι φανερό ότι διασώζει υλικό από κάποια άλλη πηγή, που θα πρέπει να διαχωριστεί από την κύρια παράδοση, ακόμη και για την περίοδο συγγραφής του *Βίου*. Σε γενικές γραμμές, οι τέσσερις *Βίοι* και το σχετικό λήμμα της Σούδας ανάγονται σε κοινό πρόγονο που αποδίδεται στον γραμματικό Θέωνα τον Αλεξανδρινό, γιο του Αρτεμιδώρου. Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 194-195.

[106] J. Martin (1998) I XXII.

[107] Αυτό φαίνεται να υπαινίσσεται και ο J. Martin (βλ. την προηγούμενη σημ.).

[108] Βλ. την ορθή –κατά τη γνώμη μας– παρατήρηση του E. Maass, *Aratea*, σ. 158 (σχετικά με την οικειοποίηση του Αράτου από τους μεταγενέστερούς του στωικούς): "Inter poetas Stoici Aratum, doctrinae stoicae non sectatorem sed affinem, adamabant adeo, ut unum praetulisse Homerum, ceteros velut Hesiodum et Euripidem postposuisse videantur". Βλ. στον ίδιο, ό.π., σημ. 70. Ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 177 και σημ. 7, επισημαίνει ορθά ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ποια δόγματα της Στοάς και σε ποιον βαθμό ήταν ήδη διαμορφωμένα.

[109] Θέματα για τα οποία βλ. παρακάτω, σσ. 200-256 και 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη[110]. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το θέμα θα έλυνε η παραδοχή ότι τα «πλατωνικά» και τα «αριστοτελικά» χαρακτηριστικά, που θεωρούμε ότι απαντούν στα *Φαιν.*, οφείλονται στην υιοθέτηση των συγκεκριμένων απόψεων από τους στωικούς[111]. Κάτι τέτοιο όμως θα αποτελούσε υπεραπλούστευση που επιδιώκει να συμβιβάσει αντικρουόμενες μαρτυρίες και να συναρμόσει βολικά όλα τα στοιχεία υπό τον μανδύα του στωικού εκλεκτικισμού. Αφαιρεί επίσης πολλά από τον δημιουργικό χαρακτήρα της ποίησης ως λογοτεχνικού είδους και στερεί από τον Άρατο την πιθανότητα να συνδύασε ο ίδιος με μοναδικό τρόπο το υλικό που άντλησε από τις πηγές του, κάτι που θα δικαιολογούσε τη φήμη που απολάμβανε σε μεταγενέστερες περιόδους[112].

Η ποίηση και η φιλοσοφία της ελληνιστικής περιόδου δεν είναι ασυμβίβαστα διανοητικά φαινόμενα[113]. Είναι αυτονόητο ότι η ειδική θεματική των *Φαιν.* επέβαλε την ενσωμάτωση κάποιων φιλοσοφικών πεποιθήσεων σχετικά με τη φύση του κόσμου στο έργο, η ανάγκη υπομνηματισμού των οποίων συνέβαλε ακολούθως στη φθορά του. Στην έμμεση παράδοση καταγράφονται ως ερμηνευτές του φιλόσοφοι που ανήκαν σε Σχολές εκτός της Στοάς (όπως ο Εύδωρος ο Αλεξανδρινός), οι οποίοι φαίνεται ότι συνέθεσαν ερμηνευτικά υπομνήματα με σκοπό την οικειοποίησή του. Στη συγκεκριμένη κατεύθυνση οδηγεί παρατήρηση που περιέχεται στο *Περὶ ἐξηγήσεως* 3.1 Di Maria: *ἐλύμηναν δὲ πολλοὶ τοῦτο τὸ ποίημα ζωγράφοι καὶ ἀστρονόμοι καὶ γραμματικοὶ καὶ γεωμέτραι, ἕκαστος αὐτῶν πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἴδιον γραφὰς καὶ ἐξηγήσεις ἰδίας ποιούμενοι* [...][114]. Εξαιρώντας τις εικαστικές απεικονίσεις που φέρεται να είχαν γίνει με αφορμή το ποίημα (απόπειρες να σχεδιαστούν χάρτες του ουρανού ή ακόμη και σφαίρες, υποθετικά ή πράγματι, βασισμένες στα *Φαιν.*)[115], είναι φανερό το ότι ο συγκεκριμένος ερμηνευτής ήταν

---

[110] Βλ. M. Pohlenz, *Die Stoa: Geschichte einer geistigen Bewegung*, Bd. II, (Vandenhoeck & Ruprecht) Göttingen [7]1992, σσ. 9-21· πολύ πιο αναλυτικά, D.E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*.

[111] Ο Ζήνων είχε δασκάλους του επιφανείς πλατωνικούς, τον Ξενοκράτη (διάδοχο του Πλάτωνα στην Ακαδημία) και τον μαθητή του, τον Πολέμωνα. Βλ. και G. Aujac, "Stoïcisme et hypothèse géocentrique", *ANRW* II.36.3 (1989) 1430-1453 [εδώ: 1431-1432]· A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste, vol. II: Le Dieu cosmique*, Les Belles Lettres: Paris 1990 [= J. Gabalda: Paris [2]1950], σ. 333. Βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, [Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή – Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 32] Athens 1976, σ. 21-22.

[112] Όλα αυτά και τα συναφή τους συμπεράσματα οδηγούν σε αποσπασματική εκτίμηση των παραμέτρων και αποτυγχάνουν να συλλάβουν συνολικά το θέμα. Ζητούμενο είναι η ενσωμάτωση των όποιων φιλοσοφικών αναφορών περιέχει το έργο σε μία καθολικότερη ερμηνεία των επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής ή των επιλογών στις οποίες προέβη, προκειμένου να αναδείξει επιμέρους θέματα στα πλαίσια του αντικειμένου του.

[113] Βλ. S. Goldhill, ό.π., σ. 207: "For one area of great importance, regrettably marginalised in the scholarly literature, is the relation between Hellenistic philosophy and Hellenistic literature".

[114] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 10-11 (σημ. 2).

[115] Θα πρέπει στο σημείο αυτό να γίνει διάκριση ανάμεσα σε τέτοιες γενικές αναφορές και στις καταγραφόμενες στην αρχαία παράδοση αναφορές στην «αράτεια σφαίρα». Στη δεύτερη περίπτωση δεν είναι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ενήμερος για την ύπαρξη πλήθους υπομνημάτων: κατηγορεί τους συγγραφείς τους ότι έφθειραν εσκεμμένα το κείμενο, στην προσπάθειά τους να αναδείξουν ερμηνείες που θα υποστήριζαν τη δική τους οπτική. Τα όσα παρατηρεί μαρτυρούν ότι το ποίημα ενδιέφερε τόσο από την επιστημονική του πτυχή (*ἀστρονόμοι-μαθηματικοὶ*) όσο και από την άποψη της ποίησης (*γραμματικοὶ*)[116]. Για τον συγκεκριμένον λόγο εξάλλου η μεταγενέστερη επιβίωσή του κινείται πάνω στους άξονες της ποίησης, του επιστημονικού περιεχομένου (υλικό από την αστρονομία και τα προγνωστικά) και της φιλοσοφίας. Μολονότι στο εδάφιο που παραθέτουμε δεν αναφέρονται ρητά οι φιλόσοφοι (οι οποίοι δεν καλύπτονται από τον όρο *γραμματικοὶ*)[117], θεωρούμε ότι η παρατήρηση αφορά σε κάποιον βαθμό και τα στωικά υπομνήματα. Κι αυτό, γιατί η προσέγγιση των εν λόγω διανοητών στην ποίηση γινόταν σε πολλές περιπτώσεις με καθαρά φιλολογική πρακτική: οι στωικοί φέρονται στην παράδοση να επεμβαίνουν σε διάσημους cruces των ομηρικών επών και να προτείνουν διαφορετικές γραφές σε ύποπτα για τη γνησιότητά τους χωρία[118].

πάντα βέβαιο αν ο όρος περιγράφει την αράτεια ουρανογραφία (χωρίς να εννοείται κάποια υλική κατασκευή) ή κάποιο τεχνικό κατασκεύασμα βασισμένο στις περιγραφές του ποιητή. Η αμφισημία δεν υπάρχει βέβαια στην περίπτωση του έργου του Λεοντίου του Μηχανικού *Περὶ κατασκευῆς τῆς ἀρατείας σφαίρας* (E. Maass, *Commentariorum*, σσ. 561-567). Για τις απεικονίσεις του κόσμου και των αστερισμών στην παράδοση των *Φαιν.*, και δη τη λατινική, βλ. B. Bakhouche, "La peinture des constellations dans la littérature aratéenne latine: Le problème de la droite et de la gauche", *AC* 66 (1997) 145-168· A. Stückelberger, "Sterngloben und Sternkarten: Zur wissenschaftlichen Bedeutung des Leidener Aratus", *MH* 47 (1990) 70-81· E. Bethe, "Aratillustrationen", *RhM* 48 (1893) 91-109 [εδώ: 101-109]. Για τη σημαντική εικονογραφική παράδοση του Αράτου του Leiden (ενός από τα καρολίγγεια χφφ. της λατινικής παράδοσης του ποιήματος) βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 27 (απλή αναφορά)· ειδικότερα, A. Legner (Hrsg.), *Aratea: Sternenhimmel in Antike und Mittelalter* (Konzept, Realisation und Katalog, A. von Euw), Köln 1987. Βλ. επίσης στο κεφ. της επιβίωσης του έργου σε χριστιανούς συγγρ. βλ. σ. 650 σημ. 351. Για κάποιες από τις αναφορές στην αράτεια σφαίρα που απαντούν στην αρχαία παράδοση, βλ. και σσ. 461-462.

[116] Σύμφωνα με τον H. Weinhold (ό.π., σ. 25), όλοι οι υπομνηματιστές του κειμένου το προσέγγισαν ως έργο επιστημονικής αλλά, ταυτόχρονα, και λογοτεχνικής αξίας. Προφανώς, το κείμενο διδασκόταν λόγω ακριβώς του διπλού του χαρακτήρα. Εξαιρούμε την αναφορά του *Περὶ ἐξηγήσεως* στις εικαστικές τέχνες (*ζωγράφοι*), διότι είναι αυτονόητο ότι τα σχετικά έργα παράγονταν περισσότερο ως συνοδευτικά ερμηνευτικών υπομνημάτων και όχι τόσο ως αυτόνομα. Η ύπαρξη πάντως του έργου που είναι γνωστό ως Atlas Farnese, και το οποίο βασίζεται στις αράτειες περιγραφές των αστερισμών, συμβουλεύει προς την αντίθετη κατεύθυνση. Πρέπει να βασίστηκε στην ύπαρξη κάποιας σφαίρας που χρησίμευε στη διδασκαλία της αστρονομίας, ενδεχομένως και μέσω των *Φαινομένων*. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 300 και 397-409. Οι εικαστικές αναπαραστάσεις των περιγραφών του Αράτου συνδέονται πάντως άρρηκτα με το κείμενο ως ποίηση, αλλά και την ακριβή απόδοση των επιστημονικών σταθερών που προϋποτίθενται. Πρόκειται μάλλον για ένα ενιαίο γνωστικό σύνολο, τα επί μέρους χρακτηριστικά του οποίου αλληλοϋποστηρίζονταν.

[117] Για την έννοια του όρου *γραμματικὸς* βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας: Από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων* (μτφρ. Π. Ξένος), [Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων – Σειρά βοηθητικών έργων 1], Αθήναι 1972, σσ. 186-189 (με σχετική βιβλιογραφία). Βλ. επίσης R. Lamberton, *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*, (University of California Press) Berkeley-Los Angeles-London 1986, σ. 13· A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σσ. 5-6· A.D. Booth, *Hermes* 106 (1978) 117-125.

[118] Βλ. A.A. Long, "Stoic Readings of Homer", σσ. 48-49, 50. Πρόκειται κυρίως για την εργασία του Ζήνωνα στον Όμηρο (*Προβλήματα Ὁμηρικά*), αλλά και του Χρυσίππου ο οποίος συνεισέφερε "intelligent philology" (A.A. Long, ό.π., σ. 48), με αποτέλεσμα τα ομηρικά Σχόλια να διασώζουν τις προτάσεις και το όνομά του. Βλ. H.I. Marrou, ό.π., σσ. 242-243.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οι διαθέσιμες πηγές δεν μας διαφωτίζουν σχετικά με τα κίνητρα που ώθησαν εκπροσώπους της Στοάς να υπομνηματίσουν κείμενο, το οποίο υποτίθεται ότι είχε συγγραφεί με βάση τα στωικά δόγματα για τον κόσμο. Ο υπομνηματισμός, που διαφέρει από τη διόρθωση και την έκδοση που άσκησαν οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι[119], μπορεί κατά την αρχαιότητα να εννοηθεί και ως διαδικασία οικειοποίησης ή, τουλάχιστον, ερμηνείας με τρόπο ώστε το κείμενο να «ευθυγραμμιστεί» με τα δόγματα που πρεσβεύει ο υπομνηματιστής του[120]. Η εν λόγω πρακτική επαναλήφθηκε πολλές φορές με τα ομηρικά κείμενα στην περίπτωση της αλληγορικής ανάγνωσής τους, στωικής και νεοπλατωνικής[121], και είναι ίσως βάσιμη η εικασία ότι κάτι ανάλογο (από την άποψη της αυθαίρετης ερμηνείας) συνέβη με τα *Φαιν.*, όπως μαρτυρεί εξάλλου και το εδάφιο του *Περὶ ἐξηγήσεως* που παραθέσαμε.

Ο ποιητής ήταν ως προς τις φιλοσοφικές του προτιμήσεις κατά πάσα πιθανότητα εκλεκτικός, στάση καθόλα συμβατή με την περίοδο που έζησε. Την υπόθεση στηρίζουν εδάφια του ποιήματος που φέρουν κοινά στοιχεία με την προσωκρατική αλλά και την πλατωνική κοσμολογία[122], έστω και στο επίπεδο της ορολογίας. Αν υιοθετήσουμε την άποψη που δέχεται τον προσανατολισμό του στη Στοά, τότε πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι κάποιες «φιλοσοφικές» αναφορές του ποιήματος μπορούν να ερμηνευθούν με βάση συστήματα πέραν του στωικού· παράλληλα, στο έργο απαντούν πεποιθήσεις σαφέστατα ξένες προς τα δόγματα της εν λόγω Σχολής[123]. Ο Δίας του προοιμίου των *Φαιν.* προσεγγίζει θεολογικές και λατρευτικές περιγραφές που απαντούν στην ελληνική σκέψη ή και σε μυστηριακές θρησκείες[124]: ανάλογες επισημάνσεις γίνονται και για τον *Ὕμνον εἰς Δία* του Κλεάνθη[125]. Ακόμη και οι περιορισμένες αναφορές του ποιητή στον Δία με τρόπο

---

[119] Θέματα για τα οποία βλ. γενικά R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 204-278 και 300-332.

[120] Όπως έπραξε λ.χ. ο Κράτης ο Μαλλώτης και άλλοι, φιλοσοφικά κυρίως προσανατολισμένοι, ερμηνευτές στην περίπτωση των ομηρικών κειμένων. Βλ. J.I. Porter, "Hermeneutic Lines and Circles: Aristarchus and Crates on the Exegesis of Homer" στο R. Lamberton – J.J. Keaney (eds.), *Homer's Ancient Readers*, σσ. 67-114. Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σσ. 165-207. Γενικά για τον ρόλο της «βοηθητικής λογοτεχνίας», δηλ. των υπομνημάτων και άλλων ειδών εξηγητικών έργων, στη διόρθωση ή τη συμπλήρωση των «κενών» του πρωτότυπου κειμένου βλ. Ineke Sluiter, "The Dialectics of Genre: Some Aspects of Secondary Literature and Genre in Antiquity" στο M. Depew – D. Obbink (ed.), *Matrices of Genre: Authors, Canons and Society*, (Harvard University Press) Cambridge, Mass. 2000, σσ. 183-203. Βλ. γενικότερα J. Mansfeld, *Prolegomena: Questions to be settled before the study of an author, or a text*, [Philosophia Antiqua, vol. 61], (E.J. Brill) Leiden-New York-Köln 1994. Για τις ερμηνείες του Κράτητα στα *Φαιν.* βλ. παρακάτω, σσ. 360-362.

[121] Βλ. γενικά R. Lamberton – J.J. Keaney (ed.), *Homer's Ancient Readers* και R. Lamberton, *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition.*

[122] Βλ. για τα συγκεκριμένα θέματα παρακάτω, σσ. 200-256.

[123] Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 42-44 και 52-58.

[124] Βλ. σχετικά στη συνέχεια, σσ. 61-106.

[125] Οι επισημάνσεις αφορούν τη σχέση του κειμένου με την ορφική ή την πυθαγόρεια παράδοση, όπως αυτή είχε εξελιχθεί κατά τον 4°-3° αι. π.Χ. Βλ. στη συνέχεια, σσ. 106-109.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

που τον εξισώνει με φυσικά στοιχεία, όπως η βροχή ή ο ουρανός[126], και που μπορεί να υποτεθεί ότι αποτελούν εκδήλωση των αλληγοριών των φυσικών στοιχείων στις οποίες προέβαιναν οι στωικοί[127], έχουν τους πρόδρομούς τους στην αρχαία ελληνική γραμματεία[128]. Στην ενδιάμεση ανάμεσα στον Ησίοδο και τον Άρατο παράδοση απαντά ο Θεαγένης από το Ρήγιο, ο οποίος κατά τον 6° αιώνα ερμήνευσε τους ομηρικούς θεούς ως φυσικές αλληγορίες[129]. Τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι η ελληνική φιλοσοφική και θρησκευτική αντίληψη για το θείο προσέφερε στον Άρατο ποικίλους τρόπους σύλληψης και περιγραφής του Δία, τους οποίους είναι πιθανόν ότι ο ποιητής αξιοποίησε σχεδόν στο

---

[126] Βλ. *Φαιν.* 224: *ἐν Διὸς εἰλεῖται, καί τοι πάρα θηήσασθαι*, 253: *ἴχνια μηκύνει κεκονιμένος ἐν Διὶ πατρί*, 293-4: *συμφέρετ' ἠέλιος· τότε δὲ κρύος ἐκ Διός ἐστι / ναύτῃ μαλκιόωντι κακώτερον* [...], 886: *γίνεται ἀμβολίη Διόθεν χειμῶνος ἰόντος*, 899: *εἰ δὲ καὶ ἐξαπίνης πάντῃ Διὸς εὐδιόωντος*, 936: *μή μιν τῇ μὲν ἔχῃ πέλαγος, τῇ δ' ἐκ Διὸς ὕδωρ.* Βλ. D.A. Kidd (1997), στους εν λόγω στίχους και ειδικά στον στ. 936 (σ. 496)· J. Martin (1998) II, ειδικά στον στ. 253 (σ. 262). Είναι γεγονός ότι ο μυθικός Δίας και ο Δίας των φιλοσόφων μπορούν να ταυτίζονται στα *Φαιν.*, όπως παρατηρεί και ο σχολιαστής του Vat. 191 (J. Martin, *Scholia*, σ. 43). Πρβ. την άποψη του J. Martin που παραθέτουμε στη σημ. 130. Για την ταύτιση του Δία με φυσικά στοιχεία βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 186: ο συγγρ. επισημαίνει την παράξενη εικόνα που σχηματίζεται από την αντίθεση του παραδοσιακού θεού με τον φυσικό θεό. Για την αναγνώριση από μεταγενέστερους συγγραφείς δύο ή περισσοτέρων αντιλήψεων για τον Δία που φέρεται να απαντούν στο ποίημα βλ. παρακάτω, σσ. 371-375. Για το θέμα της βροχής που προέρχεται από τον Δία σε κείμενα της «τεχνικής» γραμματείας βλ. παρακάτω, σσ. 190-191.

[127] Βλ. M.L.B.M. Pendergraft, *Aratus as a Poetic Craftsman*, (diss.) The University of North Carolina, Chapell Hill 1982, σ. 23. Οι στωικοί, ανάμεσά τους και οι πρώτοι σχολάρχες όπως ο Ζήνων και ο Κλεάνθης, πρότειναν αλληγορικές ερμηνείες για τους καθιερωμένους θεούς (βλ. Διογένης ο Λαέρτιος 7.147 Long). Διακήρυξαν επιπλέον ότι τα παραδοσιακά ονόματα των θεών αντιπροσωπεύουν τον ουρανό και τα ουράνια σώματα, βλ. J. Mansfeld, "Theology", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 452-478 [εδώ: 461]· Max Pohlenz, *Die Stoa: Geschichte einer geistigen Bewegung*, Bd. II, (Vandenhoeck & Ruprecht) Göttingen ^{7}1992 (= Göttingen 1949), σ. 55· ειδικότερα, P. Steinmetz, "Allegorische Deutung und allegorische Dichtung in der alten Stoa", *RhM* 129 (1986) 18-30 (ειδική βιβλιογραφία στη σ. 18 σημ. 1). Για την πιθανή σχέση του Αράτου με τις στωικές αλληγορίες βλ. J. Almirall (1996), σ. 43 και πρβ. T. Itō, "Aratus' Zeus and Nyx: An Interpretation of *Phaen.* 15f.", *JCS* 33 (1985) 49-57 και 138-139 (στην ιαπωνική, με αγγλική περίληψη στις σσ. 138-139).

[128] Ακόμη και στον Ησίοδο, *Θεογονία* 283: *Ζηνὸς δ' ἐν δώμασι ναίει*, αναφορικά μάλιστα με τον Πήγασο, κάτι που αναμφίβολα θα ενδιέφερε τον Άρατο. Βλ. G.E.R Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 192-209. Είναι ενδιαφέρον όμως να επισημανθεί ότι ο αδερφός του ποιητή Αθηνόδωρος, που υπήρξε μαθητής του Ζήνωνα στην Αθήνα, συνέγραψε προς υπεράσπιση του Ομήρου έργο κατά του Ζωίλου, του επονομαζόμενου «*ὁμηρομάστιγος*». Ο 4° αράτειος *Βίος* του αποδίδει την προτεραιότητα στον συγκεκριμένο τομέα: [...] *ὃς πρῶτος ἀντειπεῖν λέγεται Ζωίλῳ τῷ κατὰ τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως γράψαντι*· ο 3ος *Βίος* επικαλείται τη μαρτυρία του Ευφράνορα: [...] *ὅν φησιν Εὐφράνωρ ... ἀντιγράψαι πρὸς τὰς Ζωίλου κατηγορίας.* Με δεδομένα τα όσα γνωρίζουμε για την κριτική που άσκησε ο Ζωίλος στα ομηρικά έπη, μπορούμε – ενδεχομένως– να υποθέσουμε ότι ο Αθηνόδωρος χρησιμοποίησε την αλληγορική ερμηνεία των στωικών. Εξάλλου, ο Ζήνων φέρεται να ερμήνευσε αλληγορικά τον Ησίοδο βλ. Κικέρων *De nat. deor.* 1.36 και Σχόλια στη *Θεογονία* 30.6-8 Gregorio. Πρβ. J. Mansfeld, "Theology", σ. 462 σημ. 53. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα αναφορικά με τις συγκεκριμένες περιγραφές του Δία με όρους φυσικών στοιχείων από τον Άρατο. Ο E. Maass (*Aratea*, σ. 245 σημ. 18) εξέτασε την πιθανότητα ο Αθηνόδωρος να συνέγραψε το εν λόγω έργο στην Ταρσό (βλ. και σσ. 46-47). Βλ. και την προηγούμενη σημ.

[129] Όπως μαρτυρούν τα ομηρικά Σχόλια *Β* στο Υ 67. Για την ύπαρξη πρώιμων αλληγοριών των ομηρικών επών (6°-5° αι. π.Χ.) βλ. M. West, "Three Presocratic Cosmologies", *CQ* 13-14 (1963-1964) 154-176 [εδώ: 159]. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 11-13. Όπως επισημαίνει ο Pfeiffer, ο Θεαγένης ήταν γνωστός ερμηνευτής του Ομήρου, γεγονός που κατά τη γνώμη μας δεν θα άφηνε αδιάφορο τον Άρατο ως εκδότη των ομηρικών επών. Ενδιαφέρουσα φαίνεται ακόμη η περίπτωση του Μητροδώρου από τη Λάμψακο, για τον οποίο βλ. A.A. Long, "Stoic Readings of Homer", σ. 44.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σύνολό τους[130]. Πολύ ισχυρή φαίνεται η άποψη που δέχεται ότι ο ποιητής υπερτόνισε την προνοητική και παντοδύναμη παρουσία του θεού στον κόσμο ακόμη και για λόγους πολιτικής προπαγάνδας[131], ενώ παράλληλα αρχίζει να εκτιμάται ορθότερα η στενή σχέση του προοιμίου των *Φαιν.* με την παράδοση άλλων υμνητικών προοιμίων[132]. Ειδικά από την

---

[130] Αυτό τουλάχιστον καταδεικνύουν τα Σχόλια στον Άρατο 1-18. Βλ. επίσης D.A. Kidd (1997) και J. Martin (1998) II, στ. 1-18. Βλ. C. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 19 σημ. 51, σχετικά με τα «πανθεϊστικά» χαρακτηριστικά του Δία στην ελληνική γραμματεία. Για τα διάφορα επίπεδα ερμηνείας βλ. J. Martin (1998) II 262 (στ. 253) και D.A. Kidd (1997), σ. 273 (στ. 253). Συμφωνούμε απόλυτα με την παρατήρηση του J. Martin (1998) II 323 (στ. 426 [αναφορικά με το *Διὸς παρανισσομένοιο*]): "Je suis plutôt porté à croir qu'il intègre (ενν. ο Άρατος) dans sa conception philosophique de Zeus toutes les traditions, fables, cultes et prières, qui constituent l'histoire des rapports entre l'homme et la divinité, ou plus exactement l'histoire des formes sous lesquelles Zeus s'est, progressivement, manifesté aux hommes. Le Zeus de prélude, c'est *aussi* le dieu de la foudre, et c'est *aussi* la divinité vers laquelle se tourne la piété des marins en détresse" (οι εμφάσεις είναι του συγγρ.). Βλ. και J. Martin (1998) II 137. Φαίνεται ότι ο εν λόγω εκδότης απομακρύνεται κάπως από την παλαιότερη θέση του ("Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σσ. 91-92 – βλ. παραπάνω, σ. 42 και σημ. 64) ότι ο Άρατος ήταν στωικός και το ποίημα έργο στωικής έμπνευσης που αποκαλύπτει την πρόνοια του Δία· στο πρόσφατο έργο του δεν φαίνεται σίγουρος, εφόσον σε κάποια σημεία τονίζει με έμφαση τη στωική επίδραση στον Άρατο (βλ. J. Martin [1998] I XXIII: "L'influence stoïcienne est d'ailleurs indéniable dans les *Phénomènes*"), ενώ αλλού μάλλον αμφιβάλλει (J. Martin [1998] II 151 [στ. 16]: "Mais je pense aujourd'hui que le stoïcisme d'Aratos, si stoïcisme il y a, [...]")!

[131] Έτσι η A.-M. Lewis, ό.π., σ. 105, σημ. 34: "The scientific nature of the *Phaenomena* may have more to do with politics than with philosophy". Η συγγρ. θα έπρεπε ενδεχομένως να σταθμίσει το γεγονός ότι η «επιστημονική φύση» του έργου συνδέεται αναπόφευκτα με τη φιλοσοφία της εποχής του και ότι ο μόνος δρόμος επαφής της με την πολιτική είναι μέσω της φιλοσοφίας. Αυτό που μάλλον εννοείται εδώ είναι η θεολογική οπτική του Αράτου και η σχέση της με την πολιτική. Η ίδια θεωρεί ορθά ότι η έμφαση στον Δία μπορεί να ήταν "[...] a compliment to the Macedonian royal house [...]". Για τη συγκεκριμένη υπόθεση βλ. τις παρατηρήσεις του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 19-22 [ειδικά 21-22] και τις σημειώσεις 55-59. Βλ. ειδικά J. Rostropowicz, "Antigonos Gonatas in den *Phainomena* des Aratos von Soloi", *Eos* 84 (1996) 65-73, για την αναγνώριση των περιγραφών του αστερισμού Ενγόνασιν (*Φαιν.* 63-66, κ.α.) ως υπαινιγμού στο παρωνύμιο του Αντιγόνου, το «Γονατάς». Θα ήταν μάλλον άστοχο να επιμείνουμε στη σχέση της Στοάς με την πολιτική στην περίπτωση του Αντιγόνου του Γονατά και μέσω αυτής στη σχέση του Αράτου με τη Στοά, όπως έδειξε ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 21-22 (βλ. για τη σχέση της Στοάς με την πολιτική τη σημ. 61)· αντίθετα, ο P. Green, ό.π., σσ. 142-143. Είναι πιθανόν ο Άρατος να υπαινίσσεται τη φιλολαϊκή πολιτική του Αντιγόνου του Γονατά στο επεισόδιο της Δίκης-Παρθένου (ο A. Schiesaro, "Aratus' Myth of Dike", *MD* 37 [1997] 9-26 [εδώ: 24], μιλά για ένα είδος έμμεσης αφιέρωσης του ποιήματος στον Αντίγονο): η Δίκη παρέχει στους ανθρώπους (στ. 107) *δημοτέρας ... θέμιστας* (για το επίθετο *δημότερος* βλ. A. Schiesaro, ό.π., σ. 20 και σημ. 22)· ο Αντίγονος χαρακτηρίζεται στον Αιλιανό (*Ποικίλη ἱστορία* 2.20 Graz) *δημοτικὸς καὶ πρᾶος* (F. Solmsen, "Aratus on the Maiden and the Golden Age", *Hermes* 94 [1966] 124-128 [εδώ: 127]). Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 20 σημ. 56. Είναι εμφανές ότι αν ισχύει η υπόθεση, τότε ο ποιητής μεταφέρει την αίσθηση του εξιδανικευμένου παρελθόντος στη βασιλεία του Αντιγόνου, υπαινισσόμενος την εξίσωση της βασιλείας του με την εποχή του χρυσού γένους. Βλ. F. Bellandi, "Arato, Cicerone e il «mito della Vergine» (Su *Phaen.* 96-136 e *Aratea* frr. XVI 5-6 – XIX Soubiran)", *Paideia* 55 (2000) 37-73 [εδώ: 44-46]. Υπάρχει βέβαια πάντα ο κίνδυνος να προβάλουμε στον 3ο αι. π.Χ. την ιδεολογία της περίοδου του Αυγούστου και την εξύμνησή του από Λατίνους ποιητές. Πρβ. όμως E.J. Kenney, *CJ* 29 (1979) 72. Για την νεοπυθαγόρεια σύλληψη του βασιλέα ως εικόνα του Θεού επί γης βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 21 σημ. 58 (με ειδική βιβλιογραφία).

[132] Σχετικά με τον «στωικισμό» του προοιμίου βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 18-22. Ο Fakas επισημαίνει ορθά (σ. 19) ότι δεν δόθηκε πάντα η απαραίτητη προσοχή στο παραδοσιακό υμνητικό λεξιλόγιο του προοιμίου, με αποτέλεσμα διάφορα στοιχεία που περιέχονται σ' αυτό να θεωρηθούν ενδεικτικά της προσήλωσης του Αράτου στη Στοά, μολονότι εξηγούνται καλύτερα ως συμβατικά ειδολογικά χαρακτηριστικά· βλ. και B. Effe, ό.π., σ.46. Βλ. γενικά L. Cadili, "L'inno in età ellenistica", *RIL* 129 (1995) 483-505. Για την προσέγγιση του προοιμίου των *Φαιν.* (1-18) στο προοίμιο των ησιόδειων *Έργων* από άποψη δομής και ύφους βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 11-18: ο συγγρ. τονίζει ότι ο Άρατος επέλεξε τον ησιόδειο ύμνο στον Δία ως το μοντέλο με βάση το οποίο διαμόρφωσε το προοίμιο του δικού του έργου (σ. 17: "*aemulatio* Hesiods")· ότι απέναντι στο ησιόδειο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

άποψη της ποιητικής τεχνικής ο ποιητής φαίνεται ότι επιδίωξε τη συγγραφή του προοιμίου με τρόπο που να υπενθυμίζει το ησιόδειό του πρότυπο.

Σημαντική είναι επίσης η απουσία από το ποίημα οποιασδήποτε ρητής αναφοράς στην προνοητική δημιουργία του φυσικού κόσμου (έναστρος ουρανός, ζώα, φυτά) εκ μέρους του θεού[133]. Η συγκεκριμένη φιλοσοφική διαπίστωση δεν υπονοείται τόσο εύκολα από το προγνωστικό τμήμα του ποιήματος (*Φαιν.* 758-1141)[134], εφόσον ο ποιητής θα μπορούσε, αν πράγματι στόχευε στην προώθηση του στωικού δόγματος, να συμπεριλάβει κάποια σχετική επισήμανση στους πολυάριθμους στίχους που διαλαμβάνουν τα προγνωστικά σημεία. Είναι επίσης μάταιο να αναζητήσουμε στα *Φαιν.* οποιαδήποτε αναφορά –έστω και υπαινικτική– στο στωικό δόγμα της εκπύρωσης, δηλ. της διαδοχικής και συνεχούς καταστροφής και ανασύστασης του κόσμου[135], αν και μια τέτοια αναφορά θα ήταν μάλλον ασύμβατη με τους ποιητικούς στόχους του Αράτου. Αυτός, αντίθετα, επισημαίνει σε πολλά σημεία του έργου του την αιωνιότητα των επιμέρους τμημάτων του –

"Kleinkunstwerk" (όπως χαρακτηρίζει τον ύμνο στον Δία του προοιμίου των *Έργων*) ο Άρατος συνέθεσε ένα όχι λιγότερο μεγαλειώδες κείμενο. Στο ίδιο πνεύμα, επιγραμματικά όμως, και ο H. Schwabl, "Aus der Geschichte der hymnischen Prooimien: Homer, Hesiod, Arat, Lukrez – und ein Blick auf den Zeushymnus des Kleanthes", *WHB* 43 (2001) 39-105 [εδώ: 39 και 48]. Βλ. τις επισημάνσεις του A.W. James, "The Zeus Hymns of Cleanthes and Aratus", *Antichthon* 6 (1972) 28-38 [εδώ: 35]. Βλ. ακόμη τα σχόλια στους στ. 1-18 του D.A. Kidd (1997) και του J. Martin (1998) II, και ειδικότερα J. Martin (1998) I, "Annexe 1", σσ. 69-72. Το γεγονός ότι ο ποιητής μιμήθηκε υφολογικά τον Ησίοδο δεν εμποδίζει να αποδεχτούμε την ύπαρξη φιλοσοφικής πρόθεσης.

[133] Με εξαίρεση την αναφορά στο προοίμιο (*Φαιν.* 10-13): *αὐτὸς γὰρ τά γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν / ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἑνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν / ἀνδράσιν ὡράων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.* Η σύλληψη που περιέχεται εδώ ισορροπεί ανάμεσα στην πλατωνική και αριστοτελική τελολογία και την πρόνοια των στωικών. Το δόγμα της θείας Πρόνοιας είναι ιδαίτερα σημαντικό στον Κικέρωνα, ο οποίος περιέγραψε στο *De natura deorum* 2.154-161 την τελολογικά καθορισμένη δημιουργική παρέμβαση της φύσεως-θεού. Βλ. σχετικά M. Dragona-Monachou, "Divine Providence in the Philosophy of the Empire", *ANRW* II.36.7 (1994) 4417-4490 [εδώ: 4430]. Φαίνεται ότι η εν λόγω σύλληψη απαντά στη μεταγενέστερη Στοά, μολονότι οι μαρτυρίες παρουσιάζουν τον ιδρυτή της Σχολής να θεωρεί ότι η Πρόνοια, την οποία ταύτιζε με την Ειμαρμένη και τη Φύση, καλύπτει τις ανάγκες των πάντων (*SVF* I 176, με τα σχόλια της M. Dragona-Monachou, ό.π., σ. 4424)· για την αντινομία που προκαλείται από την ταύτιση της Πρόνοιας με την Ειμαρμένη (λόγω της *ἐκπύρωσης*) βλ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σσ. 156-159· A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 333-334. Αυτό όμως δεν μπορεί να επεκταθεί στην τελολογική δημιουργία του κόσμου προς όφελος του ανθρώπου που υποστηρίζει ο Κικέρων, βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 56-58 (με τις σχετικές σημ.). Για τη σχέση της Πρόνοιας με τις έννοιες της Ειμαρμένης, της Ανάγκης και της Δίκης βλ. J.-P. Martin, *Providentia Deorum: Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial Romain*, [Collection de l'École Française de Rome – 61], (École Française de Rome) Palais Farnèse 1982, σσ. 20-22. Είναι ενδεικτικό ότι ο Ποσειδώνιος διαχώρισε αργότερα ρητά τον Δία από τη Φύση και την Ειμαρμένη, βλ. Αέτιος 1.28.5 Diels = Ποσειδώνιος απ. 103 E-K.

[134] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 42 και τη σημ. 63.

[135] Οι μαρτυρίες που αφορούν στωικούς σύγχρονους του Αράτου είναι: *SVF* I 98 (Ζήνων), *SVF* I 497 (Κλεάνθης) von Arnim. Βλ. G. Aujac, "Stoïcisme et hypothèse géocentrique", σ. 1434. Βλ. D. Furley, "Cosmology" στο *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 412-451 [εδώ: 434-439]· για την υπαρκτή ή μη αντίφαση ανάμεσα στις έννοιες της πρόνοιας και της εκπύρωσης J. Mansfeld, "Theology", σ. 468 και J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σσ. 156-159. Βλ. επίσης τη σημ. 136.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

και συνεπώς του συνόλου–, μέσα από αναφορές στην αέναη κίνηση των άστρων και τη σταθερότητα των μορφών των αστερισμών[136].

Ένα επιπλέον στοιχείο που απομακρύνει την πιθανότητα του «στωικού» Αράτου είναι η απουσία σχετικής μαρτυρίας του Κικέρωνα. Ο εν λόγω συγγραφέας, μολονότι αναφέρεται σε έργα του στον Άρατο και το ποίημά του, δεν επισημαίνει σε καμία περίπτωση την υποτιθέμενη «στωική» ιδιότητα του ποιητή. Δεδομένου ότι ο Κικέρων ήταν ενήμερος σε θέματα φιλοσοφίας και ότι υπήρξε μαθητής του Ποσειδωνίου στη Ρόδο (ο οποίος καταπιάστηκε με τα *Φαιν.*)[137] καθώς και μεταφραστής του Αράτου, θα ήταν φυσικό να υπερτονίσει το εν λόγω χαρακτηριστικό του κειμένου που μετέφρασε ή του δημιουργού του, ειδικά ίσως προκειμένου να τον ταυτίσει φιλοσοφικά με τον δάσκαλό του. Αντίθετα, περιέγραψε τον Άρατο αποκλειστικά ως ποιητή και μάλιστα ως "hominem ignarum astrologiae" (*De oratore* 1.69)[138], οδηγώντας στο εύλογο συμπέρασμα ότι έως τον 1° αι. π.Χ. δεν είχε παγιωθεί ο χαρακτηρισμός του ως στωικού[139]. Κι αυτό, παρά την ύπαρξη του *Ὕμνου εἰς Δία* του Κλεάνθη, με τον οποίο σχετίζεται το προοίμιο των *Φαιν.*[140], αλλά και

---

[136] Απαραίτητο στοιχείο προκειμένου να μυηθεί ο αναγνώστης στην αστρονομία, αλλά και να εισηγηθεί ο ποιητής την ασφάλεια των προγνωστικών σημείων. Βλ. *Φαιν.* 20: *οὐρανῷ ἕλκονται πάντ' ἤματα συνεχὲς αἰεί*, 29: *ἀλλήλων, αἰεὶ δὲ κατωμάδιαι φορέονται*, 338-339: [...] *Λαγωὸς / ἐμμενὲς ἤματα πάντα διώκεται* [...], 533: *ἐξ ἠοῦς ἐπὶ νύκτα διώκεται ἤματα πάντα*, 555: *ἔξ αἰεὶ δύνουσι δυωδεκάδες κύκλοιο*, 615: *αἰεὶ γνύξ, αἰεὶ δὲ Λύρη παραπεπτηῶτος*, 669-670: *τοῦ γε μὲν Ἐνγόνασιν, περὶ γὰρ τετραμμένος αἰεὶ / ἀντέλλει* [...], 891: *ἑσπερόθεν γὰρ ὁμῶς σημαίνεται ἐμμενὲς αἰεί*, κ.ά. Βέβαια, στην περίπτωση των στ. 29 και 669-670 η επισήμανση του ποιητή αφορά περισσότερο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σχετικών αστερισμών, δηλ. την ανάποδη θέση τους στο στερέωμα.
Ο Κλεάνθης, μολονότι δέχεται την καταστροφή των πάντων σε πυρ –ακόμη και των θεών–, διασώζει στο σύστημά του τον Δία (*SVF* I 536 von Arnim), πράγμα που θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι έχει κάποια μακρινή αντιστοιχία με την παρουσία του συγκεκριμένου θεού στα *Φαιν.* και τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία του υπόλοιπου δωδεκάθεου. Η «μοναδικότητα» όμως του Δία στον Κλεάνθη έχει να κάνει με το χρονικό σημείο της εκπύρωσης, ενώ στον Άρατο αφορά τον κόσμο στο διηνεκές.

[137] Για τη συμβολή του Ποσειδωνίου στην παράδοση των *Φαιν.* βλ. παρακάτω, σσ. 365-371 και 429.

[138] Βλ. σχετικά S. Lombardo, ό.π., σ. 39 σημ. 4: "[...] Aratus probably was, to use Cicero's words (*De oratore* 1.15), *hominem ignarum astronomiae* (sic), but only in the sense that he was not a professional astronomer like Hipparchus or a mathematician-astronomer of Eudoxus' caliber". Μολονότι συμφωνούμε με την παρατήρηση του Lombardo, η αναφορά στον Άρατο περιέχεται στην πραγματικότητα στο *De oratore* 1.69 και έχει ως εξής: si constat inter doctos hominem ignarum astrologiae ornatissimis atque optimis versibus Aratum de caelo stellisque dixisse. Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 4. Ο M. Possanza, στην εξαιρετική βιβλιοκρισία του έργου του D.A. Kidd (1997) στο *BMCR* 99.9.1, θέτει τα πράγματα στη σωστή τους βάση κρίνοντας τη συγκεκριμένη αναφορά στα συμφραζόμενά της: "[...] Cicero's notorious and misunderstood judgment on Aratus as *hominem ignarum astrologiae* (*De orat.* 1.69). As the context of this statement reveals, *ignarum* is an exaggeration intended to give added emphasis to the point under discussion, namely that the orator, who, as a verbal artist, is closely akin to the poet, does not have to possess the expert's knowledge to speak fluently and intelligently on any given subject. The fame and fate of Aratus's *Phaenomena*, when compared to that of Eudoxus's prose treatise, the source on which the poem is based, bears out the truth of Cicero's point".

[139] Στην πραγματικότητα, η μεταγενέστερη παράδοση ουδέποτε απέδωσε ρητά τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό στον ποιητή μας, παρά μόνον έμμεσα σε συμφραζόμενα στωικής φιλοσοφίας. Βλ. τη χαρακτηριστική έμμεση μαρτυρία του Κλήμεντα του Αλεξανδρινού παρακάτω, σσ. 638-642.

[140] Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 106-109.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του υπομνήματος του στωικού Βοήθου του Σιδώνιου, τον οποίο ο Κικέρων γνωρίζει και παραθέτει[141]. Είναι ίσως σημαντικό ότι σε όλη την έμμεση παράδοση των *Φαιν.* δεν εντοπίζεται καμία συσχέτιση του προοιμίου του ποιήματος με τον ύμνο του Κλεάνθη, σιωπή η οποία προκαλεί εύλογη απορία[142]. Παρά την απουσία σχετικής αναφοράς στα έργα του Κικέρωνα[143], η στωική εξήγηση των *Φαιν.* –προερχόμενη κατά πάσα πιθανότητα από τον Βόηθο– μάλλον επηρέασε τον εν λόγω συγγραφέα στη μετάφραση του ποιήματος[144]. Επιπλέον, ο Κικέρων βάζει τον ήρωά του Balbus να προσθέτει στο *De nat. deor.* 2.110 έναν στωικό σχολιασμό στην παράθεση στίχων από τα *Aratea*. Στο συγκεκριμένο κείμενο αναδεικνύονται οι έννοιες της Πρόνοιας και της ratio που είναι έκδηλες στην κατασκευή των αστερισμών και του κόσμου στο σύνολό του[145]. Κατά τη γνώμη μας, είναι στην περίοδο γύρω από τις σπουδές του Κικέρωνα με τον Ποσειδώνιο

---

[141] Βλ. J. Soubiran, *Cicéron: Aratea – Fragments Poétiques*, (Les Belles Lettres) Paris 1972, σσ. 10-11. Ο Κικέρων παραθέτει από τον Βόηθο στο *De divinatione* 1.8.13 και 2.21.47. Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 156-158. Ο Soubiran συμφωνεί με τον E. Maass ότι ο Κικέρων υιοθέτησε τον τίτλο *Prognostica* από τον αντίστοιχο ελληνικό του Βοήθου (πρβ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 19 κ.εξξ.). Για τη διαίρεση των *Φαιν.* σε επιμέρους ενότητες από τον εν λόγω στωικό βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 9 κ.εξξ. Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 362-365.

[142] Η μόνη δυνατή συσχέτιση ανάμεσα στα δύο κείμενα προκύπτει μόνο στην περίπτωση που αποδεχτούμε ότι ο Παύλος (ή ο ευαγγελιστής Λουκάς;) χρησιμοποιώντας στον αρειοπαγητικό του λόγο (*Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* 17.28) τη φράση «*ὡς καί τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι*» (που προτάσσεται του παραθέματος *τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν*), εννοεί ταυτόχρονα τους στ. 5 των *Φαιν.* και 4 του *Ὕμνου εἰς Δία* του Κλεάνθη. Η συγκεκριμένη υπόθεση βρίσκει ακόμη υποστηρικτές, παρά την πειστική αντίκρουσή της. Βλ. παρακάτω, σ. 550 και σσ. 590-591 (σημ. 96-97). Είναι σε κάθε περίπτωση αξιοπρόσεκτο το ότι ο ύμνος του Κλεάνθη παρατίθεται από τον Στοβαίο οκτώ ολόκληρους αιώνες αργότερα, ενώ η ενδιάμεση παράδοση σιωπά. Μολονότι δεν αμφισβητείται η γνησιότητά του, είναι φανερό ότι λείπει κάποιος ενδιάμεσος κρίκος, τον οποίο είχε προφανώς υπόψη του ο Στοβαίος. Ο ύμνος ουδέποτε συσχετίζεται με το προοίμιο των *Φαιν.*, ακόμη και από συγγραφείς που αρέσκονται να παραθέτουν από κοινού ή και να αντιβάλλουν σχετικά κείμενα της ελληνικής γραμματείας, όπως λ.χ. οι χριστιανοί απολογητές του 2ου-3ου αι. που αξιοποίησαν σε έργα τους τον Άρατο (βλ. σχετικά στο κεφ. της χριστιανικής πρόσληψης του Αράτου παρακάτω, σσ. 615-647).

[143] Μπορεί βέβαια να υποθέσει κανείς ότι ο Κικέρων αποσιωπά τον ρόλο του Αράτου θέλοντας να φέρει στο επίκεντρο τη δική του μετάφραση των *Φαιν.*, στίχους από την οποία παραθέτει στο *De nat. deor.* 2.110. Ενδέχεται όμως ο Κικέρων να υπερτονίζει τη σημασία της μετάφρασής του λόγω ακριβώς της ιδαίτερης συμβολής του στην ανάδειξη των «στωικών» εννοιών της Πρόνοιας και της ratio στην κατασκευή του σύμπαντος. Βλ. όμως παρακάτω, τη σημ. 145.

[144] Βλ. E. Gee, "Cicero's Astronomy", σ. 527 σημ. 32· J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 19.

[145] Βλ. και E. Gee, "Cicero's Astronomy", σ. 529. Ο Balbus απαριθμεί στο *De nat. deor.* 2.14 τα φαινόμενα που μαρτυρούν τη θεϊκή παρέμβαση προς όφελος των ανθρώπων. Βλ. M. Ruch, "Météorologie, Astronomie et Astrologie chez Cicéron", *REL* 32 (1954) 200-219 [εδώ: 209] και, ειδικότερα, M. Dragona-Monachou, "Divine Providence in the Philosophy of the Empire", σ. 4425. Ο Balbus έχει χαρακτηριστεί εύστοχα "the best source for Stoic theology" (M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σ. 23). Η Πρόνοια και η ratio που αναγνωρίζονται στο σύμπαν θα μπορούσαν φυσικά να έχουν καθαρά πλατωνική προέλευση, όπως διαπιστώνει κανείς από την τελολογική δημιουργία του κόσμου στον *Τίμαιο*. Βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 333. Για τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις του Κικέρωνα, και ειδικά τη σχέση του με την Παλαιά Ακαδημία, βλ. J. Glucker, "Cicero's philosophical affiliations" στο J.M. Dillon – A.A. Long (eds.), *The Question of "Eclecticism": Studies in Later Greek Philosophy*, (University of California Press) Berkeley-Los Angeles-London 1988, σσ. 34-69. Για την εξάρτηση της Αρχαίας Στοάς από την πλατωνική θεολογία βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σσ. 22-24.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

που θα πρέπει να τοποθετηθεί η επικράτηση της στωικής ερμηνείας του ποιήματος[146], μολονότι στη σκέψη του πρώτου ο Άρατος δεν κατηγοριοποιείται ενδεχομένως ως «στωικός». Η επαγωγή που οδήγησε στη συγκεκριμένη «κατηγοριοποίηση» του πρωτότυπου ποιήματος (κατηγοριοποίηση που στη λατινική παράδοση των *Φαιν.* κινήθηκε μέσω της στωικά προσανατολισμένης μετάφρασης του Κικέρωνα και του ακόλουθου στωικού σχολιασμού από τον Balbus στο δεύτερο βιβλίο του *De nat. deorum*, αλλά και της «στωικότερης» μετάφρασης του Γερμανικού στα *Aratea*[147]) αποκαλύπτει την καθοριστική συμβολή της υπομνηματιστικής παράδοσης στην πρόσληψη ενός κειμένου.

Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της επίδρασης που άσκησε η φιλοσοφία στο γλωσσικό όργανο του ποιητή[148] παραμένει σημαντικό στην ερμηνεία του έργου του. Η σχέση της επιστήμης και της φιλοσοφίας με τη γλώσσα και ο τρόπος με τον οποίο ο Άρατος αποπειράθηκε να περιγράψει θέματα της αστρονομίας και των προγνωστικών αποτελούν ουσιώδες χαρακτηριστικό της ποιητικής των *Φαιν.*[149]. Είναι αυτονόητο ότι στην προσπάθειά του να μεταφέρει την τεχνική γνώση στον δακτυλικό εξάμετρο, ο ποιητής οδηγήθηκε στη δημιουργία ορισμένων από τους νεολογισμούς ή τα πρωτότυπα συντακτικά και σημασιακά σχήματα που περιέχονται στο ποίημα[150]. Ως γνωστόν, η απόπειρά του χαιρετίστηκε από τους ομότεχνούς του ως αρκετά επιτυχημένη και προφανώς ο έπαινος αφορά την επιτυχή σύζευξη επιστήμης και ποίησης[151]. Ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος, στο καταληκτικό δίστιχο του εγκωμιαστικού για τον Άρατο επιγράμματός του (*Ἀνθ. Π.* 9.25 Beckby), προβαίνει στην εξής αξιοπρόσεκτη αξιολόγηση του ποιητή μας: *αἰνείσθω δὲ καμὼν ἔργον μέγα καὶ Διὸς εἶναι / δεύτερος, ὅστις ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα*[152], ενώ και οι *λεπταὶ ῥῆσιες* που του αναγνωρίζει ο Καλλίμαχος (επ. 27 Pfeiffer) οδηγούν στο ίδιο

---

[146] Βλ. παρακάτω, σσ. 365-375 και 429.

[147] Βλ. A.-M. Lewis, ό.π., σ. 106 και σημ. 37. Στον Γερμανικό, η «στωικότερη» μετάφραση είναι ταυτόχρονα και «αστρολογικότερη», βλ. σχετικά R. Montanari Caldini, "L'astrologia nei «Prognostica» di Germanico", *SIFC* 45 (1973) 137-204 [ειδικά: 137-143].

[148] Η ιδιότητα του ποιητή δεν εμπόδιζε στην αρχαιότητα κάποιον να επεκτείνει τα εξηγητικά του ενδιαφέροντα και σε «τεχνικότερες» κατηγορίες κειμένων. Βλ. σχετικά παραδείγματα στην I. Sluiter, ό.π., σσ. 186-187.

[149] Οι πρόσφατες εκδόσεις του ποιήματος από τους D.A. Kidd (1997) και J. Martin (1998) έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην ορθή αποτίμηση του γλωσσικού οργάνου του ποιητή. Μολονότι η έρευνα του πώς ο ποιητής αξιοποίησε ή ακόμη και παρερμήνευσε τις επιστημονικές πηγές του έχει χαρακτηριστεί πρόσφατα "a major *desideratum*" (R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 2), παραμένει μόνο κατά περίπτωση σχετική με την παρούσα πραγμάτευση, που επιδιώκει πρώτιστα να αναδείξει την ποικιλία των πηγών του Αράτου, ειδικά των φιλοσοφικών. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 136-199 και 200-256.

[150] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 26. Οι αρκετοί νεολογισμοί που απαντούν στα *Φαιν.* και οι πρωτότυπες σημασιακές ή συντακτικές χρήσεις έχουν καταγραφεί από τον D.A. Kidd (1997).

[151] Αναφερόμαστε στα επιγράμματα των Καλλιμάχου (επ. 27 Pfeiffer) και Λεωνίδα του Ταραντίνου (*Ἀνθ. Π.* 9.25 Beckby). Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 316-317 και 320-323.

[152] Για τη φιλοσοφική πτυχή του επιγράμματος του Λεωνίδα βλ. παρακάτω, σσ. 320-233.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συμπέρασμα. Είναι αυτονόητο ότι εφόσον ο Άρατος δεν συνέβαλε ερευνητικά στην αστρονομία ή δεν διαμόρφωσε κάποια πρωτότυπη μαθηματική θεωρία, η παρατήρηση του επιγραμματοποιού (*ὅστις ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα*) αναφέρεται στην επιτυχή ποιητική δημιουργία, στην οποία επιστήμη και ποίηση ενώθηκαν πρωτότυπα σε άκρως ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

Ανάλογα θα πρέπει να εννοηθεί η απόπειρα του Αράτου να μιλήσει για δεδομένα που ανήκαν στο πεδίο της κοσμολογίας, δηλ. της φιλοσοφίας. Ειδικά στο συγκεκριμένο ζήτημα θα διαπιστώσουμε ότι ο ποιητής δεν προσεγγίζει το γλωσσικό όργανο που θα χαρακτηρίζαμε «στωικό»[153], αλλά στρέφεται περισσότερο –προφανώς λόγω της θεματικής του ποιήματος αλλά και της διδακτικής παράδοσης[154]– στο ύφος των προσωκρατικών φυσικών φιλοσόφων[155]. Ο τρόπος με τον οποίο οι εν λόγω διανοητές επιχείρησαν να αποδώσουν τη φυσική εμπειρία και τις απόψεις τους για την κοσμογονία και τη δομή του σύμπαντος προίκισε τα κείμενά τους με το ιδιαίτερο ύφος που χαρακτηρίζει την «κοσμολογική» γραμματεία[156]. Με δεδομένη όμως τη συμβολή των στωικών στη διαμόρφωση νέων όρων και αισθητικών κανόνων στην ελληνική γραμματεία[157], οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η απουσία σχετικής επίδρασης στα *Φαιν.* δεν είναι τυχαία[158].

Σε σχέση με τα παραπάνω υπάρχει ένα δεδομένο που πρέπει απαραίτητα να ληφθεί υπόψη: ο ποιητής ήταν εκδότης του Ομήρου[159]. Δεδομένου ότι οι στωικοί είχαν ασχοληθεί εκτενώς με την ερμηνεία των ομηρικών επών[160], θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι οι

---

[153] Αντίθετα όμως από την εύκολα συναγόμενη διαπίστωση για τη σχέση τεχνικού θέματος και ποίησης, δεν απαντά στα *Φαιν.* καμία γλωσσική χρήση που να συνάδει με την αναγνώρισή του ως στωικού, μολονότι οι εν λόγω φιλόσοφοι προσέφεραν πολλά στον τομέα της ορολογίας. Ακόμη και η ετυμολογία, στην οποία επιδίδεται ο ποιητής, δεν δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του ως «στωικού», εφόσον δεν μπορεί να ονομαστεί –ειδικά για την ελληνιστική περίοδο– αποκλειστικά στωική πρακτική (αντίθετα ο J. Almirall [1996], σ. 41). Ένα τέτοιο συμπέρασμα αντιβαίνει στα όσα γνωρίζουμε για την ελληνιστική ποίηση, εφόσον θα καθιστούσε στωικό ακόμη και τον Καλλίμαχο. Την απουσία στωικής ορολογίας επισημαίνει και η A.-M. Lewis, ό.π., σ. 107 και σημ. 4. Πρβ. την ανάλυση των σχετικών όρων στον A. Drozdek, ό.π., *σποράδην*. Ο Άρατος αρέσκεται στο ετυμολογικό παιχνίδι, βλ. ενδεικτικά τους στ. 66, 113, 130-131, 331-332, 522-523.

[154] Βλ. παραπάνω, σσ. 29-40 [ειδικά: 32-35 και 38-40].

[155] Βλ. παρακάτω, σσ. 109-135 και 485-486.

[156] Βλ. γενικά K. Robb (ed.), *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, (The Hegeler Institute – Monist Library of Philosophy) La Salle, Illinois 1983.

[157] Βλ. ειδικά το άρθρο του Ph. De Lacy, "Stoic Views of Poetry", στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί.

[158] Χαρακτηριστικό παράδειγμα απουσίας όρου εντελώς κατάλληλου στα συμφραζόμενα της κοσμολογίας-αστρονομίας αποτελεί η έντονα σημασιοδοτημένη για τη Στοά λέξη *πνεῦμα*. Ο συγκεκριμένος όρος θα μπορούσε κάλλιστα να περιέχεται σε όλη την έκταση του ποιήματος, ειδικότερα όμως στο προοίμιο.

[159] Βλ. Αχιλλέας, 1ος *Βίος* 4.1 Di Maria: *καὶ τὴν Ὀδύσσειαν διώρθωσε, καὶ καλεῖταί τις διόρθωσις Ἀράτειος ὡς Ἀριστάρχειος καὶ Ἀριστοφάνειος* [...].

[160] Ο Ζήνων ο Κιτιέας συνέγραψε *Προβλήματα Ὁμηρικὰ* σε πέντε βιβλία. Βλ. Δίων ο Χρυσόστομος (Δίων από την Προύσα) 53.4 = *SVF* I 274. Για το εν λόγω έργο βλ. P. Steinmetz, ό.π., σσ. 19-20.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ερμηνευτικές τους προτάσεις είχαν (σε κάποιον βαθμό) απασχολήσει τον Άρατο. Ο ποιητής είχε σχέσεις με μέλη της Στοάς και ο αδερφός του Αθηνόδωρος πρέπει να εφάρμοσε τις στωικές ερμηνείες στον Όμηρο[161]. Αν η υπόθεση ευσταθεί, ο Άρατος γνώριζε την άποψη που διατύπωσε ο Ζήνων, προκειμένου να υπερασπίσει τον Όμηρο από την κατηγορία ότι αντιφάσκει: για τον φιλόσοφο, ο επικός ποιητής έγραψε «*τὰ μὲν κατὰ δόξαν, τὰ δὲ κατὰ ἀλήθειαν*»[162]. Η πρακτική που ακολουθεί ο Άρατος στις περιγραφές του Δία, με τρόπο ταιριαστό άλλοτε στον μυθικό θεό της παράδοσης και άλλοτε στον θεό της φιλοσοφίας, προσεγγίζει –ενδεχομένως– θεωρητικά τις προσεγγίσεις του Ζήνωνα πάνω στην ομηρική θεολογία[163].

Συμπερασματικά, πρέπει να επισημανθεί ότι ανεξάρτητα από την απουσία στωικής πρόθεσης στον Άρατο, βασικές έννοιες που απαντούν στο ποίημα αλλά και ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται ο Δίας είναι συμβατά με τις τρέχουσες πεποιθήσεις της Σχολής, όπως εκπροσωπούνταν από τον Ζήνωνα και τον Κλεάνθη. Η συγκεκριμένη παρατήρηση όμως ισχύει κυρίως στην περίπτωση της *communis oppinio* σχετικά με τα θέματα της δημιουργίας και της φύσης του κόσμου, όπως τα εισηγήθηκε ο Πλάτων και τα ερμήνευσε ο Αριστοτέλης. Χαρακτηριστικές συλλήψεις που ανήκαν στην ακαδημαϊκή και την περιπατητική παράδοση είχαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ενσωματωθεί στη στωική κοσμολογία[164]. Κοσμολογικού ενδιαφέροντος θέματα, που απαντούν στα *Φαιν.*, απηχούν την εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης επί των ημερών του Αράτου. Ο ποιητής αξιοποίησε, κατά πάσα πιθανότητα, κοινά παραδεκτές φιλοσοφικές-θεολογικές πεποιθήσεις που είχαν σε γενικές γραμμές υιοθετηθεί και από τη Στοά, χωρίς βέβαια να χαρακτηρίζονται από την περαιτέρω εκλέπτυνση που παρατηρείται από τον Χρύσιππο και εξής. Η συγκεκριμένη υπόθεση όμως δεν αποκλείει τη δυνατότητα ο ποιητής να διάβασε έργα της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας[165]. Μερίδιο επίδρασης πρέπει παράλληλα να αναγνωριστεί στην

---

[161] Βλ. παραπάνω, σ. 53 σημ. 128.

[162] Πρόκειται για τη μαρτυρία του Δίωνα του Χρυσόστομου 53.4 (*Περὶ Ὁμήρου*) von Arnim= *SVF* I 274 von Arnim: *ὁ δὲ Ζήνων οὐδὲν τῶν Ὁμήρου ψέγει, ἅμα διηγούμενος καὶ διδάσκων ὅτι τὰ μὲν κατὰ δόξαν, τὰ δὲ κατὰ ἀλήθειαν γέγραφεν, ὅπως μὴ φαίνηται αὐτὸς αὑτῷ μαχόμενος ἔν τισι δοκοῦσιν ἐναντίως εἰρῆσθαι*. Βλ. A.A. Long, "Stoic Readings of Homer", σσ. 59-60· P. Steinmetz, ό.π., σ. 20. Φαίνεται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δίωνα (53.5), ότι ο Ζήνων ακολούθησε στην άποψη αυτή τον Αντισθένη. Βλ. και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 43.

[163] Για μια ανάλογη ερμηνεία των «θεολογικών» αναφορών του Αράτου, που απαντά στα Σχόλια στον Άρατο, βλ. παρακάτω, σσ. 371-373.

[164] Βλ. χαρακτηριστικά παρδείγματα στον J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought" και, ειδικότερα, D.E. Hahm, "Aristotle and the Stoics: a methodological crux", *AGPh* 73 (1991) 297-311. Βλ. και D.M. Schenkeveld – J. Barnes, "Language", στο *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 177-225 [εδώ: 221 κ.εξξ.].

[165] Για το θέμα βλ. ενδεικτικά παραδείγματα παρακάτω, σσ. 200-256 και συμπεράσματα στις σσ. 278-281.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ορφικο-πυθαγορική παράδοση που είχε υπόψη του, έστω και μέσω της χρήσης σχετικών εγχειριδίων[166].

Αντίθετα, επομένως, από την καθιερωμένη αναγνώρισή του ως στωικού ποιητή, η προσεκτικότερη ανάγνωση των *Φαιν.* αποκαλύπτει καταβολές και επιδράσεις που ο Άρατος μοιράζεται με τους στωικούς, ως μέρος ενδεχομένως των αναζητήσεων των διανοητών της εποχής του. Αν αληθεύει η ενδεικτική ανασύνθεση των πηγών του στην οποία θα προβούμε στη συνέχεια, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η διανοητική εξέλιξη του ποιητή κινήθηκε –σε ορισμένες περιπτώσεις– παράλληλα με εκείνη κάποιων μελών της Στοάς. Φαίνεται ότι ο βίος και η ποίησή του αντανακλούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των διανοητών της εποχής, στον βαθμό που αυτά είχαν να κάνουν με την οφειλή τους στην Ακαδημία και το Λύκειο και την ερμηνευτική και εξηγητική παράδοση που ήδη συνόδευε το έργο των ιδρυτών τους.

(iii) Μυθολογικές και κοσμολογικές ερμηνείες: «ορφικά» και πυθαγορικά στοιχεία στα *Φαινόμενα*

Η θεματική των *Φαιν.* έφερε το έργο σε επαφή με την κοσμολογία, και αυτή με τις μυθικές κοσμογονίες που διασώζουν τα «ορφικά» αποσπάσματα. Μολονότι δεν εδραιώνεται ασφαλής χρονολόγηση για τα συγκεκριμένα κείμενα, αυτά δύνανται να περιέχουν και υλικό προγενέστερο του Αράτου. Ακόμη και η προσωκρατική φυσική φιλοσοφία βρίσκεται ενίοτε σε επαφή με τέτοιες «μυθικές» κοσμογονίες, γεγονός που καθιστά απαραίτητο στην έρευνά μας τον συνυπολογισμό των ορφικών και πυθαγόρειων ιδεών που σχετίζονται με τη φύση του σύμπαντος. Αν πράγματι ο ποιητής συμπεριέλαβε –έστω και υπαινικτικά– στα *Φαιν.* ιδέες από την ελληνική φιλοσοφική-θεολογική παράδοση, είναι αυτονόητο ότι τα «ορφικά» κείμενα ήταν ανάμεσα στα έργα που θα ελάμβανε σοβαρά υπόψη του.

Η θρησκευτική σκέψη του Αράτου αποκαλύπτεται κυρίως στο προοίμιο των *Φαιν.* (1-18), τη μυθολογική αναφορά στον καταστερισμό των Άρκτων (30-35), το επεισόδιο της Δίκης-Παρθένου (96-136)[167] και, σε μικρότερον βαθμό, στην αναφορά του ποιητή στον

---

[166] Βλ. την επόμενη ενότητα, σσ. 61-109 και 288-289.

[167] Στο ποίημα απαντούν βέβαια και άλλες περιγραφές που μπορούν να θεωρηθούν «θρησκευτικές», όπως λ.χ. στους στ. 425-427 *ἄλλοτε μὲν καὶ πάμπαν ὑπόβρυχα ναυτίλλονται, / ἄλλοτε δ', αἴ κε Διὸς παρανισσομένοιο τύχωσιν / εὐχόμενοι, βορέω δὲ παραστράψῃ ἀνέμοιο* [...] (βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 43-44 [σημ. 71] και παρακάτω, σσ. 190-191, 239-240, 288-292). Είναι αυτονόητο ότι εδώ (σσ. 61-109) μας απασχολούν εκείνες που προσεγγίζουν πεποιθήσεις που θα χαρακτηρίζαμε «ορφικο-πυθογορικές».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αστερισμό της Αίγας και την ονομασία της (162-165)[168]. Είναι αυτονόητο ότι αναφορές που αναδεικνύουν ένα θρησκευτικό αίσθημα, ανάμεσα στις οποίες και οι σποραδικές αναφορές στη Νύχτα[169], απαντούν και σε άλλα σημεία του ποιήματος (όπως λ.χ. στους στ. 426-427[170]). Στο προοίμιο του ποιήματος περιέχεται η αρεταλογία του Δία, στους στ. 30-35 το επεισόδιο της ανατροφής του στην Κρήτη, στο τρίτο τμήμα ο καταστερισμός της Παρθένου και στους στ. 162-165 η αναφορά στην αίγα που θήλασε τον Δία και μετέπειτα καταστερίστηκε (Αίγα). Ειδικά η τρίτη περίπτωση αποκαλύπτει την πρωτότυπη σκέψη του ποιητή στον χειρισμό του μύθου που αφορά τον αστερισμό[171]· επιπλέον, πρόκειται για την ευφυή *παραδιόρθωση* του ησιόδειου μύθου των γενών, με τρόπο που αναδεικνύει φιλοσοφικές αντιλήψεις σχετικά με τις ανθρώπινες κοινωνίες[172]. Κατά τη γνώμη μας, και

---

[168] Έχουμε συμπεριλάβει τον στ. 165: *ἀλλ' ἡ μὲν πολλή τε καὶ ἀγλαὴ* [...], διότι θεωρούμε ότι το δεύτερο επίθετο είναι αμφίσημο και υπαινίσσεται (πέρα από την οπτική εντύπωση του αστερισμού της Αίγας) τη μυθολογική της σημασία ως τροφού του Δία.

[169] Βλ. στη συνέχεια.

[170] Βλ. παραπάνω, σσ. 43-44.

[171] Οι *Καταστερισμοὶ* IX Robert συμφωνούν με τον Άρατο στην ταύτιση της Παρθένου με τη Δίκη, ανάγοντας μάλιστα την προέλευση του μύθου στον Ησίοδο· το συγκεκριμένο έργο συμφωνεί εδώ με τα Σχόλια στον Άρατο. Είναι ενδιαφέρον όμως ότι λίγο παρακάτω τα Σχόλια στον Άρατο (S) 97.28-29 αποδίδουν στον Ερατοσθένη την άποψη ότι η Δίκη είναι η Εριγόνη (Ηριγόνη), θυγατέρα του Ικαρίου. Το γεγονός δημιουργεί προβλήματα στην αποδοχή της αυθεντικότητας των σωζόμενων *Καταστερισμῶν*. Τα Σχόλια βέβαια μπορεί να αναφέρονται στο ομώνυμο έργο του μαθηματικού· βλ. F. Solmsen, "Eratosthenes' *Erigone:* A Reconstruction", *TAPhA* 78 (1947) 252-275· R. Merkelbach, "Die Erigone des Eratosthenes" στο *Miscellanea di studi alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*, (Bottega d'Erasmo) Torino 1963, σσ. 469-526. Τη βασική απόπειρα ανασύνθεσης του έργου από την έμμεση παράδοση έκανε παλαιότερα ο E. Maass, (*Analecta Eratosthenica*, [Philologische Untersuchungen VI], [Weidmann] Berlin 1883). Βασικές πηγές του ο Υγίνος και ο Νόννος (*Διονυσιακὰ* 47.246-264 Keydell). Βλ. επίσης E. Gürkoff, *Die Katasterismen des Eratosthenes*, (diss. Univ. Würzburg) Sofia 1931 και G.A. Keller, *Eratosthenes und die alexandrinische Sterndichtung*, (diss. Universität Zürich) Zürich 1946, σσ. 18-94. Μεταγενέστερα πάντως, ο Νόννος (*Διονυσιακά* 1.254, 47.246-249, 47.257-259 Keydell) ταυτίζει τον αστερισμό της Παρθένου με την Ηριγόνη, αντλώντας προφανώς από την ίδια παράδοση με τα Σχόλια του χφ. S, ή ακόμη και το αυθεντικό έργο του Ερατοσθένη. Το ίδιο ισχύει και σε εκπροσώπους της λατινικής γραμματείας (Βιργίλιος *Georg.* 1.33, Οβίδιος *Met.* 10.451, Υγίνος *Astr.* 2.4).

Για τη σύνδεση του αστερισμού με άλλες μορφές βλ. E. Calderón, "Arato y la raza de bronce (*Phaen.* 131-132): una interpretación", *QUCC* n.s. 78:3 (2004) 143-151 [εδώ: 143 σημ. 1] (ευχαριστούμε τον Dr. J. Almirall που έθεσε υπόψη μας το εν λόγω άρθρο). Περισσότερα στον W.H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, vol. VI, Leipzig- Berlin 1924-1937, σσ. 959-963. Για την Παρθένο βλ. L.W. Labordus, *De astronomische mythen in de griekse literatuur van Homeros tot Aratos (een mythographisch onderzoek)*, (diss.) Amsterdam 1946, σ. 85. Για την τύχη του μύθου στην ελληνική και λατινική γραμματεία βλ. Th. Condos, *The "Katasterismoi" of the Pseudo-Eratosthenes: A Mythological Commentary and an English Translation*, (diss. Univ. of South Carolina), (Ann Arbor) Michigan 1971, σσ. 50-53: η συγγρ. παραθέτει μία πλούσια συλλογή χωρίων (βλ. ειδικά σ. 52 σημ. 2). Η επισήμανση του G. Luck, "Aratea", *AJPh* 97 (1976) 213-234 [εδώ: 227-228], ότι ο Άρατος ταύτισε την Παρθένο με τη Δίκη μέσω του ησιόδειου στίχου *ἡ δέ τε παρθένος ἐστὶ Δίκη, Διὸς ἐκγεγαυῖα* (*Ἔργα* 256) είναι πιθανόν κοντά στην αλήθεια· βλ. και D.A. Kidd (1997), σ. 216· J. Martin (1998) II 201. Μεσολαβεί βέβαια ένα λογικό άλμα από το επίθετο της Δίκης έως τον αστερισμό της Παρθένου, το οποίο δεν πραγματοποίησε κανείς άλλος αρχαίος συγγραφέας, πέραν των Λατίνων μεταφραστών του Αράτου (που ακολούθησαν απλά το πρωτότυπο που μετέφρασαν) και εκείνων που ακολουθούν φανερά την αράτεια εκδοχή, όπως ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός. Για τον εν λόγω χριστιανό συγγρ. βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 550-554.

[172] Βλ. παρακάτω, σσ. 78-106 και 502-503, 506, 514 (και σημ. 336), 548 σημ. 113. Ο E. Calderón ("Arato y la raza de bronce", σ. 144), χαρακτηρίζει εύστοχα την αράτεια εκδοχή "un *locus classicus*".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

οι τέσσερις αναφορές συνδέονται[173] και συνιστούν μία σαφή θεολογική-κοσμολογική δήλωση.

Σχετικές επισημάνσεις έχουν γίνει κατά καιρούς για το προοίμιο: ο A.-J. Festugière επεσήμανε τον τελετουργικό χαρακτήρα του στ. 14 *τῷ μιν ἀεὶ πρῶτόν τε καὶ ὕστατον ἱλάσκονται* και τον συσχέτισε με την «ορφική» παράδοση[174]· η προσφώνηση, επιπλέον, στον Δία-πατέρα (*Φαιν.* 15) *χαῖρε πάτερ, μέγα θαῦμα, μέγ' ἀνθρώποισιν ὄνειαρ*, προσεγγίζει χαρακτηριστικά τη σχετική γραμματεία[175]: σχετίζεται μάλιστα με ανάλογη στον *Ὕμνο εἰς Δία* του Κλεάνθη, η οποία ερμηνεύεται ως επίδραση της ορφικο-πυθαγορικής παράδοσης που είχε υπόψη του ο εν λόγω στωικός[176].

Το προοίμιο όμως παρέχει και άλλα στοιχεία που μας βοηθούν να το αποτιμήσουμε από τη σκοπιά της θεολογίας. Από τις χαρακτηριστικότερες συλλήψεις, που περιέχονται στους 18 στίχους του, είναι και εκείνη που παρουσιάζει τον Δία να διαποτίζει όλες τις εκφάνσεις του φυσικού κόσμου. Ο Άρατος υιοθέτησε πιθανότατα την έννοια από την προγενέστερή του παράδοση: σε αποσπάσματα των «ορφικών» θεογονιών, και ειδικότερα στην ευδήμεια «ορφική» θεογονία[177], ο Δίας περιγράφεται ως θεότητα που γεμίζει με την παρουσία του τη φύση. Η περιγραφή του στο αράτειο προοίμιο μπορεί βέβαια να παραβληθεί με εκείνη του αέρα ή του στωικού πνεύματος που γεμίζει τον κόσμο[178]. Ανεξάρτητα όμως από την καθαυτό φιλοσοφία, ο ποιητής γνώριζε ενδεχομένως σχετικές περιγραφές, όπως εκείνη του κωμικού ποιητή Φιλήμονα (απ. 91 Kock): *ὃν οὐδὲ εἷς λέληθεν (οὐδὲ ἓν ποιῶν) / οὔτε κακὸν οὔτε γ' ἐσθλόν, / οὗτός εἰμ' ἐγὼ / Ἀήρ, ὃν ἄν*

---

[173] Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 9 σημ. 19) επισημαίνει τη σαφή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην περιγραφή του Δία στο προοίμιο και τον μύθο της ανατροφής του στους στ. 30-35. Διαβλέπει όμως και μία αντίθεση ανάμεσα στο «διασκεδαστικό» επεισόδιο της ανατροφής του Δία στην Κρήτη με τον κυρίαρχο θεό του προοιμίου. Βλ. βιβλιογραφία σχετική με το αιτιολογικό στοιχείο σε υμνητικές αφηγήσεις στον ίδιο, σ. 10 σημ. 20.

[174] *La revelation d'Hermès Trismégiste,* II 339 σημ. 4. Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 36-37 κ.εξξ.) αναφέρεται σε λατρευτικό λεξιλόγιο. Βλ. και J. Martin (1998) I 69-72. Πρβ. J. Martin (1998) II 148.

[175] Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*: ἡ ποιητικὴ θεολογία τοῦ Κλεάνθη καὶ ἡ ὀρφικο-πυθαγορικὴ παράδοση», *Φιλοσοφία* 1 (1971) 339-378 [εδώ: 353], η οποία αναφέρεται στον μυστηριακό χαρακτήρα της λέξης *χαῖρε* στον στ. 3 του *Ὕμνου εἰς Δία*. Για άλλες προσεγγίσεις αυτού του είδους βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σ. 353, σημ. 53-53.

[176] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 106-109. Για τον Δία ως πατέρα των ανθρώπων στη φιλοσοφία και την ποίηση βλ. παρακάτω, σσ. 215-217.

[177] Ακολουθούμε την ορολογία του M.L. West, *The Orphic Poems*, (Oxford Univ. Press) New York 1983, σσ. 116-175. Αναφερόμαστε, φυσικά, στη θεογονία που ο εν λόγω μαθητής του Αριστοτέλη φέρεται να περιέλαβε στο έργο που του αποδίδεται σχετικά με την ιστορία της θρησκείας.

[178] Πρβ. Σχόλια στον Άρατο (MQDΔVA) 1: *μετέβη ἐπὶ τὸν κατ' ἐπωνυμίαν Δία τὸν φυσικόν, ὅς ἐστιν ἀήρ. καὶ γὰρ τὸν ἀέρα Δία λέγουσιν* [...]· πρβ. Σχόλια Vat. 191 1: *οἱ δὲ Δία τὸν ἀέρα ἀκούσαντες* [...].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τις ὀνομάσειε καὶ Δία[179]. Είναι φανερό ότι «φυσικότερες» απόψεις για τη φύση του θεού είχαν διαποτίσει ευρύτερα το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής[180]. Η άποψη προσεγγίζει πάντως και την προσωκρατική κοσμολογία: ο Αέτιος (1.7.13 Diels) την αποδίδει στον Αναξιμένη: *Ἀναξιμένης τὸν ἀέρα* (ενν. *θεόν*)[181]. Είναι αναμφίβολο όμως ότι υπάρχει σαφής αντιστοιχία διανοημάτων ανάμεσα στα *Φαιν.* 2-4[182]:

> [...] *μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί,*
> *πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα*
> *καὶ λιμένες· πάντῃ δὲ Διὸς κεχρήμεθα πάντες.*

και *Φαιν.* 14: *τῷ μιν ἀεὶ πρῶτον τε καὶ ὕστατον ἱλάσκονται,*

με το «ορφικό» απ. 168.1-8 Kern[183]:

> *Ζεὺς πρῶτος γένετο, Ζεὺς ὕστατος ἀργικεύραυνος·*
> *Ζεὺς κεφαλή, Ζεὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα τέτυκται·*
> *Ζεὺς ἄρσην γένετο, Ζεὺς ἄμβροτος ἔπλετο νύμφη·*
> *Ζεὺς πυθμὴν γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος·*
> *Ζεὺς βασιλεύς, Ζεὺς αὐτὸς ἁπάντων ἀρχιγένεθλος·*
> *ἓν κράτος, εἷς δαίμων γένετο, μέγας ἀρχὸς ἁπάντων,*
> *ἓν δὲ δέμας βασίλειον, ἐν ᾧ τάδε πάντα κυκλεῖται,*
> *πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ αἰθήρ, νύξ τε καὶ ἦμαρ*

Οι πρώτοι δύο στίχοι, και με κάποιες διαφορές οι επόμενοι, περιέχονται και στο απ. 21a Kern (= Ψ.-Αριστοτέλης *Περὶ κόσμου* 401a28 κ.εξξ.)[184]. Μολονότι παλαιότερα

---

[179] Τη σχέση των δύο κειμένων έχουν κατά τη γνώμη μας εντοπίσει τα αρχαία Σχόλια στον Άρατο (Vat. 191) 1 (J. Martin, *Scholia*, σ. 42) και ο Αχιλλέας (*Περὶ ἐξηγήσεως* 4 Di Maria). Η έμμεση παράδοση ενδεχομένως συσχέτισε τους δύο ποιητές. Βλ. παρακάτω, σσ. 370, 487, 514-515 σημ. 339.

[180] Μαρτυρούνται επίσης στη μεταγενέστερη ερμηνευτική παράδοση του Αράτου, όπως λ.χ. στα Σχόλια στον Άρατο και τον Anonymus I του E. Maass. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 371-371.

[181] Βλ. J. Kerschensteiner, *ΚΟΣΜΟΣ: Quellenkritischen Untersuchungen zu den Vorsokratikern*, [Zetemata, Heft 30], (C.H Beck'sche Verlagsbuchhandlung) München 1962, σ. 75 σημ. 1.

[182] Βλ. τα σχόλια των D.A. Kidd (1997), σσ. 164-165 και J. Martin (1998) II 142-144. Οι εκδότες δεν επισημαίνουν κάποια σχέση με την «ορφική» γραμματεία.

[183] Μάρτυρες του εν λόγω κειμένου είναι δυστυχώς οι κατά πολύ μεταγενέστεροι Πορφύριος (στον Ευσέβιο) και Στοβαίος, καθώς και το ψευδοαριστοτελικό *Περὶ κόσμου*· βλ. σχετικά O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*, (Weidmann) Berlin 1922, σ. 91 (απ. 21a) και σ. 201 (απ. 168).

[184] Ο συγγρ. του εν λόγω κειμένου πραγματεύεται την ονοματολογία του Δία, θέμα για το οποίο βλ. σσ. 345-348 και 530-535. Οι μικρές διαφορές που εντοπίζονται (λ.χ. *ἀρχικέραυνος* αντί του *ἀργικέραυνος* στον 1° στ. του παραθέματος) δεν είναι αρκετές να απομακρύνουν την εντύπωση ότι αντλεί από την ίδια παράδοση. Η J. Kerschensteiner, ό.π., σ. 75-76 σημ. 4, θεωρεί ότι το απ. 21a έχει στωικές επιδράσεις (βλ. R. Harder, *Philologus* 85 [1930] 243-247) και ότι το απ. 168 αντιπροσωπεύει μια «ανατολική» επέκταση του θέματος και συνιστά απόδειξη συγκρητισμού. Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 89-90 και, ειδικά για τα στωικά στοιχεία τού απ. 21a, σσ. 218-219. Τη σχέση του αράτειου προοιμίου με το εν λόγω απόσπασμα διαπιστώνει

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

θεωρούνταν μεταγενέστεροι (ως μερος των αποσπασμάτων στα οποία περιέχονται)[185], η αυθεντικότητά τους είναι αδιαμφισβήτητη, εφόσον απαντούν και στον γνωστό ορφικό Πάπυρο του Δερβενίου[186]: ο συγκεκριμένος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αι., τόσο βάσει του φιλοσοφικού του περιεχομένου όσο και αρχαιολογικών και παπυρολογικών κριτηρίων[187]. Ο M.L. West, στην *exempli gratia* ανασύνθεση της θεογονίας του Δερβενίου που επιχείρησε, θέτει τους συγκεκριμένους στίχους από τον στ. 26 και εξής[188].

Την απόδειξη ότι οι συγκεκριμένες θεολογικές απόψεις απηχούν ευρύτατα διαδεδομένες «ορφικές» πεποιθήσεις στηρίζει η ύπαρξη ανάλογης περιγραφής του Δία στον Αισχύλο[189]· παράλληλα, η συγκεκριμένη μαρτυρία επιβεβαιώνει την αρχαιότητα των διανοημάτων σε σχέση με τη χρονολόγηση των *Φαινομένων*. Και ο τραγικός ποιητής περιγράφει την ίδια πανθεϊστική κοσμοαντίληψη[190] (απ. 70.1-2 N² = απ.11.A.105a.2-5 Mette):

[...] *ὅ τε Εὐφορίωνος <Αἰσχύλος> ἐπὶ τοῦ θεοῦ σεμνῶς σφόδρα φησίν·*
Ζεύς ἐστιν αἰθήρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός,

και ο A.W. James, ό.π., σ. 36· θεωρεί βέβαια το απ. 21a μεταγενέστερο του Κλεάνθη, και προφανώς του Αράτου (βλ. σ. 36 σημ. 17).

[185] Βλ. την προηγούμενη σημ. Είναι φανερό ότι τα υφολογικά στοιχεία επιδρούν στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε ένα κείμενο. Μολονότι η ορολογία και άλλα στοιχεία ύφους μπορεί να επηρεαστούν και να αποδοθούν σε νέες φόρμες, οι βασικές έννοιες είναι σχετικά ανεπηρέαστες. Ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 69) παρατηρεί πολύ ορθά: "The discovery of the Derveni text now allows us to see for certain that more of them (ενν. οι ορφικές θεογονίες) go back to the classical period than we had the right to assume".

[186] Βλ. Σ.Γ. Καψωμένος, «Ὁ ὀρφικὸς πάπυρος τῆς Θεσσαλονίκης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19:1 (1964) 17-25 (πρώτη δημοσίευση κάποιων αποσπασμάτων του κειμένου)· βλ. ακόμη την ανώνυμη δημοσίευση "Der orphische Papyrus von Derveni", *ZPE* 47 (1982) 300 κ.εξξ. Σχετική βιβλιογραφία στον M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 76 σημ. 9. Για τα νεώτερα δεδομένα πάνω στην έρευνα βλ. A. Laks – Glenn W. Most (eds.), *Studies on the Derveni Papyrus*, (Clarendon Press) Oxford 1997. Οι συγκεκριμένοι στίχοι απαντούν στον εν λόγω πάπυρο στις col. XIV-XVI (η αρίθμηση των στηλών είναι του West). Ο J. Mansfeld, "Bad World and Demiurge: A 'Gnostic' Motif from Parmenides and Empedocles to Lucretius and Philo", στο R. Van den Broek – M.J. Vermaseren, *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions presented to Gilles Quispel on the Occasion of his 65th Birthday*, (E.J. Brill) Leiden 1981 (ανατ. στο J. Mansfeld, *Studies in Later Greek Philosophy and Gnosticism*, Variorum Reprints: London 1989, με την ίδια σελιδαρίθμηση), σσ. 261-314 [εδώ: 290], επισημαίνει ότι, με βάση τον πάπυρο του Δερβενίου, το απ. 21a πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 330 π.Χ. Βλ. την επόμενη σημ.

[187] Σύμφωνα με τους Κ. Τσαντσάνογλου και Γ.Μ. Παράσογλου ("Heraclitus in the Derveni Papyrus" στο A. Brancacci (*et al.*), *Aristoxenica, Menandrea, Fragmenta Philosophica*, [Studi e Testi per il Corpus dei papiri filosofici greci e latini 3] Florence 1988, σσ. 125-133), η γραφή του παπύρου χρονολογείται με ακρίβεια στο 340-320 π.Χ. Άλλες απόψεις στον M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 77 και σημ. 10. Βλ. επίσης M.S. Funghi, "The Derveni Papyrus", στο *Studies on the Derveni Papyrus*, σσ. 25-37 [εδώ: 26]· G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 45-46. Η πλειοψηφία, αν όχι το σύνολο των ειδικών, συμφωνεί ότι ο πάπυρος γράφτηκε στο δεύτερο μισό του 4ου αι., ενώ ο χρόνος σύνθεσης του κειμένου ανάγεται κατά προσέγγιση στον 5ο.

[188] *The Orphic Poems*, σσ. 114-115. Οι πρώτοι δύο και ο πέμπτος στίχος του απ. 168 απαντούν και στον πάπυρο του Δερβενίου, βλ. και πάλι M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 90.

[189] Βλ. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers (The Gifford Lectures 1936)*, (Clarendon Press) Oxford ²1964, σ. 71· J. Kerschensteiner, ό.π., σ. 75.

[190] A.W. James, ό.π., σ. 36.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ζεύς τοι τὰ πάντα χῶτι τῶνδε [τοι] ὑπέρτερον. [191]

Είναι –κατά τη γνώμη μας– σαφές το ότι ο Άρατος γνώριζε και, ενδεχομένως, επιδίωξε να μιμηθεί τους πρώτους δύο στίχους του απ. 21a (= 168) Kern, στους στ. 2-4 του ποιήματός του. Και στα τρία κείμενα που παραθέσαμε η σχετική περιγραφή περιορίζεται σε μόλις δύο στίχους, που περιέχουν επιπλέον την εμφατική επανάληψη (*αναφορά*) στο όνομα του θεού[192]. Φαίνεται ότι ο Αισχύλος και ο Άρατος αποπειράθηκαν να μιμηθούν, ακόμη και υφολογικά, «ορφικές» πηγές που είχαν υπόψη τους[193]. Μολονότι πάντως οι συγκεκριμένοι «ορφικοί» στίχοι θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως πρότυπο των στ. 2-4 των *Φαιν.*, υφολογικά στοιχεία του κειμένου που προτείνεται ως πηγή συμβουλεύουν να είμαστε επιφυλακτικοί. Το κείμενο ενδέχεται να έχει υποστεί κάποια μεταγενέστερη του Αράτου λογοτεχνική επεξεργασία[194], αν και σε επίπεδο διανοημάτων είναι φανερό ότι προηγείται. Αρκεί να παραβάλουμε την αναφορά του Πλάτωνα στους *Νόμους* 715e (= «Ορφέας» D-K 1 b 6): *ὁ μὲν δὴ θεός, ὥσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, ἀρχήν τε καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἁπάντων ἔχων* [...][195]. Είναι για μας φανερό το ότι ο αράτειος Δίας του προοιμίου των *Φαιν.* προσεγγίζει τον θεό στον οποίο αναφέρεται ο Πλάτων.

Η σχέση των συγκεκριμένων εννοιών με αντίστοιχες στωικές φαίνεται πολύ ισχυρή, ειδικά στην περίπτωση του Κλεάνθη *Ὕμνος εἰς Δία* 12-13 Long – Sedley: *κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὃς διὰ πάντων / φοιτᾶ* [...], και της μαρτυρίας του Πλουτάρχου *Περί τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωικούς* 1075a12-1075b2 Westman: *ἀλλὰ Χρύσιππος καὶ Κλεάνθης ἐμπεπληκότες* [...] *τῷ λόγῳ θεῶν τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὸν ἀέρα, τὴν*

---

[191] Ακολουθούμε στη μορφή του κειμένου τον H.J. Mette (*Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, [Akademie Verlag] Berlin 1959) και όχι τον Nauck, *TGF*²: *Ζεύς ἐστιν αἰθήρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός, / Ζεύς τοι τὰ πάντα χῶ τι τῶνδ' ὑπέρτερον.* Βλ. B. Deforge, *Eschyle, poète cosmique*, [Collection d'Études Mythologiques], (Les Belles Lettres) Paris 1986, σσ. 95-96. Δεδομένου ότι το απόσπασμα ανήκει στο έργο *Ἡλιάδες*, στο οποίο περιγραφόταν ο μύθος του Φαέθοντα και η συντριβή του στον ποταμό Ηριδανό (Αισχύλος, απ. 107), είναι ενδεχομένως εύλογο να εικάσει κανείς πιθανή επίδραση στον στ. 360 των *Φαιν.*: *λείψανον Ἠριδανοῖο πολυκλαύτου ποταμοῖο.* Ο J. Martin (1998) II 300-301 επισημαίνει την εξάρτηση του ποιητή από τον Ψ.-Ησίοδο (απ. 311 M-W) και τον Ευριπίδη (*Ἱππόλυτος* 735 κ.εξξ.). Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 188 και σημ. 54.

[192] Για το εν λόγω φαινόμενο στον Άρατο βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 15.

[193] Ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 113 σημ. 87) επισημαίνει αντίθετα ότι οι συγκεκριμένοι στίχοι του Αισχύλου δεν χρειάζεται να εκληφθούν ως υπαινιγμός στον ορφικό μύθο. Πρβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ο "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σσ. 364-365.

[194] Βλ. την άποψη της J. Kerschensteiner παραπάνω, σημ. 181. Η φιλόλογος αυτή έγραψε το συγκεκριμένο έργο πριν από την εύρεση του παπύρου του Δερβενίου, ο οποίος αποδεικνύει την αρχαιότητα των ιδεών που περιέχονται στα απ. 21a και 168 Kern.

[195] A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste* II 339, σημ. 4. Πρβ. Ψ.-Αρχύτας *Περὶ σοφίας* στον Ιάμβλιχο *Προτρεπτικὸς* 23.3-5 Pistelli: [...] *διότι ὁ θεὸς ἀρχά τε καὶ τέλος καὶ μέσον ἐντὶ πάντων τῶν κατὰ δίκαν τε καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον περαινομένων.* Βλ. O. Kern, ό.π., σ. 93.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θάλατταν [...][196]. Η αναφορά του Κλεάνθη στον *λόγον* και η χρήση του πληθυντικού *τῶν θεῶν* στη μαρτυρία του Πλουτάρχου απομακρύνουν τα συγκεκριμένα κείμενα από τον Άρατο και υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας ελαφρά παραλλαγμένης σε επίπεδο όρων, αλλά πάντως σημαντικά διαφορετικής θεολογικής οπτικής. Ο Πλούταρχος, η μαρτυρία του οποίου προσεγγίζει περισσότερο τα υπό εξέταση κείμενα, συγγράφει σε εποχή έντονου συγκρητισμού μεταξύ των φιλοσοφικών Σχολών[197]. Την πιθανότητα στωικής επίδρασης στον Άρατο απομακρύνει ένα επιπλέον γεγονός: ο σχολιαστής του παπύρου του Δερβενίου προβαίνει σε αλληγορική ερμηνεία της ορφικής θεογονίας που έχει μπροστά του. Μέσω της αλληγορίας, ο Δίας ερμηνεύεται ως αέρας ή πνεύμα: η συγκεκριμένη λεπτομέρεια προσεγγίζει αξιοσημείωτα τη φιλοσοφία του Αναξαγόρα και του μαθητή του, Διογένη του Απολλωνιάτη[198] και καθιστά τη στωική ερμηνεία του Δία ως πνεύματος (πανθεϊσμός) όχι απαραίτητη για τη διαμόρφωση της οπτικής του Αράτου[199].

Είναι αυτονόητο ότι, κατ' ανάγκην, ο «κοσμικός» Δίας του προοιμίου (ειδικά των στ. 2-4) ταυτίζεται με τον θεό, η παιδική ηλικία του οποίου περιγράφεται στους στ. 30-35. Το γεγονός συνδυάζει την με όρους φυσικής θεολογίας αντίληψη περί του θεού με εκείνη της πιο παραδοσιακής μυθολογίας[200]. Σε αντίθεση με την αντίφαση ανάμεσα σε περιγραφές του νήπιου Δία και την επίκλησή του ως *πάτερ* στον Καλλίμαχο (*Ὕμνος εἰς Δία* 42-45 [ο θεός ως βρέφος] και 43 [*πάτερ*])[201], ο Άρατος έχει μεταθέσει την ανατροφή του Δία στο παρελθόν (*Φαιν.* 34-35: *ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτόν,* / [...] *ὅτε Κρόνον ἐψεύδοντο*)[202]: το συγκεκριμένο εφεύρημα διευκολύνει την ταύτιση του κοσμικού θεού-πατέρα[203] του προοιμίου (*Φαιν.* 1-18) με τον νήπιο θεό της Δίκτης (*Φαιν.*

---

[196] Για τη σχέση των δύο κειμένων με τους εν λόγω στίχους των *Φαιν.* βλ. J. Martin (1998) II 143.

[197] H.B. Gottschalk, "Currents of Philosophical Thought in the First two Centuries A.D.", *Δωδώνη (Φιλοσοφία, Παιδαγωγική, Ψυχολογία)* 16 (1987) 87-101 [ειδικά: 90]: "[...] the Platonists took many ideas from the Aristotelians and both Platonists and Aristotelians were open to Stoic influences to some extend [...]".

[198] Βλ. M.S. Funghi, ό.π., σ. σ. 31 και 34-37· M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 80-81. Η σχέση του σχολιαστή με την προσωκρατική φιλοσοφία είναι έκδηλη. Βλ. D. Sider, "Heraclitus in the Derveni Papyrus" στο *Studies on the Derveni Papyrus*, σσ. 129-147 και A. Finkelberg, "On the Unity of Orphic and Milesian Thought", *HThR* 79 (1986) 321-335.

[199] Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 199, 211-212, 216-217 και 292 (και σημ. 1240).

[200] Διαπίστωση η οποία απαντά στη μεταγενέστερη παράδοση των σχολίων, βλ. παρακάτω, σσ. 371-373.

[201] Βλ. σχετικά A.W. Bulloch, "The Future of a Hellenistic Illusion: Some Observations on Callimachus and Religion", *MH* 41 (1984) 209-230 [εδώ: 217-218]· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 26: "Das Beiwort πάτερ kontrasiert jedoch scharf mit dem Bild des Neugeboren".

[202] Για τη χρήση από τον ποιητή του υμνητικού *nunc* και *tunc* (ειδικά όμως για το προοίμιο) βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 9 και σημ. 18.

[203] Για την έννοια του θεού-πατέρα βλ. παρακάτω, σσ. 215-217.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

30-35)[204]. Στους στ. 30-35 βέβαια περιέχεται καταρχήν ο καταστερισμός των δύο Άρκτων: η συγκεκριμένη «θεολογική» αναφορά είναι ενδεχομένως πιο σημαντική από εκείνη του προοιμίου. Ο ίδιος ο Άρατος φροντίζει να μας προετοιμάσει: εισάγει το μυθολογικό σχόλιο με τις λέξεις *εἰ ἐτεὸν δή*, προκειμένου να αναφερθεί σε μη καθιερωμένη εκδοχή του μύθου[205]:

> [...] *εἰ ἐτεὸν δή,*
> *Κρήτηθεν κεῖναί γε Διὸς μεγάλου ἰότητι*
> *οὐρανὸν εἰσανέβησαν, ὅ μιν τότε κουρίζοντα*
> *Δίκτῳ ἐν εὐώδει, ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίοιο,*
> *ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἑνιαυτόν,*
> *Δικταῖοι Κούρητες ὅτε Κρόνον ἐψεύδοντο.*

Ως ιδιαίτερα σημαντική καταγράφουμε τη χρήση του επιθέτου *μεγάλου* ως προσδιορισμού του Δία· τη χρήση της μετοχής *κουρίζοντα*· το συνδυασμό της παιδικής ηλικίας του θεού με τη Δίκτη και την «αγεωγράφητη» αναφορά στην Ίδη· την εμφατική αναφορά του σπηλαίου (*ἄντρῳ ἐγκατέθεντο*) και, κυρίως, την έμφαση στη χρονική διάρκεια της ανατροφής (*ἔτρεφον εἰς ἑνιαυτόν*)· σε μικρότερο βαθμό, την αναφορά (που περιέχει πάντως και έμφαση [*Δικταῖοι*]) στους μυθικούς Κουρήτες[206].

---

[204] Είναι αυτονόητο ότι δεν διακρίνουμε, όπως ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 183), "[...] amüsanten Gegenüberstellung von Weltherrscher und Neugeboren [...]". Ο ίδιος θεωρεί το επεισόδιο του καταστερισμού των άρκτων «πνευματώδες ιντερμέτζο».

[205] J. Martin (1998) II 162· πρβ. D.A. Kidd (1997), σ. 185. Βλ. T.C.W Stinton, "«Si Credere Dignum Est»: Some Expressions of Disbelief in Euripides and Others", *Collected Papers on Greek Tragedy*, (Clarendon Press) Oxford 1990, σσ. 236-264 [εδώ: 240]: "Aratus is also perhaps introducing a new or unfamiliar variant of legend when he uses the phrase εἰ ἐτεὸν δὴ [...]". Βλ. επίσης στον ίδιο, σ. 240 σημ. 10, την εικασία του A.S. Hollis (χωρίς βιβλιογραφική αναφορά) ότι ο Άρατος είχε έναν επιπλέον λόγο να εκφράσει αμφιβολία: *Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται*· όμοια ο D.A. Kidd (1997), σ. 185, με επισήμανση στην εμφατική θέση του *Κρήτηθεν* στην αρχή του στίχου, αμέσως μετά το *εἰ ἐτεὸν δή*. Τη σχέση που διέπει τις εν λόγω αναφορές του Ευριπίδη και του Αράτου (ανάμεσα στις οποίες και το αράτειο [στ. 637] *Ἄρτεμις ἱλήκοι· προτέρων λόγος, οἵ μιν ἔφαντο*, και ανάλογα παραδείγματα από τους Καλλίμαχο και Απολλώνιο τον Ρόδιο) επεσήμανε ο E. Maass, *Aratea*, σσ. 258-259 και σημ. 20. Βλ. επιπλέον D.A. Kidd (1996), σ. 397· J. Martin (1998) II 418· W. Labordus, ό.π., σσ. 20-22.

[206] Για όλα τα παραπάνω θέματα ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τα υπομνήματα των D.A. Kidd (1997), σσ. 184-188 και J. Martin (1998) II 162-168. Σχεδόν όλα τα παραπάνω στοιχεία απαντούν και στον *Ὕμνον εἰς Δία* του Καλλιμάχου. Γενικά για τις ομοιότητες και τις διαφορές του συγκεκριμένου έργου με το προοίμιο των *Φαιν.* βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 22 κ.εξ. Ο Fakas τονίζει εξαρχής: "Ein ganz anderer Geist herrscht im Kallimacheischen Gedicht: Es handelt sich um eine kühne, durch häufige Tonumschwünge bestimmte Synthese aus pedantischer Gelehrsamkeit und humorvoller Distanzierung, die sich von der konservativen Bauweise und archaisierenden Einfachheit der Arateischen Schöpfung stark unterscheidet". Ο ίδιος (σ. 183 σημ. 34) επισημαίνει την οφειλή του Αράτου στον *Ὕμνον εἰς Δία* του Καλλιμάχου, σχετικά με την παιδική ηλικία και ανατροφή του θεού στην Κρήτη· βλ. για το θέμα και M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 52-53. Ο J. Martin (1998) II 163 αρνείται την οφειλή του ποιητή μας στον Καλλίμαχο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τα συγκεκριμένα στοιχεία δεν έχουν περάσει απαρατήρητα: ο E. Maass υποστήριξε ότι έχουν αντληθεί από σχετικό έργο του Επιμενίδη από την Κρήτη[207]: η άποψη μας βρίσκει, έως έναν βαθμό, σύμφωνους. Ο D.A. Kidd αποδέχεται την πιθανότητα ο Άρατος να απηχεί ή να υπαινίσσεται τον Επιμενίδη[208]· ο J. Martin, αντίθετα, απορρίπτει την πιθανότητα το ποίημα να απηχεί υλικό από μια τέτοια πηγή[209]. Η άρνηση του δεύτερου ερευνητή εστιάζεται στις γενικότερες επιπτώσεις που θα είχε η αποδοχή της άποψης του E. Maass: ο Martin υποστηρίζει ότι η ταύτιση των Άρκτων με τις μυθικές τροφούς του Δία στην Κρήτη είναι έμπνευση του Αράτου[210], τον απασχολεί δηλ. κυρίως ο μύθος του καταστερισμού τους.

Ο Επιμενίδης κινείται ανάμεσα στην πραγματικότητα και τον μύθο: ακόμη κι έτσι όμως, δεν είναι άτοπο να υποστηριχθεί η επίδρασή του σε συγγραφείς της ελληνιστικής περιόδου. Είναι μάλλον βέβαιο το ότι κυκλοφορούσε κείμενο που του αποδιδόταν, ενδεχομένως ένα ψευδεπίγραφο έργο[211]. Αυτό πρέπει να περιείχε αναφορές στην παιδική ηλικία του Δία και τα σχετικά με την ανατροφή του από τους ένοπλους Κουρήτες στο *Δικταῖον ἄντρον*. Είναι μάλλον βέβαιο επίσης ότι το ποίημα του Επιμενίδη ήταν στη βάση του θεογονία[212], η οποία συνδέεται –κατά τη γνώμη μας – με τα *Φαινόμενα*. Στο συγκεκριμένο έργο φέρεται να οφείλει το υλικό του και ο σχετικός ύμνος του Καλλιμάχου· δεν θα αποκλείαμε και την επίδρασή του σε σχετικά εδάφια από τα *Ἀργοναυτικὰ* του Απολλωνίου του Ρόδιου[213]. Η χρήση του λογότυπου *εἰ ἐτεὸν δή* σε συνδυασμό με το *Κρήτηθεν* (στ. 30-31) οδηγούν εύλογα στο συμπέρασμα ότι ο Άρατος υπαινίσσεται την παροιμιακή φράση του Επιμενίδη (D-K 3 B 1) *Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται*, την οποίο παραθέτει

---

[207] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 342 κ.εξξ.

[208] D.A. Kidd (1997), σ. 185· πρβ. Σχόλια στον Άρατο (QS) 73: *ὁ τὰ Κρητικὰ γεγραφώς*· Σχόλια στον Άρατο (MQDΔKVUA) 46: *κρητικὸς μῦθος*· Σχόλια στον Άρατο (S) 282: *ὁ τὰ κρητικὰ ἱστορῶν*. Είναι αυτονόητο ότι η μαρτυρία των Σχολίων μπορεί να βασίζεται σε μεταγενέστερη παράδοση. Δεν είμαστε επίσης βέβαιοι ότι οι συγκεκριμένες μαρτυρίες αφορούν τον Επιμενίδη ή κάποιον Ψ.-Επιμενίδη, μολονότι η διάκριση μεταξύ των δύο δεν επηρεάζει την υπόθεσή μας. Από το σημείο αυτό και εξής θα αναφερόμαστε στον συγγρ. ως «Επιμενίδη», εφόσον και ο Εύδημος αναφέρεται σ' αυτόν (βλ. στη συνέχεια).

[209] J. Martin (1998) II 163-164.

[210] J. Martin (1998) II 166: "[...] Aratos semble bien avoir été le premier à identifier les Ourses célestes avec les nourrices de Zeus".

[211] Βλ. μαρτυρίες στο D-K 3 A 1-8· αποσπάσματα στο D-K 3 B 1-25 και *FGrH* 457 Jacoby. Ο M. West (*The Orphic Poems*, σσ. 45-53) θεωρεί περισσότερο μυθική παρά ιστορική τη μορφή του Επιμενίδη και, κατά συνέπεια, ως ψευδεπίγραφα τα έργα που του αποδίδει η αρχαία παράδοση. Παρ' όλα αυτά, παραδέχεται την ιστορικότητά του, τουλάχιστον ως εντύπωση της αρχαίας παράδοσης (βλ. σ. 45): "[...] Epimenides of Knossos has the air of a historical figure. Aristotle and others place him firmly in a historical context". Βλ. άλλες πηγές στο *FGrH* 457 T 1-2, 4 Jacoby.

[212] Βλ. σχετικά στη συνέχεια, σ. 72 κ.εξξ.

[213] Βλ. *Ἀργοναυτικὰ* 1.507-511: *οἱ δὲ τέως μακάρεσσι θεοῖς Τιτῆσιν ἄνασσον, / ὄφρα Ζεὺς ἔτι κοῦρος, ἔτι φρεσὶ νήπια εἰδώς, / Δικταῖον ναίεσκεν ὑπὸ σπέος, οἱ δέ μιν οὔπω / γηγενέες Κύκλωπες ἐκαρτύναντο κεραυνῷ, / βροντῇ τε στεροπῇ τε· τὰ γὰρ Διὶ κῦδος ὀπάζει.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και ο Καλλίμαχος (*Ὕμνος εἰς Δία* 8). Αν ο Άρατος γνώριζε ένα έργο με μυθολογικές αναφορές, το οποίο φαίνεται ότι υπαινίσσεται και ο Καλλίμαχος, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι υιοθέτησε από αυτό και υλικό του καταστερισμού: ενδέχεται, πράγματι, να συνδύασε ο ίδιος τον μύθο με τις αστρονομικές του προεκτάσεις[214]. Ας επισημανθεί ότι είναι πιθανόν έργα που είχε υπόψη του και ο συγγραφέας των *Καταστερισμῶν* να συντάχθηκαν μετά τα *Φαιν.*, ως αποτέλεσμα του απόηχου που προκάλεσε το έργο του Αράτου[215].

Τα παραπάνω δεν είναι οι μοναδικές περιπτώσεις θεολογικών αναφορών οι οποίες δίνουν την αίσθηση ότι ανάγονται σε κοσμογονίες «ορφικής» προέλευσης. Οι περιγραφές της προσωποποιημένης Νύχτας στο ποίημα συνιστούν υπαινιγμό στο κύρος της ως θεότητας. Δεν εννοούμε βέβαια την απλή αναφορά της που είναι αυτονόητη σε ένα έργο αστρονομίας, μια και η παρατήρηση του ουρανού γίνεται κυρίως στη διάρκειά της. Στα συμφραζόμενα της επιστήμης όμως είναι αδόκιμο να ανάγεται η συγκεκριμένη περίοδος του εικοσιτετραώρου[216] σε θεότητα· τέτοιες περιγραφές προσεγγίζουν τις μυθικές θεογονίες[217]. Στη συγκεκριμένη κατεύθυνση συνεισφέρει ερμηνευτικά η ονοματολογία της Νύχτας: ο ποιητής της αποδίδει τα επίθετα *οὐρανίη* (470)[218], *ἀστερίη* (695), *ἀρχαίη* (408), καθιστώντας την εξαιρετικά σημαντική στο έργο[219]. Τα συγκεκριμένα επίθετα υπαινίσσονται ενδεχομένως ιδιότητες που η θεότητα κατείχε σε μυθικές θεογονίες[220]· πιο σημαντικό είναι βέβαια το τελευταίο από αυτά, μια και η χρήση του δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ως μεταφορική. Μολονότι τέτοιοι χαρακτηρισμοί δικαιολογούνται σε ένα ποιητικό έργο, δεν παύουν να διαθέτουν μια κοσμολογική ισχύ, όπως συμβαίνει και στον

---

[214] Αντίθετα, ο W. Gundel (F. Boll – C. Bezold, *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie* [Hrsg. W. Gundel], Berlin [4]1931, σ. 86), υποστηρίζει την αναγωγή των «αστρικών μύθων» στην εποχή του Πεισιστρατιδών και την ακόλουθη υιοθέτησή τους από τους Άρατο και Ερατοσθένη· αποδίδει τη συλλογή τους στον Επιμενίδη με το έργο του *Κρητικά*. Βλ. και W. Labordus, ό.π., σ. 61. Πρβ. H. Weinhold, ό.π., σ. 70.

[215] Βλ. J. Martin (1998) II 164-166.

[216] Είναι αυτονόητο ότι η χρήση του όρου «εικοσιτετράωρο» δεν αποδίδει ανάλογο μερισμό και μέτρηση του χρόνου στους συγγρ. που μας απασχολούν. Ως γνωστόν, κατά την αρχαιότητα δεν υπολογιζόταν με τον ίδιο τρόπο η διάρκεια της ημέρας.

[217] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 34-49.

[218] Το επίθετο φαίνεται καταρχάς κατάλληλο και όχι απαραίτητα με θρησκευτικές συνυποδηλώσεις· είναι τα συμφραζόμενα και η προσωποποίηση της Νύχτας που το κάνουν πιο σημαντικό: *ἀστέρας ἀνθρώποις ἐπιδείκνυται οὐρανίη Νύξ*. Και πάλι βέβαια η περιγραφή είναι αμφίσημη.

[219] Βλ. σχετικά J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 19.

[220] Ο J. Almirall ("Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 19) αναφερόμενος στο επίθετο *ἀρχαίη* παρατηρεί ορθά: "Però potser el seu aspecte essencial és al·ludit per l'adjectiu ἀρχαίη, que fa d'aquesta figura una divinitat primordial". Είναι αυτονόητο ότι ο συγκεκριμένος ερευνητής με τον χαρακτηρισμό "divinitat primordial" εξισώνει (ακούσια;) τη Νύχτα, όπως την περιγράφει ο ίδιος, με τη θεότητα των «ορφικών» θεογονιών στις οποίες αναφερόμαστε. Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 110) διαπιστώνει την εξάρτηση του Αράτου από την *Θεογ.* 123 του Ησιόδου. Πρβ. M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 67.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Αισχύλο: ο τραγικός ποιητής περιγράφει τη Νύχτα με τρόπο που την καθιστά παράγοντα της κοσμογονίας, όσον αφορά ειδικά τον ουράνιο διάκοσμο (*Ἀγαμέμνων* 355-356):

> *ὦ Ζεῦ βασιλεῦ καὶ Νὺξ φιλία*
> *μεγάλων κόσμων κτεάτειρα...*

Ο Αισχύλος περιγράφει τη Νύχτα ως τη δημιουργό των αστέρων του ουρανού, αν πράγματι ερμηνεύεται ορθά ο όρος *κόσμων* αλλά και το *κτεάτειρα*[221]. Είναι, επομένως, προφανές ότι ο Άρατος είχε υπόψη του και ποιητικές απόπειρες περιγραφής της με όρους κοσμολογικούς.

Ο Άρατος αποδίδει στη Νύχτα χαρακτηρισμούς που διαθέτουν θεολογική ισχύ και είναι παράλληλα συμβατοί με τη διδακτική ποίηση, μέσω της ησιόδειας *Θεογονίας*. Στο συγκεκριμένο έργο η Νύχτα συμμετέχει στη θεογονία και της αποδίδονται χαρακτηριστικά επίθετα (20, 123 [*Νύκτα μέλαιναν*], 107 [*Νυκτὸς δνοφερῆς*], 744, 758 [*Νυκτὸς ἐρεμνῆς*]). Η περιγραφή της όμως στο εν λόγω έργο προσεγγίζει, αλλά και απομακρύνει ταυτόχρονα τον Άρατο από τον Ησίοδο· κι αυτό, γιατί στον δεύτερο η Νύχτα δεν έχει τεθεί στην αρχή της θεογονίας και, επιπλέον, επιτελεί έναν δευτερεύοντα ρόλο στην όλη διαδικασία[222]. Παράλληλα, στην ησιόδεια *Θεογονία* μπορεί να διακριθεί μία αρνητική διάσταση στην περιγραφή της εν λόγω θεότητας[223].

Παραμένοντας στα επικά πρότυπα του Αράτου, και αντίθετα από τον Ησίοδο, ο ποιητής βρήκε στον Όμηρο μία θετική αναφορά στην προσωποποιημένη Νύχτα: στο Ξ 261 της *Ἰλιάδας* (*ἅζετο μὴ Νυκτὶ θοῇ ἀποθύμια ἔρδοι*) φαίνεται ότι επισημαίνεται το κύρος που διέθετε ως θεότητα, ώστε ο Δίας να προσέχει μήπως την προσβάλει[224]. Η συγκεκριμένη μαρτυρία δεν είναι όμως αρκετή, ώστε να αναγνωριστεί ως πηγή του Αράτου στο συγκεκριμένο θέμα· αντίθετα, το ότι σε τμήμα των φερόμενων ως «ορφικών» θεογονιών η Νύχτα απαντούσε ως η αρχική κοσμογονική-θεογονική μονάδα πληροί, νομίζουμε, επαρκέστερα τις ιδιότητες της πηγής[225].

---

[221] Έτσι ο B. Deforge, ό.π., σσ. 49-55.
[222] Βλ. W. Jaeger, ό.π., σ. 63.
[223] Επισήμανση του J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 18.
[224] M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 120. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, σσ. 34-35· οι συγγρ. καταλήγουν ότι η αναφορά είναι πιθανόν «[...] μια ποιητική ανάπτυξη της ιδέας που υπολανθάνει στη φράση *Νὺξ δμήτειρα θεῶν* (η Νύχτα που δαμάζει θεούς): ακόμη και οι θεοί κυριεύονται από τον ύπνο, γι' αυτό και ο σχεδόν παντοδύναμος Δίας διστάζει να προσβάλει τη Νύχτα, [...] μήπως κι αυτή τον δαμάσει σε κάποια ακατάλληλη στιγμή».
[225] Το γεγονός επίσης ότι η συγκεκριμένη θεογονία απαντούσε σε γραπτό κείμενο περιπατητικού φιλοσόφου έχει σημαντικές συνέπειες, εφόσον αναφερόμαστε στην εποχή της «βιβλιακής» γνώσης. Για τη «βιβλιακή» ποίηση του Αράτου βλ. παρακάτω, σσ. 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Στη θεογονία που κατέγραψε ο περιπατητικός Εύδημος, και την οποία ο M.L. West ανασυνθέτει ως την «ευδήμεια θεογονία»[226], η Νύχτα απαντούσε ως αρχική θεϊκή μονάδα, χωρίς να υπάγεται σε κάποιο ζεύγος[227]. Τη μαρτυρία διασώζει ο Δαμάσκιος, *Ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* 1.319.8 κ.εξξ. Ruelle (= Εύδημος απ. 150 Wehrli)[228]:

> *ἡ δὲ παρὰ τῷ περιπατητικῷ Εὐδήμῳ ἀναγεγραμμένη ὡς τοῦ Ὀρφέως οὖσα θεολογία πᾶν τὸ νοητὸν ἐσιώπησεν, ὡς παντάπασιν ἄρρητόν τε καὶ ἄγνωστον τρόπῳ <τῷ> κατὰ διέξοδόν τε καὶ ἀπαγγελίαν, ἀπὸ δὲ τῆς Νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν ἀρχήν* [...].

Είναι λογική η υπόθεση ότι ο ποιητής μας είχε υπόψη του την ευδήμεια θεογονία[229], στην οποία αποδιδόταν σημαντικός κοσμογονικός ρόλος στη Νύχτα. Αυτήν έθεσε ο Άρατος δίπλα στον Δία, σε ρόλο που την καθιστά σημαντική θεότητα για τις τύχες των ανθρώπων[230]. Η φράση του Δαμάσκιου «*ἀπὸ δὲ τῆς Νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν ἀρχήν*» δικαιολογεί, αν ανάγεται σε υπαρκτή πηγή, το επίθετο *ἀρχαίη* που της απέδωσε ο ποιητής μας. Επιπλέον, η ύπαρξη του έργου του Ευδήμου δεν μας δεσμεύει να υποθέσουμε ότι ο Σολέας είχε υπόψη του «ορφικά» κείμενα που κυκλοφορούσαν. Αυτό συνάγεται από τη μαρτυρία του Αριστοτέλη: ο φιλόσοφος αναφέρεται αόριστα στα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Λ 6, 1071b27 σε «θεολόγους» που ανήγαγαν τα πάντα στη Νύχτα[231]. Τόσο ο όρος «θεολόγοι» όσο και η πρωτεύουσα θέση (από την άποψη της χρονικής διαδοχής και όχι της κυριαρχίας) της συγκεκριμένης θεότητας συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο φιλόσοφος είχε υπόψη του «ορφικά» κείμενα[232]: πρόκειται μάλλον για τη θεογονία που περιέγραψε ο

---

[226] Βλ. την έρευνα και την απόπειρα ανασύνθεσής της στο *The Orphic Poems*. Μία ευσύνοπτη παρουσίαση της θεωρίας του M.L. West προσφέρει ο T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, (The John Hopkins Univ. Press) Baltimore and London 1993, vol. 2, σσ. 741-743.

[227] Βλ. T. Gantz, *Early Greek Myth*, vol. 2, σ. 743.

[228] Σύμφωνα με τον M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 116, είναι άγνωστο σε ποιο έργο του Ευδήμου περιλαμβανόταν το σχετικό υλικό. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 35-37. Σύμφωνα με τους συγκεκριμένους συγγρ. (σ. 39), το υλικό που διασώζουν οι νεοπλατωνιστές, όπως ο Δαμάσκιος) προέρχεται από επιτομές της ιστορίας της θεολογίας του Ευδήμου.

[229] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 116. Για την απόπειρα ανασύνθεσης της «ευδήμειας θεογονίας» βλ. στον ίδιο, σσ. 116-139 [εδώ: 116]. Για αναφορές στη Νύχτα στη θεογονία που ο West ονομάζει "Protogonos theogony" (μία θεογονία της οποίας επιτομή είναι η θεογονία που περιέχεται στον πάπυρο του Δερβενίου) βλ. γενικά *The Orphic Poems*, σσ. 70-75. Πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι ορισμένα από τα συμπεράσματα του West είναι κάποτε παρακινδυνευμένα.

[230] Βλ. σχετικά το άρθρο του T. Itō, "Aratus' Zeus and Nyx" (βλ. παραπάνω, σ. 53 σημ. 127).

[231] *Οἱ θεολόγοι οἱ ἐκ νυκτὸς γεννῶντες* (= απ. 24 Kern). Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 116 σημ. 3· W. Jaeger, ό.π., σ. 63. Πρβ. Αριστοτέλης *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Ν 4, 1091b4· βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 35.

[232] Τη σχέση του αράτειου κειμένου με τη συγκεκριμένη παράδοση διέγνωσε ενδεχομένως και ο σχολιαστής (Σχόλια MDΔKUAS) στον στ. 408 (J. Martin, *Scholia*, σ. 269): *ἀρχαίη Νύξ· ἀρχαιοτέρα γὰρ καὶ πρεσβυτέρα τῶν θεῶν*· πιο χαρακτηριστική είναι μάλλον η ακόλουθη παρατήρηση στα αράτεια Σχόλια (M) 408 (J. Martin, *Scholia*, σ. 270): *ἢ ἀρχαίη Νὺξ ἡ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς τοῦ κόσμου διατυπώσεως.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μαθητής του, ο Εύδημος. Είναι, επομένως, βάσιμο το συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο θέμα απασχολούσε το Λύκειο. Κατά συνέπεια, ο ποιητής δεν ήταν ανάγκη να στραφεί σε πρωτότυπα κείμενα που πιθανόν κυκλοφορούσαν. Το εγχειρίδιο ενός τόσο σημαντικού μαθητή του Αριστοτέλη, που προσέφερε μάλιστα έτοιμο υλικό προς χρήση, μπορεί να θεωρηθεί ικανή πηγή πληροφοριών για το συγκεκριμένο θεολογικό σύστημα[233].

Μεταγενέστερα, ο Χρύσιππος φέρεται να διακήρυξε τη θεϊκότητα της Νύχτας, πράγμα σημαντικό κατά τη γνώμη μας. Σύμφωνα με τον Φιλόδημο (*Περὶ εὐσεβείας* col. 14[234] = *SVF* II 636 = απ. 28a Kern), ο συγκεκριμένος στωικός περιέγραψε με παρόμοιον τρόπο τη Νύχτα στο έργο του *Περὶ φύσεως*: *καὶ δὴ <κἀν τῷ πρώτῳ> τὴν νύκτα θεάν φησιν εἶναι πρωτίστην.* Η μαρτυρία του Φιλοδήμου αποδεικνύει ότι κατά την ελληνιστική περίοδο η συγκεκριμένη θεότητα διατηρούσε ενεργό ρόλο στις μυθικές κοσμογονίες: αυτό έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, εφόσον συμπίπτει χρονικά με την παρουσία της σε έργα σύγχρονα του Αράτου[235]. Η Νύχτα συμμετέχει και στη θεϊκή γενεαλογία του Αλεξάνδρου του Αφροδισιέα, Σχόλια στα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Ν 1091b4 (= απ. 107 Kern)· βρίσκεται τρίτη στη σειρά, μετά το Χάος και τον Ουρανό. Μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα οι προσδιορισμοί της: *μεθ' ἣν* (ενν. *Νύκτα*) *Οὐρανὸς, ὃς πρῶτος βασίλευσε θεῶν μετὰ μητέρα Νύκτα.* Η ίδια πάντα θεότητα περιγράφεται ως τροφός των θεών στον Πρόκλο (Σχόλια στον Πλάτωνα *Κρατύλος* 404b = απ. 106 Kern): *θεῶν γὰρ τροφὸς ἀμβροσίη Νὺξ λέγεται*, φράση που έχει σταχυολογηθεί από «ορφικό» κείμενο[236].

Το πρόβλημα φυσικά γίνεται έντονο λόγω της αδυναμίας μας να χρονολογήσουμε με σχετική βεβαιότητα τα ορφικά αποσπάσματα. Ακόμη και στην περίπτωση που αποδεχτούμε τη χρονική προτεραιότητά τους σε σχέση με τον Άρατο, το γεγονός ότι τα περισσότερα σώζονται στη μεταγενέστερη παράδοση προκαλεί πρόβλημα: εύλογα μπορεί

---

[233] Ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 117) επισημαίνει ότι πιθανότατα ο Πλάτων αναφέρεται στον *Τίμαιο* 40e στην ίδια θεογονία με αυτή που γνώριζε ο Αριστοτέλης και ο Εύδημος. Κάτι τέτοιο θα είχε ιδιαίτερη σημασία για τον Άρατο, με δεδομένη την εξάρτησή του από το εν λόγω πλατωνικό κείμενο (βλ. σχετικά στη συνέχεια, σσ. 206-256). Ο Β. Κάλφας (*Πλάτων: Τίμαιος*, [Πόλις] Αθήνα ²1997, σ. 399) θεωρεί ότι ο τόνος του Πλάτωνα είναι έκδηλα ειρωνικός απέναντι στην αφελή ανθρωπομορφική εκδοχή της θεολογίας των ποιητών.

[234] Βλ. H. Diels, *Doxographi Graeci*, Berlin 1879, σ. 548.

[235] Η επιβίωση «ορφικών» ή πυθαγορικών θεμάτων στην ποίηση της ελληνιστικής περιόδου επαληθεύεται από το κοσμογονικό τραγούδι του Ορφέα στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, *Ἀργον.* 1.494-511 Fränkel. Σχετική με τη θεογονία του Ευδήμου ενδέχεται να είναι η περιγραφή της παιδικής ηλικίας του θεού στον Καλλίμαχο *Ὕμνος εἰς Δία* 49, βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 133 σημ. 37.

[236] Βλ. *P.Derveni*, col. X. Η φράση απαντά ως στ. 9 στην ανασύνθεση που επιχείρησε ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 114). Επιστρέφοντας στα «ορφικά» αποσπάσματα του O. Kern, πρέπει να επισημανθεί ότι η Νύχτα εμφανίζεται ως τροφός ή μητέρα των θεών σε σειρά από αυτά: σε ορισμένα μάλιστα συνοδεύεται από χαρακτηριστικά επίθετα που θυμίζουν τις αράτειες περιγραφές. Είναι βέβαια πολύ πιθανό το ότι κάποια από αυτά είναι μεταγενέστερα του ποιητή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

να υποστηριχθεί ότι δέχτηκαν επιδράσεις σε επίπεδο ορολογίας και, ενδεχομένως, διανοημάτων. Η πληθωρική παρουσία όμως της θεοποιημένης Νύχτας στα ορφικά αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικό που δεν μπορεί να παραβλεφθεί. Μολονότι ορισμένα από αυτά είναι προφανώς αναπαραγωγές παλαιότερου υλικού, αποδεικνύουν παρά ταύτα ότι το θέμα ήταν πρωτεύον στη σχετική γραμματεία. Η συμμετοχή επιπλέον του Ευδήμου στην παράδοση επιβεβαιώνει ότι είμαστε σε ασφαλές έδαφος. Ο ποιητής όμως δεν είναι ορφικός. Αποφεύγει θεολογικές αναφορές, όπως την ανατροφή του Δία στο άντρο της Νύχτας (απ. 105 Kern), και δεν την προικίζει με κάποιες από τις ικανότητες που της αποδίδονταν: η θεότητα φέρεται στην «ορφική» παράδοση να διαθέτει μαντικές ιδιότητες[237].

Τα πράγματα περιπλέκονται κάπως από το ότι αναφορές στη Νύχτα απαντούσαν και στο έργο (θεογονία) του Επιμενίδη, που είχαν υπόψη τους ο Αριστοτέλης και ο Εύδημος[238]. Σύμφωνα με τον Φιλόδημο (*Περὶ εὐσεβείας* 47 a = Επιμενίδης, D-K 3 B 5), η Νύχτα βρισκόταν στην αρχή της θεογονίας του Επιμενίδη, αποτελώντας με τον Αέρα (*Ἀὴρ*) το αρχικό ζεύγος[239]. Την ίδια επιβεβαίωση έχουμε και από τον Δαμάσκιο *Ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* 124 (1.320.17-1.321.2 Ruelle)[240]. Επομένως, αν πράγματι ο ποιητής άντλησε από τον Επιμενίδη, θα είχε υπόψη του και τα σχετικά με τη θεογονία που προηγείτο της γέννησης και της ανατροφής του Δία στην Κρήτη, αν βέβαια επρόκειτο για το ίδιο έργο. Το συγκεκριμένο θεογονικό μοντέλο πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να ήταν γνωστό στον Άρατο, καθώς είναι εμφανής στα *Φαιν.* η σύνδεση της Νύχτας με τον Δία. Αν όμως αποδεχτούμε την εν λόγω υπόθεση, ανακύπτει ένα πρόβλημα: σε μια τέτοια περίπτωση ο Δίας πρέπει ενδεχομένως να ταυτιστεί με τον Αέρα του Επιμενίδη. Κάτι τέτοιο, μολονότι δεν αντίκειται απόλυτα στις περιγραφές του στο ποίημα, αλλά και στο πνεύμα των *Φαιν.*, είναι ένα αυθαίρετο συμπέρασμα. Είναι αδύνατον όμως να αναζητήσουμε μία συγκεκριμένη θεολογική δήλωση πάνω στο συγκεκριμένο θέμα: ο ποιητής υιοθέτησε εκείνα τα στοιχεία που ταίριαζαν με την αρχαϊκότερη, κοσμογονική παρουσίαση του κόσμου.

Απ' αυτό το σημείο και εξής ο ποιητής πρωτοτύπησε, όσον αφορά τις ιδιότητες της Νύχτας: της απέδωσε καθοριστικόν ρόλο, ειδικά στις περιγραφές των ναυτικών

---

[237] Βλ. ενδεικτικά τα απ. 103, 105, 107 Kern. Θεωρούμε ασφαλείς προς σύγκριση και συναγωγή (με επιφύλαξη) συμπερασμάτων μόνον όσες μαρτυρίες αφορούν τη θέση της Νύχτας στην αρχή της θεογονίας. Μεταγενέστερες παραλλαγές πάνω στο θέμα της θεϊκότητάς της δεν μας απασχολούν.

[238] M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 49.

[239] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 36· W. Jaeger, ό.π., σ. 220 σημ. 55.

[240] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 42.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ταξιδιών[241]. Η νέα της ιδιότητα δεν έχει καμία σχέση με την εικαζόμενη «ορφική» προέλευση. Αντίθετα, μοιάζει να είναι προϊόν καθαρά ποιητικής έμπνευσης: καθιστώντας την υπεύθυνη για την ασφάλεια των ναυτικών, με τον ίδιο τρόπο που ο θεός-πατέρας ευθύνεται για την ασφάλεια των αγροτικών έργων[242], ο Άρατος φαίνεται να την «προάγει» σε σημαντική θεότητα για τους ναυτικούς. Ακόμη όμως και ως ποιητικό εφεύρημα (και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του ποιητή), οι συνέπειές του είναι θεολογικές: η Νύχτα αποτελεί με τον Δία ένα «κοσμικό», στις ιδιότητές του, ζεύγος[243]. Σ' αυτό φαίνεται ότι συνεισφέρει και η χρήση του επιθέτου *ἀρχαίη* , το οποίο μας μεταφέρει στο παρελθόν. Είναι άγνωστο αν ο ποιητής ήθελε να υπενθυμίσει την αρχική της θέση στην (ευδήμεια ή επιμενίδεια) θεογονία.

Άγνωστο επίσης είναι το κατά πόσο συνέβαλε κάποιο πρωτότυπο «ορφικό» κείμενο αλλά και η ιστορία της θρησκείας του Ευδήμου στη συγγραφή των σχετικών στίχων των *Φαινομένων*. Ο Άρατος θα μπορούσε να αντλήσει από περιπατητικό εγχειρίδιο, τόσο ως μέτοικος της Αθήνας, όσο και ως ποιητής με ενδιαφέροντα σταθερά μέσα στο πεδίο της περιπατητικής εγκυκλοπαιδικής παράδοσης[244]. Πέρα όμως από τις γραπτές πηγές, πρέπει να εξεταστεί η πιθανότητα να γνώριζε άμεσα ο ποιητής γνήσιους λατρευτικούς ύμνους ή άλλα θρησκευτικά κείμενα. Τέτοιου είδους έργα ενδέχεται να αποτελούσαν αντικείμενο έρευνας για τις φιλοσοφικές σχολές, αναφορικά με το ζήτημα της προέλευσης της θρησκείας και της ανθρώπινης προόδου. Γνωρίζουμε σήμερα ότι τον 4ο αι. παρουσιάστηκαν δύο πολύ σημαντικά, αν και εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα, κείμενα: ο πάπυρος του Δερβενίου, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε, και ο Ύμνος του Παλαίκαστρου στην Κρήτη[245].

---

[241] Βλ. *Φαιν.* 408-412 (408: *ἀρχαίη Νύξ*), 418-419, 431-435, 469-470 (470: *οὐρανίη Νύξ*).

[242] J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 18, 61-62.

[243] Αντίθετα, ο M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 67) θεωρεί ότι ο ποιητής περιγράφει στους συγκεκριμένους στίχους τη Νύχτα ως απλό «εργαλείο» του Δία· ότι ο ποιητής είναι εδώ πιστός στη στωική του έμπνευση και αξιοποίησε με τον συγκεκριμένο τρόπο την ησιόδεια περιγραφή τής εν λόγω θεότητας. Είμαστε απολύτως αντίθετοι με την άποψη του Erren· συντασσόμαστε όμως με τον J. Almirall ("Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 17) στην ακόλουθη μεθοδολογική παρατήρηση: "[...] el recurs al pensament estoic del poeta pot conduir a una visi excessivament simplificada del poema".

[244] Αναφερόμαστε βέβαια κυρίως στην παράδοση των προγνωστικών, βλ. παρακάτω, σσ. 153-199.

[245] Ο Ύμνος βρέθηκε τον Μάιο του 1904 κοντά στο Παλαίκαστρο, την αρχαία Ηλεία, στην ανατολική Κρήτη. Λεπτομέρειες παραθέτει ο M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 75-77. Βλ. J.E. Harrison, *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion*, (Meridian Books) Clevelant-New York 1962 (= Cambridge Univ. Press 1912), σσ. 1-29. Η J.E. Harrison παραθέτει το κείμενο του ύμνου στις σσ. 7-8. Συμβολή στην αποκατάσταση του κειμένου επιχείρησαν διάφοροι διάσημοι ερευνητές βλ. μερική βιβλιογραφία στον C.M. Bowra, *On Greek Margines*, (Clarendon Press) Oxford 1970, σσ. 182-198 [εδώ: 182 σημ. 3). Μία σχετικά ασφαλή μορφή του κειμένου τυπώνει ο J.U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, Oxford 1925, σσ. 160-162.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ειδικά στο θέμα των γραπτών πηγών και της σύνδεσης λατρευτικής παράδοσης και τεχνικής γραμματείας, επισημαίνεται ότι ο πάπυρος του Δερβενίου αποτελεί πρώιμο μάρτυρα της συνύπαρξης μυθικής κοσμολογίας και φιλοσοφικής ερμηνείας. Αποδεικνύει επιπλέον ότι, τουλάχιστον έναν αιώνα πριν από τη γέννηση της αλεξανδρινής γραμματικής και υπομνηματιστικής παράδοσης, υπήρχε ήδη διαμορφωμένη ερμηνευτική-εξηγητική λογοτεχνία. Τα περιεχόμενα του εν λόγω παπύρου στοιχειοθετούν τη σύνδεση φιλοσοφίας και φιλολογίας τον 4ο προς 3ο αι.[246]: είναι αυτήν ακριβώς την παράδοση που θεωρούμε ότι ακολουθεί και ο Άρατος, μέσω του προοιμίου των *Φαιν.* αλλά και των αναφορών στην ανατροφή του Δία στην Κρήτη. Είναι επίσης σημαντικό το ότι οι φυσικές αλληγορίες στις οποίες προβαίνει ο ανώνυμος σχολιαστής[247] βασίζονται στην προσωκρατική φυσική φιλοσοφία. Αυτό πιστοποιεί τη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφικής και θρησκευτικής σκέψης, παράλληλα όμως προσφέρει ενδιαφέροντες συνειρμούς και για τον ποιητή μας. Κρίνουμε ότι και αυτός αξιοποίησε με ανάλογο τρόπο λατρευτικά και φιλοσοφικά κείμενα[248], συνδυασμό τον οποίο είχε διδαχθεί από τις πηγές του.

Από την άλλη μεριά, ο Ύμνος του Παλαίκαστρου ανήκει στην καθαυτό λατρευτική παράδοση: διασώζει τοπική λατρεία του Δία-κούρου[249]. Δεν αποκλείεται να να συνδέεται με το έργο του Επιμενίδη, υπό την έννοια ότι αυτός θα έλαβε ενδεχομένως υπόψη του τις τοπικές λατρείες που υπήρχαν στις μέρες του. Θεωρούμε ότι ορολογία και λατρευτικές αναφορές που απαντούν στα *Φαιν.* σχετίζονται με ανάλογα στοιχεία του Ύμνου. Το συγκεκριμένο κείμενο σώζεται σε αποσπασματική μορφή: πρόκειται για επίκληση των πιστών στον Δία-κούρο, επίκληση που τον καλεί να έρθει σε ετήσια τελετή, προκειμένου η παρουσία του να «γονιμοποιήσει» το σύνολο της φύσης. Η επιγραφή χαράχτηκε στον λίθο τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, αλλά τα θέματά της ανάγονται τουλάχιστον στο 300 π.Χ.[250]. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιες απόψεις, το πρωτότυπο μπορεί να είναι προϊόν του 4ου ή και του 5ου αι. π.Χ.[251]. Ο C.M. Bowra θεωρεί ότι νομιμοποιούμαστε, βασισμένοι σε υφολογικά κριτήρια (κυρίως μετρικά), να χρονολογήσουμε τουλάχιστον την

---

[246] Βλ. M.S. Funghi, ό.π., σ. 30.

[247] Σχετικά με την πατρότητα των περιεχομένων βλ. W. Burkert, "Der Autor von Derveni: Stesimbrotos *Περὶ τελετῶν*?", *ZPE* 62 (1986) 1-5· C.H. Kahn, "Was Euthyphro the Author of the Derveni Papyrus?", στο *Studies on the Derveni Papyrus*, σσ. 55-63.

[248] Για ανάλογους συνδυασμούς της ορφικής παράδοσης με τη φυσική φιλοσοφία βλ. στη συνέχεια, σσ. 84-106, 476-477 και 482-486.

[249] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 131-133· J.E. Harrison, ό.π., σσ. 1-29. Τα ερμηνευτικά σχόλια της Harrison, αν και κάπως παρωχημένα, παραμένουν σημαντικά.

[250] Βλ. σχηματική αναπαράσταση της μίας όψης της επιγραφής στην J.E. Harrison, ό.π., σ. 6· το κείμενο παρατίθεται στις σσ. 7-8.

[251] Βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 182.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επαναλαμβανόμενη επωδό του ύμνου, την οποία κρίνει αρχαιότερη, στον 5ο αι. και τις στροφές του στον 4ο [252].

Ο Επιμενίδης πάντως συνδέεται στις πηγές μας με την κρητική λατρεία του Δία-κούρου και τις μυστικές εταιρείες των Κουρητών[253]. Ο θρύλος τον συνδέει με λατρευτικό σπήλαιο (άντρο) του Δία, και μάλιστα με εκείνο που μας ενδιαφέρει: ο Μάξιμος ο Τύριος (*Διαλέξεις* 10.1.a-10.1.b Hobein = Επιμενίδης 3 B 1.19-21 D-K) αναφέρει ότι ο Επιμενίδης κοιμόταν για χρόνια στο Δικταίον άντρο[254]. Μαρτυρείται επίσης ότι ο ίδιος καθιέρωσε τη λατρεία του Δία σε ένα άντρο[255]. Ο Επιμενίδης ονομαζόταν από τους Κρητικούς *νέος Κούρης*[256], ενδεχομένως διότι ταυτιζόταν με τον Δία-κούρο ως ιερέας του. Κρίνεται πιθανό το ότι ο θρύλος του Επιμενίδη «φορτώθηκε» με επεισόδια που αφορούν τη λατρεία του θεού, μια καθαρά τοπική, κρητική λατρεία. Η συγκεκριμένη πρέπει να ανάγεται σε χρόνο απώτερο από τον 5ο ή 4ο αι. π.Χ. Αυτό εξηγεί την ιδιαίτερη έμφαση που θα αποδιδόταν σε έναν τελεστή ή μάντη, ο οποίος πιθανόν συνέβαλε στην αναβίωσή της. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, αν συνδυάσουμε την πληροφορία περί ίδρυσης ιερού του Δία σε άντρο, με τα αρχαιολογικά δεδομένα που βεβαιώνουν την ύπαρξη λατρευτικών άντρων στην Κρήτη ήδη από τη μινωική περίοδο[257]. Φαίνεται ότι και το επίθετο *νέος* (*Κούρης*) υποκρύπτει την ανανέωση κάποιας ήδη υπάρχουσας λατρείας του κούρου[258].

Τόσο οι λογοτεχνικές μαρτυρίες, όσο και τα αρχαιολογικά δεδομένα, καταδεικνύουν ότι στην ανατολική Κρήτη διασώζονταν αρχαϊκές λατρείες που είχαν

---

[252] C.M. Bowra, ό.π., σσ. 197-198. Ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 132) τοποθετεί τον ύμνο στον 4ο ή 3ο αι. π.Χ.

[253] M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 132· W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism* (transl. by E.L. Minar, Jr.), (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 1972, σσ. 151-152.

[254] Το κείμενο του Μαξίμου παρουσιάζει διαφορετικές μορφές, ανάλογα με την έκδοση: *ἐν τοῦ Διὸς τοῦ Δικταίου τῷ ἄντρῳ κείμενος ὕπνῳ βαθεῖ ἔτη συχνά, ὄναρ ἔφη ἐντυχεῖν αὐτὸς θεοῖς καὶ θεῶν λόγοις, καὶ ἀληθείᾳ, καὶ δίκῃ* (Μάξιμος ο Τύριος, *Διαλέξεις* 10.1.a-10.1.b Hobein) ~ *<μέσης γὰρ> ἡμέρας ἐν Δικταίου Διὸς τῷ ἄντρῳ κείμενος ὕπνῳ βαθεῖ ἔτη συχνὰ ὄναρ ἔφη ἐντυχεῖν αὐτὸς θεοῖς καὶ θεῶν λόγοις καὶ Ἀληθείᾳ καὶ Δίκῃ* (Επιμενίδης D-K 3 B 1.19-21). Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 345.

[255] Σύμφωνα με τον Θεόπομπο (*FGrH* 115F69 Jacoby = Διογένης ο Λαέρτιος 1.115 Long), καθώς ο Επιμενίδης κατασκεύαζε ιερό των Νυμφών σε άντρο, άκουσε φωνή από τον ουρανό που του αποκάλυψε ότι το άντρο ανήκε στον Δία.

[256] Βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 151. Το επίθετο *νέος* απουσιάζει από την αναφορά του Διογένη του Λαέρτιου 1.115 Long: *Μυρωνιανὸς δὲ ἐν Ὁμοίοις* (*FHG* 4.454 Müller) *φησὶν ὅτι Κούρητα αὐτὸν ἐκάλουν Κρῆτες·* απαντά όμως στον Πλούταρχο *Σόλων* 12.7 Ziegler: [...] *καὶ παῖδα νύμφης ὄνομα Βλάστης καὶ Κούρητα νέον αὐτὸν οἱ τότ' ἄνθρωποι προσηγόρευον.* Δεδομένου ότι στο Παλαίκαστρο υπήρχε η λατρεία του Δία-κούρου, το επίθετο φαίνεται απαραίτητο προκειμένου να αποφευχθεί η σύγχυση με τον θεό. Για τον Ύμνο του Παλαίκαστρου βλ. τη σημ. 245.

[257] Για τα κρητικά άντρα βλ. και W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία: Δομή και ιστορία* [μτφρ. Η. Ανδρεάδη], [MIET] Αθήνα 1993, σσ. 149-150.

[258] Οι υποθέσεις μας δεν στοχεύουν στο να καταστήσουν ιστορική τη μορφή του Επιμενίδη: είναι όμως εύλογες –κατά τη γνώμη μας– εικασίες που επιτρέπουν οι σωζόμενες μαρτυρίες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διαφύγει από την επικράτηση της λατρείας του Ιδαίου Δία[259]. Σχετική με τον Επιμενίδη πρέπει να θεωρείται μία αναφορά του Στράβωνα (10.4.17 Meineke): σύμφωνα μ' αυτήν, περιφερειακές μικρές πόλεις της Κρήτης διέσωσαν, μετά την καταστροφή της Κνωσσού, παλαιότερα έθιμα των Κρητών[260]. Ο Επιμενίδης καταγόταν, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, από την Κνωσσό· ενδέχεται ο Στράβων να απηχεί έμμεσα κάποια παράδοση που αναφερόταν στη συμβολή του μάντη στην επιβίωση παλαιότερων λατρειών.

Ο Ύμνος του Παλαίκαστρου είναι επιπλέον το μοναδικό έργο στο οποίο απαντά η Δίκη όχι ως απλή μυθική μορφή ή αφηρημένη έννοια, αλλά ως θεότητα που σε έναν μυθικό απώτερο χρόνο συμβιώνει στη γη με τους ανθρώπους[261]. Στο κείμενό του περιγράφεται με φανερή νοσταλγία ένα εξιδανικευμένο παρελθόν. Η συγκεκριμένη αίσθηση είναι έκδηλη και σε κάποια εδάφια των *Φαιν.*: ο ποιητής, αναφερόμενος στο χρυσό γένος, περιγράφει μία ιδανική κοινωνία στην οποία η Δίκη πρωτοστατεί σε ρόλο βασίλισσας-ιέρειας[262]. Η εικόνα ενισχύεται από τον ρόλο που της αποδίδει ο ποιητής (105-106): [...] *ἀγειρομένη δὲ γέροντας / ἠέ που εἰν ἀγορῇ ἢ εὐρυχόρῳ ἐν ἀγυιῇ*), υπενθυμίζοντας ομηρικές περιγραφές βουλών γερόντων (Β 53, Ζ 113-114, Τ 303: *αὐτὸν δ' ἀμφὶ γέροντες Ἀχαιῶν ἠγερέθοντο*, Σ 503 κ.εξξ.: περιγραφή βουλής γερόντων στην ασπίδα του Αχιλλέα, ενδεχομένως από τις πιο σημαντικές αναφορές για τον Άρατο λόγω και του «μυθικού» χαρακτήρα των παραστάσεων)[263].

Ο Άρατος βέβαια απηχεί πιθανόν τον πρόλογο των ησιόδειων *Ἠοιῶν* (απ. 1.6 M-W), όπου οι θνητοί συναναστρέφονται χωρίς περιορισμούς τους θεούς: *ξυναὶ γὰρ τότε δαῖτες ἔσαν, ξυνοὶ δὲ θόωκοι*[264]. Ο Σολέας ποιητής περιγράφει ένα εξιδανικευμένο και μοναδικό παρελθόν, στο οποίο όμως το χρυσό γένος δεν ζει αυτόματα από τα αγαθά της κρόνειας περιόδου, όπως στον Ησίοδο και στο σύνολο σχεδόν των αρχαίων μαρτυριών που αφορούν τον μύθο των γενών· αντίθετα, διάγει έναν ευδαίμονα αγροτικό βίο[265]. Αυτό το

---

[259] Βασική μας πηγή είναι η J.E. Harrison, ό.π., σ. 5.

[260] *Τοὺς δὲ Κρῆτας ὀλιγωρῆσαι, κακωθεισῶν τῶν πόλεων καὶ μάλιστα τῆς Κνωσσίων, τῶν πολεμικῶν· μεῖναι δέ τινα τῶν νομίμων παρὰ Λυττίοις καὶ Γορτυνίοις καὶ ἄλλοις τισὶ πολιχνίοις μᾶλλον ἢ παρ' ἐκείνοις.* Βλ. και J.E. Harrison, ό.π., σ. 3.

[261] Σχετικά με παρόμοιες μαρτυρίες του Πλουτάρχου (κυρίως ποιητικά κείμενα που παραθέτει) για την αρχαία Σπάρτη, βλ. παρακάτω, σσ. 83-84.

[262] G. Luck, ό.π., σ. 222· F. Bellandi, ό.π., σ. 45· S. Franchet D'Espèrey, "Les métamorphoses d'Astrée", *REL* 75 (1998) 175-191 [εδώ: 181]· L. Landolfi, "Virginis inde subest facies (Germ. 96-139): Rivisitazione di un mito arateo", *Orpheus* 11 (1990) 10-20 [εδώ: 14]. Πρβ. Σόλων απ. 4 West.

[263] Βλ. και J. Martin (1998) II 203-204.

[264] Βλ. G. Luck, ό.π., σ. 230. Ο Luck επισημαίνει ότι πρόκειται για αναφορά στην ηρωική εποχή, το γένος των ηρώων. Τη σχέση με το εν λόγω ησιόδειο απόσπασμα επεσήμανε ο αρχαίος σχολιαστής (*παρὰ τὸ ἡσιόδειον· ξυναὶ* [...]. Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 275· D.A. Kidd (1997), σ. 219· J. Martin (1998) II 203.

[265] Η επισήμανση έγινε από τον Wilamowitz (*Hellenistische Dichtung*, II 263). Πρβ. A. Couat, ό.π., σ. 495: "Aratus transports us back to an age that antedates all science; to an age in which our fancy delights in

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

στοιχείο διαφοροποιεί τον Άρατο από τον Ησίοδο: τα γένη, επιπλέον, που παρουσιάζει είναι προϊόντα εκλογικευμένης, «ευημεριστικής» θα λέγαμε, ερμηνείας του μύθου. Σε κάθε περίπτωση, η αράτεια εκδοχή συνιστά ήδη ερμηνεία του Ησιόδου[266]. Είναι χαρακτηριστικό ότι γένη στον Άρατο δεν τα δημιουργεί ο Δίας: ο ποιητής μας περιγράφει τη διαδοχική εμφάνισή τους ως προϊόν γέννησης (*τεξείεσθαι*)[267], καθιστώντας έτσι τον μύθο κοινωνικο-πολιτικό παράδειγμα της προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών. Το ότι η πραγμάτευσή του εδράζεται πάνω στη μυθική μορφή της Δίκης και τον ησιόδειο μύθο των γενών μπορεί να εξηγηθεί ως προϊόν ρασιοναλιστικών ερμηνειών της μυθολογίας, ίσως στα πλαίσια κάποιου φιλοσοφικού συστήματος. Το σύνολο του αποσπάσματος θα βοηθήσει να συναχθούν ευκολότερα τα συμπεράσματά μας (*Φαιν.* 96-136):

ἀμφοτέροισι δὲ ποσσὶν ὕπο σκέπτοιο Βοώτεω
Παρθένον, ἥ ῥ ἐν χειρὶ φέρει Στάχυν αἰγλήεντα.
εἴτ' οὖν Ἀστραίου κείνη γένος, ὅν ῥά τέ φασιν
ἄστρων ἀρχαῖον πατέρ' ἔμμεναι, εἴτε τευ ἄλλου,
εὔκηλος φορέοιτο. λόγος γε μὲν ἐντρέχει ἄλλος 100
ἀνθρώποις, ὡς δῆθεν ἐπιχθονίη πάρος ἦεν,
ἤρχετο δ' ἀνθρώπων κατεναντίη, οὐδέ ποτ' ἀνδρῶν
οὐδέ ποτ' ἀρχαίων ἠνήνατο φῦλα γυναικῶν,
ἀλλ' ἀναμὶξ ἐκάθητο καὶ ἀθανάτη περ ἐοῦσα.
καί ἑ Δίκην καλέεσκον· ἀγειρομένη δὲ γέροντας 105
ἠέ που εἰν ἀγορῇ ἢ εὐρυχόρῳ ἐν ἀγυιῇ,
δημοτέρας ἤειδεν ἐπισπέρχουσα θέμιστας.
οὔπω λευγαλέου τότε νείκεος ἠπίσταντο
οὐδὲ διακρίσιος περιμεμφέος, οὐδὲ κυδοιμοῦ,
αὕτως δ' ἔζωον· χαλεπὴ δ' ἀπέκειτο θάλασσα, 110

---

seeking for the simple and sweet life, for the unchanging and limited happiness that scientific observation would seek in vain". Η διαπίστωση δικαιολογεί την ταύτιση της Δίκης με τη θεά Δήμητρα στη μεταγενέστερη παράδοση και την εισαγωγή του νόθου στ. 138 που αναφέρεται στον αστέρα *Προτρυγητήρ*· βλ. και για τα δύο θέματα E. Calderón, "Arato y la raza de bronce", σ. 143.

[266] Οι A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σ. 36, χαρακτηρίζουν τη συμβολή του Αράτου στο θέμα "[...] still a description, not a program". Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 151-164) αντιμετωπίζει ορθά την αράτεια συμβολή ως ερμηνεία του Ησιόδου. Ο ίδιος όμως παρατηρεί επιπλέον (σ. 181-182) ότι η μυθολογική παρέκβαση της Παρθένου αντιπροσωπεύει μία αποστασιοποίηση από την ησιόδεια εικόνα του θεού. Είναι φανερό ότι το συμπέρασμά του στηρίζει έμμεσα την υπόθεση χρήσης άλλων πηγών, εκτός του Ησιόδου.

[267] Ο J. Martin (1998) προτιμά –εσφαλμένα κατά τη γνώμη μας– τη διόρθωση του Kaibel (*Göttingischer gelehrte Anzeigen* [1893] 950) *τέκνα τεκεῖσθαι*. Τον Martin ακολουθεί ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 161. Πέρα από τη σχεδόν ομόφωνη μαρτυρία των χφφ., η γραφή *τεξείεσθαι* παραδίδεται και σε παπυρικό απόσπασμα των *Φαιν.* (*P.Oxy.* 4423), βλ. G.B. D'Alessio, *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXIV, London 1997, σσ. 102-108 [εδώ: 105]. Για τον όρο βλ. W. Veitch, *Greek Verbs Irregular and Defective*, (Clarendon Press) Oxford 1879, σσ. 637-638. Πρβ. N. Hopkinson, ό.π., σ. 142: "an unparalleled fut. of τίκτω – perhaps a false archaism, perhaps found by Ar. in some lost poem, perhaps corrupt"! Είμαστε περισσότερο βέβαιοι, ακολουθώντας τον Veitch, για τη γνησιότητα του τύπου. Βλ. και M. Possanza, *BMCR* 99.9.1 και Χ.Ε. Αυγερινός, *Ελληνικά* 49 (1999) 174-184 [εδώ: 176]. Για τη σχεδόν «χρησμοδοτική» πτυχή του επεισοδίου, πτυχή που ξεκινά με την προφητεία γέννησης, πρβ. «Ορφέας» απ. 194 Kern = Πρόκλος, Σχόλια στον Πλάτωνα *Κρατύλος* 404e Pasquali: *διὸ καὶ παρ' Ὀρφεῖ ἡ Δημήτηρ ἐγχειρίζουσα τῇ Κόρῃ τὴν βασιλείαν φησίν·* [...] / *τέξεαι ἀγλαὰ τέκνα* [...].

καὶ βίον οὔπω νῆες ἀπόπροθεν ἠγίνεσκον,
ἀλλὰ βόες καὶ ἄροτρα καὶ αὐτὴ πότνια λαῶν
μυρία πάντα παρεῖχε Δίκη, δώτειρα δικαίων.
τόφρ' ἦν ὄφρ' ἔτι γαῖα γένος χρύσειον ἔφερβεν.
ἀργυρέῳ δ' ὀλίγῃ τε καὶ οὐκέτι πάμπαν ἑτοίμῃ 115
ὡμίλει, ποθέουσα παλαιῶν ἤθεα λαῶν.
ἀλλ' ἔμπης ἔτι κεῖνο κατ' ἀργύρεον γένος ἦεν,
ἤρχετο δ' ἐξ ὀρέων ὑποδείελος ἠχηέντων
μουνὰξ, οὐδέ τεῳ ἐπεμίσγετο μειλιχίοισιν,
ἀλλ' ὁπότ' ἀνθρώπων μεγάλας πλήσαιτο κολώνας, 120
ἠπείλει δ᾽ἤπειτα καθαπτομένη κακότητος,
οὐδ' ἔτ' ἔφη εἰσωπὸς ἐλεύσεσθαι καλέουσιν·
«οἵην χρύσειοι πατέρες γενεὴν ἐλίποντο
χειροτέρην· ὑμεῖς δὲ κακώτερα τεξείεσθαι.
καὶ δή που πόλεμοι, καὶ δὴ καὶ ἀνάρσιον αἷμα 125
ἔσσεται ἀνθρώποισι, κακῶν δ' ἐπικείσεται ἄλγος».
ὣς εἰποῦσ' ὀρέων ἐπεμαίετο, τοὺς δ' ἄρα λαοὺς
εἰς αὐτὴν ἔτι πάντας ἐλίμπανε παπταίνοντας.
ἀλλ' ὅτε δὴ κἀκεῖνοι ἐτέθνασαν, οἱ δ' ἐγένοντο
χαλκείη γενεὴ προτέρων ὀλοώτεροι ἄνδρες, 130
οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο μάχαιραν
εἰνοδίην, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων,
καὶ τότε μισήσασα Δίκη κείνων γένος ἀνδρῶν
ἔπταθ' ὑπουρανίη, ταύτην δ' ἄρα νάσσατο χώρην,
ἥχί περ ἐννυχίη ἔτι φαίνεται ἀνθρώποισι 135
Παρθένος ἐγγὺς ἐοῦσα πολυσκέπτοιο Βοώτεω.

Σε όλη την έκταση του αποσπάσματος που παρατίθεται απαντούν σπάνιοι τύποι και νεολογισμοί. Αυτό το χαρακτηριστικό δεν πρέπει απαραίτητα να αποδοθεί σε πηγές του ποιητή: είναι περισσότερο πιθανό το ότι ο ίδιος επιδίωξε τη δημιουργία μιας αρχαϊκότερης γλωσσικής και εν γένει υφολογικής αίσθησης[268].

Στον Ύμνο του Παλαίκαστρου απαντούν κάποια στοιχεία τα οποία –κατά τη γνώμη μας– προσεγγίζουν την αράτεια εκδοχή. Η μυθική εποχή κατά την οποία η Δίκη ζούσε ανάμεσα στους ανθρώπους, σε μια κοινωνία αγροτική και ειρηνική, θυμίζει τους στ. 37-39 του Ύμνου[269]:

] ύον κατῆτος καὶ βροτὸς Δίκα κατῆχε
] πε ζῷ' ἀ φίλολβος εἰρήνα

[268] Επισημαίνουμε ενδεικτικά τη χρήση των *καλέεσκον* (105), *ἠγίνεσκον* (111), του *δημοτέρας* (107), των *νείκεος-κυδοιμοῦ* (108), του *πότνια λαῶν* (112), *τεξείεσθαι* (124), κ.ά. Βλ. συνολικά τα σχόλια του D.A. Kidd (1997), σσ. 215-231 και του J. Martin (1998) II 200-214.

[269] Η στιχομετρία είναι του J.U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, σσ. 160-161. Στον C.M. Bowra (ό.π., σ. 190) οι στίχοι αριθμούνται ως 19-20. Παραθέτουμε καταρχάς ό,τι σώζεται στη λίθινη επιγραφή.

Οι στίχοι έχουν αποκατασταθεί με ποικίλους τρόπους: ο Powell τυπώνει [*Ὧραι δὲ βρ*]*ύον κατῆτος, καὶ βροτὸς Δίκα κατῆχε, / [καὶ πάντα δι*]*ῆπε ζώ<ι>' / ἁ φίλολβος Εἰρήνα·* ο Bowra, με διαφορετική (και πιθανόν ορθότερη) στιχομετρία, προτιμά τη μορφή [*ἄγροι δὲ βρ*]*ύον κατῆτος καὶ βροτὸς Δίκα κατῆχε, / [καὶ παντοδάπ' ἄμφε*]*πε ζῷ' ἁ φίλολβος Εἰρήνα*[270]. Όπως φαίνεται, περιγράφεται η μυθική περίοδος των Κουρητών: αυτοί, με τις τεχνολογικές προόδους που εισήγαγαν, έφεραν την ευημερία. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μυθικοί δαίμονες εισήγαγαν τη δικαιοσύνη και την ειρήνη, νοούμενες ως αφηρημένες έννοιες[271]. Ο Ύμνος, κατά τη γνώμη μας, περιγράφει τη Δίκη και την Ειρήνη ως θεότητες που, λόγω και της συμβολής των μυθικών δαιμόνων, ζουν ανάμεσα στους ανθρώπους και στην ουσία τους καθοδηγούν. Στη συγκεκριμένη κατεύθυνση συνεισφέρει το ιδιαίτερα ισχυρό ρήμα *κατῆχε* (*καὶ βροτὸς Δίκα κατῆχε*): το ίδιο ισχύει, φυσικά, για το ρήμα που αποδίδεται στην Ειρήνη, είτε επιλέξουμε το *διῆ*]*πε* του Willamowitz είτε το *ἄμφε*]*πε* του Murray, που αποδέχτηκε ο Bowra[272]. Η εισαγωγή των δύο προσωποποιημένων εννοιών στα συμφραζόμενα ενδέχεται να είναι βέβαια μεταγενέστερο στοιχείο, συγκριτικά με τη μυθική εποχή της ανατροφής του κούρου-Δία από τους Κουρήτες[273]. Ίσως είναι το αποτέλεσμα της παρεμβολής κάποιου ατόμου στην παράδοση του Ύμνου[274]. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, κάποιος αποπειράθηκε να συνδέσει τα περιεχόμενα της κρητικής λατρευτικής παράδοσης με τη μυθική εποχή του Κρόνου, εκείνη δηλ. του ησιόδειου χρυσού γένους. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να συναχθεί έμμεσα από το επίθετο *Κρόνειε*, με το οποίο οι πιστοί απευθύνονται στον κούρο (στ. 1 Bowra: *ἰώ, μέγιστε κοῦρε, χαῖρέ μοι Κρόνειε* = στ. 1-2 Powell)[275]. Ας μην λησμονούμε

---

[270] Είναι φανερό ότι η αποκάτασταση του κειμένου είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η μορφή του δεύτερου από τους δύο στίχους στον Bowra μας φαίνεται περισσότερο πιθανή από την αποκατάσταση που προτίμησε ο Powell. Ιδιαίτερο πρόβλημα αποτελεί για μας η αρχή του στ. 19 Bowra = στ. 37 Powell· προτιμούμε το *Ὧραι* αντί του *ἄγροι*, βασισμένοι και στον Ιμέριο (9.19 Colonna): *Ὧραι δὲ λειμῶνας βρύουσι*. Είναι βέβαια αλήθεια ότι από το κείμενο του Ύμνο του Παλαίκαστρου απουσιάζει κάτι ανάλογο με το *λειμῶνας* του Ιμέριου, πράγμα που καθιστά προβληματική την έννοια του ρήματος (βλ. σχετικά C.M. Bowra, ό.π., σ. 192). Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι παρά τις προσπάθειες το κείμενο δεν είναι ασφαλές.

[271] Βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 192.

[272] C.M. Bowra, ό.π., σ. 192.

[273] Βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 198: "Strophes 2-4, which tell of the past activities of the Kouretes, come indeed from indigenous legend, but 4 has surely been touched by later influences when it gives leading parts to such abstractions as Justice and Peace".

[274] Ενός «λόγιου» ιερέα του Δία ενδεχομένως; Μια τέτοια παρεμβολή δεν μπορεί πάντως να ήταν αποτέλεσμα μιας πάνδημης απόφασης να συνδυαστεί ο Ύμνος με ερμηνείες που ταιριάζουν σε φιλοσοφικές Σχολές.

[275] Για το πατρωνυμικό βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 185. Ο τύπος δεν απαντά πουθενά αλλού, κάτι που ωθεί τον εν λόγω φιλόλογο να παρατηρήσει: "[...] since the common alternative Κρονίων would have been metrically just as satisfactory, we must assume that Κρόνειε had ancient local associations which could not be disregarded".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ότι στη *Θεογ.* 901-902 η «*λιπαρὴ Θέμις*» γεννά με τον Δία «*Εὐνομίην τε Δίκην τε καὶ Εἰρήνην τεθαλυῖαν*»[276]. Είναι αμφίβολο όμως αν η μαρτυρία του Ησιόδου μπορεί να ωθήσει τόσο πίσω στον χρόνο τη σύνθεση του Ύμνου: αν πράγματι η λατρεία του Κούρου ανάγεται σε μυκηναϊκές ή μινωικές πεποιθήσεις, είναι δύσκολο να αποφανθούμε ότι η *Θεογ.* συνιστά έναν *terminus ante quem* για τον συνδυασμό της Δίκης και της Ειρήνης με τη λατρεία του Κούρου, όπως απαντά στο συγκεκριμένο κείμενο.

Πράγματι, η μυθική κοινωνία που επικαλείται ο Ύμνος θυμίζει την εποχή του χρυσού γένους του Ησιόδου (*Έργα* 111-126)· επιπλέον, η αναφορά στην Ειρήνη σε σχέση με τα ζώα φάνηκε εύλογα σε κάποιους ότι απηχεί μια πυθαγορική εκδοχή ειρηνικής συμβίωσης ανθρώπων και ζώων[277] (οι άνθρωποι δεν έτρωγαν κρέας, τα ζώα δεν έτρωγαν το ένα το άλλο), όπως αυτή που απαντά στον Πλάτωνα (*Πολιτικός* 271e και *Νόμοι* 782c). Μολονότι η κρητική κοινωνία που περιγράφεται δεν είναι μυθική και στον Ύμνο γίνεται ακολούθως αναφορά στο σύνολο των παραγωγικών της δραστηριοτήτων, όπως λ.χ. η γεωργία, η αλιεία και το θαλάσσιο εμπόριο (στ. 24-25 Bowra: *ἁ[μῶν δὲ θόρ' ἐς λί]μνια, καὶ θόρ' εὔποκ' ἐς πώεα, / [κἐς λάϊ]α καρπῶν θόρε κἐς τελεσ[φόρος οἶκος]* και στ. 29-30 Bowra: [*θόρε κἐς*] *πόληας ἁμῶν, θόρε κἐς ποντοφόρος νᾶας, / θόρε κἐς ν[έος πολ]είτας, θόρε κἐς Θέμιν κλ[είταν*])[278], τα όσα προηγούνται συνιστούν έναν σαφή αιτολογικό μύθο, σύμφωνα και με την J.E. Harrison[279]. Ούτως ή άλλως, η αναφορά στη Δίκη έχει σαφέστατες μυθολογικές προεκτάσεις: αυτό που περιγράφεται είναι η αναγωγή σε μια παραδείσια εποχή (*in illo tempore*)[280], παρόμοια με την αράτεια εκδοχή του χρυσού γένους. Οι ομοιότητες είναι σημαντικές: το μυθικό γένος του Αράτου είναι πιο «ανθρώπινο» από το αντίστοιχο του Ησιόδου· εξασκεί τη γεωργία και δεν ζει αυτόματα από τα αγαθά της γης. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνάγεται για την αντίστοιχη εποχή που περιγράφεται στον Ύμνο: τα αγαθά φαίνεται να παράγονται αυτόματα. Σημαντική θεωρούμε την αναφορά στην εξουσία που ασκεί η Δίκη, *κατῆτος*: κατά τη γνώμη μας, σχετίζεται με την τελετουργική επίκληση του κούρου, *Δίκταν εἰς ἐνιαυτὸν ἔρπε καὶ γέγαθι μολπᾷ*. Αυτή επαναλαμβάνεται σταθερά στις επτά πανομοιότυπες επωδούς που

---

[276] Για τη φιλοσοφική επεξεργασία των εννοιών από τον Χρύσιππο βλ. παρακάτω, σσ. 344-348.
[277] Αντίθετα, ο C.M. Bowra, ό.π., σ. 191.
[278] Παραθέτουμε το κείμενο σύμφωνα με τον Bowra (ό.π., σ. 193), διότι θεωρούμε ότι είναι συγκριτικά ασφαλέστερο από εκείνο του Powell. Παρ' όλα αυτά, καμία βεβαιότητα δεν υπάρχει, ειδικά για το *λί]μνια* και το *οἶκος*. Στην περίπτωση του δεύτερου δίστιχου οι εν λόγω ερευνητές συμφωνούν.
[279] Ό.π., σσ. 13-29.
[280] Βλ. *Φαιν.* 100-101: [...] *λόγος γε μὲν ἐντρέχει ἄλλος / ἀνθρώποις, ὡς δῆθεν ἐπιχθονίη πάρος ἦεν* και πρβ. *Περὶ κόσμου* 397b13-14: *ἀρχαῖος μέν τις λόγος* [...].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιέχονται στο λίθινο θραύσμα της επιγραφής. Ο Bowra θεωρεί κάπως προβληματική την αναφορά στην *Θέμιδα*, λόγω της ύπαρξης του *Δίκα* δύο στροφές παραπάνω. Στον Ησίοδο *Θεογ.* 901-902 η Θέμις γεννά την Ευνομία, τη Δίκη και την Ειρήνη. Η συνύπαρξη των συγκεκριμένων εννοιών στον Ύμνο δεν αποτελεί πρόβλημα: ο Άρατος την υπαινίσσεται ίσως στους στ. 105-107: *καί ἑ Δίκην καλέεσκον· ἀγειρομένη δὲ γέροντας / ἠέ που εἰν ἀγορῇ ἢ εὐρυχόρῳ ἐν ἀγυιῇ, / δημοτέρας ἤειδεν ἐπισπέρχουσα θέμιστας*[281]. Οι δύο θεότητες αναφέρονται από κοινού και σε μελίαμβο του περίπου σύγχρονου Κερκίδα (3ος αι.), απ. 4.18-21 Powell:

> *μήποτ' οὖν ὁ τὰς Δίκας*
> *ὀφθαλμὸς ἀπεσπαλάκωται,*
> *χὠ Φαέθων μονάδι γλήνᾳ παραυγεῖ,*
> *καὶ Θέμις ἁ λιπαρὰ καταχλύωται;*

Ανάλογη είναι και η εικόνα που περιγράφει ο Σόλων (απ. 4 West). Και εδώ η Δίκη συνδυάζεται με την Ευνομία. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να συμπεράνουμε ότι το συγκεκριμένο θέμα ήταν γνωστό στην προγενέστερη παράδοση. Εκτός από τον Ησίοδο και τον Σόλωνα, ο ποιητής μας πρέπει να γνώριζε όμως και κάποιες εξιδανικευμένες αναφορές στο υπαρκτό, αν και προγενέστερο από τον ίδιο, πολιτικο-κοινωνικό σύστημα της Σπάρτης. Σε κάποια ποιητικά κείμενα περιγράφεται το συγκεκριμένο δωρικό περιβάλλον, όπως δωρικό είναι και εκείνο του Ύμνου του Παλαίκαστρου, κατά την εποχή της συγγραφής του[282]. Πρόκειται για αποσπάσματα που παραθέτει ο Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 21.3-4 Perrin[283]: στις εν λόγω αναφορές, αν τις δούμε –όπως ο Πλούταρχος– συνδυαστικά, επανέρχονται οι βουλές των γερόντων και η Δίκη[284].

---

[281] Για τη ερμηνεία και τις ομηρικές και ησιόδειες πηγές του όρου βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 220 και 205-206. Ο Σπ. Κυριαζόπουλος, «Δικαιοσύνη καὶ ἀλήθεια εἰς τὸν Ἡσίοδον» στο *Λόγος καὶ ἦθος: φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος*, [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 6], Ιωάννινα 1976, σσ. 48-80 [εδώ: 53 σημ. 1], θεωρεί ότι «*θέμιστες*» είναι οι «[...] θείοι λόγοι προς διευθέτησιν της αντιδικίας, δια να εκφράσουν τελικώς τα παραγγέλματα του Διός, [...]». Η αντιδικία αφορά μάλλον την ιδιοκτησία της γης και είναι πολύ πιθανόν ότι αυτό υπαινίσσεται και ο Άρατος (στ. 107)· γι' αυτό, αμέσως μετά (στ. 108-109) τονίζει την άγνοια του *νείκεος*, της *διακρίσιος* και του *κυδοιμοῦ*.

[282] Ο συγκεκριμένος, μολονότι διασώζει προηγενέστερο –ενδεχομένως μινωικής προέλευσης υλικό– περιέχει και στοιχεία μεταγενέστερα, όπως λ.χ. τις αναφορές στις προσωποιημένες Δίκη και Ειρήνη. Για τη χρονολόγησή του βλ. παραπάνω, σσ. 76-77 και σημ. 252. Οι επισημάνσεις μας δεν υπονοούν ότι ο Άρατος υπαινίσσεται το σπαρτιατικό πολίτευμα, μολονότι ενδέχεται να γνώριζε σχετικές αναφορές στον Πλάτωνα (βλ. σχετικά παρακάτω).

[283] Αντλούμε από τον J. Martin (1998) II 204, ο οποίος βρίσκει ομοιότητες με τις ομηρικές αναφορές στις βουλές των γερόντων (βλ. παραπάνω, σ. 78 σημ. 263).

[284] Δεν εννοούμε βέβαια ότι ο εν λόγω συγγρ. θεωρεί ότι τα δύο στοιχεία συνδυάζονται, όπως στον Άρατο. Στο κείμενό του, στο οποίο προέχει η ανάδειξη του συνδυασμού μουσικής παιδείας, δικαιοσύνης και ανδρείας, η παρουσία στα ίδια συμφραζόμενα της Δίκης με τις βουλές των γερόντων είναι τυχαία. Ο J.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὁ μὲν γὰρ (ενν. Τέρπανδρος) οὕτως πεποίηκε περὶ τῶν Λακεδαιμονίων·
ἔνθ' αἰχμά τε νέων θάλλει καὶ Μῶσα λίγεια
καὶ Δίκα εὐρυάγυια.
Πίνδαρος δέ φησιν·
ἔνθα βουλαὶ γερόντων
καὶ νέων ἀνδρῶν ἀριστεύοισιν αἰχμαὶ
καὶ χοροὶ καὶ Μοῖσα καὶ Ἀγλαΐα.

Υπάρχει βέβαια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σε έργα λυρικών ποιητών, στα οποία δικαιολογείται η προσωπική ερμηνεία και άποψη, και σε έναν αυθεντικό λατρευτικό ύμνο. Επιπλέον, η *Δίκη* του Τερπάνδρου είναι φανερά η αφηρημένη έννοια και όχι η προσωποιημένη θεότητα του Ύμνου του Παλαίκαστρου. Όσον αφορά τα συμβούλια των γερόντων, ανάλογη αναφορά απαντά στον Πλάτωνα *Νόμοι* 965a. Ο φιλόσοφος, ή κάποιες σχετικές φιλοσοφικές ερμηνείες, πρέπει να επηρέασαν τον Άρατο και στην περιγραφή της Δίκης ως ποιμενίδας των ανθρώπων. Ο Πλάτων περιγράφει παρόμοια στον *Πολιτικὸ* μία εκδοχή του μύθου των γενών, σύμφωνα με την οποία ο Θεός ποιμεναρχούσε αρχικά τους ανθρώπους (271d-274b)[285]. Η ηθική παρακμή αρχίζει τη στιγμή που ο Θεός εγκαταλείπει τον κόσμο (274b-d), κάτι που θυμίζει τη σταδιακή απομάκρυνση της Δίκης στο αράτειο κείμενο. Η αποχώρησή του προκαλεί αξιοσημείωτη ηθική παρακμή: το στοιχείο απαντά και στο επεισόδιο που μας ενδιαφέρει. Ο ποιητής όμως αντιστρέφει τη διαδικασία: η Δίκη φεύγει εξαιτίας της εξαχρείωσης των ανθρώπων, δεν την προκαλεί η ίδια με την αναχώρησή της. Ανάλογη όμως με τον Άρατο είναι η περιγραφή της εποχής του Κρόνου στους *Νόμους* 713e: η εποχή χαρακτηρίζεται από την αφθονία αγαθών, την *ἀφθονία δίκης* και την *εὐνομίαν*. Όλα αυτά επανέρχονται στον Άρατο κατά την περίοδο του χρυσού γένους αλλά και στον Ύμνο του Παλαίκαστρου. Βασισμένοι πάντως στον Πλάτωνα, κρίνουμε ότι ο Άρατος αντιλαμβάνεται την εποχή του χρυσού γένους ως την εποχή του Κρόνου.

Είναι φανερό ότι η περιγραφή του χρυσού γένους στον Άρατο αντιστοιχεί σχεδόν απόλυτα στη μυθική περίοδο του Ύμνου του Παλαίκαστρου. Τα δύο κείμενα επαναλαμβάνουν το ίδιο μοτίβο της αφθονίας υλικών αγαθών, της εγγύτητας θεών και

Martin ([1998] II 204) παραθέτει το συγκεκριμένο χωρίο του Πλουτάρχου, διότι θεωρεί ότι συνδυάζεται με σχετικές αναφορές στα ομηρικά έπη: "Les conseils d'Anciens évoquent aussi Sparte". Για το αμφιλεγόμενης γνησιότητας απόσπασμα του Τερπάνδρου βλ. Page, *Poeti Melici Graeci*, σ. 363· εκείνο του Πινδάρου είναι το απ. 199 Snell.

[285] Βλ. P. Vidal-Naquet, *Ο μαύρος κυνηγός: μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Γ. Ανδρεάδης – Π. Ρηγοπούλου), (Λιβάνης) Αθήνα 1983, σσ. 382-402 [εδώ: 393-395 και σημ. 47]. Όπως παρατηρεί ο P. Vidal-Naquet, ο Πλάτων περνά από το «ποιμενικό λεξιλόγιο», που χρησιμοποιείται για να περιγραφεί η εποχή του Κρόνου, σε λεξιλόγιο «πολιτικό» που χαρακτηρίζει την εποχή του Δία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ανθρώπων, της προσέγγισης ανθρώπων και ζώων, της κυβέρνησης των ανθρώπων από τη θεά Δίκη. Η σημαντική διαφορά που εισήγαγε ο Άρατος, η άσκηση της γεωργίας, πρέπει να ήταν προσωπική συμβολή που σχετίζεται με το θέμα του ή κάποιες άλλες θρησκευτικές παραμέτρους που θέλησε να τονίσει[286]. Εκτός από το τελευταίο, όλα τα υπόλοιπα θέματα απαντούν λίγο ή πολύ στη φιλοσοφία από τον Πλάτωνα και εξής: ίσως πρέπει να τα αντιληφθούμε ως επίδραση του θρησκευτικού στοιχείου στη φιλοσοφία[287].

Πέρα όμως από τις πρωτεύουσες πηγές που έχουμε υπόψη μας σήμερα, είναι πολύ πιθανό το ότι ο Άρατος βρήκε τον καθοριστικό ρόλο της Δίκης και σε έργο του Επιμενίδη. Η έμμεση παράδοση διασώζει μαρτυρία που αποδεικνύει ότι ο συγκεκριμένος συγγραφέας υπερτόνισε την παρουσία της Δίκης στο θεολογικό του σχήμα[288]. Πρόκειται για τον Μάξιμο τον Τύριο (*Διαλέξεις* 10.1.a-10.1.b Hobein), στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω[289]. Η εξέχουσα θέση της μαρτυρείται όμως και στην «ορφική» παράδοση: ο Ψ.-Δημοσθένης *Κατὰ Ἀριστογείτονος* 1.11 (= απ. 23 Kern) περιγράφει μια εικόνα που απηχεί την αντίληψη για τον οφθαλμό της δικαιοσύνης: αυτός φέρεται στην ελληνική σκέψη να επιβλέπει και να καταγράφει τα ανθρώπινα σφάλματα[290]· είναι πολύ ενδιαφέρον το ότι στα συμφραζόμενα η Δίκη συνδέεται με την Ευνομία (στοιχείο που εντοπίζεται στον Ησίοδο [*Θεογ.* 901-902][291] αλλά και τον Πλάτωνα [*Νόμοι* 713e])[292]: [...] *τὴν τὰ δίκαι' ἀγαπῶσαν Εὐνομίαν περὶ πλείστου ποιησαμένους, ἣ πάσας καὶ πόλεις καὶ χώρας σῴζει· καὶ τὴν ἀπαραίτητον καὶ σεμνὴν Δίκην, ἣν ὁ τὰς ἁγιωτάτας ἡμῖν τελετὰς καταδείξας Ὀρφεὺς παρὰ τὸν τοῦ Διὸς θρόνον φησὶ καθημένην πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐφορᾶν* [...]. Είναι πράγματι λυπηρή η αδυναμία μας να χρονολογήσουμε τα «ορφικά» αποσπάσματα: αν κάτι τέτοιο ήταν δυνατόν, θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε

---

[286] Βλ. στη συνέχεια, σσ. 95-106.

[287] Παρέλκει εδώ η αναφορά στα πυθαγορικά στοιχεία του πλατωνικού στοχασμού. Περιοριζόμαστε να επισημάνουμε ότι αρχαία παράδοση τα είχε επισημάνει, όπως λ.χ. τα Σχόλια στον Θεόκριτο *Εἰδ.* 14.5 Wendel, όπου ο Πλάτων χαρακτηρίζεται πυθαγόρειος.

[288] Προτιμήσαμε εδώ τον όρο «συγγραφέας», διότι αυτός περιγράφει εξίσου ικανοποιητικά τον αμφίβολης ιστορικότητας κρητικό μάντη αλλά και τον πιθανολογούμενο μεταγενέστερο Ψ.-Επιμενίδη.

[289] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 77 και σημ. 254. Θεωρούμε ότι οι Diels-Kranz είναι εγγύτερα στην αλήθεια, όταν τυπώνουν τα ονόματα των εννοιών αλήθεια και δίκη με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα.

[290] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 15-20. Δεν διαβλέπουμε όμως, όπως ο εν λόγω ερευνητής, ισχυρή σύνδεση ανάμεσα στον καταστερισμό της Δίκης και την προέλευση των άστρων ή την πεποίθηση ότι τα άστρα παρατηρούν τις πράξεις των ανθρώπων. Ο ίδιος διαπιστώνει στο συγκεκριμένο επεισόδιο απηχήσεις μιας αστρικής θρησκείας. Μολονότι διαφωνούμε με τον Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 180 σημ. 18), ο οποίος επιμένει ότι το θρησκευτικό στοιχείο στο εν λόγω τμήμα του κειμένου είναι ιδιαίτερα αμφισβητήσιμο, δεν κρίνουμε απόλυτα ορθή τη διαπίστωση του Hunter, τουλάχιστον από την άποψη της πρόθεσης του Αράτου.

[291] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 82.

[292] Βλ. παραπάνω, σ. 82.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

καλύτερα εκείνα που αναφέρονται στην εν λόγω θεά (απ. 158 Kern). Η αποσπασματική τους φύση όμως δυσχεραίνει την κατανόηση των διανοημάτων, θεολογικών και φιλοσοφικών, που περιέχουν.

Κατά τη γνώμη μας, η χρήση του λογότυπου *εἰς ἐνιαυτὸν* είναι ένα επιπλέον στοιχείο που συνδέει τις «θεολογικές» αναφορές των *Φαιν.* με τον Ύμνο του Παλαίκαστρου[293]. Μολονότι απαντά συνολικά πέντε φορές στο ποίημα[294], μία συγκεκριμένη αναφορά είναι μάλλον προβληματική[295]: τι ακριβώς εννοεί ο ποιητής με τον στίχο (34) *ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτόν*; Τι ακριβώς περιγράφει το *ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτόν*; Ο D.A. Kidd θεωρεί ότι ο Άρατος αναφέρεται στην ανατροφή του Δία έως το τέλος του πρώτου χρόνου της ζωής του, τη συμπλήρωση δηλ. ενός έτους[296]· ο J. Martin παραθέτοντας τον σχετικό στίχο από τον Ύμνο του Παλαίκαστρου παρατηρεί ότι στον ύμνο ζητείται από τον Δία να επισκεφθεί κάθε χρόνο το ιερό του[297]. Αντίθετα, θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη χρήση του λογότυπου, ειδικά στα συμφραζόμενα της ανατροφής του Δία στην Κρήτη, επιβάλλει να τον εκλάβουμε ως απήχηση συγκεκριμένων «κρητικών» θεολογικών απηχήσεων: ο ποιητής υπαινίσσεται τις πεποιθήσεις για τον ετήσιο ερχομό του κούρου στο άντρο-ιερό του και, παράλληλα, τις κοσμολογικές προεκτάσεις του ενιαύσιου κύκλου του χρόνου και τη συμπλήρωση του έτους[298]. Ο ποιητής αξιοποίησε προφανώς έναν λατρευτικό αρχαϊσμό που δεν προσφέρει απολύτως κατάλληλη σημασία στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι απαντά και σε επιγραφή (3ος αι.) από τη Θήρα, που αναφέρεται στον ερχομό θεοτήτων (*I.G.* 13. 3.

---

[293] Η J.E. Harrison (ό.π., σσ. 182-185) είναι η μόνη που συσχετίζει τη χρήση του στον Άρατο με εκείνη στον Ύμνο του Παλαίκαστρου.

[294] Η λέξη *ἐνιαυτὸς* απαντά ανεξάρτητα άλλες τρεις φορές: στ. 295 (*ἤδη πάντ' ἐνιαυτὸν ὑπὸ στείρησι θάλασσα*), 551 (*πάντ' ἐνιαυτὸν ἄγων, καί οἱ περὶ τοῦτον ἰόντι*), 1074 (*εὔδιον φαίνουσι βιβαιόμεναι* [χφφ.: *βιβαζόμεναι* Grotius, Martin, πρβ. Αριστοτέλης *Περὶ ζῴων ἱστοριῶν* 577a29-30]).

[295] Βλ. J.E. Harrison, ό.π., σ. 183: "The expression 'for the Year' is somewhat enigmatic". Χρησιμοποιείται συνολικά πέντε φορές στα *Φαιν*: η πρώτη αφορά τη δημιουργική δράση του Δία στην αστροθεσία (στ. 11: *ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν ἀστέρας*), η δεύτερη είναι η μυθική αναφορά της ανατροφής του Δία στην Κρήτη (34: *ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτὸν*), και οι υπόλοιπες αφορούν την παρατήρηση των άστρων ή την κίνησή τους στη διάρκεια ενός πλήρους έτους (741: *ἄρκιαι ἐξειπεῖν. τὰ δέ που μέγαν εἰς ἐνιαυτόν*, 748: *ἤτοι γὰρ τοὺς πάντας ἀμείβεται εἰς ἐνιαυτόν*, 1153: *τῶν ἄμυδις πάντων ἐσκεμμένος εἰς ἐνιαυτόν*).

[296] D.A. Kidd (1997), σ. 187.

[297] Βλ. J. Martin (1998) II 168. Ο ίδιος μεταφράζει: "[...] déposé le dieu enfant dans un antre et l'ont nourri pendant toute une année [...]". Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο συγκεκριμένος είναι ο μοναδικός –έστω και έμμεσος– συσχετισμός του Ύμνου με τη σχετική αναφορά στο ποίημα.

[298] Βλ. τα εξαιρετικά σχόλια της J.E. Harrison, ό.π., σσ. 182-184, με πληθώρα πηγών. Η διάκριση των όρων *ἐνιαυτός-ἔτος* απαντά και στον Πλάτωνα, αλλά και άλλους αρχαίους συγγρ.· βλ. σχετικά F. Cornford, *Plato's Cosmology: The Timaeus of Plato translated with a running commentary*, (Routledge) London 2000 (= Routledge & Kegan Paul, London 1937), σσ. 104-105 (με τις σχετικές σημ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1340: *Ἠρῶσσαι καρπὸν νέον εἰς ἐνιαυτὸν ἄγουσιν*)[299]. Κάτι ανάλογο θεωρούμε ότι συνέβη με την «αγεωγράφητη» αναφορά (*Φαιν.* 33) *Δίκτῳ ἐν εὐώδει, ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίοιο*: και αυτή μπορεί να εξηγηθεί μόνον ως δάνειο από άλλο κείμενο ή σταθερό λατρευτικό χαρακτηριστικό[300]· αυτό παρέμεινε ως απολίθωμα στην ελληνιστική ποίηση, παρά την αδυναμία του να προσφέρει απολύτως λογικό νόημα[301].

Επιπλέον, η υιοθέτηση της μυθολογίας που συνοδεύει τον λογότυπο είναι κατάλληλη για το συγκεκριμένο έργο αστρονομίας: κι αυτό, γιατί ο ποιητής αναφέρει στο προοίμιο ότι ο θεός (*Φαιν.* 11-13) [...] *ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν / ἀνδράσιν ὡράων, ὅφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.* Και εδώ απαντά το *εἰς ἐνιαυτὸν*: γίνεται μάλιστα μνεία στη συμπλήρωση του κύκλου του έτους (*ἐνιαυτὸς*). Είναι πιθανόν το ότι ο ποιητής είχε την πρόθεση να υπαινιχθεί τον συνδυασμό της μυθολογίας της ανατροφής του Δία «για ένα έτος» με τις αστρονομικές και κοσμολογικές της προεκτάσεις: ίσως ήθελε να την παρουσιάσει ως το μέτρο του *ἐνιαυτοῦ*, της συμπλήρωσης δηλ. του έτους.

Είναι φανερό ότι και η λατρεία του κρητικού κούρου εντάσσεται σε μια πανθεϊστική αντίληψη για τον κόσμο, εφόσον ο θεός καλείται να δώσει ζωή και γονιμότητα σε ζώα, καρπούς, οίκους, πόλεις, πλοία, νέους πολίτες (στ. 29-30 Bowra). Από τη συγκεκριμένη άποψη είναι κοντά και στο πανθεϊστικό μοντέλο του Αράτου (2-4: [...] *μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί, / πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα / καὶ λιμένες* [...]), μολονότι ο Δίας του ποιητή μας είναι περισσότερο «φιλοσοφικός», και όχι τόσο κοντά στη λαϊκή πίστη. Αυτό είναι βέβαια επόμενο, εφόσον θεωρούμε ότι ο ποιητής, αν γνώριζε τον ύμνο ή κάτι ανάλογο, βρήκε το θέμα στις πηγές του συνυδασμένο ενδεχομένως με «ορφικές» θεογονίες και τις ανάλογες φιλοσοφικές ερμηνείες.

---

[299] C.M. Bowra, ό.π., σ. 187· J.U. Powell, ό.π., σ. 162.

[300] Ενδεχομένως από μυστηριακές θρησκείες ή τελετές; Ο Αίλιος Αριστείδης (*Ἐλευσίνιος* 259.5-7 Dindorf) αναφέρεται στα Ελευσίνεια μυστήρια, τα οποία γίνονταν σε ετήσια βάση, σε αντίθεση με άλλες γιορτές και τελετές που γίνονταν κάθε τρία ή πέντε χρόνια. Περιγράφει μάλιστα την αρχαιότητα της σχετικής παράδοσης.

[301] Βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 185: "But the Dictaean Cave cannot be the same as Dicte itself [...]. The cult continued at Heleia in eastern Crete and must have been transferred there. [...] By the time the Hymn was composed the Cave, which is not mentioned in it, must have ceased to count. What is remembered is the connection with Dicte, which is now a different place, but has appropriated the connection with the childhood of Zeus". Πρβ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 132-133· J.E. Harrison, ό.π., σσ. 3-5. Η J.E. Harrison (σ. 3) υποστηρίζει βασισμένη σε εδάφιο του Στράβωνα (10.481 Meineke) ότι ο Ύμνος του Παλαίκαστρου διασώζει λατρευτική παράδοση που αρχικά προερχόταν από την περιοχή της Δίκτης. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο οποίος πραγματεύεται την προέλευση κρητικών θεσμών, πληθυσμοί από τις σημαντικές πόλεις της περιοχής μετακινήθηκαν στο απώτερο παρελθόν σε μικρότερους οικισμούς, όπως το σημερινό Παλαίκαστρο (αρχαία *Ἠλεία*), φέροντας μαζί τους αρχαιότερα έθιμα. Αυτό πρέπει να συνέβη σε κάποια περίοδο μετά την επικράτηση της λατρείας του Ιδαίου Δία. Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σσ. 262-264.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Νέο στοιχείο, σε σχέση με τον Ησίοδο, είναι επίσης και η έμμεση διατύπωση του συμπεράσματος ότι η σφαγή του βοός συνέτεινε στην ηθική παρακμή των ανθρώπων[302] και την επακόλουθη απέχθεια της Δίκης προς τους ανθρώπους. Ο Ησίοδος δεν προσάπτει ανάλογη επίκριση ούτε στα χειρότερα από τα γένη: συμπεραίνεται έτσι εύλογα κάποια ορφικο-πυθαγορική επίδραση στο συγκεκριμένο θέμα. Πώς όμως συνδυάστηκαν τέτοια (φαινομενικά) ετερόκλητα στοιχεία; Όπως είδαμε, το προοίμιο (1-18) και ο μύθος της ανατροφής του Δία (30-35) βρίσκονται πολύ κοντά στα περιεχόμενα «ορφικών» θεογονιών που κυκλοφορούσαν στην Αθήνα, τουλάχιστον από τον 5° ή τον 4° αι. Ακόμη και το έργο του Επιμενίδη, που είχαν υπόψη τους ο Αριστοτέλης και ο Εύδημος, συνδέεται με αυτή την «ορφική» παράδοση. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, αν σκεφτούμε ότι ο Επιμενίδης φέρεται ότι εισήγαγε κρητικές μυθολογικές παραδόσεις στην ελληνική γραμματεία. Αυτό θα σήμαινε ότι υπήρξε στην Αθήνα σύνδεση «ορφικών» με κρητικές θεογονίες, ή θεογονίες που κυκλοφορούσαν ως τέτοιες. Όσον αφορά τον μύθο της Δίκης-Παρθένου, αυτός βρίσκεται καθαρά στα πλαίσια της ησιόδειας παράδοσης. Η σύνδεση που εμείς διαγιγνώσκουμε με τον Ύμνο του Παλαίκαστρου αποδεικνύει, αν ισχύει, ότι ο ποιητής ακολούθησε κάποια πηγή που τον συνέδεε με κρητικές λατρευτικές παραδόσεις. Ενδεχομένως, η σύνδεση δεν έχει να κάνει με την Κρήτη. Κι αυτό, γιατί τα πυθαγορικά στοιχεία της αποχής της κρεοφαγίας μπορεί να είναι το κοινό χαρακτηριστικό που τα δύο έργα υιοθέτησαν από άλλες πηγές. Οι προτεινόμενες δηλ. ομοιότητες πρέπει ενδεχομένως να αναχθούν σε κοινές επιδράσεις: αυτές πρέπει τώρα να τις αναζητήσουμε.

Τα στοιχεία που τα δύο έργα μοιράζονται απαντούν σταθερά σε ερμηνείες του ησιόδειου μύθου των γενών: οι συγκεκριμένες ανάγονται σε ρασιοναλιστικές προσπάθειες ερμηνείας της ανθρώπινης προόδου. Τα πυθαγορικά στοιχεία που εντοπίζει η έρευνα, ειδικά στην περιγραφή του χρυσού γένους, φαίνεται καταρχάς ότι υιοθετήθηκαν από πηγή που είναι πολύ σχετική με τον Άρατο: τον Εμπεδοκλή. Ο Ακραγαντίνος περιγράφει με όμοιον τρόπο ένα μυθικό παρελθόν[303], χωρίς αιματηρές θυσίες και κρεοφαγία[304]. Είναι ενδιαφέρον ότι επανέρχεται εδώ το θέμα της σφαγής του βοδιού, ως αφετηρίας της ανομίας: *οὐδέ τις ἦν κείνοισιν Ἄρης θεὸς οὐδὲ Κυδοιμὸς / οὐδὲ Ζεὺς βασιλεὺς οὐδὲ*

---

[302] Για το ότι το επεισόδιο έχει ηθικό μήνυμα συμφωνεί και ο A. Schiesaro, ό.π., σσ. 12-13. Αντίθετα, ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 160-175) πιστεύει ότι ο Άρατος αφαιρεί το ηθικό μήνυμα από την αφήγησή του, άποψη με την οποία βέβαια διαφωνούμε.

[303] Η M.R. Wright (*Empedocles: The Extant Fragments*, [Yale Univ. Press] New Haven and London 1981, σ. 60) επισημαίνει ότι εδώ ο Εμπεδοκλής ακολουθεί τον Ξενοφάνη στην απόρριψη της ανθρωπομορφικής θεολογίας.

[304] Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 150) χαρακτηρίζει την πραγμάτευση του Εμπεδοκλή "Empedokles' vegetarischer Urzeit".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κρόνος οὐδὲ Ποσειδῶν, / ἀλλὰ Κύπρις βασίλεια ... / (παρεμβάλλεται σε τέσσερις στίχους η περιγραφή αναίμακτων θυσιών) και: *ταύρων δ' ἀκρήτοισι φόνοις οὐ δεύετο βωμός, / ἀλλὰ μύσος τοῦτ' ἔσκεν ἐν ἀνθρώποισι μέγιστον, / θυμὸν ἀπορραίσαντας ἐ<ν>έδμεναι ἠέα γυῖα* (D-K 31 B 128.1-3 και 8-10)[305] ~ *οὔπω λευγεαλέου τότε νείκεος ἠπίσταντο, / οὐδὲ διακρίσιος περιμεμφέος οὐδὲ κυδοιμοῦ* (παρεμβάλλεται η περιγραφή της αγροτικής κοινωνίας, με την παρουσία της Δίκης και τη χρησιμότητα του βοδιού) και: *χαλκείη γενεῇ προτέρων ὀλοώτεροι ἄνδρες, / οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο μάχαιραν / εἰνοδίην, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων* (*Φαιν.* 108-109 και 130-132). Η αντιστοιχία σε επίπεδο διανοημάτων και ορολογίας είναι έκδηλη[306]: ο ποιητής είναι φανερό ότι έχει υπόψη του την ιδανική κοινωνία του θεϊκού στοιχείου και των ανθρώπων. Σ' αυτήν προεξάρχει, όπως και στον Άρατο, μία θηλυκή θεότητα, η *Κύπρις*. Η σχέση των δύο κειμένων είναι τόση που προκάλεσε τη σύγχυση παλαιότερων εκδοτών του Εμπεδοκλή: αυτοί περιελάμβαναν εσφαλμένα τους στ. 131-132 των *Φαιν.* στα αποσπάσματα του Ακραγαντίνου, ή αδυνατούσαν να τους ταυτίσουν, ή τους απέδιδαν ακόμη και στον Πυθαγόρα[307].

Είναι φανερό ότι και ο Εμπεδοκλής αναφέρεται στη μυθική εποχή που θα χαρακτηριζόταν «εποχή του χρυσού γένους», μολονότι τη διακρίνει από την εποχή του Κρόνου με την οποία, συνήθως, ταυτίζεται. Οδηγούμαστε, επομένως, αναπόφευκτα στα κείμενα αρχαίων συγγραφέων που αναμίχθηκαν στην πραγμάτευση του σχετικού μύθου. Κι αυτό, γιατί το επεισόδιο της Δίκης στα *Φαιν.* συνδυάζει, όπως έγινε φανερό, τον εν λόγω μύθο (*Έργα* 106-201) με τον μύθο της Δίκης (*Έργα* 256-262). Ο Άρατος είχε βέβαια υπόψη του πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις, ορισμένες από τις οποίες συνιστούσαν φιλοσοφική ερμηνεία της ανθρώπινης κοινωνίας: οι διανοητές μοιράζονταν σε εκείνους που πρέσβευαν την πρόοδο και την εξέλιξη των κοινωνιών και σε άλλους που ήταν οπαδοί ενός «πολιτιστικού πεσιμισμού». Η υπόθεση ότι ο ποιητής έγραψε γνωρίζοντας

---

[305] Η M.R. Wright (*Empedocles*, σ. 143) τυπώνει (απ. 118.10 = 31 B 128.10 D-K) *ἐέδμεναι*.

[306] A. Traglia, "Reminiscenze empedoclee nei «Fenomeni» di Arato", στο *Miscellanea di studi Alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*, (Bottega d'Erasmo) Torino 1963, σσ. 382-393 [εδώ: 382-387]. Βλ. τις παρατηρήσεις του F. Bellandi, ό.π., σσ. 46-48, για τη σχέση του Αράτου με το λεξιλόγιο του Εμπεδοκλή. Επίσης, ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 155 σημ. 22) επισημαίνει τις ομοιότητες ανάμεσα στα δύο κείμενα (βλ. ακόμη στον ίδιο, σ. 156 σημ. 26, για τον υπαινιγμό του Αράτου στο D-K 31 B 35.13 [*διακρίσιος περιμεμφέος* ~ *Φιλότητος ἀμεμφέως*]· A. Traglia, ό.π., σσ. 385-387). Βλ. και M.R. Wright, *Empedocles*, σσ. 282-283.

[307] Για αναφορά στα σφάλματα των Diels, Βερναρδάκη και Delatte βλ. A. Traglia, ό.π., σ. 382 σημ. 1, 5, 6. Ενδεχομένως, το ότι ο Πλούταρχος παραθέτει από κοινού Άρατο και Εμπεδοκλή *Περὶ σαρκοφαγίας* 998a συνέβαλε στη σύγχυση. Τους αράτειους στίχους ταύτισε ο E. Bignone, *Empedocle*, Torino 1914, σ. 514.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα, δικαιολογεί ενδεχομένως την ύπαρξη «φιλοσοφικών» αναζητήσεων σε ένα καθαρά μυθικό επεισόδιο[308].

Στα πλαίσια αυτά, η απόπειρα να συσχετιστούν τα πυθαγορικά στοιχεία του επεισοδίου με την ενδιάμεση συμβολή του Θεοφράστου είναι –κατά τη γνώμη μας– απόλυτα ορθή[309]. Ο Πορφύριος ο Τύριος παραθέτει στο *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.5 κ.εξξ. Nauck εκτενή αποσπάσματα από το *Περὶ εὐσεβείας* του Ερέσιου φιλοσόφου. Η στόχευση του περιπατητικού αφορά τις θρησκευτικές πρακτικές διαχρονικά, και μόνον έμμεσα τον οδηγεί σε συσχετισμούς με το χρυσό γένος. Το σημαντικό είναι ότι ο Θεόφραστος παραθέτει στο εν λόγω κείμενο το απ. 128 του Εμπεδοκλή (*Περὶ εὐσεβείας* απ. 12), αποδεικνύοντας ότι τα δύο κείμενα, και δια της επαγωγής και εκείνο του Αράτου, απηχούν τα ίδια θεολογικά συμφραζόμενα. Στο σύνολο της πραγμάτευσης (στη μορφή που παραδίδεται) ο Θεόφραστος επαναλαμβάνει κάποια βασικά χαρακτηριστικά: (1) Την αναγωγή στην απαρχή του χρόνου, σε μία «μυθική» περίοδο που δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί χρονικά (*Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.5.1 Nauck = *Περὶ εὐσεβείας* απ. 2 Pötscher: *ἀνάριθμος μέν τις ἔοικεν εἶναι χρόνος* [...]). Η χρονική μετάθεση είναι τόση που μας οδηγεί στις αρχές της φυσικής εξέλιξης: από τα πρώτα φυτά που παρήγαγε η γη έως τη σταδιακή εμφάνιση των ζώων. Υπήρχε βέβαια ήδη ο άνθρωπος (*Π. ἀπ. ἐμψ.* 2.5.1-17 = *Π. εὐσ.* απ. 2). (2) Οι άνθρωποι είναι αποκλειστικά χορτοφάγοι και απουσιάζουν ολότελα οι αιματηρές θυσίες· ο Θεόφραστος το αποδίδει στην απουσία των ζώων και στην έλλειψη πραγματικής ανάγκης. (3) Ακολουθεί η σταδιακή ανάμειξη σε θυσίες: αυτή οδήγησε ακόμη και σε ανθρωποθυσίες. Τα γένη των ανθρώπων διακρίνονται σε *ἄθεα* και σε *κακόθεα* (*Π. εὐσ.* απ. 3). Οι θυσίες των ζώων περιγράφονται ως εναλλακτική επιλογή. Ο Θεόφραστος αποδίδει την έναρξη της βρώσης των ζώων σε κάποιον λιμό ή άλλη δυστυχία (*Π. ἀπ. ἐμψ.* 2.9.1-4 = *Π. εὐσ.* απ. 4 και 6-7). (4) Ως συνέπεια των παραπάνω, γεννήθηκαν οι πόλεμοι και οι αντιδικίες των ανθρώπων. Ο φιλόσοφος αναφέρεται σε διάφορα σημεία στην εσφαλμένη εντύπωση ότι οι θεοί αρέσκονται σε αιματηρές θυσίες:

---

[308] Δεν είναι βέβαια πρόθεσή μας να εμπλακούμε στη συζήτηση του θέματος, το οποίο εξετάστηκε σε βάθος από τους A.O Lovejoy – G. Boas (ό.π.) και τον L. Edelstein (ό.π.).

[309] Βλ. J. Martin (1998) II 212-213. Και ο E. Calderón ("Arato y la raza de bronce", σσ. 148-149) επισημαίνει ως σχετική την πυθαγορικού χαρακτήρα πραγμάτευση του Θεοφράστου. Το έχει επίσης επισημάνει ο F. Bellandi, ό.π., σσ. 51-52.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όπως επισημαίνει αντίθετα, αυτοί προτιμούν την απλούστερη και αγνότερη προσφορά, αρκεί να είναι τακτική (*Π. εὐσ.* απ. 8-10)[310].

Η μαρτυρία του Θεοφράστου είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι αποκαλύπτει την ύπαρξη φιλοσοφικής ερμηνείας της ανθρώπινης προόδου, ερμηνεία που αφορούσε και τον ησιόδειο μύθο των γενών. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Άρατος δεν ανέγνωσε τον Εμπεδοκλή, πηγή που αξιοποίησε και υφολογικά ως μέρος της διδακτικής παράδοσης[311]. Ειδικά όμως ο Θεόφραστος υπήρξε σημαντική πηγή του Αράτου, όπως θα φανεί στη συνέχεια[312]. Κατά πάσα πιθανότητα, στη σκέψη του ποιητή υπήρχε –σε σαφή εξάρτηση από τον εν λόγω περιπατητικό– η σύνδεση ανάμεσα στις αιματηρές θυσίες και την επακόλουθη φιλονικία και τη βία ανάμεσα στους ίδιους τους ανθρώπους[313]. Και στα τρία κείμενα η απουσία αιματηρών θυσιών συμπίπτει με την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι ο Άρατος δεν περιορίζει την *κακοεργὸν* μάχαιρα στη σφαγή των ζώων, μολονότι ο όρος περιγράφει πράγματι το ιερατικό μαχαίρι της θυσίας[314]. Όπως παρατηρεί ο Θεόφραστος (απ. 12) ερμηνεύοντας τους στίχους του Εμπεδοκλή που παραθέσαμε παραπάνω, *τῆς γὰρ οἶμαι φιλίας* (ας σημειωθεί εδώ ότι ο φιλόσοφος ερμηνεύει με τον όρο «φιλία» το *Κύπρις* του Εμπεδοκλή)[315] *καὶ τῆς περὶ τὸ συγγενὲς αἰσθήσεως πάντα κατεχούσης, οὐδεὶς οὐθὲν ἐφόνευεν, οἰκεῖα δὲ νομίζων τὰ λοιπὰ τῶν ζῴων. ἐπεὶ δὲ Ἄρης καὶ Κυδοιμὸς καὶ πᾶσα μάχη καὶ πολέμων ἀρχὴ κατέσχεν, τότε πρῶτον οὐθεὶς οὐθενὸς ὄντως ἐφείδετο τῶν οἰκείων.*

Παραμένοντας στα πλαίσια της φιλοσοφίας, πρέπει να επισημάνουμε ότι στο θέμα

---

[310] Το ότι η άποψη αυτή του Θεοφράστου είναι πυθαγόρεια στην προέλευσή της αποδεικνύεται και από τη μαρτυρία του Φιλοστράτου *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* 1.1 Kayser. Βλ. και E. Calderón, "Arato y la raza de bronce", σ. 145.

[311] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 123-129, 469 σημ. 152, 476-477 και 482-486.

[312] Ο Άρατος άντλησε εκτενώς από έργα του περιπατητικού, ειδικά σε τεχνικά θέματα φυσικής ιστορίας και προγνωστικών. Βλ. στη συνέχεια, σσ. 163-199.

[313] Την άποψη διατυπώνει ο J. Martin (1998) II 213· πρβ. Πορφύριος *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 4.2.64 Nauck: *διὸ πόλεμος οὐκ ἦν, ὡς ἂν ἀδικίας ἐξεληλαμένης· συνεισῆλθεν δὲ ὕστερον καὶ πόλεμος καὶ εἰς ἀλλήλους πλεονεξία ἅμα τῇ τῶν ζῴων ἀδικίᾳ.* Ας σημειωθεί όμως ότι ο Martin παραβλέπει τη συμβολή του περιπατητικού Δικαιάρχου πάνω στο θέμα, όπως άλλωστε και το σύνολο των ερευνητών. Βλ. περισσότερα στη συνέχεια.

[314] Διαφωνούμε έτσι με τον E. Calderón, "Arato y la raza de bronce", σσ. 146-151. Ο εν λόγω ερευνητής έχει συγκεντρώσει πράγματι αρκετές μαρτυρίες που στηρίζουν τη σύνδεση του όρου με τις θυσίες και όχι με τη χρήση του ως πολεμικού όπλου ή γενικά όπλου κατά των ανθρώπων. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Άρατος περιόρισε τη χρήση του μόνον στην περιγραφή της θυσίας του βοδιού, μολονότι συμφωνούμε μαζί του ότι το θέμα της *βοοκτασίας* κατέχει σημαντική θέση και δεσπόζει στο επεισόδιο της Δίκης. Όμως δεν είναι αυτό το αποκλειστικό και βασικό θέμα του επεισοδίου. Αρκετά χρήσιμη και η πραγμάτευση του F. Bellandi, ό.π., σσ. 49-51. Είμαστε της γνώμης ότι ο ποιητής ενδιαφέρεται πρώτιστα να περιγράψει την πρόοδο των κοινωνιών με βασικό μοτίβο τη γεωργία και πάντα στα πλαίσια μιας συγκαλυμμένης θεογονίας.

[315] Ο Θεόφραστος ερμηνεύει τον Εμπεδοκλή βασισμένος στο έργο του· ο Ακραγαντίνος την ταυτίζει με τη Φιλία σε διάφορους στίχους του (D-K 31 B 73, B 75, B 95, B 98), βλ. M.R. Wright, *Empedocles*, σ. 283.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συμμετείχε έμμεσα και ο Πλάτων· στους *Νόμους* 782c αναφερόμενος σε άλλη εποχή παρατηρεί, *ἀκούομεν ἐν ἄλλοις, ὅτε οὐδὲ βοὸς ἐτόλμων μὲν γεύεσθαι* [...]). Την εποχή μάλιστα αυτή την ονομάζει «ορφική ζωή» ([...] *ἀλλὰ Ὀρφικοί τινες λεγόμενοι βίοι ἐγίγνοντο ἡμῶν τοῖς τότε* [...]). Δεν είναι άσχετη με το ερώτημα η διαπίστωση ότι ο Άρατος φαίνεται να προσέδωσε εσκεμμένα στο χρυσό γένος έναν πυθαγόρειο χαρακτήρα, προσεγγίζοντας με την πρακτική αυτή προγενέστερές του φιλοσοφικές πηγές[316].

Η έρευνα οδηγεί όμως σε ανάλογα συμπεράσματα και για άλλους περιπατητικούς: ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη, μαθητής του Αριστοτέλη με ιδιαίτερη φήμη κατά την αρχαιότητα[317], περιέγραψε στο έργο του *Βίος Ἑλλάδος* την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Στο σημαντικό αυτό κείμενο πολιτικοκοινωνικού στοχασμού[318] εντοπίζεται – κατά τη γνώμη μας– σημείο επαφής με τον Άρατο. Φρονούμε ότι, εκτός από τον Θεόφραστο και την ερμηνεία του πάνω στο κείμενο του Εμπεδοκλή, η ανθρωπολογική και κοινωνιολογική οπτική[319] του Αράτου επηρεάστηκε επιπλέον από τον Δικαίαρχο από τη Μεσσήνη: και ο συγκεκριμένος περιπατητικός αναλύει τον ησιόδειο μύθο των γενών ως κοινωνιολογικό παράδειγμα. Το κείμενό του διασώζει και πάλι ο Πορφύριος ο Τύριος (*Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 4.2.3-4.2.64 Nauck): πρόκειται για το απ. 49 Wehrli[320] από το έργο· *Βίος Ἑλλάδος*. Ο Δικαίαρχος βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, πολύ κοντά στην αράτεια εκδοχή, αλλά και τη θεοφράστεια ερμηνεία του παρελθόντος[321]:

> *τῶν τοίνυν συντόμως τε ὁμοῦ καὶ ἀκριβῶς τὰ Ἑλληνικὰ συναγαγόντων ἐστὶν καὶ ὁ περιπατητικὸς Δικαίαρχος, ὃς* [...] *τοὺς παλαιοὺς καὶ ἐγγὺς θεῶν φησὶ γεγονότας, βελτίστους τε ὄντας φύσει καὶ τὸν ἄριστον ἐζηκότας βίον, ὡς*

---

[316] Τη σχέση των συγκεκριμένων στίχων με πυθαγορικές και εμπεδόκλειες συλλήψεις εντόπισε ο Πλούταρχος *Περὶ σαρκοφαγίας* Β΄ 998a Hubert. Βλ. και W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 120 κ.εξξ. Βλ. και παρακάτω, σσ. 482-485.

[317] Ο Δικαίαρχος έζησε γύρω στο 300 π.Χ. Η συμβατική αυτή χρονολογία αναφέρεται μάλλον στην περίοδο της ακμής του, εφόσον υπήρξε μαθητής του Αριστοτέλη που πρέπει να είχε αποβιώσει έως και δύο δεκαετίες πριν. Οι απόψεις του Δικαιάρχου αξιοποιήθηκαν από τους Ερατοσθένη, Παναίτιο, Ποσειδώνιο, Ιώσηπο και Πλούταρχο· θα προσθέταμε και τον Άρατο. Ο Κικέρων τον περιγράφει ως "mirabilis vir" (*Ad Att.* 2.2), "peripateticus magnus et copiosus" (*De off.* 1.2) και ο Varro "doctissimus homo" (*De re rustica* 1.2). Βλ. A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σ. 93· L. Edelstein, ό.π., σ. 134-135. Για τη σχέση Κικέρωνα-Δικαιάρχου βλ. στη συνέχεια, σ. 95.

[318] Βλ. A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σ. 93. Το έργο του Δικαιάρχου χαρακτηρίζεται "the earliest *Kulturgeschichte*", βλ. σ. 93 σημ. 152 (με περισσότερη βιβλιογραφία).

[319] Χρησιμοποιούμε τους όρους γνωρίζοντας ότι στην περίοδο που μας απασχολεί δεν υπήρχαν διαμορφωμένες ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές σπουδές και έρευνες, όπως τις εννοούμε σήμερα. Πολλές σχολές όμως είχαν διαμορφώσει τις πρώτες υποτυπώδεις ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές διαπιστώσεις, όπως λ.χ. οι περιπατητικοί.

[320] Από την έκδοση του F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles* I, (Schwabe) Basel 1967.

[321] Τη συσχέτιση ανάμεσα στα συγκεκριμένα αποσπάσματα των Θεοφράστου-Δικαιάρχου έκανε ο P. Vidal-Naquet, ό.π., σσ. 382-387 (ο συγγρ. δεν συσχετίζει όμως τον Δικαίαρχο με την αράτεια εκδοχή του μύθου) και ο F. Solmsen, "Aratus on The Maiden and the Golden Age", σ. 127 σημ. 2.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χρυσοῦν γένος νομίζεσθαι παραβαλλομένους πρὸς τοὺς νῦν, κιβδήλου καὶ φαυλοτάτης ὑπάρχοντας ὕλης, μηδὲν φονεύειν ἔμψυχον. ὃ δὴ καὶ τοὺς ποιητὰς παριστάντας χρυσοῦν μὲν ἐπονομάζειν γένος,

ἐσθλὰ δὲ πάντα, λέγειν,
τοῖσιν ἔην· καρπὸν δ' ἔφερεν ζείδωρος ἄρουρα
αὐτομάτη πολλόν τε καὶ ἄφθονον· οἳ δ' ἐθελημοὶ
ἥσυχοι ἔργ' ἐνέμοντο σὺν ἐσθλοῖσιν πολέεσσιν. [322]

ἃ δὴ καὶ ἐξηγούμενος ὁ Δικαίαρχος τὸν ἐπὶ Κρόνου βίον τοιοῦτον εἶναι φησίν· εἰ δεῖ λαμβάνειν μὲν αὐτὸν ὡς γεγονότα καὶ μὴ μάτην ἐπιπεφημισμένον, τὸ δὲ λίαν μυθικὸν ἀφέντας, εἰς τὸ διὰ τοῦ λόγου φυσικὸν ἀνάγειν. αὐτόματα μὲν γὰρ πάντα ἐφύετο, εἰκότως· οὐ γὰρ αὐτοί γε κατεσκεύαζον οὐθὲν διὰ τὸ μήτε τὴν γεωργικὴν ἔχειν πω τέχνην μήθ' ἑτέραν μηδεμίαν ἁπλῶς. τὸ δ' αὐτὸ καὶ τοῦ σχολὴν ἄγειν αἴτιον ἐγίγνετο αὐτοῖς καὶ τοῦ διάγειν ἄνευ πόνων καὶ μερίμνης, εἰ δεῖ τοῦ γλαφυρωτάτων ἰατρῶν ἐπακολουθῆσαι δεῖ διανοίᾳ, καὶ τοῦ μὴ νοσεῖν. τὸ οὐθὲν γὰρ εἰς ὑγίειαν αὐτῶν μεῖζον παράγγελμα εὕροι τις ἂν ἢ τὸ μὴ ποιεῖν περιττώματα, ὧν διὰ παντὸς ἐκεῖνοι καθαρὰ τὰ σώματα ἐφύλαττον. οὔτε γὰρ τῆς φύσεως ἰσχυροτέραν τροφὴν [ἀλλ' ἧς ἡ φύσις ἰσχυροτέρα] προσεφέροντο, οὔτε τὴν πλείω τῆς μετρίας διὰ τὴν ἑτοιμότητα, ἀλλ' ὡς πολλὰ τὴν ἐλάττω [τῆς ἱκανῆς] διὰ τὴν σπάνιν. ἀλλὰ μὴν οὐδὲ πόλεμοι αὐτοῖς ἦσαν οὐδὲ στάσεις πρὸς ἀλλήλους· ἆθλον γὰρ οὐθὲν ἀξιόλογον ἐν τῷ μέσῳ προκείμενον ὑπῆρχεν, ὑπὲρ ὅτου τις ἂν διαφορὰν τοσαύτην ἐνεστήσατο. ὥστε τὸ κεφάλαιον εἶναι τοῦ βίου συνέβαινεν σχολήν, ῥαθυμίαν ἀπὸ τῶν ἀναγκαίων, ὑγίειαν, εἰρήνην, φιλίαν. τοῖς δ' ὑστέροις ἐφιεμένοις μεγάλων καὶ πολλοῖς περιπίπτουσι κακοῖς ποθεινὸς εἰκότως ἐκεῖνος ὁ βίος ἐφαίνετο. δηλοῖ δὲ τὸ λιτὸν τῶν πρώτων καὶ αὐτοσχέδιον τῆς τροφῆς τὸ μεθύστερον ῥηθὲν ἅλις δρυός, τοῦ μεταβάλλοντος πρώτου, οἷα εἰκός, τοῦτο φθεγξαμένου. ὕστερον ὁ νομαδικὸς εἰσῆλθεν βίος, καθ' ὃν περιττοτέραν ἤδη κτῆσιν προσπεριεβάλοντο καὶ ζῴων ἥψαντο, κατανοήσαντες ὅτι τὰ μὲν ἀσινῆ ἐτύγχανεν ὄντα, τὰ δὲ κακοῦργα καὶ χαλεπὰ· καὶ οὕτω δὴ τὰ μὲν ἐτισάθευσαν, τοῖς δ' ἐπέθοντο, καὶ ἅμα τῷ αὐτῷ συνεισῆλθεν πόλεμος. καὶ ταῦτα, φησίν, οὐχ ἡμεῖς, ἀλλ' οἱ τὰ παλαιὰ ἱστορίᾳ διεξελθόντες εἰρήκασιν. ἤδη γὰρ ἀξιόλογα κτήματα ἦν ὑπάρχοντα, οἳ μὲν ἐπὶ τὸ παρελέσθαι φιλοτιμίαν ἐποιοῦντο, ἀθροιζόμενοί τε καὶ παρακαλοῦντες ἀλλήλους, οἳ δ' ἐπὶ τὸ διαφυλάξαι. προϊόντος δὲ κατὰ μικρὸν οὕτω τοῦ χρόνου, κατανοοῦντες ἀεὶ τῶν χρησίμων εἶναι δοκούντων, εἰς τὸ τρίτον τε καὶ γεωργικὸν ἐνέπεσον εἶδος. ταυτὶ μὲν Δικαιάρχου τὰ παλαιὰ τῶν Ἑλληνικῶν διεξιόντος μακάριόν τε τὸν βίον ἀφηγουμένου τῶν παλαιοτάτων, ὃν οὐχ ἧττον τῶν ἄλλων καὶ ἡ ἀποχὴ τῶν ἐμψύχων συνεπλήρου. διὸ πόλεμος οὐκ ἦν, ὡς ἂν ἀδικίας ἐξεληλαμένης· συνεισῆλθεν δὲ ὕστερον καὶ πόλεμος καὶ εἰς ἀλλήλους πλεονεξία ἅμα τῇ τῶν ζῴων ἀδικίᾳ.

Είναι φανερή η σχέση ανάμεσα στα κείμενα που εξετάζουμε· την αποδίδουμε όχι τόσο στην κοινή θεματική, όσο στην εξάρτηση των συγγραφέων από κοινές πηγές και την αξιοποίηση κοινών ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Φαίνεται καταρχάς ότι ο Άρατος ακολουθεί τον Δικαίαρχο στα θέματα της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Ο ποιητής ενδιαφέρεται για την ερμηνεία της ανθρώπινης προόδου: κι αυτό, γιατί το θέμα συνδυάζεται σταθερά στα *Φαιν.* με την ανακάλυψη της αστρονομίας και τις γνωστικές

[322] Ησίοδος *Έργα* 116 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δυνατότητες του ανθρώπου. Ενδιέφερε μάλιστα τη φιλοσοφία ήδη από τον 4ο αι.[323], όπως αποδεικνύουν τα κείμενα που παραθέσαμε ως πηγές του Αράτου. Μολονότι ο Δικαίαρχος παρουσιάζει μία κοινωνία από την οποία απουσιάζει η ιδιοκτησία και ειδικά η γεωργία (*οὐ γὰρ αὐτοί γε κατεσκεύαζον οὐθὲν διὰ τὸ μήτε τὴν γεωργικὴν ἔχειν πω τέχνην μήθ' ἑτέραν μηδεμίαν ἁπλῶς*), είναι φανερές οι ομοιότητες με την αράτεια εκδοχή: καταρχάς, είναι κοινή στους δύο συγγρ. η πεποίθηση ότι η μακάρια περίοδος του «χρυσού γένους» χαρακτηριζόταν από την άμεση επαφή των θεών και των ανθρώπων: *ὃς* [...] *τοὺς παλαιοὺς καὶ ἐγγὺς θεῶν φησὶ γεγονότας*. Η προέλευση της σκέψης μπορεί βέβαια να αναχθεί στον Πλάτωνα ή γενικά στη φιλοσοφία που αποπειράθηκε να ερμηνεύσει ρασιοναλιστικά τον ησιόδειο μύθο των γενών[324]. Ο Δικαίαρχος όμως δεν αντιμετωπίζει το υλικό ως μύθευμα· κρίνει ότι περικλείει κάποια αλήθεια, αρκεί να αναχθούμε από τον «μυθολογικό» στον «φυσικό» τρόπο ερμηνείας (*τὸ δὲ λίαν μυθικὸν ἀφέντας, εἰς τὸ διὰ τοῦ λόγου φυσικὸν ἀνάγειν*)[325]. Η ορολογία που χρησιμοποιεί αποκαλύπτει ήδη την πρόθεση εκλογίκευσης του μύθου[326], καθαρά ως προϊόν φιλοσοφικών αναζητήσεων[327]. Η διαφορά πάντως στην περιγραφή του χρυσού γένους μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της εξάρτησης του Αράτου και από άλλες πηγές[328]. Βασική αντίθεση παρατηρείται όμως στον τρόπο ζωής: ο Δικαίαρχος επισημαίνει την *σπάνιν* της τροφής, ενώ ο Άρατος περιγράφει την κοινωνία του χρυσού γένους να διαθέτει αφθονία σε υλικά αγαθά. Απαντούν όμως κάποια κοινά σημεία: (1) το σχήμα των τριών γενών αντί των πέντε του Ησιόδου· (2) η αποχή από τη βρώση κρέατος, όπως και στον Θεόφραστο· (3) η έλλειψη φιλονικίας και προστριβών· (4) ο απαισιόδοξος τόνος που διακρίνεται εν μέρει στην αφήγηση του Αράτου.

Και στον Δικαίαρχο είναι φανερή η σχέση με το κείμενο του Εμπεδοκλή· κρίνουμε ότι η φράση «*ἀλλὰ μὴν οὐδὲ πόλεμοι αὐτοῖς ἦσαν οὐδὲ στάσεις πρὸς ἀλλήλους*» απηχεί το εμπεδόκλειο (D-K 31 B 128.1-3) *οὐδέ τις ἦν κείνοισιν Ἄρης θεὸς οὐδὲ Κυδοιμὸς* (πρβ. Θεόφραστος [...] *ἐπεὶ δὲ Ἄρης καὶ Κυδοιμὸς καὶ πᾶσα μάχη καὶ πολέμων ἀρχὴ κατέσχεν* [...] και το αράτειο *οὔπω λευγαλέου τότε νείκεος ἠπίσταντο,*

---

[323] Βλ. τις μαρτυρίες που καταγράφει ο L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*.
[324] Δεν αποκλείεται να στράφηκε και στον πρόλογο των *Ἠοιῶν*, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 78.
[325] Βλ. και P. Vidal-Naquet, ό.π., σ. 383.
[326] Βλ. P. Vidal-Naquet (ό.π., σ. 384) θεωρεί ότι οι Θεόφραστος και Δικαίαρχος «[...] "ιστορικοποιούν" μύθους πολύ πιο αρχαίους από τους ίδιους».
[327] Είναι πολύ πιθανό να παρεμβάλλονται εδώ σχόλια του Πορφυρίου, εφόσον η διάκριση σε μυθικό και φυσικό, ως μεθόδους ανάλυσης, φαίνεται να απηχεί τη στωική διάκριση της φιλοσοφίας. Βλ. 371-373.
[328] Βλ. παραπάνω, σ. 85 κ.εξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

/ οὐδὲ διακρίσιος περιμεμφέος οὐδὲ κυδοιμοῦ). Δεν θα αποκλείαμε εξάρτηση του Δικαιάρχου από τον Θεόφραστο ή ακόμη και το αντίθετο. Είναι φανερό το ότι οι δύο διανοητές μοιράζονται μια κοινή αντίληψη, η οποία ήταν προφανώς προϊόν του Λυκείου.

Ο Δικαίαρχος αντιλαμβάνεται τα τρία γένη ως σύμβολα τριών περιόδων προόδου στην ανθρώπινη ιστορία. Οι μεταβολές που συμβαίνουν, με τον τρόπο που περιγράφονται, αποτελούν συνοπτικές σχηματοποιήσεις ευρύτερων χρονικών περιόδων. Ο Άρατος φαίνεται να συμφωνεί με αυτό, μολονότι η απευθείας συνομιλία της Δίκης με τα γένη (ένα καθαυτό ποιητικό εύρημα) φαίνεται να συμπτύσσει τον χρόνο σε μια κοντινή διαδοχή. Όσον αφορά την εξάρτηση από τον Θεόφραστο, νομίζουμε ότι το απ. 12 του *Περὶ εὐσεβείας* αποδεικνύει ότι ο ποιητής δεν αναφέρεται απλά και μόνο στη σφαγή και βρώση των ζώων: είναι πιθανότερο ότι υπαινίσσεται τον φόνο ανθρώπου από άνθρωπο. Νομίζουμε ότι το *ἀνάρσιον αἷμα* (*Φαιν.* 125) αναφέρεται στη στροφή προς τον ανθρώπινο φόνο (δεν θα αποκλείαμε και υπαινιγμό στην ανθρωποθυσία) και όχι απλώς τη θυσία εμψύχων. Εξάλλου, το ίδιο το κείμενο περιέχει την προφητεία της Δίκης, που κάνει λόγο για πόλεμο ανάμεσα στους ανθρώπους (125-126): *καὶ δή που πόλεμοι, καὶ δὴ καὶ ἀνάρσιον αἷμα / ἔσσεται ἀνθρώποισι, κακῶν δ' ἐπισκείσεται ἄλγος* [...][329].

Μία έμμεση απόδειξη για τη σχέση του Αράτου με τη συμβολή του Δικαιάρχου στο θέμα λαμβάνουμε από τον Κικέρωνα: ο Λατίνος διανοητής έλαβε υπόψη του στη μετάφραση των *Φαιν.* το συγκεκριμένο απόσπασμα του Δικαιάρχου[330]. Η συγκεκριμένη μεταφορά στη λατινική ερμηνεύεται ως σύνθεση της «ξερής, γραμμικής» φιλοσοφικής ερμηνείας του περιπατητικού με το ποιητικό πρότυπο του Κικέρωνα, τον Άρατο. Κατά τη γνώμη μας, ο Κικέρων εμβάθυνε περισσότερο στην πηγή του Αράτου· αναγνώρισε την οφειλή του ποιητή στα συγκεκριμένα συγγράμματα των περιπατητικών και, λόγω των φιλοσοφικών του ενδιαφερόντων, επέτρεψε να περάσει περισσότερη φιλοσοφία στη μετάφρασή του, σε σχέση με τον Άρατο. Η πρακτική του αποκαλύπτει ότι η προσέγγιση των δύο κειμένων, την οποία προτείνουμε, ήταν δυνατή και εύλογη. Ο Άρατος απλά δεν θέλησε να συνδέσει το έργο του με την καθαυτό φιλοσοφική ερμηνεία, δεσμευμένος από την εξάρτησή του από τον Ησίοδο και τις συμβάσεις του διδακτικού έπους.

Εξετάζοντας προσεκτικότερα τη σχέση του ποιητή με τα φιλοσοφικά κείμενα που

---

[329] Βλ. F. Bellandi, ό.π., σ. 49· A. Schiesaro, ό.π., σ. 12: "the prophecy is already fulfilled in the narrative".
[330] Βλ. L. Landolfi, "Cicerone, Arato e il mito delle età", *QUCC* 63 (1990) 87-98 [εδώ: 91]. Για την εκτίμηση που έτρεφε ο Κικέρων στον Δικαίαρχο βλ. παραπάνω, σ. 92 σημ. 317.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καταγράψαμε, παρατηρούμε μία βασική διαφορά: σε καμία φιλοσοφική ερμηνεία δεν αναφέρεται η γεωργία. Ο Άρατος, επομένως, δεν βασίστηκε ως προς το συγκεκριμένο στοιχείο στους φιλοσόφους αλλά ούτε και στον Ησίοδο. Ήταν ίσως προσωπική συμβολή, προκειμένου να συνδέσει τον μύθο με το θέμα του ποιήματος και να αναδείξει τη σχέση αστρονομίας και γεωργίας; Αυτή είναι μία πιθανότητα. Όπως είδαμε όμως, η σχέση της Δίκης με την αφθονία –έστω και την αυτόματη– απαντά στον Ύμνο του Παλαίκαστρου. Θεωρούμε πολύ πιθανό το ότι ο Άρατος ήλθε σε επαφή στην Αθήνα με παραδόσεις που ανήγαγαν την εύρεση του οργώματος με βόδια σε κάποιον αυτόχθονα ευρετή: αυτές συνδέονταν με τοπικές λατρείες, όπως εκείνη του Δία του *Πολιέως*, και δραματοποιούνταν σε τελετές κατά τη διάρκεια των *Διιπολείων*. Σ' αυτές αναπαριστούσαν τη σφαγή του βοδιού, το μίασμα και τον καθαρμό της πόλης[331]. Πρόκειται για μυθολογική παράδοση που κάποια στιγμή μπορεί να ήρθε σε επαφή και να συνδέθηκε με «ορφικές» και πυθαγορικές παραδόσεις που συνιστούσαν τη χορτοφαγία. Κρίνουμε επίσης ότι κάποιος Επιμενίδης, που ίσως εσκεμμένα συνδέθηκε με τον γενάρχη των Βουζυγών, συνδύασε κρητικές και αθηναϊκές παραδόσεις σε ορφικό πλαίσιο[332].

---

[331] Την κεντρική θέση που αποδίδει ο Άρατος στη σφαγή του *βοὸς* επισημαίνει και ο E. Calderón, "Arato y la raza de bronce (*Phaen.* 131-132): una interpretación". Ο εν λόγω ερευνητής εντοπίζει σχέση των περιγραφών του Αράτου με τη λατρεία του Δία του Πολιέα και τη γιορτή των Διιπολείων στην Αθήνα. Σύμφωνα με την ερμηνεία του (ό.π., σσ. 146-151), ο Άρατος υπαινίσσεται λατρευτικές πρακτικές: μπορεί ενδεχομένως να διαγνωστεί κάποια σχέση με αθηναϊκούς νόμους, βάσει των οποίων οι υπεύθυνοι της βοοκτονίας δικάζονταν, μετέφεραν την ενοχή στο μαχαίρι, το οποίο με τη σειρά του δικαζόταν για τον φόνο και καταποντιζόταν. Ο συγγρ. επικαλείται αρχαίες πηγές που παραδίδουν το έθιμο (Πορφύριος ο Τύριος και Παυσανίας, βλ. στον ίδιο, σ. 149). Πιστεύει επίσης ότι ο επίθετο *εἰνοδίη* (*μάχαιρα*) έχει παρερμηνευθεί: ο όρος δεν περιγράφει το ληστρικό μαχαίρι (όπως στα αρχαία Σχόλια), ούτε ταυτίζεται σημασιολογικά με το ξίφος που χρησιμοποιείται σε μάχη ή στον φόνο ανθρώπων. Για τον E. Calderón, οι όροι είναι προσεκτικά επιλεγμένοι: ο ποιητής αναφέρεται στο ιερατικό μαχαίρι που θυσιάζει το βόδι και, υπαινισσόμενος τα αθηναϊκά έθιμα, δικάζεται και τιμωρείται. Πρβ. Αιλιανός *Ποικίλη ἱστορία* 8.3.1-6 Graz: *ὅτι Ἀττικὸν τοῦτο τὸ ἔθος, ὅταν ὁ βοῦς ἀποσφαγῇ, τῶν μὲν ἄλλων ἀποψηφίζονται, κρίνοντες ἕκαστον ἐν τῷ μέρει τοῦ φόνου· καταγινώσκουσι δὲ τῆς μαχαίρας, καὶ λέγουσι ταύτην ἀποκτεῖναι αὐτόν. καὶ ἐν ᾗ ταῦτα ἡμέρᾳ δρῶσι, Διιπόλια τὴν ἑορτὴν καλοῦσι καὶ Βουφόνια.* Και ο Αιλιανός χρησιμοποιεί τον όρο *μάχαιρα*. Ο E. Calderón θεωρεί ότι το συγκεκριμένο επίθετο (*εἰνοδίη*) περιγράφει την τιμωρία του μαχαιριού που είναι η απομάκρυνσή του από το περιβάλλον της πόλης. Αντίθετα, ο Wilamowitz (*Hellenistische Dichtung*, II 270) επεσήμανε ότι ο όρος αναφέρεται σε εγκλήματα *ἐν ὁδῷ* και, επομένως, ατιμώρητα. Αυτή είναι περίπου η ερμηνευτική τάση όλων των σύγχρονων ερευνητών· πρβ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 337 σημ. 2: ο φιλόλογος αυτός βρίσκει κάποια σχέση με τον μύθο του Οιδίποδα και τη δολοφονία του Λαΐου σε σταυροδρόμι. Βλ. Λουκίλλιος *Ἀνθ. Π.* 11.136.1-4 Beckby: *οὐχ οὕτω κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο μάχαιραν / ἄνθρωποι διὰ τὰς ἐξαπίνης ἐνέδρας, οἷον ἀκήρυκτον, Καλλίστρατε, καὶ σὺ προσελθὼν / ποιεῖς μοι φονικῶν ἑξαμέτρων πόλεμον.* Ο F. Bellandi (ό.π., σ. 51 σημ. 46) επισημαίνει την ύπαρξη στα συμφραζόμενα του συνδυασμού των όρων «*ἀκήρυκτον ... πόλεμον*». Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 251 σημ. 3.

[332] Ο Άρατος ενδέχεται να είχε υπόψη του ακόμη και μη «ορφικές» ή πυθαγόρειες πηγές· αν βασιστούμε στα Σχόλια στον Αριστοφάνη *Νεφέλαι* 981 Holwerda, ο ιστορικός Ανδροτίων (5ος-4ος π.Χ. αι.) αναφερόταν στο θέμα (*FHG*, απ. 13 Müller): *Βουφόνια ἑορτὴ Ἀθηναίων πάνυ ἀρχαία· ἐν γὰρ τοῖς Διιπολίοις φασὶ βοῦν τὸ πόπανον καταφαγεῖν τὸ παρεσκευασμένον πρὸς τὴν θυσίαν· Θαύλωνα δέ τινα ὡς εἶχε πελέκει ἀποκτεῖναι τὸν βοῦν, καθὰ καὶ Ἀνδροτίων μέμνηται διὰ τῆς τετάρτης.* Ο Ανδροτίων ήταν

Η διαπίστωση ότι ο Άρατος σταματά την αφήγηση στο τρίτο γένος προκειμένου να σταματήσει την περιγραφή της ηθικής παρακμής[333], δεν φαίνεται απόλυτα σωστή. Η υπόθεση δεν υπολογίζει τις «ποιότητες» των γενών: δεν εξηγεί δηλ. γιατί ο ποιητής επέλεξε το χρυσό, το αργυρό και το χάλκινο, αντί λ.χ. του χρυσού, του αργυρού και του σιδερένιου γένους. Στην ελληνική γραμματεία απαντούν και άλλες εκδοχές του μύθου των γενών[334], στις οποίες τα γένη δεν είναι πάντοτε πέντε, όπως στον Ησίοδο. Αν περιοριστούμε στον Άρατο και τον Δικαίαρχο, διαπιστώνουμε ότι το μέταλλο που συμβολίζει κάθε γένος έχει ουσιαστική αντιστοιχία μόνον στην περίπτωση του χάλκινου γένους, που πρέπει να ταυτιστεί με τους σύγχρονους, για τον Άρατο, ανθρώπους[335]. Στις άλλες περιπώσεις που απαντά το μοτίβο των τριών γενών[336], είναι πάντοτε ο σίδηρος που εκπροσωπεί το τρίτο (σημερινό) γένος, όταν το μοτίβο αυτό έχει να κάνει με μέταλλα. Η μόνη εξαίρεση απαντά σε «ορφικό» απόσπασμα από τους *Ἱεροὺς Λόγους*: Σύμφωνα με τον Πρόκλο, Σχόλια στον Πλάτωνα *Πολιτεία* 2.74.12-2.75.2 Kroll, η διάκριση σε τρία γένη ανάγεται στον Ορφέα[337]:

> *ὁ μὲν οὖν θεολόγος Ὀρφεὺς τρία γένη παραδέδωκεν ἀνθρώπων· πρώτιστον τὸ χρυσοῦν, ὅπερ ὑποστῆσαι τὸν Φάνητά φησιν· δεύτερον τὸ ἀργυροῦν, οὗ φησιν ἄρξαι τὸν μέγιστον Κρόνον· τρίτον τὸ Τιτανικόν, ὅ φησιν ἐκ τῶν Τιτανικῶν μελῶν τὸν Δία συστήσαθαι· συννοήσας ὡς ἐν τρισὶν ὅροις τούτοις πᾶν εἶδος περιέχεται τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.*

μαθητής του Ισοκράτη και χρησίμευσε ως πηγή στον Αριστοτέλη (βλ. *Tusculum*, τόμ. 1, σ. 62). Είναι, επομένως, πιθανό το ότι αξιοποιήθηκε και από τους περιπατητικούς που εξετάζουμε εδώ.

[333] Βλ. F. Solmsen, "Aratus on the Maiden and the Golden Age", σ. 125. Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 179-180 σημ. 15) διπιστώνει ότι ο Ησίοδος διατυπώνει έναν "Kulturpessimismus".

[334] Το θέμα βέβαια γνώρισε ιδιαίτερη απήχηση και στη λατινική γραμματεία, βλ. ενδεικτικά την καταγραφή των σχετικών έργων από την S. Franchet D'Espèrey, ό.π., σ. 175. Για ελληνικές και λατινικές πηγές βλ. G.W. Most, "Hesiod's Myth of the Five (or the Three or Four) Races", *PCPhS* 43 (1997) 104-127. Γενικότερα για την ιστορία του μοτίβου των γενών βλ. H. Schwabl, "Weltalter", *RE* Supplbd. XV (1978), στ. 783-850, ειδικά 821-850· B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, [Spoudasmata Bd. XVI] Hildesheim 1967· J. Tumová, "Antike Bearbeitung des Mythos von den vier Zeitaltern", *GLO* 6 (1974) 3-46· F. Bellandi (ό.π.)· F. Bellandi, "Noterella Aratea (su *Phaen.* 98-101 e relative traduzioni latine)", *MD* 45 (2002) 105-118. Η βιβλιογραφία είναι βέβαια εκτενής και είναι άσκοπο να παρατεθεί στο σύνολό της. Μία συνολικότερη αποτίμηση, με αφετηρία τον Άρατο, επιχειρεί ο L. Landolfi, *Il volo di Dike. Da Arato a Giovenale*, [Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino, 45], Bologna 1996.

[335] G.W. Most, ό.π., σ. 105.

[336] G.W. Most, ό.π., σ. 105. Ο συγγρ. καταγράφει τον Άρατο (96-136), τον Οράτιο (*Epod.* 16.63-65: χρυσό, χάλκινο, σιδερένιο = το σημερινό), την έκτη σάτιρα του Ιουβενάλη (κυριαρχία του Κρόνου, ασημένιο με τον Δία, σιδερένιο = το σημερινό), το «ορφικό» απ. 140 Kern (χρυσό με τον Φάνητα, αργυρό με τον Κρόνο, γένος των Τιτάνων, βλ. στη συνέχεια) και μέρος της παράδοσης του Βάβριου (διχάζεται ανάμεσα σε τέσσερα ή τρία γένη), βλ. στον ίδιο, ό.π., σσ. 105-106 και σημ. 12. Ο Γερμανικός (*Arat.* 13) διατηρεί την αράτεια τάξη: χρυσός-άργυρος-χαλκός, βλ. και L. Landolfi, "Cicerone, Arato e il mito delle età", σ. 93 σημ. 24. Τρία είναι τα γένη, κατά την αράτεια εκδοχή, και στον Αντίπατρο τον Θεσσαλονικέα *Ἀνθ. Π.* 5.31 Beckby: πρόκειται βέβαια για την ποιητική διάσταση του θέματος, και όχι τη φιλοσοφική. Για το θέμα βλ. και J. Fontenrose, "Work, Justice, and Hesiod's Five Ages", *CPh* 69 (1974) 1-16 [εδώ: 4]: ο συγγρ. παραθέτει (σ. 16) λιτή αλλά, ταυτόχρονα, ενδεικτική βιβλιογραφία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τα σχόλια του Πρόκλου συνεχίζουν με τον μύθο των γενών του Ησιόδου ερμηνεύοντάς τον αντιθετικά και προβαίνοντας σε αλληγορική ερμηνεία (2.75.12-2.77.18 Kroll). Η ερμηνεία του συγκεκριμένου διανοητή απέχει, φυσικά, από την αράτεια εκδοχή του μύθου: και μόνο η χρονολογική απόσταση συμβουλεύει να είμαστε επιφυλακτικοί. Μολονότι δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστος μάρτυρας για τον Άρατο, αποδεικνύει ότι το θέμα απασχόλησε και τους «ορφικούς». Παρατηρούμε όμως ότι το τρίτο γένος, το *Τιτανικὸν*, δεν προσδιορίζεται με κάποιο μέταλλο. Είναι όμως πολύ πιθανόν ο ποιητής να είχε υπόψη του συγκεκριμένη παραλλαγή του μύθου: μολονότι δεν αναφέρονται ρητά τα γένη, είναι πού πιθανό ότι και ο Ψ.-Απολλόδωρος *Βιβλ.* 1.47 Wagner (*ἐπεὶ δὲ ἀφανίσαι Ζεὺς τὸ χαλκοῦν ἠθέλησε γένος, ὑποθεμένου Προμηθέως Δευκαλίων τεκτηνάμενος λάρνακα* [...]) είχε τρία γένη υπόψη του.

Κατά συνέπεια, αν δεχτούμε ότι ο Άρατος άντλησε από κάποια πηγή τον περιορισμός των γενών σε τρία, τότε είμαστε αντιμέτωποι με τις εναλλακτικές της φιλοσοφίας (Πλάτων και, κυρίως, Δικαίαρχος) και της εικαζόμενης «ορφικής» παράδοσης. Είναι όμως γνωστό ότι η φιλοσοφία της περιόδου απηχεί συχνά ορφικο-πυθαγορικά μοτίβα. Η υπόθεση ότι ο ποιητής σταματά στο τρίτο γένος για να υπαινιχθεί την πυθαγορική αριθμολογία, στην οποία η δικαιοσύνη συνδεόταν –ενδεχομένως– με τον αριθμό τρία φαίνεται τολμηρή[338]· υπό το φως των προηγουμένων όμως δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Από την πραγμάτευσή μας προκύπτουν ήδη κάποια πρώτα συμπεράσματα σχετικά με την επαφή του ποιητή με τη θεματολογία των «ορφικών»: (1) Η Δίκτη αναφέρεται στον Ύμνο του Παλαίκαστρου, στο ποίημα του Επιμενίδη και, ενδεχομένως, σε ανεξάρτητα «ορφικά» κείμενα· επανέρχεται στον Άρατο, αλλά και σε άλλους ποιητές της περιόδου. (2) Ο λογότυπος *εἰς ἐνιαυτὸν* απαντά, στα συμφραζόμενα της ανατροφής του Δία ή της παρουσίας του στη Δίκτη, στον Ύμνο του Παλαίκαστρου και τον Άρατο. (3) Η θεϊκότητα της Νύχτας απαντά σε πλήθος «ορφικών» αποσπασμάτων που διασώζει η έμμεση παράδοση, στον Άρατο, στον πάπυρο του Δερβενίου και τη θεογονία του Επιμενίδη. (4) Η Δίκη σε πρώιμα στάδια των ανθρώπινων κοινωνιών απαντά στον Άρατο και τον Ύμνο του Παλαίκαστρου· με θεογονική λειτουργία στον Επιμενίδη και σε «ορφικά» αποσπάσματα.

---

[337] Πρβ. επιπλέον Πρόκλος στον Ησίοδο *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 126 Gaisford.

[338] Βλ. E. Calderón, "Arato y la raza de bronce", σσ. 144-145· πρβ. Πορφύριος *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.36 Nauck. Βλ. επίσης F.E. Robbins, "Posidonius and the Sources of Pythagorean Arithmology", *CPh* 15 (1920) 309-322. Για την εμφατική χρήση του αριθμού τρία στα προγνωστικά των *Φαιν.*, ως απόρροια λαϊκών πεποιθήσεων ή της πυθαγόρειας αριθμολογίας, βλ. παρακάτω, σ. 238 σημ. 999.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(5) Η εξέλιξη των ανθρώπινων γενών σε τρία στάδια, αντί για τα πέντε του Ησιόδου, απαντά στον Άρατο και αποδίδεται, στη μεταγενέστερη παράδοση, και στους ορφικούς· μπορεί να αναγνωριστεί κάποια σχέση και με τους πυθαγόρειους.

Οι υποθέσεις μας βασίζονται στη διαπίστωση ότι τον 4° και 3° αι. υπήρξε μία αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις μυθικές κοσμογονίες. Η παρατήρηση αυτή δεν υπονοεί ότι κείμενα που θα χαρακτηρίζαμε «ορφικά» είχαν πάψει να κυκλοφορούν. Οι μαρτυρίες όμως αφορούν συγκεκριμένη περίοδο και, το κυριότερο, την Αθήνα. Την υπόθεση της ύπαρξης τέτοιων κειμένων επαληθεύει –κατά τη γνώμη μας– το γεγονός ότι στα κείμενα των κυρίων εκπροσώπων της ελληνιστικής ποίησης απαντούν αναφορές και υπαινιγμοί στη γέννηση, τη βρεφική ηλικία και την ανατροφή του Δία στο λεγόμενο «*Δικταῖον ἄντρον*». Το γεγονός πιστοποιείται από τους σχετικούς στίχους των *Φαιν.*, τον ύμνο του Καλλιμάχου και εν μέρει του Κλεάνθη, και τους ανάλογους στίχους από τα Αργοναυτικά του Απολλωνίου του Ρόδιου. Στους παραπάνω προσθέτουμε τη Μοιρώ τη Βυζαντία, ποιήτρια που συνήθως παραβλέπεται[339].

Ο συνδυασμός των μαρτυριών αποκαλύπτει ότι οι πηγές του Αράτου συνδύαζαν υλικό τόσο από άγνωστα σε μας κείμενα, που είχαν περιληφθεί στην ιστορία του Ευδήμου, όσο και από έργο του Επιμενίδη. Το συγκεκριμένο υλικό συνέπιπτε, σε μεγάλο βαθμό, ή ακόμη και ταυτιζόταν σε επιμέρους θέματα. Πρέπει σε όλα αυτά να συνυπολογιστεί το θρησκευτικό περιβάλλον της Αθήνας του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι., στο οποίο έζησε ο Άρατος για άγνωστο διάστημα. Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον από την εποχή του Αισχύλου κυκλοφορούσαν στην Αθήνα «ορφικά» κείμενα και δρούσαν σχετικές θρησκευτικές εταιρείες[340]. Αυτό επιβεβαιώνεται και από αναφορές σε έργα του Πλάτωνα,

---

[339] Η ορθή μορφή του ονόματος (η *Σούδα* παραδίδει τον τύπο *Μυρώ*) αποτελεί πρόβλημα. Βλ. το απόσπασμα από το ποίημα *Μνημοσύνη* στον J.U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, σσ. 21-22. Μολονότι η ποιήτρια εκθέτει μία διαφορετική εκδοχή της ανατροφής του Δία (στην οποία συμμετέχουν οι Πλειάδες και ως αμοιβή καταστερίζονται από τον θεό), η αναφορά στο κρητικό, ιερό άντρο απαντά και εδώ (1.1-4 Powell): *Ζεὺς δ' ἄρ' ἐνὶ Κρήτῃ τρέφετο μέγας, οὐδ' ἄρα τίς νιν / ἠείδει μακάρων· ὁ δ' ἀέξετο πᾶσι μέλεσι. / τὸν μὲν ἄρα τρήρωνες ὑπὸ ζαθέῳ τράφον ἄντρῳ / ἀμβροσίην φορέουσαι ἀπ' Ὠκεανοῖο ῥοάων.* Αυτό που είναι σημαντικό είναι το ότι, όπως και στον Άρατο, η ανατροφή του Δία καταλήγει και στην Μοιρώ στον καταστερισμό των τροφών του (Άρκτοι, Αίγα: Άρατος ~ Πλειάδες: Μοιρώ). Είναι φανερό ότι οι δύο ποιητές δεν άντλησαν από κοινή πηγή, αν τελικά υπήρχε συγκεκριμένη πηγή στο ειδικό αυτό θέμα. Θεωρούμε όμως βέβαιο ότι άντλησαν τη θεματολογία της ανατροφής του Δία, στην οποία υπήρχε αναφορά και σε τροφούς. Από το σημείο αυτό και εξής οι ποιητές αναπροσάρμοσαν και παρήλαξαν τον μύθο. Η παραλλαγή του μύθου που παραδίδει η Μοιρώ απασχόλησε τον Κράτητα τον Μαλλώτη και τον Ασκληπιάδη τον Μυρλεανό: ο δεύτερος τη χρησιμοποίησε στην ερμηνεία της *Νεστορίδος*, για την οποία βλ. παρακάτω, σσ. 377-397.

[340] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 174-175· ειδικότερα, F. Graf, *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*, [Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 33], (de Greuter) Berlin-New York 1974· E. Maass, *Orpheus: Untersuchungen zur griechischen römischen altchristlichen Jenseitdichtung und Religion*, (Beck) München 1895, σσ. 1-125.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του Ευριπίδη και του Θεοφράστου[341]. Όσον αφορά την αποκαλούμενη από τον M.L. West «ευδήμεια θεογονία», αυτή κυκλοφορούσε τον 4ο αι. στην Αθήνα. Σύμφωνα με τον εν λόγω ερευνητή, από τα τέλη του 5ου αι. μπορούμε να εντοπίσουμε απηχήσεις της θρησκείας του Ιδαίου Δία και των Κουρητών στην πόλη: τα συγκεκριμένα θέματα συνδέονται βέβαια με τον Επιμενίδη[342]. Ο Άρατος θα μπορούσε να έρθει σε επαφή με όλα αυτά μέσω της ιστορίας της θρησκείας του Ευδήμου, αλλά και κάποιου έργου του Επιμενίδη που πιθανόν κυκλοφορούσε.

Πριν αποφανθούμε για την οδό γνωριμίας του Αράτου με λατρευτικές παραδόσεις της Κρήτης, πρέπει να εξετάσουμε τη σύνδεση του μυθικού μάντη με την Αθήνα. Η πρώτη μαρτυρία αφορά τον καθαρμό της πόλης που φέρεται να πραγματοποίησε κατά την περίοδο του Σόλωνα[343]. Το όνομά του όμως επανέρχεται το έτος 432/1: συνδέεται και πάλι με έναν νέο καθαρμό. Υπάρχει φανερή σύγχυση γύρω από το πρόσωπο ή τα πρόσωπα με το όνομα Επιμενίδης. Και άλλες λεπτομέρειες όμως της βιογραφικής του παράδοσης τον συνδέουν με την Αθήνα, και μάλιστα με τρόπο που θυμίζει τη λατρεία του Δία-κούρου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συσχέτισή του με τους *Βουζύγες*, όπως έδειξε ο M.L. West[344]: επρόκειτο για ιερείς του Δία του *Πολιέως*, που ήταν υπεύθυνοι για θρησκευτική τελετή (*Βουφόνια*) κατά τη διάρκεια της εορτής των *Διιπολείων*. Η συγκεκριμένη τελετή αναπαριστούσε τη *βοοκτασία* και σ' αυτήν ετίθετο εμφατικά το ζήτημα της αμαρτίας που προκαλεί η σφαγή των *ἀροτήρων βοῶν*. Οι περιγραφές είναι εξαιρετικά σημαντικές, αν συνδεθούν με τα ορφικο-πυθαγορικά συμφραζόμενα που διαπιστώνουμε στο ποίημα σχετικά με την σφαγή του *ἀροτῆρος βοὸς* στον μύθο των γενών. Ο Άρατος περιέγραψε στο επεισόδιο της Δίκης-Παρθένου τη σταδιακή ηθική παρακμή των τριών γενών, που συνδέεται και με την απόφασή τους να σφάξουν το βόδι[345]. Δεν αποκλείεται να

---

[341] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 20-24.

[342] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 174-175. Για τη διαφωνία μας με τον εν λόγω φιλόλογο βλ. στη συνέχεια, σ. 103.

[343] Ο M.L. West (*The Orphic Poems*, σ. 45) τοποθετεί την απόπειρα του Κύλωνα να γίνει τύραννος στο 632, το 628 ή το 624. Στο περιστατικό αναφέρεται ο Πλάτων στους *Νόμους* 642d-e.

[344] Οι *Βουζύγαι* ήταν από τις παλαιότερες ιερατικές οικογένειες της Αθήνας, βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 45. Να εικάσουμε κάποια σύνδεσή τους με την «ορφική» παράδοση της Αθήνας;

[345] Η πεποίθηση αυτή έχει τη βάση της στη χρησιμότητα των βοδιών στο όργωμα και την έλξη οχημάτων και φορτίων. Από την άλλη, δεν λησμονούμε την ιερότητα του βοδιού σε ινδοευρωπαϊκές εθνικές ομάδες, όπως οι Ινδοί, με τρόπο σχεδόν «τοτεμικό». Ο E. Calderón ("Arato y la raza de bronce", σ. 150) επισημαίνει ότι στο τέλος του επεισοδίου (*Φαιν.* 136) η Δίκη εγκαθίσταται στον ουρανό ως ο αστερισμός της Παρθένου, δίπλα από τον Βοώτη: το αντιλαμβάνεται ως έμμεση εξύμνηση της γεωργίας από την πλευρά του ποιητή. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο αρχαίος σχολιαστής (Σχόλια [MQDΔKVUA] 136): *τὸ δὲ ἐγγὺς Βοώτεω: καὶ τοῦτο ποιητικῶς, ὅτι, ἐπειδὴ τῶν τοιούτων ἦν φίλη, τοῦ γεωργεῖν καὶ τοῦ ἀπράγμονα βίον μετιέναι τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τοῦτο ἐγγὺς τοῦ Βοώτου κατηστέρισται.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παρακολούθησε ο ποιητής τις σχετικές τελετές στην Αθήνα[346], οι οποίες κατά την περίοδο εκείνη πρέπει πλέον να διέθεταν σαφή σύνδεση με την ορφική και πυθαγορική αποχή της κρεοφαγίας. Ενδέχεται μάλιστα οι σχετικές παραδόσεις να υπάγονταν σε μυστηριακές τελετές, συνδεόμενες (εξαρχής ή την περίοδο που μας ενδιαφέρει) με «ορφικές» και πυθαγορικές εταιρείες[347]. Έναν επιπλέον συνδετικό κρίκο εντοπίζουμε στον Πορφύριο (*Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.10 Nauck), ο οποίος συνδέει την έναρξη της σφαγής του βοδιού με τα Διιπόλεια και τους ιερείς του Δία (προφανώς τους Βουζύγες)[348]. Αν παραβάλουμε την ορολογία του ποιητή για το χάλκινο γένος (131-132: *οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο μάχαιραν / εἰνοδίην, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων*), διαπιστώνουμε την επισήμανση στην αφετηρία του μιάσματος, που είναι ταυτόχρονα και η αφετηρία της λατρείας[349]. Δεν θεωρούμε επίσης τυχαίο το ότι τα Σχόλια στον Άρατο (MQDΔKVUAS) 132 συνδέουν την αναφορά του Αράτου (*Φαιν.* 132) *πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων* με την Αθήνα και τη συγκεκριμένη λατρευτική παράδοση[350]: *πρῶτοι δὲ Ἀθηναῖοι ἐγεύσαντο τῶν τοιούτων βοῶν, ἐπεί ποτε βοῦς, θυσίας ἀγομένης, τὸ πόπανον κατέφαγε.*

Η σφαγή του βοδιού είναι νομίζουμε σημαντικό στοιχείο στην κατανόηση των θρησκειολογικών παραμέτρων του επεισοδίου: αντιπροσωπεύει το όριο ανάμεσα στο ιδανικό και την ηθική παρακμή, όπως την επισημαίνει άλλωστε και η Δίκη. Το θέμα δεν είναι επίσης άσχετο με το αντικείμενο των *Φαιν.*: την προνομιακή δηλ. μεταχείριση της γεωργίας ως εργασίας που βρίσκεται υπό την καθοδήγηση και την προστασία του Δία. Η τελετή της βοοκτονίας και το αθηναϊκό γένος των *Βουζυγῶν* συνδέονται όμως και πάλι με

---

[346] Βλ. E. Calderón, "Arato y la raza de bronce", σσ. 148-151.

[347] Αντλούμε τη βεβαιότητά μας από σχετικό λήμμα της *Σούδας* (β 474 και, κυρίως, β 475 Adler): *Βουφόνια: ἑορτὴ παρὰ Ἀθηναίοις πάνυ ἀρχαία* [...] και *Βουφόνια: ἑορτὴ παλαιὰ, ἣν φασι ἄγεσθαι μετὰ τὰ μυστήρια· ὅτε καὶ τὸν βοῦν ἔθυον εἰς ὑπόμνησιν τοῦ πρώτου φονευθέντος ἐν ἀκροπόλει βοός* [...].

[348] *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.10 Nauck: *αἶγα δ' ἐν Ἰκαρίῳ τῆς Ἀττικῆς ἐχειρώσαντο πρῶτον, ὅτι ἄμπελον ἀπέθρισεν· βοῦν δὲ Δίομος ἔσφαξε πρῶτος, ἱερεὺς ὢν τοῦ Πολιέως Διός, ὅτι τῶν Διιπολείων ἀγομένων καὶ παρεσκευασμένων κατὰ τὸ πάλαι ἔθος τῶν καρπῶν ὁ βοῦς προσελθὼν ἀπεγεύσατο τοῦ ἱεροῦ πελάνου.* Πρβ. Ανδροτίων *FHG*, απ. 13 Müller (= Σχόλια στον Αριστοφάνη *Νεφέλαι* 981 Holwerda ~ *Σούδα* β 474 Adler): *Βουφόνια ἑορτὴ Ἀθηναίων πάνυ ἀρχαία· ἐν γὰρ τοῖς Διιπολίοις φασὶ βοῦν τὸ πόπανον καταφαγεῖν τὸ παρεσκευασμένον πρὸς τὴν θυσίαν· Θαύλωνα δέ τινα ὡς εἶχε πελέκει ἀποκτεῖναι τὸν βοῦν, καθὰ καὶ Ἀνδροτίων μέμνηται διὰ τῆς τετάρτης·* Ησύχιος β 1004 Latte: *βουφόνια· ἑορτὴ Ἀθήνησιν. ἐν γᾶρ τοῖς Διϊπολίοις φασὶ βοῦν καταφαγεῖν τὸ παρεσκευασμένον πόπανον τῇ θυσίᾳ* [*οἷον πλακούντιον ἐξ ἄρτου*], δ 1785 Latte: *Διϊπολίεια· ἑορτὴ Ἀθήνησιν, ἀπὸ τοῦ Πολιεῖ Διΐ θύειν Ἀθηναίους εἰς μνήμην τοῦ πελάνου καὶ τοῦ βοός* (πρβ. *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 275 Gaisford).

[349] Δεν είναι βέβαιο κατά πόσον η συγκεκριμένη πληροφορία πρέπει να αποδοθεί στον Θεόφραστο, τον οποίο παραθέτει, όπως είδαμε, ο Πορφύριος ή πρέπει να αποδοθεί σε άλλη πηγή.

[350] J. Martin, *Scholia*, σσ. 138-139.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

την κρητική παράδοση του Δία. Ο ομώνυμος μυθικός γενάρχης τους ονομαζόταν και Επιμενίδης[351]. Εφέρετο ως ο πρώτος ευρετής της ζεύξης των βοών σε άροτρο[352]· επιπλέον, το άροτρό του εκτίθετο κατά την αρχαιότητα ως αφιέρωμα στην Ακρόπολη[353]. Όπως μαρτυρεί το όνομά τους, το γένος ανήγαγε την ονομασία του στις απαρχές της γεωργίας. Πληροφορούμαστε από τον Στράβωνα (10.4.6.5-7 Meineke) ότι στην πολίχνη των Ετεοκρητών *Πρᾶσος*, που βρισκόταν πολύ κοντά στο Παλαίκαστρο (την αρχαία *Ἥλεία*)[354], υπήρχε ιερό του Δικταίου Δία[355]. Αν βασιστούμε στην πληροφορία ότι οι Ετεόκρητες ήταν αυτόχθονες κάτοικοι και όχι μεταγενέστεροι επήλυδες[356], τότε έχουμε μία μαρτυρία ότι η λατρεία του Δικταίου Δία είχε τα εύσημα της αρχαιότερης λατρείας (συγκριτικά με εκείνη του Ιδαίου Δία)[357] και, επομένως, της πλησιέστερης στην αληθινή καταγωγή της θρησκείας. Και στην Ιεράπυτνα, μία άλλη περιφερειακή πόλη της ανατολικής Κρήτης, οι ντόπιοι ορκιζόταν από κοινού στον Δικταίο και Οράτριο Δία: *ὀμνύω τὰν Ἑστίαν καὶ Ζῆνα Ὁράτριον καὶ Ζῆνα Δικταῖον*[358]. Αυτός ο Δίας της ανατολικής Κρήτης πρέπει να ταυτιστεί με τον Δία του Ύμνου του Παλαίκαστρου: μπορούμε, συνεπώς, να συμπεράνουμε ότι του αποδίδονταν ιδιότητες που αφορούσαν την παραγωγή αγαθών, τη γεωργία, τη βλάστηση και την καρποφορία της γης. Η σύνδεση του Δικταίου Δία με τον Δία-κούρο του Ύμνου του Παλαίκαστρου βασίζεται: (1) στην τοποθεσία που βρέθηκε η επιγραφή και στη μαρτυρία του Στράβωνα σχετικά με τα αρχαία θρησκευτικά έθιμα των μικρών πόλεων της ανατολικής Κρήτης και, κυρίως, (2) στο λήμμα που παραδίδεται στο *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 276.18 Gaisford: *Δίκτη· ἐνταῦθα δὲ Διὸς*

---

[351] Να εικάσουμε ότι το όνομα είχε πια καταστεί ισοδύναμο της ιδιότητας που αντιπροσώπευε, όπως το όνομα Πυθία; Σε μια τέτοια περίπτωση, κάθε εκπρόσωπος του γένους που αναλάμβανε το αξίωμα του ιερέα και αναπαριστούσε, πιθανόν, την τελετή ζεύξης των βοδιών ή τη θυσία τους θα ονομαζόταν Επιμενίδης.

[352] Ησύχιος β 889 Latte: *Βουζύγης· ἥρως Ἀττικός, ἢ πρῶτος βοῦς ὑπὸ ἄροτρον ζεύξας* (= D-K 3 A 8: [...] *Ἀττικός ὁ πρῶτος* [...])· *ἐκαλεῖτο δὲ Ἐπιμενίδης. καθίστατο δὲ παρ' αὐτοῖς καὶ ὁ τοὺς ἱεροὺς ἀρότους ἐπιτελῶν <βουζύγης>*. Πρβ. ομηρικά Σχόλια στο Σ 483-606 Erbse: *καὶ ἄροτρον πρῶτος Ἐπιμενίδης ὁ καὶ Βουζύγης ἔζευξε.*

[353] Βλ. την παρατήρηση του λεξικογράφου παραπάνω, σημ. 347: [...] *ὅτε καὶ τὸν βοῦν ἔθυον εἰς ὑπόμνησιν τοῦ πρώτου φονευθέντος ἐν ἀκροπόλει βοός* [...].

[354] Βλ. τον υποτυπώδη χάρτη που παραθέτει η J.E. Harrison, ό.π., σ. 3· όλες οι περιοχές που μας ενδιαφέρουν βρίσκονται στο ανατολικό άκρο της Κρήτης.

[355] Ο Στράβων παραθέτει τον Στάφυλο: *τὸ* [*δὲ*] *νότιον* (ενν. *Στάφυλός φησιν κατέχειν*) *Ἐτεόκρητας, ὧν εἶναι πολίχνιον Πρᾶσον, ὅπου τὸ τοῦ Δικταίου Διὸς ἱερόν.*

[356] Στράβων 10.4.6.8-9.

[357] Αυτή είναι η άποψη της J.E. Harrison, ό.π., σσ. 2-5.

[358] Βλ. *GDI* 5039.II (2ος αι. π.Χ.)· J.E. Harrison, ό.π., σ. 5 και σημ. 1. Το *Ὁράτριος* πρέπει να προέρχεται από το *Φράτριος*, βλ. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*, Εν Αθήναις 1883, σ. 241.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄγαλμα ἀγένειον ἵσταται[359]. Η συγκεκριμένη μαρτυρία συνδυάζει τον τόπο και τον συγκεκριμένο θεό (*ἀγένειος* = κούρος).

Επιπλέον, η ονομασία του Επιμενίδη «*νέος Κούρης*» σχετίζεται ενδεχομένως με τη λατρεία του Δία-κούρου στον Ύμνο του Παλαίκαστρου[360]. Εφόσον ο Δίας του Παλαίκαστρου είναι ο Δικταίος Δίας και όχι ο Ιδαίος, νομιμοποιούμαστε να υποθέσουμε σύνδεση –μέσω του Επιμενίδη– της αθηναϊκής λατρευτικής παράδοσης των *Βουζυγῶν* (που ο γενάρχης τους ονομαζόταν Επιμενίδης) με την κρητική λατρεία του Δικταίου Δία. Στο σημείο αυτό διαφωνούμε με τον M.L. West, ο οποίος δέχεται μεν τη σχέση (ή μήπως πρέπει να μιλάμε για σύγχυση;) των δύο παραδόσεων, προσδιορίζει όμως την κρητική παράδοση ως εκείνη του Ιδαίου Δία[361]. Αν όμως πρόκειται να συνδέσουμε τον Πολιέα Δία των *Βουζυγῶν* με τον κρητικό αντίστοιχό του, τότε αναγκαστικά στρεφόμαστε στον Δικταίο. Στη σύνδεση των δύο τοπικών (και κατ' ισχυρισμόν αυτοχθόνων) λατρειών (δηλ. του Πολιέα στην Αθήνα και του Δικταίου στην Κρήτη) συντέλεσε το όνομα του γενάρχη Επιμενίδη και του ομώνυμου τελεστή: ο πρώτος συνδέεται με το όργωμα. Η επίκληση της αρχαιότητας των δύο λατρειών και η αναγωγή τους σε απώτερο παρελθόν[362] θα οδηγούσαν κάποιον να τις θεωρήσει ως τις πλέον αυθεντικές. Είναι πολύ πιθανό πως στη σκέψη του Αράτου, και ενδεχομένως ευρύτερα στην Αθήνα της εποχής του, υπήρξε σύνδεση ανάμεσα στην κρητική λατρεία του *Δικταίου Δία* με τον *Δία τὸν Πολιέα* της Αθήνας και τους Βουζύγες[363]. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να προέκυψε ως προϊόν συλλογικής θρησκευτικής συνείδησης: πρέπει να οφείλεται στις θρησκειολογικές έρευνες κάποιων διανοούμενων. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι συγκεκριμένες αναφορές περιέχονταν στην ιστορία της θρησκείας του Ευδήμου ή σε κάποιο έργο αυτού του είδους[364].

Ενδεχομένως, η προσέγγιση του Αράτου στη συγεκριμένη λατρευτική παράδοση μπορεί να εξηγήσει τη φανερή σύνδεση του Δία στο ποίημα με τη γεωργία: σε μια τέτοια περίπτωση, ο ποιητής αναφέρεται στις ιδιότητες που αποδίδονταν σε κάποιον όπως ο κούρος του κρητικού Ύμνου του Παλαίκαστρου. Αν ισχύει η υπόθεση ότι ο Δίας του εν

---

[359] C.M. Bowra, ό.π., σ. 186.

[360] Έμμεσο συμπέρασμα και του W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 151 σημ. 167.

[361] Βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 174. Ο West διαπιστώνει και αυτός τον ρόλο του Επιμενίδη ("Ps.-Epimenides") στη σύνδεση των δύο παραδόσεων.

[362] Βλ. Ανδροτίων *FHG* απ. 13 Müller ~ *Σούδα* β 474 Adler: *Βουφόνια ἑορτὴ Ἀθηναίων πάνυ ἀρχαία* [...]. Βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 347 και 348.

[363] Σύγχυση μεταξύ των δύο παραδόσεων φαίνεται να διαπιστώνει και ο M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 45-46.

[364] Το υλικό, αν ισχύει η μερική «ανασύνθεση» που παραθέσαμε, πρέπει να είχε περάσει από την αναλυτική ματιά κάποιου φιλοσοφικού συστήματος. Η σιωπή βέβαια της βιογραφικής παράδοσης μάς εμποδίζει να υποθέσουμε ότι ο Άρατος είχε προχωρήσει σε προσωπικές έρευνες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λόγω ύμνου είναι ταυτόχρονα ο Δικταίος, ο οποίος με τη σειρά του ταυτίστηκε κάποια χρονική στιγμή με τον Πολιέα, αυτό εξηγεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Δία των *Φαιν.* για την καθοδήγηση και την επιτυχία των γεωργικών έργων. Είναι πιθανόν ο Άρατος να αναφέρεται σε θεότητα που είχε συνδυαστεί σε συγκεκριμένη λατρευτική παράδοση με τη γεωργία, είτε τον ονομάσουμε Δία-κούρο είτε Δία Πολιέα. Είναι για μας φανερή η σχέση που διέπει τις δύο, φαινομενικά ανεξάρτητες, λατρευτικές παραδόσεις.

Την επαλήθευση της σύνδεσης των *Βουφονίων* και των αθηναϊκών τελετών με τις κρητικές παραδόσεις προσφέρει και πάλι ο Θεόφραστος (*Περὶ εὐσεβείας* απ. 17 = Πορφύριος *Περὶ ἀπ. ἐμψ.* 2.29-31 Nauck). Σημαντικές παράμετροι της ανάλυσής μας επανέρχονται με εντυπωσιακό τρόπο στο συγκεκριμένο απόσπασμα: ο ήρωας-πρωταγωνιστής (Δίομος ή Σώπατρος)[365] δεν κατάγεται από την Αττική (*τῷ γένει οὐκ ἐγχώριον*)· είναι γεωργός (*γεωργοῦντα δὲ κατὰ τὴν Ἀττικήν*)· το βόδι που φονεύεται χρησιμοποιείται στο όργωμα (*τῶν βοῶν τις εἰσιὼν ἀπ' ἔργου*)· ο δράστης πραγματοποιεί τον «φόνο» όντας εκτός εαυτού (*αὐτὸν δ' ὑπεραγανακτήσαντα τῷ συμβάντι*), διότι το βόδι καταστρέφει τις προσφορές στους θεούς (*τὰ μὲν κατέφαγεν, τὰ δὲ συνεπάτησεν*)[366]· ο δράστης αυτοεξορίζεται στην Κρήτη (*ὡς ἔξω τῆς ὀργῆς καταστὰς συνέφρόνησεν οἷον ἔργον ἦν εἰργασμένος, τὸν μὲν βοῦν θάπτει, φυγὴν δὲ ἑκούσιον ἀράμενος ὡς ἠσεβηκώς, ἔφυγεν εἰς Κρήτην*), απ' όπου και επανέρχεται με χρησμό της Πυθίας για να εξαγνιστεί η πόλη από το μίασμα που προκάλεσε ο φόνος του ζώου (*ἀνεῖλεν ἡ Πυθία τὸν ἐν Κρήτῃ φυγάδα ταῦτα λύσειν*)· σύνδεση της παράδοσης με τα *Διιπόλεια* στην Ακρόπολη (*μέχρι τοῦν νῦν ἀεὶ τοῖς Διιπολείοις Ἀθήνησιν ἐν ἀκροπόλει οἱ εἰρημένοι τὸν αὐτὸν τρόπον ποιοῦνται τὴν τοῦ βοὸς θυσίαν*)· μέρος της τελετής περιλαμβάνει, σύμφωνα με τον Θεόφραστο, την τοποθέτηση *πελάνου* και *ψαιστῶν* σε χάλκινο τραπέζι, προκειμένου κάποιο από τα βόδια να τα δοκιμάσει, ώστε ακολούθως να θυσιαστεί (*θέντες γὰρ ἐπὶ τῆς χαλκῆς τραπέζης πέλανον καὶ ψαιστά, περιελαύνουσι τοὺς κατανεμηθέντας βοῦς, ὧν ὁ γευσάμενος κόπτεται*)· ακολουθεί η αναπαράσταση του φόνου και η περιγραφή του λατρευτικού εθίμου, με τη δίκη των πρωταίτιων και την καταδίκη του μαχαιριού· το βόδι παραγεμίζεται με χόρτο και, ακολούθως, το ζεύουν σε άροτρο σαν να εργάζεται.

---

[365] Σύμφωνα όμως με τον Πορφύριο *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2.10 Nauck, ο Δίομος ήταν ιερέας του Δία του Πολιέα, βλ. παραπάνω, σ. 101 σημ. 348.

[366] Ανάλογη πληροφορία παραδίδει και ο Πλούταρχος *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα* 959e Hubert: [...] *καὶ βοῦς τις ἢ σῦς αἰτίαν ἔσχε προκειμένων ἱερῶν γευσάμενος* [*ἐπιτήδειος ἀποθανεῖν*].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Επισημαίνουμε την κατά τα άλλα ανεξήγητη αναφορά στο χάλκινο τραπέζι: φρονούμε ότι πρόκειται για απήχηση της μυθικής περιόδου του χάλκινου γένους[367]. Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, ο Άρατος πρέπει να το είχε υπόψη του. Επίσης, το ότι ο δράστης δεν είναι αυτόχθονας και, επιπλέον, το ότι καταφεύγει στην Κρήτη μας θυμίζει τον Κρητικό Επιμενίδη: κι αυτός πήγε στην Αθήνα για να την καθάρει από μίασμα· ο Δίομος-Σώπατρος επανέρχεται από την Κρήτη για τον ίδιο λόγο. Νομιμοποιούμαστε άραγε να εικάσουμε ότι ο Δίομος-Σώπατρος ήταν κρητικός στη συγκεκριμένη παράδοση;

Την υπόθεση ότι ο Άρατος αναφέρεται σε παραδόσεις που αφορούσαν τον Δία, και που προφανώς γνώριζε, στηρίζει και η αναφορά του στην ονομασία του αστερισμού Αίγα: αυτή περιλαμβάνεται στους στ. 162-164. Πρόκειται για το ιερό ζώο που θήλασε τον νήπιο θεό στην Κρήτη (*Αἶξ ἱερὴ, τὴν μέν τε λόγος Διὶ μαζὸν ἐπισχεῖν*). Η αναφορά αυτή συνδέεται με το επεισόδιο της ανατροφής του θεού, στο οποίο αναφερθήκαμε[368]. Το όνομα *Ὠλενίη* μας επαναφέρει σε θεολογικά συμφραζόμενα, μια και ο ποιητής αναφέρεται σε ιερείς του Δία (*Φαιν.* 164): *Ὠλενίην δέ μιν Αἶγα Διὸς καλέουσ' ὑποφῆται*. Είναι πολύ πιθανό το ότι ο Άρατος χρησιμοποίησε τον όρο για να υπαινιχθεί τον Επιμενίδη. Δεν αποκλείεται να βρήκε το όνομα *Ὠλενίη* στο έργο του μυθικού τελεστή, από το οποίο ενδεχομένως άντλησε υλικό[369]. Στηρίζουμε την υπόθεση στο γεγονός ότι ο όρος *ὑποφήτης* περιγράφει τον ιερέα ή ακόμη και τον μάντη[370], ιδιότητες που αποδίδονταν και στον

---

[367] Η συνήθεια αυτή θυμίζει τη θρησκευτική πρακτική της «τράπεζας προσφορών», την οποία ο W. Burkert (*Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σσ. 198-199) περιγράφει ως πρακτική της εποχής του χαλκού. Είναι φανερό ότι στην περίπτωση των Βουφονίων επρόκειτο για επιβίωση αρχαιότατου εθίμου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την περίπτωση του βοδιού, που παραγεμιζόταν με χόρτο, προκειμένου να δείχνει σαν να ξεναγεννήθηκε, βλ. σχετικά W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 98.

[368] Ο G. Zannoni (*Arato di Soli: Fenomeni e Pronostici*, [Sansoni] Firenze 1948, σ. 49 [στ. 31]), διαπιστώνει τη συνάφεια ανάμεσα στα μυθικά επεισόδια της ανατροφής του Δία στην Κρήτη, της Αίγας, της Λύρας κ.ά. Ο ίδιος εντοπίζει θρησκευτική και φιλοσοφική διάθεση στο ποίημα και ειδικά για τον μύθο του Δία στην Κρήτη μια "[...] intrpretazione esoterica". Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 183 σημ. 36), βασισμένος στον D.A. Kidd ([1997], σ. 186 [*κουρίζοντα*]) ο οποίος επισημαίνει τα υφολογικά μέσα που διέρχεται ο ποιητής προκειμένου να προσδώσει μεγαλείο στο απόσπασμα, επιμένει στην «αλεξανδρινή» ποιητική του Αράτου. Ο μανιερισμός όμως δεν σημαίνει και αυτόματη επιβεβαίωση της απουσίας θρησκευτικότητας· ο ποιητής θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ποιητικές τεχνικές για την ανάδειξη ενός θέματος, χωρίς αυτό να του στερεί ταυτόχρονα την ειλικρινή φιλοσοφική ή θρησκειολογική οπτική.

[369] Σύμφωνα με τον Θ.Δ. Παπαγγελή (*Η ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»: Προϋποθέσεις και προεκτάσεις*, (MIET) Αθήνα 1994, σ. 11) ο όρος *ὑποφήτης* μπορεί να σημαίνει και τον «ένθεο ποιητή». Οι συγκεκριμένοι στίχοι θεωρήθηκαν παλαιότερα ως εξαρτημένοι από το έργο του Επιμενίδη, βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 341-343.

[370] Ο όρος δεν είναι συνώνυμος του προφήτης· ο Ψ.-Ζωναράς, *Λεξ.* υ 1773.5 Tittmann, το ξεκαθαρίζει: *Ὑποφητεία προφητείας διαφέρει, ὅτι ἡ μὲν προφητεία πρὸ τοῦ γενέσθαι λέγει τὰ ὕστερον γενησόμενα, ἡ δὲ ὑποφητεία ἐν τῷ γίνεσθαι λέγει, ἢ μετὰ τὸ γενέσθαι τὸ γενόμενον* [...]. Βλ. Πολυδεύκης *Ὀνομ.* 1.14.2 Bethe· Φώτιος *Λεξ.* υ 632.15 Theodoridis: *Ὑποφῆται: ἱερεῖς· προφῆται· χρησμολόγοι*· Ησύχιος υ 788 Schmidt: *ὑποφῆται· μάντεις, προφῆται, ἱερεῖς, διερμηνευταί, χρησμολόγοι· Μέγα Ἐτυμολογικόν* 784.25 Gaisford: *Ὑποφῆται: ἱερεῖς, προφῆται, χρησμολόγοι· Σούδα* υ 631 Adler: *Ὑποφῆται: ἱερεῖς, προφῆται, χρησμολόγοι*. Ο όρος παραπέμπει βέβαια στον ομηρικό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κρητικό σοφό. Αν πράγματι άντλησε ο ποιητής μας υλικό από τον Επιμενίδη αναφορικά με ητ μυθολογία της Αιγός, αυτό θα πρέπει να ήταν μέρος κάποιας θεογονίας. Ο όρος *ὑποφῆται* προσδίδει μια τέτοια αίσθηση στους στίχους του[371]. Ο μύθος αναφερόταν ενδεχομένως από τον Επιμενίδη, εφόσον αφορά την ανατροφή του Δία. Επισημαίνουμε την παρουσία του *λόγος*, σε χρήση καθαρά ιωνική-αρχαϊκή: ο ποιητής γνώριζε ότι προσδίδει την αίσθηση του ιερού λόγου[372].

Την αθηναϊκή προέλευση των αναφορών του Αράτου, σε σχέση πάντα με την «ορφική» παράδοση, επιβεβαιώνει επιπλέον η ομοιότητα του προοιμίου του ποιήματος με τον *Ὕμνον εἰς Δία* του Κλεάνθη. Ο διάδοχος του Ζήνωνα συνδέεται όμως και με ένα από τα «ορφικά» αποσπάσματα: στο απ. 21a, στο οποίο επισημαίνονται στωικές επιδράσεις[373], απαντά στον στ. 7 ως διαφορετική γραφή (*varia lectio*) ο τύπος *ἀρχικέραυνος* αντί του *ἀργικέραυνος*. Δεν είναι ίσως άσχετο το ότι το *ἀρχικέραυνος* παραδίδεται και από το μοναδικό χειρόγραφο που περιέχει τον ύμνο του Κλεάνθη (*Ὕμνος εἰς Δία* 32 Long – Sedley: *ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρε κελαινεφές ἀργικέραυνε*)[374]. Όπως κι αν έχει το πράγμα, τόσο οι πρώτοι οκτώ στίχοι του απ. 168 που παραθέσαμε[375], όσο και το απ. 21a, έχουν φανερές ομοιότητες με τον εν λόγω ύμνο σε επίπεδο ορολογίας και διανοημάτων. Το θέμα επιπλέον της στωικής *ἐκπύρωσης* φαίνεται να σχετίζεται με «ορφικές» απόψεις: ο Δίας του Κλεάνθη απορροφά και καταναλώνει τους άλλους θεούς και στη συνέχεια τους ξαναγεννά[376]. Δεν αποκλείεται η εν λόγω άποψη να είναι μεταφορά από το *μυθικὸν* στο *φυσικόν* (για να χρησιμοποιήσουμε στωική ορολογία) του «ορφικού» θέματος της κατασπάραξης των άλλων θεών από τον Δία[377].

στίχο (Π 235) *ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι*. Πρόκειται για την αναφορά στους Δωδωναίους Σελλούς: ο ποιητής με το συγκεκριμένο εύρημα συνδέει τη μυθολογία της Αίγας με μια υποτιθέμενη ιερατική παράδοση που σχετίζεται με τον Δία. Για το θέμα βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 184.

[371] Και ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 184) επισημαίνει ότι ο προσδιορισμός «*Ὠλενίην ... Αἶγα*» "[...] die sich in geradezu orakelhafter Weise mehrfach interpreterien läßt [...]".

[372] Πρβ. *Φαιν.* 100-101: [...] *λόγος γε μὲν ἐντρέχει ἄλλος / ἀνθρώποις, ὡς δῆθεν ἐπιχθονίη πάρος ἦεν.* Βλ. περισσότερα παρακάτω, σ. 289 σημ. 1219.

[373] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 64 (και σημ. 184) και σ. 66 (σημ. 194).

[374] M.L. West, *The Orphic Poems*, σ. 219· η επισήμανση έγινε πάντως προηγουμένως από τον A.W. James, ό.π., σ. 33. Ο A.W. James χαρακτηρίζει τη σχέση των δύο κειμένων αβέβαιη, λόγω της προβληματικής χρονολόγησης του εν λόγω ορφικού κειμένου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εύρεση του παπύρου του Δερβενίου έθεσε το ζήτημα της χρονολόγησης σε νέα βάση.

[375] Βλ. παραπάνω, σσ. 64-66.

[376] Βλ. παραπάνω σ. 56 σημ. 136.

[377] Αναφερόμαστε στην κατασπάραξη του Φάνητος από τον Δία, βλ. M.L. West, *The Orphic Poems*, σσ. 72 κ.εξξ., 86 κ.εξξ., 186, 218-219.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Επανερχόμενοι στα παράλληλα του αράτειου προοιμίου και του ύμνου του Κλεάνθη[378], διαπιστώνουμε ότι αυτά επαληθεύουν τη σχέση των *Φαιν.* με την «ορφική» γραμματεία, αλλά και το αντίστροφο: πολλές από τις ομοιότητες των δύο περίπου σύγχρονων κειμένων ερμηνεύονται αρκετά ικανοποιητικά, αν εννοηθούν ως εξαρτώμενες από κοινές πηγές ή κοινή παράδοση. Μολονότι το ζήτημα της χρονικής προτεραιότητας θα παραμείνει μάλλον άλυτο[379], δεν μας απασχολεί εδώ· αντίθετα, τα κοινά στοιχεία θα μας βοηθήσουν να υποστηρίξουμε ότι: (1) οι «θεολογικές» αναφορές στα *Φαιν.* συμπεριλήφθηκαν στο ποίημα ως αποτέλεσμα άντλησης από γραπτές πηγές, και (2) και οι δύο διανοητές γράφουν με ένα κοινό «ορφικό» ή, ορθότερα, ορφικο-πυθαγορικό υπόβαθρο.

Ο συγκεκριμένος ύμνος του Κλεάνθη αποτελεί παράδειγμα ευφυούς άντλησης από την ελληνική ποιητική παράδοση[380]. Παρέλκει εδώ η λεπτομερής αναφορά στις οφειλές του στωικού στο ομηρικό λεξιλόγιο[381] ή άλλες προγενέστερές του πηγές[382]· αυτό που επιχειρείται εδώ είναι η υπενθύμιση της σχέσης του ύμνου με θρησκευτικές πεποιθήσεις

---

[378] Η πιο πρόσφατη έρευνα, με εμφαση στα παραλληλα των δυο κειμενων, είναι της E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus: Astronomy in Ovid's* Fasti, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 2000, σσ. 81-84.

[379] Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με το ποιος από τους δύο συγγρ. προηγείται του άλλου, χωρίς όμως να μπορεί να δοθεί οριστική λύση στο ζήτημα. Αυτή είναι και η γνώμη του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 27-28. Ο Fakas επισημαίνει ότι το επιχείρημα της προτεραιότητας του Κλεάνθη έναντι του Αράτου χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για τη στωική ερμηνεία του Αράτου, βλ. ειδική βιβλιογραφία στον ίδιο, σ. 28 σημ. 76. Σημαντική θεωρούμε την υπόθεση του J. von Arnim ("Kleanthes", *RE* XI [1921], στ. 560): ο εν λόγω φιλόλογος υποστήριξε ότι, εφόσον ο Διογένης ο Λαέρτιος δεν καταγράφει κανένα ποιητικό έργο στον κατάλογο των έργων του Κλεάνθη, τότε ο Ύμνος και τα άλλα σύντομα ποιητικά κείμενα που σώζονται (βλ. J.U. Powell, *Coll. Alex.*, σσ. 229-231) θα πρέπει να παρεμβάλλονταν ως «ιντερλούδια» ("Einlagen") στο κείμενο των πεζών, φιλοσοφικών του έργων. Ο ίδιος επεσήμανε ακόμη ότι ορισμένα από τα πεζά αποσπάσματα του Κλεάνθη διαθέτουν μια τάση προς το ποιητικό ύφος. Βλ. και A.W. James, ό.π., σ. 29. Ακόμη και στην περίπτωση που η υπόθεση του von Arnim έχει κάποια βάση, είμαστε αντιμέτωποι με το ίδιο δίλημμα: από τη μια πλευρά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Ύμνος ως ιντερλούδιο είναι σαφώς μικρότερης σημασίας από ένα αυτόνομο έργο και είναι, επομένως, περισσότερο πιθανόν ο Κλεάνθης να ακολούθησε τον Άρατο. Από την άλλη, το ακριβώς αντίθετο: ο Άρατος διάβασε κάποιο φιλοσοφικό έργο του στωικού και αξιοποίησε τον Ύμνο που περιεχόταν εκεί στη σύνθεση του προοιμίου των *Φαινομένων*. Είναι φανερό ότι η αποσπασματική φύση του Ύμνου και η σιωπή της έμμεσης παράδοσης έως τον Στοβαίο δυσκολεύει την κατανόηση των συνθηκών, υπό τις οποίες συνετέθη το κείμενο και, ενδεχομένως, αφαιρεί κάτι από το επιχείρημα του von Arnim. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι ο Κλεάνθης αντιλήφθηκε τη δύναμη της ποίησης σε σχέση με τη μετάδοση φιλοσοφικών εννοιών και την εγγενή της σχέση με την αλήθεια του θεού, βλ. D.M. Schenkeveld – J. Barnes, ό.π., σ. 222.

[380] A.W. James, ό.π., σ. 33.

[381] Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σ. 349 σημ. 37, 350-352.

[382] Η έρευνα έχει εντοπίσει δάνεια του Κλεάνθη από τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Πίνδαρο, τον Ευριπίδη, τον Σόλωνα, και φυσικά τον Ηράκλειτο, βλ. σχετικά Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σ. 350· A.-J. Festugière, *Personal Religion among the Greeks*, Berkeley 1960, σ. 110 (ο Κλεάνθης συμπεριέλαβε κεντρικές πλατωνικές απόψεις)· E. Cavallini, "*L'Elegia alle Muse* di Solone e l'*Inno a Zeus* di Cleante", *RFIC* 117 (1989) 424-429· K. Sier, "Zum Zeushymnos des Kleanthes", στο P. Steinmetz (Hrsg.), *Beiträge zur hellenistischen Literatur und ihrer Rezeption in Rom*, [Palingenesia, Bd. 28], (Franz Steiner Verlag) Stuttgart 1990, σσ. 93-108 (ο K. Sier παραθέτει στη σ. 93 σημ. 2 το μεγαλύτερο ποσοστό της σχετικά εκτενούς βιβλιογραφίας που αφορά τον ύμνο)· A.W. James, ό.π., σσ. 29-33· για άλλες πιθανές πηγές βλ. E. Neustadt, "Der Zeushymnos des Kleanthes", *Hermes* 66 (1931) 387-401.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

που απαντούν στη γραμματεία που κυκλοφορούσε είτε ως ορφική είτε ως πυθαγόρεια, αν μπορούμε πράγματι να διακρίνουμε ανάμεσα στις δύο κατά την ελληνιστική περίοδο[383]. Σύμφωνα με συγκεκριμένη ερμηνευτική προσέγγιση[384], ο Κλεάνθης έλαβε υπόψη του στη συγγραφή του ύμνου του κείμενα που μάλλον ήταν σε κυκλοφορία από τον 4ο αιώνα[385].

Στα δύο έργα απαντούν στοιχεία που μπορούν να αποδοθούν σε ορφικο-πυθαγορική επίδραση: (1) η παρουσία του όρου *τεύχω* και των παραγώγων του (*τετυγμένος, τέτυκται*) σε συμφραζόμενα που αφορούν τη δράση του κοσμικού θεού· (2) η επίκληση της πατρικής ιδιότητας, ακόμη και η προσφώνηση του θεού: *χαῖρε, πάτερ, μέγα θαῦμα, μέγ' ἀνθρώποισιν ὄνειαρ* (*Φαιν.* 15) ~ *Ζεῦ φύσεως ἀρχηγέ,* [...] / *χαῖρε* + *ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρε* [...] / *ἦν σύ, πάτερ,* [...] (*Ὕμνος εἰς Δία* 2-3 + 33-34 Long – Sedley). Μολονότι υπάρχουν πλείστα παραδείγματα στην προγενέστερη παράδοση, είναι φανερό ότι τα συμφραζόμενα προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον όρο. Η συγκεκριμένη αναφορά στον θεό-πατέρα προκύπτει και στα δύο κείμενα, (αλλά ειδικά στον Κλεάνθη) ως επιστέγασμα της επισήμανσης της σχέσης συγγένειας που μοιράζονται οι θεοί και οι άνθρωποι. Πρόκειται βέβαια για παράδοση που στην αφετηρία της θεωρείται ορφική[386]: στον Πίνδαρο απαντά η χαρακτηριστική διαπίστωση (*Νεμ.* 6.1-2 Maehler): *ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν / ματρὸς ἀμφότεροι* [...][387]. Δεν αποκλείεται ο Άρατος και ο Κλεάνθης να επηρεάστηκαν στη χρήση του όρου *γένος* από κάποια ορφικο-πυθαγορικά κείμενα[388], στα οποία επισημαινόταν ενδεχομένως η συγγένεια του ανθρώπου με τον θεό. Αν ισχύει η υπόθεση, τότε η ομοιότητα των στίχων *Φαιν.* 5 και *Ὕμνου εἰς*

---

[383] Δεν πρόκειται να προβούμε σε λεπτομερή συζήτηση σχετικά με τη φύση και τη χρονολόγηση των συγκεκριμένων κειμένων, κάτι που θα ήταν εκτός των στόχων της έρευνάς μας. Για τον συγκεκριμένο λόγο θα περιοριστούμε σε κάποιες «σταθερές» της έρευνας, βασισμένοι έως έναν βαθμό μάλιστα σε βιβλιογραφία εξειδικευμένη πάνω στην επαφή του *Ὕμνου εἰς Δία* με τα *Χρυσᾶ ἔπη*.

[384] Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*»· J.C. Thom, "Cleanthes, Chrysippus and the Pythagorean *Golden Verses*", *AClass* 44 (2001) 197-219. Ο J.C. Thom επεκτείνει τις παρατηρήσεις του στον Χρύσιππο, ο οποίος παραθέτει από τα *Χρυσᾶ ἔπη*.

[385] Αντίθετα, ο K. Sier (ό.π., σ. 102 σημ. 15) θεωρεί (όπως παλαιότερα και ο G. Vollgraff, "Ad Carmen Aureum", *Mnemosyne* n.s. 60 [1932] 435) ότι ο συγγρ. των *Χρυσῶν ἐπῶν* χρησιμοποίησε ως πηγή του τον ύμνο του Κλεάνθη. Ο A. Delatte (*Études sur la littérature pythagoricienne*, Paris 1915, σσ. 3-79) υποστήριξε ότι κάποιοι στίχοι τα *Χρυσᾶ ἔπη* έχουν αντληθεί από έναν πυθαγόρειο *Ἱερὸν λόγον* του 5ου αι. Η Μ. Δραγώνα-Μονάχου («Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σσ. 343-350) καταλήγει στην ύπαρξη κοινής πηγής των *Χρυσῶν ἐπῶν* και του Κλεάνθη, βασισμένη στον Delatte και περιορισμένη από την ύστερη χρονολόγηση του εν λόγω πυθαγόρειου ποιήματος. Πιο πρόσφατα, ο R. Baumgarten, *Heiliges Wort und Heilige Schrift bei den Griechen: Hieroi Logoi und verwandte Erscheinungen*, Tübingen 1998, σσ. 147-165, υποστήριξε ότι ο *Ἱερὸς λόγος* είναι ψευδοπυθαγόρειο έργο του 300 π.Χ.

[386] Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ "Ὕμνος στὸ Δία" καὶ τὰ *Χρυσᾶ Ἔπη*», σσ. 371-373.

[387] Είναι ενδιαφέρον το ότι ο εν λόγω *Νεμεόνικος* περιέχει και άλλες, κοσμολογικές αναφορές. Στους επόμενους στ. 3-5 ο Πίνδαρος καταγράφει την ομηρική άποψη για τον κόσμο: [...] *ὁ δὲ / χάλκεος ἀσφαλὲς αἰὲν ἕδος / μένει οὐρανός* [...]. Βλ. και παρακάτω, σ. 258.

[388] Για την πιθανότητα η πυθαγορική παράδοση να έφτασε στο τέλος της κατά την αρχή του 4ου αι., έως την νεοπυθαγόρεια αναβίωσή της τον 1ο αι. π.Χ., βλ. J.C. Thom, ό.π., σσ. 202-203.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Δία 4 μπορεί να εξηγηθεί απλά ως υφολογική επίδραση ενός από τους δύο στον δεύτερο[389]. Το θέμα βέβαια ήταν ήδη γνωστό από τα ομηρικά έπη· μπορεί κανείς να προτείνει ως πηγή το ομηρικό (Ε 896) *ἐκ γὰρ ἐμεῦ γένος ἐσσί*[390]: είναι πιθανόν ο Άρατος να θέλησε να υπαινιχθεί τον επικό-δωρικό τύπο *ἐσσὶ* με τον ιωνικό-επικό *εἰμέν*.

Είναι, επιπλέον, φανερή η ομοιότητα των ιδιοτήτων που αποδίδει ο Κλεάνθης στον Δία με τους στ. 3-8 του «ορφικού» απ. 168 που παραθέσαμε παραπάνω. Το γεγονός, επομένως, επαληθεύει την υπόθεση ότι ο στωικός φιλόσοφος αξιοποίησε ορφικο-πυθαγορικού χαρακτήρα κείμενα, ειδικά ίσως κάποια χαμένη πηγή των γνωστών ως πυθαγόρειων *Χρυσῶν ἐπῶν*.

Σε κάθε περίπτωση, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το ότι ακόμη και η υποτιθέμενη πυθαγόρεια πηγή του Κλεάνθη χρονολογείται κατά προσέγγιση μεταξύ 4ου και 3ου αι.[391]. Είναι φανερό ότι στην Αθήνα εκείνης της περιόδου γνώρζαν ιδιαίτερη άνθηση θρησκευτικά ρεύματα, όπως εκείνο των ορφικών. Αυτό θα εξηγούσε την πιθανολογούμενη απήχηση στα έργα των διανοητών της περιόδου που έζησαν εκείνη ακριβώς την περίοδο στην πόλη. Ο εν λόγω ύμνος του Κλεάνθη στέκει ως μνημείο της στωικής θρησκευτικής σκέψης, αξεδιάλυτα συνυφασμένης με τη φιλοσοφική[392]· οι θρησκευτικές αναφορές των *Φαιν.* όμως συνιστούν φιλοσοφική ερμηνεία των μυθικών κοσμογονιών, με φανερή πρόθεση να τις επαληθεύσουν.

(iv) Η προσωκρατική παράδοση

Οι «ορφικής» προέλευσης κοσμογονίες συνδέθηκαν με τις πρώτες απόπειρες διαμόρφωσης κοσμολογικών θεωριών: αναφερόμαστε φυσικά στην φιλοσοφία των προσωκρατικών, εκπρόσωποι της οποίας συνδέονται συχνά με μυθολογικότερες ερμηνείες της φύσης και

---

[389] Δεδομένου ότι οι δύο άντρες έζησαν και έδρασαν περίπου την ίδια περίοδο στην Αθήνα (θεωρούμε βέβαιο ότι γνωρίζονταν), δεν αποκλείουμε την επίδραση του ενός στον άλλο: ο Άρατος είχε υπόψη του πολυάριθμα ποιητικά και φιλοσοφικά παραδείγματα και η αφήγησή του είναι σαφώς μέσα στα συγκεκριμένα πλαίσια. Δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι πήρε από τον Κλεάνθη τα φιλοσοφικά στοιχεία του Ύμνου στον Δία και προέβη στη συνέχεια σε μια μυθολογική «οπισθοχώρηση». Αντίθετα, φαίνεται πιο πιθανό το ότι ο φιλόσοφος, στα πλαίσια της ορφικο-πυθαγορικής επίδρασης, υιοθέτησε από τον Άρατο το συγκεκριμένο υφολογικό χαρακτηριστικό. Δεδομένου ότι τα κοινά τους σημεία απαντούν και σε άλλες πηγές, η μόνη επίδραση είναι μάλλον υφολογική. Στο συγκεκριμένο πεδίο είναι λογικότερο να υποθέσουμε ότι ο φιλόσοφος μιμήθηκε τον ποιητή και όχι το αντίθετο.

[390] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 166· J. Martin (1998) II 145: "Aratos a certainement ce passage en tête"· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 32-39 [εδώ: 35]: ο συγγρ. αναδεικνύει τη σχέση του προοιμίου με σειρά ομηρικών στίχων.

[391] Βλ. J.C. Thom, ό.π., σ. 203.

[392] Βλ. σχετικά την άποψη του von Arnim στη δική μας σημ. 379.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

της γέννησης του κόσμου. Η σύνδεση αυτή είναι φανερή στα ερμηνευτικά σχόλια που συνοδεύουν τον Πάπυρο του Δερβενίου: ο συντάκτης του αισθάνθηκε ελεύθερος να ερμηνεύσει την «ορφική» θεογονία που περιέχεται εκεί χρησιμοποιώντας στοιχεία της προσωκρατικής κοσμολογίας[393]. Αυτά τα χαρακτηριστικά τα υιοθέτησε από τη φιλοσοφία του Αναξαγόρα και του Διογένη του Απολλωνιάτη και συγγενεύουν –κατά τη γνώμη μας– με την εικόνα του Δία στα *Φαινόμενα*. Αφορούν την παρουσίαση του θεού με όρους *ενοθεϊσμού*, καθόλα συμβατούς με λατρευτικές αντιλήψεις όπως εκείνες των ορφικών.

Η έρευνα για τις σχέσεις επίδρασης ανάμεσα σε ένα κείμενο του 3ου π.Χ. αιώνα με τα προγενέστερά του, ειδικά του γραμματειακού είδους της φυσικής φιλοσοφίας, θέτει αναπόφευκτα το ζήτημα της άμεσης ή έμμεσης γνώσης που διέθετε ο μεταγενέστερος συγγραφέας. Η ελληνική γραμματεία προσέλαβε τα κείμενα των προσωκρατικών φιλοσόφων τόσο άμεσα (από τα σωζόμενα έργα τους), όσο και έμμεσα διαμέσου της φιλοσοφικής παράδοσης. Κι αυτό, γιατί ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης τα εξέθεσαν (συνήθως αρνητικά) σε έργα τους. Διαπιστώσαμε ήδη ότι στην περίπτωση του εμπεδόκλειου αποσπάσματος D-K 31 B 128 ο Άρατος αξιοποίησε και την ερμηνεία του Θεοφράστου από το *Περὶ εὐσεβείας*[394]. Μολονότι το *Φυσικῶν (φυσικαὶ) δόξαι* δεν ήταν μία ακόμη ανθολογία κειμένων[395], ο Άρατος πρέπει να το αξιοποίησε. Φρονούμε, επιπλέον, ότι γνώριζε και το αντίστοιχο έργο του Ευδήμου πάνω στην ιστορία της θεολογίας, αλλά και εκείνο για την ιστορία της αστρονομίας και των μαθηματικών[396]: τα συγκεκριμένα θέματα ήταν σχετικά με το αντικείμενο των *Φαινομένων*. Η προσφυγή του ποιητή στα εγχειρίδια του Θεοφράστου και του Ευδήμου καθίσταται αυτονόητη, ειδικά στην περίπτωση που αποδεχόμαστε τη μαρτυρία της αρχαίας παράδοσης ότι ο Άρατος δεν ήταν μαθηματικός αστρονόμος. Σε μια τέτοια περίπτωση, η υπόθεση αυτή καθίσταται απόλυτα συμβατή με την εικόνα ενός ανθρώπου που αξιοποίησε την παραμονή του στην Αθήνα του 3ου αι. προκειμένου να σπουδάσει φιλοσοφία[397].

Ο ποιητής συμπεριέλαβε στα *Φαιν.* στοιχεία από την κοσμολογική παράδοση, στον

---

[393] Βλ. παραπάνω, σ. 67.

[394] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 90-91.

[395] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 19. Οι εν λόγω ερευνητές έχουν συνοψίσει εύχρηστα τις αρχαίες πηγές των προσωκρατικών στις σσ. 17-19 (Α΄ «Άμεσα παραθέματα») και 19-23 (Β΄ «Μαρτυρίες»).

[396] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 19. Τα πενιχρά αποσπάσματα του Ευδήμου στον F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles VIII*, (Schwabe) Basel ²1969.

[397] Ίσως μάλιστα αντικειμενικός σκοπός της μετάβασής του στην Αθήνα να ήταν εξαρχής οι σπουδές στη φιλοσοφία, βλ. τις παρατηρήσεις του J. Martin (1998) I XXI-XXXII (*σποράδην*). Βλ. τα συμπεράσματά μας στις σσ. 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

βαθμό που αυτή ήταν συμβατή με τη διδακτική ποίηση. Τη συγκεκριμένη προϋπόθεση πληρούσαν κατά κύριον λόγο τα κείμενα της προσωκρατικής κοσμολογίας, ειδικά από την άποψη του ύφους. Στον συγκεκριμένο τομέα, η καθαυτό φιλοσοφική παράδοση, όπως εκπροσωπείται από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, δεν μπορούσε παρά να παράσχει πιο σύγχρονο λεκτικό (κυρίως σε θέματα ορολογίας), αλλά και διανοήματα. Το τεχνικό λεξιλόγιο είναι σε κάθε περίπτωση ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του ποιήματος[398]. Μολονότι πάντως ο Άρατος επαναλαμβάνει στοιχεία της ησιόδειας και της προσωκρατικής κοσμολογίας, δεν δεσμεύτηκε από αυτά. Τα υιοθέτησε όμως, διότι ήταν απαραίτητα: το ποίημα δεν ανήκει στην επιστημονική πεζογραφία, όπως τα αντίστοιχα πεζά έργα των Ιππάρχου, Κλεομήδη και Πτολεμαίου, μολονότι τα έργα των δύο τελευταίων «χρωματίζονται» από τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των συγγραφέων τους. Τα *Φαιν.* δεν περιορίζονται στην απλή και όσο το δυνατόν ακριβέστερη καταγραφή επιστημονικών δεδομένων. Η συγκεκριμένη διαφορά εξηγεί και την απόσταση που χωρίζει το ποίημα από τα σωζόμενα αποσπάσματα του Ευδόξου[399].

Ο Άρατος κλήθηκε να πραγματευτεί μια ειδική θεματική κατηγορία. Για τον λόγο αυτόν, υιοθέτησε έτοιμα υφολογικά σχήματα από τη διδακτική κοσμολογική παράδοση. Η γλώσσα και το λεκτικό κάθε ποιητικού κειμένου είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με τα νοήματα που περιέχουν, μολονότι η εισαγωγή τους σε νέα, πρωτότυπα συμφραζόμενα δύναται να εξουδετερώσει την προηγούμενη σημασιοδότησή τους. Ο δεσμός του στοχασμού με το λεκτικό που τον εκφέρει είναι εντονότερος στα φιλοσοφικά κείμενα. Η γλώσσα της φιλοσοφίας, και ειδικά των προσωκρατικών, είναι σε υψηλό βαθμό μεταφορική και διανθισμένη με παρομοιώσεις από τον κόσμο της φυσικής εμπειρίας. Οι συγκεκριμένοι φιλόσοφοι προσέφεραν ερμηνείες της γέννησης του κόσμου αξιοποιώντας μοντέλα που αντλήθηκαν από την εμπειρία. Αυτά διακρίνονται γενικά σε τρία είδη:

1. Στα μοντέλα που αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως έργο τέχνης ή τεχνική κατασκευή[400].
2. Σε αυτά που διαπιστώνουν ομοιότητες ανάμεσα στον κόσμο και τους έμβιους οργανισμούς[401].

---

[398] Βλ. σχετικά στις σσ. 256-265.

[399] Για μια σύντομη επισκόπηση των ποιητικών μέσων που διήλθε ο Άρατος προκειμένου να βελτιώσει υφολογικά και να προσδώσει ποικιλία στο κείμενο που ακολούθησε βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 26-32. Πρβ. του ίδιου "The Fame of Aratus", σσ. 9-18. Εκτενέστερα, και ειδικότερα, πραγματεύτηκε το θέμα η M.L.B.M. Pendergraft, *Aratus as a Poetic Craftsman*, σσ. 6-102, και πιο σύντομα ο K. Schütze, *Beiträge zum Verständnis der Phainomena Arats,* (diss. Universität Leipzig) Leipzig 1935, σσ. 16-27. Για τον Εύδοξο ως πηγή του Αράτου βλ. παρακάτω, σσ. 136-155.

[400] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 272-294.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3. Στα μοντέλα που αναπαριστούν θεωρητικά τον κόσμο ως πολιτεία[402].

Κατά τη γνώμη μας, ο Άρατος επιδίωξε να προσδώσει στο ποίημα την αίσθηση της κοσμολογίας, ως απαραίτητο χαρακτηριστικό για τη σύνδεση του έργου του με τμήμα της φυσικής φιλοσοφίας το οποίο που περιλαμβανόταν στην παράδοση του διδακτικού έπους[403]. Η απεικονιστική γλώσσα των προσωκρατικών επιδιώκει τη νοερή απεικόνιση της περιγραφής και, υπό αυτή την έννοια, έχει κάποια κοινά σημεία με τη μεταγενέστερη αφηγηματική τεχνική της *έκφρασης*[404]. Η αξιοποίηση των υφολογικών χαρακτηριστικών της φυσικής φιλοσοφικής γραμματείας και ειδικά η εκμετάλλευση του μοντέλου σκέψης που αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως τεχνική κατασκευή προσέδωσε στα *Φαιν.* την εντύπωση ότι ο ποιητής περιγράφει ένα αντικείμενο. Η αναφορά μας σε «μοντέλα» δεν αφορά απεικονίσεις του κόσμου, όπως λ.χ. μία συμπαγής ή αρθρωτή σφαίρα, μολονότι είναι μάλλον δύσκολο να δεχτούμε ότι μπορεί κανείς να συλλάβει τις βασικές έννοιες της αστρονομίας χωρίς τη χρήση ενός τέτοιου οργάνου. Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ για τα θεωρητικά μοντέλα, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι φιλόσοφοι αντιλαμβάνονταν και περιέγραφαν το σύμπαν. Ανάλογα, στην περίπτωση της «*ἀρατείας σφαίρας*», στην οποία αναφέρονται ορισμένοι μεταγενέστεροι συγγραφείς, δεν πρέπει απαραίτητα να εννοήσουμε ότι οι μαρτυρίες αφορούν κάποιο κατασκεύασμα που αναπαριστά τον κόσμο με βάση τις περιγραφές του Αράτου[405], αλλά το θεωρητικό μοντέλο του κόσμου όπως αυτό ανασυντίθεται από το κείμενο των *Φαινομένων*[406]. Πολύ συχνά βέβαια το θεωρητικό και το εφαρμοσμένο τεχνικό μοντέλο συνυπάρχουν ταυτόχρονα.

---

[401] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 232-272. Πρβ. H.C. Baldry, "Embryological Analogies in Presocratic Cosmology", *CQ* 26 (1932) 27-34.

[402] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 210-232· M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σσ. 68-71. Για τη σχέση της κοσμολογίας με την πολιτική οργάνωση στον Αναξίμανδρο βλ. J.-P. Vernant, *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα: Μελέτες ιστορικής ψυχολογίας* (μτφρ. Στ. Γεωργούδη), (Νεφέλη) Αθήνα (χ.έ.έ.), σσ. 197-217· Σπ. Κυριαζόπουλος, «Ἡ γεωπολιτικὴ ἔννοια τοῦ "Ἀπείρου" εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον» στο *Λόγος καὶ ἦθος*, σσ. 81-94.

[403] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 33-40.

[404] Οι περιγραφές χαρακτηρίζονται ως «εκφράσεις» ήδη στα Σχόλια στον Άρατο 19, ειδικά όμως για την περιγραφή του Κενταύρου. Βλ. συνολικά την ανάλυσή μας στις σσ. 219-265.

[405] Σε μεταγενέστερες του Αράτου περιόδους κατασκευάστηκαν, φυσικά, σφαίρες ή και χάρτες του κόσμου προκειμένου να διευκολύνουν τη διδασκαλία ή την κατανόηση του ποιήματος, ή απλά ως εικονογράφηση που συνόδευε το κείμενο. Βλ. J. Martin (1998) I XCVI: "[...] on sait que par la suite on a construit des globes spécialement conçus pour illustrer le poème".

[406] Η παρατήρηση δεν αφορά τον Λεόντιο τον Μηχανικό, ο οποίος στο έργο του *Περὶ κατασκευῆς τῆς ἀρατείας σφαίρας* (E. Maass, *Commentariorum*, σσ. 561-567) περιγράφει, πράγματι, την κατασκευή ενός μοντέλου του κόσμου σύμφωνα με τις περιγραφές στα *Φαινόμενα*. Η ανάγκη ή η πρόθεση κατασκευής του εν λόγω μοντέλου αποδεικνύει βέβαια ότι το κείμενο συνέχιζε να διαβάζεται κυρίως ως έργο αστρονομίας. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 461-462.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το πρόβλημα της σχέσης των *Φαιν.* με τα συγκεκριμένα έργα είναι ότι το κοινό ιωνικό-επικό λεξιλόγιο δημιουργεί εύκολα μια επίφαση ομοιότητας. Ο Άρατος βρίσκεται από την άποψη του ύφους πλησιέστερα στα εν λόγω κείμενα, απ' ό,τι στους μεταγενέστερους διδακτικούς ποιητές Νίκανδρο και Οππιανό: αυτό δεν εξηγείται αποκλειστικά από τη διαφορά του αντικειμένου τους. Η σχέση του μάλιστα με το πρότυπό του, τον Ησίοδο, μολονότι αποτελούσε κοινή γνώση από την αρχαιότητα, δεν καλύπτει το σύνολο των επιδράσεων που δέχτηκε στη σύνθεση των *Φαινομένων*. Ο Άρατος είχε αφετέρου πολλούς λόγους να στραφεί στο έργο των προσωκρατικών: κάποιοι από αυτούς είχαν πραγματευθεί την κοσμογονία και συζήτησαν το σχήμα και τη δομή του κόσμου, θέματα τα οποία σχετίζονται άμεσα με την περιγραφή του ουρανού. Τμήμα της συγκεκριμένης γραμματείας διατυπώθηκε σε ποιητική φόρμα[407], γεγονός που παρείχε στον Άρατο εύχρηστα λεξιλογικά και μετρικά σχήματα. Τέλος, το συγκεκριμένο τμήμα της προσωκρατικής φιλοσοφίας θεωρούνταν στην αρχαιότητα ότι περιλαμβανόταν στο διδακτικό έπος, πράγμα που, κατά κάποιον τρόπο, καθοδήγησε τον Άρατο στο να προσπαθήσει το έργο του με τα εν λόγω κείμενα[408].

Ο Άρατος ανήκει στην κατηγορία των ποιητών που πραγματεύτηκαν τεχνικά θέματα, ορισμένα από τα οποία ήταν ίσως όχι τόσο κατάλληλα για τη διδακτική ποίηση. Η εντύπωση, επομένως, ότι εισήγαγε το τεχνικό περιεχόμενο στο συγκεκριμένο γραμματολογικό είδος δεν ευσταθεί. Πριν από τον ίδιο υπήρξαν πρόδρομοι, μολονότι τα έργα ορισμένων από αυτούς χαρακτηρίζονται –ίσως εσφαλμένα– παρωδίες και όχι διδακτική ποίηση[409]. Προκύπτει, επομένως, εκ νέου το συμπέρασμα ότι η εντυπωσιακή σε όγκο και διάρκεια επιβίωση των *Φαιν.* οφείλεται –εκτός από την ιδιαίτερη θεματική του ποιήματος– και στις συνθετικές και ποιητικές ικανότητες του συγγραφέα του.

Η ανασκόπηση του συνόλου των προσωκρατικών αποσπασμάτων που αφορούν τον κόσμο και τα ουράνια σώματα μπορεί φυσικά να αποβεί παραπλανητική[410]. Το επικό

---

[407] Πρόκειται για τα έργα του Ξενοφάνη, του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή.

[408] Είναι, επομένως, ασφαλές να μιλάμε για imitatio exemplorum που δεν περιορίζεται στον Ησίοδο.

[409] Όπως το γαστρονομικού περιεχομένου ποίημα με τίτλο *Ἡδυπάθεια* του Αρχεστράτου από τη Γέλα, το οποίο ο W. Kroll ("Lehrgedicht", *RE* XXIV [1925] 1842-1857) το κατατάσσει στην κατηγορία της παρωδίας και όχι της διδακτικής ποίησης. Βλ. σχετικά G. Wöhrle, ό.π., σσ. 279-280, 282, 285, ο οποίος θεωρεί το ποίημα του Αρχεστράτου δείγμα της διδακτικής ποίησης. Ο P. Toohey (ό.π., σ. 3), αναφερόμενος στη σοβαρότητα των θεμάτων ως βασικό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους, θεωρεί επίσης το συγκεκριμένο ποίημα παρωδία. Το ίδιο και ο J. Almirall (1996), σ. 29. Βλ. B. Effe, ό.π., σ. 234 κ.εξξ. και για νεώτερη έκδοση του κειμένου S. Douglas Olson – A. Sens, *Archestratos of Gela: Greek Culture and Cuisine in the Fourth Century BCE* (Text, Translation, and Commentary), (Oxford Univ. Press) Oxford 2000.

[410] Μια πολύ σύντομη ανασκόπηση προσφέρει ο H. Weinhold, ό.π., σ. 8 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

λεξιλόγιο, η συγγενής θεματολογία ή ακόμη και η άντληση από δομές σκέψης που ανάγονται κυρίως στη λαϊκή φαντασία, ενδέχεται να δημιουργήσουν την εσφαλμένη εντύπωση ότι ο ποιητής έχει σχέση με τα περισσότερα από αυτά[411]. Απαντούν όμως και κάποια αποσπάσματα που φρονούμε ότι εξηγούν ορισμένες από τις πρωτότυπες χρήσεις του Αράτου στα *Φαιν.*: αυτές δεν έχουν –κατά τη γνώμη μας– έως σήμερα ερμηνευθεί ικανοποιητικά και προκάλεσαν συχνά αμηχανία στην ερμηνευτική παράδοση του ποιήματος ήδη από την αρχαιότητα.

Τα κείμενα μπορούν να χωριστούν στις ακόλουθες κατηγορίες[412]: (1) εκείνα που συγγράφηκαν ως ποιητικές κοσμολογίες (Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Εμπεδοκλής), (2) κείμενα «αστρονομίας», γνήσια και νόθα, σε ποιητική μορφή (Κλεόστρατος, Ψ.-Ησίοδος), (3) πεζά κείμενα φιλοσοφίας, στα οποία περιέχονται έννοιες και όροι ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί (Ηράκλειτος, Αναξιμένης), και (4) «μεικτές» θεογονίες[413] (Αλκμάν, Φερεκύδης ο Σύριος). Οι «μεικτές» θεογονίες είναι μάλλον οι αρχαιότερες και αποδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη θεματολογία δεν περιοριζόταν σε ειδικό γραμματειακό είδος, όπως αργότερα με τους καθαυτό προσωκρατικούς φιλοσόφους. Αυτές όμως δεν έχουν άμεση σχέση, σε επίπεδο διανοημάτων και ορολογίας, με τον Άρατο· υποθέτουμε πάντως ότι ο ποιητής είχε τα εν λόγω κείμενα υπόψη του.

Αφήνοντας την ποιητική κοσμολογία του Αλκμάνα ασχολίαστη, μια και δεν διαγιγνώσκεται συγκεκριμένο σημείο επαφής με τον Άρατο[414], επισημαίνουμε ότι ο

---

[411] Πρόκειται κυρίως για φολκλορικά μοντέλα σκέψης που περιγράφουν τον κόσμο βασισμένα στην κατ' αναλογίαν σύγκρισή του με παραδείγματα από την αισθητή πραγματικότητα ή τον κοινωνικό βίο των ανθρώπων. Βλ. σχετικά G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*.

[412] Είναι αυτονόητο ότι η ενδεικτική αυτή καταγραφή δεν έχει τις απαιτήσεις μιας εξαντλητικής πραγμάτευσης. Το αντικείμενο χρειάζεται μια σχολαστικότερη έρευνα.

[413] Υιοθετούμε τον όρο από τους G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 61. Η ορολογία είναι μάλλον αριστοτελική, βλ. *Μετὰ τὰ φυσικὰ* N4, 1091b8: [...] *ἐπεὶ οἱ μεμειγμένοι αὐτῶν* (ενν. *τῶν θεολόγων*) [*καὶ*] *τῷ μὴ μυθικῶς ἅπαντα λέγειν, οἷον Φερεκύδης* [...].

[414] Για το συγκεκριμένο έργο βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σσ. 61-63· M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σσ. 154-156. Το κείμενο διασώζεται υπομνηματισμένο σε πάπυρο (*P.Oxyr.* 2390): ο αρχαίος σχολιαστής μάς πληροφορεί ότι ο Αλκμάν «φυσιολόγησε» (*φυσιολογήσας*), βλ. απ. 3, col. i, 26. Ο ποιητής εισήγαγε τις αλληγορικές μορφές *Πόρος* και *Τέκμωρ*, η κατανόηση του ρόλου των οποίων προκαλεί δυσκολίες. Δεν είναι ενδεχομένως ολότελα ανεδαφικό το να υποστηριχθεί κάποια σχέση του δεύτερου όρου με το *τεκμήρατε* που απαντά στο προοίμιο των *Φαιν.* (στ. 16-18: [...] *χαίροιτε δὲ Μοῦσαι, / μειλίχιαι μάλα πᾶσαι· ἐμοί γε μὲν ἀστέρας εἰπεῖν / ἢ θέμις εὐχομένῳ τεκμήρατε πᾶσαν ἀοιδήν*. Κάτι τέτοιο ενδέχεται να βρίσκει στήριξη στο ότι ο Αλκμάν αναφερόταν στο προοίμιο του έργου στις Μούσες. Για το συγκεκριμένο απόσπασμα βλ. M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σσ. 155-156. Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 174) χαρακτηρίζει ασυνήθιστη την επιλογή του ρήματος· σχετική με τα παραπάνω θεωρούμε την ερμηνεία των Σχολίων (MQDΔKVA) 18: *καὶ εἰς τέλος ἀγάγετε· τὸ γὰρ τέκμωρ τέλος. ἄλλοι δὲ δείξατε.* Πρβ. τα ανάλογα Σχόλια Vat. 191: *τεκμήρατε: μέχρι τέλους εἴπατε· τέκμωρ γὰρ τὸ τέλος.* Βλ. Ομηρικός Ύμνος στη Σελήνη 13 Allen – Halliday – Sikes: *τέκμωρ δὲ βροτοῖς καὶ σῆμα τέτυκται* (ενν. *ἡ σελήνη*). Ο J. Martin ([1998] II 152) παραθέτει, προφανώς ως σχετικό, τον στίχο· τον συσχετίζει και με το εν λόγω απόσπασμα του Αλκμάνα ο M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σ. 156. Βλ. επίσης C.M. Bowra,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Φερεκύδης ο Σύριος υπήρξε (αν ισχύει η χρονολόγησή του στον 6ο αι.) ενδεχομένως από τους αρχαιότερους συγγραφείς που αποδέδωσαν τη δημιουργία του κόσμου σε τεχνική κατασκευή. Ο κυρίαρχος θεός του Φερεκύδη φαίνεται να είναι ο *Ζάς* (όνομα ετυμολογικά συγγενές με το *Ζεύς*)[415], ο οποίος, για τον γάμο του με τη *Χθονίη*, κατασκευάζει ένα «νυφικό φόρεμα»: ο ίδιος ακολούθως το στολίζει ([...] *φᾶρος μέγα τε καὶ καλὸν καὶ ἐν αὐτῷ <ποικίλλει Γῆν> καὶ Ὠγη<νὸν καὶ τὰ Ὠ>γηνοῦ δώματα* [D-K 7 B 2][416] και [...] *ἵνα μάθωσι τί ἐστιν ἡ ὑπόπτερος δρῦς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ πεποικιλμένον φᾶρος, πάντα ὅσα Φερεκύδης ἀλληγορήσας ἐθεολόγησεν...* [D-K 7 B 2][417] ~ *ἀλλὰ καὶ τοῦ Συρίου τὴν ποίησιν σκόπει καὶ τὸν Ζῆνα καὶ τὴν Χθονίην* [...] *καὶ τὸ δένδρον καὶ τὸν πέπλον* [Μάξιμος ο Τύριος 4.4 Hobein = D-K 7 A 11])[418]. Είναι γενικά αποδεκτό ότι έχουμε να κάνουμε με την περιγραφή ενός θεού-δημιουργού ο οποίος μπορεί και να ταυτίζεται με τον ήλιο[419]. Η περιγραφή του έναστρου ουρανού ως στολισμένου υφάσματος ενδέχεται να κρύβεται πίσω από την αράτεια χρήση του όρου *γλήνεα* για τα άστρα (*Φαιν.* 316-318: *Δελφὶς δ' οὐ μάλα πολλὸς ἐπιτρέχει Αἰγοκερῆι / μεσσόθεν ἠρόεις· τὰ δέ οἱ περὶ τέσσαρα κεῖται / γλήνεα, παρβολάδην δύο πὰρ δύο πεπτηῶτα*)[420]. Βασιζόμαστε στο ότι η ομηρική σημασία του *γλήνεα* (Ω 192: *θάλαμος ὃς γλήνεα πολλὰ κεχάνδει*) η οποία φαίνεται ότι είναι «κεντήματα (στολίδια) σε ύφασμα»[421]. Θα ξανασυναντήσουμε κάποια από τα στοιχεία της θεογονίας του Φερεκύδη στη μεταγενέστερη πρόσληψη των *Φαινομένων*[422].

Αυτό όμως που συνδέει τον Αλκμάνα με τον Φερεκύδη, και στη συνέχεια και τους δύο με τον Άρατο, είναι κατά τη γνώμη μας το ενδιαφέρον που φαίνεται να έδειξαν για το έργο τους οι περιπατητικοί: το υπόμνημα στο απόσπασμα του Αλκμάνα έχει «χαρακτήρα

Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση (μτφρ. Ι.Ν. Καζάζης), (ΜΙΕΤ) Αθήνα ²1989, τόμ. Α΄, σσ. 54-55. Ο εν λόγω συγγρ. τονίζει ότι το *τέκμωρ* χρησιμοποιήθηκε από μεταγενέστερους φιλοσόφους.

[415] Έτσι οι G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 70.

[416] M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σσ. 165-168· G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σσ. 73-74.

[417] Βλ. M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σ. 167-168 και 171-172· G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σσ. 75-77 και 80-83.

[418] M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σ. 162.

[419] Βλ. M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σ. 160. Ο ίδιος επισημαίνει τη μαρτυρία του Ιωάννη του Λυδού ότι ο Φερεκύδης ταύτιζε τον Ζάντα (= Δία) με τον ήλιο (*Περὶ μηνῶν* 4.3.8-9 Wachsmuth: [...] *τῷ Διί, καὶ γὰρ Ἥλιος αὐτὸς κατὰ Φερεκύδην* [...]). Επίσης, σχόλιο του Πρόκλου στον *Τίμαιο* (βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 74· M.L. West, "Three Presocratic Cosmologies", σ. 160) αποδίδει στον Φερεκύδη την ταύτιση του Ζάντα με τον Έρωτα.

[420] Πρβ. *Φαιν.* 476: *κεῖνο περιγληνὲς τροχαλόν, Γάλα μιν καλέουσιν.*

[421] Βλ. και D.A. Kidd (1997), σ. 301: "Once in Homer of ornaments Ω 192 (θάλαμον) ¦ ὃς γλήνεα πολλὰ κεχάνδει, [...]". Πρβ. και Απολλώνιος ο Ρόδιος *Άργον.* 4.427-428 Fränkel.

[422] Βλ. περισσότερα στο κεφ. που εξετάζει την επιβίωση του κειμένου στη χριστιανική γραμματεία, ειδικά στις σσ. 715-716.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εκλαϊκευμένα αριστοτελικό»[423]· αντίστοιχα, διαπιστώνεται ζωντανό ενδιαφέρον για τον Φερεκύδη κατά τον 4ο αι.[424], ενώ γνωρίζουμε ότι τον ανέφερε και ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη[425]. Από τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι περιπατητικοί ασχολήθηκαν με το έργο των δύο αυτών προσωκρατικών: ενδεχομένως, αποσπάσματά τους περιλαμβάνονταν στην ιστορία της θρησκείας του Ευδήμου, η οποία φρονούμε ότι αξιοποιήθηκε από τον Άρατο σε σχέση με τα «ορφικά» που περιείχε[426]. Δεν είναι, επομένως, άτοπο να υποστηριχθεί ότι ο ποιητής γνώριζε τα κοσμολογικά έργα των δύο συγκεκριμένων διανοητών.

Η ψευδοησιόδεια *Ἀστρονομία*[427] είναι μία από τις πιθανές πηγές του Αράτου[428]. Η αβεβαιότητα όμως της χρονολόγησής της συμβουλεύει κατά της απόπειρας συναγωγής συμπερασμάτων από το συγκεκριμένο έργο. Στα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα (D-K 4 B 1-8) δεν περιέχεται βέβαια κάτι αξιοσημείωτο ή κάτι που θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ενέπνευσε τον ποιητή. Το συγκεκριμένο υλικό όμως μας παρέχει μία εικόνα του είδους της ποίησης που άκμαζε πριν από τα *Φαινόμενα*. Ειδικά το απόσπασμα D-K 4 B 5, στο οποίο παρατίθενται καταλογικά τα ονόματα των Υάδων, φαίνεται να είναι σε στενή σχέση και με τη διακτική ποίηση[429]: ως περιεχόμενο, επομένως, αλλά και ως ύφος κινείται στην ίδια γραμμή με συγκεκριμένα τμήματα των *Φαινομένων*[430]. Ως εκ τούτου, μας βοηθάει

---

[423] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 61.
[424] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 64.
[425] Πορφύριος *Πυθαγόρου Βίος* 56 Nauck. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σ. 66.
[426] Βλ. παραπάνω, σ. 72 κ.εξξ. και παρακάτω, σ. 287.
[427] Πρέπει να επισημανθεί ότι τα testimonia της έκδοσης των Diels – Kranz (4 A 1-3) δεν αφορούν –κατά τη γνώμη μας– απαραίτητα το συγκεκριμένο έργο. Είναι εξίσου πιθανό το ότι οι μαρτυρίες των πηγών που παρατίθενται περιγράφουν τα *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, και ειδικά τμήματα του εν λόγω ποιήματος που σχετίζονται με θέματα υποτυπώδους αστρονομίας ή αστρομετεωρολογίας (τροπές, ανατολή και δύση των Πλειάδων, του Σείριου και του Αρκτούρου). Όσον αφορά τα testimonia, το πρώτο απ' αυτά είναι απόσπασμα από την *Ἐπινομίδα* (990a), στο οποίο επικρίνονται όσοι «αστρονομούν» με τον τρόπο του Ησιόδου: η επίκριση μπορεί κάλλιστα να αφορά την αστρομετεωρολογία των *Ἔργων*· το δεύτερο είναι το επ. 27 Pfeiffer του Καλλιμάχου: είναι περιττό να το σχολιάσουμε· η τρίτη μαρτυρία του Πλουτάρχου αναφέρεται στα έμμετρα έργα του Ευδόξου, του Ησιόδου και του Θαλή: πρόκειται για προβληματική μαρτυρία, αλλά πάντως αρκετά μεταγενέστερη για να κρίνει το θέμα. Και πάλι όμως, τίποτε δεν εμποδίζει να συμπεράνουμε ότι ο Πλούταρχος αναφέρεται στα *Ἔργα*.
[428] Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 271· A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 378 σημ. 75. Για τον Ψ.-Ησίοδο ως πρότυπο του Αράτου βλ. και H. Weinhold, ό.π., σ. 45. Ο Weinhold, ακολουθώντας τον A. Rehm (*Mythographische Untersuchungen über griechische Sternsagen*, München 1896, σ. 47) τοποθετεί το έργο πριν από το 500 π.Χ.
[429] Βλ. ειδικά Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 77-84.
[430] Βλ. *Φαιν.* 481-489, 544-550. Αξίζει όμως να παραβάλουμε τους στ. 261-265 (Πλειάδες): [...] *ἑπτὰ δὲ κεῖναι ἐπιρρήδην καλέονται / Ἀλκυόνη Μερόπη τε Κελαινώ τ' Ἠλέκτρη τε / καὶ Στερόπη καὶ Τηϋγέτη καὶ πότνια Μαῖα. / αἱ μὲν ὁμῶς ὀλίγαι καὶ ἀφεγγέες, ἀλλ' ὀνομασταὶ / ἦρι καὶ ἑσπέριαι, Ζεὺς δ'αἴτιος, εἰλίσσονται*, με το ψευδοησιόδειο D-K 4 B 5: [...] *νύμφαι Χαρίτεσσιν ὁμοῖαι / Φαισύλη ἠδὲ Κορωνὶς ἐνστέφανος τε Κλέεια / Φαιώ θ' ἱμερόεσσα καὶ Εὐδώρη τανύπεπλος, / ἃς Ὑάδας καλέουσιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων.*

σημαντικά να διακρίνουμε την εξέλιξη των υφολογικών συμβάσεων της ποίησης για τα άστρα[431]. Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή είναι το ότι αν το έργο προηγείτο του Αράτου, τότε ο ποιητής διέθετε μία συγκεκριμένη πηγή της μυθολογίας των άστρων[432]. Ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι καθοριστικό ως προς την αποδοχή ή όχι της ύπαρξης σχετικού έργου του Επιμενίδη, που φέρεται να ακολούθησε ο Άρατος[433].

Αντίθετα, κατατάσσουμε στις βέβαιες πηγές του Αράτου τον Κλεόστρατο τον Τενέδιο, αστρονόμο και ποιητή, ο οποίος συνέγραψε *Ἀστρολογία*· από το εν λόγω ποίημα σώζονται τρεις στίχοι στα Σχόλια στον *Ῥῆσο* 528 του Ευριπίδη (D-K 6 B 1). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αρχαίοι μάρτυρες του έργου είναι –κατά κάποιον τρόπο– στην πλειοψηφία τους σχετικοί με την παράδοση των *Φαιν.*: πρόκειται για το *Περὶ σημείων* (D-K 6 A 1), για τους καταλόγους των συγγραφέων αστρονομίας που εξέδωσε παλαιότερα ο E. Maass[434] (D-K 6 A 2-3) και για τις μαρτυρίες του Αθήναιου (7.278a = D-K 6 A 4) και του Σκύλακα (D-K 6 A 5). Θεωρούμε την καταγραφή του στους καταλόγους του E. Maass ιδιαίτερα σημαντική· αποδεικνύει ότι το ποίημα ανήκε στο ίδιο γραμματειακό είδος με εκείνο των *Φαιν.* (εννοούμε ποίηση με «τεχνικό» περιεχόμενο και όχι τη διδακτική ποίηση[435]) και ότι από την αρχαιότητα διαγνώστηκε μία μικρή έστω σχέση με το έργο του Αράτου. Τα Σχόλια στον *Ῥῆσο* παραδίδουν:

> *ὁ μὲν οὖν Παρμενίσκος «πρῶτα σημεῖα» φησὶ λέγεσθαι τὰς τοῦ σκορπίου πρώτας μοίρας διὰ τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων οὕτως αὐτὰς λέγεσθαι, διότι ταύταις ὁ Βοώτης ἅμα ἄρχεται καταδύεσθαι. Κλεόστρατον γοῦν τὸν Τενέδιον ἀρχαῖον <ὄντα ἀστρολόγον εἰπεῖν> οὕτως·*
>
> *ἀλλ' ὁπόταν τρίτον ἦμαρ ἐπ' ὀγδώκοντα μένησι*
> *<Ἀρκτοφύλαξ φαίνων, τότε δὴ σημήϊα πρώτα>*
> *σκορπίου εἰς ἅλα πίπτει ἅμ' ἠοῖ φαινομένηφι.*[436]

---

[431] Τίποτε περισσότερο όμως δεν είναι γνωστό για το γραμματειακό είδος του έργου· είναι άγνωστο αν συντέθηκε ως διδακτικό ποίημα. Από το D-K 4 B 6 (*Καταστερισμοί* I Robert) γίνεται φανερό ότι το έργο περιείχε τους μύθους των άστρων, δηλ. περιέγραφε τους καταστερισμούς συγκεκριμένων μυθικών μορφών. Αυτό το στοιχείο μας προβληματίζει: θυμίζει έντονα το είδος των κειμένων που συντέθηκαν μετά την κυκλοφορία και επιτυχία των *Φαιν.* και που εντάσσονται στην κατηγορία της «γραμματείας του καταστερισμού».

[432] Αυτό θα ανέτρεπε τα συμπεράσματα του J. Martin και θα επιβεβαίωνε τον L.W. Labordus, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 70 και σημ. 214-215.

[433] Βλ. παραπάνω, σ. 69, και τις υποθέσεις μας στις σσ. 72-74 και 98-106.

[434] Βλ. *Aratea*, σσ. 123 κ.εξξ. και J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 182-191. Βλ. παρακάτω, σ. 326 σημ. 126-127.

[435] Είναι φανερό ότι αντιλαμβανόμαστε έτσι ότι το ποίημα έχει έναν διττό ρόλο: μολονότι παραμένει πάντα έκφανση της διδακτικής ποίησης, το έργο χειραφετήθηκε από το γραμματειακό του είδος και τις πηγές του και θεμελίωσε, στην ουσία, μία νέα κατηγορία.

[436] Βλ. J. Martin (1998) I C-CI, σημ. 43. Ακολουθούμε τη μορφή του κειμένου κατά την έκδοση Diels-Kranz.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο σχολιαστής φαίνεται επαρκώς ενημερωμένος σε θέματα αστρονομίας. Παράλληλα, το απόσπασμα αποδεικνύει ότι αιώνες πριν από τον Άρατο ήταν ήδη διαμορφωμένη η τεχνική γνώση των *συνανατολῶν* και *συγκαταδύσεων* ή, τουλάχιστον, κάποια προδρομική ποιητική μορφή της. Τέτοιου είδους γνώση μπορεί να αποδοθεί, τουλάχιστον ως εμπειρική παρατήρηση στον Κλεόστρατο· είναι όμως βέβαιο, όπως μαρτυρεί το κείμενο του *Ῥήσου* 528, ότι ο Ευριπίδης γνωρίζει και περιγράφει το φαινόμενο: πρόκειται για τη δύση ορισμένων ζωδιακών αστερισμών τη στιγμή που ανατέλουν οι ευρισκόμενοι ακριβώς απέναντί τους στον ζωδιακό κύκλο. Είναι ένα εύκολα παρατηρήσιμο φαινόμενο, που ενδεχομένως προϋποθέτει τη σύλληψη της σφαιρικότητας της γης και τη σχηματοποίηση του ζωδιακού, προκειμένου να διαπιστωθεί η αντιστοίχιση των αστερισμών. Η ταυτόχρονη ανατολή και δύση τους μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέθοδος υπολογισμού του χρόνου και, όπως αποδεικνύει το απόσπασμα του Κλεόστρατου και ο σχολιαζόμενος στίχος του Ευριπίδη, ήταν αντικείμενο της ποίησης πριν από τον Άρατο. Είναι αυτονόητο ότι, παρά τη μικρή έκταση του αποσπάσματος, οδηγούμαστε να θεωρήσουμε το έργο του Κλεόστρατου ως μία από τις πρώτες ποιητικές επεξεργασίες του θέματος

Όπως αναφέρθηκε, η αρχαία γραμματική θεωρία καθόριζε τα έργα που ανήκουν στην κατηγορία της διδακτικής ποίησης με βάση το περιεχόμενό τους, την εξωτερική τους μορφή και τις υφολογικές συμβάσεις που συνιστούν *δίδαξιν*[437]. Το απόσπασμα του Κλεοστράτου δεν προσφέρει στοιχεία που θα βοηθούσαν να το εντάξουμε στο εν λόγω γραμματειακό είδος: ο Άρατος όμως μπορούσε κάλλιστα να το χρησιμοποιήσει ως πηγή του. Η αρχαιότητα του εν λόγω συγγραφέα θα τον καθιστούσε ικανοποιητικό πρότυπο στα μάτια του ποιητή των *Φαινομένων*. Επιπλέον, η περίπτωση του Τενέδιου αστρονόμου αποδεικνύει ότι υπήρχαν λογοτεχνικά υποδείγματα συναρμογής της ποίησης με την επιστήμη, τα οποία ενδέχεται να ενέπνευσαν τον Άρατο[438].

Η μαρτυρία αποδεικνύει επιπλέον ότι ο Κλεόστρατος περιέγραψε ποιητικά κάποιους από τους αστερισμούς[439], μολονότι εδώ αναφέρονται μόνον δύο: ο Αρκτοφύλαξ

---

[437] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 34 και σημ. 27.

[438] Οι σύγχρονοι εκδότες των *Φαιν.* δεν πραγματεύονται την περίπτωση του Κλεόστρατου, παρ' όλον ότι το εν λόγω απόσπασμα διαθέτει στοιχεία που προσεγγίζουν τον ποιητή του στον Άρατο (βλ. M. Possanza, *BMCR* 99.9.1). Μία σύντομη αναφορά απαντά στον J. Martin (1998) I C-CI.

[439] Ο D.R. Dicks (ό.π., σσ. 114-115) αρνείται ότι ο Κλεόστρατος είχε εισαγάγει τα ζώδια, μολονότι το απόσπασμα D-K 6 B 1, στο οποίο αναφερόμαστε, φαίνεται να στηρίζει τη συγκεκριμένη άποψη. Σύμφωνα με τον εν λόγω ερευνητή, ο Κλεόστρατος «[...] είναι πιθανόν ότι έγραψε ένα ποίημα κατά τον ησιόδειο τρόπο, δίνοντας κάποιες πληροφορίες για τους τότε γνωστούς αστερισμούς». Ο Πλίνιος (*Nat. hist.* 2.31) του αποδίδει επιπλέον και την κατανόηση της έννοιας της εκλειπτικής, όμως ο D.R. Dicks (ό.π., σ. 114) τονίζει και πάλι ότι η συγκεκριμένη γνώση δεν εμφανίστηκε έως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Ο ίδιος αρνείται επίσης την άποψη ότι ο Κλεόστρατος υπήρξε μορφή-κλειδί για την πρώιμη ελληνική αστρονομία (βλ. σχετική

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

(Βοώτης) και ο Σκορπιός. Επιπλέον, η χρήση του όρου *σημῆϊα* για αστερισμό (αν ο όρος ανήκει όντως στο πρωτότυπο κείμενο) αποδεικνύει ότι αυτός ήταν σε χρήση από συγγραφείς που προηγήθηκαν του Αράτου. Σύμφωνα με τον Παρμενίσκο (τον οποίο επικαλείται ο σχολιαστής του Ευριπίδη), ο Κλεόστρατος χρησιμοποίησε το *σημῆϊα*, για να περιγράψει τμήμα του αστερισμού του Σκορπιού (*τὰς τοῦ σκορπίου πρώτας μοίρας διὰ τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων οὕτως αὐτὰς λέγεσθαι*). Ο όρος *μοῖρα* περιγράφει το τμήμα του αστερισμού[440], χρήση που συμφωνεί με την αντίστοιχη στο παράθεμα από τον Κλεόστρατο, εφόσον οι μοίρες με την έννοια των υποδιαιρέσεων του ουρανού κατά την τριγωνομετρία εισήχθησαν στην ελληνική αστρονομία από τον Ίππαρχο[441]. Ο Άρατος τον χρησιμοποιεί σταθερά, για να περιγράψει κάθε ένα από τα δώδεκα τμήματα του ζωδιακού, με άλλα λόγια κάθε έναν από τους ζωδιακούς αστερισμούς[442] που ονομάζονται και δωδεκατημόρια[443]. Ακολουθεί, φυσικά, την ομηρική χρήση (Κ 251-253) στην οποία αναγνωρίζεται ο μερισμός της νύχτας σε τρία τμήματα, σε αντίθεση με τα έξι που αναγνωρίζει ο ίδιος[444]. Δεδομένου ότι κάθε αστερισμός απαρτίζεται από μια ομάδα άστρων, μπορεί να υποτεθεί ότι με τον όρο *σημῆϊα πρῶτα* ο Κλεόστρατος αναφέρεται στα πρώτα από τα άστρα που σχηματίζουν τον αστερισμό του Σκορπιού, δηλαδή στα πρώτα τμήματά του. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε βρίσκεται κοντά στον Άρατο ο οποίος, εκτός του ότι χρησιμοποιεί τη λέξη *σῆμα* για τους αστερισμούς[445], περιγράφει τη διαδοχική ή ορθότερα την τμηματική άνοδο και καταβύθιση των αστερισμών με συναφείς όρους

βιβλιογραφία στη σ. 115 σημ. 33). Αντίθετα, ο C.H. Kahn ("Philosophy and the Written Word", στο K. Robb, *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, σσ. 110-124 [εδώ: 112]), δέχεται ότι στο συγκεκριμένο έργο απαντά η πρώτη ελληνική αναφορά στους αστερισμούς του ζωδιακού.

[440] Πρβ. Κ 253 *τριτάτη μοῖρα (νυκτός)*.

[441] Βλ. Ίππαρχος 1.7.11 Manitius, Γέμινος *Εἰσαγωγὴ* 1.6 Aujac, Κλεομήδης *Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων* 2.5 Todd. Βλ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 31· G. Aujac, *Géminos: Introduction aux Phénomènes*, (Les Belles Lettres) Paris 1975, σ. 194.

[442] (*Φαιν.* 559-560: *οὔ κεν ἀπόβλητον δεδοκημένῳ ἤματος εἴη / μοιράων σκέπτεσθαι ὅτ' ἀντέλλησιν ἑκάστη*, 581-582: *τέτρασι γὰρ μοίραις ἅμυδις κατιόντα Βοώτην / ὠκεανὸς δέχεται* [...], 716-717: [...] *μοίρῃ γε μὲν οὐκ ἐπὶ ταύτῃ / ἀθρόος ἀντέλλει* [...], 720-721: *δύνει δ' Ἀρκτοφύλαξ ἤδη πρώτῃ τότε μοίρῃ / τάων, αἳ πίσυρές μιν ἄτερ χειρὸς κατάγουσι* και 740-741: *ἄκρα γε μὴν νυκτῶν κεῖναι δυοκαίδεκα μοῖραι / ἄρκιαι ἐξειπεῖν* [...]).

[443] Βλ. J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 103.

[444] Βλ. J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σσ. 103-104. Ο Martin εξηγεί πολύ ορθά ότι ο Όμηρος και ο Άρατος δεν αγνοούσαν ότι η αποδοχή της ίσης διάρκειας των τμημάτων της νύχτας (τρία για τον Όμηρο και έξι για τον Άρατο) είναι καθαρά πλασματική και όχι ίδια για όλες τις εποχές του έτους. Αντίθετα, ο A.A. Rossius (ό.π., σσ. 25-26) αποδίδει –εσφαλμένα κατά τη γνώμη μας– στον Άρατο αδυναμία να αντιληφθεί τη διαφορά.

[445] Ο ποιητής χρησιμοποιεί εναλλακτικά τον όρο *σῆμα* για να περιγράψει τόσο τα άστρα και τους αστερισμούς όσο και τα προγνωστικά σημάδια της αλλαγής του καιρού. Η πρώτη από τις δύο χρήσεις απαντά στους στ. 10, 72, 168, 233, 461, 608. Όσον αφορά τη δεύτερη, βλ. στις σσ. 208-209 και 265-269.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(*Φαιν.* 669-675):

> *τοῦ γε μὲν Ἐνγόνασιν, περὶ γὰρ τετραμμένος αἰεὶ*
> *ἀντέλλει,τότε μὲν περάτης ἐξέρχεται ἄλλα,*
> *γυῖά τε καὶ ζώνη καὶ στήθεα πάντα καὶ ὦμος*
> *δεξιτερῇ σὺν χειρί· κάρη δ' ἑτέρης μετὰ χειρὸς*
> *τόξῳ ἀνέρχονται καὶ Τοξότῃ ἀντέλλοντι.*
> *σὺν τοῖς Ἑρμαίῃ τε Λύρη καὶ στήθεος ἄχρις*
> *Κηφεὺς* [...]

Ο Άρατος ακολούθησε φυσικά την καθιερωμένη πρακτική στην περιγραφή της ανόδου και καταβύθισης των αστερισμών στον ορίζοντα. Γνωρίζουμε πραγματικά λίγα: η απώλεια τεράστιου τμήματος της αρχαίας γραμματείας μας εμποδίζει να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Είναι όμως φανερό ότι υπήρχε ποικιλία πηγών τόσο επιστημονικών, όσο και ποιητικών: συχνά, ενδέχεται κάποιες από αυτές να ταυτίζονταν. Ο ποιητής μας πάντως εκμεταλλεύτηκε τις ποιητικές δυνατότητες που του παρείχε το αντικείμενο: η τμηματική περιγραφή των αστερισμών στα *Φαιν.*, πέρα από τη σχέση της με την τεχνική της *ἐκφράσεως*, δημιουργεί στην περίπτωση κάποιων αστερισμών την εντύπωση ότι αφορά έμβια όντα[446]. Στον στ. 624, ο ποιητής αναφέρεται στον αστερισμό του Ενγόνασιν τονίζοντας επίμονα το γεγονός της τμηματικής ανόδου και καθόδου στον ορίζοντα: *ἀλλ' ὁ μὲν ὣς τρίχα πάντα καταμελεϊστὶ φορεῖται.* Ο ποιητής παρήγαγε ένα νεολογισμό (*καταμελεϊστὶ*)[447] ειδικά για την περιγραφή του συγκεκριμένου αστρονομικού φαινομένου.

Σε ασφαλέστερο έδαφος βρισκόμαστε με τους καθαυτό προσωκρατικούς φιλοσόφους: εδώ ο ποιητής βρήκε υφολογικά στοιχεία και διανοήματα που συνέπιπταν με τις ανάγκες του κειμένου του. Μολονότι δεν είναι απολύτως αληθές ότι η κοσμολογία των *Φαιν.* είναι εκείνη του Ησιόδου και των προσωκρατικών[448], τα εν λόγω κείμενα αποτέλεσαν πηγή άντλησης για τον Άρατο. Εμφανείς υφολογικές ομοιότητες διαπιστώνονται από τη σύγκριση των *Φαιν.* με τα αποσπάσματα του Παρμενίδη. Είναι

---

[446] Όπως ορθά παρατηρεί ο G.O. Hutchinson (ό.π., σσ. 214-236 [εδώ: 217]), "Eudoxus [...] identifies particular stars or groups of stars with physical parts of the imagined figure. But it is only in poetry that this strange union is exploited and explored".

[447] Πρβ. τα ομηρικά σ 339 *διὰ μελεϊστὶ τάμῃσιν* και ι 291 *διὰ μελεϊστὶ ταμών*. Βλ. V.I. Loebe, *De elocutione Arati Solensis poetae,* (diss.) Halis Saxonum 1864, σ. 7. Το πρώτο (σ 339 *διὰ μελεϊστὶ τάμῃσιν*) απαντά και στην ίδια μετρική θέση στον εξάμετρο. Τον νεολογισμό υιοθέτησε ο Μανέθων 6.4 Koechly, βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 392 (ο Kidd αναφερόμενος στο σ 339 τυπώνει *τάμησον* [προφανώς από τυπογραφικό σφάλμα]). Το συγκεκριμένο παράδειγμα αποδεικνύει εκ νέου τον ευφυή συνδυασμό τεχνικής γνώσης και ποιητικών πηγών από τον Άρατο.

[448] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 176 (με τη σημ. 4).

όμως φανερό ότι το υλικό των αντίστοιχων έργων διέπεται από μία κοινή ενοποιητική αρχή: τη θέαση του κόσμου από την πλευρά της φιλοσοφίας. Όσον αφορά ειδικά τον Παρμενίδη, δεν αποκλείεται ο Άρατος να υπαινίσσεται και κοσμολογικές απόψεις του εν λόγω προσωκρατικού. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα D-K 28 B 1.7-8 *δοιοῖς γὰρ ἐπείγετο δινωτοῖσιν / κύκλοις ἀμφοτέρωθεν*: είναι φανερή η ομοιότητα με τον αράτειο στ. 401: *δινωτοὶ κύκλῳ περιηγέες εἱλίσσονται* και 462: *ἤτοι μὲν τά γε κεῖται ἀλίγκια δινωτοῖσιν*[449]. Σύμφωνα με τον Kidd, η περιγραφή του Σολέα αφορά μαθηματικούς κύκλους που εννοούνται ως τέλεια σχήματα[450]. Βέβαια, η αναγωγή της σύλληψης στον Παρμενίδη, ένας φανερός αναχρονισμός, μπορεί να γίνει δεκτή μόνον ως προϊόν μεταγενέστερης παρερμηνείας, που ενδέχεται να είχε υπόψη του ο Άρατος, ή ως απλός υπαινιγμός στο κείμενο του προσωκρατικού. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι αυτονόητο ότι ο ποιητής προσπάθησε να προκαλέσει στους αναγνώστες του την αίσθηση που αποκομίζει κανείς από την προσωκρατική κοσμολογία.

Πέρα όμως από τις ομοιότητες του ύφους και ειδικά της ορολογίας, είναι κατά τη γνώμη μας καθοριστική η συμβολή του Παρμενίδη στην ανάδειξη του μοτίβου της θεάς που επιβλέπει την κοσμική τάξη. Αν εξαιρέσουμε την *Κύπριν* του Εμπεδοκλή με τον ανάλογο κοσμικό ρόλο[451] (η οποία έχει μία καθαρά δημιουργική δράση: την κατασκευή του ανθρώπου), ο Παρμενίδης είναι μάλλον ο μοναδικός ποιητής, μαζί με τον Άρατο, που θέτει τη Δίκη στα άστρα (D-K 28 B 1· βλ. επίσης D-K 28 B 8.5-21, 28 B 12 [12.3: [...] *δαίμων ἣ πάντα κυβερνᾷ*], 28 A 37)[452]. Η τοποθέτηση της συγκεκριμένης θεότητας στον έναστρο ουρανό, και μάλιστα σε ρόλο κλειδούχου, ανακαλεί στη μνήμη ακόμη και «ορφικές» θεογονίες (D-K 28 B 1.8-9: *αὐταὶ δ' αἰθέριαι πλῆνται μεγάλοισι θυρέτροις· / τῶν δὲ Δίκη πολύποινος ἔχει κληῖδας ἀμοιβούς*)[453]. Θεωρούμε ότι ο ποιητής «διευκολύνθηκε» από το σχετικό απόσπασμα του Παρμενίδη στο να συλλάβει την ταύτιση της Παρθένου με τη Δίκη και την εισαγωγή της δεύτερης στον ουρανό. Αν ισχύει η

---

[449] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 348 (στ. 462)· ο Kidd παρατηρεί στα σχόλια του στ. 401 (σ. 326) ότι ο Άρατος αναφέρεται σε έργα φτιαγμένα αριστοτεχνικά από έναν τεχνίτη. Το ίδιο και ο J. Martin (1998) II 328-329 (στ. 440)· ο Γάλλος εκδότης αναλύει εξαιρετικά την ομηρική χρήση του όρου. Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod,* σ. 70 σημ. 15· W. Ludwig, "Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σσ. 445-446.

[450] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 348.

[451] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 88-90 και παρακάτω, σσ. 257-258.

[452] Αναφερόμαστε βέβαια σε συγγρ. που διαπιστωμένα προηγούνται του Αράτου· ως εκ τούτου, δεν υπολογίζουμε εδώ τη μαρτυρία του Ψ.-Δημοσθένη, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 85.

[453] Ο D.A. Kidd (1997), σ. 252, εντοπίζει πολύ ορθά την ομοιότητα της φράσης «*κληῖδας ἀμοιβούς*» του Παρμενίδη με το αράτειο (*Φαιν.* 190) *οὐ γάρ μιν πολλοὶ καὶ ἐπημοιβοὶ γανόωσιν / ἀστέρες* [...]: ο ποιητής μας μεταφέρει εδώ την ιδιότητα των συρτών της πόρτας στα αστέρια που απαρτίζουν την Κασσιέπεια, υπαινισσόμενος την ομοιότητά της με την κλείδα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υπόθεση, τότε ο Άρατος αξιοποίησε τον προσωκρατικό φιλόσοφο, προκειμένου να επεκτείνει στα άστρα τον καθοριστικό ρόλο της Δίκης. Ακόμη και ο ρόλος της κλειδούχου που της απέδωσε ο Παρμενίδης[454] μπορεί ενδεχομένως να έχει το αντίστοιχό του στα *Φαιν.*: ίσως αυτό έχει υπόψη του ο Άρατος, όταν περιγράφει ως κλείδα την Κασσιέπεια. Ο ποιητής μας εκμεταλλεύεται εδώ την εμφανή ομοιότητα του αστερισμού με το σχήμα του ελληνικού **Σ** ή του λατινικού **W** (*Φαιν.* 192-195)[455]: *οἵη δὲ κληῖδι θύρην ἔντοσθ' ἀραρυῖαν / δικλίδα πεπλήγοντες ἀνακρούουσιν ὀχῆας*[456]*, / τοῖοί οἱ μουνὰξ ὑποκείμενοι ἰνδάλλονται / ἀστέρες* [...][457].

Το μοτίβο στο οποίο μια θηλυκή θεότητα έχει καθοριστικό ρόλο στον ουρανό για τον άνθρωπο και τη μοίρα του προσεγγίζει τον Άρατο στον Παρμενίδη[458]. Ας επισημανθεί ότι ο αστερισμός της Παρθένου ταυτίζεται σε κείμενα αστρονομίας (ή της παράδοσης του καταστερισμού) με την Εριγόνη, τη Δήμητρα ή κάποιαν άλλη γυναικεία θεότητα[459]. Ο Άρατος απομακρύνεται από την υπόλοιπη παράδοση και επιλέγει να περιγράψει μια αποκλίνουσα εκδοχή του μύθου ή, πράγμα εξίσου πιθανό, να εισηγηθεί μια νέα. Κρίνουμε ότι η επιλογή του καθορίστηκε από τον σημαίνοντα ρόλο που η συγκεκριμένη θεά κατείχε τόσο σε μυστηριακά συστήματα, όσο και στο φιλοσοφικό σύστημα του Παρμενίδη[460].

Ο Άρατος, επιπλέον, φαίνεται να «απαντά» στην επιστημολογικές αναφορές του συγκεκριμένου προσωκρατικού: στο D-K 28 B 8, ο φιλόσοφος πραγματεύεται τις αυθαίρετες ονομασίες που έδωσαν οι θνητοί στο φως και στη νύχτα[461]. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, καταλήγει (D-K 28 B 8.60-61): *τόν σοι ἐγὼ διάκοσμον ἐοικότα πάντα φατίζω, / ὡς οὐ μή ποτέ τίς σε βροτῶν γνώμη παρελάσσῃ.* Ένα εδάφιο από τον Πλούταρχο (*Πρὸς Κολώτην* 1114b Westman) μας βοηθάει να αντιληφθούμε ότι ο

---

[454] Βλ. και Αέτιος 2.7.1 Diels (= D-K 28 A 37).

[455] Βλ. τα διαφωτιστικά σχόλια του D.A. Kidd (1997), σσ. 252-255 (βιβλιογραφία στη σ. 254)· τόσο αυτός όσο και ο J. Martin ([1998] II 240-242) επισημαίνουν και αναλύουν τα ομηρικά παράλληλα. Βλ. επίσης H. Diels, *Parmenides Lehrgedicht*, Berlin 1897, το παράρτημα "Über altgriechische Thüren und Schlösser", σσ. 123-127, όπου παρατίθενται απεικονίσεις διαφόρων κλειδιών από ναούς αλλά και από παραστάσεις ελληνικών αγγείων, και σσ. 141-145. Βλ. ακόμη H. Diels, *Antike Technik*, Leipzig ³1920, σσ. 46-48 και H. Weinhold, ό.π., σ. 41. Ειδικότερα, R. Montanari Caldini, "Clavicula", *SIFC* 44 (1972) 122-138 (ειδική βιβλιογραφία στη σ. 124 σημ. 1). Το θέμα του κλειδιού είναι ομηρικό στην προέλευσή του.

[456] Ο όρος απαντά και στο εν λόγω απόσπασμα του Παρμενίδη (στ. 16), στο τέλος του εξαμέτρου.

[457] Εύλογα έχει παρατηρηθεί η ομοιότητα της περιγραφής με εκείνη ενός έργου τέχνης, βλ. σχετικά Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 193-194 (με σχετική βιβλιογραφία).

[458] Σημαντικός ρόλος αποδίδεται επίσης στη Δίκη και στην αινιγματική φράση του Ηρακλείτου (D-K 22 B 94) *Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.*

[459] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 62 σημ. 171.

[460] Βλ. W. Burkert, "Das Proömium des Parmenides und die Katabasis des Pythagoras", *Phronesis* 14 (1969) 1-30.

[461] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 262-264.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παρμενίδης αναφέρεται στα ουράνια φαινόμενα[462]. Η συγκεκριμένη γνωσιολογική αναφορά, την οποία εισάγει το *ἐοικότα*, ενδέχεται να ενέπνευσε τον Άρατο[463]. Ο ποιητής μας φαίνεται ακόμη ότι «συνομιλεί» με τον προγενέστερό του στους στ. 459-461 των *Φαιν.*: *μακρὰ δὲ σήματα κεῖται ἀπόπροθεν εἰς ἓν ἰόντων. / οὐδ' ἔτι θαρσαλέος κείνων ἐγώ· ἄρκιος εἴην / ἀπλανέων τά τε κύκλα τά τ' αἰθέρι σήματ' ἐνισπεῖν.* Πρόκειται για τη γνωστή αναφορά στην ποικιλία των πλανητικών κινήσεων και την «άρνησή» του να αναφερθεί σ' αυτούς (*Φαιν.* 454-461)[464]. Είναι πολύ πιθανό το ότι ο Άρατος απαντά εδώ στη βεβαιότητα που εκφράζει ο Παρμενίδης στο D-K 28 B 10, κείμενο που διαθέτει συναφές «διδακτικό» πνεύμα: *εἴσῃ δ' αἰθερίαν τε φύσιν τά τ' εν αἰθέρι πάντα / σήματα καὶ καθαρᾶς εὐαγέος ἠελίοιο / λαμπάδος ἔργ' ἀίδηλα καὶ ὁππόθεν ἐξεγένοντο, / ἔργα τε κύκλωπος πεύσῃ περίφοιτα σελήνης / καὶ φύσιν, εἰδήσεις δὲ καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχοντα / ἔνθεν ἔφυ τε καὶ ὥς μιν ἄγουσ<α> ἐπέδησεν Ἀνάγκη / πείρατ' ἔχειν ἄστρων*[465].

Η επαφή του Αράτου με την προσωκρατική γραμματεία είναι περισσότερο εμφανής στην περίπτωση του Εμπεδοκλή του Ακραγαντίνου[466]: το θέμα, μολονότι επισημάνθηκε στο παρελθόν, δεν έχει έως σήμερα εξαντληθεί[467]. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η οφειλή του Σολέα στον Εμπεδοκλή αφορά τον δανεισμό όρων και υφολογικών στοιχείων: ορισμένα από αυτά χρησιμοποιούνται στη δημιουργία της σχέσης δασκάλου-μαθητή, δηλ. στην επίφαση της διδακτικής επικοινωνίας που υπαινίσσεται η διδακτική ποίηση. Αυτό συμβαίνει με όρους όπως το *πεύσεαι* (*Φαιν.* 405 ~ 31 B 2.9 D-K)[468]. Γενικότερης φύσης υπαινιγμοί στη διδακτική ποίηση του Εμπεδοκλή, ακόμη και με διάθεση «διόρθωσης», δεν αποκλείονται, όπως στον στ. 411 των *Φαιν.*: [...] *τὰ δ' ἄλλοθεν ἄλλα πιφαύσκει /*

---

[462] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 264.
[463] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σ. 265 (και τη σημ. 1105).
[464] Βλ. παραπάνω, σσ. 35-36.
[465] Και ο D.A. Kidd ([1997], σ. 346) θεωρεί ότι ο Άρατος με τη φράση *τά τ' αἰθέρι σήματ'* απηχεί το παρμενίδειο (απ. 10.1) *εἴσῃ δ' αἰθερίαν τε φύσιν τά τ' εν αἰθέρι πάντα / σήματα.*
[466] Βλ. U. Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung* II 265, ο οποίος επεσήμανε ότι ο Άρατος γνώριζε το κείμενο του Εμπεδοκλή. Ειδικότερα, A. Traglia, ό.π. Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*) καταγράφει σε υποσημειώσεις αρκετά αποσπάσματα του Εμπεδοκλή, και σε μικρότερο βαθμό άλλων προσωκρατικών. Βλ. ενδεικτικά τον Πίνακα Χωρίων (Stellenindex), σ. 239.
[467] Ο R. Hunter ("Written in the Stars", σ. 29 σημ. 48) χαρακτηρίζει την πραγμάτευση του Traglia ως "[...] a brief (and incomplete) account of Aratus' use of Empedocles [...]". Έκτοτε μεσολάβησε το έργο του Chr. Fakas, χωρίς όμως να καλυφθεί επαρκώς το πεδίο.
[468] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 96-97.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σήματα ~ πιφαύσκων πείρατα μύθων (D-K 31 B 17.15)[469]. Η υιοθέτηση ορολογίας από τη μεριά του Αράτου είναι βέβαια αυτονόητη[470].

Η επίδραση όμως του Εμπεδοκλή φέρει όλα τα χαρακτηριστικά του προτύπου: δεν εξαντλείται στην ορολογία και σε άλλα υφολογικά στοιχεία, αλλά επεκτείνεται επιπλέον σε θέματα που αφορούν το καθαυτό αντικείμενο του έργου. Ο Ακραγαντίνος επέδρασε ποικιλότροπα πάνω στον Άρατο, ο οποίος διέκρινε ορθά την ανάγκη να προσομοιάσει το έργο του όσο το δυνατόν περισσότερο στο ύφος και την τεχνική του προγενέστερου ποιητή. Ο Άρατος είναι σαφέστατα υποχρεωμένος στον Εμπεδοκλή στο ζήτημα της μυθικής εποχής του χρυσού γένους[471]. Μολονότι η πραγμάτευση του θέματος στα *Φαιν.* είναι αναμφίβολα «ορφική» ή πυθαγόρεια στην έμπνευσή της[472], δεν πρέπει να την απομονώσουμε από τα συμφραζόμενά της, αλλά να την εξετάσουμε μέσα στο συνολικό αποτέλεσμα της περιγραφής στην οποία περιέχεται. Αναμφίβολα, η ομοιότητα των στ. 108-109 των *Φαιν.* με το D-K 31 B 128 του Εμπεδοκλή δεν εξαντλείται στην ορολογία: είναι πολύ πιθανό το ότι ο Άρατος υπαινίσσεται το βασικό δυαδικό σχήμα της φιλοσοφίας του Ακραγαντίνου, δηλ. τον κοσμογονικό ρόλο της *Φιλίας* και του *Νείκους*[473]. Η εμπεδόκλεια σύλληψη που ερμηνεύει τη γέννηση και τη φθορά, την αέναη δημιουργία και την καταστροφή, μεταφέρεται εδώ στα συμφραζόμενα της ανθρώπινης προόδου. Το επιχείρημα δεν είναι χωρίς ισχύ, ακόμη και στην περίπτωση που διαπιστώσουμε ότι η συνύπαρξη των δύο συνωνύμων (*νεῖκος-κυδοιμὸς*) στον Άρατο μπορεί να οφείλεται σε ποιητικούς λόγους. Ακόμη όμως και το *διάκρισις* επαναφέρει τον αναγνώστη στα συμφραζόμενα των προηγούμενων εννοιών: η εν λόγω λέξη είναι περίπου ισοδύναμη σημασιολογικά με τον όρο *διάλλαξις* του Εμπεδοκλή[474], που είναι η συνέπεια του *νείκους*.

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η προσέγγιση των δύο κειμένων στις περιγραφές του άξονα του κόσμου. Ο A. Traglia έχει επισημάνει ότι ο Άρατος, στην αντίστοιχη περιγραφή,

---

[469] Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 110 σημ. 89.
[470] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 118 σημ. 117, σ. 143 σημ. 197, σ. 188 σημ. 54, σ. 208 σημ. 140.
[471] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 88 κ.εξξ. Η αναγνώριση της σχέσης των δύο κειμένων ενδέχεται να έγινε ήδη από την αρχαιότητα, βλ. παρακάτω, σσ. 482-486.
[472] Όπως δέχεται ο A. Traglia, ό.π., σ. 383.
[473] Η επισήμανση ανήκει στον A. Traglia (ό.π., σ. 385), ο οποίος παρατηρεί ορθά ότι ο υπαινιγμός γίνεται πιο έκδηλος από την ταυτόχρονη χρήση της λέξης *νεῖκος*: αυτή δεν μπορεί παρά να προκαλέσει στον αναγνώστη την ενθύμηση του βασικού δόγματος του Εμπεδοκλή. Για το φιλοσοφικό σχήμα της Φιλίας και του Νείκους βλ. και D. O'Brien, *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1969, σσ. 200-236. Για τον όρο *νεῖκος* στον Άρατο βλ. παραπάνω, σσ. 88-89.
[474] Βλ. A. Traglia, ό.π., σ. 386.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

υιοθέτησε τη σύλληψη του Εμπεδοκλή. Ο Ακραγαντίνος αναφέρεται στο συγκεκριμένο κοσμικό στοιχείο με όρους που το προσωποποιούν (D-K 31 B 38.4): *Τιτὰν ἠδ' αἰθὴρ σφίγγων περὶ κύκλον ἅπαντα.* Συγκεκριμένα, η φράση «*Τιτὰν ἠδ' αἰθὴρ*» προσωποποιεί την κοσμική δύναμη που συνέχει και περιστρέφει τον κόσμο: οι συνειρμοί οδηγούν στην εικόνα του Άτλαντα[475]. Ο Άρατος, μολονότι δεν αναφέρει στα *Φαιν.* τον συγκεκριμένο Τιτάνα, περιγράφει τη συνεκτική δύναμη του άξονα με τρόπο που απηχεί την προσωποποίησή του. Η συγκεκριμένη υφολογική εντύπωση επιτυγχάνεται με τη χρήση ρημάτων που φαίνεται ότι αποδίδουν στον άξονα εσκεμμένη δράση· σύμφωνα με το κείμενο, αυτός συγκρατεί ακίνητη τη γη στο μέσον του σύμπαντος και περιστρέφει γύρω της τον ουρανό (*Φαιν.* 22-23: *ἄξων αἰὲν ἄρηρεν, ἔχει δ' ἀτάλαντον ἁπάντῃ / μεσσηγὺς γαῖαν, περὶ δ' οὐρανὸν αὐτὸν ἀγινεῖ*)[476]. Πράγματι, το ότι ο Άρατος αποδίδει στο εν λόγω κοσμικό στοιχείο, που δεν διαθέτει τρισδιάστατη υλική υπόσταση και μορφή[477], τη δυνατότητα περιστροφής ολόκληρου του ουρανού φαίνεται ότι συνέβαλε τουλάχιστον στη μεταγενέστερη ερμηνεία του υπό αυτό το πρίσμα[478]. Στη συγκεκριμένη περιγραφή ο Άρατος προσεγγίζει περισσότερο το κοσμολογικό μοντέλο του Εμπεδοκλή παρά τις ορθολογικότερες περιγραφές των αστρονόμων. Πρόκειται, ενδεχομένως, για απόπειρα του ποιητή να συνδέσει το έργο του με την ποιητική προσωκρατική παράδοση, αποφεύγοντας για λόγους υφολογικούς καθαρά επιστημονικές ερμηνείες. Το συγκεκριμένο συμπέρασμα στηρίζει η υπόθεση ότι η αράτεια φράση «*ἀτάλαντον ἁπάντῃ*», που περιγράφει τη συνεκτική δράση του άξονα, συνιστά υπαινιγμό στην αντίστοιχη εμπεδόκλεια (D-K 31 B 17.19), προκειμένου να υπαινιχθεί και πάλι ο Άρατος το εμπεδόκλειο πρότυπο που ακολουθεί μετά[479]. Δεν είναι βέβαια άσχετο το ότι στον ομηρικόν *Ὕμνον εἰς Γαῖαν* 1-2 Allen – Halliday – Sikes, η θεά αποκαλείται *ἠϋθέμελος*, η θεά με τα γερά θεμέλια[480].

---

[475] Βλ. και M.R. Wright, *Empedocles*, σσ. 196-197.

[476] Βλ. P.R. Hardie, "Atlas and Axis" *CQ* 33 (1983) 220-228 [εδώ: 223 σημ. 17]: "The *active* role ascribed to the axis in the Aratean lines (ἀγινεῖ) is unusual and may point in the same direction" (ενν. της αναγνώρισης ενός προσωποποιημένου Άτλαντα-άξονα). (η έμφαση είναι του συγγρ.)

[477] Βλ. τη σχετική μαρτυρία του γραμματικού Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 28 Di Maria) παρακάτω, σ. 641 και πρβ. μια δεύτερη στη σ. 715.

[478] Ενδεχομένως, τα δύο κείμενα συσχετίστηκαν ερμηνευτικά στη μεταγενέστερη παράδοση, βλ. ενδεικτικά παρακάτω, σ. 642. Ο E. Maass (*Aratea*, σ. 270, σημ. 39) θεωρεί ότι ο στ. 23 του Αράτου είναι το μοντέλο του Varro Attacinus, απ. 14.1 Morel: vidit et aetherio mundum torquerier axe. Βλ. σχετικά P.R. Hardie, ό.π., σ. 224 και 222, σημ. 16.

[479] Το επισημαίνει και ο P.R. Hardie, ό.π., σ. 223.

[480] Είναι εντυπωσιακό το ότι η αναφορά των ιδιοτήτων της «*παμμήτειρας Γαίας*» περιλαμβάνει τη διαπίστωση της δράσης της στο σύνολο του φυσικού κόσμου: αυτός περιγράφεται σε τριμερή δομή, γη-ουρανός-θάλασσα (στ. 3-4: *ἠμὲν ὅσα χθόνα δῖαν ἐπέρχεται ἠδ' ὅσα πόντον / ἠδ' ὅσα πωτῶνται, τάδε φέρβεται ἐκ σέθεν ὄλβου*). Το θέμα θυμίζει βέβαια την πανθεϊστική περιγραφή του Δία στα *Φαιν.* 2-4: [...] *μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί, / πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα / καὶ λιμένες* [...].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Θεωρούμε ότι ο Άρατος αξιοποίησε σε ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις υλικό από τους ομηρικούς ύμνους[481].

Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ποιητής μας δεν αποκλείεται να επηρεάστηκε επιπλέον από εικαστικές απεικονίσεις που ίσως αναπαριστούσαν τον μυθικό Τιτάνα να κρατά στους ώμους του τον κόσμο[482]. Ανεξάρτητα όμως από αυτό το γεγονός, η συγκεκριμένη αλληγορία του Άτλαντα ως άξονα[483] είναι μαρτυρημένη στην ελληνική γραμματεία, εφόσον ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης αναφέρονται σ' αυτήν. Είναι πιθανόν και οι εν λόγω φιλόσοφοι να έχουν υπόψη τους το συγκεκριμένο απόσπασμα του Εμπεδοκλή και ερμηνευτικές απόπειρες πάνω σ' αυτό[484].

Ο Άρατος όμως φαίνεται ότι απηχεί και καθαρά κοσμολογικές απόψεις του εν λόγω προσωκρατικού, όπως στην περίπτωση του απ. 31 B 28.2 D-K: *Σφαῖρος κυκλοτερὴς μονίη περιηγέι*: είναι φανερό ότι ο Άρατος επιδίωξε να το υπαινιχθεί στον στ. 401: *δινωτοὶ κύκλῳ περιηγέες εἱλίσονται.* Ο όρος *δινωτοὶ*, που αποτελεί υπαινιγμό στην κατασκευαστική ικανότητα ενός τεχνίτη[485], επανέρχεται, όπως είδαμε, ως ουσιαστικό στον στ. 462 των *Φαιν.*: *ἤτοι μὲν τά γε κεῖται ἀλίγκια δινωτοῖσι* (ο ποιητής αναφέρεται στην ομοιότητα των κύκλων με δακτύλιους). Παρατηρεί κανείς ότι ο όρος απαντά τρεις φορές στο τμήμα του ποιήματος που περικλείεται στους στ. 401-462. Δεν είναι καθόλου τυχαίο βέβαια ότι τα συνολικά συμφραζόμενα απηχούν έντονα την έννοια της κατασκευής: *δινωτοὶ* (401), *σήματα τεύχοι / Νὺξ* (433-434), [...] *μάλ' ἐσφήκωται ἐληλάμενον* [...] (441), *τὸ δὲ ζώοντι ἐοικὸς* (444), *εἴδωλον* (449), *οὐρανῷ εὖ ἐνάρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης* (453).

Ανάμεσα στους δύο ποιητές απαντούν κοινές λεξιλογικές χρήσεις οι οποίες κάποιες περιπτώσεις καθίστανται σημαντικές από το γεγονός της μοναδικότητάς τους. Η λέξη *νήκουστος* απαντά μόνον στον Εμπεδοκλή και τον Άρατο και επιβεβαιώνει ότι ο ποιητής

Η σχέση του Αράτου με τους ομηρικούς ύμνους είναι μία ενδιαφέρουσα πτυχή της ποιητικής του. Βλ. και την επόμενη σημ.

[481] Όπως λ.χ. στην περιγραφή του καταστερισμού της Λύρας (*Χέλυς*) για την οποία αξιοποίησε τον ομηρικό Ύμνο στον Ερμή, βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 256 σημ. 1073· το έπραξε επίσης στην περιγραφή των θαλασσινών κινδύνων στους στ. 422-429, όπου και αξιοποίησε τον ομηρικό Ύμνο στους Διόσκουρους, βλ. παρακάτω, σσ. 193-194.

[482] Αναφερόμαστε σε παραστάσεις του τύπου του Atlas Farnese, για τον οποίο βλ. λεπτομέρειες παρακάτω, σ. 300 (και τη σημ. 30).

[483] Βλ. ειδικά E. Tièche, "Atlas als Personifikation der Weltachse", *MH* 2 (1945) 65-86.

[484] Βλ. Πλάτων *Φαίδων* 99e και Αριστοτέλης *Περὶ ζῴων κινήσεως* 699a27 κ.εξξ. Την αναγωγή των αναφορών του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη σε προσωκρατική πηγή έκανε και ο P.R. Hardie, ό.π., σ. 223 (βλ. και τη σημ. 17).

[485] Έτσι ο D.A. Kidd (1997), σ. 326. Ο όρος απαντά, και πάλι ως επίθετο, στον στ. 440: *ἀντία δινωτοῖο Θυτηρίου* [...]. Βλ. και παραπάνω, σ. 121 (και σημ. 449).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

των *Φαιν.* αναζήτησε στις πηγές του σπάνιους γραμματικούς τύπους ή *άπαξ λεγόμενα*[486]. Η φιλολογική πρακτική με την οποία εργάστηκε υποδεικνύει και το κοινό στο οποίο απευθύνεται: δεν πρόκειται για ναυτικούς και αγρότες, αλλά για ένα απαιτητικό κοινό που διαθέτει ισχυρό λογοτεχνικό αισθητήριο. Σε κάθε περίπτωση, είναι μάλλον βέβαιο ότι ο ποιητής αξιοποίησε και γλωσσικά τα έργα του Εμπεδοκλή, θέλοντας πιθανόν να θυμίσει στους αναγνώστες του την προσωκρατική κοσμοβιολογία. Η υπόθεση επαληθεύεται από τη χρήση του όρου *παλίνορσος* (*Φαιν.* 54, για τον Δράκοντα), ένα ομηρικό *άπαξ*[487] (Γ 33) που χρησιμοποιείται για δράκοντα –και μάλιστα σε παρομοίωση–, που απαντά δύο φορές στα αποσπάσματα του Ακραγαντίνου (D-K 31 B 35.1 και 31 B 100.23)[488]. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Άρατος αξιοποιεί ταυτόχρονα –κατά την προσφιλή του συνήθεια– περισσότερες από μία πηγές: τα ομηρικά έπη παρέχουν το λεξιλόγιο που ενσωματώνει στο έργο του, αλλά η χρήση του σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα βοηθάει ώστε να υπαινιχθεί πηγές από τη φιλοσοφική-κοσμολογική παράδοση (στη συγκεκριμένη περίπτωση τον Εμπεδοκλή). Η αμφισημία που χαρακτηρίζει τη γλώσσα του Αράτου αξιοποιείται προς την επίτευξη ενός αισθητικού αποτελέσματος, το οποίο προσδίδει στο κείμενο τη δυνατότητα περισσοτέρων της μίας ερμηνειών. Στην περίπτωση του *παλίνορσος* ο Άρατος μπορεί κάλλιστα να αντλεί από την ομηρική εικόνα χωρίς την ενδιάμεση μεσολάβηση του εμπεδόκλειου κειμένου[489]. Ειδικά στο D-K 31 B 100 του Εμπεδοκλή, η χρήση του εν λόγω όρου σε συμφραζόμενα σχετικά με την αναπνοή[490] και

---

[486] Ο Άρατος ακολούθησε την ίδια πρακτική με το ομηρικό κείμενο, από το οποίο άντλησε *άπαξ λεγόμενα* και σπάνιους τύπους, βλ. σχετικά D.A. Kidd (1997), σσ. 23-26.

[487] Ο Άρατος ανθολόγησε και ενέταξε στο έργο του πολλά ομηρικά *άπαξ λεγόμενα* ή άλλες πρωτότυπες ομηρικές χρήσεις. Συχνά, ο ποιητής διαμόρφωσε τύπους βασισμένους σε ομηρικές σπάνιες λέξεις ή λέξεις *άπαξ*. Βλ. την περιληπτική καταγραφή του D.A. Kidd (1997), σσ. 23-26 [ειδικά: 25 – προφανώς από παραδρομή έχει γραφεί Γ 3 αντί του ορθού Γ 33]. Το εν λόγω ομηρικό *άπαξ* περιέχεται στον Ησύχιο π 204 Schmidt: *παλίνορσος· ὀπισθόρμητος. πάλιν ὑποστρέψας.* Για τη σχέση του αράτειου λεξιλογίου με ομηρικά *άπαξ* ή σπάνιους τύπους αρκεί να παραβάλει κανείς το M. Campbell, *Index verborum in Arati Phaenomena*, (G. Olms Verlag) Hildesheim-Zürich-New York 1988 (εν μέρει ξεπερασμένο μετά την κυκλοφορία των νεότερων εκδόσεων) με το έργο του M.M. Kumpf, *Four Indices of the Homeric Hapax Legomena (Together with Statistical Data)*, (Olms) Hildesheim-Zürich-New York 1984. Δυστυχώς, ο δεύτερος φιλόλογος καταγράφει σπάνια τον Άρατο στους μεταγενέστερους μάρτυρες των ομηρικών τύπων.

[488] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 197· A. Traglia, ό.π., σσ. 388-391· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 204 σημ. 125.

[489] Αντίθετα, ο A. Traglia (ό.π., σ. 390) θεωρεί ότι με την εν λόγω χρήση ο Άρατος αναφέρεται περισσότερο στον Εμπεδοκλή παρά τον Όμηρο. Ο J. Martin (1998) II 173, αναφερόμενος στην άποψη του Traglia, παρατηρεί: "Mais il reconnaît que l'influence d'Homère est plus évidente". Θεωρούμε ότι ο ποιητής υπαινίσσεται περισσότερες από μία πηγές.

[490] Για το θέμα βλ. σχετικά D. O'Brien, "The Effect of a Simile: Empedocle's Theories of Seeing and Breathing", *JHS* 90 (1970) 140-179 [εδώ: 146 κ.εξ.]. Πρόκειται για τη γνωστή παρομοίωση της κλεψύδρας, κείμενο που μπορεί με ασφάλεια να θεωρηθεί υφολογικό πρότυπο για τεχνικές περιγραφές του Αράτου. Βλ. ακόμη H. Last, "Empedocles and his klepsydra again", *CQ* 18 (1924) 169-173· M. Timpanaro Caldini, "Respirazione e clessidra (Empedocle *fr.* 100)", *PP* 12 (1957) 250-270· D.J. Furley, "Empedocles and the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σε περιβάλλον χαρακτηριστικά τεχνικών περιγραφών, δεν φέρει απολύτως κανένα κοινό χαρακτηριστικό με τη χρήση του στα *Φαινόμενα*. Η όποια ομοιότητα θα μπορούσε να διαγνωστεί αφορά επομένως το D-K 31 B 35, όπου και πάλι η σύγκρισή του με το ομηρικό πρότυπο φαίνεται καταρχάς να φέρει τον Άρατο πλησιέστερα στον επικό ποιητή.

Ένα επιπλέον παράδειγμα της απήχησης του Εμπεδοκλή στον Άρατο προσφέρει το απόσπασμα D-K 31 B 77.78, στο οποίο ο φιλόσοφος χρησιμοποίησε τους τύπους *ἐμπεδόφυλλα* και *ἐμπεδόκαρπα* ως προσδιορισμούς των δέντρων[491]. Φαίνεται καταρχάς ότι εντοπίζεται σ' αυτό η πηγή του Αράτου στο «*ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται*» του προοιμίου (*Φαιν.* 13): η φράση αναφέρεται στην παροχή σημείων από τον Δία προκειμένου να αναγνωριστούν από τους αγρότες οι κατάλληλες εποχές για τη φύτευση και τη σπορά[492]. Οι τύποι του Εμπεδοκλή και η αντίστοιχη περιγραφή στα *Φαιν.* είναι ιδιαίτερα κοντά. Σε συνδυασμό με τη χρήση των συγκεκριμένων όρων από τον εν λόγω προσωκρατικό[493], συμπεραίνουμε ότι ο Άρατος επισημαίνει ότι ο ακριβής καθορισμός του γεωργικού ημερολογίου, δραστηριότητα την οποία αποδίδει στον Δία, θα οδηγήσει στην αποδοτική καλλιέργεια των φυτών. Δύσκολα αποφεύγει κανείς συνειρμούς σχετικά με την ετυμολογική σχέση των εν λόγω όρων με το όνομα του Εμπεδοκλή[494]. Επιπλέον, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο Άρατος να υπαινίσσεται ακόμη και το όνομα του συγκεκριμένου φιλοσόφου[495]. Μολονότι επίσης στην προσωκρατική παράδοση, και ειδικά σε αποσπάσματα του Ακραγαντίνου, απαντά το επίθετο *ἔμπεδος* ως προσδιορισμός του όρου *αἰών* (*ἔμπεδος αἰὼν* D-K 31 B 17, 31 B 36)[496], ο Άρατος φαίνεται ότι το αγνοεί εσκεμμένα και ότι υπαινίσσεται τα σχετικά σύνθετα για τα δέντρα, ως περισσότερο σχετικά με τη δική του χρήση.

Στην περίπτωση της αντιστοιχίας αυτής ανακύπτει και πάλι το θέμα της άμεσης ή έμμεσης γνώσης της προγενέστερης γραμματείας. Μολονότι θεωρούμε ότι ο ποιητής διάβασε τα παραπάνω κείμενα, στη συγκεκριμένη περίπτωση άντλησε και από σχετικό με

---

clepsydra", *JHS* 77 (1957) 31-34· N.B. Booth, "Empedocles' account of breathing", *JHS* 80 (1960) 10-15· G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 328-333.

[491] Βλ. M.R. Wright, *Empedocles*, σσ. 223-224.

[492] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 177-178.

[493] Έτσι τουλάχιστον αντιλαμβανόμαστε τον όρο *ἐμπεδόκαρπα*, πρβ. D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", σ. 88.

[494] Βλ. M.R. Wright, *Empedocles*, σ. 224: "In the unique compound adjectives with ἐμπεδο- I suspect E.(mpedocles) is making use of a mild pun on his own name". Πρβ. D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", σ. 88.

[495] Βλ. D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", σ. 88 σημ. 93. Όπως παρατηρεί ο συγκεκριμένος ερευνητής, ο Απολλώνιος ο Ρόδιος επεσήμανε και υπαινίχθηκε στα *Άργον.* 1.499 ότι το όνομα του Εμπεδοκλή είναι «ετυμολογικά ενσωματωμένο» στους στίχους του εν λόγω αποσπάσματος, ως *σφραγίς*.

[496] Βλ. την ερμηνεία του D. Obbink, "The Addressees of Empedocles", σσ. 87-88.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τη φυτική ιστορία κείμενο: σ' αυτό απαντά το σχετικό απόσπασμα του Εμπεδοκλή. Πρόκειται για το έργο του Θεοφράστου *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.2, όπου ο φιλόσοφος αναφέρεται στη μέθοδο φύτευσης των δέντρων και παραθέτει τον Εμπεδοκλή και τον όρο *ἐμπεδόκαρπα*. Δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς αν ο Άρατος υπαινίσσεται εδώ τον Εμπεδοκλή ή τον Θεόφραστο, μολονότι στο έργο του δεύτερου απαντούν συγκεκριμένες τεχνικής φύσεως πληροφορίες τις οποίες θεωρούμε ότι αξιοποίησε ο Άρατος[497].

Ο Ηράκλειτος, αντίθετα, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί υφολογικό πρότυπο για το ποίημα. Κι αυτό, όχι λόγω της πεζής μορφής των αποσπασμάτων του, αλλά για το σκοτεινό και δυσνόητο ύφος του, που δύσκολα συμβιβάζεται με τη διδακτική ποίηση[498]. Ο ποιητής επεδίωξε και πέτυχε να εκθέσει το υλικό του με τρόπο απλό και κατανοητό[499]. Παρά τη φαινομενική ασυμβατότητα ύφους και περιεχομένου ανάμεσα στα έργα των δύο αυτών διανοητών, στο ποίημα απαντούν κάποιες αναφορές που –κατά τη γνώμη μας– αποδεικνύουν ότι ο Άρατος γνώριζε το έργο του Εφέσιου φιλοσόφου. Ο Σολέας επενδύει σημαντικά στην ύπαρξη και την ερμηνεία των *σημείων* που υπάρχουν στη φύση. Θα έλεγε κανείς ότι ο τρόπος που εισάγει τις σχετικές έννοιες συνιστά σαφή προτροπή προς τη φυσική έρευνα, προτροπή που συνοδεύεται από τη διαβεβαίωση ότι τα σήματα υπάρχουν και θα αποκαλυφθούν. Σε συγκεκριμένο εδάφιο, που συνιστά σαφή γνωσιολογική διαπίστωση, ο Άρατος επισημαίνει την ύπαρξη σημείων, αλλά και την παροχή νέων προκειμένου να ερμηνευθούν τα κρυμμένα «μυστικά» της φύσης (*Φαιν.* 768-772):

> [...] *πάντα γὰρ οὔπω*
> *ἐκ Διὸς ἄνθρωποι γινώσκομεν, ἀλλ' ἔτι πολλὰ*
> *κέκρυπται, τῶν αἴ κε θέλῃ καὶ ἐς αὐτίκα δώσει*
> *Ζεύς· ὁ γὰρ οὖν γενεὴν ἀνδρῶν ἀναφανδὸν ὀφέλλει*
> *πάντοθεν εἰδόμενος, πάντῃ δ' ὅ γε σήματα φαίνων.*

Δεν μας απασχολεί εδώ η συμμετοχή του θείου στη διαδικασία της αποκάλυψης, παρά μόνον η διαπίστωση για την ύπαρξη κρυμμένων γνώσεων στη φύση. Πρόκειται για σαφή επιστημολογική προσέγγιση: ο ποιητής διαπιστώνει ότι η ανθρώπινη επιστήμη δεν έφτασε

---

[497] Βλ. στη συνέχεια, σσ. 164-199 και 287.

[498] Για τα υφολογικά στοιχεία στον Ηράκλειτο βλ. K. Robb, "Preliterate Ages and the Linguistic Art of Heraclitus", στο *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, σσ. 153-206. Ο J. Barnes, "Aphorism and Argument", στο *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, σσ. 91-109 [εδώ: 100], τονίζει πολύ ορθά ότι ο Ηράκλειτος "[...] was a by-word for obscurity". Ο Barnes εξετάζει τη συγκεκριμένη φήμη σε ελληνικές και λατινικές πηγές.

[499] Βλ. Ίππαρχος 1.3-4 Manitius: *ἀλλὰ τὸ μὲν ἐξηγήσασθαι τὴν ἐν τοῖς ποιήμασι διάνοιαν οὐ μεγάλης ἐπιστροφῆς προσ δεῖσθαι νομίζω· ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι* [...].

ακόμη στο σημείο να γνωρίζει τα πάντα. Η παρατήρηση απομακρύνεται από παραδοσιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις και αντιμετωπίζει τον φυσικό κόσμο ως αντικείμενο έρευνας και παρατήρησης, προφανώς μέσω εμπειρικών μεθόδων. Αυτό γίνεται φανερό από την εμφατική χρήση όρων που σχετίζονται με την έννοια του ορατού, του φανερού: η σχετική ορολογία ξεκινά από τον στ. 733 (*οὐχ ὁράᾳς*)· ακολουθούν τα *φαίνηται* (734), *ἐκ Διὸς ἤδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κεῖται*[500], *ἀπρόφατον* (768)[501], *κέκρυπται* (770), [...] *πάντη δ' ὅ γε σήματα φαίνων* (772). Το γεγονός ότι στην αναφορά του Αράτου περιέχεται η καθοριστική συμβολή του θείου πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να ερμηνευθεί ως παραχώρηση στις πηγές του αλλά και στις συμβάσεις του διδακτικού έπους. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι ο Ηράκλειτος περιγράφει επίσης τη συγκεκριμένη βαθύτερη ουσία των πραγμάτων (D-K 22 B 123 = Θεμίστιος *Ὑπατικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανόν* 69b3 Downey): *φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ*[502]. Η ανάγκη ανακάλυψης των κρυμμένων αληθειών για τη φύση συνιστά εδώ διαπίστωση προγραμματικού χαρακτήρα: ο φιλόσοφος οφείλει να τις αναζητήσει ερμηνεύοντας τα σημεία. Στον Άρατο όμως έχει ιδιαίτερη εφαρμογή: συνιστά μία υποτυπώδη θεωρία των σημείων, υπό την έννοια βέβαια των προγνωστικών. Τα σημεία υπάρχουν, αλλά είναι κρυμμένα, κάτι που είναι έτσι εκ φύσεως. Η διαπίστωση είναι καθαρά φιλοσοφική: προϋποθέτει την ύπαρξη και τη θεωρητική αποδοχή μιας ενοποιητικής αρχής που διέπει τις εκφάνσεις του φυσικού κόσμου[503]. Η συγκεκριμένη αντίληψη φαίνεται ότι διαπιστώνεται κατά κύριον λόγο στον Ηράκλειτο, με όρους σχεδόν μεταφυσικούς[504]. Δεδομένου ότι ο Εφέσιος μπορεί να μην συνέγραψε ενιαίο έργο και ότι στην Αθήνα τα αποσπάσματά του ήταν δυσεύρετα ή ακόμη και προβληματικά στη μορφή τους[505], καταλήγουμε ότι ο ποιητής μας χρησιμοποίησε το εγχειρίδιο του Θεοφράστου, στο οποίο βασίστηκε και η μεταγενέστερη δοξογραφική παράδοση[506]. Και το στοιχείο όμως της αποκάλυψης των θεών στους ανθρώπους και των γνωσιολογικών αδυναμιών των δεύτερων φαίνεται ότι επανέρχεται στον Άρατο[507].

---

[500] Βλ. και παρακάτω, σ. 237.

[501] Με δεδομένη την κυριαρχία της όρασης στην παρατήρηση οπτικών φαινομένων στο συγκεκριμένο τμήμα του ποιήματος, θα ετυμολογούσαμε τον τύπο από το ρ. *φαίνω-φαίνομαι* και όχι από το *φημί*, σε αντίθεση με την καθιερωμένη άποψη.

[502] Εύλογα αναρωτιέται κανείς για την έννοια της φράσης (D-K 22 B 93) *ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει*, σε σχέση με την αντίληψη των *σημείων* στον Άρατο. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 215.

[503] Όπως παρατηρούν οι G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield (ό.π., σ. 200), με τον όρο φύσις ο Ηράκλειτος εννοεί πιθανότατα όχι τη Φύση, αλλά την αληθινή δομή των πραγμάτων.

[504] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 217.

[505] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 192-193. Βλ. J. Barnes, "Aphorism and Argument", σ. 98.

[506] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 193.

[507] Για την προοδευτική αποκάλυψη των σημείων βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 234-238.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είναι νόμιμο να υποθέσουμε ότι ο ποιητής διέκρινε στην προσωκρατική κοσμολογία κάτι περισσότερο από την κοινή με το έργο του εξωτερική φόρμα. Για τον συγκεκριμένο λόγο δεν περιορίστηκε, κατά τη γνώμη μας, στα ποιητικά κείμενα, αλλά υιοθέτησε όρους και διανοήματα και από κάποια πεζά έργα. Η υπόθεση μας προκαλεί να εξετάσουμε τον πρωτότυπο όρο *πέτηλον*: ο Άρατος τον χρησιμοποίησε αναφορικά με τον αστερισμό Ενγόνασιν (*Φαιν.* 271: *οὐρανὸν εἰσαγαγών. τὸ δ' ἐπὶ σκελέεσι πέτηλον*), μόνο μία φορά στο σύνολο των 1154 στίχων. Η χρήση του προκαλεί ερμηνευτικές δυσκολίες: τα Σχόλια (MDΔKVUAS) 271 φαίνεται καταρχάς να ξεκαθαρίζουν την κατάσταση, μολονότι παρέχουν και εναλλακτική απόπειρα ερμηνείας: *τὸ τοῦ Ἐνγούνασιν εἴδωλον ἐπὶ τοῖς σκέλεσι πίπτει· πέτηλον δὲ ἢ τὸ ἀναπεπταμένον, ἢ τὸ πεπτωκός*[508]. Οι σύγχρονοι εκδότες συμφωνούν ότι ο ποιητής παρήγαγε τον όρο όχι από το *πετάννυμι*, αλλά από το *πίπτω*[509]. Θα μας ικανοποιούσε όμως μία ετυμολογία που να καλύπτει τη σημασία «εκτεταμένος, απλωμένος»: η συγκεκριμένη θα ήταν ιδιαίτερα κατάλληλη, για να περιγραφεί η μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει ο αστερισμός στο βόρειο ημισφαίριο του ουρανού[510]. Η ανάγκη μας όμως να «σώσουμε τα φαινόμενα» εμπεριέχει τον κίνδυνο να αποδεχτούμε κάποια παρετυμολογία. Ο όρος δεν αποτελεί κατ' ανάγκην δημιούργημα του Αράτου, το οποίο πλάστηκε προκειμένου να αποδώσει τη γονατιστή στάση ενός εκτεταμένου (από την άποψη του γεωγραφικού μήκους και πλάτους) αστερισμού. Από την άλλη μεριά, η χρήση του *κρέμαται* (στ. 65) για τον Ενγόνασιν φαίνεται ότι μας κατευθύνει προς την ερμηνεία «*ἀναπεπταμένον*» των Σχολίων.

Θα πρέπει ενδεχομένως να υπολογίσουμε την πιθανότητα να δανείστηκε ο Άρατος τον όρο από την προγενέστερη παράδοση. Μία ενδιαφέρουσα καταγραφή απαντά στον

---

[508] Η διττή ερμηνεία δεν είναι απόδειξη –κατά τη γνώμη μας– των δυσκολιών που εισάγει ο όρος. Πρέπει να έχει επηρεαστεί από ερμηνεία του όρου *πέτηλος*, όπως απαντά και στον Αθήναιο 9.18 Kaibel. Ο Αθήναιος αναφερόμενος σε μοσχάρια επισημαίνει ότι αποκαλούνται *πέτηλοι* [...] *ἀπὸ τῶν κεράτων, ὅταν αὐτὰ ἐκπέταλα ἔχωσι.*

[509] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 284 (ο συγγρ. τυπώνει εσφαλμένα «τὸ *πεπτηκὸς*» στο εν λόγω παράθεμα από τα Σχόλια)· J. Martin (1998) II 271. Όπως παρατηρεί ο Martin, ο Κικέρων (*Phaen.* 45) φαίνεται να αντιλαμβάνεται ότι ο όρος αναφέρεται στη Λύρα. Είναι προφανές ότι ο Κικέρων χρησιμοποίησε υπόδειγμα που περιείχε σχόλια παρόμοια με εκείνα που καταγράφει ο J. Martin στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης των Σχολίων (*Scholia*, σ. 214), αναφορικά με γραφές που προσθέτουν τα χφφ. K και A. Το θέμα *πέτηλ-* μπορεί να παράγεται τόσο από το *πίπτω* όσο και από το *πετάννυμι*. Βλ. τα σχόλια του Ευσταθίου στο Β 312 της *Ἰλιάδας* (1.348.5-6 van der Valk): *τὰ δὲ πέταλα, ὅ ἐστι τὰ ἀναπεπταμένα καὶ πλατέα φύλλα, ὅτι καὶ πέτηλα λέγεται, δῆλόν ἐστιν.*

[510] Βλ. Σ.Μ. Πλακίδης, *Η μυθολογία, η ονοματολογία και τα αξιοπαρατήρητα των αστερισμών*, (Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων), Αθήναι 1992, σσ. 562-580 [εδώ: 562]· σύμφωνα με τον Πλακίδη, ο αστερισμός καταλμαβάνει 1225 τετραγωνικές μοίρες. Βλ. επίσης Σ. Θεοδοσίου – Μ. Δανέζης, *Τα άστρα και οι μύθοι τους: Εισαγωγή στην ουρανογραφία*, («Δίαυλος») Αθήνα 1998, σσ. 73-76 [ειδικά: 73 «ο ευρύτατος αστερισμός του Ηρακλή»].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Αέτιο 2.14.3-4 Diels (= D-K 13 A 14): *Ἀναξιμένης ἥλων δίκην καταπεπηγέναι τὰ ἄστρα τῷ κρυσταλλοειδεῖ· ἔνιοι δὲ πέταλα εἶναι πύρινα ὥσπερ ζωγραφήματα* και Αέτιος 2.22.1 Diels (= D-K 13 A 15): *Ἀναξιμένης πλατὺν ὡς πέταλον τὸν ἥλιον*[511]. Ειδικά το δεύτερο απόσπασμα στρέφει την προσοχή μας στην ερμηνεία του όρου *πέτηλος* στον Αθήναιο 9.18 Kaibel: *πέτηλοι* (ενν. *οἱ μόσχοι*) [...] *ἀπὸ τῶν κεράτων, ὅταν αὐτὰ ἐκπέταλα ἔχωσι*[512]. Ο δοξογράφος αποδίδει ενδεχομένως εσφαλμένα στον Αναξιμένη την άποψη για τα άστρα που είναι καρφωμένα στον «κρυσταλλοειδή» ουρανό: σε άλλες τρεις περιπτώσεις (Αέτιος 2.13.11 Diels) περιγράφει με τον όρο *κρυσταλλοειδὲς* τον ουρανό του Εμπεδοκλή (πρβ. 31 A 30 D-K)[513]. Δεν μας απασχολεί εδώ η πατρότητα των διανοημάτων, παρά μόνον το να αποδείξουμε ότι ο ποιητής μας θα μπορούσε να γνωρίζει την περιγραφή των άστρων ως φύλλων, πλατιών και πύρινων. Επιπλέον, η ερμηνεία «*ὥσπερ ζωγραφήματα*» δημιουργεί μία παράδοξη σύγκριση με ζωγραφικούς πίνακες[514]. Αναμφίβολα, η σύνδεση των εν λόγω μαρτυριών με τον Άρατο μοιάζει δύσκολη: ο ποιητής γνωρίζει ότι τα ουράνια σώματα είναι σφαιρικά και, επομένως, δύσκολα θα υιοθετούσε την περιγραφή τους ως φύλλα, και ειδικά πλατιά. Το πρόβλημα όμως υπάρχει μόνον αν η αναφορά έχει να κάνει με τα μεμονωμένα ουράνια σώματα, δηλ. τα αστέρια και τους πλανήτες[515]. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι ο ποιητής παρερμήνευσε ενδεχομένως κάποιους όρους, στην προσπάθειά του να τους ενσωματώσει σε νέα συμφραζόμενα[516].

Αν ξαναδούμε την πρώτη μαρτυρία (Αέτιος 2.14.3-4 Diels), διαπιστώνουμε κάτι συμβατό με την περιγραφή του κόσμου στον Άρατο: την ιδέα ότι τα *ἄστρα* είναι καρφωμένα στον ουρανό. Η σύλληψη απηχεί την περιγραφή του κόσμου ως κατασκευάσματος, καθόλα συμβατή με την προσωκρατική κοσμολογία αλλά και την περιγραφή του στα *Φαινόμενα*[517]. Η εναλλακτική άποψη που εισάγεται με το αόριστο «*ἔνιοι*» τα παρουσιάζει ως ζωγραφισμένα, προφανώς στη σκληρή διάφανη επιφάνεια του ουρανού, το *κρυσταλλοειδές*. Θεωρούμε ότι η μαρτυρία αποτελεί παράδειγμα της

---

[511] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 162-163· G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 317-319.

[512] Ησύχιος β 977 Latte: *βοῦς πετηλός· ὁ ἀναπεπταμένα τὰ κέρατα ἔχων·* πρβ. π 2042 Schmidt. Ο όρος απαντά για πρώτη φορά στον Ησίοδο απ. 204.125 M-W και στο ψευδοησιόδειο *Ἀσπὶς Ἡρακλέους* 289.

[513] Ο W.K.C. Guthrie, "Anaximenes and *τὸ κρυσταλλοειδές*", *QC* n.s. 6 (1956) 40-44 [εδώ: 41] δέχεται ότι ο όρος φαίνεται ταιριαστός με την κοσμολογία του Εμπεδοκλή, αλλά "[...] can scarcely have appeared in his hexameters". Βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 309 σημ. 54.

[514] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 163. Ο ποιητής χρησιμοποιεί πάντως έναν όρο που φαίνεται ότι ανήκει στη ζωγραφική: το *ἐπιγράφει* (*Φαιν.* 779: *ἄλλοτε γὰρ τ' ἄλλη μιν ἐπιγράφει ἔσπερος αἴγλη*). Βλ. και παρακάτω, σ. 741 και σημ. 719.

[515] Έτσι οι G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 163.

[516] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 2.

[517] Βλ. στη συνέχεια, σσ. 133-135 και περισσότερα παρακάτω, σσ. 210-265.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τεχνομορφικής περιγραφής του κόσμου[518], επισημαίνοντας παράλληλα τη δυσκολία να πάρει κανείς θέση βασισμένος σε τόσο προβληματικές πηγές[519]. Κρίνουμε όμως ότι κάποιες από τις αντιφάσεις ενδέχεται να απομακρύνονται, αν αντιληφθούμε ότι μέρος της ορολογίας μπορεί να είναι μεταγενέστερο. Σε κάθε περίπτωση, φρονούμε ότι η μαρτυρία διασώζει πυρήνα αλήθειας. Η δοξογραφική παράδοση μπορεί να μετέφερε σε λάθος συγγραφέα απόψεις άλλου, εντούτοις είναι αυτονόητο ότι δεν τις εφηύρε εκ του μηδενός.

Πιστεύουμε ότι τα συγκεκριμένα αποσπάσματα είναι αυθεντικά ως προς το περιεχόμενό τους: την περιγραφή των *ἄστρων* ως καρφωμένων (*ἥλων δίκην καταπεπηγέναι*) στο *κρυσταλλοειδὲς*, ή ως επίπεδων σωμάτων (*πέταλα εἶναι πύρινα ~ πλατὺν ὡς πέταλον*) που θυμίζουν ζωγραφιές (*ὥσπερ ζωγραφήματα*). Όλες οι περιγραφές είναι συμβατές με την προσωκρατική κοσμολογία, είναι όμως φανερό ότι έχει υπάρξει μεταγενέστερη επεξεργασία και επιτομή των πληροφοριών. Το πρόβλημα κατά τη γνώμη μας δημιουργήθηκε από τον όρο *ἄστρα*: ο συγκεκριμένος δεν περιγράφει ούτε τους απλανείς ούτε τους πλανήτες (για τους οποίους το *καταπεπηγέναι* είναι, ούτως ή άλλως, εντελώς ακατάλληλο)· περιγράφει τους αστερισμούς. Κρίνουμε ότι στο απόσπασμα έχει παρεισφρήσει η ορολογία των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων· ο γραμματικός Αχιλλέας περιγράφει στο *Περὶ τοῦ παντός* 14.1-3 Di Maria την ακριβή έννοια, την οποία πρέπει να είχε υπόψη του και ο δοξογράφος:

> *Ἀστὴρ μέν ἐστιν, ὡς ἂν ὁ τοῦ Κρόνου ἢ τοῦ Ἑρμοῦ, εἷς ἀριθμῷ, ἄστρον δὲ τὸ ἐκ πολλῶν ἀστέρων σύστημα, ὡς ἡ Ἀνδρομέδα ἢ ὁ Κένταυρος. οἶδε δὲ τὴν διαφορὰν καὶ Ἄρατος*
>
> *ἄστρα διακρίνας· ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν*
> *ἀστέρας*
>
> *λέγων. Διόδωρος δὲ καὶ ἄλλοι μαθηματικοὶ ἰδίως καὶ κοινῶς τὰ ζῳδια ἄστρα καλοῦσι καὶ ἀστέρας παρατιθέμενοι Πλάτωνα ἄστρα τοὺς ἑπτὰ πλάνητας ἐν τῷ Τιμαίῳ εἰρηκότα.*[520] *τὸν Κύνα μέντοι ἀστέρα ὄντα ἐν τῷ βίῳ ἄστρον λέγομεν. ἀλλ' ὁ μὲν ἀστὴρ καὶ ἄστρον, οὐκέτι δὲ τὸ ἀνάπαλιν. οὕτως μέντοι ὁ Καλλίμαχος «πρὶν ἀστέρι Βερενίκης» ἐπὶ τοῦ Πλοκάμου φησὶν* [...].

---

[518] Ο όρος όμως που περιγράφει τον ουρανό ενδέχεται να απηχεί και τη σύλληψη του κόσμου με όρους κοσμοβιολογικούς. Το κρυσταλλοειδές μπορεί περιγράφει τον ανθρώπινο οφθαλμό, όπως στον Γαληνό *Τέχνη ἰατρικὴ* 1.330.14, 1.331.3 Kühn, *Περὶ χρείας μορίων* 3.635.8 κ.α. Helmreich. Ο όρος απαντά κατά κόρον στο δεύτερο έργο, αλλά και σε άλλα του Γαληνού. Βλ. και W.K.C. Guthrie, ό.π., σ. 41 κ.εξξ. Η πρόταση του εν λόγω ερευνητή φαίνεται να έχει στήριξη και από το γεγονός ότι η λέξη *ἦλος* χρησιμοποιήθηκε από κάποιους συγγρ. και αναφορικά με ανώμαλες εκβλαστήσεις ή άλλα φαινόμενα των έμβιων όντων. Υπέρ της άποψης ότι οι όροι *κρυσταλλοειδὲς* και *ἦλοι* αναφέρονται σε βιολογική περιγραφή του κόσμου είναι και η χρήση του *καταπεπηγέναι*, βλ. Εμπεδοκλής 31 B 86 D-K: *ἐξ ὧν ὄμματ' ἔπηξεν.*

[519] Η αβεβαιότητα των μαρτυριών της δοξογραφικής παράδοσης είναι διαβόητη. Βλ. και G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 163.

[520] Βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σσ. 310-311 σημ. 62.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Επισημαίνεται ότι ο Αχιλλέας ήταν περίπου σύγχρονος με τις σωζόμενες δοξογραφικές συλλογές. Αν εννοήσουμε, επομένως, ότι ο όρος περιγράφει τους αστερισμούς[521], διαπιστώνουμε ότι το κείμενο του δοξογράφου είναι έγκυρο: αποδίδει στον Αναξιμένη την άποψη ότι οι αστερισμοί είναι καρφωμένοι πάνω στο κρυσταλλοειδές του ουρανού ή εποχούμενοι σ' αυτό όντας επίπεδοι σαν φύλλα. Κάθε αστερισμός όμως συνίσταται από σφαιρικά αστέρια που τον απαρτίζουν. Αυτό δεν ενδιαφέρει καθόλου τον Αναξιμένη, εφόσον επί των ημερών του τα ουράνια σώματα περιγράφονταν μάλλον ως επίπεδα ή γίνονταν αντιληπτά και με πολλά άλλα σχήματα. Η περιγραφή είναι έγκυρη όμως και στην περίπτωση του Αράτου. Αν ο όρος υιοθετήθηκε ως υπαινιγμός στο εν λόγω απόσπασμα του Αναξιμένη, ο ποιητής αντιλαμβάνεται ότι οι αστερισμοί, μολονότι απαρτίζονται από σφαιρικά αστέρια, είναι πάνω στον ουρανό απλωμένοι, σαν να είναι επίπεδοι. Είναι φανερό ότι αν έχει το εν λόγω απόσπασμα υπόψη του, η υιοθέτηση του όρου *πέτηλον* θα απηχεί την περιγραφή ενός αντικειμένου τέχνης (μιας σφαίρας, ενδεχομένως, με ζωγραφισμένους αστερισμούς στην επιφάνειά της)[522]· σε ένα τέτοιο κατασκεύασμα τα ουράνια σώματα που απεικονίζονται φαίνονται, πράγματι, ως επίπεδα. Κι αυτό, γιατί η κλίμακα της απεικόνισης είναι πολύ μικρή, ώστε να αποδώσει τα σώματα τρισδιάστατα. Είναι επίσης πιθανό το ότι ο ποιητής ήθελε να δημιουργήσει στον αναγνώστη του την εντύπωση ότι περιγράφει κάποιο αντικείμενο[523]. Η «τεχνική» ορολογία είναι πάντως συμβατή και με την πλατωνική κοσμολογία: στην *Πολιτεία* 529c τα φαινόμενα του ουρανού περιγράφονται ως «*τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ποικίλματα*»· παράλληλα, στον *Ἱππία Μείζονα* 298a χρησιμοποιούνται οι όροι *ζωγραφήματα* και *πλάσματα*[524]. Είναι, επομένως, φανερό ότι ο Άρατος θα ενδιαφερόταν για τον όρο *πέταλα*, εφόσον ερμηνευόταν με τρόπο που θυμίζει την τεχνομορφική περιγραφή του κόσμου. Είναι πιθανόν ο όρος να περιεχόταν στο *Φυσικῶν* (*φυσικαὶ*) *δόξαι* του Θεοφράστου.

Οφείλουμε εδώ να επισημάνουμε ότι ένα δεύτερο εδάφιο του Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 12 Di Maria) αντιβαίνει στην υπόθεσή μας: σ' αυτό ο γραμματικός αναφέρεται στα

---

[521] Αντίθετα, η μαρτυρία του Ιππολύτου Ρώμης (*Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχος* 1.7.4 Marcovich) αντιβαίνει στην υπόθεσή μας: *ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τὰ ἄλλα ἄστρα πάντα πύρινα ὄντα ἐποχεῖσθαι τῷ ἀέρι διὰ πλάτος*. Σύμφωνα με τον W. Burkert (*Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 311 σημ. 63), η φράση του Ιππολύτου μπορεί να αφορά τους πλανήτες. Όπως και εμείς, δέχεται ότι το δοξογραφικό απόσπασμα αφορά τους απλανείς.

[522] Δεν είναι επίσης άσχετο με το θέμα μας το ότι σε κάποιες επιγραφές ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει διακοσμητικά στοιχεία από χρυσό. Βλ. *LSJ*[9], λ. *πέταλον*.

[523] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 256-265.

[524] Για τη σχέση του Αράτου με την πλατωνική κοσμολογία βλ. παρακάτω, σ. 206 κ.εξξ. Για τους συγκεκριμένους όρους βλ. σσ. 220-221.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχήματα των αστέρων. Από το κείμενο φαίνεται ότι η σύλληψη ουράνιων σωμάτων ως πετάλων ή ζωγραφιάς αφορά τα αστέρια και όχι τους αστερισμούς: [...] *τινὲς δὲ πετάλοις ἐοικέναι ἐκ πυρὸς βάθος οὐκ ἔχοντας, ἀλλ' ὥσπερ γραφὰς εἶναι* [...]. Είναι φανερό ότι το εδάφιο αποδεικνύει την ορθότητα των περιεχομένων του Αετίου 2.14.3-4 Diels· δεν αποδεικνύει όμως την αυθεντικότητά του. Επαναλαμβάνουμε ότι ο Άρατος παρερμήνευσε ή διασκεύασε ενδεχομένως τις πηγές του.

Ανεξάρτητα από αυτό όμως, η ιδιότητα του πλατιού που αποδίδεται στα *πέταλα* (Αέτιος 2.22.1 Diels) μας προκαλεί να συνδυάσουμε το υλικό με την ερμηνεία του όρου *πέτηλος* στον Αθήναιο 9.18 Kaibel: *πέτηλοι* (ενν. *οἱ μόσχοι*) [...] *ἀπὸ τῶν κεράτων, ὅταν αὐτὰ ἐκπέταλα ἔχωσι*. Αν ξαναδούμε προσεκτικά το κείμενο του Αράτου, θα διαπιστώσουμε ότι η συγκεκριμένη χρήση ευοδώνεται· ο όρος είναι αρμόδιος για τον Ενγόνασιν, μια και αυτός περιγράφεται ως ένας αρκετά απλωμένος στο στερέωμα αστερισμός. Αν ανατρέξουμε στο κείμενο, θα διαπιστώσουμε ότι ο Άρατος κάνει ειδική μνεία στα απλωμένα χέρια του (67-69):

> *ὀκλάζοντι ἔοικεν· ἀπ' ἀμφοτέρων δέ οἱ ὤμων*
> *χεῖρες ἀείρονται, τάνυται γε μὲν ἄλλυδις ἄλλη*
> *ὅσον ἐπ' ὀργυιήν·* [...]

Κρίνουμε ότι με τον εν λόγω όρο ο ποιητής επισημαίνει το σχήμα που δημιουργείται από τα απλωμένα, και μάλλον στραμμένα προς τα επάνω, χέρια της μορφής. Αυτό, προφανώς σε απεικονίσεις των αστερισμών που είχε υπόψη του, πρέπει να θύμιζε το σχήμα που έχουν περίπου τα μεγάλα κέρατα των βοοειδών, δηλ. εκείνο του πετάλου. Η συγκεκριμένη ερμηνεία όμως επιβάλλει να διαχωρίσουμε το «*τὸ δ' ἐπὶ σκελέεσι*» από το προσηγορικό «*πέτηλον*». Βρισκόμαστε και πάλι ανάμεσα στην επιστήμη και τις υφολογικές ανάγκες της ποίησης. Η αποδοχή πάντως της συγκεκριμένης υπόθεσης θα στήριζε αυτό που είναι, κατά τη γνώμη μας, χαρακτηριστικό στον Άρατο: τον συνδυασμό της ποιητικής εικονοποιΐας με την επιστημονική παράδοση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(v) Η επιστημονική παράδοση των *Φαινομένων*: αστρονομία και προγνωστικά

Οι επιστημονικές πηγές του Αράτου δεν έχουν εντοπιστεί στο σύνολό τους[525]. Ενδεχομένως, είναι αδύνατον να καταγραφούν λεπτομερώς. Η διαπίστωση αφορά ακόμη και μικρές χαρακτηριστικές συλλήψεις ή τεχνικές περιγραφές που ο ποιητής θεώρησε ότι άξιζε να συμπεριληφθούν στο ποίημα: προσδοκούσε ενδεχομένως ότι οι περισσότερο ειδικοί αναγνώστες του[526] θα αναγνώριζαν την προέλευσή τους και θα εκτιμούσαν την ικανότητά του να ενσωματώσει ετερόκλητο υλικό στον κύριο κορμό του ποιήματος· αυτός δομήθηκε με βάση τη διδακτική παράδοση που προηγήθηκε. Είναι μάλλον βέβαιο το ότι η πρωτότυπη και επιτυχής σύνθεση του υλικού επισκίασε τις πηγές από τις οποίες αυτό υιοθετήθηκε και συνέβαλε –από κοινού φυσικά με άλλους παράγοντες– στη μερική λήθη τους. Πιθανότατα, στην απώλεια του ομώνυμου έργου του Ευδόξου συνέβαλε η ευρύτατη δημοτικότητα των *Φαιν.* του Αράτου: το ποίημα είχε το πλεονέκτημα της ποιητικής γοητείας και ήταν περισσότερο ενδιαφέρον και εύκολο για τον μέσο αναγνώστη[527].

Ως λογική συνέπεια των παραπάνω, οι μεταγενέστεροι λησμόνησαν κάποιες από τις πηγές του ποιητή, ορισμένες από τις οποίες είχαν –ούτως ή άλλως– μικρή επίδραση στον Άρατο. Ο J. Martin έθεσε το ζήτημα των πηγών σε νέα βάση[528], αμφισβητώντας σε γενικές γραμμές την ομοφωνία της παράδοσης[529]. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο εν λόγω εκδότης

---

[525] Η εισαγωγική μας παρατήρηση δεν επέχει όμως τη θέση προγραμματικής δήλωσης: αντικείμενό μας δεν είναι η εξονυχιστική εξέταση των πηγών του ποιητή. Τούτο ισχύει μόνον στον βαθμό που θα μας βοηθήσει να διαφωτίσουμε τα κριτήρια των μεταγενέστερων διανοητών που παραθέτουν από τα *Φαιν.* ή αναφέρονται στον ποιητή και το έργο του. Ως εκ τούτου προβαίνουμε μόνο σε επισημάνσεις σχετικές με την ανάδειξη της ευρύτητας των πηγών του Αράτου.

[526] Πρβ. Αχιλλέας, 1ος *Βίος* 6.2 Di Maria: *ἐπιτετευγμένως δὲ αὐτῷ ἐγράφη τὰ Φαινόμενα ὡς παρευδοκιμηθῆναι πάντας ὑπ' Ἀράτου (καὶ γὰρ Εὔδοξος ὁ Κνίδιος ἔγραψε Φαινόμενα* [...]). Για τη χρήση του ποιήματος στην εκπαίδευση όπως την αποκαλύπτουν διαφορετικής κατηγορίας πηγές βλ. στις σσ. 430-465.

[527] Με τον συγκεκριμένο τρόπο αντιλαμβάνεται ο Ίππαρχος τη δύναμη που διαθέτει η ποίηση, και συγκεκριμένα τα *Φαιν.*, στη σκέψη του αναγνώστη. Βλ. παραπάνω, σ. 129 σημ. 499 και πρβ. σ. 56 σημ. 138.

[528] Βλ. J. Martin (1998) I LXXXVI-CII. Την άποψη διατύπωσε παλαιότερα ο R. Böker, "Die Entstehung der Sternsphäre Arats", *Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig* 99/5 (1952) 3-68 (ο συγγρ. αναφέρεται στον «Ψ.-Εύδοξο») και την επανέλαβε στο A. Schott – R. Böker, *Aratos: Sternbilder und Wetterzeichen*, [Das Wort der Antike, Bd. VI], (Max Hueber Verlag) München 1958, σσ. 81-82 σημ. 12, και επιγραμματικά στη σ. 113 σημ. 2. Βλ. την απόλυτη αντίκρουση του D.R. Dicks, ό.π., σσ. 221-222 («[...] σε μια εργασία [ενν. του R. Böker] η οποία σίγουρα αντιπροσωπεύει την υψηλότερη βαθμίδα αβάσιμου, ψευδο-επιστημονικού διαλογισμού σ' αυτό το πεδίο [...]»), και σημ. 38· επίσης, W. Ludwig, "Aratos", *RE* Suppl. Bd. X (1965) 26-39. Πρβ. όμως B.L. van der Waerden, *Die Astronomie der Griechen: Ein Einfürung*, (Wiss. Buchgeselschaft) Darmstadt 1988, σσ. 86-87. Ο M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 77 κ.εξ., 79 [σημ. 1], 80, 137, 150, και 159-200) εξέφρασε επίσης αμφιβολίες για τη γνησιότητα των φερόμενων ως αποσπασμάτων του Ευδόξου, θεώρησε όμως ότι αποτέλεσαν την πηγή του Αράτου (βλ. τη βιβλιοκρισία του J.F. Masselink, *Mnemosyne* 23 [1970] 205-206).

[529] Η παλαιότερη αμφισβήτηση της καθιερωμένης άποψης του Ιππάρχου (για τον Εύδοξο ως μοναδική πηγή του Αράτου) έγινε από τον P. Petau, *Uranologium*, 1630, σσ. 417-422 (το *Uranologium* επανεκδόθηκε στην

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

των *Φαιν.*, η αυθεντία του Ιππάρχου, μοναδική πηγή για τα αποσπάσματα του Ευδόξου, παρέλυσε έως τις μέρες μας την κριτική[530]. Δεν υιοθετούμε όμως πλήρως την άρνησή του να αποδεχθεί τη γνησιότητα των εν λόγω αποσπασμάτων[531]. Η έλλειψη περισσότερων μαρτυριών και η ύπαρξη της χρονολογικά εγγύτερης μαρτυρίας του Ιππάρχου καθιστά σχεδόν αδύνατη την αμφισβήτηση του αρχαίου αστρονόμου. Ως εκ τούτου, συντασσόμαστε με την άποψη του D.R. Dicks που δέχεται ότι υπήρξε σχετικό έργο του Κνίδιου μαθηματικού, τα αποσπάσματα του οποίου διασώζει ο Ίππαρχος[532]. Η αποδοχή της παράδοσης δεν είναι όμως δεσμευτική: μολονότι ο Ίππαρχος βεβαιώνει το αντίθετο, ο Άρατος μπορεί να χρησιμοποίησε και άλλα έργα. Θα είμαστε ενδεχομένως σε ασφαλέστερο έδαφος αν διευκρινίσουμε περισσότερο αυτή τη διαπίστωση: ο ποιητής δεν ακολούθησε την αστρονομία του Ευδόξου. Αξιοποίησε κείμενο που αναφερόταν στην ουρανογραφία, τη χωροθέτηση δηλ. των άστρων και των αστερισμών. Η μαθηματική αστρονομία όμως διέθετε ως επιστήμη ευρύτερο πεδίο δράσης και κάλυπτε έννοιες που δεν περιορίζονται στην ουρανογραφία.

Η διδακτική ποίηση χαρακτηρίζεται από τη ρητορική της σύνδεσής της με την παράδοση. Κάθε ποιητής επιδιώκει τη δημιουργία της αίσθησης ότι το έργο του εντάσσεται σε ένα ευρύτερο παραδοσιακό υλικό, πράγμα που του προσδίδει αξιοπιστία. Ο Άρατος στρέφεται σποραδικά στα *Φαιν.* στο υλικό της προγενέστερης παράδοσης, ειδικά σε μη τεχνικά ζητήματα, όπως λ.χ. οι μύθοι των αστερισμών. Ούτως ή άλλως, το καθαυτό αντικείμενό του, δηλ. η πρακτική χαρτογράφηση του νυχτερινού ουρανού και οι περιγραφές των κύκλων του κόσμου και του ζωδιακού, διαμορφώθηκε σε περίοδο όχι πολύ προγενέστερή του. Ενδέχεται μάλιστα η πλήρης διαμόρφωση του ελληνικού (ή εξελληνισμένου, όσον αφορά συγκεκριμένες περιπτώσεις αστερισμών[533]) ζωδιακού κύκλου και των αστερισμών να υπήρξε προϊόν της ταξινόμησης του Ευδόξου[534]. Αυτό, αν

Patrologia Graeca, vol. XIX, Paris 1857, μαζί με τα έργα του Ευσεβίου Καισαρείας). Βλ. J. Martin (1998) I LXXXVII, σημ. 3.

[530] J. Martin (1998) I LXXXVII.

[531] Βλ. ειδικά J. Martin (1998) I XCI: "Ce plan apparaît comme un remise en ordre de celui d'Aratos [...] Il me semble qu'il y a là l'une des raisons (ενν. την αντίστροφη σειρά των ζωδιακών αστερισμών) les plus fortes de penser que les *Phénomènes* attribués à Eudoxe par Hipparque, loin d'être le modèle d'Aratos, sont dérivés de son poème"· και λίγο μετά, "Les similitudes entre «Eudoxe» et Aratos s'expliquent mieux si le premier n'a fait qu'adapter maladroitement le second".

[532] Βλ. D.R. Dicks, ό.π., σσ. 207-223· B.L. van der Waerden, ό.π., σσ. 86-87.

[533] Ορισμένοι από τους ελληνικούς αστερισμούς έχουν ανατολική (αιγυπτιακή και βαβυλωνιακή) προέλευση, μολονότι στο σύνολο σχεδόν των σχετικών περιπτώσεων ο αστερισμός ορίζεται ως διαφορετική μορφή και φέρει διαφορετικό όνομα. Βλ. ενδεικτικά D.A. Kidd (1997), σσ. 200-201 (σχετικά με τον αστερισμό του Ενγόνασιν) και D.R. Dicks, ό.π., σ. 217 κ.εξ.

[534] Βλ. J. Martin (1998) I XCVI-CII. Πρβ. Ivor Bulmer-Thomas, "Plato's Astronomy", *CQ* 34 (1984) 107-112 [εδώ: 108-110].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ισχύει, σημαίνει αυτονόητα ότι ο ποιητής βασίστηκε στον Εύδοξο. Σύμφωνα με τον Ίππαρχο (1.2.2 Manitius), ο Άρατος αξιοποίησε δύο έργα του Κνίδιου μαθηματικού, εν μέρει ταυτόσημα ως προς το περιεχόμενό τους: τα *Φαινόμενα* και το *Ἔνοπτρον*. Επισημαίνει μάλιστα ότι ακολούθησε ο ποιητής κυρίως το πρώτο (1.2.1-3 Manitius). Η πληροφορία προκαλεί σύγχυση: ο Άρατος δεν αντέγραψε απλά τον Εύδοξο, αλλά από δύο μάλιστα έργα του. Οι δύο τίτλοι που παραδίδει ο εν λόγω μαθηματικός ενδέχεται να υποδηλώνουν πάντως δύο εκδόσεις του ίδιου έργου. Είναι όμως προτιμότερο να αποφύγουμε την προσφιλή φιλολογική ερμηνεία των δύο εκδόσεων: κατά πάσα πιθανότητα, ο τίτλος *Ἔνοπτρον* αναφέρεται σε εικαστική απόδοση του περιεχομένου του πρώτου έργου[535]. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, τότε ο Ίππαρχος δεν γνώριζε ακριβώς ούτε καν το θέμα του.

Το έργο του Ευδόξου ήταν ενδεχομένως η πρώτη συνολική συστηματική καταγραφή των αστερισμών και των θέσεών τους[536]. Δεν πρέπει να το ταυτίζουμε με τη μυθολογία των καταστερισμών. Στα *Φαιν.* συνδυάζεται η χωροθέτηση των αστερισμών με τους ανάλογους «αστρικούς» μύθους. Η διαμόρφωση των μύθων του καταστερισμού είναι αδύνατον να προσδιοριστεί χρονικά. Βέβαιο είναι ότι κάποιοι ήταν πιθανότατα γνωστοί από πολύ παλαιότερα[537]: ο Όμηρος αναφέρεται σε ορισμένους από αυτούς[538]. Ο Άρατος δεν ήταν προφανώς ο συγγραφέας που τους κατέγραψε για πρώτη φορά· ενδεχομένως συνέδεσε το σχετικό υλικό με τη συνολική καταγραφή και τη χαρτογράφηση των αστερισμών. Η πρωτοτυπία του, επομένως, έγκειται στον συνδυασμό της «επιστημονικής» καταγραφής του Ευδόξου (έργο ενδεχομένως πρωτότυπο) με τους αστρικούς μύθους, τους οποίους ίσως συνέλεξε ο ίδιος ο ποιητής σε ενιαίο σώμα για τις ανάγκες των *Φαινομένων*. Οι μύθοι ήταν βέβαια παλαιότεροι: ο ιστορικός Φερεκύδης (5ος αι.) αναφέρεται στον καταστερισμό του Στεφάνου χρησιμοποιώντας το χαρακτηριστικό ρήμα *καταστερίζειν*[539], που απαντά εδώ για πρώτη φορά στην ελληνική γραμματεία: [...] ὃν (ενν. *στέφανον*)

---

[535] Βλ. J. Martin (1998) I XCVI.

[536] Ο H. Weinhold (ό.π., σ. 23) θεωρεί ότι ο Κνίδιος μαθηματικός συγκέντρωσε όλη τη γνώση της εποχής του.

[537] Βλ. το ειδικό έργο του L.W. Labordus, *De astronomische mythen in de griekse literatuur van Homeros tot Aratos (een mythographisch onderzoek)*, ό.π.· επίσης, J. Rostropowicz, "Etoiles et mythes stellaires dans le poesie alexandrine", *Eos* 83 (1995) 265-272.

[538] J. Martin (1998) I XCVII-XCVIII· L.W. Labordus, ό.π., σσ. 6-10 και 11-44.

[539] Για τις έννοιες που φέρει το ρήμα στην ελληνική γραμματεία βλ. J. Martin, "Sur le sens réel des mots *catastérisme* et *catastériser* (καταστερισμός, καταστερίζειν)", *Mélanges Jean Soubiran, Pallas* 59 (2002) 17-27. Όπως ορθά παρατηρεί ο J. Martin (σ. 23) αναφορικά με την έννοια του όρου *κατηστέρισται* στον Anonymus II, 1 (E. Maass, *Commentariorum*, σ. 103), "Il ne s'agit pas des constellations *fixées dans le ciel* (ou sur la sphère) mais de constellations *dessinées par leurs étoiles*". (οι εμφάσεις είναι του συγγρ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αὖθις οἱ θεοὶ κατηστέρισαν τῇ τοῦ Διονύσου χάριτι[540]. Η μυθολογία των καταστερισμών επηρεάστηκε αναπόφευκτα στη χρήση όρων και εννοιών από την πρόοδο των εφαρμοσμένων επιστημών και της τεχνολογίας[541]. Αυτό εξάλλου αποδεικνύει η σύγχυση των όρων *καταστερίζειν-καταστηρίζειν* και των παραγώγων τους στην μεταγενέστερη παράδοση των *Φαιν.* αλλά και της σχετικής γραμματείας[542]. Μολονότι ο δεύτερος τύπος δίνει την εντύπωση ότι είναι απλά εκχυδαϊσμός του πρώτου, δεν μπορεί ολότελα να αποκλειστεί η αυτονομία του από τον παράλληλο, και ορθότερο, τύπο: ως γλωσσικό μόρφωμα εξηγείται από την επίδραση της τεχνολογίας, και ειδικά της σφαιροποιΐας[543].

Ο Ίππαρχος, ο συγγραφέας που επέβαλε άθελά του την αποκλειστική εστίαση στον Εύδοξο, παρέχει πληροφορίες που σε γενικές γραμμές υπονομεύουν την ίδια του την άποψη[544]. Σε χωρία του σχετικού έργου του επισημαίνει διαφορές που εντόπισε ανάμεσα στους δύο συγγραφείς. Ορισμένες μάλιστα από αυτές εξηγούνται μόνον αν εννοήσουμε ότι ο ποιητής διέθετε και άλλες πηγές. Ο Άρατος όμως δεν ακολούθησε πάντα πιστά τον Εύδοξο, παρά την αντίθετη βεβαίωση του Ιππάρχου[545]. Οι συχνές αναφορές του αστρονόμου στην οφειλή του ποιητή, και ο τρόπος που αυτές διατυπώνονται, δίνουν την εντύπωση ότι προσπαθεί επίμονα να πείσει τον αναγνώστη του, σχεδόν επιβάλλοντας το συμπέρασμα[546]. Η σύγχρονη άποψη δέχεται ότι ο ποιητής δεν ακολούθησε τυφλά το πρωτότυπο του Ευδόξου, αλλά σε αρκετά σημεία αποστασιοποιήθηκε από αυτό ή ακόμη το βελτίωσε. Στο τέλος φαίνεται ότι το αποτέλεσμα ήταν να προκύψει ένα εντελώς νέο έργο[547] ή, τουλάχιστον, ένα έργο που διαθέτει σχετική πρωτοτυπία. Δεν μπορούμε όμως να

---

[540] *FGrH* I, απ. 148 Jacoby. Βλ. A. Bartalucci, "Il lessico dei catasterismi nel *De Astronomia* di Igino e nei testi omologhi", *SCO* 38 (1988) 353-372 [εδώ: 353 σημ. 1]. Ο Άρατος αποδίδει αποκλειστικά στον Διόνυσο τον καταστερισμό του Στεφάνου (*Φαιν.* 71-73: *αὐτοῦ κἀκεῖνος Στέφανος, τὸν ἀγαυὸν ἔθηκε / σῆμ' ἔμεναι Διόνυσος ἀποιχομένης Ἀριάδνης, / νώτῳ ὑποστρέφεται κεκμηότος εἰδώλοιο*). Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 181 σημ. 22) θεωρεί ότι ο Άρατος υπαινίσσεται τον ιστορικό Φερεκύδη.

[541] Τους όρους που απαντούν στην ελληνική και λατινική γραμματεία εξετάζει διεξοδικά ο A. Bartalucci, ό.π.

[542] Βλ. J. Martin, "Sur le sens réel des mots *catastérisme* et *catastériser*", σσ. 22-25. Οι σχετικές μαρτυρίες προέρχονται από τη χειρόγραφη παράδοση του Γεμίνου, τους *Καταστερισμούς*, τον Anonymus II του E. Maass, ακόμη και τη *Σούδα*.

[543] Ειδικά για τη σφαιροποιΐα βλ. παρακάτω, σσ. 258-259.

[544] J. Martin (1998) I LXXXVIII.

[545] Βλ. Ίππαρχος 1.1.8, 1.2.1-2, 1.3.1, 2.2.36, 2.3.29. Ο μαθηματικός αυτός επιμένει ότι ο Άρατος απλά παρέφρασε τον Εύδοξο, βλ. και D.R. Dicks, ό.π., σ. 214.

[546] Αυτό είναι χαρακτηριστικό στο 2.3.29 Manitius. Μολονότι το εν λόγω εδάφιο βρίσκεται προς το τέλος του κειμένου και έχουν προηγηθεί αρκετές αναφορές στη σχέση Αράτου-Ευδόξου, ο Ίππαρχος κρίνει σκόπιμο να την υπενθυμίσει εμφατικά: *δοκεῖ δέ μοι διηπορῆσθαι ὁ Ἄρατος παρὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, παρ' ἣν καὶ ὁ Εὔδοξος, ᾧ κατηκολούθηκεν ὁ Ἄρατος.*

[547] Βλ. J. Martin (1998) I LXXXVIII. Η επισήμανση έγινε παλαιότερα από τον G. Kaibel, "Aratea", *Hermes* 29 (1894) 82-123 [εδώ: 101-102].

καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα βασισμένοι στα αποσπάσματα του Ευδόξου που παραθέτει ο Ίππαρχος. Η φύση και η έκτασή τους παρέχει μία αποσπασματική εικόνα, που ενδέχεται να απέχει πολύ από την πραγματική. Περιορισμένοι από την παράδοση, οφείλουμε να βασιστούμε στα όσα σώζονται και αναγκαστικά να απορρίψουμε την άποψη που δέχεται ότι το έργο του Ευδόξου που σώζεται δεν αντιστοιχεί στο πρωτότυπο έργο του Κνίδιου μαθηματικού.

Επιπλέον, τα κίνητρα του Ιππάρχου δεν ήταν αμιγώς επιστημονικά: σε ορισμένες περιπτώσεις αδικεί τον Άρατο αλλά και τον Εύδοξο[548]. Ο Άρατος επίσης αυτονομήθηκε από την «πηγή» του, όπου το έκρινε απαραίτητο· χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πολικού αστέρα. Σύμφωνα με τον Ίππαρχο 1.4.1, ο Κνίδιος μαθηματικός επανέλαβε δεδομένα που ήταν ήδη ξεπερασμένα: αναφερόμενος στον νοητό βόρειο πόλο μετέφερε μία αρκετά παλαιότερη παράδοση σχετικά με τον αστέρα *α Draconis*[549]. Ο Εύδοξος φέρεται να υποστήριξε ότι ο συγκεκριμένος αστέρας κατείχε τη θέση του νοητού βόρειου πόλου. Οι σύγχρονοι υπολογισμοί αποδεικνύουν ότι ο αστέρας *α Draconis* βρισκόταν στην εν λόγω θέση περίπου το 2750 π.Χ. Το σφάλμα μπορεί να εξηγηθεί μόνον ως αποτέλεσμα της χρήσης παλαιότερων δεδομένων από τον Εύδοξο[550]. Ο Ίππαρχος διορθώνει τον Εύδοξο βασιζόμενος στις ανακαλύψεις του μαθηματικού και αστρονόμου Πυθέα του Μασσαλιώτη. Το γεγονός οδήγησε τον D.A. Kidd να υποθέσει ότι ο Άρατος γνώριζε τα σχετικά με την ανακάλυψη του Πυθέα[551], εφόσον απέφυγε το συγκεκριμένο σφάλμα. Συμπεραίνεται, επομένως, ότι ο ποιητής δεν ακολούθησε τυφλά την πηγή του, αλλά αξιοποίησε εγκυρότερα δεδομένα, όταν αυτό ήταν απαραίτητο[552]. Αυτό σημαίνει ότι ο Άρατος είχε την ικανότητα να κρίνει επιστημονικά την ορθότητα των πληροφοριών ή ότι αξιοποίησε μία έγκυρη γραπτή πηγή που διαφοροποιούνταν.

---

[548] Βλ. στη συνέχεια, και παρακάτω, σσ. 355-360. Σε κάποιες περιπτώσεις ο Εύδοξος ήταν πιο ακριβής από τον Ίππαρχο, βλ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 223.

[549] Στα όσα ακολουθούν σχετικά με το συγκεκριμένο σφάλμα του Ευδόξου βασιζόμαστε, κυρίως, στον D.A. Kidd (1997), σσ. 179-180.

[550] Η άποψη της ανατολικής επίδρασης αμφισβητείται, βλ. O. Neugabauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, New York 1962, σ. 151· ο R. Böker υποστήριξε παλαιότερα στο ("Die Entstehung der Sternsphäre Arats") ότι ο Ψ.-Εύδοξος (τον οποίο θεωρεί πηγή του Αράτου) περιέγραψε αστερισμούς της περιόδου 1040-960 π.Χ. (ο ίδιος υποστήριζε ότι εντόπισε μάλιστα και τις γεωγραφικές συντεταγμένες). Ο J. Hoepken (*Über die Entstehung der Phaenomena des Eudoxos-Aratos*, Progr. Emden 1905) θεωρούσε ότι ο Εύδοξος συνδύασε βαβυλωνιακά στοιχεία διαφόρων περιόδων. Βλ. J. Martin (1998) I XCII-XCII. Υπήρξαν κατά καιρούς και άλλες, αιρετικές απόψεις: βλ. την έκθεσή τους (με την ανάλογη αντίκρουση) στον D.R. Dicks, ό.π., σσ. 220-222 (βλ. και παραπάνω, σ. 136 σημ. 528)· για την υποτιθέμενη βαβυλωνιακή επίδραση στην ελληνική αστρονομία βλ. παρακάτω, σσ. 149-151 (με τις σχετικές σημ.).

[551] Βλ. τη σημ. 549.

[552] Για τη δική μας εξήγηση του φαινομένου βλ. παρακάτω, σσ. 285-286.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μολονότι ο Ίππαρχος ξεκινά να διορθώσει τα σφάλματα του Αράτου και του Ευδόξου και κυρίως να υπερτονίσει ότι ο ποιητής δεν ήταν πρωτότυπος, δεν διατηρεί σταθερή τη στόχευσή του σε όλη την έκταση του έργου του. Σ' αυτό απαντούν χωρία στα οποία ο μαθηματικός αυτός προσπερνά περιληπτικά τον Εύδοξο, αναφέροντας απλώς ότι ο αστρονόμος περιγράφει παρόμοια με τον ποιητή το υπό συζήτηση φαινόμενο ή κάποιον αστερισμό. Κάτι τέτοιο συμβαίνει στα εδάφια 1.4.3 (*ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Εὔδοξος γράφει*), 1.4.15 (*οὐδὲ ὁ Εὔδοξος δὲ διασαφεῖ* [...]), 1.10.17 (*ὁ δὲ Εὔδοξος τὰ μὲν ἄλλα ὁμοίως τούτῳ* [ενν. *τῷ Ἀράτῳ*] *ἀποφαίνεται*), 2.2.32 (*τῷ δὲ Ἀράτῳ ὁμοίως καὶ ὁ Εὔδοξος ἀποφαίνεται*), 2.2.36 (*τῷ δὲ Ἀράτῳ τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Εὔδοξος λέγει*), 2.2.46 (*ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τούτοις ὁ Ἄρατος τρόπον τινὰ παραγέγραφε τὰ τοῦ Εὐδόξου*), 2.2.59 (*κατηκολούθηκε δὲ καὶ κατὰ τοῦτο τῷ Εὐδόξῳ*), κ.α. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν παρατίθεται κείμενο του Ευδόξου: τα *Φαιν.* είναι το κύριο έργο αναφοράς. Το πρόβλημα δημιουργείται από τη στιγμή που αποδεχόμαστε τους αντίστοιχους στίχους του Αράτου ως ατιπροσωπευτικούς του τι περίπου έγραψε ο Κνίδιος μαθηματικός[553]. Ακόμη κι όταν διαθέτουμε όμως κείμενό του, η αντιβολή αποδεικνύει ότι τα δύο έργα χαρακτηρίζονται απλά από μια γενική συμφωνία[554].

Ο εν λόγω αστρονόμος δεν αναφέρει καν τον Εύδοξο στα εδάφια 1.5.14, 1.5.19, 1.5.21-22 (Κασσιέπεια-Ανδρομέδα), 1.6.8 (Ιχθύες), 1.6.12 (Περσέας· ο Ίππαρχος παραθέτει απόψεις του Αττάλου, ο οποίος με τη σειρά του δεν αναφέρει καν τον Εύδοξο), 1.6.14 (Πλειάδες), 1.6.16 (Όρνις), 1.7.1-3 (Τοξότης και νυκτερινή ναυσιπλοΐα· μολονότι απουσιάζει κάποια αναφορά στον Εύδοξο, σχολιάζεται εκτενώς ο Άτταλος), 1.8.1 (Αργώ), 1.8.14 (Θυμιατήριον), 1.8.18 (Κένταυρος), 1.8.23 (Θυτήριον)[555]. Από τα παραδείγματα καθίσταται σαφές ότι ο μαθηματικός της Ρόδου ενδιαφέρεται κυρίως να αντικρούσει ή να διορθώσει τον Άρατο και τον Άτταλο και αγνοεί ενίοτε τη μαρτυρία του Κνίδιου μαθηματικού[556]. Παράλληλα, η απουσία αυτή φαίνεται ότι στηρίζει την άποψη του J. Martin ότι δεν υπήρχε γνήσιο κείμενο του Ευδόξου που χρησιμοποίησε ο Ίππαρχος. Η αμφισβήτηση της γνησιότητας των αποσπασμάτων είναι βέβαια αρχαία[557]: ο αστρονόμος

---

[553] Όπως τονίζει ορθά ο J. Martin (1998) I LXXXVII, έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε τα *Φαιν.* του Αράτου ως τον Εύδοξο μεταφερμένο σε στίχο· ο εκδότης υπαινίσσεται επιπλέον ότι η εκδοτική πρακτική του F. Lasserre, ο οποίος δίνει πολλά τμήματα του ποιήματος ως αποσπάσματα του Ευδόξου, είναι μεθοδολογικά εσφαλμένη.

[554] J. Martin (1998) I LXXXVIII.

[555] Πρβ. επίσης 1.10.5-11 Manitius.

[556] Για τα κίνητρα και την ερμηνευτική πρακτική του Ιππάρχου βλ. και παρακάτω, σσ. 355-360.

[557] J. Martin (1998) I XCIV. Σύμφωνα με τον Martin, «η αμφισβήτηση δεν θα μπορούσε να διατυπωθεί αν υπήρχε εκείνη την εποχή έργο αναγνωρισμένης αξίας, όπως του Ευδόξου, ταυτόσημο με ένα από αυτά που αναφέρει ο Ίππαρχος· διότι η συγγένεια ανάμεσα στα έργα αυτά και το ποίημά μας ήταν αναμφισβήτητη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

παραδέχεται έμμεσα ότι τα σχετικά αποσπάσματα αμφισβητούνταν ήδη από την αρχαιότητα (1.2.1 Manitius):

> *ὅτι μὲν οὖν τῇ Εὐδόξου περὶ τῶν φαινομένων ἀναγραφῇ κατηκολούθηκεν ὁ Ἄρατος, μάθοι μὲν ἄν τις διὰ πλειόνων παρατιθεὶς τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ περὶ ἑκάστου τῶν λεγομένων τὰς παρὰ τῷ Εὐδόξῳ λέξεις. οὐκ ἄχρηστον δὲ καὶ νῦν δι' ὀλίγων ὑπομνῆσαι διὰ τὸ διστάζεσθαι τοῦτο παρὰ τοῖς πολλοῖς.*

Η συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι όμως η μοναδική: ο ποιητής φαίνεται ότι αυτονομείται από την κύρια πηγή του και αλλού. Ο ίδιος Ίππαρχος διασώζει επιπλέον πολλές διαφωνίες ανάμεσα στις περιγραφές που περιέχονται στα δύο κείμενα. Επιπλέον, σε διάφορα σημεία του έργου ο Άρατος φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά τι ακριβώς περιγράφει: ο Ίππαρχος αφιερώνει σχετικά αρκετή έκταση (1.9.1-13 Manitius) στη συζήτηση του όρου *ἀπλατέες* για τους ουράνιους κύκλους (τροπικοί, ισημερινός και ζωδιακός). Ο Άρατος αντιλαμβάνεται τους κύκλους χωρίς τη διάσταση του πλάτους, τους περιγράφει δηλ. ως νοητές γραμμές (*Φαιν.* 467-468): *αὐτοὶ δ' ἀπλατέες*[558] *καὶ ἀρηρότες ἀλλήλοισι / πάντες, ἀτὰρ μέτρῳ γε δύω δυσὶν ἀντιφέρονται.* Η διαφορετική γραφή (*varia lectio*) *αὐτοὶ δὲ πλατέες*, που σύμφωνα με τον Ίππαρχο (1.9.1 Manitius) περιείχαν άλλα αντίγραφα[559], αποδεικνύει ότι η φθορά στο κείμενο είχε αρχίσει πολύ σύντομα, σημάδι της εξαιρετικά πλατιάς διάδοσής του. Τη γραφή υπερασπιζόταν ο Άτταλος και φαίνεται ότι οι περιγραφές του Ευδόξου στο *Ἔνοπτρον* συμβάδιζαν με την προσέγγιση του πρώτου[560].

Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα στην ορολογία υποκρύπτει τη διαφωνία σε επίπεδο μαθηματικής θεωρίας. Σύμφωνα με τον Ίππαρχο, ο Άτταλος υπεράσπιζε τη διαφορετική γραφή βασισμένος σε (ανώνυμους) αστρονόμους, οι οποίοι επικαλούνταν τα διαφορετικά σημεία της ηλιακής τροχιάς: κάποιοι προφανώς υποστήριζαν ότι, εφόσον ο ήλιος δεν κινείται πάντα στον ίδιο κύκλο, οι κύκλοι πρέπει να έχουν κάποιο σχετικό

Πρέπει, επομένως, να φανταστούμε πως ούτε εκείνοι που υποστήριζαν ότι ο Άρατος πέρασε σε στίχο έργο του Ευδόξου ούτε εκείνοι που αμφέβαλαν γι' αυτό είχαν μπροστά τους τον Εύδοξο που αναφέρεται από τον Ίππαρχο» (σε δική μας μτφρ.).

[558] Είναι ενδιαφέρον ότι τα χφφ. παραδίδουν εδώ τη γραφή *ἁπλανέες*, που είναι κατάλληλη για τους κύκλους, οι οποίοι είναι σταθερά αρμοσμένοι στον ουρανό και, συνεπώς, αμετακίνητοι. Η μαρτυρία όμως του Ιππάρχου και των Σχολίων στον Άρατο επιβάλλει τη γραφή που παραθέτουμε στο κυρίως κείμενό μας.

[559] J. Martin (1998) II 338.

[560] Βλ. Ίππαρχος 1.9.2 Manitius.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πλάτος[561]. Είναι αυτονόητο ότι η απομάκρυνση του Αράτου από τον Εύδοξο στο συγκεκριμένο θέμα, σε περίπτωση που όντως συνέβη, έχει σημαντικές συνέπειες: μπορεί να σημαίνει ότι ο ποιητής βασίστηκε σε άλλες πηγές. Ο ίδιος ο Ίππαρχος το διαπιστώνει ρητά (1.9.9 Manitius):

> *ὅτι δὲ καὶ ὁ Ἄρατος τοῖς μαθηματικοῖς ἀκολούθως ἀπλατεῖς αὐτοὺς νοεῖ ὑπάρχοντας, μάθοι ἄν τις ἔκ τε τοῦ περὶ τὸν ἰσημερινὸν λέγειν· ἐν δὲ οἱ ἥματα νυξὶν ἰσαίεται ἀμφοτέρῃσι / φθίνοντος θέρεος, τοτὲ δ' εἴαρος ἱσταμένοιο.*

Φαίνεται, επομένως, ότι ο Άρατος ακολούθησε και μαθηματικά κείμενα, ανεξάρτητα από εκείνα του Ευδόξου. Ποιοι όμως εννοούνται με τον συγκεκριμένο όρο; Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα *Πρότερα Ἀναλυτικά* 49b36 στη γραμμή με τον όρο *ἀπλατὴς*, όπως επίσης και στα *Τοπικά* 143b14-16, όπου απαντά ο ακόλουθος ορισμός : [...] *καθάπερ οἱ τὴν γραμμὴν ὁριζόμενοι μῆκος ἀπλατὲς εἶναι· οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ ὅτι οὐκ ἔχει πλάτος.* Το γεγονός ότι ο φιλόσοφος αναλύει τις έννοιες *ἀπλατὴς-πλάτος ἔχων* σε εκτενές εδάφιο του εν λόγω έργου (*Τοπικά* 143b12-32) αποδεικνύει τη σημασία του σε θεωρητικό επίπεδο. Ο Άρατος πρέπει να γνώριζε και τον επιγραμματικό ορισμό της γραμμής από τον Ευκλείδη (*Στοιχεῖα* 1.2-3 Stamatis): *γραμμὴ δὲ μῆκος ἀπλατές. γραμμῆς δὲ πέρατα σημεῖα*[562]. Μολονότι ενδέχεται να υπαινίσσεται ο Άρατος τον συγκεκριμένο ορισμό του δεύτερου[563], θεωρούμε πιθανότερη την επίδραση της αναλυτικής σκέψης του Αριστοτέλη ή, ακόμη, και τη χρήση κάποιου εγχειριδίου μαθηματικών που αναφερόταν στη θεωρία των γραμμών. Η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν συνάδει βέβαια με την παρουσίαση του Αράτου ως άσχετου με τα μαθηματικά (hominem ignarum astrologiae)[564] και την αστρονομία, παρά μόνον στον βαθμό που δεχόμαστε ότι δεν ήταν «επαγγελματίας αστρονόμος» ή αποκλειστικά μαθηματικός[565]. Από τα παραπάνω φαίνεται

---

[561] Ίππαρχος 1.9.1 Manitius: *καὶ γὰρ οἱ ἀστρολόγοι, φησί, πλατεῖς ὑποτίθενται τούς τε τροπικοὺς καὶ τὸν ἰσημερινὸν καὶ τὸν ζωδιακὸν διὰ τὸ τὸν ἥλιον τὰς τροπὰς μὴ ἀεὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κύκλου ποιεῖσθαι, ἀλλὰ ποτὲ μὲν νοτιώτερον ποτὲ δὲ βορειότερον.*

[562] Βλ. J.-Y. Guillaumin, "Présence d'Euclide dans une traité du corpus gromatique des années 100 après J.-C.: l'*Expositio et ratio omnium formarum* de Balbus" στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin (ed.), *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie (IIIe siècle av. J.-C. – Ier siècle ap. J.-C.): Actes du Colloque International de Saint-Étienne (6-8 juin 1996)*, [Centre Jean Palerne – Mémoires XVI], (Publications de l'Université de Saint-Étienne) Saint-Étienne 1998, σσ. 73-85 [εδώ: 77-78].

[563] Έτσι ο D.A. Kidd (1997), σ. 350· ο J. Martin ([1998] II 338-339) καταγράφει αρκετές πηγές, οι περισσότερες από τις οποίες είναι μεταγενέστερες του Αράτου.

[564] Για τον χαρακτηρισμό που του απέδωσε ο Κικέρων βλ. παραπάνω, σ. 56 σημ. 138 και παρακάτω, σ. 429.

[565] Συμφωνούμε εδώ με την παρατήρηση του S. Lombardo, ό.π., σ. 39 σημ. 4: "Aratus probably was [...] *hominem ignarum astronomiae*, but only in the sense that he was not a professsional astronomer like Hipparchus or a mathematician-astronomer of Eudoxus' caliber". Είναι αυτονόητο ότι θεωρούμε αναχρονισμό τη χρήση των όρων «professsional astronomer», αλλά συμφωνούμε με το πνεύμα των

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ότι προέβη ο Άρατος σε μικρή τουλάχιστον έρευνα των πηγών πριν από τη συγγραφή των *Φαιν.*, προκειμένου να περιέχει το έργο του τη σωστή ορολογία. Η χρήση όμως του όρου *ἀπλατέες* ενδέχεται να υποκρύπτει την προσέγγιση του ποιητή σε θέματα άυλων οπτικών φαινομένων: τα συγκεκριμένα απασχόλησαν τον Αριστοτέλη ακόμη και στα *Μετεωρολογικά*. Όσον αφορά τις μαθηματικές γνώσεις του Αράτου, ένας από τους βιογράφους του είναι σαφής (3ος *Βίος*): [...] *τινὲς τῶν ἀπαλωτέρως προσερχομένων ταῖς ἐξηγήσεσιν ἔδοξαν μὴ μαθηματικὸν εἶναι τὸν Ἄρατον. ὑπέλαβον γὰρ μηδὲν ἕτερον τῶν Εὐδόξου Φαινομένων [ποιῆσαι] αὐτὸν εἰς τὸ σύγγραμμα θεῖναι. βιάζονται δ' οὐ μετρίως. ἦν γὰρ καὶ τὸ εἰδέναι μεταφράσαι ἐμπειρίας μαθηματικῆς.* Ο 4ος *Βίος* αναφέρει επίσης ότι υπήρξε μαθητής κάποιου μαθηματικού με το όνομα Αριστόθηρος[566]. Ο J. Martin φαίνεται πρόθυμος να αποδεχθεί τη μαρτυρία του 2ου και του 4ου *Βίου* σχετικά με τη σχέση του ποιητή με τον Διονύσιο τον Ηρακλεώτη: σύμφωνα μ' αυτή τη μαρτυρία, ο Άρατος δίδαξε στον εν λόγω διανοητή μαθηματικά, δηλ. αστρονομία[567].

Διαφωνία διαπιστώνει ακόμη ο Ίππαρχος (2.3.11-14 Manitius) και στα σχετικά με την ταυτόχρονη ανατολή και δύση των αστερισμών Ύδρος, Ιχθείς, Ανδρομέδα και Περσέας. Διαφωνία απαντά και στα σχετικά με τη δύση των τμημάτων του Όφεως (Ίππαρχος 2.2.10 Manitius). Επιπλέον, στα *Φαιν.* 480-496 η περιγραφή του εν λόγω αστερισμού εξελίσσεται σε αντίθετη κυκλική φορά από εκείνη του Ευδόξου (απ. 66 Lasserre). Διαφορά διαπιστώνεται και στις περιγραφές των στ. 197-247 που αντιστοιχούν με τον Εύδοξο απ. 34 Lasserre[568]. Σε άλλες περιπτώσεις, ο Άρατος βελτιώνει την πηγή του, τον Εύδοξο: αυτό συμβαίνει λ.χ. στην περιγραφή των αστέρων που σχηματίζουν τον αστερισμό του Λέοντα (*Φαιν.* 490-494). Η περιγραφή του Ευδόξου είναι τόσο αφαιρετική (απ. 66) που μπορεί κάλλιστα να ειπωθεί ότι ο Άρατος παρατήρησε ο ίδιος τον αστερισμό και τον περιέγραψε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια[569]. Η επόμενη εναλλακτική είναι βέβαια η χρήση καλύτερα ενημερωμένου εγχειριδίου αστρονομίας. Στο ίδιο απόσπασμα πάντα, ο Άρατος απομακρύνεται από την υποτιθέμενη «αποκλειστική» πηγή του στην περιγραφή της Ανδρομέδας και του Οφιούχου[570]. Πρόκειται μόνο για ενδεικτικά παραδείγματα.

παρατηρήσεων. Για τα λάθη του Lombardo στο εν λόγω παράθεμα από τον Κικέρωνα βλ. και πάλι, σ. 56 σημ. 138.

[566] Πληροφορία που δέχεται ως δεδομένη ο A. Couat, ό.π., σ. 479. Βλ. J. Martin (1998) I XXVI και σημ. 48· E. Maass, *Aratea*, σ. 310, 317, 320.

[567] J. Martin (1998) I XXVI-XXVII.

[568] Βλ. G.O. Hutchinson, ό.π., σ. 229 σημ. 27.

[569] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 357 (στ. 493)· J. Martin (1998) II 351-352.

[570] D.A. Kidd (1997), σ. 355 (στ. 484) και σ. 356 (στ. 488).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο Άρατος μπορεί βέβαια να χρησιμοποίησε και άλλα έργα του Ευδόξου. Μία παρατήρηση του Ιππάρχου (2.1.26 Manitius) έκανε τον D.R. Dicks[571] να υποθέσει ότι ο Κνίδιος συνέγραψε έργο με τίτλο *Συνανατολαί*, το οποίο αξιοποίησε ο Άρατος στο αντίστοιχο τμήμα του ποιήματος (*Φαιν.* 559-732): *καὶ ὁ Εὔδοξος δέ, ᾧ κατακολούθηκεν ὁ Ἄρατος, τὸν αὐτὸν τρόπον ὑποτίθεται ἐν ταῖς συνανατολαῖς τὰς ἀρχὰς τῶν ζῳδίων ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς.* Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η συγκεκριμένη υπόθεση αγνοείται πλήρως από τους μελετητές του ποιήματος, μολονότι θα είχε, στην περίπτωση που ευσταθούσε, σημαντικές επιπτώσεις. Ο Ίππαρχος πάντως, τον οποίο επικαλείται ο Dicks, αναφέρει μόνο τα έργα *Φαινόμενα* και *Ἔνοπτρον* του Ευδόξου ως πηγές του ποιητή, ενώ και στην υπόλοιπη έμμεση παράδοση δεν απαντά σχετική μαρτυρία για την ύπαρξη τέτοιου έργου[572]. Επιπλέον, η χρήση του όρου *Συνανατολαὶ* και για το σχετικό τμήμα των *Φαιν.* του Αράτου (Ίππαρχος 1.5.15 Manitius)[573] αποκαλύπτει πως ο Ίππαρχος αναφέρεται πιθανότατα σε επιμέρους τμήμα του κειμένου του Ευδόξου. Δηλώνει δε ότι είχε ήδη αρχίσει ο χωρισμός του ποιήματος σε επιμέρους ενότητες[574].

Το συγκεκριμένο τμήμα του ποιήματος συνιστά μέθοδο υπολογισμού του χρόνου και είναι, συνεπώς, κάτι περισσότερο από γλαφυρή περιγραφή των κινήσεων των αστερισμών. Ανάλογες απόπειρες καθορισμού του χρόνου απαντούν στα *Φαινόμενα* του Ευδόξου (σύμφωνα με τον Ίππαρχο 2.1.15, 2.2.4-2.3.38 Manitius), στα *Φαινόμενα* του Ευκλείδη και, σε μεταγενέστερες περιόδους, στην *Εἰσαγωγὴ* του Γεμίνου[575]. Ο Άρατος θα πρέπει να ήταν ενήμερος σχετικά με τις προσπάθειες και άλλων αστρονόμων πέρα από τον Κνίδιο.

Θα πρέπει να υπολογιστεί ως αρκετά σημαντική η υπόθεση ότι το έργο του Ευδόξου στο οποίο αναφέρονται ο 1ος και ο 3ος *Βίος* δεν ήταν κείμενο. Είναι πιθανό να επρόκειτο για σφαίρα του κόσμου με σχεδιασμένους τους αστερισμούς[576]: η άποψη αυτή ενισχύεται από την υπόθεση ότι η οριστική καταγραφή τους πρέπει να ήταν προϊόν του Ευδόξου, να ολοκληρώθηκε δηλ. για πρώτη φορά από αυτόν[577]. Σημαντική προς την ίδια

---

[571] Βλ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 213 σημ. 22.
[572] Βλ. G. Aujac, "Stoïcisme et hypothèse géocentrique", σ. 1431 και σημ. 4.
[573] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 75 και 155.
[574] Όπως αποδεικνύουν και τα όσα γνωρίζουμε για τον Βόηθο· βλ. σσ. 362-365, 430-437 και 519-522.
[575] Βλ. G. Aujac, "Hipparque et les levers simultanés, d'après le Commentaire aux *Phénomènes* d'Eudoxe et d'Aratos" στο *L'astronomie dans l'antiquité classique*, σ. 115.
[576] Βλ. την υπόθεση του J. Martin (1998) I XCVI : "Ainsi, selon Cicéron (βλ. *Rep.* 1.14) le travail d'Aratos a consisté non pas à mettre en vers un traité d'Eudoxe, mais à *publier en vers l'image du ciel qu'Eudoxe l'avait représentée sur un sphère ornée de dessins*"(η έμφαση είναι του συγγρ.).
[577] Βλ. J. Martin (1998) I CI.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατεύθυνση είναι και η μαρτυρία του Κικέρωνα (*Rep.* 1.22) σχετικά με τη σφαίρα που αποδίδεται στον αρχαίο μαθηματικό[578]. Η σφαιροποιΐα διέθετε προφανώς μακρά παράδοση στην αρχαιότητα[579] και ουσιαστικά αποτελούσε τμήμα της επιστήμης της μηχανικής, τουλάχιστον από την εποχή του Αρχιμήδη και δώθε[580]. Μία εξίσου πιθανή υπόθεση διατύπωσε η G. Aujac[581]: σύμφωνα μ' αυτήν, ο Εύδοξος ήταν ο πρώτος που αναπαρέστησε τους αστερισμούς σε μια συμπαγή σφαίρα ως μοντέλο του έναστρου ουρανού· στη συνέχεια, περιέγραψε το συγκεκριμένο μοντέλο στο έργο του *Φαινόμενα*. Η άποψη βρίσκει στήριξη στη μαρτυρία του Κικέρωνα (*Rep.* 1.21). Αν ισχύει η εν λόγω υπόθεση, τότε λογικά το δεύτερο έργο που η παράδοση αποδίδει στον Εύδοξο και που σχετίζεται με τη συγγραφή των *Φαιν.* του Αράτου, το *Ἔνοπτρον*, θα μπορούσε να είναι αυτό ακριβώς το κατασκεύασμα[582]: οι αστερισμοί θα απεικονίζονταν πάνω σ' αυτό αντεστραμμένοι (το δεξί θα φαινόταν ως αριστερό), όπως σε καθρέφτη[583]. Αυτό θα εξηγούσε κάποια «σφάλματα» του Αράτου· θα σήμαινε, επιπλέον, ότι ο ποιητής βασίστηκε τόσο σε μοντέλο του κόσμου, όσο και σε γραπτή περιγραφή (του κόσμου ή του μοντέλου του;), έργα που και τα δύο ήταν του Ευδόξου[584].

Η περιγραφή των άστρων και των αστερισμών, με λίγα λόγια η περιγραφή του χάρτη του νυχτερινού ουρανού, οδηγεί αναπόφευκτα σε στατική περιγραφή του ουράνιου χώρου: ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι ο ποιητής (ή η πηγή του) περιγράφει ένα αντικείμενο, κάτι σαν χάρτη του ουρανού ή σφαίρα που φέρει πάνω της σχεδιασμένους τους αστερισμούς και τα κυριότερα άστρα. Ας επισημανθεί ότι η ίδια ακριβώς εντύπωση δημιουργείται και από το έργο του Ιππάρχου. Πρόκειται –κατά τη γνώμη μας– για σύμφυτο χαρακτηριστικό της αρχαίας ουρανογραφίας.

Όσον αφορά την εντύπωση του αντικειμένου, η άποψη των περισσοτέρων ερευνητών είναι ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί στις περιγραφές του ένα τεχνικό μοντέλο[585].

---

[578] E. Gee, "*Parva figura poli*", σσ. 25-27.
[579] Βλ. J. Evans, ό.π., σσ. 80-84.
[580] Πρόκειται για τη μαρτυρία του Γεμίνου στον οποίο βασίζεται ο Πρόκλος Σχόλια στο 1° Βιβλίο των *Στοιχείων* του Ευκλείδη, βλ. J. Evans, ό.π., σ. 83.
[581] "Regards sur l'astronomie Grecque", στο *L'astronomie dans l'antiquité classique*, σσ. 35-54 [εδώ: 38].
[582] Έτσι και ο J. Martin (1998) I XCVI.
[583] Η επισήμανση έγινε ήδη από τον J. Martin (1998) I XCVII: ο συγγρ. θεωρεί ότι ο Άρατος συγχύστηκε ενδεχομένως στον στ. 70, στην προσπάθειά του να περιγράψει τα άστρα όπως φαίνονται στον ουρανό (βλ. και παρακάτω, σσ. 260-262). Βλ. το ειδικό άρθρο της B. Bakhouche, "La peinture des constellations dans la littérature aratéenne latine: Le problème de la droite et de la gauche".
[584] Βλ. και H. Weinhold, ό.π., σ. 42.
[585] Βλ. την επόμενη σελίδα και παρακάτω, σσ. 256-265.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κάτι τέτοιο όμως είναι μάλλον αυτονόητο: είναι δύσκολο να φανταστούμε τον ποιητή να περνά άγρυπνες νύχτες[586], προκειμένου να καταγράψει ποιητικά τους αστερισμούς. Η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, η εξάρτηση από τις καιρικές συνθήκες και τις συνθήκες ορατότητας, που συχνά αμαυρώνουν τη λάμψη των άστρων, συνηγορούν ενάντια στην άποψη. Μολονότι θεωρούμε ότι ο ποιητής είναι ειλικρινής όταν αναφέρεται στη γοητεία του ουρανού[587], κρίνουμε ότι αξιοποίησε και κάποιου είδους κατασκεύασμα (σφαίρα, αρθρωτή ή συμπαγή) ή χάρτες του ουρανού, για να διευκολυνθεί στην πληρέστερη σύλληψη του αντικειμένου του[588].

Ο Αριστοτέλης (από κοινού με τον Θεόφραστο) παρείχε κατά πάσα πιθανότητα υλικό για το προγνωστικό περιεχόμενο των *Φαινομένων*[589]. Δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε σχετική επίδραση και σε θέματα αστρονομίας ή, ορθότερα, κοσμολογίας. Ο ποιητής αξιοποίησε το αριστοτελικό *Περὶ οὐρανοῦ*: αναφερόμενος στον αστερισμό της Μικρής Άρκτου περιγράφει τη θέση της στον αρκτικό κύκλο και την περιστροφή της (*Φαιν.* 43): *μειοτέρη γὰρ πᾶσα περιστρέφεται στροφάλιγγι.* Ο στίχος θυμίζει την ορολογία αριστοτελικού εδαφίου (*Περὶ οὐρανοῦ* 273a2): *ὁ χρόνος ἐν ᾧ περιεστράφη* (ενν. *ὁ οὐρανός*)[590]. Τα δύο έργα μοιράζονται επίσης ορολογία και εικόνες. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του όρου *δινούμενα* στο *Περὶ οὐρανοῦ* 290a12, ως προσδιορισμού των άστρων. Ο Άρατος χρησιμοποίησε εμφατικά συγγενείς ή παράγωγους τύπους στα *Φαιν.*, για να περιγράψει: (1) την κίνηση αστερισμών (82-83: [...] *ὅς* (ενν. *Ὄφις*) *ῥά τε μέσσον / δινεύει Ὀφιοῦχον·* 161-162: [...] *Ἑλίκης δέ οἱ ἄκρα κάρηνα / ἀντία δινεύει* [...]· 488-489: *ἄκρῃ σὺν κεφαλῇ, καλοὶ τ' Ὀφιούχεοι ὦμοι / αὐτὸν δινεύονται ἐληλάμενοι περὶ κύκλον*), (2) την κίνηση των πλανητών (454-455: *οἱ δ' ἐπιμὶξ ἄλλοι πέντ' ἀστέρες οὐδὲν ὁμοῖοι / πάντοθεν εἰδώλων δυοκαίδεκα*

---

[586] Η παράδοση αναγνωρίζει το ποίημα ως το προϊόν των αγρυπνιών του Αράτου. Βλ. σχετικά Καλλίμαχος επ. 27 Pfeiffer: *χαίρετε λεπταὶ ῥῆσιες / Ἀρήτου σύγγονοι ἀγρυπνίης*. Οι ερευνητές δεν συμφωνούν στην ορθή μορφή του τελευταίου στίχου, ακολουθούμε όμως εδώ τον J. Martin (1998) I XXIX-XXXI. Η αγρυπνία ως πηγή έμνευσης και παραγωγός μεγάλων έργων αποτελεί λογοτεχνικό «τόπο» κατά την ελληνιστική περίοδο βλ. A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 378· για την αγρύπνια του Αράτου βλ. και A. Cameron, "Callimachus on Aratus' Sleepless Nights", *CQ* 22 (1972) 169-170.

[587] *Φαιν.* 473-476: *εἴ ποτε τοι τημόσδε περὶ φρένας ἵκετο θαῦμα / σκεψαμένῳ πάντῃ κεκεασμένον εὐρεῖ κύκλῳ / οὐρανόν, ἢ καί τίς τοι ἐπιστὰς ἄλλος ἔδειξε / κεῖνο περιγληνὲς τροχαλόν (Γάλα μιν καλέουσι).*

[588] Βλ. παρακάτω, σσ. 256-265.

[589] Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 153 κ.εξ.

[590] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 191. Ο Kidd εντοπίζει κάποια ομοιότητα και με χωρίο από τα *Φαινόμενα* του Ευκλείδη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δινεύονται), (3) την κίνηση του Γαλαξία[591] (477-478: *τῷ δή τοι χροιὴν μὲν ἀλίγκιος οὐκέτι κύκλος / δινεῖται* [...]), (4) την κίνηση των τμημάτων ενός από τους κύκλους (509-510: [...] *καὶ οἱ τρία μὲν περιτέλλεται ὑψοῦ / τῶν ὀκτώ, τὰ δὲ πέντε κατώρυχα δινεύονται*) και (5) την κίνηση των αστερισμών τους οποίους περιστρέφει η νύχτα (754-755: *ὅσσα τ' ἀπὸ ζώνης εἰς ἔσχατον Ὡρίωνα / νὺξ ἐπιδινεῖται* [...]). Είναι αυτονόητο ότι η ορολογία δεν συνιστά από μόνη της καθοριστικό κριτήριο επίδρασης: οι συγκεκριμένοι όροι είχαν καθιερωθεί στη σχετική γραμματεία.

Η συνολική εξέταση του κειμένου αποκαλύπτει ότι ο ποιητής ήταν μάλλον ενήμερος για τα θέματα που απασχολούσαν τη σύγχρονή του αστρονομία[592]. Και σε άλλα σημεία του ποιήματος απαντούν θέματα και ορολογία που εντοπίζονται σε έργα αστρονόμων πέραν του Ευδόξου. Χαρακτηριστικά, ας αναφερθεί η περιγραφή των ουράνιων κύκλων: στο συγκεκριμένο θέμα ο Άρατος άντλησε ενδεχομένως υλικό από τον Αυτόλυκο από την Πιτάνη και τον Ευκλείδη[593]. Ο ποιητής αναφέρεται συνολικά σε τέσσερις κύκλους, που χρησιμεύουν στον υπολογισμό του χρόνου: πρόκειται για τους δύο τροπικούς, τον ισημερινό και την εκλειπτική. Ο Εύδοξος του Ιππάρχου (1.11.1-6, 2.1.20-21 Manitius) αναφέρεται σε οκτώ (αρκτικός, τροπικός του Καρκίνου, ισημερινός, τροπικός του Αἰγόκερου, ανταρκτικός, ζωδιακός, κόλουροι). Διαφορά παρατηρείται όμως και στις περιγραφές των κύκλων στα δύο έργα[594]. Ο Άρατος, επομένως, γνώριζε το θέμα του· δεν επεκτάθηκε στο σύνολο του διαθέσιμου υλικού, αλλά σταχυολόγησε αυτό που άρμοζε στις ανάγκες του κειμένου του. Η πρακτική του αποδεικνύει ότι, εκτός από κριτική ικανότητα, διέθετε και σχετική εποπτεία[595]. Διαφορετικά, πρέπει να συμπεράνουμε και πάλι τη χρήση κάποιας άλλης, ειδικότερης πηγής[596]. Σημαντική θεωρούμε επίσης τη χρήση των όρων *γαῖαν ἐπιξύει* (649-650) αναφορικά με τη δύση του Κηφέα, με την οποία πρέπει να παραβληθεί αντίστοιχη του Ευκλείδη στα *Φαινόμενα*, *Προοίμιο* 23 Menge: *καὶ ἐπὶ*

---

[591] Με τον όρο «Γαλαξίας» αναφερόμαστε στον αντίστοιχο του λατινικού *Via Lactea*. Για την ονοματολογία του εν λόγω φαινομένου βλ. Σ.Μ. Πλακίδης, ό.π., σσ. 19-45 [εδώ: 22-23 (ελληνική και λατινική ονοματολογία)]· Σ. Θεοδοσίου – Μ. Δανέζης, ό.π., σ. 162· R.H. Allen, *Star Names: Their Lore and Meaning*, (Dover Publ.) New York 1963, σσ. 474-485· D.A. Kidd (1997), σσ. 352-353 (στ. 476).

[592] Βλ. και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 181.

[593] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 348· H. Weinhold, ό.π., σ. 64· J. Rostropowicz, "Aratus and Astronomers", *Eos* 89 (2002) 55-60 [εδώ: 59-60].

[594] Βλ. J. Martin (1998) I LXXXVIII.

[595] Διαφωνούμε στο συγκεκριμένο σημείο με τον A. Couat, ό.π., σ. 480· η επισήμανσή του όμως ότι ο Άρατος μπορεί να δανείστηκε υλικό από πηγές, όπως σχολιαστές του Ευδόξου, είναι επιτυχής. Πρβ. J.B.J. Delambre, *Histoire de l'astronomie ancienne*, (Johnson Reprint) New York 1965 (= Paris 1817), vol. I, σσ. 140-141, ο οποίος παρατηρεί ότι στον Άρατο τα φαινόμενα «σώζονται» καλύτερα απ' ό,τι στον Εύδοξο. Παρατηρεί επίσης ότι μολονότι ο Άρατος αντέγραψε τον Εύδοξο, το έργο του συμφωνεί περισσότερο με τον ουρανό.

[596] Ενδεχομένως της Ιστορίας των μαθηματικών του Ευδήμου; Βλ. και W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σσ. 449-451.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἐλασσόνων μὲν κύκλων φέρονται οἱ ἔγγιον τοῦ πόλου ὄντες ἀστέρες, ἐπὶ μεγίστου δὲ οἱ ἐπὶ τοῦ ἀρκτικοῦ, οἳ καὶ φαίνονται ξύοντες τὸν ὁρίζοντα. Ο ποιητής χρησιμοποιεί τεχνική ορολογία στη συνολική περιγραφή του αστερισμού[597].

Παλαιότερα, ο E. Maass έθιξε το ζήτημα των μη ελληνικών πηγών του Αράτου. Η άποψή του συνδυαζόταν με την υπόθεση των σπουδών του ποιητή στην Κω[598], κάτι που ήταν γενικότερα αποδεκτό στις αρχές του 20ου αι. Η «τοποθέτηση» του ποιητή στο εν λόγω νησί τον έφερνε σε χρονική και γεωγραφική εγγύτητα με τον Βαβυλώνιο αστρονόμο Βηρωσ(σ)ό. Γενικότερα, δεν είναι ακόμη σαφής ο βαθμός επαφής (αν υπήρξε) και επίδρασης της βαβυλωνιακής στην ελληνική αστρονομία[599]. Η εποχή της ακμής του Αράτου προσέφερε πάντως δυνατότητες επικοινωνίας με τη συγκεκριμένη επιστημονική παράδοση, ως αποτέλεσμα της βασιλείας των Επιγόνων[600]. Ειδικά στην Αντιόχεια, πόλη στην οποία φαίνεται ότι ο ποιητής έζησε για κάποιο διάστημα[601], υπήρχε η δυνατότητα να αξιοποιήσει κανείς βαβυλωνιακά αρχεία[602]. Μια τέτοια υπόθεση προσκρούει όμως σε χρονολογικά εμπόδια: η καθιερωμένη άποψη δέχεται ότι ο ποιητής ταξίδεψε στην πόλη σε μεταγενέστερο χρόνο από τη συγγραφή των *Φαινομένων*. Αν όμως είναι έγκυρη η μαρτυρία του 3ου *Βίου* σχετικά με μακρόχρονη παραμονή ([...] *καὶ διατρῖψαι παρ' αὐτῷ* [ενν. *τῷ Ἀντιόχῳ*] *χρόνον ἱκανόν*)[603], τότε ευσταθεί η υπόθεση ότι το ταξίδι του εκεί ενδέχεται να προηγήθηκε της μετάβασής του στην Πέλλα και την Αθήνα[604].

---

[597] Βλ. G.O. Hutchinson, ό.π., σ. 221.

[598] Βλ. E. Maass, *Aratea*, κεφ. VIII "De Coo poetarum sodalicio", σσ. 305-338 [ειδικά: 324-328]· αντίθετα ο J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 22 σημ. 1. Βλ. και J. Almirall (1996), σ. 14. Πρβ. U. von Wilamowitz-Moellendorff, "Aratos von Kos", *Nachrichten der Geschichte der Wissenschaften*, Göttingen 1894, σσ. 182-199. Για τις επιδόσεις της Κω ως περιφερειακού εκπαιδευτικού και επιστημονικού κέντρου βλ. M. Vegetti, "La scienza ellenistica: problemi di epistemologia storica", στο G. Giannantoni – M. Vegetti, *La scienza ellenistica*, σσ. 427-470 [εδώ: 440].

[599] Βλ. D.R. Dicks, ό.π., σσ. 223-242.

[600] Ο J.H. Hordern, *Classics Ireland* 6 (1999), κρίνοντας το βιβλίο του D.A. Kidd, διερωτάται "[...] whether some account of Mesopotamian astronomical theories might also have been of interest", στα πλαίσια της συγκεκριμένης έκδοσης. Είναι αυτονόητο ότι η έκθεση των βασικών χαρακτηριστικών της βαβυλωνιακής αστρονομίας είναι εκτός των ορίων της έρευνάς μας. Βλ. όμως D.R. Dicks, ό.π., σσ. 220-242.

[601] Βλ. *Βίος* 1ος και 3ος. Ίσως η μαρτυρία είναι περισσότερο σημαντική από ότι φαίνεται με μια πρώτη ματιά. Βλ. J. Martin (1998) I XXXVIII, ο οποίος υποθέτει ότι η παραμονή του Αράτου στη Συρία μπορεί και να προηγείται εκείνης στη Μακεδονία· ο ίδιος θα αποδεχόταν πρόθυμα την υπόθεση ότι ο Άρατος πήγε αρχικά στη Μακεδονία όχι συνοδεύοντας τον Περσαίο, αλλά για τον γάμο της Φίλας με τον Αντίγονο.

[602] Για ένα γενικό διάγραμμα της εξέλιξης της βαβυλωνιακής αστρονομίας βλ. J. Evans, ό.π., σ. 15.

[603] Βλ. J. Martin, *Scholia*, σ. 16.

[604] Ανεξάρτητα πάντως από το θέμα, πρέπει να αντιληφθούμε ότι η απόπειρα να ορίσουμε τις περιόδους που ο Άρατος έζησε σε κάθε τόπο ως διαδεχόμενες η μία την άλλη είναι εσφαλμένη: μπορεί κάλλιστα να ήταν παράλληλες, από ένα χρονικό σημείο και εξής. Ο ποιητής δηλ. θα μπορούσε να έχει εγκατασταθεί στην Πέλλα και να ταξιδεύει για κάποια διαστήματα στην Αθήνα ή αλλού. Αν αληθεύει η μαρτυρία των πηγών ότι ο Αντίγονος συνήθιζε να επισκέπτεται τον Μενέδημο στην Ερέτρια, αυτό θα μπορούσε να συμβαίνει στην περίοδο που ο Άρατος είχε ήδη μετοικήσει στην Πέλλα· ως αυλικός ποιητής, θα συνόδευε τον βασιλέα του και θα συναντούσε και ο ίδιος διανοούμενους στην Αθήνα και την Ερέτρια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική αστρονομία είχε γενικότερα αντλήσει υλικό από άλλες παραδόσεις, όσον αφορά τους αστερισμούς. Πολλοί απ' αυτούς έχουν σαφή βαβυλωνιακή προέλευση και μολονότι τα ονόματά τους άλλαξαν στην ελληνική παράδοση, ίχνη της εντοπίζονται και σήμερα[605]. Το θέμα, επομένως, δεν ενέχει τη δυνατότητα αποκαλύψεων: ο ποιητής είναι σαφής και οι διαθέσιμες ελληνικές πηγές ήταν αρκετές να προσφέρουν το σύνολο του υλικού που περιέχεται στα *Φαινόμενα*. Οφείλουμε όμως να ερευνήσουμε και την παραμικρή πιθανότητα ο ποιητής να άντλησε πρωτότυπο υλικό από τη βαβυλωνιακή παράδοση. Η υπόθεση ενισχύεται από την άποψη ορισμένων ερευνητών, οι οποίοι αποφάνθηκαν παλαιότερα ότι στο ποίημα περιέχονται αστρονομικά δεδομένα που ανάγονται σε κάποιες εκατονταετηρίδες πριν από το χρόνο συγγραφής του[606]. Μολονότι οι συγκεκριμένες απόψεις έχουν καταδικαστεί επαρκώς ως επιπόλαιες[607], η υπόθεση εξακολουθεί να έχει κάποια βάση, εφόσον την ίδια εποχή έγραψε τα έργα του στην ελληνική γλώσσα και ο εγκατεστημένος στη Κω Βαβυλώνιος αστρονόμος Βηρωσ(σ)ός[608]. Είναι μάλλον βέβαιο ότι ίδρυσε εκεί σχολή αστρονομίας περίπου το 280 π.Χ.[609]. Εικάζεται μάλιστα ότι ενδεχομένως επηρέασε τον Αρίσταρχο τον Σάμιο[610]. Αν η υπόθεση του J. Martin ότι ο Άρατος επισκέφτηκε ενδεχομένως την Αυλή του Αντιόχου πριν από τη μετοίκησή του στην Αθήνα ή την Πέλλα έχει κάποια βάση, αυτό θα έφερνε τον Άρατο περίπου στο ίδιο περιβάλλον με τον Βηρωσ(σ)ό[611]. Το συμπέρασμα όμως ότι η συμβολή του στη μεταφορά στοιχείων της βαβυλωνιακής επιστήμης στην ελληνική σκέψη υπήρξε μεγάλη είναι μάλλον παρακινδυνευμένο[612]. Μολονότι ενδέχεται να χρησίμευσε ως

---

[605] Βλ. ενδεικτικά D.A. Kidd (1997), σσ. 258-259, 267-268.

[606] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 136 σημ. 528 και σ. 140 σημ. 550.

[607] Η πληρέστερη αναίρεση είναι εκείνη του D.R Dicks (βλ. παραπάνω, σημ. 528).

[608] Ο Βηρωσ(σ)ός ήταν ιερέας του Μαρδούκ (Βάαλ) και καταγόταν από τη Βαβυλώνα. Συνέγραψε το έργο *Βαβυλωνιακά*, το οποίο αφιέρωσε στον Αντίοχο τον Α΄ τον Σωτήρα.

[609] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 327· T.L. Heath, *Aristarchus of Samus, the Ancient Copernicus*, Oxford 1913, σ. 314· S.M. Ashfaque, *Η αρχή της αστρονομίας και η συμβολή των αρχαίων Ελλήνων*, (διδ. διατριβή) Θεσσαλονίκη 1977, σ. 92, 228· G. Aujac, "Regards sur l'astronomie Grecque" στο *L'astronomie dans l'antiquité classique*, σσ. 35-54 [εδώ: 41]· G. Sarton, *A History of Science: Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 1959, σσ. 167, 206, 208-209.

[610] S.M. Ashfaque, ό.π., σ. 92.

[611] Για τη σχέση του Βαβυλώνιου αστρονόμου με τον Αντίοχο τον Α΄ βλ. τη σημ. 608· είναι αλήθεια ότι και τα χρονικά πλαίσια περίπου ταιριάζουν (280 η ίδρυση της Σχολής του στην Κω – μέσα της δεκαετίας 280-270 η συγγραφή των *Φαιν.*). Αν πράγματι ο Άρατος ταξίδεψε στη Συρία πριν τη συγγραφή του ποιήματος, υπήρχε ένα χρονικό περιθώριο να γνωρίσει τον Βηρωσ(σ)ό και να επηρεαστεί ενδεχομένως απ' αυτόν. Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 260) θεωρεί ότι η χρήση του όρου *πέλεθρα* για τον αστερισμό του Ίππου (*Φαιν.* 209), όρου που χρησιμοποιείται συχνά ως μονάδα μέτρησης της γης, δείχνει ενδεχομένως ότι ο ποιητής ήταν ενήμερος για τη βαβυλωνιακή προέλευση του αστερισμού. Η υπόθεση αναδεικνύει τον ποιητή ως ερευνητή της αστρονομίας, ίσως ως πολιτιστικού φαινομένου.

[612] Ο S.M. Ashfaque (ό.π., σ. 92) αποδίδει στον συγκεκριμένο διανοητή την ανάπτυξη και την κατασκευή των ελληνικών ηλιακών ωρολογίων: «Η κατασκευή των ηλιακών ρολογιών σε μια μεγάλη ποικιλία μορφών κατά την ελληνιστική περίοδο είναι [...], αποτέλεσμα της διδασκαλίας του Βαβυλώνιου Βηρωσσού [...]. Είναι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

διάμεσος ανάμεσα στην ελληνική και βαβυλωνιακή σκέψη[613], είναι περισσότερο πιθανό να επηρεάστηκε ο ίδιος στις επιστημονικές του απόψεις από το ελληνικό περιβάλλον[614].

Σε αντίθεση με τη μαρτυρία των πηγών που ονομάζουν τα έργα του Ευδόξου ως το πρότυπο των *Φαιν.*, δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία σχετικά με την προέλευση των προγνωστικών που περιέχονται στο ποίημα[615]. Φαίνεται ότι η εξαίρεση του συγκεκριμένου υλικού από τον Ίππαρχο επηρέασε, έστω και έμμεσα, τα ενδιαφέροντα των μεταγενέστερων. Η μοναδική σχετική αναφορά είναι του Γεμίνου του Ρόδιου (*Εἰσαγωγὴ* 17 Aujac): αυτός μαρτυρεί ότι ο Εύδοξος συνέθεσε *Παράπηγμα*[616]. Αυτό οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα ότι ο Άρατος άντλησε από τον Κνίδιο όχι μόνον υλικό αστρονομίας, αλλά και προγνωστικών, πράγμα καθόλου ασύμβατο με τη φύση των σχετικών επιστημών. Όταν κάποιος περιγράφει προγνωστικά σημεία που λαμβάνονται από τα ουράνια σώματα, προσφεύγει απαραίτητα σε παρατηρήσεις της αστρονομίας. Αξιοποιούνται έτσι τα οπτικά φαινόμενα του φωτός, η χροιά των αστέρων, των συννεφών και του ουρανού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των προγνωστικών από τη σελήνη και τον ήλιο (στ. 778-818 και 819-891, αντίστοιχα), που προηγούνται των «γήινων» *σημείων* στα *Φαιν.*: το υλικό είναι ο συνδετικός κρίκος που συνέχει την αστρονομία με τα προγνώστικά, εφόσον είναι έκδηλη η οφειλή του ποιητή σε έργα που περιγράφουν κατηγορίες οπτικών φαινομένων. Δεν θα αποκλείαμε την εξάρτηση του Αράτου από έργα

φανερό ότι ο Αρίσταρχος, σύγχρονός του που ζούσε στο γειτονικό νησί της Σάμου, μπόρεσε χάρις σ' αυτόν να κατανοήσει καλύτερα τα μαθηματικά σχήματα των ηλιακών ρολογιών [...]». Τα συμπεράσματα του συγγρ. βρίσκουν δύσκολα στήριξη σε πηγές και είναι κυρίως προϊόν εικασιών. Βλ. όμως G. Aujac, "Regards sur l'astronomie Grecque", σ. 41: "[...] le chaldéen Bérose, [...], fonda dans l'île de Cos [...] une école astronomique réputée qui mit à la disposition des Grecs la longue expérience des Babyloniens"· πρβ. την άποψη του J. Evans (ό.π., σ. 298) ο οποίος αποδίδει σημαντική επίδραση της βαβυλωνιακής αστρονομίας στην ανάπτυξη της πλανητικής θεωρίας στην ελληνική αστρονομία· E.R. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο* (μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης), (Καρδαμίτσα) Αθήνα 1996, σ. 155· J.-P. Vernant, ό.π., σσ. 183-195.

[613] Χρησιμοποιούμε φυσικά τον όρο «βαβυλωνιακός» με επιφύλαξη, μια και είναι από τη φύση του γενικός και μπορεί να περιγράψει ένα ευρύ χρονολογικό και εθνολογικό φάσμα. Πρβ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 224 σημ. 43: «Το 'Βαβυλωνιακός' χρησιμοποιείται ως ένας χρήσιμος γενικός όρος για τον χαρακτηριστικό πολιτισμό των κοιλάδων του Τίγρητος και του Ευφράτη, ο οποίος κυβερνάτο σε διαφορετικές εποχές από Ακκάδιους, Κασσίτες, Ασσύριους, Πέρσες και, τελικώς, Έλληνες στην περίοδο των Σελευκιδών».

[614] Βλ. J. Evans, ό.π., σ. 46. Η αναγωγή της ελληνικής αστρονομίας σε βαβυλωνιακή πηγή ή γενικά σε ανατολικές επιδράσεις κινδυνεύει στις μέρες μας να επαναφέρει στη ζωή αναλυτική τάση των αρχών του 20ου αι.: η συγκεκριμένη χαρακτηριζόταν από την απόπειρα να αποδοθεί η ανάπτυξη της ελληνικής αστρονομίας στην «εξ ανατολών σοφία», ειδικά τη «βαβυλωνιακή». Βλ. σχετικά O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, (Harper & Brothers) New York 1962, σσ. 138-139. Σύμφωνα με τον Neugebauer, το "panbabylonistic doctrine" άνθησε στη Γερμανία την περίοδο από το 1900 έως το 1914. Χαρακτηριζόταν από την τάση απόδοσης κάποιων εκφάνσεων της κλασικής κοσμολογίας, της θρησκείας και της λογοτεχνίας στην επίδραση της «κοσμικής φιλοσοφίας» των Βαβυλωνίων. Βλ. γενικά A. Pannekoek, *A History of Astronomy*, (Dover Publ.) New York 1989 (= G. Allen & Unwin Ltd.: London 1961), σσ. 28-62 (για το φαινόμενο του "Pan-Babylonism" βλ. σσ. 29-30).

[615] Βλ. W.E. Gillespie, *Vergil, Aratus and Others: The Weather-Sign as a Literary Subject*, (diss. Princeton Univ. 1937) Princeton 1938, σ. 34.

[616] Βλ. στη συνέχεια, σσ. 154-161.

των περιπατητικών, όπως το *Περὶ αἰσθήσεων* του Θεοφράστου[617]. Στα συγκεκριμένα αποσπάσματα του ποιήματος βρίθουν οι όροι που αφορούν χρώματα και ποιότητες χρωμάτων[618]. Από την εποχή του Αριστοτέλη εξάλλου είχαν αναπτυχθεί κλάδοι των μαθηματικών που αφορούσαν τον φυσικό κόσμο, όπως η γεωμετρία, η οπτική, τα αρμονικά και η αστρονομία[619].

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η μορφή του Ιππάρχου ως καθοριστική στην ιστορία του κειμένου. Ο συγκεκριμένος αστρονόμος φαίνεται ότι επηρέασε πολλαπλά την πρόσληψη των *Φαιν.*, τόσο ενεργά με την αντιβολή στίχων του ποιήματος με τα φερόμενα ως αποσπάσματα του Ευδόξου και τον επακόλουθο σχολιασμό τους, αλλά και με τη σιωπή του σχετικά με το υλικό των καιρικών προγνώσεων[620].

Όσον αφορά την παραπάνω πληροφορία που παραδίδει ο Γέμινος, αυτή είναι συμβατή με την ιστορία της ελληνικής μετεωρολογίας: μολονότι επικρατεί η άποψη ότι τα προγνωστικά αφορούν προγνώσεις από το φυσικό περιβάλλον (φυτά, ζώα, σύννεφα κ.τ.ό.), η αστρονομία χαρακτηριζόταν από τη στενή της σχέση με την αστρομετεωρολογία, το σύνολο δηλ. των προγνώσεων που παρείχαν τα ουράνια σώματα. Η πληροφορία του Γεμίνου αφορά τη συγκεκριμένη παράμετρο της προγνωστικής γραμματείας: τη συμβολή δηλ. τών αρχαίων αστρονόμων στη διαμόρφωση καταλόγων επιτολών, δύσεων, τροπών, και τη συμβολή όλων αυτών στη συναγωγή γενικών συμπερασμάτων για την κλιματολογική εξέλιξη[621]. Το υλικό αυτό, που θυμίζει ενίοτε καταλόγους, διέθετε μία συγκεκριμένη «επιστημονικότητα» για τα κριτήρια της περιόδου συγγραφής του.

Όταν αναφερόμαστε στη γραμματεία των προγνωστικών, έχουμε κυρίως υπόψη μας κείμενα όπως το *Περὶ σημείων* και τα αράτεια προγνωστικά (*Φαιν.* 732 κ.εξξ.). Η ύπαρξη του πρώτου έργου επιδρά στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τα *Φαιν.*: μας εμποδίζει να θυμόμαστε πάντοτε ότι (1) το ποίημα είναι ένα και ενιαίο[622] και ο χωρισμός του σε

---

[617] Ανάλογα θέματα απαντούν βέβαια στα *Μετεωρολογικὰ* και το *Περὶ οὐρανοῦ* του Αριστοτέλη, βλ. L. Taub, *Ancient Meteorology*, [Sciences of Antiquity], (Routledge) London and New York 2003, σσ. 103-115.

[618] Υποθέτουμε ότι τέτοιας φύσης υλικό επηρέασε τον Άρατο. Βλ. ενδεικτικά, σσ. 741-742.

[619] L. Taub, ό.π., σ. 109.

[620] Για τη συμβολή του Ιππάρχου και γενικότερα της Ρόδου στην ιστορία και την πρόσληψη του κειμένου βλ. παρακάτω, σσ. 348-375.

[621] Βλ. L. Taub, ό.π., σσ. 20-37· θεμελιώδη τα έργα του A. Rehm, "Parapegma", *RE* 18.4 (1949) στ. 1295-1366 και *Parapegmastudien*, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Abteilung*, Neue Folge 19:1 (1941) 1-145· J. Evans, ό.π., σσ. 39-40, 199-204· B.L. van der Waerden, ό.π., σσ. 76-79. Βλ. γενικά O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums*, Leipzig 1907· W. Capelle, "Zur Geschichte der meteorologischen Literatur", *Hermes* 48 (1913) 321-358.

[622] Βλ. την παρατήρηση του J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 100: "Je vais essayer de montrer ici que l'ensemble 733-757 est la conclusion, en forme de synthèse, de la partie proprement astronomique de l'œuvre. Il y a tout à la fin (1142-1154) une autre conclusion, qui montre cette fois le lien profond qui doit exister entre les observations astronomiques et les observations

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

επιμέρους τμήματα είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερων εκδοτικών και ερμηνευτικών προσπαθειών[623], και (2) ο Άρατος ενδέχεται να αξιοποίησε τον Εύδοξο και στο προγνωστικό τμήμα του ποιήματος[624], εφόσον ο Κνίδιος φέρεται να συνέθεσε *Παράπηγμα*.

Η έρευνα για τον Άρατο και το έργο του χαρακτηρίζεται γενικά από τη μονομερή αντιμετώπιση του θέματος των πηγών του. Μολονότι είναι επιβεβαιωμένη η σχέση των αράτειων προγνωστικών με κάποιο έργο (ή έργα) του Αριστοτέλη ή του Θεοφράστου, δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στη συγκεκριμένη διαπίστωση. Αν το πράξουμε, κινδυνεύουμε να υπονομεύσουμε την ίδια την έρευνα: διαπιστώσαμε ήδη ότι ο ποιητής χρησιμοποίησε έργο του Θεοφράστου σχετικά με τον Εμπεδοκλή στην πραγμάτευση θεμάτων που θα χαρακτηρίζαμε «ορφικού-πυθαγορικού περιεχομένου»[625]. Μολονότι το παράδειγμα αφορά το πρώτο μέρος του ποιήματος[626], φρονούμε ότι είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο ενεργούσε συνολικά ο ποιητής.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, το Λύκειο ήταν η Σχολή που είχε στραφεί στη μεθοδική καταγραφή του φυσικού κόσμου[627]. Είναι αυτονόητο ότι το σχετικό υλικό του ποιήματος αντλήθηκε από εγχειρίδια των περιπατητικών. Σύμφωνα με τον J. Martin[628], δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε την ύπαρξη ενός τέτοιου έργου του Αριστοτέλη: αυτό πρέπει να χρησίμευσε στον Άρατο ως πηγή. Η ανασύνθεση που επιχειρεί ο Γάλλος εκδότης βασίζεται

---

météorologiques". Θεωρούμε ότι η ίδια η παράδοση που ακολούθησε συνειδητά ο ποιητής (ο Ησίοδος αλλά και «επιστημονικότερα» έργα αστρομετεωρολογίας) επιβάλλει την αντίληψη ότι ο φυσικός κόσμος είναι ενιαίος. Ο A.A. Rossius (ό.π., σ. 24) θεωρεί ότι ο ποιητής προσπάθησε να «προλειάνει» την ένωση του αστρονομικού με το μετεωρολογικό τμήμα μέσω της εικόνας του «στωικού» Δία. Ο ίδιος διακρίνει (ό.π., σσ. 27-28) σαφή διαφορά ανάμεσα στα δύο μέρη του έργου και (σ. 29) διαπιστώνει τη ματαιότητα των προσπαθειών να συμφιλιωθούν τα δύο «μέρη» του ποιήματος. Καταλήγει μάλιστα στο ότι ο ποιητής δεν θέλησε να αποκρύψει, αλλά αντίθετα να υπερτονίσει τη διαφορά των τμημάτων. Το ότι ο ποιητής θέλησε να αναδείξει τα μέρη του φυσικού κόσμου δεν σημαίνει όμως ότι τα αντιλαμβανόταν ως χωριστά μεταξύ τους.

[623] Για τη συμβολή του Βοήθου βλ. παραπάνω, σ. 57 σημ. 141· περισσότερα παρακάτω, σσ. 362-365 και 430-437, 495.

[624] Βλ. J. Martin (1998) I CIII: "Toute la fin des *Phénomènes,* consacrée à la prévision des variations météorologiques, n'est pas d'inspiration stoïcienne, mais péripatéticienne". Ο Martin απομακρύνεται εδώ από παλαιότερη θέση του, σύμφωνα με την οποία θεωρούσε πιθανόν ο Άρατος να ακολούθησε και ως προς το προγνωστικό τμήμα του ποιήματος την ίδια πηγή, τον Εύδοξο (*Histoire du texte,* σ. 20 σημ. 1: "Il est probable que le contenu des Phénomènes d'Eudoxe était identique à celui des *Phénomènes* en vers"). Η άποψη μπορεί εν μέρει να στηριχθεί στη μαρτυρία του Γεμίνου, βλ. σχετικά στη συνέχεια, σσ. 154-155 και για τα *Παραπήγματα*, σσ. 160-161.

[625] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 61-109.

[626] Ο χωρισμός του ποιήματος σε μέρη ή τμήματα είναι πλασματικός (τα αντιλαμβανόμαστε ως επιμέρους τμήματα ενός ενιαίου συνόλου) και συμβατικός, οφειλόμενος στη μεταγενέστερη υπομνηματιστική παράδοση του έργου. Βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 13 και παρακάτω, σσ. 362-365 και 430-437.

[627] Βλ. την επισήμανση του J. Martin στη σημ. 631· πρβ. και J. Martin (1998) I CVIII: "Et cela donne à réfléchir sur les relations étroites qu'Aratos pouvait entretenir avec cette école" (ενν. το Λύκειο). Γενικά για τη σχέση του ποιητή με κάποιους περιπατητικούς βλ. και παραπάνω, σ. 31 σημ. 12.

[628] J. Martin (1998) I CIII-CXXV.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στη μαρτυρία του *Περὶ σημείων*, του Γεμίνου του Ρόδιου, του Πλίνιου, του Αιλιανού[629], αλλά και ανώνυμων μαρτύρων όπως ο κώδικας Laurentianus XXVIII 32[630] και, κυρίως, ο πάπυρος Wessely του 2ου π.Χ. αι. Ειδικά ο εν λόγω πάπυρος συνιστά απόδειξη ότι αρκετά πρώιμα υπήρξε έντονο ενδιαφέρον για τα προγνωστικά. Το κείμενό του ανάγεται στην αριστοτελική πηγή του Αράτου και ενίοτε παραφράζει τον ίδιο τον ποιητή. Η τόσο πρώιμη παράφραση των *Φαιν.* συνιστά απόδειξη της τεράστιας δημοτικότητας του έργου και, κυρίως, ότι κρίθηκε επαρκώς αξιόπιστο ως πηγή προγνωστικών σημείων[631].

Τα παραπάνω δεν αποκλείουν ότι ανάλογο έργο συνέγραψε και ο Θεόφραστος[632]. Ενδέχεται μάλιστα η συγκεκριμένη πηγή να είναι εγγύτερα στο υλικό που περιέχουν τα *Φαινόμενα*. Η απόπειρα όμως να εντοπιστεί η ακριβής πηγή των αράτειων προγνωστικών είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Κατά τη γνώμη μας, ο ποιητής δεν άντλησε από ένα μοναδικό έργο: αξιοποίησε διάφορα έργα, από τα οποία σταχυολόγησε υλικό ανάλογα με τις ανάγκες του κειμένου του. Η παράδοση των προγνωστικών συμφύρεται, εξάλλου, σε τέτοιον βαθμό που είναι αδύνατο να αναζητηθούν οι ακριβείς πρόδρομοί της. Ανάμεσα στα όσα πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι και η γραμματεία που σχετιζόταν στην αρχαιότητα με τα *Παραπήγματα*[633]: μία παρατήρηση του σχολιαστή των *Φαιν.* 752 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής αξιοποίησε σχετικά κείμενα[634]. Ο Γέμινος καταγράφει ως

---

[629] Πρβ. την προγενέστερη έρευνα του W.E. Gillespie, ό.π., σσ. 32-42 και σσ. 18-31. Ο συγκεκριμένος ερευνητής προηγείται σε κάποια από τα συμπεράσματα. Για τον Αιλιανό βλ. παρακάτω, σσ. 503 και 510-511.

[630] Βλ. την έκδοσή του από τον M. Heeger, *De Theophrasti qui fertur ΠΕΡΙ ΣΗΜΕΙΩΝ libro*, (diss.) Lipsiae 1889, σσ. 66-71. Το συγκεκριμένο χφ. σχετίζεται επιπλέον με τα Paris. 2229 (F. Cumont, *CCAG* vol. VIII: 1 [1929], σσ. 137-140) και Matritensis 4681 (C.O. Zuretti, *CCAG* vol. XI:2 [1934], σσ. 174-183). Βλ. σχετικά J. Martin (1998) I CXXI-CXXIII.

[631] Ας παραβληθεί εδώ η επιχειρηματολογία του Ιππάρχου στην εισαγωγή του έργου του, προκειμένου να δικαιολογήσει την ανάγκη συγγραφής του. Βλ. παρακάτω, σ. 265 σημ. 1106 και σσ. 355-360.

[632] Βλ. τις πηγές που καταγράφει ο J. Martin (1998) I CVIII και πρβ. P. Cronin, "The Authorship and Sources of the *Peri sēmeiōn* Ascribed to Theophrastus" στο W.W. Fortenbaugh – D. Gutas (eds.), *Theophrastus: His Psychological, Doxographical, and Scientific Writings*, [Rutgers Univ. Studies in Classical Humanities, vol. V], (Transaction Publ.) New Brunswick, New Jersey 1992, σσ. 307-345 [εδώ: 310]. Βλ. ακόμη L. Taub, ό.π., σσ. 115-124. Επισημαίνεται ότι ο τίτλος του άρθρου του P. Cronin είναι δυνάμει παραπλανητικός: τα χφφ. δεν αποδίδουν το έργο στον Θεόφραστο· μολονότι όμως περιέχεται πάντα στα χφφ. του Αριστοτέλη, το συναντούμε μόνον στις εκδόσεις των έργων του συγκεκριμένου μαθητή του (βλ. J. Martin [1998] I CIII]). Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 155 (με τις σημ. 636 και 641) και 156 (με τις σημ. 642, 644, 647).

[633] Σημαντικές είναι εδώ οι παρατηρήσεις του P. Cronin, ό.π., σσ. 312-326. Για τη σχέση του Αράτου με τη συγκεκριμένη γραμματεία βλ. ειδικά E. Calderón, "Arato y el *Parapegma*", *PP* 51 (1996) 5-18· γενικότερα, F.M. Dunn, "The Council's Solar Calendar", *AJPh* 120 (1999) 369-380· L. Taub, ό.π., σσ. 15-69 [ειδικότερα: 20-37]· G. Aujac, "La prévisions météorologiques en Grèce ancienne", στο C. Cusset (ed.), *La météorologie dans l'antiquité : entre science et croyance. Actes du Colloque International Interdisciplinaire de Toulouse 2-3-4 mai 2002*, [Centre Jean Palerne, Memoires XXV], (Publications de l'Université de Saint-Étienne) Saint-Étienne 2003, σσ. 13-25 [εδώ: 20-24, αξιολόγηση της αξίας των *παραπηγμάτων* στις σσ. 22-23].

[634] D.A. Kidd (1997), σσ. 434-435 (αναφορικά με το *συναείδεται*) [εδώ: 435]: "A better sense would be that these 'are all celebrated together' on the parapegmata". Ο Βιτρούβιος (*De Architectura* 9.6.3) συμπεριλαμβάνει τον Άρατο στον κατάλογο των συγγρ. *παραπηγμάτων* που παραθέτει. Ο συγγρ. αναφέρεται στη χρήση δεδομένων, "ex astrologia parapegmatorum". Για το θέμα βλ. E. Maass, *Aratea*, σ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συγγραφείς *παραπηγμάτων* τον Δημόκριτο, τον Ευκτήμονα, τον Αριστοτέλη, τον Κάλλιπο, αλλά και τον Εύδοξο[635]. Η μαρτυρία αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση του τελευταίου. Ο Δημόκριτος αφετέρου απασχόλησε παλαιότερα την έρευνα ως πιθανή πηγή του ποιητή[636]. Η ομοιότητα του στ. 1123 των *Φαιν.* [...] *οὐδὲ σύες φορυτῷ ἔπι μαργαίνουσαι*, με το απ. Β 147 D-K αποδεικνύει ότι ο Άρατος άντλησε απ' αυτό υλικό[637]: δεν είναι όμως βέβαιο ότι το κείμενο στο οποίο περιεχόταν αυτό το απόσπασμα ήταν έργο προγνωστικών[638]. Δεν μπορεί να υπάρξει βεβαιότητα με δεδομένα τα κενά της παράδοσης, εφόσον γνωρίζουμε ότι και άλλοι φιλόσοφοι συνέγραψαν έργα μετεωρολογίας. Σημαντική θεωρούμε τη μαρτυρία ότι ο Διογένης ο Απολλωνιάτης έγραψε *Μετεωρολογία*[639]. Κι αυτό, γιατί ο συγκεκριμένος διανοητής επηρέασε πολλαπλά την Αθήνα του 5ου και 4ου αι.[640]

Ακολουθούμε τον Martin στην άποψη ότι ο συγγραφέας του *Περὶ σημείων* χρησιμοποιεί ενίοτε τον Άρατο, αλλά και οι δύο αξιοποίησαν κοινή πηγή[641]. Θεωρούμε, επομένως, εσφαλμένη την πεποίθηση ότι το συγκεκριμένο έργο προηγείται του Αράτου και

---

153 και E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σσ. 19-20· J. Soubiran, *Vitruve, de l'architecture livre 9*, (Les Belles Lettres) Paris 1969, τα σχόλια στο εδάφιο 9.6.3.

635 *Εἰσαγωγὴ* 17.49 Aujac. Βλ. G. Aujac, *Géminos: Introduction aux Phénomènes*, σσ. LXXIV-LXXVII και S. Lombardo, ό.π., σ. 2.

636 Ο E. Maass (*Aratus Phainomena*, Berlin 1893, σ. XXVI και στη βιβλιοκρισία του στον M. Heeger, *GGA* 1893, 624-642 [εδώ: 637]), ήταν παλαιότερα ο κύριος υποστηρικτής της άποψης ότι ο Δημόκριτος ήταν η βασική πηγή των προγνωστικών του Αράτου. Θεωρούσε επίσης ότι ο ίδιος συγγρ. αξιοποιήθηκε και στη συγγραφή του *Περὶ σημείων*. Βλ. G. Kaibel, "Aratea", σ. 106 και σημ. 1.

637 Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 566 (στ. 1123) και J. Martin (1998) II 566-569.

638 Ο J. Martin ([1998] II 566-569 [εδώ: 568]) παρατηρεί ότι ο δανεισμός στον οποίο προέβη ο Άρατος από τον Δημόκριτο δεν σημαίνει αυτόματα ότι ο προσωκρατικός φιλόσοφος είχε συγγράψει έργο προγνωστικών· το αντίθετο είχε υποστηρίξει στην έκδοση των *Φαιν.* ο E. Maass (βλ. παραπάνω, σημ. 636). Πρβ. P. Cronin, ό.π., σ. 311. Για τη χρήση του δημοκρίτειου παραθέματος από τον Πλούταρχο (και μάλιστα σε αράτεια συμφραζόμενα) βλ. παρακάτω, σ. 474 (και τη σημ. 173).

639 Σιμπλίκιος Σχόλια στα Αριστοτέλους *Φυσικά* 9.151.20 Diels. Βλ. όμως G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 432: οι συγγρ. θεωρούν ότι ο τίτλος είναι «[...] πολύ αμφίβολος για βιβλίο εκείνης της εποχής».

640 Βλ. παρακάτω, σσ. 211-212.

641 Πρβ. W.E. Gillespie, ό.π., σ. 31: "[...] I believe that the *De Signis* is a collection of excerpts from many sources. Of these I venture to name Aristotle and Aratus". Την ίδια άποψη έχει τώρα και ο J. Martin (1998). Προηγήθηκε όλων ο V. Rose, *Aristoteles Pseudepigraphus*, Leipzig 1863, σσ. 243-254. Ο Rose βάσισε τα συμπεράσματά του στο ότι κάποια εδάφια του *Περὶ σημείων* χαρακτηρίζονται από ποιητικό τόνο, την ύπαρξη του οποίου ερμήνευε ως επίδραση του Αράτου. Παρόμοια συμπεράσματα διατύπωσε και ο G. Kaibel, "Aratea", σ. 106, 111 (ο Άρατος είναι πηγή του *Περὶ σημείων*), 113 (το έργο χρονολογείται αμέσως μετά τα *Φαιν.* περίπου στο 270 π.Χ.). Ενάντια στην υπόθεση που θέλει το συγκεκριμένο έργο να είναι πηγή του ποιητή μαρτυρεί το προγνωστικό σημείο που παρέχουν οι *καρκῖνοι* (κάβουρες): στα *Φαιν.* 1138 η έξοδός τους από το νερό σηματοδοτεί τον ερχομό θύελλας. Το συγκεκριμένο σημείο απουσιάζει από το *Περὶ σημείων* και δεν απαντά στην υπόλοιπη κλασική γραμματεία (βλ. W.E. Gillespie, ό.π., σ. 36 σημ. 45). Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 571 [στ. 1138]), υποθέτει ότι ο Άρατος ενδέχεται να πρόσθεσε τη λεπτομέρεια από προσωπική γνώση της λαϊκής παράδοσης· επισημαίνει μάλιστα ότι στην επιλογή αυτή του ποιητή ενδέχεται να έπαιξε κάποιον ρόλο η σημασία που ο Καρκίνος έχει ως αστερισμός στο πρώτο μέρος του ποιήματος. Για τα προβλήματα ερμηνείας στο συγκεκριμένο σημείο βλ. J. Martin (1998) II 572 (στ. 1138-1139).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ότι χρησίμευσε ως υπόδειγμα στον ποιητή[642]. Στοιχεία ύφους που φέρεται να το συνδέουν με την περιπατητική παράδοση του 4ου αι. δεν αποτελούν καθοριστικό μάρτυρα για τη χρονολόγησή του γύρω στο 300 π.Χ. Η συγκεκριμένη άποψη ερμηνεύει τις ομοιότητες με τα *Φαιν.* ως αποτέλεσμα μεταγενέστερων παρεμβολών[643]· θεωρούμε, αντίθετα, ότι ο ανώνυμος συντάκτης του *Περὶ σημείων* προέβη σε επιτομή έργων του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου[644], παρεμβάλλοντας και υλικό από τον Άρατο. Εξάλλου, η παράδοση που εκμεταλλεύτηκε και ο Άρατος ανάγεται στα επιστημονικά εγχειρίδια του 4ου αι.[645], με αποτέλεσμα η προσέγγιση στα υφολογικά χαρακτηριστικά εκείνης της περιόδου να μην είναι καθοριστικό κριτήριο χρονολόγησης. Επιπλέον στοιχείο κατά της πρωτοτυπίας του *Περὶ σημείων* πρέπει να θεωρείται το ότι δεν απασχόλησε μεταγενέστερους συγγραφείς, κάτι που συσκοτίζει την υποτιθέμενη σαφή χρονολόγησή του[646].

Σε αντίθεση με την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τον εντοπισμό των γραπτών πηγών του ποιητή, είμαστε σε ασφαλέστερο έδαφος όταν αναφερόμαστε στη λαϊκή προέλευση των προγνωστικών. Το υλικό είναι από τη φύση του συνδεδεμένο με τη μακροχρόνια παρατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και τη μεταφορά πληροφοριών από γενιά σε γενιά[647]. Η λαϊκή παράδοση υπήρξε, επομένως, η μήτρα που κωδικοποίησε τις προγνώσεις από το φυσικό κόσμο· αντίθετα, οι καιρικές προγνώσεις από τις παρατηρήσεις των άστρων είναι περισσότερο λόγιο υλικό[648]. Παρά την προηγούμενη διαπίστωση, και η

---

[642] Είναι η άποψη του P. Cronin, ό.π., σ. 311. Ο Cronin εκλεπτύνει την παλαιότερη θέση του M. Heeger (ό.π., σσ. 25-60) ο οποίος χρονολογούσε το *Περὶ σημείων* στα τέλη του 4ου αι., υπέθετε όμως την ύπαρξη κοινής πηγής με τον Άρατο. Για την παρόμοια άποψη του T. Bergk (στο *Griechische Literaturegeschichte* iv) βλ. W.E. Gillespie, ό.π., σ. 20 (δεν έχουμε δει το έργο του Bergk – βασιζόμαστε στον Gillespie). Η L. Taub (ό.π., σ. 44) συντάσσεται απόλυτα με την άποψη του Cronin.

[643] Βλ. L. Taub, ό.π., σ. 44, 47. Είναι φανερό όμως από την υφολογική σύγκριση των δύο κειμένων ότι ο Άρατος προηγείται. Η απομόνωση συγκεκριμένων εδαφίων ως μεταγενέστερων παρεμβολών είναι μία υπόθεση εξίσου πιθανή με εκείνη που δέχεται ότι το *Περὶ σημείων* είναι μεταγενέστερο των *Φαινομένων*.

[644] Ο J. Soubiran, "La météorologie à Rome: thèmes et textes" στο *La météorologie dans l'antiquité : entre science et croyance*, σσ. 49-64 [εδώ: 49], θεωρεί ότι το συγκεκριμένο έργο είναι επιτομή έργου του Θεοφράστου. Παρόμοια και ο P. Cronin (ό.π., σ. 335-337), ο οποίος υποθέτει εξάρτηση από δύο γραπτές πηγές. Αντίθετα, ο G. Kaibel ("Aratea", σ. 108) αποφάνθηκε: "Ein Excerpt ist das Buch nicht". Πρβ. την άποψη του W.E. Gillespie που παραθέτουμε στη σημ. 641.

[645] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σ. 162 κ.εξ. και τα συμπεράσματά μας στις σσ. 274-293.

[646] Ο W.E. Gillespie (ό.π., σ. 31), μολονότι δεν εντοπίζει εμφανή επίδραση του εν λόγω έργου σε μεταγενέστερους, δεν θεωρεί ότι θα πρέπει απαραίτητα να αποδώσουμε το γεγονός στην πιθανή ύστερη χρονολόγησή του. Εξαίρεση ενδεχομένως είναι ο Πλούταρχος, βλ. σσ. 185-186, σ. 477 σημ. 183 και σ. 479.

[647] Ας τονιστεί εδώ ότι το αυτονόητο συμπέρασμα επιβεβαιώνεται και από λαογραφικές μελέτες, όπως λ.χ. του Δ.Α. Κρεκούκια, *Τα προγνωστικά του καιρού εις την αρχαίαν, την μεσαιωνικήν και την νεωτέραν Ελλάδα*, (διδ. διατριβή, Παν. Θεσσαλονίκης), Αθήναι 1966. Βλ. επίσης D. Krekoukias, *Gli animali nella meteorologia popolare degli antichi Greci, Romani e Bizantini*, [Bibliotheca di "Lares", vol. XXX], Firenze 1970. Στο σύνολο των αναφορών του στα αποσπάσματα του *Περὶ σημείων* ο Κρεκούκιας αποδίδει τις απόψεις που παραθέτει στον «Θεόφραστο».

[648] Βλ. G. Aujac, "La prévisions météorologiques en Grèce ancienne", σ. 15.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συγκεκριμένη κατηγορία εκπροσωπείται επαρκώς στη λαϊκή παράδοση[649]. Οι δύο κατηγορίες σημείων συνδυάστηκαν από τον Ησίοδο στα *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* αλλά και στην «επιστημονικότερη» γραμματεία των *Παραπηγμάτων*: ίσως η ανάγκη για επιβεβαίωση των προγνώσεων ήταν η αιτία που οδήγησε στον συνδυασμό τους[650].

Ο Άρατος χρησιμοποίησε τη λαϊκή γνώση και μιμήθηκε το ύφος των περιγραφών της[651], όπως λ.χ. στην περίπτωση της πρόγνωσης που λαμβάνεται από το επίμονο δήγμα των μυγών (*Φαιν.* 973-975: *τῶν τοι μηδὲν ἀπόβλητον πεφυλαγμένῳ ὕδωρ / γινέσθω, μηδ' εἴ κεν ἐπὶ πλέον ἠὲ πάροιθεν / δάκνωσιν μυῖαι καὶ ἐφ' αἵματος ἱμείρωνται*)[652]. Αντίστοιχα, ο συγγραφέας του *Περὶ σημείων* 23 παρατηρεί: *καὶ τὸ δημόσιον τὸ περὶ τὰς μυίας λεγόμενον ἀληθές· ὅταν γὰρ δάκνωσι σφόδρα ὕδατος σημεῖον*. Θεωρούμε ότι ο χαρακτηρισμός «*τὸ δημόσιον*» αναφέρεται σε γνώση που είχε καταστεί παροιμιακή τόσο σε επίπεδο περιεχομένου, όσο και ύφους· ο συγγραφέας δηλ. αναφέρεται σε κάτι που γνωρίζει ως κοινόν τόπο. Είναι όμως έντονη η αίσθηση ότι επιδιώκει να μετριάσει την εντύπωση των *Φαιν.* 973-975[653]. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο αναφέρεται και στην πρόγνωση που παρέχουν οι *σύες*: ως γνωστόν, ο ποιητής την υιοθέτησε από τον Δημόκριτο (*Φαιν.* 1123 ~ απ. B 147 D-K)[654]· ο συγγρ. του *Περὶ σημείων* 49 θεώρησε σκόπιμο να επισημάνει με τον ίδιο χαρακτηρισμό (*τὸ δημόσιον*) το ότι επρόκειτο για γνωστό προγνωστικό σημάδι. Και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να είχε μπροστά του το κείμενο του Αράτου, όταν έγραφε αυτές τις γραμμές, και θέλησε να αποκαλύψει ότι το σημείο

---

[649] Βλ. ενδεικτικά Δ. Κρεκούκιας, ό.π., σσ. 102-126 (προγνώσεις από τη σελήνη, τον ήλιο, τα *παρήλια*, τη Φάτνη [νεφέλωμα στον αστερισμό του Καρκίνου], τα άστρα). Τα ίδια θέματα απαντούν και στα *Φαιν.*: σελήνη (778-818), ήλιος (819-891), *παρήλια* (881), Φάτνη (892-908).

[650] Βλ. J. Bouffartigue, "Les prévisions météorologiques tirées de l'observation des animaux: Étude des sources antiques", στο *La météorologie dans l'antiquité : entre science et croyance*, σσ. 397-414 [εδώ: 398-400 (Ησίοδος), 400-401 (Εύδοξος)]. Όπως παρατηρεί ο εν λόγω ερευνητής, δύο σημάδια αξίζουν περισσότερο από ένα (σ. 399). Ο συγγρ., βασισμένος στα τρία σημάδια που καταγράφει ο Ησίοδος στα *Ἔργα* 564-568, παρατηρεί επιπλέον (ό.π., σ. 399 σημ. 9): "Et trois (ενν. signes) valent mieux que deux". Ο J. Bouffartigue καταλήγει, ανεξάρτητα ενδεχομένως, στην ίδια γνωσιολογική διαπίστωση με τον Άρατο (*Φαιν.* 1142-1144): [...] *καλὸν δ' ἐπὶ σήματι σῆμα / σκέπτεσθαι, μᾶλλον δὲ δυοῖν εἰς ταὐτὸν ἰόντων / ἐλπωρὴ τελέθοι, τριτάτῳ δὲ καὶ θαρσήσειας*. Υπαινίσσεται εδώ ο Άρατος τους συγκεκριμένους στίχους του Ησιόδου; Για την αβεβαιότητα των προγνώσεων βλ. L. Taub, ό.π., σσ. 40-41.

[651] Ο W.E. Gillespie (ό.π., σ. 38) θεωρεί ότι ο Άρατος αξιοποίησε κυρίως γραπτή πηγή και μόνο περιστασιακά τη λαϊκή παράδοση στο θέμα. Η παρατήρησή του είναι βέβαια ορθή, λόγω της αισθητικής αυτάρκειας που φαίνεται να έχει το αντικείμενο ως ποιητικό θέμα. Η M.L.B.M. Pendergraft (*Aratus as a Poetic Craftsman*, σ. 27) χαρακτηρίζει τον ποιητή "attentive to folklore", διαπίστωση με την οποία συμφωνούμε. Για τη «βιβλιακή» ποιητική του Αράτου βλ. στη συνέχεια, σσ. 274-293.

[652] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 514 (στ. 975) και J. Martin (1998) II 521. Το φαινόμενο περιγράφεται ήδη από τον Όμηρο (Ρ 570-572).

[653] Οι σχετικοί στίχοι των *Φαιν.* θα μπορούσαν να είναι αυτός ο υποθετικός «κοινός τόπος»· ο πάπυρος Wessely μαρτυρεί πως ήδη από τον 2° π.Χ. αι. το ποίημα ήταν αντικείμενο άντλησης υλικού και αντικείμενο μίμησης, βλ. παραπάνω, σ. 154.

[654] Βλ. παραπάνω, σ. 155 (και τη σημ. 638) και παρακάτω, σ. 474 (σημ. 173).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προέρχεται από τη λαϊκή παράδοση. Δεν μας πείθει, επομένως, η άποψη ότι η συγκεκριμένη αναφορά ήταν το αποτέλεσμα της παρατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος από τον συγγραφέα[655]. Μολονότι είναι αυτονόητο ότι οι συγγραφείς προγνωστικών διέθεταν άμεση επαφή με το φυσικό περιβάλλον[656], η συγκεκριμένη αναφορά (*τὸ δημόσιον*) εξηγείται καλύτερα ως σχόλιο στην πηγή του, δηλ. τον Άρατο. Ο ποιητής πρέπει να προέβη σε σχετικές παρατηρήσεις ή, τουλάχιστον, έθεσε περιστασιακά στο έργο του υλικό από την προφορική παράδοση. Παρά τη λαϊκή προέλευσή της, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να βρήκε τη συγκεκριμένη προγνωστική πληροφορία και σε γραπτή πηγή. Κάτι τέτοιο συνέβη στην περίπτωση των στ. 958-959: [...] *καὶ πλαζόμενοι σκώληκες / κεῖνοι, τοὺς καλέουσι μελαίνης ἔντερα γαίης*. Η χρήση είναι φανερά λαϊκή[657], είχε ήδη όμως περάσει στα έργα ζωολογίας του Αριστοτέλη (*Περὶ πορείας ζῴων* 705b28, 709a28, *Περὶ ζῴων γενέσεως* 762b26, κ.α.)[658]· ο φιλόσοφος συνοδεύει

---

[655] Αντίθετα ο P. Cronin, ό.π., σ. 317 και 313, 315 και η L. Taub, ό.π., σ. 27. Ο W.E. Gillespie (ό.π., σ. 26, 28) αμφισβητεί ότι ο συγγρ. διέθετε προσωπική γνώση που αποκόμισε από εμπειρικές μεθόδους.

[656] Είναι γνωστό ότι ο άνθρωπος κατά την αρχαιότητα βρισκόταν πολύ πιο κοντά στο φυσικό περιβάλλον απ' ό,τι σήμερα. Κατά συνέπεια, η παρατήρηση της φύσης ή η καταγραφή δεδομένων που δεν αντλήθηκαν απαραίτητα από γραπτές πηγές δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη.

[657] D.A. Kidd (1997), σ. 506: "A popular name already well established [...]". Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 210 και σημ. 147) αναγνωρίζει τη φράση ως "Arateische Kenning" και υποστηρίζει ότι "[...] evoziert die Stimmung solcher Naturbeschreibungen Hesiods, weil in ihnen ähnliche bildliche Umschreibungen vorkommen". Προηγήθηκε σ' αυτό, με εξαιρετικά σχόλια, ο D.A. Kidd (1997), σ. 506. Τα "kennings" είναι υφολογικά τεχνάσματα: πρόκειται για περιφραστικές εκφράσεις που χρησιμοποιούνται στη θέση του απλού ονόματος ενός πράγματος, βλ. J.P. Barron – P.E. Easterling, «Ησίοδος», στο P.E. Easterling – B.M.W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μτφρ. Ν. Κονομής κ.ά.), (Παπαδήμας) Αθήνα 1990, σσ. 135-152 [εδώ: 148]. Μολονότι η συγκεκριμένη φράση καταγράφεται στα γνωστά "kennings", δεν διαθέτει την υφολογική αξία που έχουν οι ανάλογες φράσεις του Ησιόδου. Πιθανόν, ο Άρατος βρίσκεται εδώ πλησιέστερα σε «τεχνικές» πηγές, παρά στο ύφος της διδακτικής ποίησης. Η φράση *ἔντερα γῆς* σχετίζεται, ενδεχομένως, με την αναλογία ανάμεσα σε έμβια όντα και μέρη του κόσμου. Αξίζει ίσως να παραβληθεί με ανάλογη στον Οβίδιο (*Met.* 1.381-394), ο οποίος στην περιγραφή του κατακλυσμού του Δευκαλίωνα αποκαλεί τις πέτρες «κόκκαλα της μητέρας μας», εννοώντας προφανώς τη γη. Βλ. και I. Wærn, *ΓΗΣ ΟΣΤΕΑ. The Kenning in Pre-Christian Greek Poetry*, (diss.), (Almqvist & Wiksell) Uppsala 1951. Ο D.E. Hahm (ό.π., σ. 63) θεωρεί ότι παρόμοιες φράσεις πηγάζουν από τις μυθολογικές περιγραφές που εξισώνουν τη γη με τη μητέρα: σύμφωνα με τους μύθους, θεοί και άνθρωποι γεννήθηκαν από τη γη. Ερμηνεύει επίσης στο ίδιο πλαίσιο την εν λόγω αναφορά του Οβίδιου («κόκκαλα της μητέρας μας»). Θα πρέπει ενδεχομένως να αναρωτηθούμε κατά πόσον ο Άρατος είχε υπόψη του και ανάλογο παράδειγμα από τον Εμπεδοκλή (D-K 31 B 55): *γῆς ἱδρῶτα θάλασσαν*. Ο Αριστοτέλης, που παραθέτει το απόσπασμα (*Μετεωρ.* 357a24), επικρίνει τον Εμπεδοκλή από την άποψη της φυσιολογίας, μολονότι αναγνωρίζει την καταλληλότητα της εν λόγω φράσης από την πλευρά της ποίησης. Βλ. και M.R. Wright, *Empedocles*, σ. 205.

[658] Βλ. τα παραδείγματα που παραθέτουν οι D.A. Kidd (1997), σ. 506 και J. Martin (1998) II 516-517. Τέτοιου είδους ρήματα απαντούν στον Αριστοτέλη, αλλά και τον Πλάτωνα, ως καθημερινή ελληνική χρήση. Ο J. Martin (ό.π.) εντόπισε στον Αθήναιο *Δειπνοσοφισταὶ* 7.305a (7.70 Kaibel) = *Suppl.Hell.* 584 Lloyd-Jones – Parsons απόσπασμα του Νουμηνίου του Ηρακλεώτη, στο οποίο περιέχεται και ο στίχος *τοὶ μὲν ἴουλοι / κέκληνται, μέλανες, γαιηφάγοι, ἔντερα γαίης*. Ο Νουμήνιος έζησε τον 3ο αι. π.Χ. και συνέγραψε διδακτικό έπος με τίτλο *Ἁλιευτικά*. Ο Αθήναιος παραθέτει σε πολλά εδάφια του έργου του στίχους του εν λόγω ποιητή, τα περιεχόμενα των οποίων συγκρίνει με πληροφορίες από τα έργα ζωολογίας του Αριστοτέλη. Να εικάσουμε ότι και ο Νουμήνιος άντλησε από τη φιλοσοφική πεζογραφία; Είναι ενδιαφέρον ότι στο στίχο του απαντά και πάλι το ρήμα που συνοδεύει τη φράση (*κέκληνται*), όπως και στον Άρατο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μάλιστα τον όρο με το ίδιο σχόλιο για τη λαϊκή ονομασία του ([...] *ἃ καλοῦσι ἔντερα γῆς - τὰ δὲ καλούμενα γῆς ἔντερα*, αντίστοιχα). Αντίθετα με την προηγούμενη πρακτική του, ο συντάκτης του *Περὶ σημείων* 42 δεν σχολιάζει τη χρήση του όρου στην καθημερινή λαλιά[659]. Ούτως ή άλλως, οι εμπειρικές έρευνες συνδυάστηκαν στον Αριστοτέλη με «γενικές σχηματικές θεωρίες», όπως εκείνη των αντιθέτων, για να παραγάγουν το «επιστημονικό» αποτέλεσμα που παρουσιάζουν τα *Μετεωρολογικά*[660]. Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό η διαπίστωση μπορεί να ισχύει και για τον Άρατο.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει στους στ. 909-910 των *Φαιν.*: *σῆμα δέ τοι ἀνέμοιο καὶ οἰδαίνουσα θάλασσα / γινέσθω* [...], και στον στ. 920: *ἢ νεφέλη ὄρεος μηκύνεται ἐν κορυφῇσιν*. Οι συγκεκριμένοι υπενθυμίζουν εκείνους του Αρχιλόχου που παρατίθενται στο *Περὶ σημείων* 45.2-5: *ἐὰν ἐπὶ κορυφῆς ὄρους νέφος ὀρθὸν στῇ χειμῶνα σημαίνει, ὅθεν καὶ Ἀρχίλοχος ἐποίησε «Γλαῦχ' ὅρα· βαθὺς γὰρ ἤδη κύμασι ταράσσεται Πόντος ἄμφὶ δ' ἄκρα γυροῦν ὀρθὸν ἵσταται νέφος Σῆμα χειμῶνος* [...][661]. Πέρα από τα σφάλματα που περιέχονται στο παράθεμα, είναι αυτονόητο ότι ο Άρατος μπορούσε να γνωρίζει τη σχετική παρατήρηση του λυρικού ποιητή ανεξάρτητα από ειδικό έργο προγνωστικών, όπως το *Περὶ σημείων*. Εκτός από την περίπτωση της απευθείας γνώσης, θεωρούμε πιθανότερο τέτοιου είδους αποσπάσματα να είχαν συμπεριληφθεί σε κάποιο εγχειρίδιο, περιπατητικής ενδεχομένως προέλευσης. Όπως κι αν έχει το πράγμα, κρίνουμε ότι ο συντάκτης του *Περὶ σημείων* προσπαθεί να αναδείξει τις πηγές του Αράτου. Η πρακτική του τον απομακρύνει από την επιστήμη και προσεγγίζει περισσότερο τη λογοτεχνική κριτική, αντιδρά δηλ. ως κριτικός ή υπομνηματιστής απέναντι στο κείμενο των *Φαινομένων*.

Η σύγχρονη καταγραφή προγνωστικών σημείων από όλη την έκταση του κάποτε «ελληνικού χώρου» αποκαλύπτει την ευρύτατη διάδοση της σχετικής γνώσης[662]. Η συλλογική λαϊκή μνήμη διατηρούσε έως πρόσφατα (και σε ορισμένες περιοχές εξακολουθεί να διατηρεί) γνώσεις που προφανώς ανάγονται τουλάχιστον στην εποχή που

---

[659] Ο G.O. Hutchinson (ό.π., σ. 228) παρατηρεί: "«earth's guts» is a title so colloquial that even Aristotle always adds a «so called»; 'Theophrastus' does not, and so confirms its currency". Τη λαϊκή προέλευση του προγνωστικού που παρέχουν οι σκώληκες αποδεικνύει η πληθώρα των σύγχρονων μαρτυριών που καταγράφει ο Δ. Κρεκούκιας, ό.π., σ. 62.

[660] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σ. 76.

[661] Αρχίλοχος απ. 105 West (*Iambi et elegi Greci*, vol. 1). Η μορφή του αποσπάσματος είναι η ακόλουθη: *Γλαῦχ', ὅρα· βαθὺς γὰρ ἤδη κύμασιν ταράσσεται / πόντος, ἀμφὶ δ' ἄκρα Γυρ<έω>ν ὀρθὸν ἵσταται νέφος, / σῆμα χειμῶνος, κιχάνει δ' ἐξ ἀελπτίης φόβος*. Τη σχέση του συγκεκριμένου αποσπάσματος με τους εν λόγω στίχους του Αράτου εντόπισε ο E. Maass, *Aratea*, σ. 355.

[662] Βλ. τα έργα του Δ. Κρεκούκια στα οποία ήδη αναφερθήκαμε. Επιπλέον υλικό μπορεί κανείς να συλλέξει από λαογραφικές συλλογές, βλ. σχετική βιβλιογραφία στον Δ. Κρεκούκια, ό.π., σσ. XII-XV.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μας απασχολεί. Ο πλούτος των θεμάτων, η γεωγραφική διασπορά ομοειδούς πάντοτε υλικού και η ποικιλία στη διατύπωσή του μαρτυρούν τη λαϊκή προέλευσή του[663]. Τα προγνωστικά είναι κατεξοχήν υλικό της λαϊκής παράδοσης που καταγράφηκε, κατηγοριοποιήθηκε και αξιοποιήθηκε με διπλό τρόπο: τόσο στη γραμματεία των προγνωστικών, όσο και στην παράλληλη λογοτεχνική έκφρασή της. Η λογοτεχνία βέβαια δεν περίμενε την επιστήμη προκειμένου να σταχυολογήσει σχετικό υλικό. Πρωιμότεροι συγγραφείς, όπως λ.χ. ο Όμηρος και ο Αριστοφάνης[664], συμπεριέλαβαν στα έργα τους σχετικές πληροφορίες: είναι προφανές ότι υπήρχε ένα τεράστιο υπόβαθρο, εκφάνσεις του οποίου αποτελούν οι σποραδικές αναφορές στην κλασική γραμματεία[665].

Ο Άρατος εντάσσεται βέβαια στη λογοτεχνική έκφανση της σχετικής παράδοσης: δεν αποπειράται να αναδείξει τις «φυσικές αιτίες» που διέπουν τα εν λόγω σημεία[666], όπως λ.χ. ο Αριστοτέλης στα *Μετεωρολογικά*[667] ή ο Θεόφραστος στο αντίστοιχο έργο του[668]. Είναι πάντως αληθές ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι δύο παραδόσεις, ποιητική και φιλοσοφική, συμφύρονται και αλληλοεπικαλύπτονται[669]. Αυτό συνέβη με τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, που τα κείμενά τους υπήρξαν έργα αναφοράς για τον Άρατο. Η συμβολή ορισμένων από αυτούς στη λογοτεχνία των *Παραπηγμάτων* επιβάλλει τον συνυπόλογισμό τους στις βέβαιες επιδράσεις που δέχτηκε ο ποιητής[670]. Ειδική προσοχή πρέπει να αποδοθεί στο *Παράπηγμα* του Ευκτήμονα[671], που παραδίδει ο Γέμινος: ο Ευκτήμων συμπεριέλαβε δεκαπέντε αστερισμούς και άστρα στο συγκεκριμένο έργο. Ορισμένα αναφέρονται ως ενδεικτικά των μεταβολών των περιόδων του έτους, όπως λ.χ. ο Σείριος, οι Πλειάδες, ο Αρκτούρος· άλλα, όπως η Αίγα, οι Έριφοι, οι Υάδες, ο Ωρίων, ο Σκορπιός, αποτελούν παραδοσιακά προγνωστικά σημεία[672]. Το γεγονός σχετίζεται, ενδεχομένως, με την προνομιακή αντιμετώπιση των συγκεκριμένων άστρων και

---

[663] Βλ. G. Aujac, "La prévisions météorologiques en Grèce ancienne", σ. 15, 24. Πρβ. E. Pfeiffer, *Studien zum antiken Sternglauben*, [ΣΤΟΙΧΕΙΑ Heft II], (Adolf M. Hakkert Verlag) Amsterdam 1967 (= Teubner: Leipzig-Berlin 1916, σσ. 70-71.

[664] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 13. Ο φιλόλογος αυτός θεωρούσε ότι οι *Όρνιθες* του Αριστοφάνη είναι αξιόλογη πηγή πληροφοριών για τις μετεωρολογικές μελέτες των σοφιστών.

[665] Βλ. W.E. Gillespie, ό.π., σ. viii και, εκτενέστερα, σσ. 1-8. Ο συγγρ. παραθέτει ενδεικτικά χωρία από τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Πίνδαρο, τον Αριστοφάνη, αλλά και ορισμένους προσωκρατικούς.

[666] Ακολουθούμε εδώ τη διάκριση στην οποία προβαίνει η L. Taub, ό.π., σσ. 2-3, 7, 10.

[667] Βλ. R. French, *Ancient Natural History*, (Routledge) London and New York 1994, σσ. 27-37.

[668] Ο τίτλος του σχετικού έργου είναι *Μετεωρολογικά*, αλλά είναι γνωστό και ως *Μεταρσιολογικά*, βλ. L. Taub, ό.π., σ. 80 κ.εξξ. και σσ. 116-117. Περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές στην ίδια, σημ. 178-183 (σσ. 215-216).

[669] L. Taub, ό.π., σ. 10.

[670] Αναφερόμαστε βέβαια στον Δημόκριτο, βλ. παραπάνω, σ. 155 και 157 (και τις σχετικές σημ.).

[671] Βλ. B.L. van der Waerden, ό.π., σσ. 79-82 και E. Maass, *Aratea*, σ. 153.

[672] W. Hübner, "L'astrométéorologie dans l'antiquité classique", στο C. Cusset (ed.), *La météorologie dans l'antiquité*, σσ. 75-94 [εδώ: 78].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αστερισμών από τον Άρατο[673]. Μολονότι η συμβολή του ποιητή στο πεδίο δεν ήταν ενδεχομένως τόσο πρωτότυπη, η παρουσίαση του υλικού με τρόπο που το αναβιβάζει σε θέμα κατάλληλο για υψηλή ποίηση και ο συνδυασμός του με την «πρακτική» αστρονομία και την αστρομετεωρολογία[674] κατέστησαν το έργο απόλυτα πρωτότυπο[675]. Πρέπει, επιπλέον, να του αναγνωρίσουμε την ανάδειξη του συγκεκριμένου πεδίου σε αυτονόμο λογοτεχνικό αντικείμενο, κατάλληλο δηλ. για αισθητική εκμετάλλευση[676]. Από τη συγκεκριμένη άποψη, και αν επιμείνουμε στον διαχωρισμό της αστρονομίας από την αστρομετεωρολογία και τα προγνωστικά, ο Άρατος υπήρξε ο πρώτος που ανήγαγε ένα τεχνικό θέμα σε αντικείμενο της ποίησης. Η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη ισχύ στην περίπτωση των *Παραπηγμάτων*· η χρησιμότητα που παρείχαν ήταν στην ουσία διττή: να βοηθούν, αφενός, στον υπολογισμό της περιόδου του έτους και, αφετέρου, να παρέχουν καιρικές προγνώσεις[677].

Η περιπατητική προέλευση, επομένως, των προγνωστικών που είχαν ήδη καταγραφεί είναι βέβαιη. Εσφαλμένη είναι η παλαιότερη υπόθεση που αναγνωρίζει ότι ο ποιητής δέχτηκε την επίδραση του Ζήνωνα του Κιτιέα. Η μαρτυρία του Διογένη του Λαέρτιου (7.4 Long = *SVF* I 41 von Arnim) ότι ο Ζήνων συνέγραψε έργο με τίτλο *Περὶ σημείων* δεν αφορά την προγνωστική παράδοση: το συγκεκριμένο έργο έχει να κάνει με τη στωική θεωρία των σημείων[678]. Η υπόθεση, επομένως, ότι υπάρχει πιθανότητα να επηρέασε τον Άρατο στα προγνωστικά του δεν ευσταθεί[679]. Ξεκινά, εξάλλου, από λάθος βάση: (α) προϋποθέτει καταρχάς ως βέβαιη τη μαθητεία του Αράτου κοντά στον ιδρυτή της Στοάς και τη στενή τους σχέση· (β) αποδίδει προγνωστικό περιεχόμενο σε έργο του φιλοσόφου· τέλος, (γ) μέσω της παρανόησης της φράσης του βιογράφου (3ος *Βίος*): *ἐκέχρητο δ' ὁ Ἄρατος Ζήνωνι τῷ στωικῷ φιλοσόφῳ*, η οποία λαμβάνεται ως ισοδύναμη νοηματικά με τη φράση (2ος *Βίος*): *ἐχρήσατο γὰρ* (ενν. ο Άρατος) *τῇ τῶν*

---

[673] Βασιζόμαστε στον J. Evans, ό.π., σσ. 200-201. Βέβαια, το ανάλογο έργο του Ευδόξου ήταν κατά τον Evans, "quite similar".

[674] Η πλέον εξειδικευμένη έρευνα της αρχαίας αστρομετεωρολογίας είναι του E. Pfeiffer, *Studien zum antiken Sternglauben*. Για τον όρο βλ. και L. Taub, ό.π., σσ. 7-8, 16-26.

[675] Αντίθετα, οι M. Fantuzzi – R. Hunter (*Ο Ελικώνας και το Μουσείο: Η ελληνιστική ποίηση από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου* [μτφρ. Δ. Κουκουζίκα – Μ. Νούσια, επιμ. Θ. Παπαγγελής – Α. Ρεγκάκος], Πατάκης: Αθήνα 2005, σ. 360) επισημαίνουν ότι ο Άρατος δεν ήταν ο πρώτος που συνδύασε την αστρονομία με τη μετεωρολογία. Δεν παραγνωρίζουμε ότι η μετεωρολογία ήταν τμήμα της αστρονομίας, βλ. και H. Weinhold, ό.π., σ. 13 και 83.

[676] Σε συμφωνία με τον W.E. Gillespie, ό.π., σ. 38.

[677] Βλ. J. Evans, ό.π., σ. 201.

[678] Βλ. J. Brunschwig, "Proof Defined", στο M. Schofield (et alii), *Doubt and Dogmatism: Studies in Hellenistic Epistemology*, σσ. 125-160 [εδώ: 139 και σημ. 31]· R.J. Hankinson, "Stoicism and Medicine", στο B. Inwood, *The Cambridge Companion to the Stoics*, σσ. 295-309 [εδώ: 306-309].

[679] W.E. Gillespie, ό.π., σ. 33 και 37-38.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φυσικῶν φιλοσόφων δυνάμει[680], υποστηρίζει την εκμετάλλευση γραπτού κειμένου. Η πρώτη από τις δύο βέβαια αφορά τη γνωριμία του ποιητή με τον Ζήνωνα και δεν μπορεί να ταυτιστεί νοηματικά με τη δεύτερη[681]. Το γεγονός ότι και οι δύο απαντούν στη βιογραφική παράδοση του Αράτου δεν σημαίνει ότι το ρήμα, απομονωμένο από τα συμφραζόμενά του, χρησιμοποιείται με την ίδια σημασία.

Η έρευνα όμως έχει εστιάσει στην προσπάθεια ανασύνθεσης των προγνωστικών έργων που η παράδοση αποδίδει στους Αριστοτέλη και Θεόφραστο. Αυτά αποτέλεσαν τον βασικό κορμό των αράτειων προγνωστικών και παρείχαν στον ποιητή ένα υφολογικό μέτρο. Η επιμονή όμως στο ένα και μοναδικό πρότυπο είναι άτοπη· η περίπτωση του Δημοκρίτου[682] προσφέρει σαφές παράδειγμα: η ελληνική γραμματεία παρείχε ποικιλία ερεθισμάτων που αφορούσαν το φυσικό περιβάλλον. Ο ποιητής αξιοποίησε πηγές που δεν ήταν κατ' ανάγκην εξειδικευμένες, όπως εννοούνται τα έργα των προγνωστικών. Εξάλλου, τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Θεόφραστος παρέχουν σχετικά προγνωστικά σημεία σε ποικιλία άλλων έργων τους[683].

Ο περιορισμός της έρευνας στην προσπάθεια εντοπισμού μίας καθοριστικής πηγής υπακούει στην ερμηνευτική ανάγκη να προβληθεί στο τμήμα των προγνωστικών η μαρτυρία της παράδοσης σχετικά με την αστρονομία του ποιήματος: όπως και εκεί, μας επιβάλλει να υποθέσουμε ότι και στα προγνωστικά ο ποιητής ακολούθησε έναν συγκεκριμένον συγγραφέα. Η άποψη αυτή υποτιμά τις ικανότητες του Αράτου, αντίκειται όμως και στη λογική: το υλικό των προγνωστικών δεν μονοπωλείται από το υποτιθέμενο (αριστοτελικό ή θεοφράστειο) πρότυπο· επίσης, η παρατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος δεν περιορίζεται στα έργα μετεωρολογίας. Αντίθετα, αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο για τα έργα φυσικής ιστορίας (ζωολογίας-φυτολογίας), τα οποία ουδέποτε καταγράφονται στις πηγές των *Φαινομένων*[684]. Στο ποίημα απαντούν αναφορές σε είδη της ελλαδικής και

---

[680] Βλ. W.E. Gillespie, ό.π., σ. 33. Ο εν λόγω ερευνητής παραθέτει τη συγκεκριμένη φράση από τον 2ο *Βίο* σε λάθος μορφή: *ἐχρήσατο γὰρ τῇ τῶν κοσμικῶν* (sic) *φιλοσόφων δυνάμει*. Βλ. J. Martin, *Scholia*, σ. 13: *ἐχρήσατο γὰ τῇ τῶν φυσικῶν φιλοσόφων δυνάμει*. Για τη φράση αυτή και την υποτιθέμενη πατρότητά της βλ. παρακάτω, σσ. 485-486.

[681] Βλ. J. Martin (1998) I) I XXIII. Βλ. παραπάνω, σ. 48 σημ. 103.

[682] Βλ. παραπάνω, σ. 155 και 157.

[683] Αναφερόμαστε σε υλικό από τα αριστοτελικά *Προβλήματα*, το *Περὶ ζῴων ἱστοριῶν*, αλλά και το *Περὶ ἀνέμων* του Θεοφράστου. Για τον τρόπο που τα σχετικά εδάφια επηρέασαν τον συγγρ. του *Περὶ σημείων* βλ. W.E. Gillespie, ό.π., σσ. 25-26. Ας μην λησμονούμε επίσης ότι και τα *Μετεωρ.* του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου δεν είναι καθαυτό έργα προγνωστικής σημειολογίας: η στόχευσή τους είναι περισσότερο επιστημονική, υπό την έννοια ότι καλύπτουν ευρύτερη γκάμα φαινομένων (λ..χ. σεισμοί) και επιδιώκουν την ανάδειξη των αιτίων που τα προκαλούν. Για το πεδίο έρευνας της εν λόγω επιστήμης, όπως το προσδιορίζει ο ίδιος ο Αριστοτέλης, βλ. *Μετεωρ.* 338a26 κ.εξ. (κομήτες, διάττοντες αστέρες, άνεμοι, κεραυνοί, σεισμοί).

[684] Με εξαίρεση βέβαια το πρόσφατο υπόμνημα του J. Martin (1998) II, στο οποίο γίνονται ελάχιστες αναφορές και στα συγκεκριμένα κείμενα. Βλ. περισσότερα στη συνέχεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μεσογειακής πανίδας και χλωρίδας. Αν αντιβάλουμε τα σχετικά αποσπάσματα με εδάφια από τα έργα μετεωρολογίας των Αριστοτέλη και Θεοφράστου, διαπιστώνουμε ότι στα *Φαιν.* περιέχεται υλικό του οποίου η ύπαρξη δεν καλύπτεται από αυτά ούτε όμως και από τα σωζόμενα *Παραπήγματα*. Η ανάγνωση του ποιήματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Άρατος βασίστηκε και σε έργα φυσικής ιστορίας. Τέτοιου είδους έργα, ειδικά των περιπατητικών, περιείχαν υλικό λίγο ως πολύ κοινό. Δεν ήταν ασυνήθιστο ένας συγγραφέας να επαναλαμβάνει παρατηρήσεις και θέματα σε περισσότερα από ένα κείμενά του[685]. Προτείνουμε την υπόθεση ότι ο ποιητής εμπλούτισε το ποίημα με υλικό από γραμματειακά είδη, συγγενή με τα προγνωστικά[686].

Η πρότασή μας αφορά τα *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* και *Περὶ φυτῶν αἰτίων* του Θεοφράστου. Αυτά βρίσκονται από άποψη περιεχομένου και ύφους κοντά στα αράτεια προγνωστικά. Αντιπροσωπεύουν, επιπλέον, τη διδακτική παράδοση, όπως αυτή εξελίχθηκε από τον 5° αι. και εξής. Το διδακτικό τους ύφος, οι αποστροφές στο υποτιθέμενο δεύτερο πρόσωπο, οι τεχνικής φύσεως συμβουλές και η ορολογία, τα καθιστούν κατάλληλα ως πρότυπα για τον Άρατο. Είναι αυτονόητο ότι δεν περιέχονται προγνώσεις ανάλογες με εκείνες των *Φαιν.* και του *Περὶ σημείων*, για να αναφέρουμε μόνο τα έργα που σχετίζονται άμεσα με την παράδοση των περιπατητικών[687]. Συνεισφέρουν όμως με τεχνικό λεξιλόγιο και χαρακτηριστικές περιγραφές των ιδιοτήτων φυτών και ζώων[688].

Παράλληλα, στις κύριες πηγές του Αράτου καταγράφουμε και τον Ξενοφώντα. Ο ιστορικός αυτός συνέγραψε έργα που βρίσκονται σε άμεση σχέση με τη διδακτική παράδοση[689]. Στην έρευνά μας παρουσιάζει ενδιαφέρον ο *Οἰκονομικός*: στο έργο απαντά θεματολογία από τη φιλοσοφική γραμματεία, όπως τα έργα του Θεοφράστου. Η ορολογία

---

[685] Όπως λ.χ. το υλικό που εκθέτει ο Θεόφραστος στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* και το *Περὶ φυτῶν αἰτίων*. Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

[686] Ασφαλώς, αν ερωτηθεί κανείς ποια ήταν τελικά η πρόθεση του ποιητή (ποιητική ή φιλοσοφική), θα πρέπει να απαντήσει ότι σ' αυτήν συμφύρεται το επιστημονικό ενδιαφέρον με τις αισθητικές ανάγκες. Δύσκολα, κατά τη γνώμη μας, μπορεί να απομονώσει κανείς τα σχετικά θέματα ως ανήκοντα στην ποίηση ή τη φιλοσοφία. Πρβ. την άποψη της L. Taub, ό.π., σ. 10 (βλ. παραπάνω, σ. 160 και σημ. 666).

[687] Ο W.E. Gillespie (ό.π., σ. 27) δέχεται την περιπατητική επίδραση στο *Περὶ σημείων*, την αμφισβητεί όμως στην περίπτωση του Αράτου (βλ. σ. 36: "There is little indication of influence exerted by the Peripatetics upon Aratus"). Η άποψή του καθορίζεται βέβαια από την παγιωμένη «σταθερά» της έρευνας: ο Άρατος ήταν στωικός (βλ. σ. 37 και σημ. 48).

[688] Εφόσον αντικείμενο της παρούσης έρευνας δεν είναι η εξαντλητική αναζήτηση των επιστημονικών πηγών του Αράτου, περιοριζόμαστε σε ενδεικτικές αναφορές και δεν επιδιώκουμε την πλήρη καταγραφή του σχετικού υλικού.

[689] Βλ. και E. Pöhlmann, ό.π., σ. 838.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

που το συγκεκριμένο έργο μοιράζεται με ορισμένα από αυτά υπονοεί την ύπαρξη ενός «κοινού λογοτεχνικού χώρου», στα ίχνη του οποίου κινείται και ο Άρατος[690].

Ο Θεόφραστος συμπεριέλαβε στα συγκεκριμένα έργα υλικό από το σύνολο σχεδόν του ελληνικού χώρου της Μεσογείου –από τον κυρίως ελλαδικό και τις ακτές της Μικράς Ασίας, έως τις πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπως η Σικελία και η βόρεια Αφρική– αλλά και από περιοχές όπως η αραβική χερσόνησος και η Αίγυπτος. Αντίθετα, οι περιγραφές και οι παρατηρήσεις που περιέχονται στο *Περὶ σημείων* έχουν έντονο τοπικό χαρακτήρα: δίδεται ιδιαίτερη έμφαση σε προγνωστικά που λαμβάνονται κατά κύριον λόγο από την Αττική[691]. Στα δύο έργα φυτολογίας που εξετάζουμε απαντούν αναφορές σε περιοχές ή είδη δέντρων από την Κιλικία[692], ευρύτερο τόπο καταγωγής του Αράτου. Αναφέρονται ακόμη και οι Σόλοι, ιδιαίτερη πατρίδα του ποιητή και ο ποταμός Πίναρος[693]. Είναι βέβαιο ότι το γεγονός θα κέντριζε το ενδιαφέρον του Σολέα.

Σε πολλά σημεία τα έργα φυτικής ιστορίας του Θεοφράστου κινούνται, από την άποψη του περιεχομένου, στην ίδια γραμμή σκέψης με τον Ησίοδο. Η ίδια παρατήρηση, ενδεχομένως με ακόμη μεγαλύτερη ισχύ, καλύπτει και κάποια από τα έργα του Ξενοφώντα. Επανέρχεται έτσι στο προσκήνιο η σχέση του διδακτικού έπους με την φιλοσοφική πεζογραφία του 5ου και 4ου αι. και διαπιστώνεται ότι στη σκέψη του φιλοσόφου πολλά από τα θέματα της διδακτικής παράδοσης που αφορούν τη γεωργία επαληθεύονται και επικυρώνονται. Ως αποτέλεσμα, δυσχεραίνεται η ορθή εκτίμηση των πραγματικών πηγών του Αράτου. Για πολλά θέματα ο Ησίοδος θα μπορούσε πράγματι να αποτελεί τη μοναδική πηγή. Η διαπίστωση παύει όμως να είναι αυτονόητη, αν συνδυάσουμε με την ανάγνωση του ποιήματος τις περιγραφές του Θεοφράστου και κάποτε του Ξενοφώντα. Συχνά, διαπιστώνεται ότι συγκεκριμένες λεξιλογικές χρήσεις στο ποίημα έχουν πλασθεί με βάση την ορολογία του πρώτου· άλλοτε, αναφορές σε τεχνικά θέματα, μολονότι προϋποθέτουν τον Ησίοδο, φαίνεται να έχουν φιλτραριστεί από τους περιπατητικούς[694]. Το τεχνικό υλικό

---

[690] Η επίδραση του Ξενοφώντα επεκτείνεται, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, και σε θέματα κοσμολογικού και θεολογικού ενδιαφέροντος. Βλ. παρακάτω, σσ. 207-216 και 233-240.

[691] Ερμηνεύουμε τη συγκεκριμένη πρακτική ως επινόηση του συγγρ., προκειμένου να δημιουργήσει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι ο ίδιος ανήκει στην περιπατητική παράδοση και έζησε στην Αθήνα. Τούτο θα δημιουργούσε επιπλέον την επίφαση ότι προηγείται του Αράτου. Για τα «αθηναϊκά» στοιχεία του *Περὶ σημείων* βλ. P. Cronin, ό.π., σ. 311.

[692] *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 2.2.7-10, 2.2.10, 3.2.6, 4.5.5, 4.8.8, 8.2.9, 8.8.2, *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.9.2, 2.13.4, 2.14.2, 5.3.3, 6.18.6 κ.α. Αναφορές στην Κιλικία απαντούν σποραδικά και σε αποσπάσματα άλλων έργων.

[693] Βλ. *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.9.2 και *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 2.2.10. Ο Θεόφραστος αναφέρεται στην τοπική ποικιλία ροδιάς. Δεν παραλείπει ακόμη να αναφέρει το ιστορικό περιστατικό της μάχης ενάντια στον Δαρείο.

[694] Βλ. στη συνέχεια, ειδικά την περίπτωση των όρων *γυρῶσαι* (στ. 9) και την αναφορά σε τρία οργώματα (1051-1063) που ανάγεται τόσο στον Ησίοδο όσο και τον Θεόφραστο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αποτελούσε παράγοντα στην επιτυχία του ποιήματος και είναι εύλογη η υπόθεση ότι ο Άρατος στράφηκε σε εξειδικευμένα εγχειρίδια, προκειμένου να εμπλουτίσει τις περιγραφές του[695].

Το προοίμιο των *Φαιν.* προσφέρει τα στοιχεία που στηρίζουν την άποψή μας, μολονότι είναι εκείνο το τμήμα του ποιήματος που δύσκολα θα συνδύαζε κανείς με την τεχνική γραμματεία[696]. Εδώ περιέχονται, ως γνωστόν, η αρεταλογία του θεού και γίνονται υπαινικτικές αναφορές στην προγενέστερη μυθολογική και φιλοσοφική παράδοση[697]. Στο συγκεκριμένο τμήμα ο ποιητής εισηγείται, επιπλέον, με συντομία και σαφήνεια το θέμα του. Οι αναφορές στην προνοητική δράση του Δία[698] φαίνονται στέρεα δομημένες πάνω στην προγενέστερη υμνητική παράδοση[699]· παράλληλα, ο ποιητής αποδίδει στον θεό ιδιότητες του θεού της φιλοσοφίας, όπως περιγράφηκαν στην ελληνική σκέψη από τον 5ο αι. και εξής (*Φαιν.* 5-13)[700]:

> [...] *ὁ δ' ἥπιος ἀνθρώποισι*
> *δεξιὰ σημαίνει, λαοὺς δ' ἐπὶ ἔργον ἐγείρει*
> *μιμνήσκων βιότοιο, λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη*
> *βουσί τε καὶ μακέλῃσι, λέγει δ' ὅτε δεξιαὶ ὧραι*
> *καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι.*
> *αὐτὸς γὰρ τά γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν,*
> *ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν*
> *ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν*
> *ἀνδράσιν ὡράων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.*

Στο απόσπασμα απαντούν η θεματολογία των ησιόδειων *Ἔργων* αλλά και ορολογία από εδάφια του Θεοφράστου. Στην περίπτωση του δεύτερου συγγραφέα είναι χαρακτηριστική, και ενίοτε εμφατική, η επανάληψη των όρων *σημεῖον-σημαίνειν* και *τεκμήριον*, σε βαθμό

---

[695] Δεν είναι βέβαια δυνατόν να συμπεράνουμε αν στην εποχή του ποιητή υπήρχαν εγχειρίδια όρων, όπως σε μεταγενέστερες περιόδους. Είναι ενδιαφέρον το παράδειγμα που παρέχει ο Πολυδεύκης στο *Ὀνομαστικόν*: στο συγκεκριμένο έργο περιέχονται συλλογές ονομάτων και τεχνικών όρων για τα είδη του εδάφους και τις εφαρμοζόμενες τεχνικές εκμετάλλευσης (*Ὀνομ.* 1.221-1.229 Bethe), τα φυτά και τα δέντρα (1.230-1.244 Bethe), τα αγροτικά εργαλεία (1.245-1.255 Bethe) και τα αγροτικά σκεύη (10.128-10.131Bethe). Ενδεχομένως, ο Πολυδεύκης αξιοποίησε τον *Ἀρχιτεκτονικὸ* του Ερατοσθένη, έργο για το οποίο βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 193.

[696] Πολύ ορθά όμως ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 6) παρατηρεί (αναφορικά με το προοίμιο κατά την ελληνιστική περίοδο): "Diese Entwicklung erreichte ihren Höhepunkt in der Zeit des Hellenismus, als das Proömium eine solche formale Vollkommenheit und poetologische Reflexion aufwies wie nie zuvor".

[697] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 42-45, 52-55 και 61-109.

[698] Χρησιμοποιούμε τον χαρακτηρισμό «προνοητική δράση» συμβατικά, εφόσον –όπως έχουμε υποστηρίξει (βλ. παραπάνω, σσ. 42-45 και 52-55)– είμαστε αντίθετοι στην ταύτιση της φιλοσοφικής οπτικής του Αράτου με εκείνη των στωικών. Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 200-256.

[699] Βλ. παραπάνω, σσ. 53-54 και τη σημ. 132.

[700] Βλ. για περισσότερα παρακάτω, σσ. 200-256.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

που η παράθεση σχετικών παραδειγμάτων θα καταντούσε κουραστική. Ο όρος είναι, θα λέγαμε, εγγενής και θεμελιώδης στη φιλοσοφική πεζογραφία. Η εμφατική του χρήση από τον φιλόσοφο προειδοποιεί για τη σημασία των έργων του ως πηγών αλλά και την ορθή αποτίμηση της χρήσης του από τον Άρατο[701].

Η μεταγενέστερη έμμεση παράδοση των *Φαιν.*, και ειδικά τα αρχαία Σχόλια, προβληματίστηκε από τη χρήση κάποιων όρων. Η διαπίστωση αφορά και το προοίμιο, στο οποίο απαντούν όροι μάλλον ανοίκειοι στην υμνητική παράδοση και το διδακτικό έπος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του στ. 9, στον οποίο ο ποιητής συνοψίζει τις αγροτικές δραστηριότητες. Είναι για μας φανερό ότι παρήγαγε τον όρο *γυρῶσαι* από τη λέξη *γῦρος* του Θεοφράστου και όχι το ομηρικό επίθετο *γυρός* (τ 246). Η δεύτερη λέξη χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγραφεί κάτι το καμπύλο[702]· αντίθετα, η χρήση του *γῦρος* στον Θεόφραστο αφορά πάντα την κατασκευή κυκλικών καναλιών ή τάφρων γύρω από τα δέντρα ή τη διάνοιξη ορύγματος στο οποίο τίθενται τα νέα φυτά. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, τα συμφραζόμενα καθιστούν βέβαιο το ότι ο Άρατος εμπνεύστηκε από τη χρήση του όρου στον Θεόφραστο προκειμένου να πλάσει το ρήμα. Δεν αποκλείεται όμως και η ύπαρξη σχετικού τύπου στη λαϊκή παράδοση[703].

Επικαλούμαστε σχετικά παραδείγματα από το *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 2.5.1.1-10· Εδώ παρέχονται συμβουλές φύτευσης και απαντά τεχνική ορολογία που επανέρχεται στα *Φαιν.*:

> *ἐπεὶ δὲ καὶ αἱ ἐργασίαι καὶ αἱ θεραπεῖαι μεγάλα συμβάλλονται, καὶ ἔτι πρότερον αἱ φυτεῖαι καὶ ποιοῦσι μεγάλας διαφοράς, λεκτέον καὶ περὶ τούτων. καὶ πρῶτον περὶ τῶν φυτειῶν. αἱ μὲν οὖν ὧραι πρότερον εἴρηνται καθ' ἃς δεῖ [...]· τοὺς δὲ γύρους προορύττειν ὡς πλείστου χρόνου καὶ βαθυτέρους αἰεὶ καὶ τοῖς ἐπιπολαιορριζοτέροις.*

Το συγκεκριμένο εδάφιο αποδεικνύει την ύπαρξη «θεματικής κατηγορίας» που αφορά τις *φυτεῖες*. Είναι με αυτό το υλικό που πρέπει να παραβληθεί η ορολογία που χρησιμοποιεί ο

---

[701] Για τον όρο *σημεῖον* βλ. παρακάτω, σσ. 208-209, 228-229, 265-269.

[702] Βλ. Ψ.-Ζωναράς *Λεξικόν* 458.19 Tittmann· *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 243.55 Gaisford· *Σούδα* γ 510 και 511 Adler· D.A. Kidd (1997), σ. 168.

[703] Στο συγκεκριμένο συμπέρασμα οδηγεί η παρουσία του τύπου «γυρκάζω» της κυπριακής διαλέκτου, βλ. Κ.Γ. Γιαγκουλλής, *Μικρός ερμηνευτικός και ετυμολογικός θησαυρός της Κυπριακής διαλέκτου (Από το δέκατο τρίτο αιώνα μέχρι σήμερα)*, [Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών, αρ. 58], Λευκωσία 1997, σ. 80: λ. γυρκάζω: «[γυράζω < γύρος + κατάλ. –άζω] ανοίγω με αλέτρι αυλακιές γύρω από το χωράφι, για να μην το πατούν τα ζώα, περιτριγυρίζω, περικυκλώνω [...]». Πρβ. τις ερμηνείες που προσφέρουν το *Μέγα Ἐτυμολογικὸν* και τα Σχόλια στον Άρατο στο κυρίως κείμενό μας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ · ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ποιητής στο προοίμιο, αλλά και άλλα σημεία του ποιήματος. Οι τεχνικοί όροι[704] που έθεσε εκεί ο ποιητής δυσκόλεψαν τους ερμηνευτές του και προκάλεσαν σχετική σύγχυση. Το *Μέγα Ἐτυμολογικόν*, λ. *γυρῶσαι* (σ. 243.58-244.3 Gaisford)[705] περιγράφει τη χρήση στον Άρατο[706] προσφέροντας κάποιες πιθανές εναλλακτικές ερμηνείες: *Ἄρατος «καὶ φυτὰ γυρῶσαι». σημαίνει τὸ φιαλῶσαι καὶ περιφράξαι, ἢ βόθρον ὀρύξαι, ἐν ᾧ τὰ φυτὰ κατατίθενται.* Είναι φανερό ότι η ερμηνευτική παράδοση που επικαλείται είναι στην ίδια κατεύθυνση με τα Σχόλια στον Άρατο (MQDΔVAS) 9: *καλῶς περισκάψαι. τὰ γὰρ φυτὰ λαμβάνει κύκλῳ τὴν γῆν περὶ τὴν ἐπιφάνειαν πρὸς τὸ μὴ ψύχεσθαι* [...] *ἢ γυρῶσαι, τουτέστι κύκλῳ τῶν φυτῶν γῆν σωρεῦσαι*[707]. Είναι φανερό ότι τόσο το εν λόγω βυζαντινό λεξικό όσο και ο σχολιαστής αντιλαμβάνονται τη χρήση του όρου με βάση τις τεχνικές περιγραφές του Θεοφράστου. Η ποικιλία των ερμηνευμάτων αποδεικνύει ότι υπήρχαν πολλοί –εκ πρώτης όψεως σωστοί– τρόποι ερμηνείας.

Οι μαρτυρίες του λεξικού και των Σχολίων δείχνουν ότι το *γυρῶσαι* μπορούσε να περιγράφει μία ποικιλία δραστηριοτήτων. Η παραγωγή του από τον τύπο *γῦρος* του Θεοφράστου συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η μεταγενέστερη παράδοση σφάλλει: ο αράτειος όρος φαίνεται να περιγράφει την τοποθέτηση σε *γύρους*, δηλ. τη φύτευση. Ο ποιητής, επομένως, πρέπει λογικά να αναφέρεται στις περιγραφές του Θεοφράστου. Η μεταγενέστερη χρήση του όρου δεν μπορεί να μας διαφωτίσει· οι μαρτυρίες διχάζονται: ο επιστολογράφος Αλκίφρων (2ος μ.Χ. αι.) αναφέρεται στους *γύρους* με τρόπο που υπενθυμίζει την ερμηνευτική παράδοση του Αράτου (*Ἐπιστολὴ* 2.10.1.2 Schepers): *ἐγὼ μὲν ἥκοντος τοῦ καιροῦ γύρους περισκάψας καὶ ἐμβαθύνας* [...][708]· αντίθετα, ο Μάξιμος, στο αστρολογικού περιεχομένου έργο *Περὶ καταρχῶν* 10.499-500 Ludwich, περιγράφει καθαρά τη φύτευση σε λάκκους: [...] *σὺ δέ κ' ἐν νειοῖσι βάλοιο / σπέρματα θαρσαλέως, θεῖναί τ' ἐνὶ κλήματα γύροις*[709]. Η συνδυαστική αναφορά στη σπορά και

---

[704] Ως τεχνικόν όρο αντιλαμβάνεται το *γυρόω* και ο A.W. James (ό.π., σσ. 36-37), χωρίς όμως να εντοπίζει κάποια πηγή έμπνευσης.

[705] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 168 (στ. 9) και J. Martin (1998) II 147.

[706] Ο συντάκτης του λεξικού έχει συγχύσει λίγο τα πράγματα στο προηγούμενο λήμμα (*γυρός*): ένα από τα ερμηνεύματα (*καὶ βόθρος*) αναφέρεται φανερά στο θεοφράστειο *γῦρος* και όχι το συγκεκριμένο ομηρικό επίθετο.

[707] J. Martin, *Scholia*, σσ. 53-54. Τα Σχόλια στον Άρατο Vat. 191 (J. Martin, *Scholia*, σ. 54) αντλούν στο σημείο αυτό πιο άμεσα από την ομηρική παράδοση: *γυρῶσαι: κύκλῳ περισκάψαι. πᾶν γὰρ τὸ κυκλοτερὲς γυρόν. «γυρὸς ἐν ὤμοισιν».*

[708] J. Martin (1998) II 147 (ο Martin παραθέτει «[...] *ἥκοντος τοῦ καίρου*» [προφανές τυπογραφικό σφάλμα]).

[709] Βλ. A.W. James, ό.π., σ. 37. Βλ. επίσης Μάξιμος *Περὶ καταρχῶν* 10.459-460 Ludwich: *ἢ γύροις ἔνι κλῆμα Μεθυμναίου λελίησαι / κατθέμεναι* [...], 10.481 Ludwich: *κήπους δ' εὐθαλέας τεύξεις καὶ γῦρον ὀρύξεις*, 10.525 Ludwich: *εὖ δὲ καὶ ἐν γύροις ὑποδέξεαι ἔρνεα καλά.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

την τοποθέτηση των φυτών[710] σε *γύρους* καθιστά βέβαιο ότι ο Μάξιμος μιμείται τον Άρατο, εφόσον και ο ποιητής συνδυάζει σε έναν στίχο, και με την ίδια ορολογία, τις έννοιες (*καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι*).

Τη λύση στο πρόβλημα προσφέρει ο Ξενοφών στον *Οἰκονομικό* 19.6-12. Στα συγκεκριμένα εδάφια ο ιστορικός περιγράφει οδηγίες φύτευσης σε ορύγματα (*βόθρους*)[711], ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους στο οποίο θα πραγματοποιηθούν οι γεωργικές εργασίες. Δεν χρησιμοποιεί τη χαρακτηριστική λέξη *γῦρος* ούτε παράγωγό της, όπως ο Άρατος. Επιπλέον, η αναφορά του έχει να κάνει με τη φύτευση κλημάτων[712], κάτι που αναπόφευκτα θυμίζει τη χρήση του όρου στον Μάξιμο, ο οποίος φαίνεται καταρχάς να δικαιώνεται. Στην έκταση του εν λόγω αποσπάσματος ο Ξενοφών παρέχει συμβουλές οι οποίες βρίσκονται σε φανερή αντιστοιχία με ανάλογο υλικό από τα έργα φυτολογίας του Θεοφράστου. Οι αναφορές στην ποιότητα του εδάφους θυμίζουν τους αράτειους στίχους (7-9) [...] *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη / βουσί τε καὶ μακέλῃσι, λέγει δ' ὅτε δεξιαὶ ὧραι / καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι*. Στα έργα τόσο του Ξενοφώντα όσο και του Θεοφράστου οι συμβουλές για την κατάλληλη περίοδο γεωργικών εργασιών εξαρτώνται πάντα από την ποιότητα του εδάφους:

> *τί δέ, ἔφη, ξηροτέραν καὶ ὑγροτέραν γιγνώσκεις ὁρῶν;* [...] *πότερα οὖν, ἔφη, ἐν τῇ ξηρᾷ ἂν βαθὺν ὀρύττοις βόθρον τῷ φυτῷ ἢ ἐν τῇ ὑγρᾷ;* [...] *οὐκοῦν ἐπειδὰν ὀρωρυγμένοι ὦσιν οἱ βόθροι, ὁπηνίκα δεῖ τιθέναι ἑκάτερα τὰ φυτὰ ἤδη εἶδες;* [...] *πότερα δὲ ὅλον τὸ κλῆμα ὀρθὸν τιθεὶς πρὸς τὸν οὐρανὸν βλέπον ἠγῇ μᾶλλον ἂν ῥιζοῦσθαι αὐτὸ ἢ καὶ πλάγιόν τι ὑπὸ τῇ ὑποβεβλημένῃ γῇ θείης ἄν, ὥστε κεῖσθαι ὥσπερ γάμμα ὕπτιον;* [...] *κατὰ ταὐτὰ τοίνυν, ἔφη, καὶ περὶ τούτων γιγνώσκων ἐμοὶ τυγχάνεις. ἐπαμήσαιο δ' ἂν μόνον, ἔφη, τὴν γῆν, ἢ καὶ σάξαις ἂν εὖ μάλα περὶ τὸ φυτὸν; σάττοιμ' ἄν, ἔφην, νὴ Δί' ἐγώ. εἰ μὲν γὰρ μὴ σεσαγμένον εἴη, ὑπὸ μὲν τοῦ ὕδατος εὖ οἶδ' ὅτι πηλὸς ἂν γίγνοιτο ἡ ἄσακτος γῆ, ὑπὸ δὲ τοῦ ἡλίου ξηρὰ μέχρι βυθοῦ,* [...] *καὶ περὶ ἀμπέλων ἄρα σύγε, ἔφη, φυτείας, ὦ Σώκρατες, τὰ αὐτὰ ἐμοὶ πάντα γιγνώσκων τυγχάνεις.*

---

[710] Ο Μάξιμος αναφέρεται βέβαια σε «*κλήματα*»· δεδομένου ότι μιμείται τον Άρατο, δικαιολογείται η υπόθεση ότι το «*κλήματα*» αντιστοιχεί στο αράτειο «*φυτά*». Ενδέχεται, πράγματι, το «*γυρῶσαι*» να είναι τεχνικός όρος της αμπελοκαλλιέργειας, πρβ. Πολυδεύκης *Ὀνομαστικὸν* 1.224 Bethe: *ἐρεῖς δὲ ἄμπελον τεμεῖν, γυρῶσαι,* [...]. Μολονότι είναι πιθανό το ότι ο Άρατος εννοεί έτσι τον όρο, η ανάγκη καθολικότητας που επιβάλλει το προοίμιο συμβουλεύει ενάντια στην εν λόγω υπόθεση. Ο ποιητής αναφέρεται αόριστα στη διαδικασία σποράς και φύτευσης, η οποία περικλείει το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας των αγροτών. Βλ. όμως στη συνέχεια. Για τον Μάξιμο ως μιμητή του Αράτου βλ. τις σύντομες παρατηρήσεις του J. Almirall (1996), σ. 65 και παρακάτω, σσ. 399-400 σημ. 270 (όπου και αναφορές στον αστρολόγο Μανέθωνα)· στην ανάδειξη της επίδρασης των *Φαιν.* στο έργο του Μαξίμου προηγήθηκε (ενδεικτικά πάντα) ο E. Maas (*Aratea*, σ. 251 σημ. 3). Ο Θεόφραστος πάντως στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 2.5.1.1-10, που παραθέσαμε παραπάνω, αναφέρεται γενικά σε *φυτά*. Η αναφορά στην *ἄμπελο* στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 2.5.3 αφορά διαφορετικής φύσεως πληροφορίες.

[711] Πρβ. Ψ.-Ζωναράς β 395.19 Tittmann: *βόθρος· ὄρυγμα, λάκκος.*

[712] Πρβ. και [Κασσιανός Βάσσος] *Γεωπονικά* 2.46.4 Beckh. Ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τον όρο *βόθρος* και στο 19.13.4, αναφορικά με τη φύτευση ελαιόδεντρων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Με βάση τις περιγραφές του Ξενοφώντα, η πιθανότητα να υπαινίσσεται ο Άρατος την αμπελοκαλλιέργεια ενισχύεται. Θεωρούμε όμως ότι ο ποιητής θα απέφευγε στο προοίμιο του έργου του να περιορίσει το θέμα σε συγκεκριμένο είδος φυτού, ενώ χρειαζόταν μία καθολικότερη αναφορά που να περιλαμβάνει το σύνολο των φυτών[713]. Ιδιαίτερη σημασία όμως έχει η αναφορά του Ξενοφώντα στη συσώρευση χώματος γύρω από τη ρίζα του νέου φυτού (*σάξαις ἂν εὖ μάλα περὶ τὸ φυτὸν; σάττοιμ' ἄν*), προκειμένου να το προφυλάξει ο γεωργός από τις καιρικές συνθήκες. Φαίνεται ότι η ερμηνευτική παράδοση των Σχολίων βρίσκεται ενδεχομένως στον σωστό δρόμο, όταν επιμένει στο ίδιο ακριβώς θέμα (*τὰ γὰρ φυτὰ λαμβάνει κύκλῳ τὴν γῆν περὶ τὴν ἐπιφάνειαν πρὸς τὸ μὴ ψύχεσθαι* [...] *ἢ γυρῶσαι, τουτέστι κύκλῳ τῶν φυτῶν γῆν σωρεῦσαι*)[714]. Τα Σχόλια έχουν ενδεχομένως εδώ σχέση με το κείμενο του ιστορικού. Όσον αφορά τις πηγές του ποιητή, νομιμοποιούμαστε ενδεχομένως να συμπεράνουμε ότι είχε υπόψη του και τα δύο κείμενα: άντλησε τεχνική ορολογία από τον Θεόφραστο, αλλά, παράλληλα, φαίνεται ότι γνώριζε και τις περιγραφές του Ξενοφώντα. Είναι, επομένως, πιθανό το ότι ο όρος *γυρῶσαι* περιγράφει το σύνολο της διαδικασίας φύτευσης: την τοποθέτηση του φυτού σε λάκκο και την επακόλουθη τοποθέτηση του χώματος κυκλικά γύρω του, πρακτική που ολοκληρώνει τη διαδικασία και σήμερα. Έτσι, αν ο ποιητής θέλησε να περιγράψει με τον στ. 9 των *Φαιν.* το σύνολο της διαδικασίας, το ρήμα *γυρῶσαι* ήταν κατάλληλο να περιγράψει δύο πράγματα: (α) τη φύτευση δενδρυλλίων και τη σπορά και (β) την περιποίηση φυτών που ήδη υπάρχουν και τη σπορά. Είναι γνωστό ότι συγκεκριμένα φυτά έχουν ανάγκη από ετήσια περιποίηση.

Τα παραπάνω μας οδηγούν στο β΄ ημιστίχιο του στ. 9 των *Φαιν.*: ο ποιητής έθεσε εδώ τον πρωτότυπο συνδυασμό των λέξεων *σπέρμα* και *βάλλω*. Ο εν λόγω συνδυασμός δεν απαντά στον Ησίοδο, αλλά (στη ρηματική μορφή των δύο λέξεων) στον Θεόφραστο (*Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 8.6.1.1-2): *σπείρειν δὲ ξυμφέρει πάντα μάλιστα ἐν τοῖς ὡραίοις ἀρότοις· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν ξηρᾷ τινες καταβάλλουσι* [...]. *δοκεῖ γὰρ ὡς ἐπὶ πᾶν ὁ πρῶτος ἄροτος ἀμείνων εἶναι,* [...], και τον Ξενοφώντα (*Οἰκονομικὸς* 17.10.4):

---

[713] Βλ. όμως τη σημ. 710. Η ταύτιση σε μεταγενέστερες περιόδους του *γυρῶσαι* με την αμπελοκαλλιέργεια είναι πιθανόν να οφείλεται στη συμβολή του Αράτου. Όπως είδαμε, ο Ξενοφών δεν χρησιμοποιεί τον όρο· η ομοιότητα των περιγραφών του όμως με εκείνες του Αράτου καθιστούν εύλογο το συμπέρασμα ότι η σχέση των κειμένων διαγνώστηκε υποβοηθώντας στη σύνδεση του *γυρῶσαι* με τη φύτευση των κλημάτων.

[714] Αξίζει να παραβάλλουμε και πάλι την ερμηνεία του διαλεκτικού κυπριακού τύπου «γυρκάζω» (βλ. παραπάνω, σημ. 703), ο οποίος περιγράφει τη διαδικασία περιποίησης του χωραφιού ή ακόμη και ήδη φυτευμένων δέντρων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐμβαλὼν τὸ σπέρμα τῇ γῇ)[715]. Ο Άρατος προσεγγίζει και πάλι περισσότερο τον Ξενοφώντα· θεωρούμε όμως ότι τα συμφραζόμενα, στα οποία επισημαίνεται η έννοια του κατάλληλου καιρού (*ἐν τοῖς ὡραίοις ἀρότοις*), οδηγούν στον Θεόφραστο ως πηγή[716].

Πράγματι, ο φιλόσοφος συνδύασε ενίοτε σε εδάφια του έργου του τις πρακτικές συμβουλές φύτευσης με τις συμβουλές που αφορούν την κατάλληλη χρονική περίοδο εκτέλεσης των εν λόγω εργασιών. Η έννοια του κατάλληλου καιρού, της *ὥρας*, είναι ένα επιπλέον χαρακτηριστικό του προοιμίου: ο ποιητής αποδίδει στον Δία την παροχή των κατάλληλων ωρών προκειμένου τα έργα να έχουν αποτέλεσμα (*Φαιν.* 7-9): *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη / βουσί τε καὶ μακέλῃσι, λέγει δ' ὅτε δεξιαὶ ὧραι / καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι*· λίγο μετά, ολοκληρώνοντας την αρεταλογία του θεού, ο ποιητής επισημαίνει την προνοητική τοποθέτηση και σχηματοποίηση των αστερισμών στον ουρανό και τον καθορισμό της κίνησης εκείνων με βάση τους οποίους προγραμματίζονται οι γεωργικές δραστηριότητες: (*Φαιν.* 11-13): [...] *ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν / ἀνδράσιν ὡράων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.* Η έννοια της *ὥρας* είναι σύμφυτη με τη μετεωρολογική γραμματεία: επαναλαμβάνεται, επιπλέον, σταθερά στις λεγόμενες αστρομετεωρολογικές προβλέψεις. Για τον συγκεκριμένο λόγο διατηρήθηκε και στην φιλοσοφική πεζογραφία. Δεν πρέπει, συνεπώς, να εκπλήσσει η παρουσία των συγκεκριμένων αναφορών στον Θεόφραστο: στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* απαντά σχετικό υλικό για τις κατάλληλες αγροτικές δραστηριότητες· οι συμβουλές αυτού του είδους περιέχονται μάλιστα σε συμφραζόμενα τεχνικής ορολογίας, που επανέρχεται στο προοίμιο του ποιήματος. Σε κάθε περίπτωση, η περιγραφή του *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.4.1.1-3.4.2.8[717], όπου απαντούν και οδηγίες καθορισμού του γεωργικού ημερολογίου με βάση την ανατολή και δύση συγκεκριμένων αστέρων, φρονούμε ότι απηχεί το πνεύμα των *Φαιν.*:

> *Ἐπεὶ δὲ ὑπόκειται τὴν γῆν ἔνικμόν τε δεῖν καὶ εὐδίοδον εἶναι ταῖς ῥίζαις ὅπως εὐμήκεις καὶ παχεῖαι καὶ ἰσχυραὶ γίνωνται διὰ ταῦτα δεῖ τοὺς γύρους προορύττειν ἐκ πολλῶν μάλιστα δὲ ἐνιαυτῷ πρότερον ὅπως ἡ γῆ καὶ ἡλιωθῇ καὶ χειμασθῇ καθ' ἑκατέραν τὴν ὥραν.* [...] *ἔνιοι δὲ καὶ διορίζουσι τοὺς*

[715] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 168 (στ. 9). Πρβ. επίσης το εδάφιο *Οἰκονομικὸς* 17.11.3. Θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε τη συμβολή του Ξενοφώντα και σε άλλα σημεία. Για τον συνδυασμό των συγκεκριμένων όρων πρβ. Πολυδεύκης *Ὀνομαστικὸν* 1.223.2-4 Bethe: [...] *ἀρόσαι, σπεῖραι, ἐπιδραξάμενον βαλεῖν τὴν γῆν τῷ σπέρματι. ἐπισπορία δέ ἐστιν, ὅταν τις εἰς ταὐτὸ σπέρμα σπέρμα τι ἐπεμβάλῃ.*

[716] Θεωρούμε ότι ο ο Θεόφραστος προσεγγίζει γενικότερα το ύφος του ησιόδειου κειμένου, βλ. συγκεκριμένα τις περιγραφές του διδακτικού ποιητή στα *Έργα* 448-492.

[717] Πρβ. επιπλέον τα χωρία *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.6.2.1-9, 3.12.3.

χρόνους· ἀπὸ γὰρ τροπῶν θερινῶν μέχρι ἀρκτούρου· τότε γὰρ τήν τε γῆν διαχεῖσθαι μάλιστα καὶ τὴν ἔξω καὶ τὴν ἐν τοῖς γύροις καὶ βλαστάνειν ὅλως οὐδὲν. φυτεύουσι δὲ τὴν μετοπωρινὴν φυτείαν μετὰ πλειάδος δύσιν δεξάμενοι τὸ ἐπὶ τῷ ἄστρῳ ὕδωρ ὅπως ἔνικμος ἡ γῆ γενομένη παρέχῃ τροφήν. καὶ τοὺς γύρους οὐκ εὐθὺς συμπληροῦσιν ὅπως ῥιζωθῇ τὰ κάτω πρότερον [...] *διὰ τοῦτο τοὺς γύρους οὐκ ἰσοβαθεῖς ὀρύττουσιν (ἀλλὰ βαθυτέρους)* [...].

Η ανάγνωση όμως του παραπάνω χωρίου αποδεικνύει την άμεση επαφή της σκέψης του Θεοφράστου με τις βασικές αρχές της διδακτικής παράδοσης: έχει επισημανθεί ότι το θέμα της *ὥρας* αποτελεί καθοριστικό άξονα των ησιόδειων *Ἔργων*[718]. Ο Ησίοδος έθεσε στα *Ἔργα* 414-617 πληροφορίες για την κατάλληλη εποχή των γεωργικών εργασιών[719]. Το συγκεκριμένο τμήμα του έργου του αποτελεί στην ουσία τον συνδετικό κρίκο των όσων προηγούνται, με τα επόμενα (618-694) που αφορούν τη ναυτιλία[720]. Στο ενδιάμεσο αυτό τμήμα κανει αισθητή την παρουσία της η αστρομετεωρολογία, η αρχαία επιστήμη που βασιζόταν στις ανατολές και δύσεις συγκεκριμένων άστρων, τις τροπές, τις ισημερίες, προκειμένου να προγραμματιστούν βασικές δραστηριότητες και να συναχθούν υποτυπώδη συμπεράσματα για τις καιρικές μεταβολές.

Όσον αφορά τη φράση *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη*, αυτή φαίνεται ότι προβλημάτισε ορισμένους από τους ερμηνευτές του Αράτου: σύμφωνα με τα Σχόλια στον Άρατο (MQDΔVA) 7, ο Ασκληπιάδης ο Μυρλεανός[721] πρότεινε την αντικατάσταση του *ἀρίστη* με το *ἀροστή*, ότι δηλ. η γη είναι κατάλληλη για όργωμα. Η πρόταση οδηγεί σε νοηματικό πλεονασμό, εφόσον η έννοια του οργώματος υπονοείται από το «*βουσί τε καὶ μακέλῃσι*» που ακολουθεί[722]. Ο αναγνώστης εύκολα αντιλαμβάνεται, επομένως, ότι ο ποιητής αναφέρεται στην κατάλληλη περίοδο κατά την οποία η γη είναι ιδανική για όργωμα και σκάψιμο και πρέπει να φροντίσει κανείς τα φυτά[723]. Ως γνωστόν, ο Ησίοδος

---

[718] Κυρίαρχο, μαζί με τα θέματα της δικαιοσύνης και της γεωργίας, βλ. σχετικά A. Lardinois, "How the Days fit the Works in Hesiod's *Works and Days*", *AJPh* 119 (1998) 319-336 [εδώ: 324]· P. Mazon, *Hésiod: Théogonie, Les Traveux et les Jours, Le Bouclier*, (Guillaume Budé) Paris 1928, σ. 71· το θέμα του κατάλληλου καιρού προσέθεσε ο B.A. van Groningen, *La composition littéraire archaïque grecque*, [Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, n.r. 65.2], (Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij) Amsterdam 1958, σ. 297.

[719] Βλ. M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, (Clarendon Press) Oxford 1978, σ. 53 κ.εξξ.

[720] M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σ. 55 και 313 κ.εξξ.

[721] Βλ. παρακάτω, σ. 377 και γενικά για τη συμβολή του στην επιβίωση των *Φαιν.* στις σσ. 375-397 .

[722] Η συγκεκριμένη ομάδα σχολίων απορρίπτει την πρόταση του Ασκληπιάδη με το επιχείρημα ότι η μάκελλα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για άροση, αλλά για σκάψιμο (*οὐκ ἀροστή, ὡς Ἀσκληπιάδης· οὐ γὰρ δύναται μακέλλῃ βῶλος ἀροῦσθαι, ἀλλὰ σκάπτεσθαι*). Από τα Σχόλια Vat. 191 φαίνεται ότι η πρόταση του Ασκληπιάδη είχε περάσει σε κάποια αντίγραφα: *γράφεται καὶ ἀροστή, ἢ ἀροσίμη* [...]· ο σχολιαστής όμως, ακολουθώντας την παράδοση, προσθέτει: *μακέλαις δ' οὐκ ἀροῦται γῆ*.

[723] Θα μπορούσε βέβαια να υπονοείται η απλή βελτίωση του εδάφους τόσο με το όργωμα όσο και το σκάψιμο με τα γεωργικά εργαλεία, προκειμένου να βελτιωθεί η γη για καλλιέργεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προσφέρει τέτοιου είδους πληροφορίες: στα *Ἔργα* 448-451 αναφέρεται στον ερχομό των γερανών ως ενδεικτικού σημείου για την κατάλληλη περίοδο οργώματος[724]. Επιπλέον, η συνοπτική αράτεια περιγραφή του οργώματος και της σποράς (*βουσί τε καὶ μακέλῃσι*) υπενθυμίζει στον αναγνώστη τους ησιόδειους στ. 467-471: *ἀρχόμενος τὰ πρῶτ' ἀρότου, ὅτ' ἂν ἄκρον ἐχέτλης / χειρὶ λαβὼν ὄρπηκι βοῶν ἐπὶ νῶτον ἵκηαι / ἔνδρυον ἑλκόντων μεσάβων. ὁ δὲ τυτθὸς ὄπισθε / δμῶος ἔχων μακέλην πόνον ὀρνίθεσσι τιθείῃ / σπέρμα κατακρύπτων* [...]. Ο Άρατος συνέπτυξε το σύνολο της εργασίας δύο ατόμων, όπως περιγράφεται στον Ησίοδο, σε τέσσερις λέξεις[725].

Η έννοια του *ἀρίστη γῆ* απουσιάζει από τον Ησίοδο. Αντίθετα, στην τεχνική γραμματεία απαντά σταθερά το θέμα της ποιότητας του εδάφους, από την άποψη της σκληρότητας, της υγρασίας κ.τ.ό[726]. Ο Θεόφραστος αναλύει πολύ συχνά το θέμα στα δύο συγκεκριμένα έργα· σημαντική θέση κατέχει και στον *Οἰκονομικὸ* του Ξενοφώντα. Δεν αποτελεί βέβαια αντικείμενο των *Φαιν.*: η αναφορά του στο προοίμιο επέχει φανερά τη θέση προγραμματικής διακήρυξης και συνδυάζεται με την αρεταλογία του Δία. Μπορούμε να θεωρούμε βέβαιο ότι ο Άρατος γνώριζε τη θεματολογία των ποιοτήτων του εδάφους από τη γραμματεία μετά τον Ησίοδο. Ας σημειωθεί ότι η λέξη *βῶλος* μαρτυρείται εκτός από τον Όμηρο και την τραγωδία, τις πηγές του Αράτου που εντοπίζουν οι σύγχρονοι εκδότες[727], και στον Θεόφραστο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 5.13.7. Εδώ απαντούν, ανάμεσα στις αναφορές των διαφορετικών ειδών εδάφους, και αναφορές στην *ἀρίστη γῆ*, όπως λ.χ. στο 1.18.1, 2.4.3. Μολονότι δεν εντοπίζεται ο συνδυασμός των δύο όρων (*ἀρίστη* και *βῶλος*) όπως στον Άρατο, κρίνουμε ότι τα παραδείγματα είναι επαρκή προκειμένου να αποδοθεί στην επίδραση του Θεοφράστου η σχετική χρήση στον Άρατο[728]. Αν πάντως επιδιώξουμε να αναφέρουμε ένα χωρίο που θα μπορούσε να θεωρηθεί πηγή των στίχων (*Φαιν.* 7-8) [...]

---

[724] M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σ. 272.

[725] Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι στίχοι των *Ἔργων* καταρρίπτουν την αναίρεση της πρότασης του Ασκληπιάδη, που επιχειρούν τα Σχόλια (βλ. παραπάνω, σημ. 722): ο Ησίοδος, περιγράφοντας το όργωμα, αναφέρεται στη συνδυαστική εργασία του γεωργού που οργώνει και του δούλου που ακολουθεί και με τη μάκελλα σπάζει τα σκληρά κομμάτια χώματος (*βῶλοι*), προφανώς για να καταστήσει το χώμα πιο αφράτο και να σκεπάσει τους σπόρους.

[726] Βλ. τα παραδείγματα που παρέχει ο Πολυδεύκης *Ὀνομ.* 1.227 κ.εξξ. Bethe. Πρβ. και Ηρόδοτος 1.32.

[727] Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 167) επισημαίνει ότι η λέξη είναι ομηρικό *ἅπαξ* (σ 374). Για τις ομοιότητες με τον συγκεκριμένο ομηρικό στίχο βλ. W. Ludwig, "Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σ. 443. Για τη χρήση του όρου στον Σοφοκλή και μεταγενέστερους ποιητές βλ. J. Martin (1998) II 147 και τη δική μας σημ. 725.

[728] Πρβ. Ξενοφών *Ἑλληνικά* 3.2.10.2: [...] *χώραν δὲ παμφορωτάτην καὶ ἀρίστην οὖσαν* [...]. Το συγκεκριμένο παράδειγμα αποδεικνύει ότι το *ἀρίστη* αποτελεί καθιερωμένο προσδιορισμό της γόνιμης και παραγωγικής περιοχής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη / βουσί τε καὶ μακέλῃσι [...], τότε πιθανότερος υποψήφιος φαίνεται το *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.20.2.1-7:

> *δεῖ γὰρ ὥς φασι τὴν μὲν ἔπομβρον καὶ στερεὰν καὶ βαρεῖαν καὶ τὴν πίειραν θέρους ἐργάζεσθαι καὶ τοῖς ἀρότροις καὶ τῇ σκαπάνῃ, τὴν δὲ ξηρὰν καὶ μανὴν καὶ τὴν λεπτὴν καὶ κούφην τοῦ χειμῶνος. δύναται γὰρ ἡ μὲν ξηραίνειν καὶ λεπτύνειν, ἡ δὲ χειμερινὴ παχύνειν καὶ ὑγραίνειν. ἑκατέρα δὲ τούτων δεῖται πρὸς τὸ ἐνδεὲς τῆς φύσεως.*

Είναι φανερό ότι το συγκεκριμένο εδάφιο περιέχει κάποια από τα θέματα του αράτειου προοιμίου: ας επισημανθεί (1) ο χρονικός καθορισμός (*τὴν μὲν ἔπομβρον καὶ στερεὰν καὶ βαρεῖαν καὶ τὴν πίειραν θέρους ἐργάζεσθαι – τὴν δὲ ξηρὰν καὶ μανὴν καὶ τὴν λεπτὴν καὶ κούφην τοῦ χειμῶνος ~ λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη*)· (2) ο συνδυασμός του οργώματος με τη χρήση βοδιών και της χειρωνακτικής εργασίας (*καὶ τοῖς ἀρότροις καὶ τῇ σκαπάνῃ ~ βουσί τε καὶ μακέλῃσι*): τα δύο θέματα συνδέονται ομοιότροπα στα δύο κείμενα. Ταυτόχρονα, ο αράτειος στίχος «*λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη βουσί τε καὶ μακέλῃσι*» αντιστοιχεί στο σύνολό του με τα συγκεκριμένα θέματα στον Θεόφραστο[729]. Είναι νομίζουμε φανερό ότι το «*βῶλος ἀρίστη*» υπαινίσσεται τις διαφορετικές ποιότητες του εδάφους και την ανάγκη διαφορετικής αντιμετώπισής τους στην φιλοσοφική γραμματεία που εξετάζουμε. Ιδιαίτερη σημαντική είναι όμως και η παρουσία του όρου *βῶλος* στον Όμηρο: όπως αναφέρθηκε, αποτελεί *ἅπαξ* τύπο και απαντά σε τμήμα της *Οδύσσειας* (σ 366-379) το οποίο περιέχει την αντίθεση ανάμεσα στον πόλεμο και τα ειρηνικά έργα. Είναι λογικό το συμπέρασμα ότι ο Άρατος υπαινίσσεται μέσω του όρου τη συγκεκριμένη αντίθεση, κάτι ιδιαίτερα κατάλληλο για ένα έργο όπως τα *Φαινόμενα*[730]. Το

---

[729] Αν αναγνώσει κανείς τα έργα του Θεοφράστου και αν εντοπίσει τις λεπτομερείς πρακτικές συμβουλές φύτευσης (από την άποψη του κατάλληλου χρόνου, της τεχνικής του ορύγματος, του ποτίσματος, του κλαδέματος, του κατάλληλου χώρου για φύτευση συγκεκριμένων ειδών), οδηγείται ακούσια να συμπεράνει ότι ο ποιητής μετέφερε στον Δία ιδιότητες που ανήκουν στο πεδίο των επιστημών. Πράγματι, ο Θεόφραστος παρέχει σημεία και συμβουλές για την άσκηση της αποδοτικής αγροτικής παραγωγής, κατέχει δηλ. τις ιδιότητες που αποδίδει ο Άρατος στον θεό του προοιμίου. Ανάλογη εντύπωση, σε παραβολή με τον Άρατο πάντα, αποκομίζει κανείς από τον Ξενοφώντα. Πρβ. ενδεικτικά *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.12.1-13: *Χρὴ δὲ καὶ τὴν ἐργασίαν ποιεῖσθαι πρὸς τὴν χώραν εὐθὺς ἀπ' αὐτῶν τῶν γύρων ἀρξαμένους· οἷον ἐν τῇ ἐπόμβρῳ μήτε μεγάλους ὀρύττοντας μήτε βαθεῖς ὅπως πολὺ συνιστάμενον ἐκσήπῃ τὸ ὕδωρ· διὰ τοῦτο γὰρ ἐὰν σφόδρα κάτομβρος ᾖ τοῖς παττάλοις τοῖς σιδηροῖς φυτεύουσι. μηδὲ δὴ συσκάπτειν αὐτοετὲι μηδὲ τῷ ὕστερον ὅπως μάλισθ' ὁ ἥλιος ξηραίνῃ τὴν κατὰ τὸ φυτὸν γῆ· ἐὰν δὲ αὐχμηρὰ καὶ ξηρὰ δῆλον ὡς ἐναντίως. οὐ γὰρ γύρους ἀλλὰ πᾶσαν εἰ δύνατον ὀρυκτέον ἵν' ὡς μάλιστα συνεργασθεῖσα δέχηται τὸ ὕδωρ. εἰ δὲ μὴ τάφρους ὡς βαθυτάτας καὶ μεγίστας ποιοῦντα συσκάπτειν ὅτι μάλιστα πρὸς αὐτὸ τὸ φυτὸν ὅπως ἥκιστα διαθερμαίνηται τοῦ θέρους.* Δεν φτάνουμε βέβαια στο σημείο να αποδώσουμε τη συγκεκριμένη πρόθεση στον Άρατο, μολονότι δεν θα ήταν εντελώς απίθανο να συμβαίνει.

[730] Οφείλουμε την επισήμανση στον Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 44. Βλ. όμως και την άποψη του W. Ludwig στη σ. 36 σημ. 36.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

θέμα της αντίθεσης των ειρηνικών με τα πολεμικά έργα φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη απήχηση στον Άρατο, αλλά απαντά και στις προτεινόμενες πηγές του, όπως λ.χ. τον Ξενοφώντα[731].

Εκεί όμως που η θεολογική οπτική παρεμβαίνει στην επιστημονική προσέγγιση είναι στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.20.4.1-5. Στο συγκεκριμένο χωρίο η έννοια της *ὥρας* συνδυάζεται μοναδικά με τον θεό[732], υπενθυμίζοντάς μας το προοίμιο του ποιήματος στο οποίο, όπως είδαμε, ο Δίας περιγράφεται ως ο χορηγός των κατάλληλων *ὡρῶν*:

> *ἐν γοῦν τῇ Ὀλυνθίᾳ φασὶν ὡς ἀεί τι καρποφορεῖ, παραλλαγὴν δὲ ποιοῦνται κατὰ τριετίαν. ὅσα δὲ ἰσχυρότερα τῶν ἐκ τῶν ἕνων φερόντων οἵας ἂν ὁ θεὸς ἄγῃ τὰς ὥρας οὕτως καὶ τὰ τῶν καρπῶν ἀποδιδόασιν, ὥσπερ καὶ τὰ ἐκ τῶν νέων καρποφοροῦντα. καὶ γὰρ ταῦτα ξυνακολουθεῖ ταῖς ὥραις καὶ τῇ κράσει τοῦ ἀέρος.*

Το θέμα όμως του κατάλληλου καιρού καταλαμβάνει σημαντική θέση στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν*. Η έννοια αυτή επαναλαμβάνεται σταθερά στο συγκεκριμένο βιβλίο, εφόσον συνοδεύει τις οδηγίες για τη φύτευση και την απόδοση των φυτών. Ο Ησίοδος έθεσε στα *Έργα* ανάλογες συμβουλές, με κυρίαρχη εκείνη της ανατολής και της δύσης των Πλειάδων[733]. Για άλλη μία φορά διαπιστώνουμε ότι η επιστήμη συναντά την ποιητική παράδοση: ο Θεόφραστος αναφέρει τον Ησίοδο στο συγκεκριμένο έργο (8.1.2):

> *ὧραι δὲ τοῦ σπόρου τῶν πλείστων δύο· πρώτη μὲν καὶ μάλιστα ἡ περὶ Πλειάδος δύσιν, ἣ καὶ Ἡσίοδος ἠκολούθηκε καὶ σχεδὸν οἱ πλεῖστοι, δι' ὃ καὶ καλοῦσί τινες αὐτὴν ἄροτον· ἄλλη δ' ἀρχομένου τοῦ ἦρος μετὰ τὰς τροπὰς τοῦ χειμῶνος.*

Είναι εύκολο να εντοπίσει κανείς αρκετά χωρία στα οποία παρέχονται ημερολογιακού χαρακτήρα πληροφορίες, όπως αυτές λαμβάνονται από διάφορα άστρα (κυρίως τον Αρκτούρο, τις Πλειάδες και τον Κύνα, δηλ. τον Σείριο)[734], τις τροπές (αναφορά σε μεταβολές των φύλλων κατά τις θερινές τροπές, *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 1.10.1.1-11: [...]

---

[731] Βλ. παρακάτω, σ. 187 σημ. 776 και, κυρίως, σ. 235 σημ. 987. Πρβ. σσ. 502-517.

[732] Ο Θεόφραστος φαίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις να αντιφάσκει σχετικά με τον ρόλο των θεών στα φυσικά φαινόμενα: μολονότι απορρίπτει τις μεταφυσικές εξηγήσεις, στο έργο του απαντούν και «θρησκευτικότερες» αναφορές, όπως η συγκεκριμένη. Για το θέμα βλ. L. Taub, ό.π., σσ. 125-127. Για την αντίστοιχη οπτική στον Αριστοτέλη βλ. R. French, ό.π., σσ. 81-82.

[733] *Έργα* 383 κ.εξξ., 614-617, 618 κ.εξξ. Βλ. M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σσ. 254-255.

[734] Η ανατολή του Αρκτούρου σηματοδοτούσε τον ερχομό της άνοιξης, του Σείριου την πιο θερμή περίοδο του έτους, ενώ η ανατολή και η δύση των Πλειάδων ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τις αγροτικές δραστηριότητες (βλ. Ησίοδος *Έργα* 566, 572, 587, 615). Βλ. J. Bouffartigue, ό.π., σ. 398· G. Aujac, "La prévisions météorologiques en Grèce ancienne", σσ. 15-17.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στρέφειν γὰρ δοκοῦσιν τὰ ὕπτια μετὰ τροπὰς θερινάς, καὶ τούτῳ γνωρίζουσιν ὅτι γεγένηνται τροπαί), τους καλοκαιρινούς ανέμους που ονομάζονται *ἐτησίαι*, κ.ά. Παρέχονται επιπλέον συμβουλές για τη χρονική περίοδο του κλαδέματος των φυτών βασισμένες σε μήνες του αττικού ημερολογίου (*Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.11.4.10-4.11.5.8). Η αστρομετεωρολογία φαίνεται ότι αποτελεί σταθερή παράδοση στη γραμματεία των περιπατητικών, εφόσον την αξιοποίησε και ο Αριστοτέλης στα *Μετεωρολογικὰ* του.

Είναι αυτονόητο το ότι οι συγκεκριμένες αναφορές στα *Φαιν.* πρέπει να αναγνωριστούν ως εξαρτώμενες από τα ποιητικά τους πρότυπα. Στο ποίημα όμως απαντά η εμφατική αντίστιξη του *ὡραῖος* με το αντώνυμό του *ἀώριος*, και μάλιστα στον ίδιο στίχο ή με επανάληψη στο ίδιο χωρίο. Το φαινόμενο μπορεί βέβαια να θεωρηθεί ποιητικός αυτοσχεδιασμός πάνω στη θεματολογία που παρείχε η παράδοση. Η αντίστιξη των εννοιών *ὡραῖος-ἀώριος* μπορεί να εντοπιστεί υπαινικτικά χρησιμοποιημένη και στον Ησίοδο· τα κείμενα όμως του Θεοφράστου την περιέχουν διατυπωμένη ξεκάθαρα, ακόμη και στο επίπεδο της ορολογίας. Μία απλή ένδειξη παρέχεται στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 2.2.1.1-2.2.2.2, εδάφιο που αφορά την περιγραφή των «*ὡραίων ὑδάτων*». Ο Θεόφραστος επισημαίνει την καταλληλότητα των χειμωνιάτικων βροχών στην ανάπτυξη των φυτών και των δέντρων: *περὶ τῶν ὡραίων ὑδάτων εἰπεῖν, ὡραιότατα μὲν γὰρ τὰ χειμερινά* [...][735], ενώ στο 2.2.2.1 απαντά η αντίθεση: *ἀώρια μὲν οὖν ταῦτα*. Η συγκεκριμένη είναι η πρώτη περίπτωση αντιθετικής σύζευξης των όρων *ὡραῖος-ἀώριος*· επανέρχεται, πιο χαρακτηριστικά, στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 5.1.1.6-18:

> *ὡραῖα δὴ τέμνεσθαι τῶν ξύλων τὰ μὲν οὖν στρογγύλα καὶ ὅσα πρὸς φλοϊσμὸν ὅταν βλαστάνῃ· τότε γὰρ εὐπεριαίρετος ὁ φλοιός, ὃ δὴ καλοῦσι λοπᾶν, διὰ τὴν ὑγρότητα τὴν ὑπογινομένην αὐτῇ* [...]. *ἀλλὰ διὰ τὸν φλοϊσμὸν ἀώροις οὖσιν ὡραίοις συμβαίνει γίνεσθαι τοῖς στρογγύλοις, ὥστε ἐναντίαι αἱ ὧραι κατὰ τὸ συμβεβηκός.*

Καταγράφουμε ως πιθανότερη πηγή το *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 9.10.2.1-5. Ο Θεόφραστος αναφέρεται στο φαρμακευτικό (και δηλητηριώδες) φυτό ελέβορος, τη μορφολογία των ειδών του και τις ιδιότητές του:

> *ἀναιρεῖν δὲ τὸν μέλανα καὶ ἵππους καὶ βοῦς καὶ ὗς, δι' ὃ καὶ οὐδὲν νέμεσθαι τούτων· τὸν δὲ λευκὸν νέμεσθαι τὰ πρόβατα καὶ ἐκ τούτου πρῶτον συνοφθῆναι τὴν δύναμιν καθαιρομένων ἐκείνων· <u>ὡραῖος</u> δὲ μετοπώρου, τοῦ δ' ἦρος <u>ἄωρος</u>* [...].

[735] Πρβ. *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.14.1, *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.12.7, 5.8.3.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Με τα συγκεκριμένα ας παραβληθεί η αράτεια περιγραφή των προγνωστικών που λαμβάνονται από τους γερανούς (*Φαιν.* 1075-1076):

> *Χαίρει καὶ γεράνων ἀγέλαις ὡραῖος ἀροτρεὺς*
> *ὥριον ἐρχομέναις, ὁ δ' ἀώριος αὐτίκα μᾶλλον.* [736]

Παρά τη σαφή απήχηση του ησιόδειου *ὡραῖος ἄροτρος*, είναι μάταιο να αναζητηθεί ανάλογη αντιθετική σύζευξη των όρων στον Ησίοδο. Κι αυτό, παρά το ότι οι γερανοί χρησιμοποιούνται στα *Ἔργα* 448 κ.εξξ.[737] σε μία από τις περιορισμένες αναφορές σε προγνωστικά από το ζωικό βασίλειο. Ο Άρατος στράφηκε πάλι στη φιλοσοφική πεζογραφία, για να εμπλουτίσει τις περιγραφές του όχι μόνο με επιστημονικό υλικό, αλλά και με υφολογικά στοιχεία. Στο κείμενό του εξάλλου συνδυάζονται η προσφυγή στο έργο φυσικής ιστορίας με κάποια προγνωστική πηγή που είναι γνωστή και στον συγγραφέα του *Περὶ σημείων*.

Η ορολογία, συνεπώς, καταδεικνύει την επαφή του Αράτου με τα κείμενα του Θεοφράστου. Παρατηρούμε όμως ότι οι έννοιες *ὡραῖος-ἀώριος* επανέρχονται και στον Ξενοφώντα. Ο ιστορικός αναφέρεται στην ίδια σύλληψη, με διαφορετικούς όμως όρους, στον *Οἰκον.* 17.4: *ὁ θεὸς οὐ τεταγμένως τὸ ἔτος ἄγει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῷ πρωΐμῳ κάλλιστα, τῷ δὲ τῷ ὀψιμοτάτῳ.* Η σχέση του Ξενοφώντα με τα κείμενα του Θεοφράστου είναι φανερή· αντλεί όμως συστηματικά από τον Ησίοδο[738]. Πρόκειται για το θέμα των περιόδων οργώματος[739] (*Ἔργα* 458-472): ο Ησίοδος επισημαίνει ως καταλληλότερη την πρώτη, προτείνει όμως εναλλακτικές λύσεις για όσους αμέλησαν. Στον Ξενοφώντα επανέρχεται χαρακτηριστικά η θρησκευτική αντίληψη για τον θεό που παρέχει τις κατάλληλες περιόδους (*ὁ θεὸς* [...] *τὸ ἔτος ἄγει*), όπως και στον Θεόφραστο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.20.4.1-5 (*ὁ θεὸς ἂν ἄγῃ τὰς ὥρας*)[740]. Εύλογα, επομένως, ο Άρατος έθεσε τη

---

[736] Δεν μας απασχολεί εδώ η προγνωστική παράδοση που επικαλείται ο Άρατος, θέμα που είναι γνωστό. Βλ. σχετικά Ησίοδος *Ἔργα* 448-451, αλλά και το ομηρικό Γ 3-4: *ἠΰτε περ κλαγγὴ γεράνων πέλει οὐρανόθι πρό, / αἵ τ' ἐπεὶ οὖν χειμῶνα φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον.* Βλ. σχετικά D.A. Kidd (1997), σ. 552 και J. Martin (1998) II 555.

[737] G.O. Hutchinson, ό.π., σ. 234.

[738] Φαίνεται ότι, όπως όλη η σχετική παράδοση, ο Ξενοφών υπαινίσσεται εδώ το ησιόδειο (*Ἔργα* 490) *οὕτω κ' ὀψαρότης πρωιηρότῃ ἰσοφαρίζοι.* Για τον ησιόδειο αυτόν στίχο βλ. M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σ. 281.

[739] Για την ησιόδεια παράδοση των τριών οργωμάτων και την παρερμηνεία στις μεταγενέστερες πηγές βλ. παρακάτω, σσ. 183-184.

[740] Βλ. παραπάνω, σ. 174. Πρβ. επίσης Ξενοφών *Οἰκον.* 17.2-3, χωρίο στο οποίο ο ιστορικός τονίζει και πάλι την άμεση εξάρτηση των γεωργικών εργασιών από τη θεϊκή επέμβαση στη φύση. Βλ. και Α.Α. Αβαγιανού, «Ο Ξενοφών πηγή πληροφοριών για τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής του: θρησκειολογική συμβολή», *Θεολογία* 58 (1987) 152-163 [εδώ: 161].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συγκεκριμένη θρησκευτική αντίληψη στο προοίμιο· ο Δίας τοποθέτησε στο στερέωμα τα άστρα που σηματοδοτούν τις κατάλληλες περιόδους καλλιέργειας (11-13): [...] *ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν / ἀνδράσιν ὡράων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.* Ακόμη και το «*ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν*» φαίνεται ότι υπαινίσσεται τις αναφορές στα άστρα που αποτελούσαν στην αστρομετεωρολογία μάρτυρες των περιόδων του έτους[741]. Η θεματολογία πάντως του χωρίου από τον *Οἰκον.* που παραθέσαμε έχει αντληθεί κυρίως από τον Θεόφραστο, απηχεί όμως σε θέματα ορολογίας τον Ησίοδο.

Είμαστε αντιμέτωποι όμως με την πρακτική ενός ποιητή ο οποίος συγγράφει διατηρώντας ταυτόχρονα την επαφή με τη διδακτική ποίηση και το πρότυπό του, τον Ησίοδο, αλλά και την εξέλιξή της: ησιόδεια θέματα απαντούν συχνά, περισσότερο εκλογικευμένα, στον Θεόφραστο και, ορισμένα, στον Ξενοφώντα. Γεγονός είναι ότι ο Άρατος στο θέμα του «κατάλληλου καιρού» προσέφυγε στη φιλοσοφική πεζογραφία, προκειμένου να εμπλουτίσει το περιεχόμενό του, ακόμη και υφολογικά.

Όσον αφορά τη φράση «*ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται*», η έρευνα επεσήμανε τα ομηρικά της παράλληλα[742]. Η αξιοποίηση όμως του *ἔμπεδα* σε συμφραζόμενα καλλιέργειας των φυτών δεν υιοθετήθηκε βέβαια από τον Όμηρο, αλλά υπαινίσσεται ανάλογη χρήση στον Εμπεδοκλή: στο D-K 31 B 77-78 ο φιλόσοφος-ποιητής περιγράφει τη δυνατότητα κάποιων δέντρων να διατηρούν τα φύλλα τους και, επιπλέον, να καρποφορούν κατά τη διάρκεια του έτους. Αυτό όμως που καθιστά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα την περίπτωση, και επαληθεύει παράλληλα την υπόθεσή μας για χρήση των έργων του Θεοφράστου από τον Άρατο, είναι το ότι το απόσπασμα παραδίδεται στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.2.1-8:

> *Εἰ δὲ καὶ συνεχῶς ὁ ἀὴρ ἀκολουθοίη τούτοις* [ενν. *τοῖς δένδροις*], *ἴσως οὐδὲ τὰ παρὰ τῶν ποιητῶν λεγόμενα δόξειεν ἂν ἀλόγως ἔχειν οὐδ' ὡς Ἐμπεδοκλῆς ἀείφυλλα καὶ ἐμπεδόκαρπά φησι θάλλειν «καρπῶν ἀφθονίῃσι κατ' ἠέρα πάντ' ἐνιαυτόν», ὑποτιθέμενός τινα τοῦ ἀέρος κρᾶσιν τὴν ἠρινὴν κοινήν·*

[741] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 7. Το θέμα είναι βέβαια προνομιακό στον Ησίοδο. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το «παράρτημα» των ημερών στο τέλος των *Ἔργων* (765-828), βλ. και M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σσ. 346-350 (με σχετική βιβλιογραφία). Βλ. ειδικά A. Lardinois (ό.π.). Η πρακτική αστρομετεωρολογία βοηθούσε στον καθορισμό των εποχών για σπορά, φύτευση και συγκομιδή. Για τη σχέση του Αράτου με τον Ησίοδο στο συγκεκριμένο θέμα βλ. F. Solmsen, "Aratus on the Maiden and the Golden Age", σσ. 127-128 και K. Schütze, ό.π., σ. 22 κ.εξ.

[742] Ο D.A. Kidd (1997), σ. 170 (στ. 13), θεωρεί ότι το «*ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται*» αποτελεί μείγμα από τα ομηρικά β 227 *ἔμπεδα πάντα φυλάσσειν*, ι 109 *ἀνήροτα πάντα φύονται* και ίσως το ψ 206 *ἔμπεδα πέφραδ' Ὀδυσσεύς*. Παρόμοια, ο J. Martin (1998) II *αυτόθι*, παραθέτει το ομηρικό τ 113 *τίκτῃ δ' ἔμπεδα μῆλα* και παρατηρεί: "où les scholies lisent justement ἔμπεδα πάντα".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐκεῖνο δ' ἄν τις ἴσως ἐν τούτοις ἀπορήσειε πότερα καὶ πεπάνσεις ὅμοιαι τῶν καρπῶν ἢ ἐνδεέστεραι γίνονται ἀσθενεστέρου ὄντος τοῦ θερμοῦ καὶ τῆς ὥρας ὑγροτέρας. τοῦτο μὲν οὖν ὡς καθ' ὑπόθεσιν θεωρείσθω.

Η πλήρης μορφή του αποσπάσματος είναι η ακόλουθη[743]:

<δένδρεα δ'> ἐμπεδόφυλλα καὶ ἐμπεδόκαρπα τέθηλεν
καρπῶν ἀφθονίῃσι κατ' ἠέρα πάντ' ἐνιαυτόν.

Ο Θεόφραστος παραφράζει, παραθέτει και, ταυτόχρονα, ερμηνεύει τον Εμπεδοκλή, συγγραφέα τον οποίο καταγράφει συχνά στα φυσικής ιστορίας έργα του. Η αναφορά του εδώ σχετίζεται με την προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου των αειθαλών και σταθερά καρποφόρων δέντρων[744]· αντίθετα, η χρήση του «*ἔμπεδα πάντα φύωνται*» στον Άρατο σχετίζεται με τα συμφραζόμενα του *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.2. Ο Άρατος αξιοποίησε το σχετικό εδάφιο, με το οποίο τον συνδέει η κοινή θεματική, απηχώντας παράλληλα το πνεύμα του «*ἐμπεδόφυλλα καὶ ἐμπεδόκαρπα τέθηλεν*». Ο ποιητής δεν εξαρτάται, επομένως, μόνον από τον Ακραγαντίνο, εφόσον αυτός αναφέρεται ειδικά στα αειθαλή δέντρα, ενώ ο Άρατος στο σύνολο των καλλιεργούμενων φυτών.

Τα παραπάνω αποκαλύπτουν ότι ο ποιητής έθεσε στο προοίμιο ορολογία και γνώσεις που ανήκαν στο πεδίο της τεχνικής γραμματείας: το γεγονός έχει σημαντικές συνέπειες, δεδομένου ότι στο συγκεκριμένο τμήμα του ποιήματος πρυτανεύει το θρησκευτικό και αρεταλογικό στοιχείο. Η επαφή όμως του Αράτου με τη φιλοσοφική γραμματεία διαπιστώνεται και σε άλλα σημεία των *Φαιν.*: σε ορισμένες περιπτώσεις αυτά είναι έντονα σημασιοδοτημένα και περιέχουν χαρακτηριστικές εικόνες και ορολογία. Ο ποιητής περιγράφει στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος ως έμβια και με τη συγκεκριμένη πρακτική συνεισφέρει στην αναγνώριση του κόσμου ως έμβιου και έμψυχου. Είναι αυτονόητο ότι η συγκεκριμένη αντίληψη εκπηγάζει από τη λαϊκή παράδοση. Αναφερόμαστε ειδικά στις περιγραφές της καρποφορίας των δέντρων με όρους κύησης. Στον Θεόφραστο η έννοια του *ὡραίου* συχνά επισυνάπτεται με την περιγραφή της καρποφορίας των δέντρων με όρους που προσιδιάζουν σε ανθρώπους. Με αφετηρία την έννοια του κατάλληλου καιρού, ο φιλόσοφος περιγράφει τη γονιμοποίηση, την καρποφορία

---

[743] Πρβ. Πλούταρχος *Συμποσιακὰ* 649c-d Hubert. Ο τύπος *ἐμπεδόφυλλα* αντλείται από το συγκεκριμένο εδάφιο του Πλουτάρχου. Ο συγκεκριμένος συγγρ. παραθέτει από κοινού και συνδυαστικά τον Άρατο με τον Εμπεδοκλή σε διάφορα εδάφια έργων του, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι συμπεριέλαβε τους δύο συγγρ. σε κάποιο έργο του. Βλ. και παρακάτω, σ. 469 σημ. 152 και σσ. 482-485.

[744] Βλ. τα εξαιρετικά σχόλια της M.R. Wright, *Empedocles*, σσ. 223-224.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

και την ωρίμανση των καρπών των φυτών ως εγκυμοσύνη και τοκετό. Το συγκεκριμένο θέμα κατέχει περίοπτη θέση στα σχετικά έργα, εφόσον αποτελεί ειδολογικό χαρακτηριστικό για συγκεκριμένες κατηγορίες φυτών.

Αντίθετα, είναι μάλλον άσχετο με την προγνωστική γραμματεία, μολονότι κάποια προγνωστικά σημεία λαμβάνονται από το γεγονός ότι ορισμένα δέντρα καρποφορούν για δεύτερη ή τρίτη φορά στη διάρκεια ενός έτους. Η λαϊκή αντίληψη των δέντρων ως έμβιων όντων[745] απουσιάζει παντελώς από τον Ησίοδο. Παραθέτουμε ενδεικτικά το ακόλουθο παράδειγμα[746] από το *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.1:

> [...] *πότερον τὰ δένδρα κατὰ χειμῶνα κύει πρὸς καρπογονίαν, τοῦ δ' ἦρος ἀποτίκτει καὶ τοῦθ' οἷον περιόδός ἐστι χρόνοις ὡρισμένοις καθάπερ τοῖς ζώοις ἢ διὰ τὴν ἔνδεια τῆς τροφῆς συμβαίνει καὶ διὰ τὴν ψυχρότητα τοῦ ἀέρος. εἰ γὰρ ἐν τοῖς εὐδιεινοῖς καὶ μαλακοῖς βλαστάνουσιν, οὐκ ἂν εἴη τεταγμένη [ἐν] τοῖς χρόνοις ἡ κύησις, εἰ δὲ μὴ οὕτι γε ταύταις ταῖς ὥραις ὡς ὅλον ἅμα β λαστάνειν πάλιν καὶ εἴ τι τὸ ὀργῶν ἀποτίκτειν.*

Η αντίληψη της γονιμότητας και της καρποφορίας ως κυοφορίας απαντά στα *Φαιν.* 1051, αναφορικά με το φυτό *σχῖνος*. Η περίπτωση της *σχίνου* και των προγνώσεων που παρέχει καταδεικνύει την εξάρτηση του Αράτου από τα συγκεκριμένα έργα του Θεοφράστου, τον Ξενοφώντα και, φυσικά, τον Ησίοδο. Ο ποιητής συνδύασε στα σχετικά με το εν λόγω φυτό και προγνωστικό υλικό από το *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 7.13.6, όπου ο Θεόφραστος περιγράφει την τριπλή ανθοφορία της *σκίλλης* ως μέσο πρόβλεψης της συγκομιδής τριών περιόδων οργώματος[747]:

> *ποιεῖται δὲ* (ενν. *ἡ σκίλλα*) *τὰς ἀνθήσεις τρεῖς, ὧν ἡ μὲν πρώτη δοκεῖ σημαίνειν τὸν πρῶτον ἄροτον, ἡ δὲ δευτέρα τὸν μέσον, ἡ δὲ τρίτη τὸν ἔσχατον· ὡς γὰρ αὐταὶ γένωνται, καὶ οἱ ἄροτοι σχεδὸν οὕτως ἐκβαίνουσι.*

Μολονότι ο Θεόφραστος αναφέρεται αποκλειστικά στο φυτό *σκίλλα*, ο Άρατος μετέφερε καταρχάς το συγκεκριμένο θέμα στο φυτό *σχῖνος*: στα *Φαιν.* 1051-1059 περιγράφει την τριπλή καρποφορία του ως ενδεικτικό σημάδι απόδοσης τριών περιόδων οργώματος και

---

[745] Πρβ. την κυπριακή λέξη δίτζοιλον (δις + κοιλιά), που φέρει την έννοια «δέντρο που καρποφορεί δυο φορές». Βλ. Κ.Γ. Γιαγκουλλής, ό.π., σ. 85.

[746] Πρβ. επιπλέον τα χωρία *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.6.3, 1.12.8, 1.14.1-2, 5.1.12. Σε όλες τις περιπτώσεις η περιγραφή συνδυάζεται με την έννοια του *ὡραίου*.

[747] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 547 (στ. 1060). Ο Kidd θεωρεί ότι το συγκεκριμένο χωρίο του Θεοφράστου είναι η πηγή του Αράτου για τους στίχους 1060-1063. Βλ. όμως J. Martin (1998) II 546-548 (στ. 1051-1059) και 549 (στ. 1055-1056). Ο Martin δεν περιορίζει την επίδραση του φιλοσόφου στον Άρατο μόνον στα σχετικά με τη *σκίλλη*, αλλά φαίνεται να αντιλαμβάνεται τη γενικότερη επίδρασή του στο σύνολο των στ. 1051-1063.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σποράς. Δεν περιορίστηκε όμως σ' αυτό: επεξέτεινε την αναφορά στο έπακρο, προβαίνοντας σε παραλλαγές πάνω στο ίδιο θέμα:

> *τριπλόα δὲ σχῖνος κυέει*[748]*, τρισσαὶ δέ οἱ αὖξαι*
> *γίνονται καρποῖο, φέρει δέ τε σήμαθ' ἑκάστη*
> *ἐξείης ἀρότῳ. καὶ γὰρ τ' ἀροτήσιον ὥρην*
> *τριπλόα μείρονται, μέσσην καὶ ἐπ' ἀμφότερ' ἄκρας·*
> *πρῶτος μὲν πρώτην ἄροσιν, μέσσος δέ τε μέσσην*
> *καρπὸς ἀπαγγέλλει, πυμάτην γε μὲν ἔσχατος ἄλλων.*
> *ὄντινα γὰρ κάλλιστα λοχαίη σχῖνος ἄρηται,*
> *κείνῳ γ' ἐξ ἄλλων ἄροσις πολυλήιος εἴη,*
> *τῷ δέ γ' ἀφαυροτάτῳ ὀλίγη, μέσσῳ δέ τε μέσση.*

Ο ποιητής προτίμησε στη συνέχεια να εισαγάγει στους στ. 1060-1063 το ίδιο θέμα αναφορικά με τη *σκίλλαν* όπως δηλ. απαντά στην πηγή του. Η διατύπωση είναι εμφανώς πιο λιτή· συνάμα, προβαίνει σε παραλληλισμό των σημείων που παρέχουν τα δύο φυτά, με τρόπο που μάλλον υποβιβάζει τα σχετικά με τη *σκίλλαν*:

> *αὕτως δ' ἀνθέρικος τριχθὰ σκίλλης ὑπερανθεῖ*
> *σήματ' ἐπιφράσασθαι ὁμοίου ἀμήτοιο·*[749]
> *ὅσσα δ' ἐπὶ σχίνου ἀροτὴρ ἐφράσσατο καρπῷ,*
> *τόσσα καὶ ἐν σκίλλης τεκμαίρεται ἄνθεϊ λευκῷ.*

Ο ποιητής επιδιώκει, ενδεχομένως, να υποβιβάσει την αναφορά στο δεύτερο φυτό, το οποίο είναι εκείνο που καταγράφεται στην πηγή του. Η μεταφορά των ιδιοτήτων της ανθοφορίας του στην καρποφορία της *σχίνου* δεν είναι ίσως συμπτωματική: κατά τη γνώμη μας, ο ποιητής υπερτονίζει εσκεμμένα την ανωτερότητα της επιλογής του. Υπάρχει φανερή αντιστοιχία στο σχήμα *«ἡ μὲν πρώτη δοκεῖ σημαίνειν τὸν πρῶτον ἄροτον, ἡ δὲ δευτέρα τὸν μέσον, ἡ δὲ τρίτη τὸν ἔσχατον»* με τις αντίστοιχες περιγραφές του Αράτου: *πρῶτος μὲν πρώτην ἄροσιν, μέσσος δέ τε μέσσην / καρπὸς ἀπαγγέλλει, πυμάτην γε μὲν ἔσχατος ἄλλων.* Το θέμα παραλλάσσεται και πάλι λίγο παρακάτω: *ὄντινα γὰρ κάλλιστα λοχαίη σχῖνος ἄρηται, / κείνῳ γ' ἐξ ἄλλων ἄροσις πολυλήιος*

---

[748] Όπως ορθά παρατηρεί ο D.A. Kidd ([1997], σ. 544 [στ. 1051]), το *κυέω* χρησιμοποιείται στον Όμηρο αποκλειστικά για ανθρώπους και ζώα. Ο ίδιος παραθέτει ως μοναδική περίπτωση χρήσης του όρου για τα φυτά τον Θεόφραστο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.2.4 και 6.4.8.

[749] Ο στίχος θέτει ορισμένα ενδιαφέροντα ζητήματα: ο Kidd τυπώνει *ἀμητοῖο*, ενώ οι Almirall, Martin *ἀμήτοιο*. Στην ελληνική απαντούν και οι δύο τύποι (*ἄμητος-ἀμητός*), από τους οποίους ο δεύτερος χρησιμοποιείται ως επίθετο. Τη συγκεκριμένη τουλάχιστον διάκριση κάνουν οι αρχαίοι γραμματικοί, χωρίς όμως ομοφωνία. Βλ. *LSJ* λ. *ἄμητος*. Έχουμε προκρίνει τον πρώτο τύπο με το σκεπτικό ότι χρησιμοποιείται με την έννοια «καρπός, σοδειά».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εἴη, / τῷ δέ γ' ἀφαυροτάτῳ ὀλίγη, μέσσῳ δέ τε μέση. Φαίνεται ότι ο ποιητής «μεταφέρει» στη *σχῖνο* τις παρατηρήσεις του Θεοφράστου και μόνο «συγκαταβατικά» περιλαμβάνει την απλούστερη αναφορά στο φυτό που παραδίδει η πηγή του. Υπαινίσσεται, επομένως, το πρότυπό του και ταυτόχρονα επιδιώκει να ανεξαρτητοποιηθεί από αυτό. Ενδεχομένως, προσπαθεί να «επιβάλλει» τη δική του, εναλλακτική εκδοχή έναντι της καθιερωμένης από την τεχνική γραμματεία[750].

Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η ακριβής σημασία του *λοχαίη σχῖνος* δεν έχει, κατά τη γνώμη μας, γίνει αντιληπτή. Ο Kidd και ο Martin το αποδίδουν ως περιγραφικό του βαθιού φυλλώματος, βασισμένοι και στον Θεόφραστο[751]. Ο ποιητής όμως αναφέρεται σε φυτό που γέρνει φορτωμένο από τον πολύ καρπό. Το τμήμα του ποιήματος στο οποίο περιέχεται αφορά πράγματι την πρόγνωση από την καρποφορία συγκεκριμένων δέντρων. Φρονούμε ότι η ερμηνεία του Φωτίου λ 232 Theodoridis (*λοχαῖος σῖτος: ὁ βαθύς· ἢ ὁ δι' ἐπομβρίαν κεκλιμένος*) και του *Etym. Genuinum* λ 141 Alpers (*Λοχαῖον σῖτον: τὸν κεκλιμένον, ἐν ᾧ ἐστι λοχῆσαι* [...] *καὶ λοχαίη σχῖνος παρ' Ἀράτῳ*)[752] διασώζουν ψήγματα της ορθής σημασίας. Κατά τη γνώμη μας, η δεύτερη ερμηνεία του Φωτίου (*ἢ ὁ δι' ἐπομβρίαν κεκλιμένος*) αφορά την αράτεια χρήση: ο όρος *ἐπομβρία* δεν είναι απαραίτητο να αναφέρεται αποκλειστικά στα επακόλουθα της βροχής (τα σιτηρά δηλ. που γέρνουν από τη βροχή που τα χτύπησε), αλλά μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να δηλώνει και την επικείμενη βροχή που φέρνει υγρασία στην ατμόσφαιρα. Από την άποψη αυτή, είναι σχετικός με την προγνωστική παράδοση.

Επανερχόμενοι στις αλλαγές που επέφερε ο Άρατος στο υλικό των πηγών του, επισημαίνεται ότι αυτός θα απέφευγε την υπερβολική εξάρτηση απ' αυτές για έναν επιπλέον λόγο: το *σημεῖον* στο οποίο βασίζεται ο Θεόφραστος, δηλ. η τριπλή ανθοφορία της *σκίλλης*, δεν υφίσταται στην πραγματικότητα. Ο φιλόσοφος σφάλλει: το φυτό έχει μόνον μία παρατεταμένη περίοδο ανθοφορίας[753]. Ο ποιητής φαίνεται ότι γνωρίζει το σφάλμα και προσπαθεί να μειώσει τη σημασία της πληροφορίας που υιοθέτησε, επιλέγοντας κάτι που θεωρούσε ασφαλέστερο, κάτι που πιθανόν γνώριζε από προσωπική

---

[750] Ο Θεόφραστος αναφέρεται συνδυαστικά στα δύο φυτά στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 5.6.10.

[751] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 546 και J. Martin (1998) II 549.

[752] Κατά πάσα πιθανότητα, το συγκεκριμένο λεξικό (και σε μικρότερον βαθμό ο Φώτιος) αντλεί από κοινή παράδοση με τον Απολλινάριο, που αναφέρεται στα Σχόλια στον Άρατο (ΜΔΚUA) 1057: *λοχαίη σχῖνος: βαθεῖα καὶ ὑψηλή, ἀπὸ τοῦ λοχῆσαι δύνασθαι καὶ ἐνεδρεῦσαι ἐν αὐτῇ κρυπτόμενον. οὕτως Ἀπολλινάριος.* Η ερμηνεία είναι ολότελα εσφαλμένη και άσχετη με τα συμφραζόμενα. Πρβ. D.A. Kidd (1997), σ. 48.

[753] Βλ. J. Martin (1998) II 549 (στ. 1060-1063): "La scille n'a en réalité qu'une seule floraison, comme le lentisque, mais qui s'étend de juillet à octobre".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εμπειρία. Το πρόβλημα είναι ότι και το δικό του *σημεῖον* είναι εσφαλμένο· δεν παρατηρείται τριπλή καρποφορία της *σχίνου*[754]. Είναι φανερό ότι η φύση της πρόγνωσης αποκαλύπτει την εμπειρική της προέλευση από τη λαϊκή παράδοση: ακόμη και σήμερα, χρησιμοποιείται για την πρόβλεψη καρποφορίας και σοδειάς[755]. Ας παρατηρηθεί με την ευκαιρία ότι το *Περὶ σημείων* παραθέτει μόνον τα σχετικά με το φυτό *σχῖνος*, το οποίο έτυχε προνομιακής μεταχείρισης από τον ποιητή. Εφόσον δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι η αναφορά υπήρχε ή όχι στην πηγή του (το χαμένο υπόδειγμα που αποδίδεται στον Αριστοτέλη ή τον Θεόφραστο, ή και τους δύο), είμαστε αντιμέτωποι με τις εξής εναλλακτικές:

1. Ο συγγραφέας δεν αντιγράφει τον Άρατο απαλείφοντας την περιορισμένη αναφορά στο φυτό *σκίλλα*: ενδεχομένως, στην κοινή τους πηγή (Αράτου και *Περὶ σημείων*) απαντούσε η περιγραφή των τριών καρποφοριών της *σχίνου* και οι σημασιοδοτήσεις για την πρόγνωση της γεωργικής παραγωγής. Κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν ότι επρόκειτο μάλλον για έργο του Αριστοτέλη, εφόσον ο Θεόφραστος αγνοεί τα σχετικά με το εν λόγω φυτό και παραθέτει την εσφαλμένη πληροφορία για τη *σκίλλα*[756]. Ο Άρατος στη συγκεκριμένη περίπτωση συνδύασε υλικό από δύο πηγές, γνωρίζοντας όμως προφανώς ότι οι περιγραφές του Θεοφράστου δεν ευσταθούν, περιόρισε το σχετικό υλικό.
2. Ο συγγραφέας υιοθέτησε την αναφορά από τον Άρατο και απάλειψε την περιορισμένη αναφορά στη *σκίλλα*. Δεν διέθετε προφανώς προσωπική εμπειρία στο ζήτημα. Στη

---

[754] Πρόκειται στην ουσία για παρατεταμένη περίοδο καρποφορίας που περιγράφει ο ποιητής. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση ο Άρατος σφάλλει: σύμφωνα με τον J. Martin (1998) II 548, πρόκειται για παρατεταμένη περίοδο ανθοφορίας, από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο· όμως ο μερισμός της σε τρεις χωριστές περιόδους "[...] ne correspond à aucune réalité botanique". Ο Άρατος αναφέρεται βέβαια σε καρποφορία (*κυέει*), πρβ. *Περὶ σημείων* 55: *ὁ τῆς σχίνου καρπὸς σημαίνει τοὺς ἀρότους*. Ενδεχομένως, και αν ισχύει η πληροφορία περί παρατεταμένης ανθοφορίας, κάποια από τα άνθη «έδεναν» καρπό νωρίτερα από τα επόμενα· τούτο θα μπορούσε, τεχνητά μοιρασμένο σε τρεις περιόδους, να στέκει ως τριπλή καρποφορία. Πρβ. J. Martin (1998) II 548. Βρήκε άραγε ο ποιητής την (εσφαλμένη;) πληροφορία σε κάποια πηγή και, αν ναι, από εκεί την άντλησε και ο συγγρ. του *Περὶ σημείων*; Θεωρούμε περισσότερο πιθανό το ότι ο συγκεκριμένος άντλησε και πάλι από τον Άρατο· και οι δυο τους δεν διέθεταν προσωπική γνώση πάνω στο θέμα. Αν ο συγγρ. του *Περὶ σημείων* είχε πρόσβαση σε καλύτερη παράδοση δεν θα επαναλάμβανε το σφάλμα· αν το έργο ήταν πράγματι επιτομή έργου του Θεοφράστου, τότε ο συντάκτης του θα αναφερόταν στην *σκίλλαν*, όπως ο φιλόσοφος στο εδάφιο που παραθέσαμε.

[755] Βλ. Δ. Κρεκούκιας, ό.π., σσ. 91-92. Οι αναφορές στη σύγχρονη παράδοση περιορίζονται στην καταγραφή του πλούσιου καρπού της.

[756] Σε μια τέτοια περίπτωση θα στήριζε την υπόθεση του J. Martin ότι η χαμένη πηγή Αράτου-*Περὶ σημείων* ήταν έργο του Αριστοτέλη. Το παράδειγμα είναι σε κάθε περίπτωση ενδεικτικό του συμφυρμού που υπέστη το υλικό της παράδοσης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συγκεκριμένη περίπτωση ο ποιητής αναδεικνύεται σε σημαντική μορφή της προγνωστικής παράδοσης.

Οι σύγχρονες περιγραφές της καρποφορίας της *σχίνου* ως προγνωστικού μέσου, από τις οποίες απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε τριπλή καρποφορία (αναφέρεται μόνον η πλούσια σοδειά ως προγνωστικό σημείο)[757], καθιστούν σαφές ότι η σύγχυση προκλήθηκε από τη στιγμή που τα σχετικά με το φυτό πέρασαν σε γραπτά κείμενα. Κι αυτό, γιατί, αν το πραγματικό *σημεῖον* λαμβάνεται από την πλούσια σοδειά, οι περιγραφές οι βασισμένες στις πρακτικές γνώσεις των αρχαίων αγροτών πρέπει κατ' ανάγκην να ήταν ανάλογες. Οι αγρότες, άνθρωποι πρακτικοί και γνώστες του φυσικού περιβάλλοντος, δεν ήταν ούτε και είναι τόσο απρόσεκτοι ή ευφάνταστοι, ώστε να διαπιστώσουν τρεις καρποφορίες αντί για μία παρατεταμένη ή μία πλούσια σοδειά. Είναι, επομένως, λογικό να συμπεράνουμε ότι ο Άρατος υιοθέτησε το σφάλμα από γραπτή πηγή, η οποία προκάλεσε τη σύγχυση.

Ο Άρατος όμως προσεγγίζει τον Θεόφραστο και ως προς την ακόλουθη πτυχή: οι συγκεκριμένοι στίχοι, από κοινού με το *Περὶ σημείων* 55, είναι μετά τον φιλόσοφο τα μοναδικά έργα της «τεχνικής» ελληνικής γραμματείας στα οποία φαίνεται, με μια πρώτη ματιά, να περιγράφονται τρεις περίοδοι οργώματος και, συνεπώς, θερισμού[758]. Το κείμενο του Ησιόδου φάνηκε σε κάποιους ότι συνιστά δύο οργώματα στα (*Ἔργα* 462) και η υπόλοιπη σχετική παράδοση σε γενικές γραμμές δεν συμφωνεί με τον Άρατο[759]. Στην πραγματικότητα όμως και ο Ησίοδος αναφέρεται στη δυνατότητα να οργώσει κανείς και να σπείρει σε τρεις διαφορετικές περιόδους του έτους[760]. Ο ποιητής μας βέβαια πρέπει να είχε υπόψη του την αναφορά που περιέχεται στο ομηρικό Σ 541-543[761]: *ἐν δ' ἐτίθει νειὸν μαλακὴν πίειραν ἄρουραν / εὐρεῖαν τρίπολον· πολλοὶ δ' ἀροτῆρες ἐν αὐτῇ / ζεύγεα δινεύοντες ἐλάστρεον ἔνθα καὶ ἔνθα.* Οι συγκεκριμένοι στίχοι απαντούν στην

---

[757] Βλ. σ. 182 τις σημ. 754 και 755.

[758] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 545 (στ. 1054 *τριπλόα μείρονται*). Θεωρούμε ότι η περιγραφή του *Περὶ σημείων* εξαρτάται και πάλι από τον Άρατο. Με τον όρο «τεχνική» γραμματεία δεν εννούμε βέβαια ότι το ποίημα είναι όμοιο ειδολογικά με τη φιλοσοφική πεζογραφία, αλλά ότι εντάσσεται στη λογοτεχνική έκφανση της ίδιας παράδοσης.

[759] Σε αντίθεση με τη λατινική γραμματεία. Για όλα τα σχετικά θέματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 545.

[760] Το θέμα αναλύει και διαφωτίζει εξαιρετικά ο J. Martin (1998) II 545-546 (στ. 1051-1063) και II 546-547 (στ. 1051-1059).

[761] Και ο D.A. Kidd (1997), σ. 544 (στ. 1051) θεωρεί πιθανόν ο Άρατος να επέλεξε το «*τριπλόα*» ως υπαινιγμό στο ομηρικό «*νειὸν τρίπολον*». Θεωρεί όμως (ό.π., σ. 545) ότι μολονότι η παράδοση του τριπλού οργώματος φαίνεται να ανάγεται στον Όμηρο (Σ 541-542, ε 127) και τον Ησίοδο (*Θεογονία* 971), ο όρος *τρίπολος* δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στη συγκεκριμένη σημασία. Ακόμη κι αν ισχύει η υπόθεση του Kidd, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το πώς αντιλήφθηκε τη σημασία της λέξης ο Άρατος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, την αρχαιότερη αναφορά ορισμένων από τους γνωστούς αστερισμούς[762]. Το θέμα ενδιέφερε αναμφισβήτητα τον Άρατο λόγω της συγγένειας που αυτό είχε με το αντικείμενο των *Φαινομένων*. Ο όρος *τρίπολος* ετυμολογείται από το ρήμα *πολεῖν* (συνώνυμο του *ἀρόσαι*[763]), όπως μαρτυρεί και η χρήση του στον Ησίοδο *Ἔργα* 462: *ἔαρι πολεῖν*[764]. Στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* απαντούν βέβαια διάφορα χωρία στα οποία δίνεται η εντύπωση ότι περιγράφονται αθροιστικά τρεις περίοδοι οργώματος και θερισμού[765].

Στην πραγματικότητα, ο Ησίοδος περιγράφει στα *Ἔργα* 458-490 τρία οργώματα, τα οποία δεν πρέπει να εννοούνται ως διαδεχόμενα το ένα το άλλο: ο ποιητής αναφέρεται σε τρεις δυνητικά πιθανές περιόδους οργώματος και σποράς, την κανονική, τη μέση και την όψιμη[766]. Μολονότι προκρίνει την πρώτη, συμβουλεύει τον ενδιαφερόμενο να προσέξει τα σημεία που του παρέχει η φύση: μέσω αυτών θα εντοπίσει την επόμενη κατάλληλη περίοδο οργώματος και σποράς, προκειμένου να διασώσει ό,τι μπορεί. Τη θεματολογία επαναλαμβάνει ο Ξενοφών (*Οἰκονομικὸς* 17.4). Τα πράγματα περιπλέκονται από τις αναφορές του Θεοφράστου και εξής. Με το επιγραμματικό του ύφος, ο φιλόσοφος φαίνεται ότι προκάλεσε σύγχυση σε μεταγενέστερους συγγραφείς: θεωρώντας προφανώς το θέμα αυτονόητο, δεν επεξηγεί στο κείμενό του τι ακριβώς εννοεί. Κι αυτό, γιατί εξαρτάται άμεσα, για πολλοστή φορά, από τον Ησίοδο. Ο Άρατος είναι εδώ ακριβής στα πλαίσια της ησιόδειας παράδοσης, σε αντίθεση με πολλούς μεταγενέστερους.

Όπως διαπιστώνει ο αναγνώστης, ο Άρατος συνδύασε τα προγνωστικά που παρέχει το φυτό *σχῖνος* με ανάλογες πληροφορίες που παρέχει το φυτό *πρῖνος* στους στίχους που προηγούνται (1044-1050):

---

[762] Η περιγραφή της ασπίδας στο Σ της *Ἰλιάδας* έχει σαφείς «κοσμολογικές» προεκτάσεις, βλ. σχετικά P.R. Hardie, "Imago mundi: Cosmological and Ideological Aspects of the Shield of Achilles", *JHS* 105 (1985) 11-31. Για τη μεταγενέστερη σύνδεση του εν λόγω ομηρικού χωρίου με τον Άρατο βλ. στο επόμενο κεφ., σσ. 360-362 και 375-397.

[763] Βλ. Πολυδεύκης *Ὀνομ.* 1.22.6 Bethe: *πολῆσαι ὅ ἐστι τὸ αὐτὸ τῷ ἀρόσαι* [...], και Ησύχιος ω 304 Schmidt: *ὡραπολεῖν· κατὰ τὴν εἰθισμένην ὥραν τοῦ ἔτους ἀναπολεῖν. ἀναπολεῖν δὲ λέγουσι τὸ τρὶς ἀροτριᾶν τὴν γῆν.* Βέβαια, ο ενικός αριθμός στο «*κατὰ τὴν εἰθισμένην ὥραν τοῦ ἔτους*», σε συνδυασμό με το «*τρὶς ἀροτριᾶν*», παραπέμπει μάλλον σε πρακτική τριπλού οργώματος και όχι σε τρεις ξεχωριστές περιόδους οργώματος και σποράς στη διάρκεια του ίδιου έτους. Απουσιάζει επίσης εμφατικά το «*σπείρειν*» ή κάποιο συνώνυμό του.

[764] M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σ. 274.

[765] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 545. Ο Θεόφραστος ορίζει στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.3.4 τις κατάλληλες εποχές του χρόνου ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους. Δεν είναι βέβαιο όμως αν στο συγκεκριμένο χωρίο ο φιλόσοφος αναφέρεται σε φύτευση ή σε όργωμα και σπορά: *εἴη δ' ἂν διελεῖν καὶ τοῖς κατὰ φύσιν τόποις πρὸς τὰς ὥρας, οἷον τοὺς μὲν εὐκράτους τῷ ἀέρι τοῦ ἦρος τοὺς δὲ ῥοώδεις καὶ ἐπόμβρους καὶ ἐλείους θέρους ὑπὸ τὸ ἄστρον ὥσπερ καὶ ἐν Λακωνικῇ πολλὰ φυτεύουσι, τοὺς δ' αὐχμώδεις μετοπώρου.*

[766] Πρβ. [Κασσιανός Βάσσος] *Γεωπονικά* 2.14.8 Beckh.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πρῖνοι δ' αὖ καρποῖο καταχθέες οὐδὲ μέλαιναι
σχῖνοι ἀπείρητοι, πάντη δέ τε πολλὸς ἀλωεὺς
αἰεὶ παπταίνει, μή οἱ θέρος ἐκ χερὸς ἔρρῃ.
πρῖνοι μὲν θαμινῆς ἀκύλου κατὰ μέτρον ἔχουσαι
χειμῶνός κε λέγοιεν ἐπὶ πλέον ἰσχύσοντος·
μὴ μὲν ἄδην ἔκπαγλα περιβρίθοιεν ἅπάντῃ,
τηλοτέρῳ δ' αὐχμοῖο συνασταχύοιεν ἄρουραι.

Η μαρτυρία του *Περὶ σημείων* 45 (*οἱ πρῖνοι ἐὰν εὐκαρπῶσι, χειμῶνες πολλοὶ σφόδρα γίνονται*) και 49 (*οἱ πρῖνοι ὅταν εὐκαρπῶσι σφόδρα, ὡς μὲν τὰ πολλὰ χειμῶνα ἰσχυρὸν σημαίνουσι*) μπορεί να συνδυαστεί με εκείνη του Πλουτάρχου απ. 17 Sandbach (*Αἰτίαι τῶν Ἀράτου διοσημειῶν*)[767]:

φησὶν οὖν ὁ Θεόφραστος ὅτι ἡ πρῖνος καὶ ἡ σχῖνος αὐχμηρὰ τῇ κράσῃ καὶ ξηρότερα τῶν ἄλλων πεφυκότα πολὺν καρπὸν οὐ φέρει, ἐὰν μὴ εἰς βάθος ὑγρανθῇ. εἰκότως οὖν τῇ τούτων εὐφορίᾳ (Sandbach: *ἀφορίᾳ* χφφ.) *καταμαντεύονται περὶ τῶν σπερμάτων οἱ γεωργοί, μιᾶς αἰτίας οὔσης δι' ἣν ἀμφοτέροις ἡ πολυκαρπία· εἰ δ' ὑπερβάλλει τοῦ καρποῦ τὸ πλῆθος, οὐκ ἀγαθὸν σημεῖον· ἄμετρον γὰρ ἐπομβρίαν καὶ πλεονασμὸν ὑγρότητος ἡ περὶ τὸν ἀέρα ἄνεσις καὶ θηλύτης δηλοῖ.*

Ο συνδυασμός των παρατιθέμενων πηγών οδηγεί εκ πρώτης όψεως στο συμπέρασμα ότι ο Θεόφραστος περιέγραφε τις σχετικές πληροφορίες σε προγνωστικό έργο. Μικρή αλλά υπολογίσιμη στήριξη προσφέρει το γεγονός ότι ο συντάκτης του *Περὶ σημείων* αναφέρεται στο όνομα του φυτού ως γένους αρσενικού: στην πρακτική του συμφωνεί με τον Θεόφραστο (*Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 3.16.1), ενώ αντίθετα ο Άρατος και ο Πλούταρχος χρησιμοποιούν το όνομα ως γένους θηλυκού. Ο συνδυασμός των μαρτυριών του *Περὶ σημείων* 45 και 49 με το *Περὶ σημείων* 55 (τρία οργώματα στη διάρκεια του έτους) φαίνεται να στηρίζουν την αναγωγή του συγκεκριμένου έργου σε ειδικό έργο του Θεοφράστου. Ανεξάρτητα όμως από τη συγκεκριμένη υπόθεση, ο συγκεκριμένος περιπατητικός περιέγραψε στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 3.16.1 τις ιδιότητες της *πρίνου*. Από το εν λόγω εδάφιο απουσιάζει κάποια πληροφορία προγνωστικού περιεχομένου: ο φιλόσοφος αναφέρεται απλά στην όψιμη καρποφορία του δέντρου. Δεδομένου ότι ο Θεόφραστος παραθέτει προγνωστικές πληροφορίες σε έργα φυτολογίας, όπως λ.χ. για τη *σκίλλαν* στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 7.13.6, η απουσία σχετικού υλικού στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 3.16.1 οδηγεί εύλογα στην υπόθεση ότι στο προγνωστικό του έργο που του

[767] Βλ. J. Martin (1998) II 542-543. Οι σχετικές πληροφορίες περιέχονται βέβαια στα Σχόλια στον Άρατο (ΜΔΚUAS) 1047 (J. Martin, *Scholia*, σ. 496-498). Για τον Πλούταρχο βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 469-586.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αποδίδεται δεν είχε θέσει σχετικές πληροφορίες. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, τότε είναι πιθανότερο το ότι ο Πλούταρχος αναφερόμενος στον Θεόφραστο εννοεί έναν συνδυασμό εδαφίων του *Περὶ σημείων*. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε βέβαια μάρτυρα ότι το έργο είχε αποδοθεί ήδη από την αρχαιότητα στον μαθητή του Αριστοτέλη, του οποίου (έργου) αποτελεί πιθανότατα επιτομή.

Όσον αφορά, επομένως, τις πληροφορίες των στ. 1047-1063, κρίνουμε ότι ο Άρατος συνένωσε εκεί πληροφορίες που βρήκε σε διαφορετικές πηγές: η μία ήταν οπωσδήποτε το *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 7.13.6 (*σκίλλα*). Ενδέχεται το υλικό για το δέντρο *πρῖνος* να προέρχεται από τη λαϊκή παράδοση[768]. Σ' αυτά πρόσθεσε εν είδει παρεμβολής τα σχετικά με το φυτό *σχῖνος*. Οι συμπτώσεις είναι πολλές, ώστε να δεχτούμε ότι το υλικό και οι συνδυασμοί του απαντούσαν σε κάποιο χαμένο έργο προγνωστικών του Αριστοτέλη ή του Θεοφράστου. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τουλάχιστον ο δεύτερος θα είχε συμπεριλάβει σχετική αναφορά στην *σχῖνο* στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 3.16.1 (όπου αναφέρεται ο *πρῖνος*) ή το *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 7.13.6 (προγνωστικά σημεία από τη *σκίλλα*). Φαίνεται περισσότερο πιθανό το ότι ο ποιητής συνδύασε πρωτότυπα ετερόκλητο υλικό[769]. Εν κατακλείδι, το σύνολο των στ. 1044-1063 έχει φανερή σχέση με την τεχνική γραμμάτεια και ειδικά τα έργα φυτολογίας του Θεοφράστου. Αποδεικνύει δε ότι η αναζήτηση των πηγών του ποιητή αποκλειστικά σε έργα προγνωστικών αδυνατεί να προσφέρει ολοκληρωμένη εικόνα της πρακτικής που ακολούθησε στη σύνθεση των *Φαινομένων*.

Επιπλέον, η αναφορά στον Σείριο και την επιβλαβή δράση του πάνω στα φυτά (*Φαιν.* 328-335) κρίνεται σημαντική στον καθορισμό των πηγών του Αράτου και το ποσοστό επίδρασης που συνεισέφεραν η ποίηση και η επιστήμη στη σύνθεση του έργου του. Αυτός περιέγραψε πρωτότυπα τις διαθρυλλούμενες συνέπειες των «κυνικών καυμάτων», όπως ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα η περίοδος της ανατολής του Σειρίου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή της επίδρασης του άστρου στα φυτά (331-335):

> [...] *καί μιν καλέουσ' ἄνθρωποι*
> *Σείριον. οὐκέτι κεῖνον ἅμ' ἠελίῳ ἀνιόντα*
> *φυταλιαὶ ψεύδονται ἀναλδέα φυλλιόωσαι·*
> *ῥεῖα γὰρ οὖν ἔκρινε διὰ στίχας ὀξὺς ἀΐξας,*
> *καὶ τὰ μὲν ἔρρωσεν, τῶν δὲ φλόον ὤλεσε πάντα.*

[768] Αυτό αποδεικνύεται, για άλλη μια φορά, από το γεγονός ότι καταγράφεται στη σύγχρονη εποχή ως προγνωστικό σημάδι, βλ. Δ. Κρεκούκιας, ό.π., σσ. 92-93.

[769] Το συμπέρασμά μας είναι ανάλογο με εκείνο του J. Martin ([1998] I LXXXVI) αναφορικά με την αστρονομία που περιέχεται στο ποίημα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο ποιητής αναφέρεται στην ορατή ανατολή του άστρου λίγο πριν από τον ήλιο[770], που σηματοδοτούσε την έναρξη της θερμότερης περιόδου του θέρους[771]. Ο Άρατος υπαινίσσεται βέβαια τις αναφορές στη βλαβερή επίδραση του Σειρίου πάνω στους ανθρώπους, όπως απαντούν στον Όμηρο και τον Ησίοδο[772]. Υπήρχε η άποψη ότι το άστρο ήταν ιδιαίτερα βλαπτικό για φυτά, ζώα και ανθρώπους, και ότι προκαλούσε, κατά τη λαϊκή πίστη, ασθένειες και επιδημίες[773]. Η περιγραφή του Ησιόδου (*Έργα* 582-588) αποτελεί και πάλι το κείμενο αναφοράς για τον Άρατο. Στον Όμηρο, ο Σείριος απαντά σε παρομοιώσεις προκειμένου ο ποιητής να περιγράψει τη λάμψη των όπλων και μεταφορικά τη φονική ιδιότητα ορισμένων πολεμιστών[774]. Απαντά επίσης υπαινικτική αναφορά στην επιβλαβή δράση του άστρου στο Φ 30: *κακὸν δέ τε σῆμα τέτυκται.*

Ας επισημανθεί καταρχάς η πρωτότυπη ορολογία των στίχων: η επισήμανσή μας αφορά τον όρο *στίχας*, που χρησιμοποιείται για τις σειρές των φυτών. Η μοναδική μαρτυρία χρήσης του πριν από τον Άρατο ενδέχεται να είναι εκείνη του Ξενοφώντα *Οἰκον.* 4.21: [...] *ὀρθοὶ δὲ οἱ στίχοι τῶν δένδρων* [...]. Στον συγκεκριμένο συγγραφέα η περιγραφή αφορά σειρές δέντρων σε *παράδεισο*, ενώ ο ποιητής αναφέρεται, ενδεχομένως, σε αμπελώνες[775]. Ο Άρατος χρησιμοποιεί βέβαια τον όρο ως γένους θηλυκού, η σπανιότητα όμως της χρήσης και η σταθερή ανάδειξη του *Οἰκον.* σε πηγή των *Φαιν.*, τόσο σε επίπεδο εικόνων, όσο και ορολογίας[776], συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι ο ποιητής έχει υπόψη του τη σχετική χρήση.

Και τα περιεχόμενα όμως των εν λόγω στίχων προβλημάτισαν τους αρχαίους

---

[770] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 306, 308· J. Martin (1998) II 290. Ο Σείριος, το λαμπρότερο αστέρι του αστερισμού Κύων, συχνά ταυτίζεται με τον αστερισμό στο σύνολό του. Βλ. σχετικά με το όνομα του Σείριου D.A. Kidd (1997), σ. 308 και J. Martin (1998) II 288-289. Για την ονοματολογία και τη μυθολογία του Κυνός και του Σείριου βλ. R.H. Allen, ό.π., σσ. 117-129· Σ.Μ. Πλακίδης, ό.π., σσ. 213-227· Σ. Θεοδοσίου – Μ. Δανέζης, ό.π., σσ. 114-115.

[771] Βλ. Γέμινος *Εἰσαγωγή* 17.30-31 Aujac. Ο Γέμινος αποδίδει την αιτία των καυμάτων στον ήλιο και όχι στην από σύμπτωση ταυτόχρονη ανατολή του Σείριου. Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 309 [στ. 333]) τονίζει ότι δεν χρειάζεται να υποτεθεί ότι ο Άρατος δεν γνώριζε την πραγματική αιτία του φαινομένου. Πρβ. όμως Ησίοδος *Έργα* 414-419 (συνδυαστική αναφορά του Σείριου με το *μένος ὀξέος ἠελίοιο* [414])· βλ. J. Martin (1998) II 288.

[772] Βλ. M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σσ. 262-263 (στ. 417).

[773] F. Boll – C. Bezold – W. Gundel, ό.π., σσ. 87-88.

[774] Για τις πιθανές ομηρικές και ησιόδειες πηγές του Αράτου βλ. J. Almirall, "Arat de Solos, poeta λεπτός", *Lexis* 12 (1994) 97-106· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 129-130.

[775] Ως πηγές του ποιητή προτείνονται τα Ζ 195 (D.A. Kidd [1997], σ. 308 – J. Martin [1998] II 290), Μ 134, Υ 185, Ι 579 (J. Martin [1998] II 290). Για τη λύση που ενδεχομένως προσφέρουν οι πηγές του ποιητή, και συγκεκριμένα ο Θεόφραστος, βλ. στη συνέχεια, σ. 188.

[776] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 168-170, 176-177, 184 και παρακάτω, σσ. 192-194, 207-216, 233-238, 248. Ο Άρατος πρέπει να γνώριζε την υμνητική αναφορά στη γεωργία από τον Σωκράτη στον *Οἰκον.* 5.1-17. Το ύφος και το περιεχόμενο του συγκεκριμένου κειμένου καθιστούν τον Ξενοφώντα απαραίτητο στην «ανάγνωση» του ποιήματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ερμηνευτές, ειδικά όσον αφορά τη σημασία του όρου *φλόος*: η λέξη μπορεί να σημαίνει «φύλλωμα, βλάστηση» αλλά και «καρποφορία»[777]. Αν στραφούμε και πάλι στον Θεόφραστο, διαπιστώνουμε ότι αυτός περιέλαβε σε εδάφια των συγκεκριμένων έργων του αναφορές στις βλαβερές συνέπειες του Σείριου. Σ' ένα από αυτά (*Περὶ φυτῶν αἰτίων* 5.9.1.6-5.9.2.12 = *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.14.2) ονομάζει τον Σείριο *ἄστρον*[778]· το εν λόγω εδάφιο μπορεί να αναγνωριστεί ως πηγή του Αράτου και, ενδεχομένως, να συνεισφέρει στην ορθή ερμηνεία των στίχων του:

> *ἀστρόβλητα μὲν οὖν μάλιστα γίνεται τὰ φυτὰ καὶ οἱ μόσχοι διὰ τὴν ἀσθένειαν. συμβαίνει δὲ τὸ πάθος ὅταν ἡ γῆ ξηρανθῇ καὶ μὴ ἔχωσιν ἕλκειν ὑγρότητα, δι' ὃ καὶ ὑπὸ τὸ ἄστρον πλεῖστα· τὰ δὲ πρεσβύτερα διὰ τὴν ἰσχὺν ἀντέχει τε μᾶλλον καὶ ἕλκει πόρρωθεν, ἔτι δ' ὑγρότης ἡ οἰκεία πιοτέρα καὶ λιπαρωτέρα καὶ πρωϊκαρπότερα τῶν νέων καὶ ὅσα ἂν προδείξωσιν πάντ' ἐκφέρουσιν· ὅλως δὲ πᾶσαν μεταβολὴν ἧττον δύναται τὰ ἀσθενέστερα φέρειν, ὑπὸ δὲ τὸ ἄστρον καὶ διυγραίνεταί πως μᾶλλον τὰ δένδρα, καθάπερ πρότερον ἐλέχθη, δι' ὃ καὶ ἡ ἐπιβλάστησις· ἡ μὲν οὖν ἀστροβολία διὰ ταῦτα συμβαίνει καὶ ἔτι διὰ τὰς πληγὰς τὰς ἔξωθεν καὶ τὰς ἑλκώσεις· ἀσθενέστερα γὰρ διὰ ταῦτα γίνεται καὶ ἐπὶ πλέον αὐτῶν αἱ δυνάμεις διϊκνοῦνται.*

Είναι φανερό ότι ο Άρατος έγραφε έχοντας υπόψη του τον όρο *ἀστρόβλητα* του Θεοφράστου και τη σχετική περιγραφή[779]. Ειδικά στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.14.2 η περιγραφή αυτή αφορά τα αμπέλια, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι ο ποιητής αναφέρεται ενδεχομένως στην αμπελοκαλλιέργεια[780]. Στήριξη παρέχει ένα άλλο χωρίο του φιλοσόφου: στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.3.1-8 γίνεται αναφορά στην απροσδόκητη βλάστηση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο του έτους:

> *ἐν δὲ τῇ νῦν περιόδῳ τῶν ὡρῶν ἔοικε τὰ δένδρα κενωθέντα τοῦ θέρους ἐκ τῆς βλαστήσεως καὶ τῆς καρπογονίας ἀντιπληροῦσθαι πάλιν εἶτ' ἐκ ταύτης τῆς ἀντιπεριστάσεως ἀποτίκτειν καὶ βλαστάνειν κατὰ τοὺς ἱκνουμένους καιρούς, ἔχοντά πως τὴν κύησιν καὶ ἐν τοῖς μέρεσι καὶ ἐν τοῖς ὅλοις. εὐλόγως δὲ καὶ αἱ φυτεῖαι καὶ αἱ ἐπιβλαστήσεις γίνονται κατὰ πλείους ὥρας, δοκοῦσι δ' ἐναντία πως εἶναι μετόπωρόν τε καὶ ἔαρ καὶ κυνὸς ἐπιτολή· ἡ γὰρ περὶ τροπὰς βραχεῖα, ἀλλὰ μετ' ἀρκτοῦρον ἐπιβλαστάνει πλείω καὶ ὑπὸ κύνα.*

---

[777] Σχετικά με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Συμποσιακά* 683b2-684b1 Hubert) βλ. και παρακάτω, σ. 189 σημ. 782.

[778] Βλ. *LSJ*, λ. *ἄστρον*: "sg. like ἀστήρ, freq. of Sirius [...]". Βλ. επίσης Θεόφραστος *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 6.10.9 κ.α.

[779] Στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.14.2 ο σχετικός όρος είναι *ἀστροβολεῖσθαι*. Τη σχέση των στ. 331-335 με τα συγκεκριμένα δύο χωρία του Θεοφράστου που μόλις παρατέθηκαν εντόπισε και ο J. Martin (1998) II 290. Δεν καταγράφει όμως τα δύο χωρία που παρατίθενται ακολούθως, και τα οποία είναι –κατά τη γνώμη μας– πιο σημαντικά.

[780] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 167-169 και τις σημ. 709, 710, 713.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το συγκεκριμένο εδάφιο υποδεικνύει τον Θεόφραστο ως την πιθανή αφετηρία της μεταγενέστερης σύγχυσης σχετικά με την ορθή ερμηνεία του όρου *φλόος*: στο χωρίο που μόλις παρατέθηκε περιέχονται τόσο η έννοια της καρποφορίας (*κύησιν, ἀποτίκτειν*) όσο και της βλάστησης (*βλαστάνειν, ἐπιβλαστάνει*). Ο φιλόσοφος αναφέρεται στην περίοδο των ωρών, όπως χαρακτηρίζει το φθινόπωρο, την άνοιξη και την ανατολή του Σείριου. Ειδικά όμως για τον Σείριο, η αναφορά περιλαμβάνει αποκλειστικά την *ἐπιβλάστησιν*, όρο που μοιάζει τεχνικός. Κατά πάσα πιθανότητα, ο όρος *φλόος* στα *Φαιν.* αντιστοιχεί στον όρο *ἐπιβλάστησις* του Θεοφράστου. Η υπόθεση βρίσκει στήριξη στο *Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.13.5.1-1.13.6.7, όπου αναλύει ο φιλόσοφος την επίδραση της ανατολής του Σειρίου στα δέντρα· η περίοδος χαρακτηρίζεται από υγρασία και θερμότητα:

> *δεῖ γὰρ δὴ τὴν ὥραν ὑγρότητά τινα καὶ θερμότητα ἔχειν ὥσπερ καὶ τὸ ἔαρ. αὕτη μὲν ὁμολογουμένη μάλιστα πρὸς βλάστησιν. ἐν ἀμφοῖν δὲ τοῦτο συμβαίνει καὶ ἐν τῇ τοῦ κυνὸς ἐπιτολῇ καὶ μετ' ἀρκτοῦρον· ὑπὸ γὰρ τὸ ἄστρον καίπερ ὄντος ἐμπύρου τοῦ ἀέρος ὅμως καὶ νότια πνεῖ καὶ νέφη συνίσταται καὶ αὐτὰ τὰ δένδρα διυγραίνεται φανερῶς καὶ ὑπὸ τὸν φλοιὸν αὐτῶν διαδίδοταί τις ὑγρότης* [...]. *ὅτι δὲ ἐξυγραινομένων τῶν φυτῶν καὶ τοῦ ἔξωθεν ἀέρος οὐκ ἀντιπίπτοντος ἡ ἐπιβλάστησις οὐκ ἄλογος φανερὸν ἐκ τῶν εἰρημένων.*

Επομένως, αν πράγματι ο Άρατος ακολουθεί αποκλειστικά τον Θεόφραστο, τότε με τον όρο *φλόος* αναφέρεται στη βλάστηση. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, νομιμοποιούμαστε ενδεχομένως να συμπεράνουμε ότι με τη φράση «*καὶ τὰ μὲν ἔρρωσεν, τῶν δὲ φλόον ὤλεσε πάντα*» αναφέρεται ο ποιητής στα μεγαλύτερα σε ηλικία δέντρα που περιγράφει ο Θεόφραστος (*τὰ δὲ πρεσβύτερα διὰ τὴν ἰσχὺν ἀντέχει τε μᾶλλον καὶ ἕλκει πόρρωθεν*) και στα νεαρά φυτά (*ὅλως δὲ πᾶσαν μεταβολὴν ἧττον δύναται τὰ ἀσθενέστερα φέρειν*): η αυξημένη υγρασία και η θερμότητα της εποχής ωθεί τα δεύτερα να βλαστήσουν περισσότερο από το φυσιολογικό, στην πραγματικότητα όμως είναι αδύναμα[781]. Ίσως όμως δεν πρέπει να αποκλείσουμε εντελώς την επίδραση του Εμπεδοκλή: ο όρος *φλόος* μπορεί να αναφέρεται από κοινού στη βλάστηση αλλά και την πρώιμη καρποφορία[782]. Εξάλλου, η

[781] Κρίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι παρόμοια ερμηνεία φαίνεται ότι επανέρχεται αιώνες αργότερα στον αντιαιρετικό συγγρ. Ιππόλυτο Ρώμης, βλ. παρακάτω, σσ. 701-703.

[782] Σύμφωνα με τον J. Martin (1998) II 290-291 (στ. 335), ο όρος φαίνεται να περιγράφει οτιδήποτε δηλώνει εξωτερικά τη ζωτικότητα του φυτού, είτε πρόκειται για τους καρπούς είτε για την ομορφιά του φυλλώματος. Ο ίδιος παραθέτει μία αξιόλογη συλλογή αρχαίων χωρίων, από τα οποία μόνον εκείνο του Αντιμάχου (απ. 40 Wyss: *φλείουσαν ὀπώραις*) φαίνεται να έχει άμεση σχέση εδώ, όντας παράλληλα προγενέστερο του Αράτου. Είναι φανερό ότι ο Martin βασίζεται στα χωρία που συνδυάζει στην ερμηνεία του όρου *φλόος* ο Πλούταρχος *Συμποσιακὰ* 683e-f Hubert.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αποκλειστική του ταύτιση με τον όρο *ἐπιβλάστησις* δυσχεραίνεται ως πλεοναστική από την παρουσία του «*ἀναλδέα φυλλιόωσαι*» στους παραπάνω στίχους[783].

Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό ότι ο ποιητής χρησιμοποίησε και πάλι την ενδιάμεση επεξεργασία παλαιότερων λαϊκών παραδόσεων από τη φιλοσοφική πεζογραφία που μεσολάβησε: όπως και στην περίπτωση του *ἔμπεδα*, ο Θεόφραστος αναδεικνύεται σε ενδιάμεση πηγή άντλησης σύγχρονης και τεκμηριωμένης γνώσης. Ο ποιητής, κινούμενος στα πλαίσια της διδακτικής παράδοσης, αναγνωρίζει και υπαινίσσεται τις πηγές του, δηλ. τον Εμπεδοκλή ή τον Ησίοδο, χρησιμοποιεί όμως τις πρόσφατες φιλοσοφικές ερμηνείες προκειμένου να καταστήσει περισσότερο σύγχρονο το έργο του.

Στο επίπεδο των πηγών, δεν είναι πάντα εύκολο να καθοριστεί ο βαθμός επίδρασης. Ποιητική παράδοση και επιστημονικά κείμενα συνδυάστηκαν στη διαμόρφωση των περισσοτέρων από τις εικόνες και τις έννοιες που περιέχονται στα *Φαινόμενα*. Απαντούν όμως και αναφορές σε θέματα της λαϊκής παράδοσης που η τεχνική γνώση θα έπρεπε λογικά να είχε απαλείψει. Το φαινόμενο μπορεί να ερμηνευθεί ως απήχηση των προγενέστερων στα μεταγενέστερα έργα. Η επίδραση επιμερίζεται τόσο στις πληροφορίες που περιέχονται όσο και τη μορφή[784]. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με την πεποίθηση ότι η βροχή προέρχεται από τον Δία: ο Άρατος την επικαλείται στο ποίημα (*Φαιν.* 936, 964)[785], υπενθυμίζοντας παραδοσιακές απόψεις για τη φύση του θείου. Μολονότι η συγκεκριμένη περιγραφή μπορεί να θεωρηθεί αλληγορική (ο Δίας ως αλληγορία του ουρανού, ή γενικά των φυσικών στοιχείων)[786], απαντά και σε έργα του Θεοφράστου. Η παράδοση διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος[787]. Οι αναφορές σχετίζονται και πάλι με την έννοια του κατάλληλου καιρού, του *ὡραίου*. Είναι ενδιαφέρον ότι και στα κείμενα του φιλοσόφου, όπως και στον Άρατο, απαντά ο χαρακτηριστικός συνδυασμός «*ἐκ Διός*»:

---

[783] Στήριξη προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση φαίνεται να παρέχει η χρήση του όρου *ἀναλδής-εὐαλδὴς* σε ιπποκρατικά έργα: σ' αυτά (*Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* 8.5 [*ἀναλδὴς*] και *Νόμος* 2.9 [*εὐαλδὴς*]: στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για μεταφορική χρήση) οι σχετικοί όροι χρησιμοποιούνται πάντα αναφορικά με τους καρπούς. Βασίζουμε την εν λόγω παρατήρηση στην υπόθεση ότι ο Άρατος αξιοποίησε την ιατρική γραμματεία στα προγνωστικά του, βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 265-274.

[784] Βλ. L. Taub, ό.π., σ. 58. Η συγγρ. διαπιστώνει την ύπαρξη σημαντικού ποσοστού διακειμενικότητας ανάμεσα στους διάφορους συγγραφείς σχετικών θεμάτων, τόσο ποιητικών όσο και πεζών.

[785] Για την ταύτιση του Δία με τον ουρανό ή άλλα φυσικά στοιχεία και φαινόμενα, αλλά και την πεποίθηση ότι ο θεός ελέγχει τις καιρικές συνθήκες βλ. στ. 224, 253, 259, 275, 293, 899. Σε ορισμένες από τις παραπάνω περιπτώσεις η περιγραφή είναι αμφίσημη: ο αναγνώστης δεν είναι πάντα βέβαιος αν ο ποιητής αναφέρεται στον Δία με τη μυθολογική του διάσταση ή σε κάποιο φυσικό φαινόμενο. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ενίοτε και οι δύο προσεγγίσεις ευσταθούν ερμηνευτικά.

[786] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 43-44, 52-54 και παρακάτω σσ. 371-373.

[787] L. Taub, ό.π., σ. 30. Για το θρησκευτικό στοιχείο στον Θεόφραστο βλ. παραπάνω, σσ. 170-177 και τη σημ. 729.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δ καὶ τοῦ θέρους καὶ τοῦ χειμῶνος συμβαίνει γινομένων ὑδάτων ἐκ Διὸς καὶ βρεχομένων τοῖς ναματιαίοις ἐν ὁρμῇ τῆς αὐξήσεως οὔσης.

(*Περὶ φυτῶν αἰτίων* 1.19.5)

τῶν δὲ ποτίμων τὰ ψυχρὰ βέλτιστα· καὶ γὰρ πέψιν ποιεῖ μάλιστα διὰ τὴν ἀντιπερίστασιν τοῦ θερμοῦ καὶ κατάψυξιν ταῖς ῥίζαις· δεῖται δὲ τὰ δένδρα ταύτης [...] *Ἔοικε δὲ κατὰ λόγον ἔχειν ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ Διὸς ὑδάτων τὰ νυκτερινὰ καὶ τὰ βόρεια καὶ ἐπ' αὐτῶν δὲ τῶν πνευμάτων* [...].

(*Περὶ φυτῶν αἰτίων* 2.6.1)

περὶ δὲ ἀρδεύσεως καὶ ὑδάτων σχεδὸν εἴρηται πρότερον. ὅσα γὰρ τοῖς οὐρανίοις ὠφέλιμα κατὰ ποίας ὥρας ἢ ἔτους ἢ νύκτωρ ἢ μεθ' ἡμέραν δῆλον ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἐπιρρύτοις καὶ ὀχετευομένοις ὁμοίως ἔσται. τοῦ δὲ θέρους εὐλόγως μάλιστα χρῶνται διὰ τὴν σπάνιν τῶν ἐκ Διὸς καὶ ἅμα πρὸς τὴν ἐκτροφὴν τῶν καρπῶν ἀναγκαῖον.

(*Περὶ φυτῶν αἰτίων* 3.8.3)

Ο ποιητής, επομένως, δεν πρωτοτυπεί θέτοντας θρησκευτικές πεποιθήσεις σε επιστημονικά συμφραζόμενα. Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και στα τεχνικά κείμενα που χρησίμευσαν ως υποδείγματά του. Οι σχετικές αναφορές δεν συνιστούν, επομένως, αποδείξεις της θρησκευτικότητας του ποιητή· επρόκειτο απλά για σύμβαση της παράδοσης.

Είναι γεγονός ότι το «τεχνικό» υλικό των *Φαιν.* δεν εξαντλείται στις πρακτικές συμβουλές προς τους αγρότες: επεκτείνεται στην καθοδήγηση των ναυτικών, προκειμένου να προβλεφθούν οι κατάλληλες ή οι αντίξοες συνθήκες των ναυτικών ταξιδιών. Ο συνδυασμός τους γινόταν, ενδεχομένως, αντιληπτός ως επιβεβλημένος από τη διδακτική παράδοση: οι αναφορές στη γεωργία και τη ναυσιπλοΐα συνδυάζονται κατά κάποιον τρόπο και στον Ησίοδο (*Ἔργα* 414-617 και 618-694, αντίστοιχα). Συνδέονται μεταξύ τους από το κυρίαρχο στα *Ἔργα* θέμα του «κατάλληλου καιρού»[788]. Αυτές οι ανθρώπινες δραστηριότητες αποτελούν όμως ένα από τα βασικά θέματα των *Φαινομένων*. Δεν είναι ενδεχομένως άσχετο το ότι ο ποιητής πραγματεύεται στα *Φαιν.*, ένα έργο της διδακτικής παράδοσης, αυτό ακριβώς το θέμα: το ποίημά του θα αναδείξει καλύτερα το σύνολο των «κατάλληλων καιρών» για όλες τις δραστηριότητες σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Η σημασία που οι δύο διδακτικοί ποιητές αποδίδουν στη γεωργία και τη ναυσιπλοΐα αντανακλά τη σημασία που απέδιδε ο αρχαίος κόσμος στα δύο επαγγέλματα: αποτελούν εκφάνσεις της πάλης του ανθρώπου να δαμάσει τη φύση και τις εκδηλώσεις των

[788] Βλ. παραπάνω, σ. 171 και σημ. 718.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φαινομένων της, κάτι στο οποίο μπορεί να παράσχει βοήθεια ο έναστρος ουρανός[789]. Πρόκειται για τις απαρχές της συνειδητοποίησης ότι η πρόοδος εξαρτάται άμεσα από τη σταθερότητα που παρέχει η αστρονομία και η «μαθηματική» εξήγηση του κόσμου[790].

Η κανονικότητα των κινήσεων των άστρων είναι το στοιχείο που συνδέει τις δύο δραστηριότητες στα *Φαινόμενα*. Το θέμα επανέρχεται στην ενδιάμεση του Ησιόδου και του Αράτου παράδοση με τρόπο που θυμίζει έντονα τις συμβάσεις της διδακτικής γραμματείας. Ο Ξενοφών προέβη σε συγκριτική περιγραφή των δύο επαγγελμάτων στον *Οἰκονομικό*: στο έργο, εκτεταμένες αναφορές στη γεωργία συνοδεύονται με ανάλογες της ναυσιπλοΐας. Φαίνεται, επομένως, ότι στην εξέλιξή της η διδακτική γραμματεία συνδύασε τις πρακτικές οδηγίες προκειμένου να συμπεριλάβει το σύνολο των δραστηριοτήτων. Από τη συγκεκριμένη άποψη, ο Άρατος βρίσκεται και πάλι στα ίχνη του Αθηναίου ιστορικού.

Όσον αφορά τη ναυσιπλοΐα, ο ποιητής αντιλαμβάνεται τα δύο επαγγέλματα να διέπονται από κοινούς παράγοντες: (1) τη θεϊκή βούληση και παρέμβαση και (2) την εξάρτησή τους, με όρους μικρόκοσμου-μακρόκοσμου, από τον ουράνιο διάκοσμο. Στον Ξενοφώντα διατυπώνεται η έννοια που τα συνδέει: πρόκειται για την «ευταξία», την οποία ο συγγραφέας –σε καθαρά διδακτικό ύφος– εισηγείται ως οφειλόμενη στα πάντα, στη γεωργία, τη διαχείριση του οίκου και, επιπλέον, τον χειρισμό ενός καραβιού (*Οἰκον.* 8.11-8.17)[791]:

> *καλλίστην δέ ποτε καὶ ἀκριβεστάτην ἔδοξα σκευῶν τάξιν ἰδεῖν, ὦ Σώκρατες, εἰσβὰς ἐπὶ θέαν εἰς τὸ μέγα πλοῖον τὸ Φοινικικόν. πλεῖστα γὰρ σκεύη ἐν σμικροτάτῳ ἀγγείῳ διακεχωρισμένα ἐθεασάμην. διὰ πολλῶν μὲν γὰρ δήπου, ἔφη, ξυλίνων σκευῶν καὶ πλεκτῶν ὁρμίζεται ναῦς καὶ ἀνάγεται, διὰ πολλῶν δὲ τῶν κρεμαστῶν καλουμένων πλεῖ, πολλοῖς δὲ μηχανήμασιν ἀνθῴπλισται [...], πολλὰ δὲ ὅπλα τοῖς ἀνδράσι συμπεριάγει, [...] γέμει δὲ παρὰ πάντα φορτίων [...]. τὸν δὲ τοῦ κυβερνήτου διάκονον [...], οὕτως ηὗρον ἐπιστάμενον [...]. ἐπισκοπῶ, ἔφη, ὦ ξένε, εἴ τι συμβαίνοι γίγνεσθαι, πῶς κεῖται, ἔφη, τὰ ἐν τῇ νηί, ἢ εἴ τι ἀποστατεῖ ἢ εἰ δυστραπέλως τι σύγκειται. οὐ γὰρ, ἔφη, ἐγχωρεῖ, ὅταν χειμάζῃ ὁ θεὸς ἐν τῇ θαλάττῃ, οὔτε μαστεύειν ὅτου ἂν δέῃ οὔτε δυστραπέλως ἔχον διδόναι. ἀπειλεῖ γὰρ ὁ θεὸς καὶ κολάζει τοὺς βλᾶκας. ἐὰν δὲ μόνον μὴ ἀπολέσῃ τοὺς μὴ ἁμαρτάνοντας, πάνυ ἀγαπητὸν· ἐὰν δὲ καὶ πάνυ καλῶς ὑπηρετοῦντας σῴζῃ, πολλὴ χάρις, ἔφη, τοῖς θεοῖς.*

---

[789] Επισημαίνουμε πάντως ότι η ναυσιπλοΐα δεν περιλαμβάνεται στο όραμα της δίκαιης πόλης στον Ησίοδο. Ο διδακτικός ποιητής εκδηλώνει μάλλον την απαρέσκειά του για τη στροφή των ανθρώπων στο ναυτικό εμπόριο και την εγκατάλειψη της αγροτικής ζωής.

[790] Για τις γνωσιολογικές αναφορές του Αράτου στα *Φαιν.* βλ. παρακάτω, σσ. 231-238 και 281-283.

[791] Παραθέτουμε ένα εκτενές απόσπασμα προκειμένου να αναδείξουμε τη διδακτική θεματολογία και την ποικιλία που παρείχαν οι πηγές του Αράτου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Θεωρούμε ότι ο ποιητής υπαινίσσεται την αναφορά του Ξενοφώντα στην «ευταξία» των πλοίων στα *Φαιν.* 420-429[792]:

> *οἱ δ' εἰ μέν κε πίθωνται ἐναίσιμα σημαινούσῃ,*
> *αἶψα δὲ κοῦφά τε πάντα καὶ ἄρτια ποιήσωνται,*
> *αὐτίκ' ἐλαφρότερος πέλεται πόνος· εἰ δέ κε νηῒ*
> *ὑψόθεν ἐμπλήξῃ δεινὴ ἀνέμοιο θύελλα*
> *αὖτως ἀπρόφατος, τὰ δὲ λαίφεα πάντα ταράξῃ,*
> *ἄλλοτε μὲν καὶ πάμπαν ὑπόβρυχα ναυτίλλονται,*
> *ἄλλοτε δ', αἴ κε Διὸς παρανισσομένοιο τύχωσιν*
> *εὐχόμενοι, βορέω δὲ πάρ' ἀστράψῃ ἀνέμοιο,*
> *πολλὰ μάλ' ὀτλήσαντες ὅμως πάλιν ἐσκέψαντο*
> *ἀλλήλους ἐπὶ νηΐ.* [...]

Πριν επισημάνουμε ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των δύο αποσπασμάτων, είναι ανάγκη να αναφερθούμε στα ποιητικά πρότυπα του Αράτου: αυτό θα αναδείξει τις πραγματικές οφειλές του. Οι συγκεκριμένοι στίχοι, σε επίπεδο εικόνων και ορολογίας, έχουν βασιστεί στις περιγραφές του ομηρικού *Ὕμνου εἰς Διοσκούρους* 8-17[793]:

> [...] *οἱ δ' ἀπὸ νηῶν*
> *εὐχόμενοι καλέουσι Διὸς κούρους μεγάλοιο*
> *ἄρνεσσιν λευκοῖσιν, ἐπ' ἀκρωτήρια βάντες*
> *πρύμνης· τὴν δ' ἄνεμός τε μέγας καὶ κῦμα θαλάσσης*
> *θῆκαν ὑποβρυχίην·*[794] *οἱ δ' ἐξαπίνης ἐφάνησαν*
> *ξουθῇσι πτερύγεσσι δι' αἰθέρος ἀίξαντες·*
> *αὐτίκα δ' ἀργαλέων ἀνέμων κατέπαυσαν ἀέλλας,*
> *κύματα δ' ἐστόρεσαν λευκῆς ἁλὸς ἐν πελάγεσσι,*
> *ναύταις σήματα καλὰ πόνου σφίσιν· οἱ δὲ ἰδόντες*
> *γήθησαν, παύσαντο δ' ὀιζυροῖο πόνοιο.*

Οι ομοιότητες μεταξύ των δύο ποιητικών κειμένων είναι πραγματικά εντυπωσιακές: η λεπτομερής απαρίθμηση και η ανάλυση παρέλκουν. Ο Άρατος όμως επηρεάστηκε και από το εδάφιο του Ξενοφώντα που παρατέθηκε παραπάνω· στην ουσία οι στίχοι του αποτελούν επεξεργασία του ομηρικού θέματος (ε 319) της θύελλας, εμπλουτισμένοι με την οπτική της φιλοσοφικής πεζογραφίας. Κινούμενος σταθερά στα πλαίσια των διδακτικών συμβάσεων, ο ποιητής υιοθέτησε από τον Ξενοφώντα τη σύγχρονη, περισσότερο «επαγγελματική», αντίληψη για τη διαχείριση του πλοίου. Στηρίζουμε την άποψή μας στα ακόλουθα

---

[792] Βλ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 61-62.
[793] Βλ. J. Martin (1998) II 321-322· D.A. Kidd (1997), σ. 335. Έχουμε υπογραμμίσει κοινές και συνώνυμες λέξεις που απαντούν και στα δύο ποιήματα.
[794] Πρβ. το ομηρικό (ε 319) *τὸν δ' ἄρ' ὑπόβρυχα θῆκε πολὺν χρόνον.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επιχειρήματα: (1) ο Άρατος χρησιμοποίησε υλικό από τον *Οἰκονομικὸ* και σε άλλα σημεία του ποιήματος. (2) Στα δύο κείμενα γίνεται αναφορά στην «ευταξία» του πλοίου, ως μέσου σωτηρίας των ναυτικών κατά τη διάρκεια θύελλας· η λεπτομέρεια απουσιάζει από τον ομηρικό ύμνο. Η τεχνική γνώση θέτει έτσι σε δεύτερη μοίρα, από την άποψη της σπουδαιότητας, την παρέμβαση του θεϊκού στοιχείου, κάτι το οποίο είναι πρωταρχικό στον *Ὕμνον εἰς Διοσκούρους*. (3) Και τα δύο κείμενα κλείνουν το θέμα με την αναφορά στο θείο (θεός-θεοί που επεμβαίνουν στον Ξενοφώντα – Δίας σωτήρας στον Άρατο)· οι θεοί όμως δεν είναι πια δεδομένο ότι θα επέμβουν, όπως στον εν λόγω Ύμνο[795]. (4) Η αναφορά του Ξενοφώντα στο «*μέγα πλοῖον τὸ Φοινικικόν*» δεν είναι άσχετη με τα *Φαιν.*: ο Άρατος περιέγραψε κάτι ανάλογο. Οι αναφορές όμως στους Φοίνικες ναυτικούς και τα ιδιαίτερα πλοία τους είχαν καταστεί κοινός τόπος στην ελληνική γραμματεία, και ειδικά την ποίηση[796]. Ο Ξενοφών συνέβαλε προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση: το «*μέγα πλοῖον*» που περιγράφει είναι το ευρύ εμπορικό καράβι ([...] *γέμει δὲ παρὰ πάντα φορτίων* [...]), που ονομαζόταν *γαῦλος*. Η λέξη απαντά στον Καλλίμαχο, απ. 384.50 Pfeiffer: *Κυπρόθε Σιδόνιό[ς μ]ε κατήγαγεν ἐνθάδε γα[ῦλ]ος*, από κοινού με τον προσδιορισμό *Σιδόνιος*. Ο Άρατος αναφέρεται, ως γνωστόν, στη ναυτοσύνη των Σιδωνίων στα σχετικά με την Μικρή Άρκτο (*Φαιν.* 44): *τῇ καὶ Σιδόνιοι ἰθύντατα ναυτίλλονται*[797]. Επιπλέον, σε σημείο που αναγνωρίζεται εμφανώς ένας προσωπικός τόνος, ο ποιητής αναφέρεται στην προτίμησή του στα μεγάλα, φορτηγά προφανώς, καράβια κατά τη διάρκεια της περιόδου που πνέουν οι *ἐτησίαι* (152- 155):

> *τῆμος καὶ κελάδοντες ἐτησίαι εὐρέϊ πόντῳ*
> *ἀθρόοι ἐμπίπτουσιν, ὁ δὲ πλόος οὐκέτι κώπαις*
> *ὥριος. εὐρεῖαί μοι ἀρέσκοιεν τότε νῆες,*
> *εἰς ἄνεμον δὲ τὰ πηδὰ κυβερνητῆρες ἔχοιεν.*[798]

Ο Άρατος μπορεί κάλλιστα να απηχεί στους συγκεκριμένους στίχους το ησιόδειο (*Ἔργα* 643) *νῆ' ὀλίγην αἰνεῖν, μεγάλῃ δ' ἐνὶ φορτία θέσθαι*[799]. Μολονότι όμως το ευρύ πλοίο

---

[795] Ο Ξενοφών μάλλον αρνείται την παρουσία του θεού στη ναυτική θύελλα. Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 23. Ο Hunter, μολονότι ερμηνεύει τη μεταφορά στον Δία των ιδιοτήτων που αποδίδονται στους Διόσκουρους ως προϊόν του στωικού μονοθεϊσμού στη σκέψη του Αράτου, τονίζει ότι η αβεβαιότητα που δηλώνεται με το *παρανισσομένοιο τύχωσιν* είναι "[...] hardly in keeping with Stoic determinism".

[796] Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

[797] Βλ. λίγο παραπάνω, στ. 39: *τῇ δ' ἄρα Φοίνικες πίσυνοι περόωσι θάλασσα* και στ. 42: *ἡ δ' ἑτέρη ὀλίγη μέν, ἀτὰρ ναύτῃσιν ἀρείων.*

[798] Πρβ. επίσης τους στ. 296-299: [...] *ἴκελοι δὲ κολυμβίσιν αἰθυίῃσι / πολλάκις ἐκ νηῶν πέλαγος περιπαπταίνοντες / ἥμεθ', ἐπ' αἰγιαλοὺς τετραμμένοι· οἱ δ' ἔτι πόρσω / κλύζονται, ὀλίγον δὲ διὰ ξύλον Ἄϊδ' ἐρύκει.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πρέπει να είναι και μεγάλο, το μεγάλο δεν είναι απαραίτητα και ευρύ. Περισσότερο κοντά στην αράτεια χρήση φαίνεται να είναι το ομηρικό χωρίο (ι 319-324) *Κύκλωπος γὰρ ἔκειτο μέγα ῥόπαλον παρὰ σηκῷ, / χλωρὸν ἐλαΐνεον· τὸ μὲν ἔκταμεν, ὄφρα φοροίη / αὐανθέν. τὸ μὲν ἄμμες ἐΐσκομεν εἰσορόωντες / ὅσσον θ' ἱστὸν νηὸς ἐεικοσόροιο μελαίνης, / φορτίδος εὐρείης, ἥ τ' ἐκπεράᾳ μέγα λαῖτμα· τόσσον ἔην μῆκος, τόσσον πάχος εἰσοράασθαι.* Η αναφορά στα *Φαιν.* είναι πάντως εμφατική: φρονούμε ότι ο ποιητής αναφέρεται στο χαρακτηριστικό (φοινικικό) εμπορικό πλοίο, το οποίο στην υπόλοιπη παράδοση περιγράφεται σταθερά ως ευρύ (*γαῦλος*). Η λέξη ενδέχεται να τράβηξε την προσοχή του λόγω της χρήσης της σε σειρά ποιητικών κειμένων: απαντά στον Αριστοφάνη (*Ὄρνιθες* 598: *γαῦλον κτῶμαι καὶ ναυκληρῶ*), σε απόσπασμα του Επιχάρμου (απ. 54.1: *αὐτὸς. Ποτιδὰν ἄγων γαύλοισιν ἐν Φοινικικοῖς*) και τον Ηρόδοτο (3.136: *καταβάντες ἐς Σιδῶνα* [...] *ἐπλήρωσαν γαῦλον μέγα*)[800]. Η περίοπτη θέση που κατέχει ο όρος στη μεταγενέστερη λεξικογραφική παράδοση[801] και η χρήση του στον Καλλίμαχο (από κοινού με το *Σιδόνιοι*) μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ο Άρατος τον είχε υπόψη του, αλλά απέφυγε να τον χρησιμοποιήσει. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που περιέχεται στο Λεξικό του Φωτίου, γ 39: *γαῦλος· πλοῖον στρογγύλον.* Κατά τη γνώμη μας είναι ισοδύναμη σημασιολογικά με το «*εὐρεῖαι νῆες*» του Αράτου, γεγονός που μας πείθει ότι ο Άρατος έχει εδώ υπόψη το εν λόγω πλοίο στο οποίο αναφέρεται και ο Ξενοφών.

Επισημαίνεται ότι ο Ζήνων ο Κιτιέας αναφέρεται στην παράδοση και ως Σιδώνιος. Οι Κιτιείς της Σιδώνας τον διεκδικούσαν ως πολίτη τους (Διογένης ο Λαέρτιος 7.6 = *SVF* I 3). Η πιθανότητα να επηρεάστηκε ο Άρατος στο συγκεκριμένο θέμα από το περιβάλλον του δεν είναι αστήρικτη: πέρα από την καταγωγή του Ζήνωνα, ο οποίος υπήρξε ιδιοκτήτης (φοινικικών) εμπορικών πλοίων (*SVF* I 1, *SVF* I 277: *Ζήνωνι τῷ Κιτιεῖ μία ναῦς περιῆν φορτηγός*), γνωρίζουμε ότι τον 3ο αι. άκμαζε στον Πειραιά κοινότητα Σιδωνίων

---

[799] D.A. Kidd (1997), σ. 238· J. Martin (1998) II 222· ήδη στον E. Maass, *Aratea*, σ. 277

[800] Βλ. R. Pfeiffer, *Callimachus vol. I: Fragmenta*, (Clarendon Press) Oxford 1949, σ. 318.

[801] Οι πηγές διίστανται ως προς τον τονισμό της λέξης (*γαῦλος-γαυλός*). Η λέξη σημαίνει ακόμη το ευρύχωρο δοχείο γάλακτος. Για τη σημασία «φοινικικό πλοίο» βλ. Φιλόξενος απ. 79 Theodoridis· Ωρίων *Ἐτυμολογικόν* γ 44 Sturz· Ησύχιος γ 208 Latte· Ψ.-Ζωναράς γ 417.23 Tittmann (*λέγεται δὲ καὶ τριήρης γαυλὸς, διὰ τὸ πλεῖστα δέχεσθαι* [...]), γ 418, γ 420· Φώτιος *Λεξ.* γ 39.1 Theodoridis (*γαῦλος· πλοῖον στρογγύλον*)· *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 221.47-48 Gaisford (*Γαυλοὶ λέγονται καὶ τὰ Φοινικικὰ πλοῖα· καὶ γαυλιτικὰ χρήματα παρὰ Ξενοφῶντι τὰ ἀπὸ τῶν πλοίων*), 222.28 (*λέγεται δὲ καὶ τριήρης γαῦλος διὰ τὸ πλεῖστα δέχεσθαι*, [...] *ἔστι δὲ εἶδος πλοίου*), *Σούδα* γ 73.3 Adler: *γαῦλος·* [...] *ἢ πλοῖόν τι φορτηγὸν Φοινικικὸν.* Πρβ. Στέφανος *Ἐθνικά* 200.3 Meineke: *Γαῦλος, νῆσος πρὸς τῇ Καρχηδόνι.*

εμπόρων[802]. Αν δεχτούμε ως αυτοβιογραφικές τις αναφορές του ποιητή στα θαλασσινά ταξίδια, είναι εύλογο να εικάσουμε ότι ο ίδιος ταξίδεψε μαζί τους στο «μεγάλο φοινικικό πλοίο». Οι Σόλοι, εξάλλου, διέθεταν φοινικικό εθνικό υπόβαθρο πριν από τον αποικισμό τους από τους Έλληνες[803], ενώ παράλληλα οι Φοίνικες παρέμεναν σταθερά συγκυρίαρχοι των εμπορικών δρόμων της ανατολικής Μεσογείου[804]. Ο συνδυασμός όμως της θεματολογίας από τη γεωργία και τη ναυτιλία που απαντά στον Ξενοφώντα μας κάνει να πιστεύουμε ότι ο Άρατος υπαινίσσεται, ενδεχομένως και ασυνείδητα, το κείμενο του ιστορικού.

Τα παραπάνω καθιστούν σαφές το ότι ο ποιητής αξιοποίησε και τη γραμματεία της φυσικής ιστορίας των περιπατητικών, και μάλιστα του Θεοφράστου. Το έργο του Αράτου φαίνεται ότι απηχεί τις θεωρητικές και μεθοδολογικές βάσεις της φυσικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη: την περιγραφή του συνόλου του φυσικού κόσμου, ενδεχομένως ως τμήμα ενός ευρύτερου διδακτικού προγράμματος[805]. Πράγματι, στο ποίημα περιγράφονται τα ουράνια σώματα, κάποια οπτικά φαινόμενα του ουρανού (ίριδα, άλωες, παρήλια), η συμπεριφορά των ζώων, και παρατηρήσεις από τα φυτά. Μολονότι όλα συνεισφέρουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην παροχή προγνωστικών σημείων[806], δεν παραβλέπουμε ότι συνιστούν μία σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα του κόσμου. Όσον αφορά δε τις αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την πηγή που αξιοποίησε ο Άρατος στα προγνωστικά του και την απόδοση της επίδρασης σε έργο του Αριστοτέλη (Martin)[807] ή του Θεοφράστου (Cronin), είναι φανερό ότι η προσέγγιση που διαπιστώνεται προς τα έργα του δεύτερου θα μπορούσε να εκληφθεί ως μάρτυρας υπέρ της άποψης του Cronin. Η

---

[802] Βλ. M.F. Baslez – F. Briquel Chatonnet, "De l'oral à l'écrit : le bilinguisme des Phéniciens en Grèce", στο Cl. Baurain – C. Bonnet – V. Krings (eds.), *Phoinikeia Grammata : Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*, [Collection d'études classiques, vol. 6], (Société des études classiques) Namur: Liège 1991, σσ. 371-386 [εδώ: 371-372]. Η εν λόγω κοινότητα έβγαζε επιγραφές-ψηφίσματα, γεγονός που καθιστά βάσιμη την εικασία ότι ενδέχεται να είχαν τραβήξει την προσοχή του ποιητή.

[803] Βλ. Ruge, ό.π., στ. 936.

[804] Όπως αποδεικνύει η ύπαρξη φοινικικών πόλεων-σταθμών στην Κύπρο και τον σημερινό Λίβανο (Κίτιο, Σιδώνα, Τύρος).

[805] Βλ. R. French, ό.π., σ. 27.

[806] Ο P. Toohey (ό.π., σ. 53) φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι το ποίημα του Αράτου είναι σχεδιασμένο να επιτρέπει την πρόγνωση του καιρού και ότι ο Άρατος πίστευε ότι η αστρονομία είναι το πιο ασφαλές μέσο για την πρόγνωση. Βλ. και L. Taub, ό.π., σ. 48.

[807] Βλ. J. Martin (1998) I CVI· πρβ. όμως την άποψή του στη σ. CVII: "Mais il faut recconaître en même temps qu'il ya a eu un osmose entre les œuvres météorologiques des deux philosophes" και παρακάτω σ. CVIII: "On a l'impression que les ouvrages comme les *Problèmes* et le *De Signis*, qui sont des recueils de notes amassées par le maître, sont devenus par la suite le bien de toute l'ecole. On pouvait y puiser, ou y ajouter, librement. Et cela donne à réfléchir sur les relations étroites qu'Aratos pouvait entretenir avec cette école". Βλ. R. French, ό.π., σσ. 85-87. Η άποψη του Martin φαίνεται να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το *Περὶ σημείων* είναι πολύ κοντά στην πρωτότυπη παράδοση του Αριστοτέλη, πράγμα για το οποίο είμαστε επιφυλακτικοί.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σχέση του Αράτου με τα κείμενα του Ερέσιου είναι φανερή. Η διαπίστωση οδηγεί σε δύο εναλλακτικές: (1) ο ποιητής ενσωμάτωσε εσκεμμένα υλικό από συγγενή με τα προγνωστικά πηγή του (και πηγή του *Περὶ σημείων*), που σήμερα έχει χαθεί. Οι ομοιότητες με τα έργα φυσικής ιστορίας του Θεοφράστου δείχνουν ότι ήταν έργο του συγκεκριμένου φιλοσόφου. Εξάλλου, δεν είναι ασυνήθιστο να περιέχεται παρόμοιο περιεχόμενο σε διαφορετικά έργα του ίδιου συγγραφέα. (2) Άντλησε απλά από τα συγκεκριμένα έργα φυσικής ιστορίας και ενσωμάτωσε πρωτότυπα το υλικό στα προγνωστικά, καθιστώντας το εφεξής τμήμα της σχετικής παράδοσης.

Αν τα έως τώρα παραδείγματα κατέδειξαν την ποικιλία των πηγών του Αράτου, το ακόλουθο θα καταρρίψει την εντύπωση ότι ο ποιητής εξαρτήθηκε αποκλειστικά από έργο προγνωστικών: η άποψη οδηγεί τον αναγνώστη να υποθέσει (ενδεχομένως ασυνείδητα) ότι ο ποιητής ακολούθησε τυφλά κάποια καθιερωμένα πρότυπα. Αντίθετα, μπορεί κανείς εύλογα να ισχυριστεί ότι ο Άρατος αξιοποίησε ποικίλες πηγές, υλικό από τις οποίες έθεσε σε νέα συμφραζόμενα. Έτσι, επικαλείται το περιβάλλον στα *Φαιν.* 921-923: *ἤδη καὶ πάπποι, λευκῆς γήρειον ἀκάνθης, / σῆμ' ἐγένοντ' ἀνέμου, κωφῆς ἁλὸς ὁππότε πολλοὶ / ἄκρον ἐπιπλώωσι, τὰ μὲν πάρος, ἄλλα δ' ὀπίσσω*[808]. Οι πηγές του ενδέχεται να είναι αποκλειστικά λογοτεχνικές: ο Σοφοκλής και ο Εύβουλος χρησιμοποίησαν το συγκεκριμένο ευφυολόγημα σε συμφραζόμενα άσχετα με την προγνωστική γραμματεία[809]. Η σταχυολόγηση της φράσης *πάππος ἀκάνθης* στον Ησύχιο, τον Φώτιο και τους παροιμιογράφους[810] αποδεικνύει ότι η φράση ήταν, ή κατέστη, παροιμιακή: ο Άρατος την υιοθέτησε και την έθεσε σε νέα συμφραζόμενα. Απουσιάζει από την προγνωστική γραμματεία, με εξαίρεση το *Περὶ σημείων*: ενδεχομένως, δεν αποτέλεσε προγνωστικό θέμα της λογοτεχνικής παράδοσης των προγνωστικών. Είναι αυτονόητο το ότι αποδίδουμε την παρουσία του σχετικού σημείου στο *Περὶ σημείων* 37 σε επίδραση του Αράτου. Το θέμα, ως προγνωστικό σημείο, πρέπει να ήταν γνωστό στη σύγχρονή του λαϊκή παράδοση[811] ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική καταγραφή της παροιμιακής φράσης στο

---

[808] Για τη μεταγνέστερη επιβίωση του θέματος βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 490-491 και J. Martin (1998) II 502-503.

[809] Βλ. Σοφοκλής απ. 868 Radt: *γραίας ἀκάνθης πάππος ὡς φυσώμενος* και Εύβουλος *Σφιγγοκαρίων*, απ. 107.17-22 Kock: *οἶδ' ἐγὼ ὃς νέος ὢν ἐστὶν βαρὺς, ἂν δὲ γέρος ᾖ, / ἄπτερος ὢν κούφως πέτεται καὶ γῆν ἀφανίζει. / πάππος ἀπ' ἀκάνθης· οὗτος γὰρ / νέος ὢν ἔστηκεν ἐν τῷ σπέρματι· / ὅταν δ' ἀποβάλῃ τοῦτο, πέτεται κοῦφος ὢν / δήπουθεν, ὑπὸ τῶν παιδίων φυσώμενος.* Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 490-491 και J. Martin (1998) II 502.

[810] Βλ. Ησύχιος π 442 Schmidt· Φώτιος *Λεξ.* π 379.27 Theodoridis· Μακάριος Χρυσοκέφαλλος *Παροιμίαι* (E.L. von Leutsch, *Corpus Paraemiographorum Graecorum*, vol. II, σ. 201).

[811] Σύμφωνα με τον Δ. Κρεκούκια (ό.π., σ. 97), το συγκεκριμένο προγνωστικό διασώζεται στη σύγχρονη εποχή στην Πελοπόννησο. Στην περιοχή της Τριφυλίας οι *πάπποι* αποκαλούνται «κλέφτες», διασώζεται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δράμα και την κωμωδία[812]. Ειδικά στην περίπτωση του Ευβούλου[813] απαντούν και ομοιότητες στην ορολογία: *γήρειον ~ γέρος, κωφῆς ~ κούφως*. Αντίστοιχα, το «*γήρειον ἀκάνθης*» φαίνεται να έχει κάποια αντιστοιχία με το «*γραίας ἀκάνθης*» του Σοφοκλή.

Ο Άρατος όμως επιμένει στο είδος της ακάνθης: αναφέρεται ειδικά στη *λευκὴ ἄκανθα*. Μολονότι θεωρούμε βέβαιο ότι είχε υπόψη του τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα αλλά και την παροιμιακή χρήση του όρου, η εν λόγω λεπτομέρεια δείχνει ότι ενδιαφέρεται να διακρίνει το είδος του φυτού. Έχει προφανώς υπόψη του συγκεκριμένο φυτό ή προσπαθεί να υπαινιχθεί κάποια άλλη πηγή. Πράγματι, ο Θεόφραστος αναφέρεται στο *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* 4.2.8.6-8 σε δύο είδη ακανθών, τη λευκή[814] και τη μαύρη: *διττὸν δὲ τὸ γένος αὐτῆς, ἡ μὲν γάρ ἐστι λευκὴ ἡ δὲ μέλαινα· καὶ ἡ μὲν λευκὴ ἀσθενής τε καὶ εὔσηπτος* [...]. Η συγκεκριμένη αναφορά όμως δεν είναι η μοναδική που μας ενδιαφέρει: στο εδάφιο 6.4.8.1-7 του ίδιου έργου, ο φιλόσοφος περιγράφει τα φυσικά χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες του φυτού *σόγκος* (ή *σόγχος*):

> *σαρκώδης καὶ ἐδώδιμος ἡ τοῦ σόγκου* (ενν. *ἡ ῥίζα*)· *ἡ δὲ κύησις οὐκ ἀκανώδης ἀλλὰ προμήκης αὐτοῦ· καὶ τοῦτ' ἴδιον μόνον ἔχει τῶν φυλλακάνθων ἀντεστραμμένως ἢ ὁ χαμαιλέων· ὁ μὲν γὰρ ἀφυλλάκανθος ὢν ἀκανίζει. γηράσκον δὲ τὸ ἄνθος ἐκπαπποῦται, καθάπερ τὸ τῆς ἀπάπης καὶ τὸ τῆς μυρίκης καὶ ὅσα παραπλήσια τούτοις.*

Το απόσπασμα που παραθέσαμε αποδεικνύει ότι ο ποιητής γνώριζε και σχετική αναφορά στις «επιστημονικές» πηγές του. Στη συγκεκριμένη δεν περιέχεται κάποια αναφορά στη δυνατότητα προγνώσεων από το εν λόγω φυτό. Κατά τη γνώμη μας, ο Άρατος γνώριζε το προγνωστικό σημείο από τη λαϊκή παράδοση· το περιέγραψε με τρόπο που να υπαινίσσεται τις λογοτεχνικές πηγές και την παροιμιακή του χρήση, που ήταν ούτως ή άλλως αλληλένδετα· έθεσε την αναφορά στο είδος του φυτού (*λευκῆς γήρειον ἀκάνθης*) προκειμένου να υπαινιχθεί τον Θεόφραστο και την ειδολογική καταγραφή των φυτών· γνώριζε, επομένως, και τη σχετική με το θέμα του αναφορά του Θεοφράστου (*γηράσκον*

όμως σχεδόν επακριβώς η περιγραφή του προγνωστικού όπως απαντά και στον Άρατο (παραθέτουμε από τον Δ. Κρεκούκια): «Ὅδας ἰδῆς τοὺς κλέφτες καὶ φεύγουνε ἀπάνου στὴ θάλασσα, θὰ δὸ πάρῃ ἀέρας». Η μαρτυρία αποδεικνύει ότι υπήρχε συγκεκριμένη προγνωστική παράδοση που αναφερόταν στο πέταγμα των *γηρείων* και την επακόλουθη πλεύση τους στην επιφάνεια της θάλασσας. Πρβ. Σχόλια στον Άρατο 921: [...] *ἐν δὲ τοῖς παραθαλαττίοις χωρίοις, ἐπειδὰν πνεύσῃ ἄνεμος, οἱ πάπποι κοῦφοι ὄντες καὶ εὔθρυπτοι, ὑπὸ ὀλίγου ἀνέμου ἀνατρεπόμενοι, ἐμπίπτουσι τῷ ὕδατι, καὶ ἐπιπλέοντες δῆλοί εἰσιν ὅτι ἀνέμου κατιόντος σημεῖόν εἰσιν.* Είναι φανερό ότι ο σχολιαστής παραφράζει απλά τον Άρατο.

[812] Το ενδιαφέρον του ποιητή για το αττικό δράμα έχει καταγραφεί, βλ. παρακάτω, σ. 222 και σημ. 925, 926.

[813] Βλ. το κείμενο του απ. 107 παραπάνω, σ. 197 σημ. 809.

[814] Βλ. D.A. Kidd (1996), σ. 491: "In Theophr. *HP*, Index, ἄκανθα ἡ λευκή is identified by Hort as an acacia (*Acacia albida*), but A. is presumably using the epithet as a general description of thistledown".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δὲ τὸ ἄνθος ἐκπαπποῦται)[815]. Ας επισημανθεί, τέλος, ότι η ορολογία του Θεοφράστου και η απουσία επεξήγησης φανερώνει –κατά τη γνώμη μας– ότι και ο φιλόσοφος αναφέρεται και αυτός στη γνωστή παροιμιακή χρήση και περιμένει από τους αναγνώστες του να την αναγνωρίσουν.

Η διαφαινόμενη όμως επαφή των *Φαιν.* με περιγραφές που προσιδιάζουν στη λαϊκή γλώσσα και παράδοση μπορεί κάλλιστα να εξηγηθεί αποκλειστικά και μόνον ως υποπροϊόν της εξάρτησής του από τη φιλοσοφική γραμματεία. Η συγκεκριμένη αξιοποίησε την αναλογία, ως αναλυτικό και φιλοσοφικό εύρημα που συνεισφέρει στην κατανόηση του φυσικού κόσμου. Ο Αριστοτέλης τη χρησιμοποίησε εκτενώς στα έργα του, προκειμένου να καταστήσει τις περιγραφές του επαρκέστερα κατανοητές στον αναγνώστη· το ίδιο έπραξε βέβαια και ο Θεόφραστος[816]: το χωρίο που μόλις παρατέθηκε είναι εύγλωττος μάρτυρας. Ενδέχεται, επομένως, η επίφαση του λαϊκού και καθημερινού που εντοπίζεται σε εδάφια των *Φαιν.* να οφείλεται στην αξιοποίηση της *αναλογίας*: αυτό δεν προϋποθέτει απαραίτητα τη σχέση του ποιητή με τη λαϊκή παράδοση. Βέβαια, το συγκεκριμένο συλλογιστικό και ερμηνευτικό μέσο χρησιμοποιείται συχνά στην καθημερινή ζωή προκειμένου να περιγραφεί γλαφυρότερα το αντικείμενο της φυσικής εμπειρίας. Είναι αυτονόητο ότι οι ρίζες της πρακτικής ανάγονται στο απώτερο παρελθόν, ακόμη και για την εποχή του Αράτου: από την καθημερινή χρήση πέρασε σταδιακά στη φιλοσοφική γραμματεία[817]. Οι απαρχές μάλιστα της ελληνικής επιστήμης χαρακτηρίζονται από την εκλογίκευση λαϊκών πεποιθήσεων[818].

Κρίνουμε στο σημείο αυτό απαραίτητη την ακόλουθη επισήμανση: η έρευνα των πηγών του ποιητή δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, ολοκληρωμένη. Φρονούμε ότι ειδικά η οφειλή του σε έργα της προγενέστερης φιλοσοφικής, τεχνικής γραμματείας δεν έχει αναδειχθεί εξαντλητικά. Ενδέχεται ο ποιητής να προσέλαβε και άλλους όρους, έντονα σημασιοδοτημένους και χαρακτηριστικούς, τους οποίους ακολούθως έθεσε σε νέα ή παρόμοια συμφραζόμενα, ενίοτε πιθανόν παρερμηνεύοντάς τους[819].

---

[815] Ο J. Martin ([1998] II 502-503) παρατηρεί ότι η συνολική διατύπωση του Αράτου δεν είναι μεγάλης ποιητικής αυθεντικότητας, εφόσον υπάρχει η σχετική αναφορά του Θεοφράστου.

[816] Για την αναλογία στα έργα των Αριστοτέλη και Θεοφράστου βλ. L. Taub, ό.π., σσ. 98-102 (Αριστοτέλης), 118-124 (Θεόφραστος)· G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 362-380. γενικά για τη χρήση της αναλογίας στην ελληνική σκέψη βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 384-420.

[817] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 384-420.

[818] Βλ. G.E.R. Lloyd, "Aspects of Science, Folklore and Ideology in the Ancient World" στο *La scienza ellenistica*, σσ. 395-426 [εδώ: 403]· L. Taub, ό.π., σ. 6.

[819] Το θέμα παραμένει, κατά τη γνώμη μας, "a major *desideratum*", όπως εύστοχα το χαρακτήρισε ο R. Hunter (βλ. παραπάνω, σ. 58 σημ. 149). Συμφωνούμε επίσης με την παρατήρηση του A. Couat, ό.π., σσ. 473-473, σχετικά με τη βιβλιακή Αλεξανδρινή (όρος του συγγρ., στον οποίο περιλαμβάνει και το έργο του

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(vi) Η φιλοσοφική επίδραση του 4ου αι.: κοσμολογία και θεολογία

Όπως διαπιστώθηκε, η σχέση των *Φαιν.* με την ορολογία της φιλοσοφικής γραμματείας (όπως εκδηλώνεται στα προγνωστικά) αφορά κυρίως πρακτικές δραστηριότητες· μέσω αυτών αναδεικνύεται η επαφή του ποιήματος με την περιπατητική παράδοση. Το ποίημα όμως περιέχει και την περιγραφή του ουρανού, αντικείμενο από τη φύση του «φιλοσοφικότερο», ακόμη και για τη σύγχρονη αντίληψη. Δεν επρόκειτο όμως απλά για έργο πρακτικής ουρανογραφίας και έκθεσης ενός στοιχειώδους μοντέλου του κόσμου: στην πραγματικότητα, είναι ένα διδακτικό έπος για τον *κόσμον* (με την έννοια που απέδιδαν στον όρο ο πυθαγόρειοι), στο οποίο προσπάθησε να προσδώσει κάποια από τα χαρακτηριστικά της κοσμολογίας, σε συμφωνία με το γραμματειακό είδος στο οποίο εντάσσεται το έργο[820].

Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, το ποίημα σχετίζεται με τις προγενέστερες κοσμογονίες, ενώ οι χωροθετήσεις των αστερισμών που περιέχει το προσεγγίζουν σε θεωρητικές ερμηνείες της δομής του κόσμου. Όταν ο Άρατος αναφέρεται στη θέση της γης, των άστρων και των αστερισμών, είναι βέβαια ενήμερος για τις κοσμολογικές θεωρίες σχετικά με το σχήμα και τη δομή του σύμπαντος. Έχει οπωσδήποτε υπόψη του ένα σχετικά πλήρες κοσμολογικό μοντέλο, πάνω στο οποίο στηρίζεται η σύλληψη των περιγραφών του. Μολονότι δεν το εκθέτει, κάποια από τα χαρακτηριστικά του δύναται να ανασυγκροτηθούν[821]. Η περιγραφή της δομής του κόσμου δεν ήταν βέβαια αντικείμενο του ποιήματος, αλλά αναπόφευκτα ενυπήρχε στη σκέψη του ποιητή. Κι αυτό, γιατί οι περιγραφές των αστερισμών και των κύκλων του κόσμου εδράζονται σε συγκεκριμένες θεωρητικές προϋποθέσεις. Παράλληλα, είναι βέβαιο ότι βρήκε σε πηγή του (ή σε πηγές του) ένα γεωμετρικό μοντέλο του κόσμου ή αναφορές στη γέννηση και τη φύση του σύμπαντος[822]. Στο ποιήμα, επομένως, πρέπει να περιέχονται απηχήσεις κοσμολογικών θεωριών, που πιθανόν υποδεικνύουν τις πηγές έμπνευσης του Αράτου.

Αράτου) ποίηση: "The voluminous compilations of the successors of Aristotle were made in this way (ενν. τη χρήση βιβλίων και όχι εμπειρικών μεθόδων). The poets of the Alexandrian school drew their knowledge from this chaos –small gain for science, and great loss for poetry". Διαφωνούμε βέβαια με την καταληκτική παρατήρηση του Couat, διότι εφαρμόζει σύγχρονα κριτήρια αισθητικής σε αρχαία έργα.

[820] Είναι αυτονόητο ότι αναφερόμαστε στη μορφή και την εξέλιξη της διδακτικής ποίησης κατά τον 3ο αι. π.Χ., και όχι στο ησιόδειο μοντέλο της.

[821] Όπως λ.χ. η σφαιρικότητα της γης και των ουράνιων σωμάτων, η πεποίθηση σε ένα γεωκεντρικό σύμπαν, η διάταξη των ουράνιων κύκλων (εκλειπτική, ισημερινός, τροπικοί, κόλουροι), κτλ.

[822] Είναι αδύνατον να καταλήξουμε σε συμπεράσματα βασισμένοι στα αποσπάσματα του Ευδόξου που διασώζει ο Ίππαρχος. Ακόμη πάντως και στην περίπτωση που τα έργα *Φαινόμενα* και *Ἔνοπτρον* δεν ήταν παρά απλές καταλογάδην περιγραφές των θέσεων των αστερισμών και των βασικών κοσμικών παραμέτρων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η σύγχρονη αντίληψη περί φιλοσοφίας εμποδίζει κάποτε να αντιληφθούμε ορθά το αντικείμενό της κατά την αρχαιότητα. Η φιλοσοφία ήταν καθοριστικός παράγοντας στη σκέψη των διανοητών. Η στάση που υιοθετούσαν απέναντι στα δόγματα των κυρίων Σχολών καθόριζε την οπτική τους απέναντι στα φυσικά φαινόμενα και, συνεπώς, τον τρόπο με τον οποίο προσπαθούσαν να τα ερμηνεύσουν. Ο Εύδοξος, έργο ή έργα του οποίου η αρχαία παράδοση επιβάλλει ως πρότυπο των *Φαιν.*[823], αναφέρεται ως μαθητής του Πλάτωνα[824]. Η παράδοση τον παρουσιάζει σταθερά ως γνώριμο του φιλοσόφου[825].

Ο Πλάτων φέρεται ότι έθεσε το πρόβλημα του καθορισμού των κινήσεων που πρέπει να υποτεθούν[826], προκειμένου να συμφωνούν με τα παρατηρούμενα στον ουρανό[827], τα *φαινόμενα*. Ο Εύδοξος αποπειράθηκε –όχι απαραίτητα με την παρακίνηση του Πλάτωνα– να συνδυάσει την οπτική εντύπωση που παρέχει ο ουρανός με ένα γεωμετρικό μοντέλο λειτουργίας του κόσμου, να «σώσει τα φαινόμενα»[828]. Η παράδοση οδήγησε στην

(κολούρων, κύκλων του κόσμου, πόλων), ο Άρατος θα μπορούσε να στραφεί στο καθαυτό γεωμετρικό μοντέλο του κόσμου που συνέλαβε και περιέγραψε ο Εύδοξος στο *Περὶ ταχῶν*. Το σύστημα του Ευδόξου αναπαράγει σύντομα ο Αριστοτέλης στο *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Λ 8, 1073b και ο Σιμπλίκιος στα Σχόλια στο *Περὶ οὐρανοῦ* 2.12.21a Heiberg. Βλ. σχετικά D.R. Dicks, ό.π., σσ. 244-260 [ειδική βιβλιογραφία στη σ. 244 σημ. 98].

[823] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 136-149 και 151-155.

[824] Διαθέτουμε τη μαρτυρία του Κικέρωνα (*Rep.* 1.14) αναφορικά με την κατασκευή σφαίρας από τον Εύδοξο: Dicebat enim Gallus sphaerae illius alterius solidae atque plenae [...] a Thalete Milesio primum esse tornatam, post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo ut ferebat Platonis [...]. Βλ. και παραπάνω, σσ. 145-146.

[825] Για τις αρχαίες μαρτυρίες F. Lassere, *Die Fragmente des Eudoxus von Knidus*, [Texte und Kommentare, Bd. 4], (de Greuter) Berlin 1966, testimonia 5, 6a-b, 7, 9 (Στράβων 14.2.15 Meineke: [...] *Εὔδοξος ὁ μαθηματικός, τῶν Πλάτωνος ἑταίρων* [...]), 10, 12. Ο Η Weinhold (ό.π., σ. 16) θεωρούσε ότι ο Εύδοξος «αποφοίτησε» από τη σχολή του Πλάτωνα. Βλ. επίσης G. De Santillana, "Eudoxus and Plato", *Isis* 32 (1949) 248-262.

[826] Η μαρτυρία είναι του Σωσιγένη (ο οποίος φέρεται να βασίζεται στον Εύδημο, απ. 148 Wehrli) και απαντά στον Σιμπλίκιο Σχόλια στο *Περὶ οὐρανοῦ* 2.12.219a (Heiberg σ. 488): [...] *τίνων ὑποτεθεισῶν ὁμαλῶν καὶ τεταγμένων κινήσεων διασωθῇ τὰ περὶ τὰς κινήσεις τῶν πλανωμένων φαινόμενα*, και λίγο παρακάτω (Heiberg, σσ. 492-493): [...] *ὅτι ὁ Πλάτων ταῖς οὐρανίαις κινήσεσι τὸ ἐγκύκλιον καὶ ὁμαλὲς καὶ τεταγμένον ἀνενδοιάστως ἀποδιδοὺς πρόβλημα τοῖς μαθηματικοῖς προὔτεινε, τίνων ὑποτεθέντων δι' ὁμαλῶν καὶ ἐγκυκλίων καὶ τεταγμένων κινήσεων δυνήσεται διασωθῆναι τὰ περὶ τοὺς πλανωμένους φαινόμενα, καὶ ὅτι πρῶτος Εὔδοξος ὁ Κνίδιος ἐπέβαλε ταῖς διὰ τῶν ἀνελιττουσῶν καλουμένων σφαιρῶν ὑποθέσεσι.* Ο J. Mittelstraß (*Die Rettung der Phänomene*, Berlin 1963, σ. 149 κ.εξξ.) θεωρεί ότι η αναφορά στον Πλάτωνα δεν ανήκει στον Εύδημο, αλλά στον Σωσιγένη. Για το ίδιο θέμα βλ. πιο πρόσφατα τις παρατηρήσεις του Β. Κάλφα, *Πλάτων: Τίμαιος*, («Πόλις») Αθήνα 2005, σ. 161 και σημ. 25.

[827] Ο Πλάτων επισημαίνει στους *Νόμους* 822a ότι οι κινήσεις των πλανητών είναι περισσότερο φαινομενικές παρά πραγματικές. Είναι αυτονόητο ότι η συγκεκριμένη παρατήρηση εμπεριέχεται στη χρήση του *εἰκότος λόγου (μύθου)* στον *Τίμαιο*. Βλ. σχετικά Β. Κάλφας, ό.π., σσ. 41-63.

[828] Βλ. τη σημ. 826. Βλ. επίσης M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σσ. 48-49. Για τον όρο «*σώζειν τὰ φαινόμενα*» στην ελληνική αστρονομία βλ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 263 σημ. 2, σ. 264 σημ. 3· G.E.R. Lloyd, "Saving the Appearances", *CQ* 28 (1978) 202-222· Β. Κάλφας, «Η παράδοση του 'σώζειν τα φαινόμενα' στην αρχαία ελληνική επιστήμη», *Λόγου Χάριν* 1 (1990) 133-154· G. Giannantoni, ό.π., σσ. 57-63. Την παράδοση αμφισβητεί ο L. Zhmud, "Plato as «Architect of Science»", *Phronesis* 43 (1998) 211-244 [εδώ: 217-218, με τις σημ. 22, 23]. Για την επέκταση της σημασίας του όρου στο φιλοσοφικό σύστημα του Αριστοτέλη βλ. M. Craven Nussbaum, "Saving Aristotle's appearances", στο M. Schofield – M. Craven

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αναγνώριση του Πλάτωνα ως αρχηγέτη της μαθηματικής αστρονομίας[829], άποψη η οποία είναι δύσκολο να υποστηριχθεί[830]. Ο Κνίδιος μαθηματικός πρέπει πάντως να γνώριζε τον Πλάτωνα και το περιβάλλον του, γεγονός που ενδέχεται να επέδρασε στη φιλοσοφική του στάση[831]. Τα σωζόμενα από τον Ίππαρχο αποσπάσματά του δεν παρέχουν την παραμικρή ένδειξη φιλοσοφικής οπτικής απέναντι στα ουράνια σώματα ή το σύμπαν και εξαντλούνται στην απλή χωροθέτηση των αστερισμών[832]. Μπορούν να περιγραφούν ως η καταλογάδην απόδοση των αντίστοιχων αράτειων περιγραφών· δίνουν μάλιστα την εντύπωση ότι ο συγγραφέας τους περιγράφει ένα αντικείμενο που αντικρίζει. Το όχι και τόσο «υψηλό» ύφος τους μπορεί να δικαιολογηθεί αν δεχτούμε ότι ανήκαν σε εκλαϊκευμένο έργο που απέχει από τα επιστημονικότερα, όπως το χαμένο σήμερα *Περὶ ταχῶν*[833]. Παρά ταύτα, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο Άρατος να βρήκε κοσμολογικές αναφορές σε έργα

Nussbaum, *Language and Logos: Studies in ancient Greek philosophy presented to G.E.L. Owen,* (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1983, σσ. 267-293.

[829] Άποψη που φαίνεται να αποδέχεται ανάμεσα σε άλλους ο D.R. Dicks, ό.π., σ. 144 (με τη σημ. 29 για πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση). Βλ. G.E.R. Lloyd, "Plato as a Natural Scientist", *JHS* 88 (1968) 68-92. Ο L. Zhmud (ό.π.) θεωρεί ότι η παρουσίαση του φιλοσόφου ως αρχηγέτη των επιστημών ανάγεται στην πρώιμη Ακαδημία και πηγάζει από ερμηνείες των διαλόγων του. Ο ίδιος (ό.π., σ. 212) κρίνει ότι δεν υπάρχουν βάσιμα στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι τα αρχαία ελληνικά μαθηματικά επηρεάστηκαν από τη φιλοσοφία. Διακρίνει επιπλέον μία «επιστημολογική ετερογένεια» ("epistemological heterogeneity") ανάμεσα στη φιλοσοφία και την επιστήμη, πράγμα που επιβάλλει τη διαπίστωση ότι τα μαθηματικά αναπτύχθηκαν σε διαφορετικό περιβάλλον από εκείνο της φιλοσοφίας. Η συγκεκριμένη άποψη μας βρίσκει στη γενίκευσή της αντίθετους: αρκεί να παραβάλει κανείς το παράδειγμα του μαθηματικού και φιλοσόφου Ερατοσθένη του Κυρηναίου (βλ. στη συνέχεια τη σημ. 835). Ο συγγρ. δεν έχει όμως υπολογίσει τη μαρτυρία του Φιλοδήμου, ο οποίος αποδίδει στον Δικαίαρχο την περιγραφή του Πλάτωνα ως αρχιτέκτονα που ανέθετε στους μαθηματικούς τα προβλήματα που έπρεπε να επιλύσουν (σύμφωνα με τον I. Blumer-Thomas, ό.π., σ. 111, η μαρτυρία περιέχεται στον *P.Herc.*1021, βλ. S. Mekler, *Academicorum philosophorum index Herculanensis,* 1902). Ούτως ή άλλως, ο G. Vlastos (*Plato's Universe,* Oxford 1975, σσ. 110-111) απέδειξε ότι τέτοιου είδους απόψεις, μολονότι είναι εύκολο να αμφισβητηθούν ως μεταγενέστερες, δεν είναι *a priori* απορριπτέες. Σε συμφωνία με την άποψη του L. Zhmud είναι και η άποψη του O. Neugebauer (ό.π., σ. 152), ο οποίος μάλλον αρνείται τη σχέση Πλάτωνα και Ευδόξου.

[830] Όπως παρατηρεί ο G.E.R. Lloyd, "Plato on Mathematics and Nature, Myth and Science", στο G.E.R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science: Selected Papers,* (Cambridge University Press) Cambridge 1991, σσ. 332-351 [εδώ: 333], ο Πλάτων έχει ανακριβώς παρουσιαστεί ως αδιάφορος στην έρευνα του φυσικού κόσμου ή ακόμη και να πρεσβεύει ότι ο φυσικός κόσμος δεν είναι ένα αξιόλογο αντικείμενο έρευνας. Βλ. I. Bulmer-Thomas, ό.π., σ. 107, όπου παρατίθενται εν συντομία οι βασικές τάσεις της έρευνας· πρβ. επιπλέον την άποψη του D.R. Dicks, ό.π., σ. 121.

[831] Αντίθετα ο L. Zhmud, ό.π., σ. 212, ο οποίος παρέχει πληρέστερη βιβλιογραφία στο ζήτημα. Βλ. όμως τη σημ. 832 και 838.

[832] Ο L. Zhmud (ό.π., σ. 212) αρνείται τη σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία και την επιστήμη των μαθηματικών (βλ. ειδικότερη βιβλιογραφία στις σημ. 4, 5 του άρθρου του), βάσει προφανώς της καθιερωμένης αντίληψης ότι η επιστήμη είχε διαχωριστεί από τη φιλοσοφία. Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν είναι τόσο σίγουρο ότι υφίστατο ήδη από τον 4° αι., αλλά φαίνεται περισσότερο βέβαιος για τον 3°, βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 30-32. Παρ' όλα αυτά, ο συγκεκριμένος ερευνητής μάλλον αντιφάσκει, όταν ακολούθως (βλ. σχετικά L. Zhmud, ό.π., σ. 228-231) αποδίδει πυθαγόρεια επίδραση στη σκέψη του Ευδόξου μέσω του δασκάλου του Αρχύτα, ακόμη και στη σύνθεση του αμιγώς «επιστημονικού» έργου του *Περὶ ταχῶν*. Για το έργο βλ. I. Blumer-Thomas, ό.π., σ. 110.

[833] Βλ. F.F. Repellini, "Ipparco e la tradizione astronomica", στο G. Giannantoni – M. Vegetti, *La scienza ellenistica,* σσ. 187-223 [εδώ: 198].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του Ευδόξου[834]. Με βάση πάντως τα όσα διαθέτουμε, η απόδοση πλατωνικής επίδρασης (υπό την έννοια της *theologia naturalis*) στη σκέψη του Ευδόξου είναι αδύνατον να στηριχθεί, μολονότι δεν μπορεί και να αποκλειστεί το ότι ο Κνίδιος μαθηματικός πίστευε σε έννοιες όπως η θεϊκότητα ή η αρμονία του κόσμου[835], οι οποίες σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κυκλοφορούσαν εκείνη την περίοδο[836]. Ο Εύδοξος πάντως είχε έρθει σε επαφή με την πυθαγόρεια κοσμολογία, εφόσον δάσκαλός του ήταν ο πυθαγόρειος Αρχύτας ο Ταραντίνος[837]. Επομένως, και ο αρχαίος μαθηματικός, για την «επιστημονικότητα» του οποίου δεν υπάρχει αμφισβήτηση, προβάλλει στην ιστορική του διάσταση με το υπόβαθρο της κοσμολογίας των πυθαγορείων[838]. Κατά συνέπεια, η αστρονομία και η κοσμολογία του εννοούνται στη μεταγενέστερη παράδοση ως διεπόμενες από τη συγκεκριμένη φιλοσοφία. Το γεγονός έχει, αναμφίβολα, επιπτώσεις στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον Άρατο και την πηγή του. Γενικότερα, η συμβολή του Ευδόξου υπήρξε καθοριστική στη μαθηματική αστρονομία. Από κοινού με την «φιλοσοφικότερη» δημιουργία του κόσμου που εισηγήθηκε ο Πλάτων, μονοπώλησε το ενδιαφέρον του αρχαίου κόσμου. Σταδιακά

---

[834] Οφείλουμε όμως να είμαστε επιφυλακτικοί όταν εξάγουμε συμπεράσματα από αποσπάσματα, η επιλογή της έκτασης και της διάταξης των οποίων έγιναν από τρίτο συγγραφέα (στην συγκεκριμένη περίπτωση τον Ίππαρχο) και για συγκεκριμένο ερμηνευτικό σκοπό.

[835] Ο Ερατοσθένης, ο οποίος ήταν μαθηματικός και επομένως θετικός επιστήμονας με τη σύγχρονη έννοια του όρου, διατυπώνει απόψεις που σήμερα ξενίζουν, όπως λ.χ. ότι οι ψυχές βρίσκονται στα άστρα πριν την ενσάρκωσή τους στη γη (σε συμφωνία με την πλατωνική άποψη στον *Τίμαιο* 41d, 42d και τον *Φαῖδρο* 245c-249d· για την απήχηση των συγκεκριμένων διανοημάτων στον Αριστοφάνη βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 16 και K. Kerényi, "Astrologia Platonica. Zum Weltbilde des Phaidros", *ARW* 22 (1923-24) 245-256 [εδώ: 253-254]. Βλ. σχετικά F. Solmsen, "Eratosthenes as Platonist and Poet", *TAPhA* 73 (1942) 192-213 [εδώ: 201-205 και κυρίως 204-205]. Πρβ. τις απόψεις σχετικά με την ψυχή που αποδίδει στον Ίππαρχο, έναν ακόμη «μαθηματικό», ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (*Nat. hist.* 2.95): Hipparcus [...] quo nemo magis adprobaberit cognationem cum homine siderum animasque nostras partem esse caeli. Βλ. W. Burkert, *Lore and Sciences in Ancient Pythagoreanism*, σ. 300 σημ. 5. Πριν απορρίψουμε με ευκολία τέτοιες μαρτυρίες, πρέπει να αντιληφθούμε ότι τα όρια μεταξύ των αρχαίων γνωστικών πεδίων δεν ήταν τόσο διακριτά όσο σήμερα. Πρβ. L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. I, (Macmillan) New York 1923, σσ. 20-21: "one remarkable corollary of the so-called Italian Renaissance [...] has been the strange notion that the ancient Hellenes were unusually free from magic [...] so far has this hypothesis been carried that textual critics have repeatedly rejected passages as later interpolations or even called entire treatises spurious for no other reason than that they seemed to them too supertitious for a reputable classic author".

[836] Βλ. M.P. Nilsson, "The Origin of Belief among the Greeks in the Divinity of the Heavenly Bodies", *HThR* 33 (1940) 1-8. Ο Nilsson θεωρεί ότι ο Πλάτων εισήγαγε στην ελληνική σκέψη την έννοια της θεϊκότητας των ουράνιων σωμάτων.

[837] L. Zhmud, ό.π., σσ. 215-216· M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σ. 26· W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 331.

[838] Η μεταγενέστερη παράδοση διασώζει ανάλογες περιγραφές του Ευδόξου. Βλ. F. Lassere, ό.π., testimonia 7 (= Διογένης ο Λαέρτιος 8.8.86 Long), 24 (= [Πλάτων] *Ἐπιστολή* 13, 360b-c), doctrina 25, 27, 28, 64. Πρβ. L. Zhmud, ό.π., σσ. 228-231 (βλ. παραπάνω, σημ. 832). Μπορεί η εικασία της επίδρασης του Ευδόξου πάνω στον Άρατο μέσω άλλων, φιλοσοφικότερων έργων να δικαιολογήσει άραγε τη μαρτυρία του Αχιλλέα (βλ. παραπάνω, σσ. 36-37) ότι ο Άρατος συνέγραψε για την αρμονία των πλανητικών κινήσεων (ένα καθαρά πυθαγόρειο θέμα) χωριστό έργο που επιγραφόταν *Κανών*; Με βάση τα όσα διαθέτουμε από την αρχαία παράδοση οφείλουμε να καταγράψουμε την άποψη αυτή με πολλές επιφυλάξεις.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ολοένα και περισσότεροι αστρονόμοι και φιλόσοφοι ακολούθησαν το ευδόξειο γεωμετρικό σύστημα του κόσμου εισηγούμενοι βελτιώσεις[839].

Η έρευνα σχετικά με τον *κόσμον* και τη φύση του αποτέλεσε στην ελληνική σκέψη αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης[840]. Όλα τα φιλοσοφικά συστήματα όμως κατέληξαν περίπου στις ίδιες αρχές πάνω στο θέμα. Τα *Φαιν.*, ως ποίημα που περιγράφει τον ουράνιο διάκοσμο και ορισμένα στοιχεία της δομής του κόσμου (όπως λ.χ. τους κύκλους του), λογικά περιέχουν τις βασικές αρχές της κοσμολογίας. Ο Άρατος βέβαια απέφυγε να συμπεριλάβει ρητές αναφορές σε εξειδικευμένα θέματα. Το ότι όμως υπάρχει κοσμολογία στο ποίημα, χωρίς να είναι το καθαυτό αντικείμενό του, το αποδεικύει η παρακάτω έκθεση κάποιων βασικών θεμάτων της αρχαίας κοσμολογίας:

1. Το ερώτημα της κατασκευής ή της γέννησης του κόσμου[841].
2. Το ερώτημα της *ἀϊδιότητός* του (α. ο κόσμος είναι αιώνιος χωρίς αρχή και τέλος [Αριστοτέλης], β. αιώνιος με αρχή στον χρόνο, αλλά χωρίς τέλος [Πλάτων], γ. έχει αρχή και τέλος [και διαδοχικές αναγεννήσεις: Στοά]).
3. Το σχήμα της γης και του κόσμου, όπως επίσης και η δομή του δεύτερου (γεωμετρικό μοντέλο με ιδιαίτερη έμφαση στη θέση της γης και του ήλιου).
4. Η κίνηση του κόσμου (η συνολική και οι επιμέρους κινήσεις – «*σώζειν τα φαινόμενα*»).
5. Το ζήτημα της θεϊκής ή όχι φύσης του.
6. Η αναλογία μικρόκοσμου και μακρόκοσμου[842].

---

[839] Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση της M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σ. 50: "The ancient model of the cosmos that survived until Copernicus was the Aristotelian concretisation of Platonic myth and Eudoxan theory, based on reason and order, and dominated by the aesthetic appeal of circle, sphere and orbital movement".

[840] Βλ. ειδικά για την έννοια του όρου J. Kerschensteiner, ό.π. Ο όρος διέθετε πολλές διαφορετικές σημασίες στην αρχαία ελληνική σκέψη, όπως επισημαίνει συνοπτικά και η G. Aujac, "De quelques hypothèses cosmologiques en Grèce ancienne", *Sileno* 23 (1997) 11-30 [εδώ: 11].

[841] Υπενθυμίζουμε εδώ ότι με τον όρο *κόσμος* εννοείται: (α) ο ουρανός με τους απλανείς αστέρες και τους αστερισμούς, (β) οι πλανήτες με τον ήλιο και τη σελήνη και (γ) η γη, το περιβάλλον δηλ. των ανθρώπων. Πρβ. G. Aujac, "De quelques hypothèses cosmologiques en Grèce ancienne", σ. 11. Για την απόδοση της «εφεύρεσης» του όρου στους πυθαγόρειους από τον Ηρακλείδη βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 308 σημ. 42. Πρβ. Διογένης ο Λαέρτιος 8.48 Long.

[842] Όπως γίνεται φανερό, τα παραπάνω ερωτήματα διαθέτουν σαφείς σχέσεις μεταξύ τους και η απάντηση σε κάποιο από αυτά προδικάζει τη συζήτηση στα επόμενα. Η σχέση μικρόκοσμου-μακρόκοσμου απαντά στην ελληνική σκέψη αρκετά πρώιμα, βλ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 63: "The analogy between living beings and parts of the cosmos is extremely ancient and antedates all written records".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Διαπιστώνεται ότι, έστω και έμμεσα, κάποια –αν όχι όλα– από τα συγκεκριμένα θέματα περιέχονται στο ποίημα[843]· απουσιάζει φυσικά η επιχειρηματολογημένη υποστήριξη. Αντίθετα, σε αρκετές περιπτώσεις συνδέονται στενά με υλικό που ανήκει στην ποίηση μέσω της αξιοποίησης υφολογικών στοιχείων από την προγενέστερη παράδοση[844]. Η έρευνα όμως πάνω στη φιλοσοφική «οπτική» του Αράτου συσκοτίζεται από τον χαρακτηρισμό του ως στωικού[845]. Η συγκεκριμένη γενίκευση παραβλέπει κάποιες πτυχές των *Φαιν.* και αγνοεί άλλες πηγές έμπνευσης πέρα από τις καθιερωμένες[846]. Ακόμη κι έτσι όμως, η προσφυγή του σε έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη θα ήταν δόκιμη με δεδομένη την αξιοποίησή τους από τη Στοά, ακόμη κι όταν η προσέγγιση ήταν πολεμική[847]. Θεωρούμε βέβαια αυτονόητη την επίδραση που άσκησαν στη σύνθεση των *Φαιν.* τα *Μετεωρολογικά*[848], και πιθανόν και κάποιο χαμένο για μας έργο προγνωστικών[849]. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως μας απασχολεί κυρίως η «κοσμολογική οπτική» του Αράτου, όπως μπορεί να διαγνωστεί από το «α΄ μέρος» του ποιήματος (1-731)[850].

---

[843] Βλ. τα συμπεράσματά μας στις σσ. 256-262.

[844] Όπως λ.χ. η χρήση του ομηρικού λογότυπου (Ξ 235, Ησίοδος *Θεογ.* 305) *ἤματα πάντα* (*Φαιν.* 339, 533), τον οποίο ο ποιητής χρησιμοποιεί και στη μορφή *πάντ' ἤματα* (στ. 20, 204), σε διαφορετική βέβαια μετρική θέση. Στις περιπτώσεις που τον χρησιμοποίησε ο Άρατος, αναφέρεται χαρακτηριστικά στην αιωνιότητα της περιστροφής του κόσμου (στ. 20), στην αιωνιότητα των αστερισμών του ουρανού (στ. 204, 339), και της περιστροφής των κύκλων του κόσμου (στ. 533) για την οποία βλ. παρακάτω, σσ. 241-250 και τα σχόλια του D.A, Kidd (1997) και του J. Martin (1998) II, *αυτόθι*. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής αξιοποίησε το επικό λεξιλόγιο (λογότυπους, μετρικές ποσότητες) προκειμένου να περιγράψει καθαρά τεχνικά θέματα, χωρίς να απομακρύνεται από το ύφος της επικής παράδοσης.

[845] Βλ. την αναίρεση που επιχειρούμε παραπάνω, σσ. 40-61.

[846] Περιληπτικά: (1) ένα κείμενο-υπόδειγμα αστρονομίας του Ευδόξου, (2) τη στωική θεολογία-κοσμολογία και (3) μία πηγή συγγενή με το *Περὶ σημείων*. Για τη σχέση των *Φαιν.* με την προγνωστική γραμματεία βλ. παραπάνω, σσ. 151-199.

[847] Βλ. σχετικά L.P. Gerson, *God and Greek Philosophy: Studies in the Early History of Natural Theology*, (Routledge) London and New York 1990, σσ. 142-145. Την οφειλή της Στοάς στον Αριστοτέλη σε θέματα φυσικής τόνισε ο D.E. Hahm, ό.π., σ. 113 κ.εξ. Βλ. ενδεικτικά παρακάτω, σσ. 245-250.

[848] Βλ. το υπόμνημα του D.A. Kidd (1997), *σποράδην*. Ο Kidd διαπιστώνει την οφειλή του Αράτου στο συγκεκριμένο αριστοτελικό έργο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτέλεσε τη μοναδική πηγή του ποιητή. Ως γνωστόν, η παράδοση αποδίδει στον Αριστοτέλη και τον Θεόφραστο τη συγγραφή ενός έργου για τα σημεία, το οποίο ταυτίστηκε παλαιότερα με το ψευδεπίγραφο *Περὶ σημείων*. Για μια σύντομη επισκόπηση του θέματος βλ. παραπάνω, σ. 151 κ.εξ.

[849] Για όλα αυτά βλ. παραπάνω, σσ. 151-162.

[850] Για τον χωρισμό του ποιήματος σε δύο ή περισσότερα τμήματα βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 13 και παρακάτω, σσ. 362-365 και 430-437. Τα *Φαιν.* συντίθενται, ως γνωστόν, από το προοίμιο (1-18), την περιγραφή των αστερισμών και των κύκλων του κόσμου (19-558), την εισαγωγή του αναγνώστη στον υπολογισμό του χρόνου (559-732) και τη μάλλον λεπτομερή έκθεση κάποιων προγνωστικών σημείων (733-1154). Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν άλλα επιμέρους τμήματα, όπως λ.χ. η γενική εισαγωγή στα προγνωστικά (758-777) και ο επίλογος (1142-1154), θέματα τα οποία δεν μας ενδιαφέρουν άμεσα. Ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τις εκδόσεις των D.A. Kidd (1997), σσ. 5-8 και J. Martin (1998) I XLIX-LXXXV. Ακολουθήσαμε εδώ τα γενικά σημεία της δομής που εισηγείται ο δεύτερος. Συμφωνούμε απόλυτα με την επισήμανση του J. Martin (1998) I LXXI, ότι τα θέματα του ποιήματος συνδέονται μεταξύ τους. Απλουστευμένη, αλλά ενδιαφέρουσα είναι η δομή που παραθέτει ο A.A. Rossius, ό.π., σσ. 22-23.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Έχει ήδη παρατηρηθεί η επίδραση της ησιόδειας και προσωκρατικής κοσμολογίας στη σκέψη του ποιητή[851]· θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητη. Μένει να αποδειχθεί αν ο ποιητής περιορίστηκε στα ποιητικά του πρότυπα: σε περίπτωση που επεκτάθηκε και παρακάτω, τον ενδιέφερε πρωτίστως η φιλοσοφία και όχι απλά η αισθητική αναβάθμιση του ποιήματός του. Η επιστημονική πεζογραφία «κληρονόμησε» από τον 5° αι. τους τομείς της φυσικής έρευνας που παλαιότερα πραγματευόταν κατά κύριον λόγο η φιλοσοφική ποίηση των προσωκρατικών[852]. Ο Άρατος επιδίωξε να εμπλουτίσει το έργο του με τα αποτελέσματα της φυσικής έρευνας, όπως αυτή εξελίχθηκε στα πλαίσια της διδακτικής παράδοσης. Στο γραμματειακό αυτό είδος περιλαμβάνονται τα έργα των πυθαγορείων, για τα οποία δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πάντα το ακριβές τους περιεχόμενο[853]. Ως εκ τούτου, βασικά στην έρευνά μας θα είναι τα έργα του Πλάτωνα, με κυριότερα τον *Τίμαιο* και την *Ἐπινομίδα*, και τα αριστοτελικά *Περὶ οὐρανοῦ*, *Περὶ φιλοσοφίας* και *Μετὰ τὰ φυσικὰ* του Αριστοτέλη. Παράλληλα, πρέπει να διατηρούμε ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με τον βαθμό αυτονομίας που επιδεικνύει ο ποιητής απέναντι στο «επιστημονικό» υλικό του: υπάρχει πάντα η πιθανότητα να αξιοποίησε ερμηνευτικά εγχειρίδια, συλλογές ή ανθολόγια[854], και όχι μόνον πρωτότυπα έργα. Όπως ήδη καταδείχτηκε, ο Άρατος αξιοποίησε εγχειρίδια του Θεοφράστου και πιθανόν του Αριστοτέλη. Οι περιπατητικοί όμως είχαν παραγάγει και τα πρώτα έργα στα οποία ανθολογούνταν ποικίλες πηγές, καθιστώντας τα χρήσιμο εργαλείο για μεταγενέστερους συγγραφείς. Ο ποιητής φαίνεται ότι αξιοποίησε το έργο του Ευδήμου για την ιστορία της θρησκείας σε σχέση με «ορφικά» θέματα[855]. Επιπλέον, ο ίδιος περιπατητικός είχε συνθέσει ιστορία της αστρονομίας και ο Θεόφραστος το έργο που αποτέλεσε τη βάση της δοξογραφικής παράδοσης, το *Φυσικῶν (φυσικαὶ) δόξαι*. Δεδομένου ότι το ησιόδειο πρότυπό του έπαιξε σημαντικό ρόλο ακόμη και στη διαμόρφωση των θεμάτων που αφορούσαν τα προγνωστικά, πρέπει να αντιληφθούμε ότι και στην περίπτωση των πεζών πηγών του ο Άρατος προσέγγισε το υλικό με γνώμονα την αισθητική αναβάθμισή του στα πλαίσια των υφολογικών απαιτήσεων της διδακτικής ποίησης[856]. Στο συγκεκριμένο σημείο, εξάλλου, έγκειται και η

---

[851] Βλ. πρόσφατα Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*. Ο συγγρ. όμως περιορίζει εκεί την επαφή του ποιητή με την κοσμολογία.

[852] Βλ. G. Wöhrle, ό.π., σ. 279· E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 843-846.

[853] Βλ. γενικά W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism* (ειδικά για την κοσμολογία και την αστρονομία των πυθαγορείων, σσ. 299-368).

[854] Βλ. συνολικά τις σσ. 274-293.

[855] Βλ. παραπάνω, σσ. 72-106 και παρακάτω, σσ. 288-289.

[856] Με εξαίρεση, φυσικά, εδάφια των προσωκρατικών, όπως λ.χ. του Εμπεδοκλή, στα οποία είναι η έκδηλη η ομηρικότητα του λεξιλογίου και η γενικότερη σχέση τους με την επική παράδοση. Βλ. σχετικά 109-135.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καθοριστική συμβολή του ποιητή, στον τρόπο δηλ. που αποτύπωσε στη γλώσσα της ποίησης την εμπειρία της επιστήμης και την ανάλογη τεχνική ορολογία[857].

Τα παραπάνω, από κοινού με επεξεργασμένες εκδοχές προγενέστερων κοσμογονικών και θεολογικών απόψεων όπως οι ορφικές κοσμογονίες-θεογονίες, ήταν σε κυκλοφορία στην Αθήνα του 4ου αι. και είχαν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας ευρύτερης αντίληψης για τον κόσμο και τον θεό. Το υλικό δεν ήταν παγιωμένο ή «ξένο» σώμα στη σκέψη των διανοητών, αλλά υφίστατο διαρκή επεξεργασία. Τα *Φαιν.* προσεγγίζουν θεολογικές αντιλήψεις τόσο μέσω του ουράνιου διάκοσμου, όσο και μέσω των πρακτικότερων θεμάτων της γεωργίας και της ναυσιπλοΐας. Κι αυτό, γιατί οι συγκεκριμένες δραστηριότητες, βασισμένες στην κανονικότητα των εποχών και την επαναλαμβανόμενη ανατολή και δύση ουράνιων σωμάτων, αποτελούν τα κατεξοχήν επαγγέλματα που καθιστούν τον άνθρωπο μέτοχο της πεποίθησης ότι ο θεός φροντίζει για τη σταθερότητα και την επιτυχία της παραγωγής του ή την ασφάλεια του ταξιδιού του[858].

Σημαντικός μάρτυρας των θρησκευτικών αντιλήψεων της Αθήνας του 4ου αι. είναι ο Ξενοφών. Όπως αναφέρθηκε[859], ο ιστορικός επέδρασε ποικιλότροπα στη σκέψη του ποιητή. Πέρα από το υλικό της τεχνικής γραμματείας, σε έργα του απαντούν συγκεκριμένα θεολογικά θέματα, που τα κρίνουμε σχετικά με τον Άρατο. Ο εν λόγω συγγραφέας διατυπώνει ρητά στα *Ἀπομνημονεύματα* την αντίληψη για τη θεϊκή πρόνοια και τη σχέση των θνητών με το θείο, όπως περίπου εκδηλώθηκαν στην κοινωνία της εποχής του[860]. Είναι βάσιμο να ειπωθεί ότι ο Ξενοφών αποτελεί –ως προς το συγκεκριμένο θέμα– τον ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στον Πλάτωνα, τον Άρατο και τους στωικούς[861]. Και σε άλλα έργα του όμως αναδεικνύεται σε πηγή θεολογικών και κοσμολογικών απόψεων,

---

[857] Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 214-236. Πρβ. την κριτική αποτίμηση του Αράτου από τον Κικέρωνα *De oratore* 1.69: hominem ignarum astrologiae ornatissimis atque optimis versibus Aratum de caelo stellisque dixisse. Το εδάφιο αποκαλύπτει την εκτίμηση του Κικέρωνα στις ποιητικές αρετές του ποιητή, τις οποίες ο ίδιος ως μεταφραστής του είχε την ευκαιρία να διαγνώσει. Για την επιστημονική άγνοια του Αράτου στην οποία αναφέρεται ο Κικέρων βλ. παραπάνω σ. 56 σημ. 138. Από την πρόσληψη των *Φαιν.* στη μεταγενέστερη παράδοση γίνεται φανερό ότι οι αναγνώστες τού ποιήματος εκτίμησαν αυτήν ακριβώς την επιτυχή συναρμογή της επιστήμης με τη γλώσσα της ποίησης.

[858] Βλ. Α.Α. Αβαγιανού, ό.π., σ. 161 (ειδικά για τη γεωργία).

[859] Για τον Ξενοφώντα ως πηγή για την άντληση τεχνικής φύσεως υλικού από τον Άρατο βλ. παραπάνω, σ. 163 κ.εξ.

[860] Βλ. Α.Α. Αβαγιανού, ό.π. (η συγγρ. δεν προέβη στην απαιτούμενη εμβάθυνση των μαρτυριών που καταγράφει)· σημαντικός στη μελέτη της συμβολής του Ξενοφώντα είναι ο A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 75-91. Βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σ. 22.

[861] Βλ. παρακάτω, σσ. 208-217.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παράλληλα με τον Πλάτωνα[862]. Ο Σωκράτης των *Ἀπομν.* 4.7.2-5 διαφέρει όμως από τον πλατωνικό[863], πράγμα που οδήγησε παλαιότερα στο συμπέρασμα ότι η στάση του παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη του Αράτου[864]. Ο Σωκράτης των πλατωνικών διαλόγων εκφράζεται ενάντια στην παρατήρηση των φαινομένων στον ουρανό κατά το πρότυπο του Ησιόδου και παροτρύνει τους συνομιλητές του στην εξέταση των μη ορατών παραμέτρων του κόσμου (*Πολιτεία* 530b6-530c1). Αντίθετα, ο Σωκράτης του Ξενοφώντα εκπροσωπεί μία συντηρητική άποψη για την αστρονομία, περιορισμένη στη γνώση των απαραίτητων για τη ναυσιπλοΐα και τη γεωργία[865], δραστηριότητες που αφορούν την πρακτική χρήση της αστρονομίας στα *Φαινόμενα*.

Κρίνουμε ότι η σχέση επίδρασης του Ξενοφώντα στον Άρατο ήταν αμεσότερη από εκείνη που ο ποιητής φέρεται να είχε με τη Στοά. Η τελολογική δημιουργία του κόσμου, την οποία υπαινίσσεται ο Άρατος, είναι βασικό στοιχείο της κοσμοθεωρίας του ιστορικού. Ο Ξενοφών διατυπώνει στα *Ἀπομν.* σειρά επιχειρημάτων για να υποστηρίξει την ύπαρξη των θεών, την επιμέλεια που επιδεικνύουν προς τους ανθρώπους, και το κοσμικό σχέδιο, ιδέα που απηχεί την έννοια της τελολογίας[866]. Προοικονομώντας τον θεό-πνεύμα των στωικών που διαχέεται στο σύνολο του υλικού κόσμου, οι θεοί του Ξενοφώντα βρίσκονται παντού˙ και, το κυριότερο, παρέχουν στους ανθρώπους *σημεῖα* για τις υποθέσεις τους (*Ἀπομν.* 1.1.19.1-7)[867]:

> *καὶ γὰρ ἐπιμελεῖσθαι θεοὺς ἐνόμιζεν ἀνθρώπων οὐχ ὃν τρόπον οἱ πολλοὶ νομίζουσιν· οὗτοι μὲν γὰρ οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ μὲν εἰδέναι, τὰ δ' οὐκ εἰδέναι· Σωκράτης δὲ πάντα μὲν ἡγεῖτο θεοὺς εἰδέναι, τά τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων.*

Η συγκεκριμένη δεν είναι η μοναδική αναφορά της παρουσίας του θεού στον κόσμο, αλλά και της παντογνωσίας του· ανάλογη δήλωση περιέχεται στο εδάφιο 1.4.18.6-1.4.19.1,

---

[862] Σαφείς θρησκευτικές πεποιθήσεις που αποκαλύπτουν σε γενικές γραμμές τις τρέχουσες αντιλήψεις στην Αθήνα του 4ου αι. απαντούν λ.χ. στον *Οἰκονομικὸ*. Για τη σχέση του εν λόγω έργου με τα *Φαιν.* βλ. γενικά παραπάνω, σσ. 163-199.

[863] Βλ. ειδικά E. Edelstein, *Xenophontisches und platonisches Bild des Sokrates*, Berlin 1935· L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, (The John Hopkins Press) Baltimore, Maryland 1967, σ. 60. Ο H. Weinhold (ό.π., σ. 13 και 16) απέδωσε τη συγκεκριμένη παρουσίαση του Σωκράτη στο ότι ο Ξενοφών δεν ήταν επιστήμονας.

[864] Βλ. J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 91.

[865] Η συγκεκριμένη διττή χρησιμότητα της αστρονομίας φέρει κοντά τους δύο διανοητές. Για το συνδυασμό τους βλ. επίσης *Ἱππαρχικὸς* 9.2, και παραπάνω, σσ. 192-195.

[866] Βλ. J. Mansfeld, "Theology", σ. 454.

[867] Πρβ. *Ἀπομν.* 4.3.22: *παντάπασιν ἐοίκασιν οἱ θεοὶ πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι.* Βλ. Α.Α. Αβαγιανού, ό.π., σ. 162.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στενά συνυφασμένη με την έννοια της πρόνοιας: [...] *γνώσει τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι*[868]. Μολονότι ο ιστορικός αναφέρεται στην παροχή *σημείων* υπό την έννοια των μαντικών τεχνικών στους ανθρώπους, τα επιμέρους στοιχεία και η εικόνα που σχηματίζεται υπενθυμίζουν έντονα τα *Φαινόμενα*. Η αντίληψη ότι οι θεοί είναι πανταχού παρόντες απαντά, αναφορικά βέβαια με τον Δία, στο προοίμιο των *Φαιν.* 2-4: [...] *μεσταὶ δὲ Διὸς / πᾶσαι μὲν ἀγυιαί, πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα καὶ λιμένες·* η προσέγγισή της στα συγκεκριμένα εδάφια των *Ἀπομν.* είναι εντυπωσιακή: η προτεινόμενη σχέση των δύο κειμένων εξηγεί τη σύλληψη των σχετικών εννοιών στον Άρατο πληρέστερα από την εικαζόμενη εξάρτησή του από τη Στοά. Η ανακολουθία που φαινομενικά προκαλείται από τη χρήση του πληθυντικού αριθμού (*θεοὺς*) δεν αποτελεί πρόβλημα: ο Ξενοφών αναφέρεται αλλού στον θεό-ποιητή με όρους σχεδόν μονοθεϊστικούς[869]. Αναφερόμαστε βέβαια στον Δία του Αράτου ως τον «κοσμικό θεό» που περιέγραψε παλαιότερα ο A.-J. Festugière[870]. Θεωρούμε ότι το ποίημα εντάσσεται στη συγκεκριμένη κοσμολογική-θρησκευτική σκέψη που από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα οδηγεί στους στωικούς[871]. Η σκέψη του Ξενοφώντα διαθέτει επιπλέον πολλά κοινά στοιχεία με «ορφικά» αποσπάσματα που περιγράφουν μια πανθεϊστική αντίληψη[872]: αυτά τα αποσπάσματα μοιάζουν βέβαια πλησιέστερα στον Άρατο[873]. Και η θεολογία του ιστορικού όμως προσεγγίζει τη σκέψη του ποιητή, από την άποψη ότι διαθέτει, μαζί με το *παρεῖναι*, και συνακόλουθα στοιχεία που επανέρχονται στο ποίημα: κάποια από αυτά μπορούν να διαγνωστούν ως βασικοί άξονες της «θεολογικής» οπτικής του Αράτου[874].

Τα συγκεκριμένα θέματα είναι βέβαια η αναγνώριση της φροντίδας των θεών προς τους ανθρώπους, η παντογνωσία τους, και, το κυριότερο, ο όρος-κλειδί των *Φαιν. σημαίνειν*[875]. Ο Σωκράτης του Ξενοφώντα πρεσβεύει την άποψη ότι οι θεοί προσφέρουν

---

[868] Βλ. επίσης Ξενοφών *Ἱππαρχικός* 9.9.

[869] Για τη χρήση του ενικού ως δηλωτικού του υπέρτατου θεού βλ. F. Mauthner, *Ο αθεϊσμός στην αρχαιότητα* (εισαγ.-μετάφρ., Θ. Λουπασάκης), Αθήνα 1992, σ. 95.

[870] Βλ. παραπάνω, τη σημ. 860.

[871] Στη συγκεκριμένη άποψη ακολουθούμε βέβαια τον A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 332-340. Διαφωνούμε, φυσικά, με τον χαρακτηρισμό του ποιητή ως στωικού (ό.π., σ. 335).

[872] Είναι το συγκεκριμένο γεγονός ένα επιπλέον κριτήριο για να χρονολογήσουμε τα εν λόγω ορφικά αποσπάσματα στον 4ο αι. π.Χ.;

[873] Βλ. την ανάλυσή μας παραπάνω, σσ. 61-109.

[874] Βλ. παρακάτω, σσ. 288-292.

[875] Πρβ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 16: "[...] la *significació* de tots els fenòmens, celestials i terrestres, constitueix [...] l'argument de tot el poema" (η έμφαση είναι του συγγρ.)· βλ. την ανάλυσή του στις σσ. 25-30. Βλ. και παρακάτω, σ. 229 σημ. 959 και 963.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στους ανθρώπους *σημεῖα* για όλες τις ανθρώπινες υποθέσεις. Όπως εύκολα διαπιστώνεται[876], η προγνωστική γραμματεία διαθέτει ειδική σχέση με την έννοια *σημαίνειν-σημεῖον*, όπως και όλη σχεδόν η φιλοσοφική παράδοση. Ο Άρατος συνδυάζει την ορολογία του εν λόγω γραμματειακού είδους με τη θρησκευτική αντίληψη του 4ου αιώνα· σ' αυτήν αναγνωριζόταν ότι ο προνοητικός θεός παρέχει σημάδια στους ανθρώπους, για να τους βοηθήσει. Ο ποιητής εσκεμμένα μεταφέρει την επιστημονική ορολογία σε θρησκευτικά συμφραζόμενα, προκειμένου να προσδώσει μια κοσμολογική-θεογονική σημασία στο ποίημά του.

Όμως, το ότι οι αναφορές του Αράτου στον Δία είναι εν μέρει ανακόλουθες με τον στωικό θεό[877] προσφέρει σημαντικά συμπεράσματα για τις φιλοσοφικές προτιμήσεις του ποιητή. Είναι επίσης προφανές ότι σε σαφή σχέση με τον θεό του Ξενοφώντα ο Άρατος αποδίδει έμμεσα στον Δία κάποιες από τις ιδιότητες του πλατωνικού Δημιουργού. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την αντιβολή των χαρακτηρισμών που του αποδίδει ο Πλάτων και που συμπίπτουν με εκείνους του Δία των *Φαινομένων*. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα βασική είναι η έννοια του θεού-τεχνίτη[878]. Στον Πλάτωνα ο θεός-δημιουργός κατασκευάζει στο χρονικό σημείο μηδέν τον κόσμο από τη χαοτική μάζα των στοιχείων, λαμβάνοντας υπόψη του σαφείς μαθηματικές αναλογίες και αρμονικές σχέσεις. Σύμφωνα με το ίδιο μοντέλο, ο κόσμος διαθέτει αρμονία και διακρίνεται για την τελολογική διαρρύθμιση των επιμέρους τμημάτων του.

Φαίνεται ότι η αρχαιότερη μαρτυρία για τον θεό-δημιουργό απαντά στο συγκεκριμένο έργο του Ξενοφώντα. Αυτό πρέπει να γράφτηκε λίγο πριν από τον *Τίμαιο* του Πλάτωνα[879], στον οποίο η έννοια και η δράση δημιουργού δεν μοιάζει να είναι πρωτότυπη[880]. Οι ομοιότητες που περιέχονται στα δύο έργα είναι –πέρα από την έννοια του Δημιουργού– η τάξη του κόσμου[881], η αναλογία μικρόκοσμου-μακρόκοσμου, η τελολογία, η αναφορά στα τέσσερα στοιχεία, ο κοσμικός Νους και η κοσμική Ψυχή[882]. Ο Πλάτων ανήγαγε όμως τον μύθο του δημιουργού σε ένα μυστικιστικό επίπεδο, γεγονός που πιθανόν

---

[876] Για την έννοια του *σημείου* και τις φιλοσοφικές της προεκτάσεις βλ. παρακάτω, σσ. 228-238 και 265-269.
[877] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 42-44 και 52-55.
[878] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 200 και σημ. 108.
[879] Βλ. την ανάλυση του A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 75-91· για τη χρονολόγηση του *Τιμαίου*, Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 28-32.
[880] Ο Πλάτων αναφέρεται στον δημιουργό στον *Σοφιστή*, τον *Πολιτικό* και τον *Φίληβο*, έργα περίπου της ίδιας περιόδου. Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 67.
[881] Ο K. Kerényi (ό.π., σ. 251) επισημαίνει την εμφατική χρήση των όρων *τάξις, τεταγμένοι, κατὰ τάξιν, ἐτάχθη*, στον πλατωνικό *Φαίδρο*.
[882] Βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 79-81· Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 67 σημ. 4.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνέβαλε στη μεταγενέστερη επίδραση που άσκησε στην ελληνική σκέψη[883]. Αν πρόκειται όμως να προκρίνουμε κάποιο από τα δύο έργα ως τη βασική πηγή επίδρασης στον Άρατο, είμαστε αντιμέτωποι με δυσεπίλυτο ερώτημα. Κριτήριο του βαθμού επίδρασης αναδεικνύεται η ορολογία, που στην περίπτωση της φιλοσοφίας διαθέτει στενό δεσμό με τις έννοιες και τις συλλήψεις που μεταφέρει.

Η περιγραφή του κόσμου ως τεχνουργήματος, σύλληψη η οποία απηχεί προ-φιλοσοφικές κοσμογονίες αλλά και ορισμένες της φυσικής προσωκρατικής φιλοσοφίας, εξηγείται ως υποπροϊόν των απόψεων Ιώνων και κατωιταλιωτών διανοητών. Έχει από καιρό επισημανθεί η σημαντική επίδραση που άσκησε στην Αθήνα ο Αναξαγόρας και η φιλοσοφική-θρησκευτική διάσταση του αποφθέγματός του, «*πάντα διεκόσμησε νοῦς*». Η φράση εμπεριέχει θέματα που αναπτύσσονται από τον Πλάτωνα και εξής: σ' αυτά κατατάσσεται η δράση του εξωτερικού παράγοντα πάνω στον κόσμο, η έννοια του *κοσμεῖν* (*διεκόσμησε*), και η αντίληψη του κόσμου ως τεχνουργήματος. Η επίδραση του Αναξαγόρα επεκτείνεται και στη θεολογία. Οι απόψεις του, ανάμεσα σε άλλες, συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός φιλοσοφικού θεού που, όπως πιστεύουμε, προσεγγίζει τον αράτειο Δία.

Η έννοια του δημιουργού ως κοσμικού τεχνίτη πηγάζει απευθείας από την έννοια του Νου που διατύπωσε ο Αναξαγόρας[884]: αυτή την επεξεργάστηκε περαιτέρω ο μαθητής του, Διογένης ο Απολλωνιάτης[885]. Ο Διογένης άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στην Αθήνα των τελών του 5ου αι. Κρίνεται επίσης πιθανό το ότι ο ιστορικός Σωκράτης συνέβαλε σημαντικά στη διάδοση της ιδέας[886]. Η παραμονή των δύο «στοχαστών της τελολογίας»[887] στην Αθήνα του 5ου αι. είχε ευρύτερες επιδράσεις, ίχνη των οποίων εντοπίζονται ακόμη και στην τραγωδία και την κωμωδία[888]. Η συγκεκριμένη φιλοσοφική και θεολογική πεποίθηση

---

[883] Β. Κάλφας *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 67-68 σημ. 4.

[884] Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 351· ο Κάλφας διαφωνεί με την ταύτιση του Δημιουργού με τον Νού: η ταύτιση βέβαια δεν σημαίνει ότι πρέπει να τον αντιληφθούμε ως τον αναξαγόρειο Νου. Ο Κάλφας θεωρεί ότι ο Δημιουργός πρέπει να ταυτιστεί με «[...] την πλήρως έλλογη Ψυχή του κόσμου». Η άποψη όμως των Brisson, Hackforth και Cherniss (βλ. σχετικά Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 351) για την ταύτιση Δημιουργού και Νου είναι πολύ πειστική. Πρβ. τους χαρακτηρισμούς του *νοῦ* στον *Φίληβο*: *αἴτιον, ποιοῦν* (26e), *δημιουργοῦν* (27b1), *βασιλεὺς ἡμῖν οὐρανοῦ τε καὶ γῆς* (28c).

[885] Βλ. W. Jaeger, ό.π., σσ. 155-171. Ειδικά για τον Διογένη και την επίδρασή του στον Ξενοφώντα, και μέσω αυτού στη Στοά, βλ. στις σσ. 167-171. Ειδικά για τον Νου και τη Φύση στον Αναξαγόρα βλ. L.P. Gerson, ό.π., σσ. 28- 32.

[886] Για όλα τα παραπάνω θέματα βλ. την πολύ χρήσιμη συνόψιση του Β. Κάλφα, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 68 και σημ. 5. Η πρόταση έγινε από τον A. Diès, *Autour de Platon*, t. II, Paris 1927, σ. 533 κ.εξξ.

[887] Αποδίδουμε έτσι στην ελληνική τον όρο του W. Jaeger, ό.π., σ. 155, "teleological thinkers".

[888] Βλ. W. Jaeger, ό.π., σ. 167 και σημ. 72 (σ. 244)· για τα παράλληλα ανάμεσα στα *Απομν.* του Ξενοφώντα και τον Ευριπίδη βλ. W. Theiler, *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung bis auf Aristoteles*, Zürich 1925, σ. 38 και S.O. Dickerman, *De argumentis quibusdam apud Xenophontem Platonem Aristotelem*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ήταν τρέχουσα τον 4ο αι. στην Αθήνα και τη διέσωσε ο Ξενοφών, ενώ ο Πλάτων την εξύψωσε στον *Τίμαιο* σε φιλοσοφικό-κοσμολογικό σχήμα. Μολονότι η κοσμογονία περιγράφεται εδώ (29c4-29d2) ως *εἰκὼς μῦθος* (*λόγος*)[889], το έργο κατέστη θεμελιώδες στην ιστορία της ελληνικής κοσμολογίας, ακόμη και σε επίπεδο ορολογίας. Εδώ απαντά λ.χ. για πρώτη φορά στην ελληνική γραμματεία ο χαρακτηρισμός των αστέρων ως *ἀπλανῶν* (*Τίμαιος* 40b): *ὅσα ἀπλανῆ τῶν ἄστρων*. Ο όρος είναι φυσικά ο καθιερωμένος τεχνικός όρος στην ουσιαστικοποιημένη του χρήση[890].

Ο τρόπος που αξιοποίησε ο Άρατος τον Ξενοφώντα επηρεάστηκε πιθανόν από το ότι έργα του δεύτερου βρίσκονται σε επαφή με τη «διδακτική» γραμματεία[891]: πρόκειται για τα *Περὶ ἱππικῆς*, *Ἱππαρχικὸς* και *Κυνηγετικός*. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο ο ποιητής θα αξιοποιούσε τα έργα του ιστορικού. Διαπιστώθηκε ήδη η επαφή του Αράτου με τον *Οἰκονομικό*[892]. Πέρα από αυτό όμως, ο ποιητής ενδέχεται να είχε και άλλους λόγους να στραφεί στον εν λόγω συγγραφέα: τα *Ἀπομν.* επηρέασαν σύμφωνα με τις πηγές μας τον νεαρό Ζήνωνα τον Κιτιέα, στρέφοντάς τον στη φιλοσοφία[893]. Η σημασία που πιθανόν απέδιδαν οι στωικοί στο έργο[894] ενδέχεται να αντανακλά το γενικότερο ενδιαφέρον της περιόδου σ' αυτό· προκαλεί δε λογικές υποθέσεις σχετικά με τις εικαζόμενες ομοιότητές του με σημεία του ποιήματος. Οι υπέρμαχοι της στωικής ανάγνωσης του ποιήματος θα διέβλεπαν ενδεχομένως εδώ την ευκαιρία να υποστηρίξουν ότι ο ποιητής στράφηκε στο συγκεκριμένο έργο του ιστορικού λόγω της προτίμησης που του έδειχνε ο Ζήνων. Η επίδραση αιώνων στωικής ερμηνείας είναι φανερή στη

---

obviis e structura hominis et animalium petitis, (diss.) Halle 1909, σ. 36 κ.εξξ.· για τη σχέση του Διογένη με την ατική κωμωδία βλ. W. Theiler, ό.π., σ. 50.

[889] Ο συγκεκριμένος ορισμός ενδέχεται να πηγάζει από την αδυναμία να αναχθούμε στην αληθινή φύση των πραγμάτων, όντας βασισμένοι στην εντύπωση που παρέχουν οι αισθήσεις μας. Ο Πλάτων θεωρεί ότι τα σχετικά με την αστρονομία δεν μπορούν γίνουν αντιληπτά με την όραση, παρά μόνο με τη σκέψη. Για το θέμα του *εἰκότος λόγου* βλ. ειδικότερα Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 41-63. Όπως αποδεικνύεται από την ανάλυση του Κάλφα, το *εἰκὸς* έχει ευρύτατη εφαρμογή στα μαθηματικά και τη φυσική· είναι πιθανό να πρόκειται για «[...] συνέπεια συλλογιστικών τεχνικών που προέρχονται από τον χώρο των μαθηματικών επιστημών» (Β. Κάλφας, ό.π., σ. 49). Βλ. και G.E.R. Lloyd, "Plato on Mathematics and Nature, Myth and Science", σσ. 338-339, 342-343. Βλ. επίσης παρακάτω, σσ. 263-265.

[890] Βλ. τα παραδείγματα που παραθέτει ο D.A. Kidd (1997), σ. 346 (στ. 461).

[891] Βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 12-14. Ο συγκεκριμένος ερευνητής αναφέρεται στον ησιόδειο χαρακτήρα των δηλώσεων του Ξενοφώντα στον *Κυνηγετικό* 13.4-5, 7-8.

[892] Βλ. παραπάνω, σσ. 163-196 και παρακάτω, σσ. 213-217.

[893] Διογένης ο Λαέρτιος 7.1 Long (= *SVF* I 1 von Arnim)· Θεμίστιος *Σοφιστὴς* 295d Schenkl – Downey – Norman. Βλ. G. Cambiano – L. Repici, ό.π., σ. 534· J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 163 και σημ. 105· M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σ. 78.

[894] Εύλογα, επομένως, ο Ξενοφών κατατάσσεται μαζί με τον Πλάτωνα σε μία (σωκρατική) γραμμή που οδηγεί στη φιλοσοφία της Στοάς. Βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 75-91.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συγκεκριμένη υπόθεση· αναμφίβολα όμως, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις ακριβείς συνθήκες της διανοητικής εξέλιξης του Αράτου.

Όπως έγινε φανερό, αντιλαμβανόμαστε ότι η επίδραση του Ξενοφώντα στον ποιητή ήταν κυρίως θεολογική· αφορά τη φύση του θεού και τις ιδιότητές του: στον *Οἰκον.* απαντά συγκεκριμένη αναφορά που συνδέεται με τις ιδιότητες του Δία στο προοίμιο των *Φαινομένων*. Ο χαρακτηριστικός πρώτος στίχος του έργου «*Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἐῶμεν / ἄρρητον* [...]» θυμίζει έντονα τη σωκρατική προτροπή που διασώζει ο ιστορικός (*Οἰκον.* 6.1.2): *ἀλλὰ ταῦτα μέν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, καλῶς μοι δοκεῖς κελεύων πειρᾶσθαι σὺν τοῖς θεοῖς ἄρχεσθαι παντὸς ἔργου, ὡς τῶν θεῶν κυρίων ὄντων οὐδὲν ἧττον τῶν εἰρηνικῶν ἢ τῶν πολεμικῶν ἔργων*[895]. Ο Άρατος καταγίνεται φυσικά στο ποίημά του αποκλειστικά με τη σχέση του θεϊκού στοιχείου, και δη του Δία, με τα ειρηνικά έργα[896]: το θέμα της σπουδαιότητας των ειρηνικών έργων, κυρίως της γεωργίας, είναι πάντως ευδιάκριτο στον Ξενοφώντα[897].

Η παρουσία του θεού-Δημιουργού στα έργα των Ξενοφώντα και Πλάτωνα είναι διακειμενικό χαρακτηριστικό που πρέπει να ληφθεί υπόψη στην ερμηνεία των *Φαιν.*, εφόσον σχετίζεται άμεσα με την περιγραφή του Δία. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, ο Άρατος απέδωσε στον θεό την ιδιότητα του Δημιουργού και συγκεκριμένο κοσμογονικό ρόλο. Εκθέτει μάλιστα συνοπτικά τη δράση του στο προοίμιο του ποιήματος (1-18). Μολονότι περιέχονται μόνον όσα ενδιαφέρουν την ακόλουθη περιγραφή των αστερισμών και την εισαγωγή των προγνωστικών σημείων (ο Δίας δεν χρεώνεται με την ολοκληρωτική δημιουργία του ουράνιου και γήινου κόσμου ούτε με τη ζωογονία), αποδίδεται στον θεό (σε ξεκάθαρη αντιστοιχία με τον *Φαῖδρο* και τον *Τίμαιο*) η κατασκευή των άστρων και η επιμέλεια σχετικά με τη διαμόρφωση του χρόνου· ως αποτέλεσμα, οι τακτές χρονικές περίοδοι παρέχουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να ρυθμίσουν τις δραστηριότητές τους (*Φαιν.* 10-13):

> *αὐτὸς γὰρ τά γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν*
> *ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν*
> *ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν*

---

[895] Πρβ. επιπλέον Ξενοφών *Κύρου παιδεία* 1.5.14.3-5 (*πολλὰ γάρ μοι συνόντες ἐπίστασθε οὐ μόνον τὰ μεγάλα ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ πειρώμενον ἀεὶ ἀπὸ θεῶν ὁρμᾶσθαι*) και *Ἱππαρχικὸς* 1.1 ([...] *ἀφ' ὧν θεοῖς μὲν κεχαρισμενώτατα ἄρξαις ἄν* [...]).

[896] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 8: "Die damit erklärte Menschenliebe Zeus wird zunächst hervorgehoben (ὁ δ' ἤπιος ἀνθρώποισι / δεξιὰ σημαίνει 5-6) und dann unter dem Gesichtspunkt des Ackerbaus näher betrachtet (6-9)".

[897] Πρβ. Ξενοφών *Οἰκον.* 4.4. Βλ. παρακάτω, σ. 235 σημ. 987.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀνδράσιν ὡράων, ὅφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.

Ο Άρατος όμως απέφυγε τον μυστικιστικό τόνο που διέπει τον *Φαῖδρο* και οι ομοιότητες περιορίζονται εδώ στην απόδοση της κατασκευής των άστρων και γενικά του ουράνιου διάκοσμου στον Δία. Η σχετική εικόνα απαντά στη αρχή της κοσμολογικής αφήγησης του *Φαίδρου* (246e4-247a1):

> *ὁ μὲν δὴ μέγας ἡγεμὼν ἐν οὐρανῷ Ζεύς, ἐλαύνων πτηνὸν ἅρμα*[898] *πρῶτος πορεύεται διακοσμῶν πάντα καὶ ἐπιμελούμενος· τῷδ' ἕπεται στρατιὰ θεῶν τε καὶ δαιμόνων, κατὰ ἕνδεκα μέρη κεκοσμημένη.*

Με δεδομένη τη συνέχεια της πλατωνικής σκέψης[899], ο Δίας του *Φαίδρου* διαθέτει τις ιδιότητες του Δημιουργού: ευθύνεται για την διακόσμηση του ουρανού, την οποία επιτελεί με ιδιαίτερη φροντίδα (*διακοσμῶν πάντα καὶ ἐπιμελούμενος*). Μολονότι κρίνουμε ότι ο ποιητής ακολούθησε ως προς το συγκεκριμένο θέμα τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, δεν χρησιμοποίησε το έντονα σημασιοδοτημένο ρήμα *διεκόσμησε*, ενδεχομένως για να αποφύγει την αυτόματη ταύτιση με τον αναξαγόρειο Νου. Η συγκεκριμένη επιλογή τού επέτρεψε να αποδώσει διαφορετικές ιδιότητες στον Δία. Αν μείνουμε συνεπείς στην «προγραμματική» διακήρυξη του προοιμίου, ο θεός χρεώνεται με την κατασκευή των άστρων και των αστερισμών, όπως και την τελολογική τοποθέτησή τους ως όργανα υπολογισμού του χρόνου. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα επιβάλλει να εννοήσουμε τον θεό ως το υποκείμενο των ρημάτων τεχνικής κατασκευής με τα οποία ο ποιητής συνόδευσε τις περιγραφές των αστερισμών στο στερέωμα. Ως εκ τούτου, ο Άρατος αναφέρεται στον θεό με όρους δημιουργού-τεχνίτη, πράγμα που σημαίνει ότι τον εξισώνει με τον φιλοσοφικό θεό του Ξενοφώντα και, κυρίως, τον θεό-δημιουργό που περιγράφεται στον *Τίμαιο*. Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση του Δία συνάδει με την ελληνική αντίληψη για τις

---

[898] Σχετικά με τις ελληνιστικές και μεταγενέστερες απόπειρες ερμηνείας του *πτηνοῦ ἅρματος* του Δία βλ. P. Boyancé, "Sur l'exégèse hellénistique du *Phèdre* (*Phèdre*, p. 246c)", στο *Miscellanea di studi alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*, (Bottega d'Erasmo) Torino 1963, σσ. 45-53, και παλαιότερα του ίδιου "La religion astrale de Platon à Cicéron", *REG* 65 (1952) 312-350 [εδώ: 327]. Πρβ. την ερμηνεία του Πλουτάρχου στα *Συμποσιακὰ* 740b7 Hubert: *τοῦ οὐρανοῦ τὴν νοητὴν φύσιν ἅρμα καλεῖ πτηνόν, τὴν ἐναρμόνιον τοῦ κόσμου περιφοράν*. Βλ. στη συνέχεια, σσ. 215-216 και, κυρίως, σσ. 232-233 και τις σημ. 978, 979.

[899] Όπως θα φανεί και από τα παραδείγματα που θα παραθέσουμε στη συνέχεια, ο Πλάτων διατήρησε κάποιες σταθερές απόψεις σχετικά με τον κόσμο και τον Δημιουργό, μολονότι γενικά ο *Τίμαιος* θεωρείται ότι εισάγει μία διαφοροποίηση στην ιεράρχηση των σημαντικών θεμάτων στη σκέψη του φιλοσόφου, σηματοδοτώντας τη στροφή προς τον υλικό κόσμο. Βλ. σχετικά Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 67. Για το θέμα του Δημιουργού στην ελληνική σκέψη έως τον Πλάτωνα βλ. C.J. Classen, "The Creator in Greek Thought from Homer to Plato", *C&M* 23 (1962) 1-22· γενικότερα, F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", *JHI* 24 (1963) 473-496.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ιδιότητές του, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τον 5ο αι. και εξής ακόμη και στο πεδίο των εικαστικών τεχνών[900]. Συνδυάζοντας και τις μυθολογικότερες περιγραφές του στη λατρευτική παράδοση ας επισημανθεί ότι η φράση του Πλάτωνα «*τῷδ' ἕπεται στρατιὰ θεῶν τε καὶ δαιμόνων*» θυμίζει έντονα τη συνοδεία του Δία-κούρου («*δαιμόνων ἀγώμενος*») στον Ύμνο του Παλαίκαστρου[901].

Ανάλογες περιγραφές του θεού ως δημιουργού του κόσμου εντοπίζονται και στη στωική κοσμολογία· ο θεός μάλιστα χαρακτηρίζεται «πατέρας» των ανθρώπων, όπως ακριβώς και στο προοίμιο των *Φαιν.* (15: *χαῖρε πάτερ, μέγα θαῦμα, μέγ' ἀνθρώποισιν ὄνειαρ*). Η φύση των αποσπάσματων όμως και οι επιτομές του υλικού στη μορφή που παραδίδεται καθιστούν αβέβαιη την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ο Διογένης ο Λαέρτιος (7.147.1-12 Long) διασώζει σχετική μαρτυρία, το περιεχόμενο της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί σχετικό με τον χρόνο συγγραφής του ποιήματος. Το απόσπασμα όμως, στη μορφή που παρατίθεται, περιέχει –κατά τη γνώμη μας– ετερογενές υλικό:

> *θεὸν δ' εἶναι ζῷον ἀθάνατον, λογικόν, τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ· μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον. εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὅλων καὶ ὥσπερ πατέρα πάντων κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις. Δία μὲν γάρ φασι*

---

[900] Βλ. Φιλόστρατος *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* 6.19 Kayser: *δεῖ δέ που Διὸς μὲν ἐνθυμηθέντα εἶδος ὁρᾶν αὐτὸν ξὺν οὐρανῷ καὶ ὥραις καὶ ἄστροις, ὥσπερ ὁ Φειδίας τότε ὥρμησεν* [...]. Ο Φιλόστρατος επαινεί τον καλλιτέχνη διότι συνέλαβε τον θεό όχι απλά ως την εκδήλωση μιας μιμητικής ή ανθρωπομορφικής θεολογίας, αλλά διέβλεψε την κοσμική του φύση και την αποτύπωσε σε έργο του χάρη στη δημιουργική δύναμη της φαντασίας. Η σκέψη του Φιλοστράτου ανάγεται σε απόψεις της Μέσης και ρωμαϊκής Στοάς, οι οποίες εξηγούν πώς ο καλλιτεχνης δύναται να συλλάβει τη βαθύτερη ουσία ενός έργου τέχνης, χωρίς τη χρήση εμπειρικού μοντέλου ως προτύπου. Η συζήτηση αφορά φυσικά την αντιθετική σύγκριση της *μίμησης* με την *φαντασία* ως παραγόντων δημιουργίας. Βλ. C. Imbert, ό.π., σ. 183. Είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά στον Δία από κοινού με τον ουρανό, τις Ώρες και τα άστρα: τα θέματα απαντούν, ως γνωστόν, γενικά στο ποίημα και ειδικά στο προοίμιό του (*Φαιν.* 10-13): *αὐτὸς γὰρ τά γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν / ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν / ἀστέρας οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν / ἀνδράσιν ὡράων* [...]. Για το συνδυασμό τους στη σχετική με τον Άρατο μεταγενέστερη παράδοση βλ. παρακάτω, σσ. 345-348 και 530-535. Επηρεάστηκε, ενδεχομένως, ο Άρατος από κάποια εικαστική αναπαράσταση του Δία, όπως η αναφερόμενη του Φειδία, στην οποία συνοδευόταν από θεότητες και συμβολισμούς που αντιπροσώπευαν τις ιδιότητές του; Η πιθανότητα είναι μικρή, δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί.

[901] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 75-78, 81-87. Η επισήμανση είναι όμως αρκετά παλαιότερη: έγινε ήδη από τον M. Cook, βλ. J.E. Harrison, ό.π., σ. 12 σημ. 2. Η J.E. Harrison θεωρεί ότι το χωρίο του *Φαίδρου* "[...] reads almost like a reminiscence of a ritual-procession similar to that headed by the greatest Kouros". Πρβ. την αναφορά του Στράβωνα (10.3.7 Meineke): [...] *τοιούτους γάρ τινας δαίμονας ἢ προπόλους θεῶν τοὺς Κουρῆτας φασὶν οἱ παραδόντες τὰ Κρητικὰ καὶ τὰ Φρύγια, ἱερουργίαις τισὶν ἐμπεπλεγμένα ταῖς μὲν μυστικαῖς ταῖς δ' ἄλλαις περί τε τὴν τοῦ Διὸς παιδοτροφίαν τὴν ἐν Κρήτῃ* [...]. Με τα παραπάνω πρέπει να παραβληθούν επιγραφές από την ίδια περιοχή της Κρήτης, συγκεκριμένα από τις πόλεις Ιεράπυτνα, Ίτανος (εντοπίσαμε αναφορά στην πόλη μόνο στον Πτολεμαίο, *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις* 3.15.3 Müller) και Πράσος: ο Δίας αναφέρεται πάντα να συνοδεύεται από άλλους «θεούς», βλ. *SIG*^{4} 526.1 κ.εξξ., *SIG*^{4} 524.16, *GDI* 5039. Στην περίπτωση των κρητικών επιγραφών φαίνεται ότι οι εν λόγω θεοί πρέπει να ταυτιστούν με τους Κουρήτες. Βλ. C.M. Bowra, ό.π., σ. 188.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δι' ὃν τὰ πάντα, Ζῆνα δὲ καλοῦσι παρ' ὅσον αἴτιός ἐστιν ἢ διὰ τοῦ ζῆν κεχώρηκεν, Ἀθηνᾶν δὲ κατὰ τὴν εἰς αἰθέραν διάτασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ αὐτοῦ, Ἥραν δὲ κατὰ τὴν εἰς ἀέρα, καὶ Ἥφαιστον κατὰ τὴν εἰς τὸ τεχνικὸν πῦρ, καὶ Ποσειδῶνα κατὰ τὴν εἰς ὑγρόν, καὶ Δήμητραν κατὰ τὴν εἰς γῆν· ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἄλλας προσηγορίας ἐχόμενοί τινος οἰκειότητος ἀπέδοσαν.

Είναι φανερό ότι οι απόψεις που παραθέτει συνοπτικά ο Διογένης ο Λαέρτιος ανάγονται σε διάφορες περιόδους της Στοάς και δεν είναι βέβαιο ότι αποτελούσαν εξαρχής ενιαίο σύνολο. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εξάλλου αν την εποχή συγγραφής του ποιήματος είχαν ήδη διαμορφωθεί τα σχετικά στωικά δόγματα ή αν ήταν σε φάση επεξεργασίας και διαμόρφωσης[902]. Από την άλλη μεριά, φαίνεται ότι οι στωικοί πρόσθεσαν στην έννοια του Δημιουργού και πατέρα (*εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὅλων καὶ ὥσπερ πατέρα πάντων*) τις επιπρόσθετες ιδέες της προνοητικής δημιουργίας (*προνοητικὸν κόσμου καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ*) και του πνεύματος που διαχέεται στην ύλη (*καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων*). Οι συνακόλουθες απόπειρες ετυμολογίας απομακρύνουν το απόσπασμα από το διανοητικό περιβάλλον της πλατωνικής ιδέας του δημιουργού[903] και, κατά τη γνώμη μας, και από τον Άρατο.

Η σύλληψη, παράλληλα, του θεού ως πατέρα των ανθρώπων απαντά στον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα πολύ πριν από τους στωικούς· ο Άρατος μπορεί να επηρεάστηκε από τη συγκεκριμένη παράδοση. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός απαντά στην ελληνική ποίηση ανεξάρτητα από τη φιλοσοφία: ο Δίας ονομάζεται *πατὴρ* ήδη στον Όμηρο (Α 503: *Ζεῦ πάτερ*, Δ 235: *πατὴρ Ζεὺς*), τον Ησίοδο (*Θεογονία* 36: *Διὶ πατρὶ*)[904], αλλά και τον Καλλίμαχο (*Ὕμνος εἰς Δία* 94: *χαῖρε, πάτερ*). Σημαντική θεωρούμε την υπόθεση του Wilamowitz[905] ότι ο Άρατος με τη συγκεκριμένη χρήση παραθέτει στην ουσία τον διθυραμβοποιό Μελανιππίδη (απ. 6.1 Page)[906]: *κλῦθί μοι, ὦ πάτερ, θαῦμα βροτῶν*, [...]. Οι ομοιότητες είναι πράγματι πολλές, αν και πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το ότι στον Όμηρο (τ 36) ο Τηλέμαχος απευθύνεται στον Οδυσσέα με

---

[902] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 176 και παρακάτω, σ. 292 σημ. 1240.

[903] Η παρατήρηση σχετικά με τη φύση του θεού (*μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον*) αποτελεί κάποια πρόοδο από την άποψη της φιλοσοφίας, εφόσον ο πλατωνικός Τίμαιος αρνείται να αναφερθεί στη φύση του θεού στο ομώνυμο έργο (*Τίμαιος* 28c). Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 68.

[904] Ο D.A. Kidd (1997), σ. 171 (στ. 15), χαρακτηρίζει τον όρο "An ancient title".

[905] *Hellenistische Dichtung*, II 264. Βλ. και O. Kern, *Die Religion der Griechen*, (Weidmann) Berlin 1963 (= ^{2}1938), Bd. III, σ. 108 σημ. 2.

[906] Βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 339 σημ. 5· J. Martin (1998) II 150. Ο Μελανιππίδης θεωρούνταν από τον Ξενοφώντα (*Ἀπομν.* 1.4.3) ειδικός του είδους του. Νομιμοποιούμαστε άραγε να εικάσουμε επίδραση των προτιμήσεων του Ξονοφώντα στον Άρατο; Για τις αμφιβολίες του εκδότη των αποσπασμάτων βλ. και πάλι J. Martin (1998) II 150.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τη φράση *ὦ πάτερ, ἦ μέγα θαῦμα* [...][907]. Τα συμφραζόμενα βέβαια στηρίζουν περισσότερο την πρόταση του Wilamowitz. Η έννοια της συγγένειας θεού και ανθρώπων πέρασε και μέσα από την ορφικο-πυθαγορική παράδοση[908], η συμβολή της οποίας σε ένα έργο με χαρακτηριστικά κοσμολογίας, όπως τα *Φαιν.*, δεν ήταν διόλου αμελητέα[909].

Η διαφορά όμως του Αράτου από τον *Τίμαιο* έγκειται στο ότι ο ποιητής δεν συνεχίζει με τη δημιουργία των νέων, ορατών θεών του Πλάτωνα, εφόσον ενδιαφέρεται να εξυπηρετήσει απλά την ερμηνεία της αστροθεσίας. Απουσιάζει οποιαδήποτε νύξη στην δημιουργία των έμψυχων όντων, και δη του ανθρώπου. Το έμβιο σύμπαν δεν συνδέεται από την άποψη της δημιουργίας του με τον θεό, παρά μόνον έμμεσα: τα σημεία που παρέχει ο Δίας είναι σε μεγάλο βαθμό εκδηλώσεις του φυσικού κόσμου. Η αναλογία όμως με τον *Τίμαιο* παραμένει αρκετά ισχυρή. Οι νέοι θεοί (άστρα και πλανήτες) του Πλάτωνα αποτελούν το αντικείμενο της περιγραφής στα *Φαιν.*: και εδώ η δράση τους καθορίζει τη ζωή και τις τύχες των ανθρώπων. Μολονότι ο ποιητής δεν εισάγει το ζήτημα της δημιουργίας της ζωής, είναι φανερό ότι τα ουράνια σώματα επιδρούν στη γη. Πρόκειται όμως για την ευεργετική δυνατότητα πρόγνωσης που παρέχουν και όχι για την κατασκευή της ζωής που επιτελούν στον *Τίμαιο*. Και πάλι πάντως αποτελούν βασικό παράγοντα ρύθμισης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και, ως εκ τούτου, βασική αιτία προόδου του ανθρώπινου βίου.

Πράγματι, ο Άρατος απηχεί εσκεμμένα στα *Φαιν.* την ιδιότητα του Δία ως τεχνίτη του σύμπαντος. Μετά την αρεταλογία του προοιμίου (1-18), όπου ο θεός φέρεται να τοποθέτησε τα άστρα στον ουρανό ομαδοποιώντας τα σε αστερισμούς, παρατηρούμε ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί σε όλη σχεδόν την έκταση των περιγραφών του, που έχουν να κάνουν με την αστρονομία, όρους που αρμόζουν σε τεχνικές κατασκευές. Μολονότι όμως η κατασκευαστική ορολογία είναι απαραίτητη στον *Τίμαιο*, τα συμφραζόμενα των *Φαιν.* δεν την επιβάλλουν: ο ποιητής την επέλεξε συνειδητά, καθιστώντας την υφολογικό χαρακτηριστικό, μολονότι η ενδιάμεση πρόοδος της αστρονομίας την απέκλεισε. Στην ουσία όμως είναι παράλληλα μία σαφής φιλοσοφική δήλωση: ο ποιητής παρουσιάζει τον κόσμο ως το αποτέλεσμα της δημιουργικής δράσης του Δία. Πρόκειται για διαχρονικό χαρακτηριστικό της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης. Ας αναφερθεί εδώ η δράση του Δία

---

[907] Πρόταση του A.W. James, ό.π., σ. 37.
[908] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 107-109.
[909] Βλ. τη σχετική ενότητα παραπάνω, σσ. 61-109. Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 17-18) αναφέρεται στη θεμελιώδη διαφορά του αράτειου Δία από εκείνον του Ησιόδου. Ο συγγρ. επισημαίνει ότι η απειλητική εικόνα του Δία στον δεύτερο ποιητή εξυπηρετεί τη διδακτική επιχειρηματολογία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του Φερεκύδη του Σύριου: ο Άρατος φαίνεται ότι ακολουθεί τον εν λόγω συγγραφέα στην απόδοση της κατασκευής του κόσμου στον θεό[910]. Η μόνη διαφορά έγκειται στο ότι ο Φερεκύδης εκθέτει εξαρχής τη δημιουργική δράση του θεού ως κατασκευή ενός έργου τέχνης, ενός πέπλου. Ο Δίας των *Φαιν.* τοποθετεί και καθορίζει τις θέσεις και τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων. Πρόκειται όμως για μια επίφαση διαφοράς: ο Φερεκύδης εκθέτει την κοσμογονία· ο Άρατος συγγράφει έργο αστρονομίας. Σ' αυτό δεν μπορεί να αναχθεί στο χρονικό σημείο μηδέν και να εκθέσει την κατασκευή του κόσμου. Μπορεί μόνο να την υπαινιχθεί. Στην οπτική του όμως έλαβε υπόψη του την εξέλιξη της κοσμολογίας, πράγμα που τον έφερε στο αντίστοιχο του θεού-τεχνίτη: τον πλατωνικό Δημιουργό.

Παραθέτουμε τον κατάλογο των σχετικών όρων, όπως απαντούν στο ποίημα: στ. 10: *αὐτὸς γὰρ τά γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἑστήριξεν*· 12: *ἀστέρας, οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν* (αμφισημία, βλ. επίσης 757)· 63-64: [...] *μογέοντι κυλίνδεται ἀνδρὶ ἐοικὸς / εἴδωλον* (ο όρος επίσης στους στ. 73, 270, 370 [*τετυγμένου εἰδώλοιο*], 449, 455, 616, 653)· 65: *οὐδ' ὅτινι κρέμαται κεῖνος πόνῳ* [...]· 71-72: [...] *Στέφανος, τὸν ἀγαυὸν ἔθηκε / σῆμ' ἔμεναι Διόνυσος* [...]· 162-163: [...] *σκαιῷ δ' ἐπελήλαται ὤμῳ / Αἴξ ἱερὴ*· 170-171: [...] *κάρη βοός, οἷά μιν αὐτοὶ / ἀστέρες ἀμφοτέρωθεν ἑλισσόμενοι τυπόωσι*· 197-198: [...] *κυλίνδεται αἰνὸν ἄγαλμα / Ἀνδρομέδης ὑπὸ μητρὶ κεκασμένον* [...]· 205: *ἀλλ' ἄρα οἱ καὶ κρατὶ πέλωρ ἐπελήλαται Ἵππος*, 230: [...] *ὀλίγον γὰρ ὑπ' αὐτὴν ἑστήρικται* (ενν. *ὁ Κριός*)· 233: *ἔστι δέ τοι καὶ ἔτ' ἄλλο τετυγμένον ἐγγύθι σῆμα*· 270: *κὰδ δ' ἔθετο* (ενν. *τὴν Λύρην*) *προπάροιθεν ἀπευθέος εἰδώλοιο*· 351: *καὶ οἱ πηδάλιον κεχαλασμένον ἑστήρικται*· 383: *ἀλλ' οἱ μὲν καθαροῖς ἐναρηρότες εἰδώλοισι*· 440-442: [...] *ἐν δὲ οἱ ἀπρὶξ / ἄλλο μάλ' ἐσφήκωται ἐληλάμενον* (βλ. και 489: *ἐληλάμενοι*, 516: *ἐληλάμενος*) *διὰ χειρὸς / Θηρίον* [...]· 462-463: *ἤτοι μὲν τά γε κεῖται ἀλίγκια δινωτοῖσι / τέσσαρα* [...]· 465-466: *σήματα* [...] / *πολλά τε καὶ σχεδόθεν πάντη συνεεργμένα πάντα*· 474-475: *σκεψαμένῳ πάντη κεκεασμένον εὐρεῖ κύκλῳ / οὐρανόν*· 482: *ἐν δὲ τὰ γούνατα κεῖται ἀρηρότος Ἡνιόχοιο*· 500: *ἀλλ' ὁ μὲν* (ενν. *ὁ κύκλος*) *ἐν βορέῳ περὶ Καρκίνον ἑστήρικται*· 525: *τοὺς μὲν παρβολάδην ὀρθοὺς περιβάλλεται ἄξων*· 526: [...] *ὁ δὲ τέτρατος* (ενν. *κύκλος*) *ἐσφήκωται*· 530-532: *ἄλλη κολλήσαιτο κυλινδόμενα τροχάλεια / τοιά τε καὶ τόσα πάντα περὶ σφαιρηδὸν ἑλίσσων / ὥς τά γ' ἐναιθέρια πλαγίῳ συναρηρότα*

[910] Βλ. παραπάνω, σσ. 114-116.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κύκλῳ· 598: *καὶ Δελφὶς δύνουσι καὶ εὐποίητος Ὀϊστός·* 805: *σήματα δ' οὔ τοι πᾶσιν ἐπ' ἤμασι πάντα τέτυκται*[911].

Η ενδεικτική αυτή καταγραφή δεν σημαίνει ότι σε όλες τις περιπτώσεις ο ποιητής υπαινίσσεται τη φιλοσοφική διάσταση των όρων ή την *τεχνομορφική* σύλληψη του σύμπαντος. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις η χρήση εξυπηρετεί καθαρά ποιητικές ανάγκες και δεν συνάδει με την πρότασή μας. Η συσσώρευση όμως των όρων αποκαλύπτει ότι ο ποιητής επέλεξε εσκεμμένα τον συγκεκριμένο τρόπο αναπαράστασης του κόσμου. Με την πρακτική του πέτυχε την αμφισημία: το γεγονός με τη σειρά του δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο, ως υποπροϊόν της τεχνικής της *έκφρασης*. Ο ποιητής γνώριζε ότι οι αναγνώστες του θα προχωρήσουν ακούσια σε συνειρμούς πάνω στις φιλοσοφικές προεκτάσεις των περιγραφών του.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αντιμετωπίσουμε το υλικό μας με επιφύλαξη: μολονότι θα μπορούσε η πρακτική του Αράτου να αποδοθεί στη μίμηση των υφολογικών χαρακτηριστικών των εν λόγω φιλοσόφων και να υποθέσουμε ότι ο ποιητής αρκέστηκε στη διαμόρφωση της εικόνας του σύμπαντος ως τεχνουργήματος, η οποία ανακαλούσε στη μνήμη αρχαϊκότερες κοσμολογικές ερμηνείες και ήταν συνεπώς αρκετά κατάλληλη για το ποίημα, φαίνεται ότι μάλλον συνειδητά αποφάσισε ο Άρατος να υιοθετήσει τη συγκεκριμένη αναχρονιστική –θα λέγαμε– σύλληψη, προκειμένου να συνδέσει το έργο του και με την πλατωνική κοσμολογία. Συγκεκριμένα, η εικόνα ενός σύμπαντος κατασκευασμένου και η συσσώρευση από τον ποιητή τεχνικών όρων και ρηματικών τύπων που δηλώνουν τη διαδικασία κατασκευής, συναρμογής και δεσίματος των ουράνιων σωμάτων και των άλλων κοσμικών στοιχείων (κόλουροι, τροπικοί, ισημερινός, κ.τ.ό.), οδηγεί αναπόφευκτα στην επίγνωση της ύπαρξης ενός θεού-δημιουργού και μας μεταφέρει στο χρονικό σημείο μηδέν της ύπαρξης του κόσμου. Και είναι η συγκεκριμένη επίγνωση που συνδέει άριστα τον Άρατο και το έργο του με τη φιλοσοφική αντίληψη για τη γέννηση και τη δομή του κόσμου.

Η αίσθηση του θαυμασμού απέναντι στον ουράνιο διάκοσμο υπήρξε ανέκαθεν η αυθόρμητη αντίδραση των ανθρώπων. Η εντύπωση της αγαλλίασης που προκαλεί η θέαση

---

[911] Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod,* σσ. 198-199. Αξίζει να παραβάλλει κανείς τη χρήση των ανάλογων όρων στον πλατωνικό *Τίμαιο*: *τεκταίνεσθαι* (28c6), *ἀπεργάζεσθαι* (30b6), *δημιουργεῖν* (31a4, 69c4), *τορνεύεσθαι* (33b5), *μηχανᾶσθαι* (34c1), *περιτορνεύεσθαι* (69c6, 73e7), *συντετραίνειν* (91a6), *κατακεντεῖν* (76b1), *κολλᾶν* (75d2), *συγκολλᾶν* (43a2), *γόμφοι* (43a3), *κηροπλάστης* (για τον Δημιουργό: 74c6), κ.ά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του έναστρου ουρανού είναι επίσης χαρακτηριστικό στοιχείο του ποιήματος[912]. Δεν αναφερόμαστε στα υφολογικά μέσα που αποδίδουν την αίσθηση του *ἀγάλλεσθαι* και οδηγούν στην ενάργεια των περιγραφών μέσω της τεχνικής της *ἐκφρασης*[913]· ο Άρατος έθεσε σε στίχους των *Φαιν.* αναφορές που μεταφέρουν τον αναγνώστη στο πεδίο της φιλοσοφίας. Το συγκεκριμένο πλαίσιο περιλαμβάνει τη θρησκευτική αντιμετώπιση του ουρανού[914], τις απόψεις περί της φύσεως του θεού, περί της φύσεως του κόσμου, αλλά και την τελολογική διάσταση της δημιουργίας του.

Η αγαλλίαση που προκαλεί η ενατένιση του ουρανού προκύπτει από το κάλλος των μορφών και, από την άποψη της φιλοσοφίας, από την τελειότητα της οργάνωσής τους. Ο Πλάτων περιέγραψε τους αστερισμούς με όρους που συνδυάζουν την έννοια του ουρανού, και του κόσμου στο σύνολό του, ως τεχνουργήματος με εκείνη που αφορά τη θεϊκότητα των ουράνιων σωμάτων. Η αμφίσημη ορολογία που χρησιμοποίησε, στοιχείο που χαρακτηρίζει και περιγραφές του Αράτου, αξιοποιείται αφενός για την υπόμνηση του κάλλους των ουράνιων σωμάτων και αφετέρου για την επισήμανση της θεϊκότητας των αστερισμών από τη σκοπιά της φιλοσοφίας. Ο Πλάτων, αναφερόμενος στη χρησιμότητα της αστρονομίας στην εκπαίδευση των φυλάκων (*Πολιτεία* 528e-530c), συνιστά την αποφυγή της απλής παρατήρησης των ουράνιων σωμάτων και προκρίνει τη σπουδή των πλανητικών κινήσεων, θέματα *λόγῳ μὲν καὶ διανοίᾳ ληπτά, ὄψει δ' οὔ* (529d)[915]. Είναι φανερό από τη χρήση του «*τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ποικίλματα*» (529c) και την αντίστοιχη νοηματικά φράση «*τὰ δ' ἐν τῷ οὐρανῷ ἐάσομεν*» (529b)[916], που περιέχονται στο εν λόγω εδάφιο της *Πολιτείας*, ότι ο Πλάτων αναφέρεται στους αστερισμούς και τα εντυπωσιακά τους σχήματα. Ο όρος *ποικίλματα* περιγράφει βέβαια την οπτική εντύπωση και το

---

[912] Ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 197-198, αναγνωρίζει στο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ομοιότητα με τον θαυμασμό απέναντι σε ένα έργο τέχνης. Ακολουθεί έτσι την άποψη του M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 86-93 (αναφορικά με τους στ. 156-267), ο οποίος διακρίνει ότι οι αστερισμοί εκτιμώνται περισσότερο ως έργα τέχνης παρά ως θεϊκές φιγούρες. Ο Fakas επεκτείνει την πρατήρηση του Erren στο σύνολο των αστερισμών. Βλ. ειδικά σ. 198: "Nicht ohne Grund hat man so die Arateische Schilderung des bestirnten Nachthimmels mit einer großen Ekphrasis verglichen".

[913] Βλ. παρακάτω, σσ. 226 και 262-264.

[914] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 176-220. Ο φιλόλογος αυτός αρνείται σε γενικές γραμμές ότι το ποίημα διαθέτει γνήσιο θρησκευτικό αίσθημα· αντίθετα, ο J. Martin, ("Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 91) περιγράφει τα *Φαιν.* ως «[...] ποίημα θρησκευτικό και φιλοσοφικό [...]»· πρβ. H. Zehnacker, "D'Aratos à Aviénus: Astronomie et idéologie", *ICS* 14 (1989) 317-329 [εδώ: 317].

[915] Οι κινήσεις των πλανητών διαφεύγουν, πράγματι, της παρατήρησης λόγω του ότι η συμπλήρωση των τροχιών τους ποικίλει αισθητά (συνήθως είναι πολυετής και φαινομενικά ακανόνιστη). Βλ. και H. Weinhold, ό.π., σσ. 14-15.

[916] Βλ. G.E.R. Lloyd, "Plato on Mathematics and Nature, Myth and Science", σ. 348.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μεγαλείο τους[917]. Η χρήση του σε στενή συνάφεια με τους όρους *ζωγραφήματα* και *πλάσματα* στον *Ἱππία Μείζονα* 298a[918], αποδεικνύει ότι στην πλατωνική σκέψη το *ποικίλματα* αποτελεί το σημασιολογικό ισοδύναμο των άλλων δύο· αυτό καθιστά τον όρο κατάλληλο να περιγράψει ένα κατασκεύασμα ή ένα εικαστικό έργο. Στα συμφραζόμενα της *Πολιτείας* 528e-530c μπορεί να αποδοθεί ως «τα στολίδια στον ουρανό, τα σχέδια στον ουρανό»[919].

Η συγκεκριμένη περιγραφή απηχεί έως έναν βαθμό ανάλογες στην προσωκρατική κοσμολογία· σ' αυτές, το σύμπαν περιγράφεται με όρους ποικιλμάτων ή κατασκευών[920]. Έχει άμεση επίσης σχέση με την περιγραφή που απαντά στον *Τίμαιο* 37c6-7 : *ὡς δὲ κινηθὲν αὐτὸ καὶ ζῶν ἐνόησεν τῶν ἀιδίων θεῶν γεγονὸς ἄγαλμα ὁ γεννήσας πατήρ* [...]: αυτή αφορά τη δημιουργία του ουρανού από τον Δημιουργό και υπαινίσσεται την αγαλλίαση που προκαλεί η θέασή του. Η αίσθηση του «*ἀγάλλεσθαι*» οφείλεται στο κάλλος και την τελειότητα του δημιουργήματος και διαθέτει φυσικά και θρησκευτική χροιά[921]. Παρόμοια οπτική αγαλλίαση μπορεί να διαγνωστεί στα *Φαιν.* και είναι βασικό χαρακτηριστικό της περιγραφής των αστερισμών[922]. Στην πρακτική του αυτή ο ποιητής υπαινίσσεται, ενδεχομένως, ερμηνευτικές απόπειρες στον *Τίμαιο*, που γνωρίζουμε ότι

---

[917] Βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 132.

[918] Βλ. I. Bulmer-Thomas, ό.π., σ. 108. Η πατρότητα του εν λόγω κειμένου, ως γνωστόν, αμφισβητείται.

[919] Ο I. Bulmer-Thomas (ό.π., σ. 108) παραθέτει ορισμένες εσφαλμένες αποδόσεις του όρου, που φαίνεται ότι κατάφερε να προβληματίσει και σύγχρονους ερμηνευτές του Πλάτωνα.

[920] Βλ. τα χαρακτηριστικά παραδείγματα του Αναξιμένη και του Φερεκύδη από τη Σύρο παραπάνω, σσ. 131-135 και 114-116 αντίστοιχα (όπου και σχετική βιβλιογραφία). Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 198-199. Την παραβολή των όρων του Πλάτωνα με τα μοντέλα των Φερεκύδη-Αναξιμάνδρου κάνει και η M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σ. 42.

[921] Σύμφωνα με τον Β. Κάλφα (*Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 381-382), ο όρος *ἄγαλμα* δεν συμβολίζει την προσωποποίηση κάποιου θεού, αλλά τον οίκο του θεού. Επικαλείται δε την πρωταρχική σημασία της λέξης που δηλώνει όχι κάποια εικόνα ή ανδριάντα, αλλά «*πᾶν ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται*» (βλ. Ησύχιος α 263 Latte: *ἄγαλμα· πᾶν ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται ... οὐχ ὡς ἡ συνήθεια τὸ ξόανον*) ή το αντικείμενο λατρείας. Πρβ. επίσης τις ακόλουθες παρατηρήσεις του: «Ο Δημιουργός έχει μόλις ενώσει την ψυχή με το σώμα του σύμπαντος και χαίρεται (*ἀγάλλεται*) βλέποντας το δημιούργημά του να κινείται αρμονικά, πραγματικό ζωντανό *ἄγαλμα*, ναός δηλαδή αφιερωμένος στους θεούς, οι οποίοι, σύμφωνα με το σχέδιο της δημιουργίας, πρόκειται να τον κατοικήσουν. Οι θεοί αυτοί [...] θα αποκαλυφθεί ότι είναι τα άστρα και οι πλανήτες (39c), οι επονομαζόμενοι "ορατοί θεοί"». Η ανάλυση βασίζεται στην ερμηνεία του F. Cornford, ό.π., σσ. 99-102, ο οποίος με τη σειρά του αξιοποίησε τα σχόλια του Πρόκλου.

[922] Ο G. Zanker (*Realism in Alexandrian Poetry: A Literature and its Audience*, [Croom Helm] London 1987, σ. 98) αναφέρεται στον θαυμασμό που περιστασιακά εκφράζει ο ποιητής στη θέα του ουρανού, θεωρεί όμως ότι αποτελεί ταιριαστό χαρακτηριστικό του ποιήματος που διαθέτει, κατά τον ίδιο, "[...] Stoic insistence on the ultimate providence of Zeus [...]". Η αίσθηση όμως της αγαλλίασης που παρέχει η θέα των άστρων και των αστερισμών είναι ανεξάρτητη από τη στωική άποψη για την Πρόνοια και θα μπορούσε να πηγάζει –αν όχι από κάποια φιλοσοφική στάση– από την ειλικρινή αντίδραση του ποιητή στην εικόνα του νυχτερινού ουρανού. Εξάλλου, τα παραδείγματα του Ωρίωνα (*Φαιν.* 322-325) και του Γαλαξία (*Φαιν.* 469-479), που επικαλείται ο εν λόγω ερευνητής, συνεισφέρουν προς την ερμηνευτική κατεύθυνση που ο ίδιος προτείνει, μόνον αν ο αναγνώστης είναι προδιατεθειμένος να «διαβάσει» στον ουρανό τα σημάδια του στωικού θεού. Θεωρούμε την άποψη του G. Zanker ως ακόμη ένα παράδειγμα της προβολής πάνω στο κείμενο προκατειλημμένων ερμηνειών, οι οποίες σταδιακά παγιώθηκαν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

υπήρχαν στις μέρες του[923]. Η χρήση του όρου *ἄγαλμα* και του συνώνυμου *εἴδωλον* με τους οποίους ο ποιητής περιγράφει τους αστερισμούς, είναι πάντως από τα πιο ενδιαφέροντα υφολογικά χαρακτηριστικά του ποιήματος. Η ονοματολογία των αστερισμών και οι τρόποι με τους οποίους ο Άρατος αναφέρεται σ' αυτούς και την οπτική εντύπωση που παρέχουν αποτελούν σημαντικά στοιχεία των *Φαιν.*[924]. Η αναφορά που μας ενδιαφέρει περιέχεται στους στ. 197-198:

> *αὐτοῦ γὰρ κακεῖνο κυλίνδεται αἰνὸν ἄγαλμα*
> *Ἀνδρομέδης ὑπὸ μητρὶ κεκασμένον.* [...]

Είναι πιθανόν ο Άρατος να είχε υπόψη του τη χρήση της λέξης *ἄγαλμα* από τον Ευριπίδη (απ. 125. 2-4 Nauck²)[925]: *παρθένου τ' εἰκώ τινα* / [...] / *σοφῆς ἄγαλμα χειρός*. Αν είναι έγκυρη η εν λόγω υπόθεση, εξηγείται από το ενδιαφέρον του ποιητή μας για την αττική τραγωδία[926]. Ο όρος *ἄγαλμα* απαντά όμως εδώ σε τελείως διαφορετικά συμφραζόμενα, γεγονός που απομακρύνει την πιθανότητα το εν λόγω απόσπασμα να άσκησε σημαντική επίδραση στον Άρατο. Ενδεχομένως, ο ποιητής το αξιοποίησε, για να επενδύσει στον αστερισμό της Ανδρομέδας τις ιδιότητες και τη συνοδευτική μυθολογία της κόρης. Ο αστερισμός, όπως περιγράφεται στα *Φαιν.*, διατηρεί και στον ουρανό τη γυναικεία ιδιότητα[927]. Έτσι αντιλήφθηκε τη χρήση του όρου και ο σχολιαστής των *Φαιν.* (Σχόλια [MDΔVUA] 197): *τὸ δὲ ἄγαλμα ἤτοι καταχρηστικῶς τὸ εἴδωλον, ἢ ἄγαλμα διότι κατηστέρισται μετὰ παντὸς τοῦ γυναικείου κόσμου καὶ ὥσπερ κεκοσμημένον ἐστίν.* Το χωρίο μαρτυρεί όμως –κατά τη γνώμη μας– την αμηχανία που προκάλεσε η ανάγκη

---

[923] Γνωρίζουμε ότι ο συμπολίτης του Αράτου και ακαδημαϊκός Κράντωρ ο Σολεύς είχε ήδη συνθέσει (περ. 300 π.Χ.) το πρώτο υπόμνημα στο συγκεκριμένο έργο. Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 278-280.

[924] Βλ. χαρακτηριστικά J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 20-25 και M.L.B.M. Pendergraft, ό.π., σσ. 20-39. Βλ. επίσης παρακάτω, σ. 226.

[925] Βλ. Chr. Fakas, "Arat und Aristotele's Kritik am Lehrgedicht", σ. 479 σημ. 4 και κυρίως σ. 480· ο συγγρ. στηρίζει την πρότασή του στην παρατήρηση του D.A. Kidd (1997), σ. 249, ότι ο Άρατος έχει ενδεχομένως υπόψη του το αρχαίο δράμα (με αφορμή τη λέξη *μογερὸν* [*Φαιν.* 179], χαρακτηριστική του αρχαίου δράματος). Βλ. επίσης Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 192-194. Για το δραματικό στοιχείο στον μύθο της οικογένειας του Κηφέα βλ. και M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 39-40, 42-43 και 88. Το επεισόδιο αναδεικνύει, ενδεχομένως, την έκταση της χρήσης των γραπτών πηγών στη συγγραφή του ποιήματος. Η επισήμανση της πιθανής σχέσης του αποσπάσματος του Ευριπίδη με τους αράτειους στ. 197-198 έγινε και από τον M. Possanza, *BMCR* 99.9.1. Για τον μύθο της Ανδρομέδας στην τραγωδία βλ. R. Klimek-Winter, *Andromedatragödien*, [Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 21], (Teubner) Stuttgart 1993.

[926] Για το ενδιαφέρον του Αράτου για το αττικό θέατρο βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 249, και την προηγούμενη σημ. Για το δραματικό στοιχείο στον μύθο της οικογένειας του Κηφέα βλ. και M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 39-40, 42-43 και 88.

[927] Ο ποιητής περιγράφει το σύνολο της γυναικείας μορφής της Ανδρομέδας (*Φαιν.* 201-204) και τονίζει τη διατήρηση της ανθρώπινης ιδιότητας (*Φαιν.* 202-203): *ἀλλ' ἔμπης κἀκεῖθι διωλενίη τετάνυσται, / δεσμὰ δὲ οἱ κεῖται καὶ ἐν οὐρανῷ*. Βλ. Γ.Ν. Γιαννάκης, «Κριτικοερμηνευτικά: Ψ-Ξενοφ. *Αθ.* Ι 11, Αριστ. *Ἀ.Π.* 640.39, Αράτ. *Φαιν.* 233-6», *Δωδώνη (Φιλολογία)* 32 (2003) 213-218 [εδώ: 218].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ερμηνείας του όρου[928]. Αν συνδυάσουμε τη δεύτερη ερμηνεία που παραθέτει ο σχολιαστής[929] (*ἢ ἄγαλμα διότι κατηστέρισται μετὰ παντὸς τοῦ γυναικείου κόσμου καὶ ὥσπερ κεκοσμημένον ἐστίν*)[930] με τα Σχόλια στον Άρατο (Vat. 1087) 179: *ἔχρησεν οὖν ὁ θεός, εἰ μὴ ἡ ταύτης* (ενν. της Κασσιέπειας) *θυγάτηρ Ἀνδρομέδα ἐκδοθῇ τῷ κήτει, μὴ παύσασθαι τὸ δεινόν. ὅθεν καὶ προετέθη μετὰ τῶν οἰκείων κόσμων. προσηλώθη δὲ ἵνα μὴ ἀποδράσῃ* [...], οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι πηγές μας διασώζουν μυθολογικό υλικό που ενδεχομένως ανάγεται στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη[931]. Ο συνδυασμός των μαρτυριών στηρίζει την υπόθεση για την ύπαρξη παράδοσης που αναφερόταν στον (γυναικείο) διάκοσμο της Ανδρομέδας[932]: αυτήν, πιθανόν, υπαινίσσεται ο Άρατος με τη χρήση του όρου *ἄγαλμα*. Όλα τα παραπάνω θα ενισχύονταν στην περίπτωση που το υποτιθέμενο υλικό προερχόταν από την τραγωδία του Ευριπίδη[933]. Είναι όμως εξίσου, ή και περισσότερο πιθανόν, οι συγκεκριμένες μαρτυρίες των Σχολίων να αναφέρονται σε μεταγενέστερες του ποιήματος εικαστικές αναπαραστάσεις της Ανδρομέδας[934]: σε μια τέτοια περίπτωση δεν συνιστούν ισχυρή απόδειξη για την επίδραση που άσκησε το απόσπασμα του Ευριπίδη ή έργο τέχνης στην επιλογή του όρου *ἄγαλμα*. Είναι όμως αλήθεια ότι ο ποιητής φρόντισε να υπαινιχθεί ένα τέτοιο έργο: συνόδευσε τον όρο *αἰνὸν ἄγαλμα* με τη μετοχή *κεκασμένον*· αυτό μοιάζει με ξεκάθαρη αναφορά στην κατασκευή του[935]. Από την άποψη αυτή, δεν θα αποκλείαμε καταρχάς ο ποιητής να έχει υπόψη του εδώ και την αντίστοιχη ομηρική χρήση του όρου

---

[928] Την ίδια αμηχανία αντιμετώπισαν εξάλλου οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι ερμηνευτές του Πλάτωνα, βλ. παρακάτω, σ. 244 σημ. 1029 και σ. 251 σημ. 1056. Βλ. ειδικότερα, σ. 280 σημ. 1184.

[929] Όπως και σε πολλά άλλα εδάφια των Σχολίων, φαίνεται ότι εδώ ο συντάκτης τους αντλεί από περισσότερες από μία πηγές.

[930] Είναι φανερό ότι ο σχολιαστής, πέρα από τις μυθολογικές αναφορές, λαμβάνει υπόψη του και την οπτική εντύπωση του αστερισμού, όπως αυτή στοιχειοθετείται από τα άστρα που απαρτίζουν τα μέλη της Ανδρομέδας. Το ποίημα διαθέτει έτσι μία διπλή υπόσταση, που συνίσταται από το αντικείμενο της παρατήρησης (όραση) και την ποιητική παράδοση (γραπτός λόγος). Η διπλή αυτή ανάγνωση του ποιήματος μπορεί να στηριχθεί στην αράτεια ορολογία βλ. παρακάτω, σσ. 230-238.

[931] Τα Σχόλια στον Άρατο 198 (λίγο σειρές κειμένου μετά το πρώτο από τα χωρία που παραθέτουμε) καταγράφουν τη σχέση του Ευριπίδη με τον μύθο: *φησὶ δὲ καὶ Εὐριπίδης ἐν τῷ αὐτῷ δράματι*. Ο Υγίνος *Astron.* 2.11 περιγράφει με τον όρο "fabula" τη σχετική τραγωδία του Ευριπίδη, την οποία προφανώς είχε υπόψη του.

[932] Πρβ. Manilius *Astronomica* 5.549-566. Βλ. B.R. Voss, "Die Andromeda-Episode des Manilius", *Hermes* 100 (1972) 413-434.

[933] Το σύνολο της περιγραφής του μύθου στον Vat. 1987 (J. Martin, *Scholia*, σ. 171) θυμίζει υπόθεση αρχαίου δράματος. Ο Martin (ό.π.) στο κριτικό του υπόμνημα παραπέμπει στον Ψ.-Απολλόδωρο 2.43-44 Wagner. Για τον καταστερισμό της Ανδρομέδας βλ. *Καταστερισμοὶ* XVII (C. Robert, *Eratosthenis Catasterismorum Reliquiae*, Berolini 1963 [= 1878], σ. 118). Βλ. και P. Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας* (μτφρ. Β. Άτσαλος), (University Studio Press) Θεσσαλονίκη 1991, σ. 88.

[934] Θεωρούμε εξίσου πιθανή την ύπαρξη σχετικών απεικονίσεων σε χφφ. με μύθους των καταστερισμών, σε ζωγραφικά έργα ή και σε αγγεία.

[935] Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σσ. 194-196) τονίζει ότι η περιγραφή σχετίζεται με αντικείμενο, έργο τέχνης. Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(Δ 144-145): [...] *βασιλῆϊ δὲ κεῖται ἄγαλμα, / ἀμφότερον κόσμος θ' ἵππῳ ἐλατῆρι τε κῦδος.*

Παράλληλα, αν η φράση του σχολιαστή «*προσηλώθη δὲ ἵνα μὴ ἀποδράσῃ*» απηχεί πηγή που είχε υπόψη του ο Άρατος, την οποία ενδέχεται να ακολουθεί ή να υπαινίσσεται ακόμη και στο επίπεδο της ορολογίας, τότε έχουμε να κάνουμε με την ευφυή υιοθέτηση τεχνικού όρου, προκειμένου να καλυφθούν ταυτόχρονα ποιητικές και φιλοσοφικές ανάγκες. Ο ποιητής, εξάλλου, τονίζει το δέσιμο της Ανδρομέδας (*Φαιν.* 203: *δεσμὰ δὲ οἱ κεῖται καὶ ἐν οὐρανῷ*), η οποία παραμένει δέσμια ακόμη και μετά τη «μεταμόρφωσή» της σε αστερισμό: υπαινίσσεται έτσι ο ποιητής τις λεπτομέρειες του μύθου και ταυτόχρονα αναφέρεται στον αστερισμό με όρους κατασκευής. Ο όρος *προσηλώθη* (κατάλληλος να περιγράψει τα δεσμά της κόρης) θυμίζει την ορολογία που χρησιμοποιεί αναφορικά με τον τρόπο συναρμογής ή «δεσίματος» των αστερισμών αλλά και νοητών (μη τρισδιάστατων) στοιχείων του σύμπαντος, όπως οι κόλουροι και οι κύκλοι (ισημερινός, τροπικοί, ζωδιακός)[936]. Τα παραπάνω φέρουν και πάλι τις περιγραφές του σε επαφή με την προσωκρατική και πλατωνική κοσμολογία, όπως την εκφράζει ο Δημιουργός του *Τιμαίου*.

Η αποκλειστική εστίαση της ανάλυσης στις ποιητικές πηγές του Αράτου είναι, επομένως, μονόπλευρη· αποτυγχάνει επιπλέον να συμπεριλάβει τις φιλοσοφικές προεκτάσεις των περιγραφών. Η χρήση του όρου *ἄγαλμα* στα *Φαιν.* είναι αμφίσημη[937] και αποτελεί παράδειγμα της ικανότητας του Αράτου να αξιοποιεί ταυτόχρονα υλικό από την κοσμολογία και την ποίηση[938], ή ακόμη και να υπαινίσσεται την ορολογία των εικαστικών τεχνών[939]. Η συγκεκριμένη υπόθεση εξηγεί, επιπλέον, το γεγονός ότι ο Άρατος δεν περιόρισε τη χρήση του στον αστερισμό της Ανδρομέδας, αλλά την επεξέτεινε στο σύνολο των αστερισμών (*Φαιν.* 451-453: *ταῦτά κε θηήσαιο παρερχομένων ἐνιαυτῶν / ἑξείης παλίνωρα· τὰ γὰρ καὶ πάντα μάλ' αὖτως / οὐρανῷ εὖ ἐνάρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης*). Η μετάθεση του όρου είναι προφανώς και μετάθεση των σημαινομένων

---

[936] Βλ. σχετική ορολογία παραπάνω, σσ. 218-219 και παρακάτω, σσ. 258-262 (επίδραση σφαιροποιΐας).

[937] Αμφισημία στη χρήση του όρου διαπιστώνει και ο W. Ferrari, "Cicerone e Arato: Gli errori", *SIFC* 17 (1940) 77-96 [εδώ: 82].

[938] Αξίζει να παραβάλει κανείς τη χρήση του όρου στον Αισχύλο *Εὐμενίδες* 920: ο ποιητής περιγράφει την Αθήνα ως *φρούριον θεῶν, ῥυσίβωμον Ἑλλάνων ἄγαλμα δαιμόνων.* Όπως ορθά παρατηρεί ο F. Cornford (ό.π., σ. 101 σημ. 2), όταν ο Αισχύλος περιγράφει με τους παραπάνω όρους την Αθήνα, "[...] is not 'shrine' nearer to the true sense than 'bright ornament' [...] or 'precious jewel' [...]? Athens is not a statue or an image, but it is a place wherein the gods delight to dwell".

[939] Πρβ. Ησύχιος γ 631 Latte: *γλήνεα· ... οἱ δὲ ποικίλματα καὶ <γληνὸν> τὸ ποικίλον· καὶ ζῴδια, ἀγάλματα* [...]. Είναι για μας φανερό ότι η δεύτερη ερμηνεία (*καὶ ζῴδια, ἀγάλματα*) περιγράφει την αράτεια χρήση. Για τη σχέση του με κατασκευές βλ. παραπάνω, σσ. 114-116.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του: αυτή η επέκταση της χρήσης ερμηνεύεται μόνον αν εννοήσουμε ότι όλοι οι αστερισμοί διαθέτουν κάποια κοινή ιδιότητα, την οποία υπαινίσσεται ο ποιητής.

Η συγκεκριμένη υπόθεση επαναφέρει στη συζήτηση το πλατωνικό του πρότυπο. Εκτός από τον χαρακτηρισμό του ουρανού (πριν από τη δημιουργία των αστερισμών) με τον συγκεκριμένο όρο στον *Τίμαιο* (37c-d : *ὡς δὲ κινηθὲν αὐτὸ καὶ ζῶν ἐνόησεν τῶν ἀιδίων θεῶν γεγονὸς ἄγαλμα ὁ γεννήσας πατήρ* [...]), η πλατωνική παράδοση περιέχει τη μοναδική πριν από τον Άρατο μαρτυρία χρήσης του όρου για τους αστερισμούς. Πρόκειται για την *Ἐπινομίδα* 981e κ.εξ., εδάφιο στο οποίο ο συγγραφέας πραγματεύεται τη φύση των άστρων[940]. Συγκεκριμένα, τα ουράνια σώματα περιγράφονται ως έμβια και θεϊκά, σύλληψη με την οποία συμφωνεί, νομίζουμε, και ο Άρατος:

> *Εἰ δ' οὖν δεῖ νικᾶν τοὺς περὶ ἁπάντων τῶν τοιούτων λόγους καὶ πιστῶς θεῖα φαίνεσθαι γεγονέναι τὰ τοιαῦτα σύμπαντα, δυοῖν τοι θάτερα θετέον αὐτά· ἢ γὰρ θεοὺς αὐτοὺς ταῦτα ὑμνητέον ὀρθότατα, ἢ θεῶν εἰκόνας ὡς ἀγάλματα ὑπολαβεῖν γεγονέναι, θεῶν αὐτῶν ἐργασαμένων* [...].
>
> (*Επιν.* 983e)

Αν πράγματι ο Άρατος αξιοποίησε το χωρίο που παρατίθεται, τότε εννόησε τους αστερισμούς ως κατασκευασμένους από τους θεούς ή, τουλάχιστον, υπαινίχθηκε τη συγκεκριμένη σύλληψη. Με τον τρόπο αυτόν οι αστερισμοί αναπαριστούν τις εικόνες των πραγματικών θεών ή τους εκπροσωπούν μέσω των ιδιοτήτων τους. Έτσι, η Λύρα εκπροσωπεί άριστα τον Ερμή, ενώ ο Στέφανος τον Διόνυσο. Στον *Τίμαιο* πάλι τα άστρα χαρακτηρίζονται *ὁρατοὶ θεοί* (40c)· αν ο ποιητής αντιλαμβάνεται ότι οι αστερισμοί επέχουν (από τη σκοπιά της φιλοσοφίας) τη θέση των *νέων θεῶν*, τότε –και σε συνδυασμό με τη μυθολογία του καταστερισμού– υπαινίσσεται την αποθέωσή τους[941] με έναν «ευημεριστικό» σχεδόν τρόπο. Στην εποχή του Αράτου η έννοια των έμβιων και νοημόνων ουράνιων σωμάτων ήταν αποδεκτή από τον Ζήνωνα (*SVF* I 110, I 114 von Arnim), ενώ και ο Κλεάνθης υπεράσπιζε τη θεϊκότητά τους (*SVF* I 510 von Arnim). Καθοριστικό όμως στην αναζήτηση των επιδράσεων που δέχτηκε ο ποιητής είναι το ότι υιοθέτησε τη

---

[940] Βλ. E. Fraenkel, "The Stars in the Prologue of the *Rudens*", *CQ* 36 (1942) 10-14 [εδώ: 12]. Ο Άρατος θα μπορούσε πράγματι να αξιοποιήσει την *Ἐπινομίδα*, ακόμη και αν θεωρούσε το έργο νόθο. Όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, ο ποιητής δεν ασχολήθηκε μόνο με τα πρωτότυπα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και με την παράδοση που τα συνόδευε, αλλά και με έργα άλλων μελών της Ακαδημίας και του Λυκείου.

[941] Ο καταστερισμός θεωρούνταν ήδη από την αρχαιότητα ένα είδος αποθέωσης. Βλ. Ι.Κ. Μερεντίτης, *Ὁ «Καταστερισμός» ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ. Μετὰ συντόμου προσωπογραφίας τῶν σπουδαιοτέρων ἀστρονόμων τῆς ἀρχαιότητος*, Εν Αθήναις 1977, σ. 1.

χαρακτηριστική (και μοναδική) πλατωνική ορολογία. Η υπόθεση της εξάρτησής του από τα πλατωνικά έργα στηρίζεται επιπλέον από το ότι στην εποχή του φιλοσόφου σχηματοποιήθηκαν για πρώτη φορά οι αστερισμοί στο σύνολο που περιγράφει ο ποιητής στα *Φαινόμενα*[942]. Είναι, επομένως, φυσικό ο Άρατος να χρησιμοποιεί τον όρο *ἄγαλμα* προκειμένου να υπαινιχθεί την καταγραφή τους. Στη χρήση του όρου ενυπάρχει η περίπτωση να εννοούνται και εικαστικές αναπαραστάσεις τους, εφόσον η διαδικασία καταγραφής τους συνεπάγεται και τη συνολική απεικόνισή τους.

Οι αστερισμοί της *Ἐπιν.* παρουσιάζονται θεϊκοί ως συνέπεια της κοσμολογίας του Τιμαίου[943]· είναι επίσης έμβια και ευφυή όντα (981e: [...] *νομίσαι δὲ δὴ δεῖ πάλιν τὰ κατ' οὐρανὸν ζῴων γένη, ὃ δὴ πᾶν χρὴ φάναι θεῖον γένος ἄστρων γεγονέναι, σώματος μὲν τυχὸν καλλίστου, ψυχῆς δ' εὐδαιμονεστάτης καὶ καλλίστης*). Ο Άρατος αξιοποίησε τη συγκεκριμένη πεποίθηση και ως υφολογικό χαρακτηριστικό· διήλθε μάλιστα πολλά ποιητικά μέσα προκειμένου να αποδώσει την αίσθηση της κίνησης και του έμβιου όντος στους αστερισμούς του[944]. Σ' αυτά ανήκουν η συστηματική χρήση διαφόρων τύπων του *ἔοικα*[945], καθώς και άλλες εκφράσεις που δημιουργούν την εντύπωση της ομοιότητας, όπως το ρήμα *εἴδεται* (στ. 92), η χρήση του *φαίης κεν* (στ. 196), η χρήση του *οἷα καὶ αὐτὰὶ - οἵη τίς τ'* (στ. 344, 393), του *ἰνδάλλονται* (στ. 194)[946]. Στην ίδια κατεύθυνση συνεισφέρουν ακόμη και μία σειρά από ρήματα κίνησης, πολλά από τα οποία χρησιμοποιούνται στο ποίημα με τρόπο που δηλώνει εσκεμμένη ενέργεια και, επομένως, ευφυΐα[947]. Αναφερόμαστε βέβαια στις τεχνικές της *έκφρασης*.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η *Ἐπιν.* χρησίμευσε ως πηγή στον Άρατο[948]. Είναι πιθανόν όμως να αμφισβητηθεί η πλατωνική φύση των περιγραφών και να

---

[942] Βλ. I. Bulmer-Thomas, ό.π., σ. 108.

[943] Βλ. A. Scott, *Origen and the Life of the Stars: A History of an Idea*, [The Oxford Early Christian Studies], (Oxford University Press) New York 1994, σσ. 58-59.

[944] Βλ. M.L.B.M. Pendergraft, ό.π., σσ. 20-39· σημαντικές στο θέμα οι παρατηρήσεις του G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 217-222.

[945] Βλ. M.L.B.M. Pendergraft, ό.π., σ. 24 (συνοπτικός πίνακας χρήσεων των τύπων του *ἔοικα* που απαντούν στα *Φαινόμενα*. Για το θέμα βλ. και J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 21-22.

[946] Βλ. το σύνολο των παραδειγμάτων στον J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 22.

[947] Όπως λ.χ. το *ἴχνια μηκύνει* (253) για τον αστερισμό του Περσέα, το *μήκιστα διωκόμενος περὶ κύκλα / οὐδὲν ἀφαυρότερον τροχάει Κυνοσουρίδος Ἄρκτου* (226-227) για τον αστερισμό του Κριού, το [...] *τὸ δ' ἐπὶ σκελέεσι πέτηλον / γούνατί οἱ σκαιῷ πελάει, κεφαλή γε μὲν ἄκρη / ἀντιπέρην Ὄρνιθος ἐλίσσεται* (271-273) για τον αστερισμό του Ενγόνασιν, το *τὸν δὲ μετασκαίροντα δύ' Ἰχθύες ἀμφινέμονται / Ἵππον* [...] (282-283) για τον αστερισμό του Ίππου και των Ιχθύων, κ.ά. Βλ. τον κατάλογο των ρημάτων κίνησης στην M.L.B.M. Pendergraft, ό.π., σ. 25 και τις παρατηρήσεις του G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 216-227.

[948] Η αμφισβητούμενη πατρότητα της *Ἐπινομίδος* δεν θα πρέπει να μας προβληματίζει· εξάλλου, και ο Ερατοσθένης αξιοποίησε το συγκεκριμένο έργο, βλ. σχετικά F. Solmsen, "Eratosthenes as platonist and poet", σ. 195.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αποδοθεί μεγαλύτερη επίδραση στη στωική κοσμολογία. Τη σχέση του ποιήματος με την πλατωνική σκέψη –όσον αφορά την ονοματολογία των αστερισμών– αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μας, μια λεξιλογική επιλογή του Οβίδιου. Ο Λατίνος ποιητής αξιοποίησε, ως γνωστόν, εκτενώς τον Άρατο[949]· η μετάφραση των *Φαιν.* που παρήγαγε, εντάσσοντας τον εαυτό του στον αξιοπρόσεκτο κατάλογο των μεταφραστών του ποιήματος[950], μαρτυρεί τη σε βάθος γνώση που διέθετε. Ο Οβίδιος περιέγραψε στο *Heroides* 10.93-98 τους φόβους της εγκαταλελειμμένης στη Νάξο Αριάδνης, συμπεριλαμβάνοντας χαρακτηριστική αναφορά στους αστερισμούς· όπως επισημαίνεται, η συγκεκριμένη θυμίζει την αράτεια χρήση του όρου *ἄγαλμα*[951]:

> si mare, si terras porrectaquae litora vidi,
> multa mihi terrae, multa minantur aquae.
> coelum restabat; timeo simulacra deorum.
>
> (*Her.* 10.93-95)

Είναι προφανές ότι η χρήση του "simulacra deorum" απηχεί έντονα την αντίστοιχη αράτεια (*Φαιν.* 453: *οὐρανῷ εὖ ἐνάρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης*)· ο προσδιορισμός "deorum" όμως αποκαλύπτει κατά τη γνώμη μας την πλατωνική διάσταση που ο όρος έχει ήδη στο ποίημα του Αράτου[952]. Οι αστερισμοί είναι απεικονίσεις των ίδιων των θεών ή

---

[949] Βλ. E. Gee, "*Parva figura poli:* Ovid's *Vestalia* (*Fasti* 6.249-468) and the *Phaenomena* of Aratus" και (με έμφαση στον στωικό χαρακτήρα των *Φαιν.*) της ίδιας, *Ovid, Aratus and Augustus: Astronomy in Ovid's* Fasti. Για τη σχέση του ποιήματος με άλλα έργα του Οβίδιου βλ. J. Almirall, "Amor I navegació. Transsumptes de la poesia en els *Amores* d'Ovidi", *Faventia* 17/1 (1995) 39-48. Στο εν λόγω έργο ο Οβίδιος έθεσε τον στίχο (*Amores* 1.15.16) "cum sole et luna semper Aratus erit". Βλ. D.A. Kidd, "The Fame of Aratus", σ. 5· A.-M. Lewis, ό.π., σ. 98.

[950] Βλ. J. Almirall (1996), σ. 69. Ειδικότερα, F. della Corte, "Ovidiana deperdita", *Euphrosyne* 5 (1972) 314-322· L. Cicu, "I *Phaenomena* di Ovidio". *Sandalion* 2 (1979) 117-128· E. Calderón, "Traducciones Latinas perdidas de los *Fenomenos* de Arato", *Myrtia* 5 (1990) 23-45 [εδώ: 37-45]. Σήμερα σώζονται συνολικά μόνο πέντε στίχοι (απ. 1 και 2 Morel), βλ. E. Courtney, *Fragmentary Latin Poets*, Oxford 1993, σσ. 308-309· M. Ciappi, "Nota al frg. 1 Blänsdorf (= 1 Courtney, 3 Lenz) dei *Phaenomena* di Ovidio", *RhM* 146 (2003) 365-371. Σύμφωνα με τον Λακτάντιο (*Institutiones Divinae* 2.5.24), η μετάφραση του Οβίδιου ήταν μικρής έκτασης, βλ. περισσότερα στην A.-M. Lewis, ό.π., σ. 96 σημ. 11. Ο Ιερώνυμος αναφέρει (ίσως με κάποια δόση υπερβολής) ότι δεν μπορεί να μετρήσει τους μεταφραστές του Αράτου (*Comm. in Epist. ad Titum* 1.92). Για τη σχέση του Ιερώνυμου με τον Άρατο βλ. και A.-M. Lewis, ό.π., σσ. 99-100.

[951] Βλ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 23-24. Μολονότι ο εν λόγω ερευνητής εντόπισε τη σχέση που διέπει τη χρήση του όρου simulacra deorum με το αράτειο *ἄγαλμα* ως προσδιορισμού των αστερισμών, δεν προέβη στον συσχετισμό τους με την πλατωνική χρήση (όπως απαντά ειδικά στην *Ἐπινομίδα* 983e).

[952] Ο Οβίδιος περιγράφει στο προοίμιο των *Μεταμορφώσεων* (1.19 και 1.21) τη χαοτική μάζα των στοιχείων τα οποία χώρισε ο θεός και κατόπιν οργάνωσε σε φυσικό σύμπαν. Οι περιγραφές του έχουν και πάλι πλατωνική χροιά (πρβ. Πλάτων *Τίμαιος* 30a: [...] *πᾶν ὅσον ἦν ὁρατὸν οὐχ ἡσυχίαν ἄγον ἀλλὰ κινούμενον πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως* [...]), βλ. J. Mansfeld, "Bad World and Demiurge", σ. 298 και σημ. 103 (όπου και σχετική βιβλιογραφία)· Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 66-67, 117· M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σσ. 67-68· E. Pöhlmann, ό.π., σ. 841 σημ. 167.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ακόμη και κατασκευασμένοι από τους θεούς[953]. Η σύλληψη βρίσκεται κοντά σε εκείνη του χωρίου 983e της *Ἐπιν.* και για τον συγκεκριμένο λόγο θεωρούμε ότι επαληθεύει την υπόθεσή μας σχετικά με την πλατωνική επίδραση στη σκέψη του Σολέα ποιητή.

Η πρακτική του Αράτου υποδεικνύει ότι οι όροι *εἴδωλον* και *ἄγαλμα* νοούνται στο ποίημα ως συνώνυμοι[954], εφόσον ο ίδιος φρόντισε να τους εξισώσει σε ταυτόσημα συμφραζόμενα. Αναφερόμενος στη σχηματοποίηση των αστερισμών σε φιγούρες από τον ανώνυμο ευρετή (*Φαιν.* 367-385), ο ποιητής κλείνει κυκλικά την παρέκβασή του[955] με την παρατήρηση (383-384): *ἀλλ' οἱ μὲν* (ενν. *ἀστέρες*[956]) *καθαροῖς ἐναρηρότες εἰδώλοισι / φαίνονται* [...], σύλληψη η οποία επανέρχεται όταν ολοκληρώνεται η περιγραφή των αστερισμών (452-453): [...] *τὰ γὰρ καὶ πάντα μάλ' αὕτως / οὐρανῷ εὖ ἐνάρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης*[957]. Η χρήση τύπων του ίδιου ρήματος σε σχέση με τους όρους *ἄγαλμα* και *εἴδωλον* υπογραμμίζουν τη νοηματική ταυτοσημία που τους χαρακτηρίζει. Στο συγκεκριμένο συμπέρασμα κατέληξε και ο αρχαίος σχολιαστής (Σχόλια στον Άρατο [MDΔVUA] 197): *τὸ δὲ ἄγαλμα ἤτοι καταχρηστικῶς τὸ εἴδωλον* [...], ερμηνεύοντας, προφανώς, και αυτός *ex Arato* τον Άρατο.

Ο ποιητής όμως ενδέχεται να υπαινίσσεται πλατωνικό πρότυπο και στη χρήση του όρου *εἴδωλον*. Η διαπίστωση προκύπτει από τον συσχετισμό του έναστρου ουρανού στα *Φαιν.* με τη γραφή[958], που ως σύστημα σημείων μπορεί να παραβληθεί με το σύνολο των αστερισμών. Η υπόθεση μας επαναφέρει στην πλατωνική σκέψη, εφόσον ο φιλόσοφος πραγματεύτηκε στον *Φαῖδρο* 275a-277a τις ιδιότητες του γραπτού λόγου, προσδιορίζοντάς

---

[953] Για τις μεταφραστικές δυνατότητες του οβιδιακού "simulacra deorum" βλ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 24.

[954] Βλ. την «τεχνική» ορολογία που τους συνοδεύει παραπάνω, σσ. 218-219. Ο όρος *εἴδωλον* απαντά στους στ. 64, 73, 270, 370, 383, 449, 455, 616, 653. Δεν αντιλαμβανόμαστε τη συσχέτιση του όρου με το *εἶδεα*, όπως την επιχειρεί ο T. Itō, ό.π., σ. 139: "The contrast between εἶδεα and εἴδωλον is in this case more remarkable and intentional, because the former, [...], indicates the shape of the constellation which τὶς ἄν first designed, and the latter, [...], does for some of the constellations which were transmitted from τὶς ἄν to mankind". Ο εν λόγω ερευνητής παρατηρεί επιπλέον: "From εἶδεα to εἴδωλον: In this process the paradox rises and gains ironical significance." Δυστυχώς, η ιαπωνική γλώσσα του κυρίως κειμένου μάς εμποδίζει να αντιληφθούμε πληρέστερα τις παρατηρήσεις του συγγρ. Για τον όρο βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 265· ετυμολογικά στον P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, (Kliencksieck) Paris 1933, σ. 243.

[955] Για την τεχνική του Αράτου στους εν λόγω στίχους βλ. D.A. Kidd, "The Pattern of *Phaenomena* 367-385", *Antichthon* 1 (1967) 12-15· M.L.B.M. Pendergraft, "On the Nature of the Constellations: Aratus, *Ph.* 367-85", *Eranos* 88 (1990) 99-106· M. Erren, "Ἀστέρες ἀνώνυμοι", *Hermes* 86 (1958) 240-243· M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 145-151· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 178-179.

[956] Ο όρος *ἀστὴρ* περιγράφει στον Άρατο τα μεμονωμένα αστέρια, σε αντίθεση με τον όρο *ἄστρον* που χρησιμοποιείται για τους αστερισμούς (*Φαιν.* 11-12). Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 168-169. Τους ορισμούς παρέχει ο Αχιλλέας *Περὶ τοῦ παντός* 14 Di Maria και ο Anonymus II.14 (E. Maass, *Commentariorum*, σ. 128).

[957] Για τη σημασία του συγκεκριμένου στίχου στη δομή του ποιήματος βλ. J. Martin (1998) I LXI: "451-453. *Sphragis* de la description des constellations". (η έμφαση είναι του συγγρ.)

[958] Η ευφυής πρόταση είναι του J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 14-16.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τον με τους όρους που χρησιμοποίησε αργότερα ο Άρατος για τους αστερισμούς[959]. Αυτό είναι ένα επιπλέον σημείο προσέγγισης στην πλατωνική σκέψη και ειδικά την ορολογία που απαντά στον *Φαῖδρο*[960]. Στο εν λόγω εδάφιο, ο Σωκράτης χρησιμοποιεί για τον γραπτό λόγο (τον οποίο συσχετίζει με τη ζωγραφική, σύλληψη που αφορά και τους αστερισμούς[961]), τα ρήματα *σημαίνειν* και *κυλινδεῖσθαι*, ενώ το ομώνυμο πρόσωπο του διαλόγου, ο Φαίδρος, περιγράφει τη γραφή ως *εἴδωλον*. Οι τρεις όροι χρησιμοποιούνται στα *Φαιν.* σε σχέση με τους αστερισμούς[962] και η σύμπτωσή τους στα δύο έργα, και μάλιστα σε συμφραζόμενα που αφορούν τη δυνατότητα ενός γραπτού συστήματος (της γραφής στο εν λόγω εδάφιο του *Φαίδρου* – των αστερισμών στο ποίημα) να απεικονίσει και να περιγράψει την πραγματικότητα, δεν μπορεί να είναι τυχαία[963]. Η σύλληψη προϋποθέτει φυσικά την καταγραφή των αστερισμών, ανάγεται δηλαδή στη σχηματοποίηση και την απεικόνισή τους[964] αλλά και την περιγραφή τους στο ποίημα, το οποίο είναι μία μορφή αναπαράστασής τους[965]. Κάτι τέτοιο υπερτονίζει τον «βιβλιακό»

---

[959] Επισήμανση του J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 15-16. Για το θέμα βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 62-63. Εφόσον στα *Φαιν.* συνδυάζεται η επική ποίηση με την αστρονομία, είναι μάλλον αυτονόητο ότι ο ποιητής γνώριζε την παρατήρηση του Πλάτωνα στον *Φαῖδρο* 259d: σύμφωνα με τον φιλόσοφο, η Καλλιόπη και η Ουρανία προστατεύουν από κοινού «*τοὺς ἐν φιλοσοφίᾳ διάγοντάς τε καὶ τιμῶντας τὴν ἐκείνων μουσικὴν* [...]». Βλ. σχετικά W.F. Otto, *Die Musen und der göttlichen Ursprung des Singens und Sages*, Düsseldorf-Köln 1955, σ. 36· H. Weinhold, ό.π., σ. 1. Για την ιδιαίτερη σχέση των φιλοσοφικών Σχολών του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη με τις Μούσες βλ. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, (Clarendon Press) Oxford 1972, vol. I, σ. 314 (με τις σημ. 58-59). Ο συνδυασμός διαφορετικών γνωστικών πεδίων στο έργο δικαιολογεί ενδεχομένως τον Άρατο ο οποίος απευθύνεται στο προοίμιο (στ. 18) σε όλες τις Μούσες («*μειλίχιαι*»), σε αντίθεση με τον Ησίοδο και τον Εμπεδοκλή που δείχνουν την προτίμησή τους στην Καλλιόπη. Για τη «διόρθωση» του Ησιόδου και του Εμπεδοκλή από τον Άρατο στο σημείο αυτό βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 60-61 και τη σημ. 178.

[960] Έχουμε ήδη αναφερθεί στην προσέγγιση του Δία του *Φαίδρου* με τον Δία του προοιμίου των *Φαιν.* όσον αφορά την κατασκευή του ουράνιου διάκοσμου, σε σχέση πάντα και με τον Δημιουργό του *Τιμαίου*. Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 213-215.

[961] Ο ίδιος ο Πλάτων επέλεξε ανάλογους όρους για την περιγραφή των αστερισμών, βλ. παραπάνω, σσ. 220-221.

[962] *Σημαίνειν*: στ. 12, 267, 808, 904· *κυλινδεῖσθαι*: στ. 63, 197, 530, 539· *εἴδωλον*: στ. 64, 73, 270, 370, 383, 449, 455, 616, 653.

[963] Ο J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 15-16, παρατηρεί: "En el seu poema (ενν. του Αράτου), efectivament, el terme εἴδωλον designa sovint una constel·lació. El verb κυλινδεῖσθαι descriu el moviment circular de les estrelles. Finalment, la *significació* de tots els fenòmens, celestials i terrestres, constitueix ... l'argument de tot el poema". (η έμφαση είναι του συγγρ.).

[964] Ενδεχομένως, σχηματοποιήθηκαν και καταγράφηκαν, με τις λεπτομέρειες που αφορούν τις θέσεις τους, για πρώτη φορά από τον Εύδοξο, βλ. παραπάνω, 138-139 και 145-146. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, ο Εύδοξος θα μπορούσε πιθανόν να είναι ο άγνωστος αστρονόμος των στ. 367-385 των *Φαινομένων*.

[965] Τη στενή σχέση που διέπει στα *Φαιν.* τον λόγο (ποιητική περιγραφή των αστερισμών) με την όραση (οι αστερισμοί ως αντικείμενο παρατήρησης, ως εικαστικό θέμα) εντόπισε στην αρχαία παράδοση και ο Anonymus I, *Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγή* 1.7 (E. Maass, *Commentariorum*, σ. 89): [...] *τῷ μὲν γὰρ Ἁλικαρνασσεῖ ὦτα ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν τυγχάνει, Ἄρατος δὲ τὴν μάθησιν ἅμα τοῖς ὠσὶν ἐπιδείκνυσι τοῖς ὄμμασιν*. Ο ανώνυμος σχολαστής μεταφέρει στην κριτική του Αράτου μια φράση του Ηροδότου (*τῷ Ἁλικαρνασσεῖ*) από το γνωστό ανέκδοτο του Κανδαύλη και του Γύγη (1.8.10-11), ένα πραγματικά εντυπωσιακό ερμηνευτικό εύρημα: λίγο παραπάνω αναφέρθηκε στην καταλληλότητα της αναφοράς του Καλλιμάχου στην αγρύπνια του Αράτου, συνδυάζοντάς την με το ομηρικό ε 271-273 της

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

χαρακτήρα της ελληνιστικής ποιητικής: αν ισχύουν τα παραπάνω, ο Άρατος επισημαίνει τη σπουδαιότητα του γραπτού λόγου ως καθοριστικού στοιχείου της σύγχρονής του παιδείας, σε αντίθεση με τη «θεόπνευστη» ποίηση του Ησιόδου. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Άρατος φέρεται ως ο πρώτος ποιητής που βάσισε το έργο του σε γραπτή πηγή, συγκεκριμένα το ομότιτλο έργο του Ευδόξου[966]. Αν επιμείνουμε, παρ' όλα αυτά, στην έννοια της απεικόνισης, ένας τέτοιος συσχετισμός είναι εξαιρετικά καίριος για τους αστερισμούς της εποχής του Αράτου: πρόκειται ίσως για υπαινιγμό στην πρωτότυπη σχηματοποίηση του συνόλου τους από τον Εύδοξο, συνοδευμένη κατά πάσα πιθανότητα και με τις σχετικές απεικονίσεις[967].

Η αναγωγή όμως κοσμικών στοιχείων σε συστατικές μονάδες ή τμήματα του γραπτού λόγου έγινε καταρχάς από τον ίδιο τον Πλάτωνα στον *Τίμαιο* 48b-c, αναφορικά με τα τέσσερα φυσικά στοιχεία της προσωκρατικής φιλοσοφίας (αέρας, νερό, φωτιά και γη), με τους όρους *στοιχεῖα* και *συλλαβῆς εἴδεσιν*[968]. Εφόσον αποδεχόμαστε την επαφή του Αράτου με το πλατωνικό corpus, και δη τον *Τίμαιο*, δεχόμαστε επιπλέον ότι ο ποιητής διευκολύνθηκε στην υιοθέτηση των όρων που απαντούν στον *Φαῖδρο* από την ίδια την πλατωνική σκέψη. Η ρητή μετάθεση των ιδιοτήτων της γραφής ως κωδικοποιημένου συστήματος στο σύνολο των αστερισμών απαντά πιο καθαρά σε μεταγενέστερες περιόδους, όταν η αστρολογία και η αίγλη που είχε επενδυθεί στα ουράνια σώματα

Ὀδύσσειας. Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 313. Για το ποίημα ως αναπαράσταση του κόσμου βλ. P. Toohey, ό.π., σσ. 49-62. Την αντιστοιχία του ποιήματος ως προς τη σύνθεσή του με μία αρθρωτή σφαίρα επεσήμανε ο J. Martin, "Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 102: "La composition du poème apparaît pour le moins aussi savante que le mécanisme d'une sphère armillaire". Για τη χρήση σφαίρας από τον Άρατο και την πιθανή επίδραση ενός μοντέλου στην ορολογία που αυτός χρησιμοποιεί, βλ. στη συνέχεια, σσ. 256-263.

Σε μεταγενέστερες περιόδους περιγράφηκε θεωρητικά η σχέση που διέπει την τέχνη με την επιστήμη: στη συγκεκριμένη προσέγγιση επιβεβαιώνεται η ουσιώδης ενότητα των δύο πεδίων. Η παρατήρηση διαθέτει επιστημολογική ισχύ και μπορεί να επεκταθεί έως τη διαπίστωση του συνεχούς ανάμεσα στη γλυπτική, τη ζωγραφική, τα αστρονομικά μοντέλα και τη θεολογία. Βλ. σχετικά C. Imbert, ό.π., σ. 184. Όπως ευφυώς παρατήρησε η E. Gee, "*Parva figura poli*", σ. 34: "Nature and art share a rational basis".

[966] Βλ. και P. Toohey, ό.π., σ. 50.

[967] Βλ. την άποψη του J. Martin (1998) παραπάνω, σσ. 146 και τις σημ. 582 και 583. Πράγματι, οι υποθέσεις που έχουν διατυπώσει οι J. Martin (1998) και η G. Aujac είναι ευλογοφανείς: ειδικά ο πρώτος κρίνει ότι το έργο του Ευδόξου δεν ήταν παρά μία απεικόνιση των αστερισμών με τη μορφή εικαστικού έργου, είτε ως (συμπαγής ή αρθρωτή) σφαίρα είτε ως χάρτης του ουρανού, βλ. παραπάνω, σσ. 145-146.

[968] *Τίμαιος* 48b-c: *νῦν γὰρ οὐδείς πω γένεσιν αὐτῶν μεμήνυκεν, ἀλλ' ὡς εἰδόσιν πῦρ ὅτι ποτέ ἐστιν καὶ ἕκαστον αὐτῶν λέγομεν ἀρχὰς αὐτὰ τιθέμενοι στοιχεῖα τοῦ παντός, προσῆκον αὐτοῖς οὐδ' ἂν ὡς ἐν συλλαβῆς εἴδεσιν μόνον εἰκότως ὑπὸ τοῦ καὶ βραχὺ φρονοῦντος ἀπεικασθῆναι*. Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 52-53 (με τη σημ. 16) και σ. 417 σημ. 247. Βλ. επίσης τη μετάφραση του F.M. Cornford, ό.π., σ. 161 και τη σημ. 1, στην οποία μας υπενθυμίζει ότι η πρωιμότερη αναφορά στα φυσικά στοιχεία με τον όρο *στοιχεῖα* απαντά και πάλι στον Πλάτωνα (*Θεαίτητος* 201e). Για το θέμα, και για τη σχέση της ορολογίας των μαθηματικών με τον γραπτό και προφορικό λόγο στον Πλάτωνα βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 70-72.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κατέστησαν τον έναστρο ουρανό αντικείμενο μυστικιστικής λατρείας[969]. Με βάση όμως το εδάφιο 48b-c του *Τιμαίου*, είμαστε σαφώς μέσα στα πλαίσια της πλατωνικής σκέψης όταν ο Πλωτίνος παραλληλίζει τα ουράνια σημεία με τα σημεία της γραφής (*Εννεὰς* II 3.7.4-8)· η ιδέα απαντά και στους (πλατωνιστές) χριστιανούς Ωριγένη (στον Ευσέβιο *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή* 6.11.63 Mras) και Δίδυμο τον Τυφλό (Σχόλια στον *Ἐκκλησιαστή* 329.4-6 Binder – Liesenborghs)[970].

Ο ποιητής οικειοποιήθηκε τους πλατωνικούς όρους και κατέστησε έτσι δυνατή την αναγωγή των αστερισμών σε λογικά επεξεργασμένο και, ως έναν βαθμό, φιλοσοφικά σημαίνον σύστημα. Ως συνέπεια, έγινε αυτονόητη η ύπαρξη των σημασιοδοτήσεων που επικαλείται στα προγνωστικά του[971]. Αξιοποιώντας τον *Φαῖδρο*, ο Άρατος εξισώνει τη γραφή του ουρανού (άστρα και αστερισμοί) με τον γραπτό λόγο που περιγράφει στον εν λόγω πλατωνικό διάλογο ο Σωκράτης. Ο φιλόσοφος υπερτονίζει τη σημασία του προφορικού λόγου έναντι του γραπτού, ο οποίος χρήζει προφορικής ερμηνείας[972]. Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, τα *Φαιν.* αναδεικνύονται σε ερμηνευτικό έργο που βοηθά στην κατανόηση των γραπτών (υπό την έννοια των καθορισμένων και ενδεχομένως σχεδιασμένων σε χάρτες) σημείων στον ουρανό[973]. Ο ποιητής υπαινίσσεται πιθανόν τη συγκεκριμένη νοηματική αλληλουχία. Εξάλλου, ο διδακτικός χαρακτήρας του ποιήματος

---

[969] Με καθαρά ανατολική (βαβυλωνιακή) προέλευση, βλ. σχετικά σημ. 970. Βλ. επίσης παρακάτω, σσ. 713-714.

[970] Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες επαληθεύουν την πρόταση του J. Almirall, στην οποία αναφερθήκαμε. Είναι πολύ πιθανό το ότι η συγκεκριμένη αντίληψη έχει βαβυλωνιακή προέλευση: γνωρίζουμε ότι στον πολιτισμό της Μεσοποταμίας ολόκληρος ο κόσμος αντιμετωπίζεται ως ένας τεράστιος πίνακας γραφής, όπου οι θεοί γράφουν τα μηνύματά τους προς τους ανθρώπους. Τα άστρα και η θέση τους περιγράφονται ως «γραφή του ουρανού» που «διαβάζεται» από τους αστρολόγους. Βλ. σχετικά G. Manetti, *Theories of the Sign in Classical Antiquity* (engl. transl. C. Richardson), (Indiana Univ. Press) Bloomington-Indianapolis 1993, σ. 5. Βλ. περισσότερα στο κεφ. σχετικά με την πρόσληψη του Αράτου από χριστιανούς συγγρ., σσ. 647-731 (πρόκειται για την αιρετική αλληγορία των αστερισμών) και για την έννοια του βιβλίου του ζωδιακού βλ. σσ. 713-714.

[971] Για τα προγνωστικά ως σύστημα σημείων, αλλά και τις φιλοσοφικές προεκτάσεις μιας τέτοιας σύλληψης, βλ. στη συνέχεια, σσ. 231-238 και 265-269.

[972] Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 62· G. Manetti, ό.π., σσ. 53-69 [εδώ: 54-55]. Πρβ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 36-37.

[973] Βασιζόμαστε στις παρατηρήσεις του J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 16 και 25-30. Ο Almirall ερμηνεύει την πρακτική του ποιητή αποκλειστικά από τη σκοπιά της ποιητικής πρόθεσης, χωρίς εξέταση των φιλοσοφικών προεκτάσεών τους. Πράγματι, οι όροι *ἄγαλμα* και *εἴδωλον* στα *Φαιν.* θα μπορούσαν απλά να χρησιμοποιούνται για την ανάδειξη του ποιήματος σε ερμήνευμα του ουρανού, η συσσώρευση όμως χαρακτηριστικών εικόνων και συλλήψεων από τον *Τίμαιο* και την *Ἐπινομίδα* είναι εύγλωττοι μάρτυρες της πρόθεσης του ποιητή να επενδύσει και φιλοσοφικά σ' αυτούς.
Ανεξάρτητα από το αν ο ποιητής είχε την πρόθεση να τονίσει τη συμβολή του στην εξήγηση ή την καλύτερη κατανόηση του ουρανού, φαίνεται ότι ανάλογο επίτευγμα του αποδίδει ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος στο γνωστό επίγραμμα (*Ἀνθ. Π.* 9.25.5-6 Beckby): *αἰνείσθω δὲ καμὼν ἔργον μέγα καὶ Διὸς εἶναι / δεύτερος, ὅστις ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα.* Νομίζουμε ότι το «*ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα*» αποδίδει το πνεύμα των όσων παρατηρούμε στο κυρίως κείμενό μας. Για το επίγραμμα βλ. παρακάτω,σσ. 320-323. Είναι αυτονόητο ότι η αντιμετώπιση του ποιήματος ως ερμηνεύματος της εικόνας του ουρανού ισχύει και στην περίπτωση που το έργο του Ευδόξου ήταν εικαστική απεικόνιση των αστερισμών, βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 145-146.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παρέχει την αίσθηση της προφορικής διδασκαλίας που θέτει ως προϋπόθεση της γνώσης ο πλατωνικός Σωκράτης[974]. Οι αποστροφές του Αράτου στο β΄ πρόσωπο στα *Φαιν.* εξυπηρετούν, θα λέγαμε, τη «δραματοποίηση» των σωκρατικών προαπαιτούμενων: το ποίημα είναι το ερμήνευμα του κόσμου ως γραπτού συστήματος (αστερισμοί) και μάλιστα προφορικό ερμήνευμα, εντύπωση που επιτυγχάνεται από τις συμβάσεις του διδακτικού έπους[975]. Ο διδακτικός ποιητής της ελληνιστικής περιόδου συνδυάζει την προσφυγή σε λογοτεχνικές πηγές με την προφορικότητα που επιβάλλει η διδακτική παράδοση[976].

Οι αναλογίες ανάμεσα στα δύο συστήματα (γραφή και αστερισμοί) ήταν προφανώς ο παράγοντας που καθοδήγησε το αισθητήριο του ποιητή και όχι ο μυστικιστικός αστρολογικός μύθος που περιέχεται στο συγκεκριμένο πλατωνικό έργο[977]. Ο Άρατος γνώριζε πιθανόν την εν λόγω πτυχή του *Φαίδρου*, αλλά σεβόμενος τις ανάγκες του κειμένου του δεν την ακολούθησε στα *Φαινόμενα*. Είναι επίσης πιθανό το ότι αντιλήφθηκε τον υπαινιγμό στο προοίμιο του Παρμενίδη (όπου περιγράφεται η πορεία του αμαξηλάτη- φιλοσόφου προς μία υπερκόσμια πραγματικότητα), υπαινιγμό που περιέχεται στην πλατωνική αλληγορία του ταξιδιού του αμαξηλάτη (*Φαῖδρος* 246a6-b4)[978]. Αν ισχύει η συγκεκριμένη υπόθεση, επανέρχεται –έστω και έμμεσα– το θέμα των προσωκρατικών πηγών του, πράγμα που αποκαλύπτει το συνεχές του κοσμολογικού στοχασμού[979]. Όπως κι αν έχει το πράγμα, αναφορές στα ουράνια σώματα με όρους όπως *θεῖος χορὸς*[980]

---

[974] Για την «προφορικότητα» της φιλοσοφίας του Σωκράτη βλ. G. Cambiano – L. Repici, "Atene: Le scuole dei filosofi", στο G. Cambiano (et alii), *Lo spazio letterario della Grecia antica*, σσ. 527-551 [εδώ: 533].

[975] Για τη δημιουργία της σχέσης (ή, ορθότερα, της ψευδαίσθησης) ποιητής-ακροατής ~ δάσκαλος-μαθητής στη διδακτική παράδοση και τον Άρατο βλ. E. Pöhlmann, ό.π., σσ. 836-848 [ειδικά για τον Άρατο: 844-846]· εκτενέστερα, Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 84-148.

[976] Βλ. P. Toohey, ό.π. σ. 51: "The Hellenistic didactic epic juxtaposes *literate enthusiasms* with an *oral manner*. This anachronism plays upon what we are entitled to see as a new consciousness of the power of writing". (οι εμφάσεις είναι του συγγρ.). Πρβ. P. Toohey, ό.π., σ. 62: "The analogy between the universe and a book is not something that Aratus exploits. His taxonomy, however, in its reflexion of literacy, is joyously bookish. [...] To render creation, a book, as it were, enables us to 'read' it and to understand". Για τη σχέση του έργου με γραπτές πηγές βλ. παρακάτω, σσ. 274-293.

[977] Βλ. ειδικά το άρθρο του Karl Kerényi που αναφέρεται παραπάνω (σ. 203 σημ. 835)· P. Boyancé, "La religion astrale de Platon a Cicéron", σσ. 321-330· Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 351· E.R. Dodds, ό.π., σ. 155 και σημ. 53 (ο Dodds διαβλέπει στον Πλάτωνα τη διάθεση να υπαινιχθεί αρχές της αστρολογίας).

[978] Βλ. S. Slaveva-Griffin, "Of Gods, Philosophers, and Charioteers: Content and Form in Parmenide's Proem and Plato's *Phaedrus*", *TAPhA* 133 (2003) 227-253. Η συγγρ. αναφέρεται ορθά στη στενή σχέση της φόρμας και του περιεχομένου στην περίπτωση των δύο φιλοσόφων και τονίζει ότι η μελέτη της φιλοσοφίας εστιάζεται κυρίως μονομερώς στην έρευνα της ανάπτυξης ιδεών και όχι στη φόρμα με την οποία εκφράζονται ή τον συνδυασμό των δύο.

[979] Η συνέχεια αυτή εντοπίζεται τόσο στη φιλοσοφία όσο και σε στοιχεία ύφους, εφόσον οι Παρμενίδης και Πλάτων αξιοποίησαν διαδοχικά στο θέμα της διεύθυνσης του άρματος και της πορείας του τις ομηρικές εικόνες που περιλαμβάνουν αναφορές σε θεούς και ήρωες (Αθηνά και Ήρα στο Ε 719-752, Δίας στο Θ 41-50, Ποσειδών στο Ν 23-38). Ειδικά στο Θ 41-50 ο Δίας οδηγεί το άρμα του κατά μήκος του ουρανού, για να παρατηρήσει τη μάχη Αχαιών και Τρώων (βλ. και S. Slaveva-Griffin, ό.π., σ. 232).

[980] Πρβ. *Τίμαιος* 40c3, *Ἐπινομὶς* 982c3.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(*Φαῖδρος* 247a: *φθόνος γὰρ ἔξω θείου χοροῦ ἵσταται*) ταιριάζουν με το πνεύμα του αράτειου κειμένου.

Η αναγωγή, επομένως, από το πλατωνικό κείμενο στους αστερισμούς του Αράτου διευκολύνθηκε από τη σύγκριση της γραφής με τη ζωγραφική (*Φαῖδρος* 275d-276a), σε συνδυασμό με τον χαρακτηρισμό τους ως *ποικίλματα* (*Πολιτεία* 529c)· ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή έργων ζωγραφικής[981]. Φαίνεται ότι ο ποιητής αξιοποίησε τα παραπάνω και, επιπλέον, τη χρήση του όρου *ἄγαλμα*, όπως απαντά στον *Τίμαιο* και την *Ἐπινομίδα*. Η συσσώρευση εννοιών και ορολογίας από έργα του Πλάτωνα συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι ο ποιητής υπαινίσσεται τη φιλοσοφική διάσταση των όρων.

Η κεντρική θέση που κατέχει στο ποίημα η έννοια του *σημείου* και η χρησιμότητά του για τις ανθρώπινες δραστηριότητες συνιστά έναν υποτυπώδη τελολογικό στοχασμό. Το χαρακτηριστικό αυτό προσεγγίζει και πάλι τον Άρατο στο πλατωνικό corpus. Η σχέση των κειμένων όμως δεν περιορίζεται στα διανοήματα: επεκτείνεται, όπως θα φανεί, και σε υφολογικά στοιχεία. Η τελολογία απαντά πλήρως διαμορφωμένη στην *Ἐπιν.*, έργο στο οποίο η *theologia naturalis* βρίσκει την ανώτερη έκφρασή της[982]. Η επαφή που διαπιστώσαμε ανάμεσα στα *Φαιν.* και το εν λόγω έργο επαληθεύεται από ένα επιπλέον χωρίο της *Ἐπιν.*: το συγκεκριμένο υπενθυμίζει ανάλογη σύλληψη στο ποίημα. Το εδάφιο που μας ενδιαφέρει πραγματεύεται τη σπουδαιότητα των αριθμών, τους οποίους παρέχει ο θεοποιημένος ουρανός ως αίτιο κάθε ευτυχίας για τους ανθρώπους (*Επιν.* 977 a-b):

> *τίνα δὴ καὶ σεμνύνων λέγω θεόν* [...]*; σχεδὸν Οὐρανόν, ὃν καὶ δικαιότατον, ὡς σύμπαντες ἄλλοι δαίμονες ἅμα καὶ θεοί, τιμᾶν τε καὶ εὔχεσθαι διαφερόντως αὐτῷ. τὸ δὲ καὶ τῶν ἄλλων αἴτιον ἀγαθῶν πάντων ἡμῖν αὐτὸν γεγονέναι πάντες ἂν ὁμολογοῖμεν· δοῦναι δὲ ἅμα καὶ ἀριθμὸν ἡμεῖς γε ὄντως αὐτόν φαμεν, ἔτι δὲ καὶ δώσειν, ἐάν τις θέλῃ συνακολουθεῖν.*

Ας παραβάλλουμε εδώ ανάλογη επισήμανση του Ξενοφώντα *Περὶ ἱππικῆς* 8.13.1-2, έργο που έχει χαρακτηριστεί σχετικό με τη διδακτική γραμματεία[983]: *ἀνθρώποις μὲν οὖν*

---

[981] Ο J. Almirall δεν προβαίνει σε αυτή τη συσχέτιση, μολονότι στη συνέχεια (ό.π., σ. 24) αναφέρεται στη χρήση του όρου *ἄγαλμα* από τον Άρατο.

[982] Η διαμόρφωση της φυσικής θεολογίας θα πρέπει κατά μεγάλο ποσοστό να αποδοθεί στον Πλάτωνα, σύμφωνα με την M. Dragona-Monachou, "Divine Providence in the Philosophy of the Empire", σ. 4419: "It is not an exaggeration to claim Plato as the founder of natural theology". Για τη "theologia naturalis" βλ. W. Jaeger, ό.π., σσ. 1-2.

[983] R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 12-14· Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 212.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἄνθρωπον ἔδοσαν οἱ θεοὶ λόγῳ διδάσκειν ἃ δεῖ ποιεῖν [...]. Παράλληλα, η εξαρτώμενη από τη θεία θέληση ευόδωση των ανθρώπινων προσπαθειών[984] επανέρχεται στα *Ἑλληνικὰ* 5.1.14: *ἐὰν μέντοι θεὸς ἐθέλῃ καὶ ὑμεῖς συμπροθυμῆσθαι, πειράσομαι* [...]. Πιο συγκεκριμένα πάντως, σαφής τελολογική αναφορά στην οποία περιέχεται η έννοια της ανθρώπινης προόδου, απαντά στα *Ἀπομν.* 1.1.9.1-13, με τρόπο μάλιστα που θυμίζει έντονα τον Άρατο:

> *Τοὺς μηδὲν τῶν τοιούτων οἰομένους εἶναι δαιμόνιον, ἀλλὰ πάντα τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονᾶν ἔφη· δαιμονᾶν δὲ καὶ τοὺς μαντευομένους ἃ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν* [...], *ἢ ἃ ἔξεστιν ἀριθμήσαντας ἢ μετρήσαντας ἢ στήσαντας εἰδέναι· τοὺς τὰ τοιαῦτα παρὰ τῶν θεῶν πυνθανομένους ἀθέμιτα ποιεῖν ἡγεῖτο. ἔφη δὲ δεῖν, ἃ μὲν μαθόντας ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοί, μανθάνειν, ἃ δὲ μὴ δῆλα τοῖς ἀνθρώποις ἐστί, πειρᾶσθαι διὰ μαντικῆς παρὰ τῶν θεῶν πυνθάνεσθαι· τοὺς θεοὺς γὰρ οἷς ἂν ὦσιν ἵλεῳ σημαίνειν.*

Η καταληκτική παρατήρηση του συγγραφέα της *Ἐπιν.* υπενθυμίζει στον αναγνώστη των *Φαιν.* ανάλογη αποστροφή του Αράτου. Ο ποιητής αναφέρεται (στ. 758-772) στη γενναιοδωρία του Δία προς τους ανθρώπους, όπως εκδηλώνεται με την παροχή προγνωστικών σημείων. Πρόκειται για τους στίχους που περιέχουν την περιγραφή των κινδύνων από ξαφνικές θύελλες στη θάλασσα, οι οποίες ξεσπούν εντελώς απροειδοποίητα[985]. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης περιγραφής, ο ποιητής επισημαίνει ότι οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν προγνωστικά σημεία για όλες τις καιρικές μεταβολές· ο Δίας όμως ενδέχεται να τα αποκαλύψει στο μέλλον (*Φαιν.* 768-772):

> [...] *πάντα γὰρ οὔπω*
> *ἐκ Διὸς ἄνθρωποι γινώσκομεν, ἀλλ' ἔτι πολλὰ*
> *κέκρυπται, τῶν αἴ κε θέλῃ καὶ ἐς αὖτίκα δώσει*
> *Ζεύς· ὁ γὰρ οὖν γενεὴν ἀνδρῶν ἀναφανδὸν ὀφέλλει*
> *πάντοθεν εἰδόμενος, πάντῃ δ' ὅ γε σήματα φαίνων.*

Ο ποιητής εκμεταλλεύτηκε υφολογικά τα *Ἔργα* 42: *κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον*

---

[984] Είναι αυτονόητο ότι θεολογικού χαρακτήρα είναι και τα εδάφια από έργα του Ξενοφώντα (όπως λ.χ. ο *Οἰκονομικός*), στα οποία ο ιστορικός αναφέρεται στη διοίκηση του έτους από τον θεό, προκειμένου να επιτευχθούν αποδοτικές καλλιέργειες από τους αγρότες. Μολονότι συγκαταλέγονται σε μια «τεχνικότερη» θεματολογία, αντιπροσωπεύουν την θεολογική και εν μέρει την κοσμολογική στάση του συγγραφέα.

[985] Προσφιλές θέμα των ελληνιστικών επιγραμμάτων. Βλ. σχετικά H. White, *New Essays in Hellenistic Poetry*, (J.C. Gieben Publisher) Amsterdam 1985, σ. 27. Είναι όμως σημαντικό και στον Άρατο, γεγονός που οδηγεί τον A.A. Rossius (ό.π., σ. 27) να υποθέσει ότι αποτελεί αγαπημένο θέμα του ποιητή. Για το θέμα των θαλασσινών ταξιδιών στα *Φαιν.* βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 103-123.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἀνθρώποισι, αλλά και τους ομηρικούς στίχους (Θ 141-143): *νῦν μὲν γὰρ τούτῳ Κρονίδης Ζεὺς κῦδος ὀπάζει / σήμερον· ὕστερον αὖτε καὶ ἡμῖν, αἴ κ' ἐθέλησι, / δώσει*[986]. Ειδικά η αξιοποίηση του Θ 141-143 στα συμφραζόμενα προσφέρει τη μετάβαση από το ηρωικό έπος στο διδακτικό και τα ειρηνικά έργα προς όφελος των ανθρώπων[987].

Τα συμφραζόμενα μας οδηγούν να συσχετίσουμε τους στ. 768-772 με το εδάφιο της *Ἐπιν.* που παρατέθηκε παραπάνω. Είναι προφανές ότι υπάρχει φανερή αντιστοιχία εννοιών, αλλά και διατύπωσης. Στο πλατωνικό «*δοῦναι δὲ ἅμα καὶ ἀριθμὸν ἡμεῖς γε ὄντως αὐτόν φαμεν, ἔτι δὲ καὶ δώσειν, ἐάν τις θέλῃ συνακολουθεῖν*» και τα ξενοφώντεια «*ἀνθρώποις μὲν οὖν ἄνθρωπον ἔδοσαν οἱ θεοὶ λόγῳ διδάσκειν ἃ δεῖ ποιεῖν*» και «*ἃ μὲν μαθόντας ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοί, μανθάνειν*» ο ποιητής αντιπροτείνει το ισοδύναμο του Δία· αυτός, όπως και ο πλατωνικός ουρανός, έχει ήδη ευεργετήσει το ανθρώπινο είδος και πρόκειται να το ευεργετήσει και στο μέλλον. Ειδικά στον Άρατο και την *Ἐπιν.*, η αναφορά περιέχει επιπλέον την αναγνώριση των ευεργετημάτων του θεού προς το ανθρώπινο είδος (*τὸ δὲ καὶ τῶν ἄλλων αἴτιον ἀγαθῶν πάντων ἡμῖν αὐτὸν γεγονέναι πάντες ἂν ὁμολογοῖμεν ~ ὁ γὰρ οὖν γενεὴν ἀνδρῶν ἀναφανδὸν ὀφέλλει*). Και στους τρεις συγγραφείς βέβαια απαντούν τύποι του ίδιου ρήματος (*δοῦναι-δώσειν-ἔδοσαν-ἔδωκαν*), αλλά ειδικά στον Άρατο και την *Ἐπιν.* χρησιμοποιείται εμφατικά στον τύπο του μέλλοντα: *ἔτι δὲ καὶ δώσειν ~ καὶ ἐς αὐτίκα δώσει*. Παράλληλα, στο εδάφιο της *Ἐπιν.* η πρόοδος εξαρτάται από την απόφαση των ανθρώπων να ακολουθήσουν τη θεϊκή βούληση του ευεργέτη Δία (*τῶν αἴ κε θέλῃ καὶ ἐς αὐτίκα δώσει Ζεύς*), σε συμφωνία (μολονότι σε διαφορετικά συμφραζόμενα) με το ομηρικό Θ 141-143. Ο ποιητής, επομένως, αξιοποίησε για άλλη μία φορά το επικό λεξιλόγιο, συνδυασμένο με έννοιες από τη φιλοσοφία.

---

[986] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 442· J. Martin (1998) II 446· J. Almirall (1996), σ. 154.

[987] Από τη συγκεκριμένη άποψη, είναι απολύτως επιτυχής μετάβαση που υπερτονίζει την προτεραιότητα της διδακτικής ποίησης έναντι του ηρωικού έπους, σε αναλογία με την ανωτερότητα των ειρηνικών έργων έναντι του πολέμου. Αντανακλά, ενδεχομένως, πτυχές της ομηρικής κριτικής και συγκρίσεις ανάμεσα στα δύο είδη που είχε υπόψη του ο Άρατος; Σίγουρο είναι ότι η σύγκριση ηρωικού-διδακτικού έπους και η ανάδειξη της ανωτερότητας του δεύτερου θα ήταν κατάλληλη για τον Αντίγονο τον Γονατά, ως ηγεμόνα που επιθυμούσε να υπερτονίσει τα αγαθά της βασιλείας του, εφόσον μάλιστα συνήθιζε να αναφέρεται στη βασιλεία με τον όρο *«ἔνδοξος δουλεία»* (βλ. και παραπάνω, σ. 54 σημ. 131). Αν από τα παραπάνω (βλ. παραπάνω, σσ. 163-196) κατέστη εύλογη η αναγνώριση του Ξενοφώντα ως πηγής των *Φαιν.*, θα άξιζε ενδεχομένως να παραβληθεί η αναφορά του Σωκράτη στον *Οἰκον.* 4.4-12. Στο εν λόγω χωρίο ο φιλόσοφος περιγράφει στον Κριτόβουλο το ενδιαφέρον του Πέρση βασιλέα τόσο για τα πολεμικά όσο και τα ειρηνικά, γεωργικά έργα (*Οἰκον.* 4.4): *ἆρ', ἔφη ὁ Σωκράτης, μὴ αἰσχυνθῶμεν τὸν Περσῶν βασιλέα μιμήσασθαι; ἐκεῖνον γάρ φασιν ἐν τοῖς καλλίστοις τε καὶ ἀναγκαιοτάτοις ἡγούμενον εἶναι ἐπιμελήμασι γεωργίαν τε καὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην τούτων ἀμφοτέρων ἰσχυρῶς ἐπιμελεῖσθαι* [...]. Βλ. και P. Vidal-Naquet, ό.π., σ. 36.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Από το συγκεκριμένο πλατωνικό χωρίο απουσιάζει όμως η άποψη ότι πολλές χρήσιμες γνώσεις δεν φανερώθηκαν εξαρχής στους ανθρώπους· αυτό στον Άρατο φαίνεται σαν υπαινιγμός σε μια σχεδόν εσκεμμένη πρακτική εκ μέρους του θεού. Στην προγενέστερη του Αράτου γραμματεία ξαναβρίσκουμε την εν λόγω σύλληψη στον Ξενοφάνη (απ. 18 D-K = Στοβαίος *Ἀνθολ.* 1.8.2 Wachsmuth), σε απόσπασμα που αναφέρεται στους περιορισμούς της ανθρώπινης γνώσης[988]: *οὔτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖσ' ὑπέδειξαν / ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον.* Η συγκεκριμένη μαρτυρία επαναφέρει στη μνήμη τη χρήση της προσωκρατικής παράδοσης από τον ποιητή, εφόσον στο κείμενό του αναγνωρίζεται ένας πιθανός υπαινιγμός, ακόμη και με διάθεση διόρθωσης, στο απόσπασμα του Ξενοφάνη[989]. Εκείνο που απουσιάζει από το απ. 18 είναι η απόδοση της ευθύνης στον θεό, μολονότι η λογική του συμφωνεί με την αράτεια διαπίστωση για την έλλογη ικανότητα του ανθρώπου να προοδεύει μέσω της αναζήτησης[990]. Η αντιθετική σύγκριση πάντως της ανθρώπινης με τη θεϊκή γνώση είναι κοινός τόπος στην ελληνική γραμματεία· εύλογα, επομένως, μπορεί να υποτεθεί ότι ο Άρατος εκμεταλλεύτηκε εδώ μια τρέχουσα αντίληψη[991]. Ανακεφαλαιώνοντας, η έκδηλη αντιστοιχία με το εδάφιο της *Ἐπιν.* σε επίπεδο διανοημάτων και όρων μας οδηγεί να κατατάξουμε και πάλι το έργο στις πηγές του Αράτου και να αντιδιαστείλουμε τον Δία, όπως περιγράφεται στους στ. 768-772, από τον κοσμικό θεό των στωικών[992]. Οι

---

[988] J. Almirall (1996), σ. 154. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Scholfield, ό.π., σσ. 187-188.

[989] Βλ. J. Martin (1998) II 446, ο οποίος επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο κείμενα. Αντίθετα, ο L. Edelstein, ό.π., σ. 145, εντοπίζει τη σχέση του Αράτου με το εν λόγω απόσπασμα του Ξενοφάνη.

[990] Για τις γνωσιολογικές απόψεις του Αράτου βλ. και στη συνέχεια, σσ. 281-283.

[991] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 187-188. Πρβ. Ηράκλειτος D-K 22 B 78: *ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δ' ἔχει.* Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 472 σημ. 139. Οι συγγρ. παρατηρούν ότι ο Ηράκλειτος τονίζει την υπεροχή του θεού έναντι του ανθρώπου στο πεδίο της ολικής αντίληψης των πραγμάτων σε αντίθεση με την ανθρώπινη αποσπασματική γνώση. Βλ. παραπάνω, σ. 130 και τη σημ. 502.

[992] Σε συμφωνία με τον D.A. Kidd (1997), σ. 12, ο οποίος επισημαίνει ορθά τη διαφορά ανάμεσα στον στωικό θεό και τον Δία των συγκεκριμένων στίχων: "[...] the reluctance of Zeus to tell all is not appropriate to the perfection of the cosmic god, whose signs must be firmly established for all time, and therefore can only be true for the sun, moon and fixed stars". Αντίθετα εκφράζεται ο M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 256-257), ο οποίος θεωρεί ότι η περιγραφή του Αράτου υποστηρίζει την εικόνα του «στωικού» Δία των *Φαινομένων*. Παλαιότερα, ο G. Kaibel ("Aratea", σσ. 83-85 και σημ. 2) έκρινε ότι οι εν λόγω στίχοι ενδέχεται να παρουσιάζουν μία «προοδευτική αποκάλυψη» προς όφελος των ανθρώπων από τη μεριά του Δία. Παρόμοια είναι και η άποψη της G. Aujac ("Stoïcisme et hypothèse géocentrique", σ. 1436), η οποία τη στηρίζει σε ανάλογη παρατήρηση του Στράβωνα (για τη σχέση Αράτου-Στράβωνα βλ. παρακάτω, σσ. 369-370). Βλ. επίσης F. Solmsen, "Aratus on the Maiden and the Golden Age", σ. 127. Ας μην λησμονούμε πάντως την παράκληση του Κλεάνθη στον Δία να σώσει τους ανθρώπους από την άγνοια, όπως απαντά στον σχετικό ύμνο (*Ὕμνος εἰς Δία* 32-35 Long – Sedley) Για το γεγονός ότι συγκεκριμένες αναφορές στο ποίημα είναι ασύμβατες με το στωικό σύστημα βλ. παραπάνω, σσ. 42-44, 52-58.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συγκεκριμένοι στίχοι συνεισφέρουν, επιπλέον, στη συζήτηση σχετικά με την ανθρώπινη πρόοδο, στην οποία φαίνεται ότι συμμετείχε με το έργο του ο Άρατος[993].

Ο ποιητής όμως φαίνεται σε άλλο σημείο του ποιήματος να αντιφάσκει (*Φαιν.* 741-743 [...] *τὰ δέ που μέγαν εἰς ἐνιαυτόν, / ὥρη μέν τ' ἀρόσαι νειούς, ὥρη δὲ φυτεῦσαι, / ἐκ Διὸς ἤδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κεῖται*), διατυπώνοντας την άποψη ότι ο Δίας έχει ήδη δώσει όλα τα σημεία[994]. Η ανακολουθία μπορεί να εξηγηθεί μόνον υποθέτοντας ότι ο Άρατος υιοθέτησε μία από τις δύο αντικρουόμενες απόψεις από κάποια πηγή: ενδεχομένως, τα εδάφια των έργων που παρατέθηκαν παραπάνω. Δεν αποκλείεται η ισχύς των συγκεκριμένων αναφορών να περιορίζεται στα συμφραζόμενα στα οποία αυτές απαντούν: στην περίπτωση δηλ. των στ. 741-743 ο ποιητής αναφέρεται αποκλειστικά στα σημεία του καθορισμού του χρόνου (*μέγαν εἰς ἐνιαυτόν*). Με το ίδιο σκεπτικό, στους στ. 768-772 των *Φαιν.* αναφέρεται αποκλειστικά στην επικινδυνότητα των θαλασσινών ταξιδιών και την αβεβαιότητα της πρόγνωσης των αιφνιδίων καιρικών φαινομένων. Η υπόθεση πρέπει λογικά να επαληθεύεται από τις κατακτήσεις της αστρονομίας στο πεδίο του υπολογισμού του έτους και των χρονικών περιόδων, που είχε υπόψη του ο Άρατος[995].

Από την άλλη μεριά, οι στίχοι, που εξετάζονται εδώ, περιέχονται σε ευρύτερο τμήμα των *Φαιν.* (732-777) το οποίο χρησιμεύει στη μετάβαση από το «αστρονομικό» στο «προγνωστικό» τμήμα του ποιήματος[996]. Σ' αυτο απαντούν επίμονες αναφορές στην ύπαρξη των σημείων, στην ανάγκη της ορθής ερμηνείας τους και «διδακτικές» προτροπές σε δεύτερο πρόσωπο. Η όλη σύνθεση ενδέχεται να υποκρύπτει την απόπειρα του ποιητή να υπαινιχθεί τη σχέση που διέπει την αστρονομία και την ποίηση. Το ποιητικό κείμενο αναπαριστά, λέξη προς λέξη, τη δομή του κόσμου ως θεάματος και εικαστικού θέματος[997].

Επανερχόμενοι στη σχέση των *Φαιν.* με την *Ἐπιν.*, διαπιστώνουμε ότι –αν είναι έγκυρη η επιχειρηματολογία μας– ο ποιητής «μετέφερε» τις ιδιότητες που αποδίδονται στον αριθμό και τη λατρεία του (όπως εκτίθενται στο εν λόγω έργο) στην έννοια του

---

[993] Βλ. και παρακάτω, σσ. 282-283.

[994] Ο A.A. Rossius (ό.π., σ. 24) δεν διαβλέπει κάποια αντίφαση· για τον ίδιο, στους στ. 740-747 και 765-772 επανέρχεται η εικόνα του Δία ως χορηγού σημείων. Για τη σημασία των στ. 733-777 στη δομή του ποιήματος βλ. M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 264.

[995] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 428 (στ. 740-757), σ. 429 (στ. 740), σσ. 430-432 (στ. 745 *Ἀρκτούροιο*)· J. Martin (1998) II 459 (στ. 740-741). Εξάλλου, ο ποιητής αναφέρεται στην εισαγωγή του 19ετούς κύκλου του Μέτωνα λίγο μετά, στ. 752-757, με τρόπο που αναδεικνύει το ότι επρόκειτο για γνωστές επιστημονικές προόδους στον τομέα του ημερολογίου.

[996] Όπως επεσήμανε ο J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σσ. 27-30.

[997] Παρόμοια πρακτική εντοπίζει στον Κικέρωνα η E. Gee (στο "Cicero's Astronomy"), ειδικά μάλιστα σε εδάφια έργων του στα οποία είναι φανερή η επίδραση του Αράτου. Σ' αυτά αναδεικνύεται η περιγραφή των παραμέτρων του σύμπαντος ως μεταφορά για την ποιητική τέχνη. Για τη σχέση αστρονομίας και ποίησης στα *Φαιν.* βλ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 29.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σημείου και τη συμβολή του στην ανθρώπινη πρόοδο. Είναι άραγε λογικό να συμπεράνουμε την ταύτιση τού αριθμού με το *σημεῖον* της προγνωστικής γραμματείας; Η υπόθεση ενισχύεται εν μέρει από τον συσχετισμό των αστερισμών με τη γραφή, που με τη σειρά της συνιστά ένα σύστημα σημείων[998]. Η περιγραφή των προγνωστικών διαθέτει και μία αριθμητική διάσταση, όπως λ.χ. ότι το δείνα φαινόμενο θα επισυμβεί σε δύο ή σε τρεις μέρες από την εκδήλωση του σημείου[999], που δεν αρκεί όμως για να συμπεράνουμε την ταύτιση της έννοιας του *σημείου* με εκείνη του αριθμού. Κι αυτό, γιατί απέχει από τη μυστικιστική αίγλη που περιβάλλει την έννοια του αριθμού στην *Ἐπινομίδα*[1000]. Είναι πιθανόν το ότι ο ποιητής μετέφερε τις ιδιότητες του θεϊκού ουρανού της *Ἐπιν.* στον Δία των *Φαιν.*, ταυτίζοντας το ευεργέτημα της ανακάλυψης και εφαρμογής του αριθμού με εκείνο του προγνωστικού *σημείου* που παρέχεται απλόχερα από τον συγκεκριμένο θεό. Η αναγωγή καθίσταται πιθανή μέσω της κοσμικής συμπάθειας και της αναλογίας μικρόκοσμου και μακρόκοσμου την οποία προϋποθέτουν και τα δύο «κωδικοποιημένα» συστήματα. Ο παρατηρητής-αναγνώστης καλείται να αποκωδικοποιήσει τις αλληλουχίες φυσικών φαινομένων, τις ενδείξεις που του παρέχουν τα φυτά, η συμπεριφορά των ζώων και άλλα φαινόμενα, και να τις επανασυνθέσει σε μία λογική σειρά που οδηγεί στην πρόγνωση[1001]· με τον ίδιο τρόπο ο μαθηματικός καλείται να εφαρμόσει τις μαθηματικές σχέσεις των αριθμών, και ειδικά τις αναλογίες τους[1002], στην ερμηνεία των κανόνων του σύμπαντος[1003]. Η ερμηνεία των *σημείων* του κόσμου αξιοποιείται προφανώς ως μεταφορά για την ποιητική τέχνη[1004].

---

[998] Βλ. παραπάνω, σσ. 228-232.

[999] Βλ. *Φαιν.* 767, 781, 782, 786, 788, 806, 810, 816, 1128. Στην πλειοψηφία των παραδειγμάτων, κυριαρχεί ο αριθμός «τρία». Το γεγονός έκανε τον Δ. Κρεκούκια (ό.π., σ. 60 σημ. 4, 111 σημ. 4) να επισημάνει την αξιοσημείωτη επανάληψη του εν λόγω αριθμού στα προγνωστικά του Αράτου. Ερμηνεύει δε το γεγονός (ό.π., σ. 60 σημ. 4) ως απόρροια λαϊκών δοξασιών περί του αριθμού τρία, «[...] εκφράζοντος το βέβαιον και τετελεσμένον [...]». Δεν παραλείπει επίσης να σημειώσει την επίδραση πυθαγόρειων απόψεων για το τρία, ως τέλειο αριθμό.

[1000] Σε αντίθετη περίπτωση, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο ποιητής παρουσιάζει τα *σημεῖα* να διέπουν τον κόσμο σε μία αόρατη σύνδεση με την πλατωνική Ψυχή του κόσμου, σύλληψη με την οποία συγγενεύει και ο αριθμός ως εκδήλωση του κοσμικού λόγου και της αρμονίας στο σύμπαν.

[1001] Ο A.A. Rossius (ό.π., σ. 28) παρατηρεί ότι σε αντίθεση με τα ουράνια σημεία που παρέχουν άμεση πρόγνωση, τα γήινα συνιστούν συνολική σημειολογία: ο ενδιαφερόμενος οφείλει να συνδυάσει περισσότερα από ένα σημεία προκειμένου επιτύχει ασφαλή πρόγνωση. Για τον A.A. Rossius, ο Άρατος προέβη εσκεμμένα στη συγκεκριμένη αντίστιξη του ουράνιου με το γήινο πεδίο. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο ποιητής δνε θέλησε να αποκρύψει, αλλά, αντίθετα, να υπερτονίσει τις διαφορές ανάμεσα στα δύο «τμήματα» του ποιήματος.

[1002] Όπως περιγράφονται ειδικά στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα. Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 71 κ.εξξ.

[1003] Και με τον ίδιο βέβαια τρόπο που ο ιατρός συνδυάζει μία αλληλουχία συμπτωμάτων προκειμένου να καταλήξει σε διάγνωση. Για το θέμα της προσέγγισης των προγνωστικών του Αράτου στην ιατρική γραμματεία βλ. παρακάτω, σσ. 265-274 και 489-494.

[1004] Βλ. J. Almirall, "Lectura del *Fenòmens* d'Arat", σ. 30.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τα παραπάνω καταδεικνύουν βέβαια την επαφή της σκέψης του ποιητή με φιλοσοφικές ερμηνείες της ανθρώπινης προόδου. Τα μαθηματικά, και εν γένει ο αριθμός, αντιμετωπίστηκαν στην ελληνική σκέψη ως παράγοντες προόδου και εξέλιξης[1005]. Ο Άρατος συνδέεται με τη συγκεκριμένη πεποίθηση: κι αυτό, γιατί η αστρονομία διαθέτει εγγενή και αυτονόητη σχέση με τα μαθηματικά. Το ότι η υπόθεση ισχύει, επαληθεύεται από τη χρήση σχετικών όρων, όπως λ.χ. ο όρος *σημεῖον*: ο συγκεκριμένος απαντά και σε άλλα γνωστικά πεδία, όπως η ιατρική[1006].

Επιστρέφοντας στην *Ἐπιν.*, παρατηρούμε ότι η τελολογικά προκαθορισμένη θεϊκή πρόνοια απαντά και στη συνέχεια, στην ανάλυση της έννοιας της προόδου (977a-b). Αναφερόμενος στη διάκριση των ανθρώπων από τα ζώα και την έλλογη ικανότητα του είδους μας να χρησιμοποιεί τους αριθμούς, ο συγγραφέας επανέρχεται στην ιδέα του θεού που παρείχε, παρέχει και θα συνεχίσει να παρέχει γνώσεις στους ανθρώπους (*Ἐπιν.* 978c):

> [...] *ὥστε μαθεῖν δυνατοῖς εἶναι παρὰ τοῦ πατρὸς ἀριθμεῖν, παρὰ δ' ἡμῖν τοῦτο αὐτὸ πρῶτον ἐνώκισεν ὁ θεός, ὥστε ἱκανοῖς εἶναι δεικνύμενον συννοεῖν, ἔπειτα ἔδειξεν καὶ δείκνυσιν.*

Γενικά το ύφος του συγκεκριμένου έργου προσιδιάζει και σε άλλα σημεία των *Φαινομένων*. Είναι πιθανόν ο ποιητής να εκμεταλλεύτηκε το διδακτικό ύφος της *Ἐπιν.*, προκειμένου να διαμορφώσει στο ποίημα μια υφολογική εντύπωση ανάλογη με τα «διδακτικά» διαλογικά μέρη της φιλοσοφίας.

Τα χωρία των *Φαιν.*, του Ξενοφώντα και της *Ἐπιν.* που παρατέθηκαν αναφέρονται στη θεολογική οπτική που σχετίζεται με τον ρόλο του θεού και τη συμβολή του στην ανθρώπινη πρόοδο. Η τελολογία όμως αφορά πρώτιστα την κατασκευή και την οργάνωση του σύμπαντος· στο συγκεκριμένο πεδίο είναι ιδιαίτερα έκδηλη στον *Τίμαιο*. Πέρα από αυτό όμως, τη διατυπώνει ρητά και ο Αριστοτέλης *Περὶ οὐρανοῦ* 271a33: *ὁ δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν.* Ο Αριστοτέλης όμως εισηγήθηκε την ύπαρξη του σύμπαντος, όπου η δημιουργική παρέμβαση κάποιας ανώτερης θεϊκής δύναμης δεν παίζει κανέναν απολύτως ρόλο. Σε χωρία των έργων του *Περὶ οὐρανοῦ* και *Περὶ φιλοσοφίας* (αλλά και άλλων έργων) περιέγραψε επανειλημμένα τη διαδικασία γέννησης του κόσμου

[1005] Βλ. Αισχύλος *Προμηθεὺς δεσμώτης* 454-460: *ἦν δ' οὐδὲν αὐτοῖς οὔτε χείματος τέκμαρ / οὔτ' ἀνθεμώδους ἦρος οὔτε καρπίμου / θέρους βέβαιον, ἀλλ' ἄτερ γνώμης τὸ πᾶν / ἔπρασσον, ἔστε δή σφιν ἀντολὰς ἐγὼ / ἄστρων ἔδειξα τάς τε δυσκρίτους δύσεις. / καὶ μὴν ἀριθμόν, ἔξοχον σοφισμάτων, / ἐξηῦρον αὐτοῖς.*

[1006] Βλ. παρακάτω, σσ. 265-269.

όχι ως το προϊόν της δράσης κάποιου πρώτου κινούντος αιτίου, αλλά ως αυτόματη γέννηση μέσω κοσμολογικών δυνάμεων που διέπονται από εσωτερική δομή και αρμονία. Όπως εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, ο Άρατος απέχει από τη συγκεκριμένη αριστοτελική πεποίθηση[1007], ο Δίας του ποιήματος όμως διαθέτει κάποια χαρακτηριστικά που τον πλησιάζουν και στον αριστοτελικό θεό. Η περιγραφή του φυσικού κόσμου στον Άρατο απέχει από το πανθεϊστικό υλιστικό μοντέλο των στωικών[1008], το οποίο υποτίθεται ότι θα έπρεπε να αξιοποιήσει. Προσεγγίζει περισσότερο τις έννοιες του πλατωνικού Δημιουργού και του αριστοτελικού Πρώτου Κινούντος, με την έννοια της πρώτης αιτίας που σε πλήρη τάξη καθορίζει το σύνολο του φυσικού και ουράνιου κόσμου προς όφελος των ανθρώπων. Η συγκεκριμένη τελολογική αντιμετώπιση του έναστρου ουρανού αλλά και του συνολικού κόσμου είναι εμφανής στο ποίημα, καθώς ο ποιητής δεν απέχει πολύ από τη διαπίστωση ότι η φύση βρίσκεται στην υπηρεσία του ανθρώπου. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι δεν καταλήγει ποτέ σ' αυτήν. Επισημαίνουμε τη σημασία της πλατωνικής κοσμολογίας[1009] στο έργο του Αράτου, σε μια σειρά που φαίνεται να συμπεριλαμβάνει στην αφετηρία της τον Αναξαγόρα και τον Διογένη τον Απολλωνιάτη. Δεν είναι τυχαίο ότι η κυρίαρχη έννοια του πλατωνικού συστήματος (δηλ. εκείνη του «κοσμικού θεού»[1010]) απηχείται και στην περιγραφή του κοσμικού Δία του Κλεάνθη: ο συγκεκριμένος φιλόσοφος την περιέγραψε υιοθετώντας παράλληλα τρέχουσες θρησκειολογικές αντιλήψεις, ακόμη και από πεδία μυστηριακών ή φιλοσοφικών θρησκειών, όπως των ορφικών και των πυθαγορείων.

Σχετική με το θέμα μας ήταν η συνεισφορά του Αριστοτέλη στο *Περὶ φιλοσοφίας*. Όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε τα σωζόμενα αποσπάσματά του, στο συγκεκριμένο

[1007] Αντίθετα, ο ποιητής μπορεί να θεωρηθεί κοντά στον Αριστοτέλη από την άποψη της σύλληψης του αγαθού: ο φιλόσοφος στα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Λ αναφέρεται στην αγαθότητα του σύμπαντος, που πηγάζει από το Πρώτο Κινούν. Τη συγκεκριμένη πεποίθηση προσεγγίζει η περιγραφή του Δία των *Φαιν.*, ο οποίος σε αντίθεση με τον Δία του Ησιόδου παρέχει απλόχερα στους ανθρώπους σημεία σε αυτό το δημιουργημένο από τον ίδιο σύμπαν, προκειμένου να καταστήσει σταδιακά όλο και πιο εύκολη τη διαβίωσή τους.

[1008] Ο E. Maass (βιβλιοκρισία στον M. Heeger, *GGA* 1893, 624-642) υποστήριξε ότι εφόσον ορισμένοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι πρέσβευαν πανθεϊστικές απόψεις, ο πανθεϊσμός του Αράτου δεν είναι απαραίτητα στωικός. Ο F. Susemihl ("Zur alexandrinischen Literaturgeschichte: Aratos und die Stoiker") αντέτεινε ότι αφού επί των ημερών του Αράτου μόνον οι στωικοί πρέσβευαν τον πανθεϊσμό, ο πανθεϊσμός του Αράτου είναι στωικός. Ο W.E. Gillespie (ό.π., σ. 37 σημ. 48) υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό στον ποιητή προέρχεται από προσωπική πίστη ή είναι συμπληρωματικό. Προσθέτει επιπλέον ότι ο ποιητής δεν το πήρε από κάποια πηγή. Βλ. και A.-M. Lewis, ό.π., σ. 107. Ο πανθεϊσμός του Αράτου μπορεί να είναι αποτέλεσμα «προσωπικής πίστης»: όπως όμως αναφέραμε παραπάνω, μπορεί κάλλιστα να ερμηνευθεί και ως «ορφικό» χαρακτηριστικό ή «υποπροϊόν» άντλησης από τις πηγές.

[1009] Ο G.E.R. Lloyd ("Plato on Mathematics and Nature, Myth and Science", σ. 334) συνοψίζει ως εξής τη συνεισφορά του Πλάτωνα στο εν λόγω πεδίο: "As the ancients themselves for once clearly and unanimously appreciated, the significance of the *Timaeus* lies in its being the first clear and sustained statement of a teleological cosmology"· βλ. επίσης στον ίδιο, σ. 338.

[1010] Για την έννοια του κοσμικού θεού κατά την περίοδο που εξετάζουμε βλ. A.-J. Festugière, *La revelation d'Hermès Trismégiste*, II 75-340.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

έργο ο φιλόσοφος αντέκρουσε την πλατωνική κοσμολογία, λόγω της προσκόλλησης του δασκάλου του στα μυθικά μοντέλα των προσωκρατικών. Ο Αριστοτέλης αντιτάχθηκε στη σύλληψη του κόσμου ως δημιουργήματος, στον ρόλο του θεού-δημιουργού και την αποδοχή του χρονικού σημείου μηδέν. Για τον Σταγειρίτη, ο κόσμος υπήρχε ανέκαθεν και θα υπάρχει για πάντα. Η αντιθετική σύγκριση όμως των ουράνιων κύκλων, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν όλο το σύμπαν, με ανάλογο χειροποίητο τεχνούργημα (σφαίρα) απαντά πριν από τον Άρατο στον Αριστοτέλη, σε χωρία τα οποία θεωρούμε ως πηγή έμπνευσης του ποιητή.

Η σύλληψη του σύμπαντος με όρους τεχνουργήματος, όπως απαντά σε φιλοσοφικά κείμενα που αξιοποίησε ο ποιητής, οδηγεί αυτονόητα τον Άρατο στη σύγκριση με την ικανότητα κατασκευής ανάλογων δημιουργημάτων. Η συγκεκριμένη αναφορά περιέχεται στην ευρύτερη ενότητα των στ. 462-558 των *Φαιν.*, στην οποία περιγράφονται οι ουράνιοι δακτύλιοι των δύο τροπικών, του ισημερινού και της εκλειπτικής. Οι συγκεκριμένοι στίχοι περιέχουν καθαρά υλικό τεχνικής φύσης, για το οποίο ο Άρατος φέρεται ότι αξιοποίησε τον Εύδοξο, αλλά και άλλους προγενέστερούς του αστρονόμους, όπως τον Αυτόλυκο από την Πιτάνη και τον Ευκλείδη[1011]. Οι στίχοι συνιστούν, επιπλέον, τμήμα ευρύτερης ενότητας του κειμένου (*Φαιν.* 462-757): σ' αυτήν ο ποιητής πραγματεύεται διαδοχικά τους ουράνιους κύκλους (462-558), τις συνανατολές και συγκαταδύσεις των αστερισμών (559-732) και τις περιόδους του χρόνου (733-737), φαινόμενα που χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα για τον υπολογισμό του χρόνου[1012]. Στην τελική περιγραφή του κύκλου της εκλειπτικής (*Φαιν.* 525-533), όπου ο ποιητής ανακεφαλαιώνει την οπτική εντύπωση της περιγραφής του συνόλου των κύκλων, απαντά η αναφορά που μας ενδιαφέρει:

> *τοὺς μὲν παρβολάδην ὀρθοὺς περιβάλλεται ἄξων*
> *μεσσόθι πάντας ἔχων ὁ δὲ τέτρατος ἐσφήκωται*
> *λοξὸς ἐν ἀμφοτέροις, οἵ μίν ῥ' ἑκάτερθεν ἔχουσιν*
> *ἀντιπέρην τροπικοί, μέσσος δέ ἑ μεσσόθι τέμνει.*
> *οὔ κεν Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ*
> *ἄλλη κολλήσαιτο κυλινδόμενα τροχάλεια*
> *τοῖά τε καὶ τόσα πάντα περὶ σφαιρηδὸν ἑλίσσων,*
> *ὡς τά γ' ἐναιθέρια πλαγίῳ συναρηρότα κύκλῳ*

[1011] Βλ. σχετικά D.A. Kidd (1997), σ. 348 και J. Martin (1998) II 365-367 (στ. 534-540). Στην περίπτωση που ο Άρατος αντλεί πιθανόν από τον Αυτόλυκο προκύπτει το συμπέρασμα ότι δεν παρέμεινε δουλικά πιστός στις πηγές του, εφόσον ο αστρονόμος από την Πιτάνη άσκησε κριτική στον Εύδοξο σχετικά με τις ομόκεντρες σφαίρες του γεωμετρικού του μοντέλου του σύμπαντος, βλ. σχετικά G. Aujac, "Stoïcisme et hypothèse géocentrique", σ. 1433. Βλ. και παραπάνω, σσ. 148-149.

[1012] Βλ. τα κατατοπιστικά σχόλια του D.A. Kidd (1997), σσ. 347-348. Πρβ. τη δομή του έργου στους D.A. Kidd (1997), σσ. 5-7 [εδώ: 6], J. Martin (1998) I XLIX-LXXXV [εδώ: LXI-LXXII] και A.A. Rossius, ό.π., σσ. 22-23.

ἐξ ἠοῦς ἐπὶ νύκτα διώκεται ἤματα πάντα.

Βρισκόμαστε ενώπιον ενός δείγματος επιτυχημένου συνδυασμού τεχνικής ορολογίας και ποίησης. Στους συγκεκριμένους στίχους επαληθεύεται η άποψη που δέχεται την επίδραση των τεχνικών κατασκευών, και ειδικά της σφαιροποιΐας, στην ορολογία των σχετικών κειμένων[1013]. Στα όσα προηγούνται, ο Άρατος περιέγραψε διαδοχικά τη θέση και τη διάταξη των υπόλοιπων κύκλων, για να καταλήξει ακολούθως στη χωροθέτηση της εκλειπτικής. Η ορολογία των περιγραφών περιλαμβάνει έναν τύπο *ἅπαξ* (*τροχάλεια*) και απηχήσεις από το έπος. Αναδεικνύεται και εδώ ευδιάκριτα η πρόθεση του ποιητή να αποδώσει στο σύμπαν τα χαρακτηριστικά τεχνικής κατασκευής[1014] (*ὁ δὲ τέτρατος ἐσφήκωται / λοξὸς ἐν ἀμφοτέροις*), υφολογικό στοιχείο που, πέρα από τη σύνδεσή του με την προσωκρατική και πλατωνική κοσμολογία, οδηγεί ακολούθως ομαλά στην εικόνα του τεχνίτη της Αθηνάς. Ούτως ή άλλως, η περιγραφή του συνόλου του κόσμου προσεγγίζει αναπόφευκτα την περιγραφή ενός τεχνικού μοντέλου. Ο ποιητής γνωρίζει βέβαια ότι οι κύκλοι δεν διαθέτουν υλική υπόσταση, υπό την έννοια των τριών διαστάσεων[1015], η φύση της οποίας θα δικαιολογούσε τη χρήση του συγκεκριμένου ρήματος. Για τον συγκεκριμένο λόγο τους περιγράφει προηγουμένως ως άυλους (στ. 467-468): *αὐτοὶ δ' ἁπλατέες καὶ ἀρηρότες ἀλλήλοισι / πάντες, ἀτάρ μέτρῳ γε δύω δυσὶν ἀντιφέρονται*. Είναι φανερό ότι στοχεύει στη διαμόρφωση μιας υφολογικής εντύπωσης που προσεγγίζει την προσωκρατική[1016] και πλατωνική κοσμολογία. Στα συμφραζόμενα της τεχνουργίας θα χρησιμοποιήσει εκ νέου ρήματα και εικόνες κατασκευών. Η πρακτική δεν αποκλείει εκ προοιμίου την πιθανότητα ο Άρατος να διέθετε μοντέλο της κοσμικής σφαίρας, χωρίς κάτι τέτοιο να εξηγεί τα υφολογικά χαρακτηριστικά της περιγραφής του τεχνουργήματος[1017]. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι διαφορετικές γραφές *δεδαημένος* και *κοσμήσειεν*, που προσφέρει ο Anonymous I του E. Maass[1018] στη θέση των *δεδιδαγμένος*

[1013] Για τις σφαίρες και τη χρήση τους στη διδασκαλία βλ. και H. Weinhold, ό.π., σ. 36 κ.εξξ. Τα Σχόλια ερμηνεύουν εδώ κυριολεκτικά, σαν να πρόκειται για την κατασκευή τεχνητής σφαίρας, βλ. και πάλι H. Weinhold, ό.π., σ. 43. Για την καλλιέργεια αυτής της αίσθηση από τον Άρατο βλ. παρακάτω, σσ. 256-265.

[1014] Βλ. J. Martin (1998) I LXIII: "529-533: le système des quatre cercles comparé à un travail humain". Βλ. και M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 106· E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σσ. 89-90· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 198 σημ. 100.

[1015] Όπως βέβαια παρατηρεί ο J. Martin ("Les *Phénomènes* d'Aratos: Étude sur la composition du poème", σ. 92), οι κύκλοι των τροπικών, του ισημερινού και της εκλειπτικής είναι κύκλοι που μπορούμε, κατά κάποιον τρόπο, να τους δούμε, εφόσον η γραμμή των αστερισμών που διανύουν τους δίνει την υλική τους ύπαρξη.

[1016] Για τα δάνεια του Αράτου από την εν λόγω παράδοση βλ. παραπάνω, σσ. 109-135.

[1017] Ο M. Erren (*Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 166-175) αποδίδει στον ποιητή εξοικείωση με κάποιον τύπο σφαίρας, μάλλον αρθρωτής. Βλ. και παρακάτω, σσ. 244-245 σημ. 1031.

[1018] *Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγή* 5 (*Commentariorum*, σ. 94).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και *κολλήσαιτο* αντίστοιχα, διατηρούν την εστίαση στο πεδίο της τεχνικής εξειδίκευσης[1019]. Ο πρώτος από τους δύο τύπους (*δεδαημένος*) είναι προφανώς η ερμηνεία του «*Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ*» και υπογραμίζει την υψηλή τεχνική-κατασκευαστική ικανότητα που θέλει να τονίσει ο Άρατος[1020]. Εξάλλου, ο τύπος *κοσμήσειεν* υπενθυμίζει ότι αναφερόμαστε σε τεχνούργημα[1021]. Οι συγκεκριμένες *variae lectiones* συμπυκνώνουν ίσως παλαιότερες ερμηνείες των εν λόγω στίχων. Επιπλέον, το ρήμα *κολλήσαιτο* επαναφέρει την προσοχή στο πλατωνικό προηγούμενο του Δημιουργού στον *Τίμαιο* 75d1-4: *ταῦτα καὶ οὕτως ὁ θεὸς ἐπ' ἐσχάτην τὴν κεφαλὴν περιστήσας κύκλῳ περὶ τὸν τράχηλον ἐκόλλησεν ὁμοιότητι, καὶ τὰς σιαγόνας ἄκρας αὐτοῖς συνέδησεν ὑπὸ τὴν φύσιν τοῦ προσώπου.* Ο φιλόσοφος περιγράφει, φυσικά, τη δημιουργία του ανθρώπου: πρόκειται, μετά το ρήμα *ἐσφήκωται*, για ακόμη ένα παράδειγμα υιοθέτησης όρου που χρησιμοποιήθηκε από τον Πλάτωνα[1022]. Πρέπει ενδεχομένως να εννοήσουμε ότι ο ποιητής μεταφέρει εσκεμμένα την πλατωνική ορολογία της δημιουργίας του ανθρώπου στο σύμπαν: στον στ. 466 των *Φαιν.* χρησιμοποίησε τον όρο *συνεεργμένα* προκειμένου να περιγράψει τα άστρα που βρίσκονται τοποθετημένα κοντά στους τέσσερις κύκλους βοηθώντας στον καθορισμό τους[1023]. Στη «μεταφορά» των σχετικών όρων από τη δημιουργία του ανθρώπου στη δημιουργία του σύμπαντος ο ποιητής ενδέχεται να αξιοποίησε το πρότυπο του Εμπεδοκλή: ο Ακραγαντίνος χρησιμοποίησε για την περιγραφή των μερών του κόσμου όρους που περιγράφουν τα μέλη του ανθρώπινου

[1019] Στη χρήση του *κολλήσαιτο* ο ποιητής αξιοποίησε ομηρικά παράλληλα, βλ. παραδείγματα στον J. Martin (1998) II 365, τα οποία ενισχύουν την εντύπωση της τεχνικής κατασκευής.

[1020] Ο D.A. Kidd (1997), σ. 367, περιγράφει τη φράση *χεῖρες Ἀθηνᾶς* ως "[...] a Hellenistic metaphor for perfection in the arts and crafts [...]", θεωρώντας παράλληλα ότι η κυριολεκτική ανάγνωσή της στα Σχόλια στον Άρατο δεν είναι ικανοποιητική. Η άποψή του φαίνεται βάσιμη, χωρίς όμως να παρέχει αρκετά παραδείγματα ανάλογων χρήσεων. Για την Αθηνά ως δότρια τεχνικών ικανοτήτων και γνώσεων βλ. και A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σ. 193 κ.εξ. Το σύνολο των ερμηνειών που παρέχουν τα αρχαία Σχόλια στον Άρατο παραθέτει ο J. Martin (1998) II 362-364, ο οποίος παραβάλλει επιπλέον και τα αντίστοιχα εδάφια από τις λατινικές μεταφράσεις του Κικέρωνα (στ. 302-305), του Γερμανικού (στ. 518-519) και του Αβιηνού (στ. 1018-1022). Από την αντιβολή των χωρίων επιβεβαιώνεται εκ νέου η σχέση των Σχολίων στον Άρατο και των λατινικών μεταφράσεων του κειμένου. Ειδικά για τον Κικέρωνα και την ερμηνευτική παράδοση των *Φαιν.* βλ. E. Gee, "Cicero's Astronomy", σσ. 523-524 (η E. Gee αναφέρεται σε «σχολιαστική και μυθογραφική» παράδοση)· G. Luck, ό.π., σ. 233 σημ. 34 (ο G. Luck αναφέρεται σε «Σχόλια»: "Cicero must have used the *Scholia* when he read and 'translated' Aratus. This has been suggested in the 17th century by Hugo Grotius [...]").

[1021] Πρβ. τη χρήση του *συναρηρότα* στον στ. 532. Για τους όρους κατασκευών ή τεχνουργίας στα *Φαιν.* βλ. παραπάνω, σσ. 218-219.

[1022] Ο Άρατος είχε πιθανότατα υπόψη του και την εμπεδόκλεια περιγραφή «κατασκευής» του ανθρώπου (D-K 31 B 27.1 κ.α.), βλ. στη συνέχεια. Το θέμα είχε κάποια διάδοση στην ελληνική γραμματεία, βλ. σχετικά F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σσ. 476-479.

[1023] Κι αυτό, γιατί οι κύκλοι ορίζονται αμέσως μετά ως *ἁπλατέες*, δηλ. χωρίς υλική διάσταση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σώματος (*μέλη, γυῖα*, D-K 31 B 27.1, 27a, 30.1, 31, 35.11)[1024]. Μολονότι το *συνεέργω* απαντά ως όρος δεσίματος στον Όμηρο (ι 427, μ 424, ξ 72)[1025], ο Άρατος πρέπει να είχε υπόψη του τη χρήση του στον Πλάτωνα *Τίμαιος* 34c: ο φιλόσοφος χρησιμοποίησε τον τύπο *συνέρξας* για τον θεό που δένει το σώμα με την ψυχή του ανθρώπου[1026] κατά τη δημιουργία του.

Η χρήση όμως του ρήματος *κολλήσαιτο* προσεγγίζει σημαντικά το πλατωνικό κείμενο στην περιγραφή της συναρμογής των κύκλων του *Αὐτοῦ* και του *Ἑτέρου* (*Τίμαιος* 36b-d[1027]). Ειδικά το συγκεκριμένο χωρίο (που περιγράφει τον σφαιρικό κόσμο και τους κύκλους του) συνιστά περιγραφή αντίστοιχη με εκείνη του Αράτου (*Φαιν.* 525-533)[1028]. Προκάλεσε δε ήδη από την αρχαιότητα την εντύπωση ότι ο Πλάτων συνέγραφε αντικρίζοντας ένα τρισδιάστατο φυσικό μοντέλο[1029]. Επισημαίνεται ότι οι μεταγενέστεροι υπομνηματιστές του Πλάτωνα, όπως και σύγχρονοι[1030], θεώρησαν καθοριστική την επίδραση ενός φυσικού μοντέλου στην επιλογή των όρων, κάτι ανάλογο με την άποψη της έρευνας για τον Άρατο και την πιθανολογούμενη επίδραση μιας τεχνητής σφαίρας στις περιγραφές του[1031].

[1024] D.E. Hahm, ό.π., σ. 63. Ο Αριστοτέλης είχε ήδη καταγράψει την αναλογία ανθρώπου-κόσμου ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στον Εμπεδοκλή (*Φυσικὰ* 252b24-27), ειδικά όσον αφορά τη χρήση των εννοιών (και όρων) της *Φιλίας* και του *Νείκους* και τη «μεταφορά» τους από το ανθρώπινο πεδίο στον κόσμο. Είναι πολύ πιθανόν ο Άρατος να γνώριζε την παρατήρηση του φιλοσόφου και να την αξιοποίησε.

[1025] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 349· J. Martin (1998) II 337-338: ο Martin προκρίνει τον τύπο *συνεερμένα*, αντίθετα στην ομοφωνία της παράδοσης. Και οι δύο τύποι συνεισφέρουν ερμηνευτικά στην ίδια κατεύθυνση. Βλ. όμως την επόμενη σημ.

[1026] Προτιμήσαμε τη γραφή *συνεεργμένα* αντί του *συνεερμένα* λόγω ακριβώς της αντιστοιχίας που διαπιστώνεται στους συγκεκριμένους στίχους του ποιήματος με την ορολογία του *Τιμαίου*. Ο ποιητής επιδίωξε να μεταφέρει στο σύμπαν τους όρους κατασκευής του ανθρώπου από τον Δημιουργό.

[1027] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 368. Δυστυχώς, ο Kidd δεν προέβη στον συσχετισμό των δύο κειμένων. Για τους όρους και τη χρήση τους βλ. παραπάνω, σσ. 241-243.

[1028] Με τον συγκεκριμένο τρόπο αντιλαμβάνεται τη σχετική περιγραφή στον *Τίμαιο* 36c και ο D.A. Kidd (1997), σ. 366.

[1029] Για τις αρχαίες πηγές και την απόδοση στον Πλάτωνα γνώσεων κατά πολύ μεταγενέστερών του βλ. D.R. Dicks, ό.π., σσ. 159-160. Ακόμη και ο F.M. Cornford (ό.π., σ. 47) πίστευε ότι ο φιλόσοφος έγραφε έχοντας μπροστά του ένα μοντέλο και μάλιστα εξαιρετικά σύνθετο. Κι αυτό, γιατί έφερε, σύμφωνα με τον ίδιο, χαρακτηριστικά αρθρωτής σφαίρας, αστρολάβου και πλανητάριου. Ο ίδιος επεσήμανε (ό.π., σ. 74) ότι το γεγονός ότι ο δεύτερος δακτύλιος (του *Ἑτέρου*) περιγράφεται σαν να βρίσκεται εντός του πρώτου είναι κατάλληλο μόνο για ένα υλικό μοντέλο. Βλ. και D.R. Dicks, ό.π., σ. 161. Για την επίδραση των αρχαίων σχολιαστών του Πλάτωνα στη διαμόρφωση της εσφαλμένης άποψης του Cornford, βλ. D.R. Dicks, ό.π., σσ. 159-160 και σ. 182 σημ. 76. Ο Dicks (ό.π., σ. 161) δεν αρνείται πάντως το ότι ο Πλάτων πιθανόν διέθετε μία απλή ουράνια σφαίρα με σχεδιασμένους κάποιους αστερισμούς και τους βασικούς κύκλους πάνω της. Κάτι τέτοιο είναι βέβαια αυτονόητο, εφόσον ο φιλόσοφος αναφέρεται στη χρησιμότητα τέτοιων μοντέλων στη μελέτη του ουρανού, βλ. *Τίμαιος* 40d: [...] *τὸ λέγειν ἄνευ δι' ὄψεως τούτων αὐτῶν μιμημάτων μάταιος ἂν εἴη πόνος* (βλ. και Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 398-399· W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 330 σημ. 28).

[1030] Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

[1031] Βλ. A. Schott – R. Böker, ό.π., σ. 111: "Arat beschreibt [...] eine Armillarsphäre und nicht das System der sphärengeometrischen Kreise auf der Kugel"· πρβ. M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σ. 172

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αν από τα παραπάνω εδραιώθηκε η υπόθεση της επαφής του ποιήματος με το πλατωνικό μοντέλο, οφείλουμε τώρα να στρέψουμε την προσοχή μας στην ενδιάμεση μεταξύ του Πλάτωνα και του Αράτου φιλοσοφική (και ερμηνευτική) παράδοση πάνω στον *Τίμαιο* και την πλατωνική σκέψη εν γένει. Ο Αριστοτέλης απέρριψε κάποιες πτυχές της «μυθικής» κοσμογονίας του Πλάτωνα, επισημαίνοντας ότι το σύμπαν και η τάξη που το διέπει δεν μπορούν να συγκριθούν με ανθρώπινες κατασκευές. Θεωρούμε σχετικό με τους συγκεκριμένους στίχους του Αράτου το ακόλουθο χωρίο (*Περὶ οὐρανοῦ* II 4, 287b14-18):

> *Ὅτι μὲν οὖν σφαιροειδὴς ἐστιν ὁ κόσμος, δῆλον ἐκ τούτων, καὶ ὅτι κατ' ἀκρίβειαν ἔντορνος οὕτως ὥστε μηθὲν μήτε χειρόκμητον ἔχει παραπλησίως μήτ' ἄλλον μηθὲν τῶν ἡμῖν ἐν ὀφθαλμοῖς φαινομένων.*

Με την προγούμενη μαρτυρία πρέπει να συνδυαστεί εκείνη του Φίλωνα του Αλεξανδρινού, ο οποίος διασώζει στο *Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου* 10.1-12.1 ένα απόσπασμα από το *Περὶ φιλοσοφίας* του Αριστοτέλη (απ. 1.1.18 Rose):

> *<Ἀριστοτέλης> δὲ μήποτ' εὐσεβῶς καὶ ὁσίως ἐνιστάμενος ἀγένητον καὶ ἄφθαρτον ἔφη τὸν κόσμον εἶναι, δεινὴν δὲ ἀθεότητα κατεγίνωσκε τῶν τὰ ἐναντία διεξιόντων, οἳ τῶν χειροκμήτων οὐδὲν ᾠήθησαν διαφέρειν <τοσοῦτον ὁρατὸν θεὸν> ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τὸ ἄλλο τῶν πλανήτων καὶ ἀπλανῶν ὡς ἀληθῶς περιέχοντα πάνθειον· ἔλεγέ τε, ὡς ἔστιν ἀκούειν, κατακερτομῶν ὅτι πάλαι μὲν ἐδεδίει περὶ τῆς οἰκίας μὴ βιαίοις πνεύμασιν ἢ χειμῶσιν ἐξαισίοις ἢ χρόνῳ ἢ ραθυμίᾳ τῆς ἁρμοττούσης ἐπιμελείας ἀνατραπῇ, νυνὶ δὲ φόβον ἐπικεκρεμάσθαι μείζονα πρὸς τὸν ἅπαντα κόσμον τῷ λόγῳ καθαιρούντων.*

Τα εδάφια μαρτυρούν την άρνηση του Σταγειρίτη να αποδεχθεί την πλατωνική κοσμολογία, στην οποία το σύμπαν αναγνωρίζεται ως τεχνικό κατασκεύασμα, έργο του Δημιουργού. Η συζήτηση του θέματος επεκτείνεται σε περισσότερο βάθος από την αναζήτηση της δυνατότητας του ανθρώπου να μιμηθεί την τελειότητα της φύσης. Εμπεριέχει, κυρίως, την προνοητική παρέμβαση του Δημιουργού και τις συνέπειές της, δηλαδή την αναγνώριση του κόσμου ως όντος[1032] που επιβεβλημένα (λόγω της παρουσίας του Δημιουργού) διαθέτει μία χρονικά ορισμένη αρχή, όχι όμως και τέλος. Ο Αριστοτέλης, αρνούμενος να αποδεχθεί την ύπαρξη ενός σύμπαντος με προδιαγεγραμμένο τέλος (κάτι

κ.εξξ. Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 369 (στ. 531). Και ο εν λόγω εκδότης θεωρεί ως πιθανότερη εξήγηση την άποψη ότι ο Άρατος περιγράφει μία αρθρωτή σφαίρα.

[1032] Χρησιμοποιούμε συνειδητά τον συγκεκριμένο όρο, διότι η πλατωνική έκθεση της δημιουργίας είναι στη σύλληψή της πρωτίστως κοσμοβιολογική.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

που θα ήταν αντίθετο στην τελειότητα του κόσμου), δεν είναι διατεθειμένος να δεχθεί και τη μυθολογική διάσταση της πλατωνικής κοσμολογίας, όπως την επιβάλλει η ύπαρξη του χρονικού σημείου μηδέν και του Δημιουργού[1033]. Αρνείται έτσι τη σύλληψη του κόσμου ως κατασκευάσματος και τον αντιμετωπίζει ως υπάρχοντα από πάντα και για πάντα. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα φέρεται στην έμμεση παράδοση να αρνείται τη δυνατότητα του πλατωνικού Δημιουργού να κατασκευάσει το σύμπαν, συγκρίνοντάς το με έργο που φτιάχνεται από ανθρώπινα χέρια. Η σύλληψη όμως αφορά τον κόσμο και όχι ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα[1034]. Ο φιλόσοφος μεταφέρει τις ιδιότητες του σύμπαντος στο ανθρώπινο έργο και καταλήγει ότι είναι αδύνατο να τα εξισώσουμε υπό την έννοια της κατασκευής.

Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Αριστοτέλης άντλησε συλλήψεις σχετικά με τη φύση του θεού από τους πλατωνικούς *τύπους περὶ θεολογίας* (*Πολιτεία* II, 380d-381c). Αν πράγματι οι *τύποι* του Πλάτωνα ανάγονται στην κριτική που διατύπωσε ο Ξενοφάνης στην παραδοσιακή ιδέα περί θεού, τότε ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί παράλληλα δύο πηγές, τον εν λόγω προσωκρατικό φιλόσοφο (και τις απόψεις του για τους θεούς) αλλά και τον Πλάτωνα: αυτός, στο δεύτερο βιβλίο της *Πολιτείας* 380c, επιχειρηματολογεί υπέρ της ιδέας της θεϊκής πρόνοιας και περιορίζει τη θεϊκή παρέμβαση αποκλειστικά στο καλό[1035].

[1033] Για την εφαρμογή της συλλογιστικής του Αριστοτέλη στο πλατωνικό κοσμογονικό μοντέλο του Δημιουργού βλ. J. Mansfeld, "Bad World and Demiurge", σσ. 301-302· G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 285-286· πρβ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σσ. 140-144. Η σκέψη του Αριστοτέλη επιβεβαιώνει, επιπλέον, τη σύνδεση του Αράτου με την προσωκρατική κοσμολογική ποίηση, εφόσον ο φιλόσοφος επιχειρεί κυρίως στο *Περὶ φιλοσοφίας* να επιτεθεί στα κοσμολογικά μοντέλα του Εμπεδοκλή και του Ηρακλείτου, βλ. σχετικά J. Mansfeld, "Bad World and Demiurge", σ. 301. Για την κριτική του Αριστοτέλη στον *Τίμαιο* βλ. ειδικότερα G.S. Claghorn, *Aristotle's Criticism of Plato's Timaeus*, The Hague 1954.

[1034] Η G. Aujac, "Stoïcisme et hypothèse géocentrique", σ. 1434, αναφερόμενη στην ύπαρξη μοντέλων του κόσμου (συμπαγών ή αρθρωτών σφαιρών με απεικονίσεις των αστερισμών), αποδίδει –ανακριβώς κατά τη γνώμη μας– στον Αριστοτέλη (παρερμηνεύοντας το συγκεκριμένο χωρίο από το *Περὶ οὐρανοῦ*) θαυμασμό για τις χειροποίητες σφαίρες-απομιμήσεις του σύμπαντος. Το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης προκρίνει το φυσικό σύμπαν από οποιαδήποτε χειροποίητη κατασκευή δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν χρησιμοποιούσε ανάλογες κατασκευές. Η σύλληψη των διανοημάτων *χειρόκμητος-θεοπρεπέστατος* δεν πρέπει να συγχέεται με την πρακτική αξιοποίηση της σύγχρονης «τεχνολογίας». Ο φιλόσοφος εξάλλου πραγματεύεται την κατασκευή μπρούτζινης σφαίρας στα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Z 8, 1033b: η συζήτηση όμως έχει να κάνει με τη σχέση μορφής και ύλης (βλ. και F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σ. 492 σημ. 92). Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπινα δημιουργήματα με τον προσδιορισμό «*χειρόκμητον*» στα *Μετεωρ.* 353b25, 381a30, *Φυσικὰ* 192b30, *Περὶ οὐρανοῦ* 287b16. Για τη χρήση συγκρίσεων και μεταφορών από τις τέχνες (με την έννοια των τεχνικών επαγγελμάτων) στο έργο του, βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 285-290. Ο φιλόσοφος περιγράφει τη δράση της Φύσης με τους όρους *ποιεῖν*, *δημιουργεῖν*, *μηχανᾶσθαι*, *ἐπικοσμεῖν*, με όρους δηλ. που απαντούν και στον Πλάτωνα. Για τα πλατωνικά πρότυπα στον Αριστοτέλη βλ. F. Solmsen, "Platonic Values in Aristotle's Science", *JHI* 39 (1978) 3-23.

[1035] Βλ. Harald A.T. Reiche, *Empedocles' Mixture, Eudoxan Astronomy and Aristotle's Connate Pneuma*, (A.M. Hakkert) Amsterdam 1960, σσ. 115-116. Πρβ. *Φαῖδρος* 247a: *φθόνος γὰρ ἔξω θείου χοροῦ ἵσταται.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Μετὰ τὰ φυσικὰ* Α 5, 986b24-25), ο Ξενοφάνης *εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἓν εἶναί φησι τὸν θεόν* (D-K 21 B 23). Φαίνεται ότι ο Σταγειρίτης συνέλαβε με παρόμοιο τρόπο τον θεό ως μη ανθρωπομορφικό, ανώτατο και (πιθανότατα) κοσμομορφικό ον· ως τέτοιος, είναι απόλυτα συμβατός με τις αστρικές θεότητες που τον συμπληρώνουν[1036]. Κατά πάσα πιθανότητα, η ανησυχία του Αριστοτέλη αφορά την ανάγκη υπογράμμισης της ύπαρξης ενός κόσμου που ταυτίζεται με τον μη ανθρωπόμορφο, άκτιστο και κοσμικό θεό. Η κριτική του πλατωνικού έργου υπό αυτή την έννοια μπορεί να χαρακτηριστεί καθοριστική στην ιστορία της φιλοσοφίας και η θέση του Αριστοτέλη στα σωζόμενα αποσπάσματα θεμελιώδης στην ιστορία της φιλοσοφίας. Για τον συγκεκριμένο λόγο κρίνουμε ότι η πιθανότητα να υπαινίσσεται ο Άρατος την αριστοτελική πραγμάτευση του θέματος, ή τη γενικότερη ερμηνευτική προσπάθεια που είχε ήδη αρχίσει πάνω στον *Τίμαιο*, είναι πολύ σημαντική στην εξέταση των πηγών και της καθορισμένης, έως έναν βαθμό, από αυτές πρόσληψης του ποιήματος στους μεταγενέστερους.

Ο Άρατος όμως δεν αξιοποιεί μόνο τον σκεπτικισμό που διατύπωσε ο Αριστοτέλης. Κι αυτό, γιατί η αντιθετική σύγκριση των ιδιοτήτων θεού-Δημιουργού και ανθρώπου-τεχνίτη απαντά ήδη στον *Τίμαιο* 28a-29b:

> *ὅτου μὲν οὖν ἂν ὁ δημιουργὸς πρὸς τὸ κατὰ ταὐτὰ ἔχον βλέπων ἀεί, τοιούτῳ τινὶ προσχρώμενος παραδείγματι, τὴν ἰδέαν καὶ δύναμιν αὐτοῦ ἀπεργάζηται, καλὸν ἐξ ἀνάγκης οὕτως ἀποτελεῖσθαι πᾶν· οὗ δ' ἂν εἰς γεγονός, γεννητῷ παραδείγματι προσχρώμενος καλόν.* [...] *τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν· τόδε δ' οὖν πάλιν ἐπισκεπτέον παρὶ αὐτοῦ, πρὸς πότερον τῶν παραδειγμάτων ὁ τεκταινόμενος αὐτὸν ἀπηργάζετο, πότερον πρὸς τὸ κατὰ ταὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχον ἢ πρὸς τὸ γεγονός. εἰ μὲν δὴ καλός ἐστιν ὅδε ὁ κόσμος ὅ τε δημιουργὸς ἀγαθός, δῆλον ὡς πρὸς τὸ ἀίδιον ἔβλεπεν· εἰ δ' ὃ μηδ' εἰπεῖν θέμις, πρὸς γεγονός. παντὶ δὴ σαφὲς ὅτι πρὸς τὸ ἀίδιον· ὁ μὲν γὰρ κάλλιστος τῶν γεγονότων, ὁ δ' ἄριστος τῶν αἰτίων. οὕτω δὴ γεγενημένος πρὸς τὸ λόγῳ καὶ φρονήσει περιληπτὸν καὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον δεδημιούργηται.*

Ο Πλάτων διέκρινε καθαρά την ανωτερότητα του κοσμικού μοντέλου, το οποίο προέρχεται από τον κόσμο των Μορφών, έναντι της ύλης[1037]. Το αντικείμενο που κατασκευάζει ο

[1036] Βλ. Harald A.T. Reiche, ό.π., σ. 117 (με σχετική βιβλιογραφία στη σημ. 1). Η επισήμανση της σχέσης Ελεατών – Πλάτωνα (*Τίμαιος*) – Αριστοτέλη (*Περὶ φιλοσοφίας*) έγινε από τον F.M. Cornford, ό.π., σσ. 53-57. Βλ. ειδικότερα W. Jaeger, ό.π., σσ. 38-54. Ο D. Babut, *La religion des philosophes grecs*, σσ. 21-26 [εδώ: 21], χαρακτηρίζει τον Ξενοφάνη "[...] le théologien par excellence, dans le groupe des Présocratiques, [...]"· πρβ. O. Gigon, "Die Theologie des Vorsokratiker", *Entretiens sur l'Antiquité classique* I, Vandœuvres – Genève 1954, σσ. 127-155 [εδώ: 141].

[1037] Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 346-347.

άνθρωπος-τεχνίτης μιμείται τον κόσμο: αυτός, με τη σειρά του, είναι ήδη μίμηση των Μορφών και διαθέτει τη μέγιστη δυνατή τελειότητα. Μολονότι ο Πλάτων δεν αναφέρεται σε απομιμήσεις του κόσμου, μπορεί εκλαϊκευτικά να ειπωθεί ότι το τεχνούργημα (σφαίρα του κόσμου) είναι μίμηση «δεύτερης γενιάς». Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να συγκριθεί με το πρωτότυπο, δηλ. τον κόσμο. Η εισαγωγή του θέματος στο ποίημα καθιστά βέβαιο ότι ο Άρατος υπαινίσσεται την πραγμάτευσή του στις φιλοσοφικές Σχολές και ειδικά στα έργα του Αριστοτέλη. Η παρουσίαση όμως του κόσμου ως δημιουργήματος του Δία σημαίνει ότι προκρίνει την κοσμολογία του *Τιμαίου* (και, φυσικά, του Ξενοφώντα)[1038] και παράλληλα υπαινίσσεται την αριστοτελική σύγκριση *θεοπρεποῦς-χειροκμήτου*, η οποία προοικονομείται ούτως ή άλλως στον Πλάτωνα. Η αντιθετική σύγκριση του σύμπαντος με ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα (σφαίρα) απαντά και στον Κικέρωνα *De nat. deor.* 2.88[1039]: στο εν λόγω εδάφιο ο Balbus επικρίνει τους επικούρειους για την άποψή τους σχετικά με τη σφαίρα του Αρχιμήδη: ο μεγάλος μαθηματικός φέρεται ότι κατασκεύασε πλανητάριο, που είχε τη δυνατότητα να αναπαριστά τις κινήσεις των κύκλων του κόσμου και των ουράνιων σωμάτων. Οι επικούρειοι θεωρούσαν ότι το επίτευγμα του Αρχιμήδη ήταν ως απομίμηση περισσότερο σημαντικό από αυτό που χρησίμευσε ως πρότυπο, δηλ. το σύμπαν. Η σύλληψη βασίζεται στην αριστοτελική διάκριση *θεοπρεποῦς-χειροκμήτου*: τα συμφραζόμενα όμως είναι πια στωικά.

Ο Άρατος πάντως συγγράφει με τρόπο που υπαινίσσεται έντονα την παρουσία και τη δημιουργική δράση του θεού-αρχιτέκτονα του κόσμου, η οποία είναι άλλωστε εμφανής σε όλο το ποίημα[1040], στα ίχνη της πλατωνικής σκέψης και των θρησκευτικότερων αναφορών του Ξενοφώντα. Βασισμένοι στις πηγές και του δεύτερου συγγραφέα νομιμοποιούμαστε να αναφερόμαστε σε διανόημα, που διαθέτει καθαρά φιλοσοφική προέλευση[1041]. Η σύλληψη του θεού-δημιουργού, ο οποίος ταυτίζεται με τον μυθικό Δία, απαντά στον Άρατο και τον Κλεάνθη σε σαφή εξάρτηση από τον «κοσμικό» θεό της πλατωνικής σκέψης, μολονότι πτυχές της απεικόνισής του συμφύρονται με θεολογικές ιδέες της ορφικο-πυθαγορικής παράδοσης[1042]. Είναι βέβαια συμβατή και με το δυϊστικό

[1038] Εξάλλου, η αποδοχή της έννοιας του θεού-τεχνίτη βόλευε τον ποιητή και από την άποψη των συμβάσεων που του επέβαλε η διδακτική παράδοση. Η φιλοσοφικότερη άποψη για τον Δημιουργό περιέσωζε, με ορισμένους συμβιβασμούς, και την ανθρωπομορφική αντίληψη του μυθικού Δία.
[1039] Βλ. E. Gee, "*Parva figura poli*", σσ. 25-26.
[1040] Για την έννοια του θεού-δημιουργού βλ. παραπάνω, σσ. 210-219.
[1041] Βλ. παραπάνω, σσ. 211-212.
[1042] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-109 [ειδικά: 107-109].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μοντέλο του Ζήνωνα του Κιτιέα[1043], το οποίο δεχόταν την προϋπαρξη δύο αρχών (ορίζονται στις μεταγενέστερες πηγές ως το *ποιοῦν* και το *πάσχον*) που ερμηνεύονται ως θεός και πάσχουσα ύλη (*SVF* I 85, I 86 και εν μέρει *SVF* I 102 von Arnim· και στον Κλεάνθη, *SVF* I 493, I 495 von Arnim)[1044].

Οι περαιτέρω ιδιότητες όμως του στωικού Δία και η σύλληψη του ως *λόγου* που διαποτίζει το σύνολο της ύλης απομακρύνουν τον Άρατο από τη στωική παράδοση, αναδεικνύοντας έμμεσα την υφολογική τουλάχιστον εξάρτηση από τα πλατωνικά κείμενα ή, σε κάθε περίπτωση, τη σχέση του με παραδοσιακότερες και πιο μυθολογικές συλλήψεις του θεού. Παρ' όλα αυτά, η σύλληψη του κόσμου ως προϊόντος της δράσης ενός θεού-δημιουργού και η αντιθετική σύγκρισή του με τα χειροποίητα μοντέλα, η σύγκριση δηλ. της θεϊκής κατασκευής με τη γνωστική δυνατότητα του ανθρώπου να συλλάβει και να αναπαραστήσει τεχνικά το μοντέλο του κόσμου, ενσωματώθηκε στη στωική κοσμολογία ως μέρος της απόδειξης της συνέχειας του σύμπαντος[1045]. Η συγκεκριμένη νοηματική αλληλουχία απαντά στη στωική έννοια της *οργανικής ενότητας*: ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιέας διασώζει τη διάκριση ανάμεσα σε αυτό που υπάρχει στη φύση και αυτό που δεν υπάρχει (*Περὶ κράσεως καὶ αὐξήσεως* 225.20-1 Bruns = *SVF* II 1044 von Arnim· πρβ. *SVF* II 323a von Arnim). Φαίνεται ότι οι στωικοί αντιλαμβάνονταν ότι η ενεργούσα αρχή που λειτουργεί στη φύση προσομοιάζει στην ιδέα του Δημιουργού, το αποτέλεσμα της δράσης της όμως διαφέρει ουσιαστικά από την ιδιότητα του δημιουργήματος, όπως

[1043] J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σσ. 164-167. Ο Ζήνων μελέτησε έργα φιλοσοφίας στην Αθήνα, βλ. παρακάτω σ. 281.

[1044] Πρβ. επίσης τα *SVF* I 98, II 299, 300-301, 310, 312 von Arnim. Το απ. *SVF* I 85 von Arnim ανασυντίθεται από τις μαρτυρίες των Διογένη του Λαέρτιου 7.134 Long, του Αετίου 1.3.25 Diels, του γραμματικού Αχιλλέα *Περὶ τοῦ παντός* 3 Di Maria, του Φίλωνος του Αλεξανδρινού *Περὶ προνοίας* 1.22 Colson και του Θεοδώρητου Κύρου *Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων* 4.12 Canivet. Ειδικά η μαρτυρία του Διογένη του Λαέρτιου περιέχει «πλατωνική» ορολογία: *τοῦτον γὰρ* (ενν. *τὸν θεόν*) *ἀίδιον ὄντα διὰ πάσης αὐτῆς* (ενν. *τῆς ὕλης*) *δημιουργεῖν ἕκαστα*. Τη σχέση της σύλληψης του Ζήνωνα με τον πλατωνικό Δημιουργό αποκαλύπτει –κατά τη γνώμη μας– το απ. *SVF* I 86 von Arnim, που βασίζεται στη μαρτυρία του Χαλκίδιου, νεοπλατωνικού (4ος αι.) σχολιαστή του *Τιμαίου*. Η αναγνώριση του πλατωνικού χαρακτήρα της σύλληψης του μοντέλου θεός-ύλη έγινε από τον Αριστοκλή στο *Περὶ φιλοσοφίας* (στον Ευσέβιο, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* 15.14.1 Mras = *SVF* I 98 von Arnim): *στοιχεῖον εἶναί φησι τῶν ὄντων τὸ πῦρ, καθάπερ Ἡράκλειτος, τούτου δ' ἀρχὰς ὕλην καὶ θεόν, ὡς Πλάτων*. Βλ. A.A. Long – D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, vol. II, (Cambridge University Press) Cambridge 1987, σσ. 265-266 (απ. 44B = *SVF* II 300 και II 299 von Arnim), σσ. 270-271 (απ. 45G = *SVF* I 98 von Arnim). Βλ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 29 και συνολικά για την έννοια των *ἀρχῶν* σσ. 29-56. Ο L.P. Gerson, ό.π., σ. 148, καθορίζει το *ποιοῦν* ως τον Λόγο ή αλλιώς *πνεῦμα* των στωικών (πρβ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 29). Για τις στωικές θεολογικές απόψεις βλ. A. Drozdek, ό.π., ειδικά σ. 86· για τη στενή σχέση της Στοάς με την πλατωνική θεολογία βλ. παραπάνω, σ. 50 και σημ. 110 και 111· για τη μεταγενέστερη τροποποίηση του δόγματος των δύο αρχών από τον Χρύσιππο βλ. και πάλι A. Drozdek, ό.π., σσ. 80-81.

[1045] Βλ. σχετικά L.P. Gerson, ό.π., σσ. 150-151.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αυτή ενυπάρχει σε ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα[1046]. Τα παραπάνω όμως αποτελούν μεταγενέστερες του Αράτου στωικές εκλεπτύνσεις πάνω στο θέμα των δύο αρχών.

Η διδακτική παρέμβαση της Αθηνάς, όπως την υπαινίσσεται ο ποιητής, δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να εξισωθεί με τη δράση του Δημιουργού, μια και ο «*Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ*» (*Φαιν.* 529) παραμένει στα ανθρώπινα επίπεδα εξειδίκευσης, έστω και στα πιο υψηλά. Η ύπαρξη του Δημιουργού στα *Φαιν.* υποβάλλεται έμμεσα από τη χρήση τεχνικών όρων για την περιγραφή του σύμπαντος, γεγονός που συνεισφέρει σε δύο σημασιολογικά πεδία, σε αυτό της *έκφρασης* –καθιστώντας ιδιαίτερα εναργή την εικόνα στον αναγνώστη– αλλά και σε εκείνο της φιλοσοφικής ανάγνωσης του χωρίου, η οποία εμπεριέχει σαφή θρησκευτική διάσταση[1047]. Η αμφισημία είναι ούτως ή άλλως αναπόφευκτη σε διάφορα σημεία του ποιήματος[1048]: η «διπλή» οπτική του ποιητή είναι καθόλα συμβατή με τη θεματική του αλλά και την περίοδο συγγραφής του έργου[1049].

Με τον συγκεκριμένο τρόπο φαίνεται ότι αντιλήφθηκε τους στ. 529-533 των *Φαιν.* ο Κικέρων, αν αντιλαμβανόμαστε ορθά την προσθήκη του divino numine ως περίφρασης για το θείο στη μετάφραση του αράτειου χωρίου (*Phaen.* 302-305): ut nemo, cui sancta mana doctissima Pallas / sollertem ipsa dedit fabricae rationibus artem / tam tornare cate contortos possiet orbis / quam sunt in caelo divino numine flexi. Η εν λόγω μαρτυρία δεν μπορεί να είναι καθοριστική, εφόσον ενδέχεται να έχει επηρεαστεί από μεταγενέστερα υπομνήματα στα *Φαινόμενα*[1050]. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Άρατος περιγράφει τα

[1046] L.P. Gerson, ό.π., σ. 151.

[1047] Διαφωνούμε εδώ με τον Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*), ο οποίος αποκλείει επανειλημμένα την ύπαρξη γνήσιου θρησκευτικού αισθήματος και προκρίνει την αισθητική πλευρά των περιγραφών. Η σύγχρονη αντιμετώπιση της ποίησης αλλά και της θεματικής των *Φαιν.* δεν πρέπει να μας συγχύσει: κατά την αρχαιότητα, τα άστρα και η σύλληψη του κόσμου ως κατσκευάσματος διέθεταν σαφή θρησκευτική διάσταση. Η ποίηση δεν ήταν χειραφετημένη στον βαθμό που την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Για το θέμα της «θρησκευτικότητας» στην ελληνιστική ποίηση βλ. ενδεικτικά R. Hunter, "Writting the God: Form and Meaning in Callimachus' *Hymn to Athena*", *MD* 29 (1992) 9-34 και A.W. Bulloch, "The Future of a Hellenistic Illusion: Some Observations on Callimachus and Religion". Για την άποψη του Chr. Fakas βλ. Christiaan L. Caspers, *BMCR* 2003.06.17, σημ. 8.

[1048] Όπως λ.χ. στις περιγραφές του Δία με όρους που μπορούν να εκληφθούν ως σημαντικοί του θεού της μυθολογίας, αλλά ταυτόχρονα και του θεού-ουρανού, βλ. στ. 181 (*ἐπεὶ Διὸς ἐγγύθεν ἦσαν*), 224 (*ἐν Διὸς εἰλεῖται*), 253 (*κεκονιμένος ἐν Διὶ πατρί*), 936 (*τῇ δ' ἐκ Διὸς ὕδωρ*), 964 (*ὕδατος ἐρχομένοιο Διὸς πάρα*).

[1049] Βλ. τις παρατηρήσεις της S.A. Stephens (*Seeing Double: Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*, Berkeley 2003, σσ. 74-121), σχετικά με την ταυτόχρονη συνύπαρξη της σοβαρότητας και της παιγνιώδους διάθεσης στον *Ὕμνον εἰς Δία* του Καλλιμάχου.

[1050] Όπως λ.χ. το υπόμνημα στα *Φαιν.* του Βοήθου του Σιδώνιου, το οποίο αναφέρει ο Κικέρων στο *De divinatione* 1.7.13: Etsi video Boethum stoicum esse conatum, qui hactenus aliquid egit, ut earum rationes rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. Βλ. και παραπάνω, σ. 57 σημ. 141 Ο Κικέρων είχε υπόψη του σχόλια στον Άρατο, βλ. σχετικά G. Luck, ό.π., σ. 233 σημ. 34 (βλ. και παραπάνω, σ. 45 και τη σημ. 82). Ως γνωστόν, ο Κικέρων υπήρξε μαθητής του Ποσειδωνίου, γεγονός που θεωρούμε ότι επηρέασε την οπτική του απέναντι στο ποίημα, διέθετε όμως και ιδιαίτερη επαφή με την Ακαδημία (βλ. παραπάνω, σ. 57 σημ. 145). Για τη σχέση του Ποσειδωνίου με τα *Φαιν.* βλ. παρακάτω, σσ. 365-371.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κυλινδόμενα τροχάλεια ως κινούμενα και παντοτινά περιστρεφόμενα (στ. 533: *ἐξ ἠοῦς ἐπὶ νύκτα διώκεται ἤματα πάντα*), αναφορά που πρέπει να εκληφθεί ως επιβεβαίωση της αιωνιότητας του κόσμου[1051]. Η συγκεκριμένη βεβαιότητα, εξάλλου, δηλώνεται από τον ποιητή στο προοίμιο του έργου του (*Φαιν.* 20): *οὐρανῷ ἕλκονται* (ενν. *οἱ ἀστέρες*) *πάντ' ἤματα συνεχὲς αἰεί*, διατύπωση που με τη συσσώρευση συνώνυμων όρων υπογραμμίζει με έμφαση την αιωνιότητα της κίνησης άστρων και αστερισμών[1052]. Ο ποιητής διευκολύνθηκε από την ετυμολογία του *τροχάλεια*, για να στηρίξει τη συγκεκριμένη εικόνα: είναι προφανές ότι παρήγαγε τον συγκεκριμένο όρο από το ομηρικό *τρωχάω-τροχάω* (επικοί τύποι του *τρέχω*)[1053]: αυτός φέρει τη ριζική σημασία «επιστρέφω» και μόνο μεταγενέστερα εκείνη του «τρέχω». Ο τύπος είναι ετυμολογικά και σημασιολογικά συγγενής του *τροχός*[1054]· έτσι, και σε συνδυασμό με τον όρο *κυλινδόμενα*, υπαινίσσεται ενδεχομένως την ολοκλήρωση και την τελειότητα των κύκλων ως γεωμετρικών σχημάτων[1055].

Ο Πλούταρχος διασώζει στο *Περὶ εὐθυμίας* 477c7-477d ένα ακόμη ενδιαφέρον απόσπασμα από το *Περὶ φιλοσοφίας*: στο συγκεκριμένο απαντά και πάλι η αντιθετική σύζευξη του *θεοπρεπέστατον* με το *χειρόκμητον*[1056]. Ο πρώτος από τους δύο όρους αποδίδεται στον κόσμο, σε αντίθεση με τα χειροποίητα και ακίνητα είδωλα. Η σκέψη προϋποθέτει την πλατωνική περιγραφή των ουράνιων σωμάτων και των αστερισμών ως *ἀγαλμάτων*. Οι όροι είναι αρμόδιοι να περιγράψουν το προϊόν της δημιουργικής παρέμβασης του Δημιουργού και αντιδιαστέλλονται εδώ με τα γήινα και ανθρώπινα

[1051] Ο D.A. Kidd (1997), σ. 258, χαρακτηρίζει τη χρήση του *πάντ' ἤματα* (στ. 204) "[...] a recurring reminder of celestial eternity". Πρβ. ακόμη τη χρήση του λογότυπου στους στ. 20 και 339. Είναι ενδιαφέρον το εμφανώς μεταγενέστερο σχόλιο στον εν λόγω στίχο (Σχόλια στον Άρατο 204 [J. Martin, *Scholia*, σσ. 529.31-32]): *ἤματα πάντα: ὅτι κατὰ τοὺς λήρους τῶν Ἑλλήνων ἀεικίνητός ἐστιν ὁ κόσμος.* Σχετικά με την αιωνιότητα του κόσμου όπως έμμεσα προκύπτει από στίχους των *Φαιν.* και τη σαφή διαφορά της από το στωικό δόγμα της διαδοχικής καταστροφής και αναδημιουργίας του κόσμου (εκπύρωση) βλ. παραπάνω, σ. 55 και τη σημ. 135.

[1052] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 177· J. Martin (1998) II 153· J. Almirall (1996), σ. 104.

[1053] Βλ. F. Letoublon – Ch. De Lamberterie, "La roue tourne", *RPh* 54 (1980) 305-326 [ειδικά: 305-314]. Πρβ. την απόπειρα ερμηνείας του όρου *τροχαλὸς* (*Φαιν.* 476) από τον J. Martin (1998) II 341: "Le froid courbe-t-il l'échine du vieillard? le fait-il courir? ou tourner comme une toupie?".

[1054] Για την ετυμολογία του όρου βλ. F. Letoublon – Ch. De Lamberterie, ό.π., σσ. 312-313. Πρβ. Σχόλια στον Άρατο (MA) 530: *τὸ δὲ κυλινδόμενα ἀντὶ τοῦ περιφερῆ. τροχάλεια δὲ τροχούς.*

[1055] Πρβ. *Φαιν.* 476: *κεῖνο περιγλῆνες τροχαλόν, Γάλα μιν καλέουσιν.* Ο όρος, που μόνον εδώ χρησιμοποιείται ως ουσιαστικό (D.A. Kidd [1997], σ. 352), είναι συνώνυμος με το *τροχάλεια*. Για τη σημασία του *τροχαλὸς* βλ. A. Kreutz, *De differentia orationis homericae et posteriorum epicorum, Nonni maxime, in usu et significatione epithetorum*, (diss.) Regimonti 1865, σ. 23.

[1056] *Περὶ εὐθυμίας* 477c7-477d3 Pohlenz: *ἱερὸν μὲν γὰρ ἀγιώτατον ὁ κόσμος ἐστὶ καὶ θεοπρεπέστατον· εἰς δὲ τοῦτον ὁ ἄνθρωπος εἰσάγεται διὰ τῆς γενέσεως οὐ χειροκμήτων οὐδ' ἀκινήτων ἀγαλμάτων θεατής, ἀλλ' οἷα νοῦς θεῖος αἰσθητὰ μιμήματα νοῶν, φησὶν ὁ Πλάτων, ἔμφυτον ἀρχὴν ζωῆς ἔχοντα καὶ κινήσεως ἔφηνεν, ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἄστρα καὶ ποταμοὺς νέον ὕδωρ ἐξιέντας ἀεὶ καὶ γῆν καὶ φυτοῖς τε καὶ ζώοις τροφὰς ἀναπέμπουσαν.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δημιουργήματα[1057]. Η επίδραση της σκέψης του Ξενοφάνη θεωρείται έκδηλη στα συμφραζόμενα και οδηγεί σταδιακά στην αφομοίωση παρόμοιων συγκριτικών-αντιθετικών μοντέλων στη χριστιανική σκέψη μέσω του Φίλωνα του Αλεξανδρινού και των χριστιανών απολογητών.

Μια ανάλογη συζήτηση περί του θεού και των ιδιοτήτων του αποδίδει ο Πλούταρχος (*Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 1034 Westman [= *SVF* I 264 von Arnim]) στον Ζήνωνα τον Κιτιέα, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι η συγκεκριμένη άποψη του ιδρυτή της στωικής φιλοσοφίας αποτέλεσε και την πηγή έμπνευσης του Αράτου. Πρόκειται για αναφορά που εντάσσεται στη συζήτηση περί θεού, υπό τη στωική σύλληψή του ως πνεύματος που διαποτίζει συνολικά το σύμπαν. Ο Ζήνων αναφέρεται στην απουσία ανάγκης εκ μέρους του θεού να τιμάται με την οικοδόμηση ιερών, ιδέα που μετέπειτα υιοθετήθηκε και αξιοποιήθηκε από τον Απ. Παύλο στον διάσημο αρειοπαγητικό του λόγο[1058]:

> *Ἔτι δόγμα Ζήνωνός ἐστιν «ἱερὰ θεῶν μὴ οἰκοδομεῖν· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλοῦ ἄξιον καὶ ἅγιον οὐκ ἔστιν· οἰκοδόμων δ' ἔργων καὶ βαναύσων οὐδέν ἐστι πολλοῦ ἄξιον.*

Η εστίαση όμως του ιδρυτή της Στοάς στις ανάγκες λατρείας του θεού και ο περιορισμός των εννοιών της χειροποίητης κατασκευής αποκλειστικά στην οικοδόμηση ιερών καθιστά βέβαιο ότι:

1. ο Ζήνων γνωρίζει και αξιοποιεί το αριστοτελικό πρότυπο του *Περὶ φιλοσοφίας*,
2. δεν αναφέρεται στο σύμπαν, όπως ο Αριστοτέλης, και
3. δεν αποτελεί την πηγή έμπνευσης του Αράτου.

Τη βεβαιότητά μας ενισχύει το γεγονός των κοινών συμφραζομένων ανάμεσα στα αριστοτελικά *Περὶ οὐρανοῦ* και *Περὶ φιλοσοφίας* και τα *Φαινόμενα*. Ο περιορισμένος χαρακτήρας, όμως, του εδαφίου του Πλουτάρχου το καθιστά απλά έναν μάρτυρα της σχέσης του Αράτου με τη φιλοσοφία –πλατωνική και αριστοτελική, πάντως οπωσδήποτε κοσμολογική– και όχι τη λυδία λίθο που θα μας αποκαλύψει τις φιλοσοφικές προτιμήσεις

[1057] Για τη χρήση του όρου *ἀγάλματα* από τον Άρατο, αλλά και άλλους «τεχνικούς» όρους για την περιγραφή των άστρων και των αστερισμών βλ. παραπάνω, σσ. 218-219, 221-228.
[1058] Για τη σχέση του εν λόγω κειμένου με τα *Φαιν.* του Αράτου βλ. παρακάτω, 578-615.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του ποιητή. Αναμφίβολα, όμως, το εδάφιο παρουσιάζει τον Άρατο να αντλεί –παρά την ενδιάμεση προσφορά του υποτιθέμενου μέντορά του, δηλ. του Ζήνωνα– από τον Πλάτωνα και πιθανόν τον Αριστοτέλη (και, όπως είδαμε, και από την προγενέστερη κοσμολογική γραμματεία), δημιουργώντας εκ νέου εύλογους συνειρμούς σχετικά με τον χαρακτηρισμό του ως στωικού ποιητή.

Επανερχόμενοι στο εδάφιο από τα *Φαιν.*, διαπιστώνουμε ότι οι όροι που χρησιμοποιεί ο ποιητής είναι χαρακτηριστικοί στα συμφραζόμενα των τεχνικών κατασκευών και προσεκτικά επιλεγμένοι. Όμως η σύγκριση εξυψώνει πολύ περισσότερο την κατασκευή ή τη γένεση του σύμπαντος και μειώνει την εικόνα της τεχνικής απομίμησής του. Ο «*Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ*» δεν μπορεί να μιμηθεί την εικόνα, την κοσμική αρμονία και την ομορφιά του σύμπαντος. Ο ποιητής δεν απαντά ή δεν θέτει καν το ερώτημα αν το σύμπαν προέκυψε ως φυσική διαδικασία από τα φυσικά στοιχεία ή κατασκευάστηκε, μολονότι στο προοίμιο των *Φαιν.* ορίζει τον Δία ως τον «κατασκευαστή» του έναστρου ουρανού.

Η συγκεκριμένη έμμεση αναφορά στην Αθηνά είναι η μοναδική σε όλο το ποίημα[1059], στο οποίο είναι αισθητή η απουσία των θεών του ελληνικού πανθέου. Ως γνωστόν, μολονότι ο ποιητής αναφέρει συχνά τον Δία[1060], οι αναφορές του σε άλλους θεούς είναι συγκεκριμένες και εξαιρετικά σποραδικές[1061]. Η έμμεση αναφορά στην Αθηνά (*Ἀθηναίης χειρῶν*) δεν περιέχεται σε μύθο καταστερισμού, όπως οι αναφορές σε άλλους θεούς[1062], είναι όμως κατάλληλη να τεθεί στα συμφραζόμενα, αν την εκλάβουμε ως μεταφορά για την ανώτερη τεχνική εξειδίκευση[1063]. Προκαλεί όμως πολλές δυσκολίες στην ανάγνωση της φιλοσοφικής προέκτασης που λαμβάνει το χωρίο σε σχέση με τα προτεινόμενα πρότυπά του[1064] και έχει τεθεί σε σημείο στο οποίο δεν διαθέτει οργανική

[1059] Στη μεταγενέστερη παράδοση, τα Σχόλια στον Άρατο (MDΔVUA) 197-198 αναφέρουν την Αθηνά στην ερμηνεία του καταστερισμού της Ανδρομέδας (J. Martin, *Scholia*, σ. 179): *κεῖται δὲ ἐν τοῖς ἄστροις ἡ Ἀνδρομέδα διὰ τὴν Ἀθηνᾶν, τῶν Περσέως ἄθλων ὑπόμνημα.*

[1060] Οι εν λόγω αναφορές εξυπηρετούν στην πλειονότητά τους συγκεκριμένες ανάγκες και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν καθαρά «θρησκευτικές».

[1061] Στα *Φαιν.* απαντούν: μία αναφορά στον Διόνυσο (στ. 72, καταστερισμός του Στεφάνου), μία στον Ερμή (στ. 269, καταστερισμός της Λύρας), δύο στην Άρτεμη αλλά στα ίδια συμφραζόμενα (στ. 637, 644, θάνατος και καταστερισμός του Ωρίωνα – καταστερισμός του Σκορπιού). Σε όλες τις περιπτώσεις απαντούν μόνο ως περιεχόμενες σε καταστερισμούς. Για τη «μονοθεϊστική» περιγραφή του Δία βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 178 και τη σημ. 10.

[1062] Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

[1063] Άποψη του D.A. Kidd, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 243 σημ. 1020.

[1064] Σύμφωνα με τον Β. Κάλφα, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 62,ο *Τίμαιος* είναι «[...] ένας έντεχνος μονόλογος που προσφέρεται στην Αθηνά τη μέρα της γιορτής της [...]», όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο φιλόσοφος (26e, 27c). Φαίνεται ότι η επιλογή τού Πλάτωνα να τοποθετήσει τον δραματικό χρόνο του έργου στη γιορτή της θεάς-προστάτιδας των δημιουργών δεν ήταν τυχαία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σύνδεση με τα συμφραζόμενα. Η δυσκολία εξαλείφεται αν λάβουμε υπόψη το ησιόδειο μοντέλο που υπαινίσσεται ο ποιητής. Ο Άρατος αξιοποίησε την εξίσου πρωτότυπη αναφορά στον τεχνίτη-ξυλουργό που απαντά στα *Ἔργα* 423-427: σε συμφραζόμενα τεχνικής κατασκευής η θεά Αθηνά διαδραματίζει, και πάλι έμμεσα, τον κυρίαρχο ρόλο. Ο Ησίοδος περιγράφει τις ακριβείς διαστάσεις για την κατασκευή της άμαξας και του άξονά της[1065] και ακολούθως παρέχει πληροφορίες για τα μέρη και τον τρόπο συναρμογής του αρότρου. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα έθεσε την εξής χαρακτηριστική φράση (στ. 430): *εὖτ' ἂν Ἀθηναίης δμῶος ἐν ἐλύματι πήξας*[1066]. Όπως και στα *Φαιν.*, η περιφραστική αναφορά στον τεχνίτη τίθεται σε άμεση συνάφεια με συμφραζόμενα της τεχνικής κατασκευής. Ανάμεσα στα δύο ποιήματα απαντά ακόμη και αντιστοιχία στους «τεχνικούς» όρους *πήξας* (*Ἔργα* 430) και *κολλήσαιτο* (*Φαιν.* 530). Ο Άρατος με τη φράση «*οὔ κεν Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ*» (*Φαιν.* 529) εκμεταλλεύτηκε επιπλέον την ηχητική ομοιότητα με την αρχή του ησιόδειου στίχου[1067]: στο σύνολό του ο στ. 530 φαίνεται να αποτελεί *παραδιόρθωση* του «*Ἀθηναίης δμῶος*», φράση που απαντά μόνο στον συγκεκριμένο στίχο σε όλο το έργο του Ησιόδου[1068].

Αν ευσταθεί η υπόθεση ότι ο Άρατος υπαινίσσεται τον εν λόγω στίχο των *Ἔργων*, τότε η κυριολεκτική ανάγνωση του αντίστοιχου αράτειου χωρίου θα παρουσίαζε τον ποιητή να αρνείται σε ξυλουργό τη δυνατότητα να αναπαράγει το μοντέλο του κόσμου[1069].

[1065] Η περιγραφή είναι τεχνική και μπορεί να παραβληθεί με εκείνη του Αράτου σχετικά με τους τροπικούς, τον ισημερινό και την εκλειπτική: *ὅλμον μὲν τριπόδην τάμνειν, ὕπερον δὲ τρίπηχυν, / ἄξονα δ' ἑπταπόδην μάλα γάρ νύ τοι ἅρμενον οὕτω* [...]. Για το ενδιαφέρον του Ησιόδου για την τεχνολογία, όπως απαντά στα *Ἔργα* 423 κ.εξξ., βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σ. 185 σημ. 2.

[1066] Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 126 σημ. 142) επεσήμανε την αναλογία ανάμεσα στα δύο κείμενα και την σημαίνουσα παρουσία της λέξης *ἄξων*, που απαντά στα σχετικά χωρία των δύο έργων. Και ο εν λόγω ερευνητής θεωρεί ότι ο Άρατος υπαινίσσεται τους συγκεκριμένους στίχους από τα *Ἔργα*. Πρβ. το σύνολο της σχετικής ορολογίας στον Πολυδεύκη *Ὀνομ.* 1.252-253 Bethe (εκεί απαντά ο χαρακτηριστικός όρος «*ὑποπέπηγεν*»).

[1067] Υιοθετώντας ορολογία από τη σύγχρονη ερμηνεία του Ησιόδου θα λέγαμε ότι ο Άρατος αξιοποίησε τα "parallels of sound". Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον G.P. Edwards (*The Language of Hesiod in its Traditional Context*, Oxford 1971), προκειμένου να περιγράψει μια σειρά από σχηματισμούς που δεν είναι ακριβείς επαναλήψεις επικών φράσεων (από την άποψη του λεξιλογίου και μετρικών σχημάτων), αλλά που διαθέτουν λεξιλόγιο και μετρική δομή που μοιάζει με αντίστοιχα της ομηρικής επικής ποίησης. Ως "parallel of sound" στην περίπτωση του Αράτου θα πρέπει να θεωρείται το λεκτικό σύνολο «*οὔ κεν Ἀθηναίης*», που απηχεί το ησιόδειο «*εὖτ' ἂν Ἀθηναίης*», τόσο σε επίπεδο γλώσσας όσο και μετρικών ποσοτήτων. Είναι, φυσικά, σχετικά εύκολο να εντοπίσει κανείς στα *Φαινόμενα* και άλλα ανάλογα γλωσσικά και μετρικά σχήματα που έχουν δομηθεί ώστε να ανακαλούν στη μνήμη αντίστοιχες ησιοδικές ή ομηρικές ενότητες.

[1068] Γεγονός που αναμφίβολα ενδιέφερε τον Άρατο. Για το συγκεκριμένο ησιόδειο χωρίο βλ. E.F. Beall, "The Plow that Broke the Plain Epic Tradition: Hesiod *Works and Days*, vv. 414-503", *ClAnt* 23 (2004) 1-32 [εδώ: 13-15] και M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, σσ. 264-268.

[1069] Δεν μας απασχολεί εδώ το θέμα της κατασκευής σφαιρών του κόσμου και των υλικών τους κατά την αρχαιότητα, μια και ένα συμπέρασμα που θα βασιζόταν στην ταύτιση του «*Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένου ἀνδρὸς*» με ξυλουργό θα ήταν αυθαίρετο. Για τον ρόλο των τεχνικών επαγγελμάτων ως μεταφορών στη σύλληψη κοσμογονικών μοντέλων βλ. F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought". Είναι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είναι πιθανότερο η μίμηση του ησιόδειου χωρίου να χρησιμοποιείται ως μεταφορά για την ποιητική τέχνη: και στους δύο ποιητές η αναφορά στον εξειδικευμένο τεχνίτη απαντά σε συμφραζόμενα όπου περιγράφεται μια τεχνική κατασκευή, το άροτρο στον Ησίοδο και ο κόσμος με τους κύκλους του στον Άρατο. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για τεχνική περιγραφή που υποτίθεται ότι αναπαριστά ένα μοντέλο που αντικρίζει ο ποιητής[1070]· και στις δύο περιπτώσεις όμως το αντικείμενο της περιγραφής αποτελεί κατά τη γνώμη μας σύμβολο του αντικειμένου που πραγματεύονται τα δύο ποιήματα: στην ποίηση που περιγράφει τις αγροτικές εργασίες αντιστοιχεί το άροτρο και στην «κοσμική» ποίηση του Αράτου αντιστοιχεί ο κόσμος με το σύνολο των κύκλων του. Ο Ησίοδος δεν αρνείται στον ειδικό τη δυνατότητα κατασκευής του αρότρου και παρέχει μάλιστα τις τεχνικές λεπτομέρειες· ο Άρατος, αντίθετα, βεβαιώνει ότι ο εξειδικευμένος τεχνίτης δεν είναι δυνατόν να μιμηθεί την πραγματικότητα. Εφόσον αντικείμενο της ποίησης καθενός από τους δύο διδακτικούς ποιητές είναι εν μέρει και το αντικείμενο που ο τεχνίτης είναι σε θέση (Ησίοδος) ή όχι (Άρατος) να κατασκευάσει, συμπεραίνουμε ότι ο δεύτερος υπαινίσσεται τον αυξημένο βαθμό δυσκολίας και τις τεχνικές πτυχές του θέματός του, σε σύγκριση με το πρότυπό του, τον Ησίοδο. Το σύμπαν, με την πολυπλοκότητα της δομής και των κινήσεών του, συγκρίνεται έτσι με την θεωρητικά απλή και «πρωτόγονη» κατασκευή του αρότρου. Στην ουσία, αυτό που συγκρίνεται είναι η ποιητική ικανότητα των δύο δημιουργών. Πρόκειται κατά τη γνώμη μας για μεταφορά[1071], με την οποία ο

αυτονόητο ότι με τη συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρούμε ότι ο Άρατος αντιλήφθηκε τον κατασκευαστή του αρότρου στον Ησίοδο ως τεχνίτη και όχι ως γεωργό που κατασκευάζει ο ίδιος το άροτρό του. Η συγκεκριμένη διάκριση μπορεί να αντληθεί από τα Σχόλια στον Ησίοδο *Ἔργα* 425 Kühn: *ὁ πρίνινος γὰρ γύης ὀχυρώτατός ἐστιν εἰς τὸ ἀροτριᾶν, ἡνίκα ὁ δοῦλος ὑπουργὸς τῆς φρονήσεως Ἀθηνᾶς, τέκτων, ἢ ἀροτρεύς, πήξας αὐτὸν τὸν γύην* [...]. Η ίδια η φράση «*Ἀθηναίης δμῶος*» μάλλον αποκλείει τον απλό γεωργό· πρβ. Σχόλια στον Ησίοδο *Ἔργα* 421.18-20 Kühn: *ὁ τοιοῦτος γὰρ γύης, ὁ πρίνινος δηλονότι, ἰσχυρότατος τοῖς βουσὶν εἰς τὸ ἀροῦν, ὁπηνίκα ἂν ὁ δοῦλος τῆς Ἀθηνᾶς, τουτέστιν ὁ τέκτων,* [...].

[1070] Ειδικά για τον Άρατο βλ. παραπάνω, σ. 242 σημ. 1013, 1017 και σσ. 244-245 σημ. 1031.

[1071] Ακόμη και η επιλογή των όρων δεν είναι τυχαία, εφόσον το *κολλήσαιτο* χρησιμοποιείται ως μεταφορά για την ποίηση ήδη από τον Πίνδαρο (*Νεμ.* 7.78). Επιπλέον, είναι κατάλληλος όρος για να υπαινιχθεί ο Άρατος τη διαδικασία «σύνθεσης» του έργου του με όρους τεχνικής κατασκευής, δημιουργώντας πολλαπλά επίπεδα σύλληψης του κόσμου: ο αναγνώστης καλείται να συλλάβει τον κόσμο ως τεχνούργημα μέσω ενός ποιήματος που είναι με τη σειρά του «τεχνική» κατασκευή. Η σφαίρα λειτουργεί ως μίμημα του κόσμου και είναι επίσης αντικείμενο μίμησης του ποιήματος που έχει τον κόσμο ως αντικείμενό του, βλ. E. Gee, "*Parva figura poli*", σ. 38.

Θεωρούμε ότι ο Άρατος έθεσε στα *Φαιν.* έναν επιπλέον υπαινιγμό στην ανωτερότητα του θέματός του και – κατά συνέπεια– της ποίησής του σε σχέση με τον Ησίοδο. Αναφερόμενος στον αστερισμό του Ίππου και την πηγή Ιππουκρήνη που ανάβλυσε από το χτύπημα της οπλής του (216-224), ο ποιητής κλείνει την περιγραφή ως εξής (222-224): *ἀλλὰ τὸ μὲν* (ενν. *ὕδωρ*) *πέτρης ἀπολείβεται, οὐδέ ποτ' αὐτὸ / Θεσπιέων ἀνδρῶν ἑκὰς ὄψεαι· αὐτὰρ ὁ γ' Ἵππος* (*ὁ Ἵππος* ομόφωνα τα χφφ. και ο J. Martin [1998]) */ ἐν Διὸς εἰλεῖται* (*εἰλεῖται* τμήμα της παράδοσης και ο J. Almirall [1996]) *καί τοι πάρα θηήσασθαι*. Η αντιδιαστολή του τοπικού χαρακτήρα της πηγής από τον δημιουργό της, τον Ίππο που συμβολίζεται από τον αντίστοιχο αστερισμό, υπαινίσσεται πιθανόν μία επιπλέον αντιδιαστολή σε επίπεδο ιδιοτήτων: σε αντίθεση με το νερό της Ιππουκρήνης που είναι ορατό σε συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο, τον Ελικώνα (βλ. στ. 222-223), ο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Άρατος επιδίωξε να υπαινιχθεί την ανωτερότητα του αντικειμένου του και, κατά συνέπεια, του έργου του[1072]. Ο ποιητής αξιοποιεί εδώ ταυτόχρονα το πλατωνικό και αριστοτελικό πρότυπο σχετικά με τη σύγκριση του *χειροκμήτου* με το φυσικό μοντέλο του κόσμου και την υπεροχή του δεύτερου και, παράλληλα, με τη χρήση της εικόνας της Αθηνάς επανέρχεται στο διδακτικό του πρότυπο, για να τονίσει τη συγκριτική του υπεροχή στο πεδίο της πραγμάτευσης ενός τεχνικού θέματος ως αντικειμένου της ποίησης[1073]. Θεωρούμε, συνεπώς, πολύ μικρή την πιθανότητα η φράση *Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ* να υποκρύπτει υπαινιγμό στον Εύδοξο, ως τον πρώτο αστρονόμο που κατασκεύασε σφαίρα-μοντέλο του κόσμου[1074].

(vii) Ο κόσμος ως τεχνούργημα

Όπως διαπιστώνει κανείς εύκολα από τα παραπάνω, οι περιγραφές του σύμπαντος μπορούν εύκολα να προκαλέσουν την εντύπωση ότι περιγράφεται ένα φυσικό μοντέλο[1075]· από την άλλη μεριά, και η περιγραφή ενός μοντέλου μπορεί να δημιουργήσει μέσω της ποίησης την

αστερισμός είναι ορατός πάντοτε και για όλους τους ανθρώπους. Ο Ελικώνας και το νερό της πηγής ταυτίζονται με τον Ησίοδο και αναγνωρίζονται σταθερά κατά την ελληνιστική περίοδο ως σύμβολα της ποίησης (βλ. A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σσ. 362-371 και Θ.Δ. Παπαγγελής, ό.π., σ. 31). Κρίνουμε ότι η περιγραφή δύναται να περιέχει ένα μεταφορικό μήνυμα: αν ο συμβολισμός που προαναφέρθηκε ίσχυε όταν έγραφε ο Άρατος, ο ποιητής ενδέχεται να αντιδιαστέλλει την ποίηση του Ησιόδου από τη δική του, τόσο σε επίπεδο περιεχομένου όσο και σε επίπεδο ποιητικής τέχνης, δηλαδή έντεχνης κατασκευής. Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 191. Αν όμως ο Άρατος επιδίωξε πράγματι να τονίσει την "universalis" (λόγω θέματος) διάσταση του κειμένου του εν αντιθέσει με τον πιο «περιορισμένο» χαρακτήρα της ποίησης του Ησιόδου, τότε παρά τις επιφυλάξεις μας για τον υπερτονισμό του ποιητικού μανιερισμού, δικαιολογείται (εν μέρει τουλάχιστον) ο Fakas (ό.π.) που αναγνωρίζει ότι "die dezidierte Ästhetisierung der bisher religionsgebundenen didaktischen Poesie".

[1072] Φρονούμε ότι τόσο η περιγραφή της κατασκευής του αρότρου, όσο και η περιγραφή των κοσμικών κύκλων αντιπροσωπεύουν *"pars pro toto"* το σύνολο του αντικειμένου των δύο ποιητών.

[1073] Ο Άρατος έχει θέσει στο έργο του και άλλες περιγραφές που θεωρείται ότι χρησιμοποιούνται ως μεταφορές. Ο J. Martin (1998) II 270, αναφερόμενος στην κατασκευή της Λύρας από το όστρακο της χελώνας και τον ακόλουθο καταστερισμό της από τον Ερμή (*Φαιν.* 268-271), θεωρεί ότι ο Άρατος χρησιμοποιεί την αφήγηση του μύθου ως μεταφορά για τη μουσική και την εφεύρεσή της. Ο Ερμής αναγνωρίζεται έτσι ως σύμβολο των προσπαθειών των ανθρώπων, και ειδικά των ποιητών, να αναπαραστήσουν με τάξη τα φαινόμενα που αποκαλύπτει ο Δίας (βλ. τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τον όρο *κολλήσαιτο* στην προηγούμενη σημ.). Πηγή του ποιητή σχετικά με την κατασκευή της Λύρας από τον νήπιο θεό είναι ο αντίστοιχος ομηρικός Ύμνος (βλ. τα πλήρη σχόλια των D.A. Kidd [1997] και J. Martin [1998] στους στ. 268-269). Βλ. P. Toohey, ό.π., σ. 59 και ειδικά W. Hübner, "Hermes als musischer Gott: Das Problem der dichterischen Wahrheit in seinem homerischen Hymnos", *Philologus* 130 (1986) 153-174. Ο J. Almirall, "Lectura dels *Fenòmens* d'Arat", σσ. 30-45, αναγνωρίζει τη ναυσιπλοΐα στα *Φαιν.* ως μία ακόμη μεταφορά για την ποίηση.

[1074] Βλ. E. Gee, "*Parva figura poli*", σ. 37.

[1075] Βλ. την εύστοχη παρατήρηση του Β. Κάλφα, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 127: «[...] η αστρονομία αναγνωρίζει την έμψυχη φύση των ουρανίων σωμάτων και την κυριαρχία του Νου στον ουρανό, συνεπώς είναι αυτή που οδηγεί τους ανθρώπους στη σύλληψη του κόσμου ως έργου τέχνης».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ψευδαίσθηση ότι ο ποιητής περιγράφει το φυσικό περιβάλλον. Η αμφισημία είναι σχεδόν εγγενής στη συγκεκριμένη γραμματεία. Αυτό έχει παρατηρηθεί στη χρήση του όρου σφαίρα: ορισμένοι μεταγενέστεροι του Αράτου χρησιμοποιούν τον όρο αυτόν με τέτοιον τρόπο, ώστε αυτός μπορεί να σημαίνει ταυτόχρονα τόσο την ουράνια σφαίρα, δηλ. τον κόσμο, όσο και ένα κατασκευασμένο αντικείμενο.

Όπως είδαμε, η πλατωνική αλλά περισσότερο η αριστοτελική προσέγγιση στην έννοια της δημιουργίας οδήγησε στην υιοθέτηση όρων από τα τεχνικά επαγγέλματα[1076]. Στα συμφραζόμενα του *χειροκμήτου* θα μπορούσε πράγματι να υποτεθεί ότι ο Άρατος έχει υπόψη του την προνομιακή αντιμετώπιση της ξυλουργίας από τον Αριστοτέλη: ο φιλόσοφος βρήκε σ' αυτήν ένα σώμα όρων και εννοιών από το οποίο μπόρεσε αναλογικά σκεπτόμενος να αναχθεί στη σύλληψη αντίστοιχων εννοιών για την γέννηση ή τη δημιουργία του σύμπαντος. Ως εκ τούτου, η πιθανότητα να αντιλαμβάνεται και ο ποιητής μας τη δημιουργία του κόσμου με όρους ξυλουργικής βρίσκει έμμεση στήριξη από την προνομιακή χρήση της ιδιότητας του εν λόγω τεχνίτη στις φιλοσοφικές πηγές του Αράτου, και συγκεκριμένα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη[1077].

Ο συμβολισμός του θεού-δημιουργού είναι σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο της ελληνικής σκέψης: αυτό αντικατέστησε από τον Πλάτωνα και εξής τα ερμηνευτικά σχήματα των προσωκρατικών κοσμολογιών. Αυτά βασίζονταν κυρίως σε σχήματα αυτομάτων γεννήσεων ή γεννήσεων με τη συνεύρεση προσωποποιημένων κοσμικών δυνάμεων[1078]. Η προσπάθεια της ελληνικής φιλοσοφίας να ερμηνεύσει τη δημιουργία ή την κατασκευή του κόσμου οδήγησε στην περιγραφή με όρους που θυμίζουν τεχνική δραστηριότητα, οδηγώντας στην υιοθέτηση χαρακτηριστικών περιγραφών και συμβόλων από συγκεκριμένες τέχνες. Η λαϊκή, απλοϊκή αντίληψη για τη φύση του κόσμου[1079] συνέβαλε επιπλέον προς την ίδια κατεύθυνση. Ήδη στον Όμηρο ο ουρανός περιγράφεται σαν ένα στερεό ημισφαίριο, μια μεταλλική κούπα[1080] (Ρ 425: *χάλκεον οὐρανόν*, Ε 504 και γ 2: *οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον*, ο 329 και ρ 565: *σιδήρεον οὐρανόν*: η άποψη επανέρχεται στον Πίνδαρο *Νεμ.* 6.3-5)· ο Φερεκύδης, στην αλληγορική θεολογία του[1081], περιγράφει τη δημιουργία του *πέπλου* από τον Δία (Ζάντα). Στους προσωκρατικούς η κοσμολογία είναι

[1076] Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 70.
[1077] Βλ. F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σσ. 480-496.
[1078] F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σ. 473 κ.εξξ.
[1079] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 26 κ.εξξ.
[1080] G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 26.
[1081] Ο όρος είναι του Κλήμεντα του Αλεξανδρινού (*Στρωματεῖς* 6.53.5 Stählin). Βλ. και M.L. West, *Three Presocratic Cosmologies*, σ. 167 και παραπάνω, σσ. 114-116 και σ. 218.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περισσότερο *κοσμοβιολογία*[1082]: η Αφροδίτη του Εμπεδοκλή δημιουργεί τον άνθρωπο με όρους κατασκευής. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και με τον πλατωνικό *Τίμαιο*: ο ομώνυμος ομιλητής περιγράφει ως κατασκευή του Δημιουργού τόσο το σύμπαν, όσο και τον άνθρωπο[1083].

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι ξεκινώντας τουλάχιστον από τον Πλάτωνα η τεχνολογία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην περιγραφή του ουρανού. Οι όροι κατασκευής οδήγησαν σταδιακά στην ορολογία του καταστερισμού, τόσο στην ελληνική όσο και τη λατινική γραμματεία[1084]. Η σημασία των τεχνικών κατασκευών και ειδικά της σφαιροποιΐας στη δημιουργία των όρων είναι πολύ σημαντική[1085]. Το λεξιλόγιο της αστροθεσίας στον Άρατο, μολονότι ακολουθεί την προσωκρατική και την πλατωνική ορολογία, μπορεί να ειπωθεί ότι υπάγεται στη συγκεκριμένη διαπίστωση. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι απουσιάζει από τα συμφραζόμενα η φιλοσοφική θέαση του κόσμου: όπως αναφέρθηκε, η πλατωνική και αριστοτελική ορολογία για τον κόσμο και τη φυσική εμπειρία καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την υιοθέτηση όρων από τις τέχνες[1086]. Αν όμως αποφασίσουμε να δεχτούμε ότι η περιγραφή ενός έργου επηρέασε τον ποιητή σε τέτοιον βαθμό, ώστε η τεχνική ορολογία να περάσει στις περιγραφές του ουρανού και των ουράνιων σωμάτων, κινδυνεύουμε να υποτιμήσουμε τις ποιητικές αρετές του Αράτου. Η απόδοση στους αστερισμούς και στο σύμπαν όρων που προσιδιάζουν σε αντικείμενα ήταν μία εσκεμμένη ενέργεια που μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους:

1. Ο ποιητής επιδίωξε να μιμηθεί τα υφολογικά χαρακτηριστικά της *έκφρασης* για λόγους αισθητικής αναβάθμισης του αντικειμένου του.
2. Ο ποιητής ακολούθησε την κοσμολογική παράδοση στην οποία η περιγραφή του κόσμου ως τεχνουργήματος αποτελεί βασικό ερμηνευτικό σχήμα.

[1082] F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σσ . 474-480.

[1083] Από την περιληπτική και ενδεικτική αυτή καταγραφή απουσιάζουν φυσικά πολλά ονόματα που εκπροσωπούν ενδιάμεσους σταθμούς εξέλιξης. Για όλα τα εν λόγω θέματα βλ. το άρθρο του F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought". Μια ενδιαφέρουσα συνόψιση παραθέτει ο G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 272-294.

[1084] Βλ. A. Bartalucci, ό.π., σ. 360.

[1085] Βλ. A. Le Bœuffle, *Hygin: L'Astronomie*, (Les Belles Lettres) Paris 1983, σσ. X-XII.

[1086] Βλ. F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σσ. 480-496. Ο G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σ. 292, επισημαίνει ορθά την ανακολουθία ανάμεσα στη χαμηλή εκτίμηση που εκδηλώνουν οι Πλάτων και Αριστοτέλης για τα τεχνικά επαγγέλματα και την εντυπωσιακή και επανειλημμένη χρήση των τεχνικών μεταφορών στην ανάπτυξη των κοσμολογικών και φυσικών δογμάτων τους.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πράγματι, η περιγραφή του κόσμου με όρους τεχνουργήματος φαίνεται ότι ξεπερνά προς στιγμήν τη φιλοσοφική θέαση και μεταπίπτει σε καθαρά αισθητική ανάγκη: ο ποιητής μοιάζει να προκρίνει την αισθητική απόλαυση έναντι της φιλοσοφικής ή θρησκευτικής διάστασης. Κατά καιρούς, υπήρξαν διάφορες ερμηνείες της πρακτικής του, όπως λ.χ. ότι με αυτήν επιδιώκει να προσδώσει ζωντάνια στις περιγραφές[1087]. Η ορολογία που χρησιμοποιεί ο ποιητής συνεισφέρει ερμηνευτικά στην αντιμετώπιση του έναστρου ουρανού ως έργου τέχνης: πράγματι, ο όρος *ἄγαλμα* και, κυρίως, ο όρος *εἴδωλον* υπάγονται σε μία κατηγορία συνωνύμων όρων που χρησιμοποιούνται σταθερά στις περιγραφές των αστερισμών. Η συγγενής γραμματεία παρέχει τύπους από τον προνομιακό χώρο των εικαστικών τεχνών[1088]: *εἰδωλοποιία* (Γέμινος *Εἰσαγωγὴ* 1.23 Aujac), *εἰκὼν* (Σχόλια στον Άρατο 27), *εἰκονισμὸς* (Σχόλια στον Άρατο 208), *τύπος* (Σχόλια στον Άρατο 27, 467), *διατύπωσις* (Σχόλια στον Άρατο 316), *μίμημα* (*Καταστερισμοὶ* XIV Robert [*Ταῦρος τῆς Ἰοῦς μίμημα*] ~ Anonymous II Maass[1089]).

Το κείμενο δίνει πράγματι την εντύπωση ότι αυτονομείται από τις φιλοσοφικές ή άλλες παραμέτρους που θέτει το θέμα του. Αυτό είναι όμως μάλλον αυτονόητο ή, ορθότερα, αναπόφευκτο στην περιγραφή του έναστρου ουρανού: παλαιότερα ο A.-J. Festugière επεσήμανε ότι η θεματική του ποιήματος το προσεγγίζει σε εικαστικές αναπαραστάσεις[1090]. Η αισθητική εντύπωση που προκαλείται από την τμηματική περιγραφή του έναστρου ουρανού πρέπει οπωσδήποτε να προσμετρηθεί ως προϊόν καλά υπολογισμένης προσπάθειας[1091]. Η συγκεκριμένη παρατήρηση δεν πρέπει όμως να εξετάζεται απομονωμένη από το ιστορικό και διανοητικό πλαίσιο: ο ποιητής γνώριζε και επιδίωξε να υπαινιχθεί στους αναγνώστες του καλά μαρτυρημένες τεχνομορφικές περιγραφές του κόσμου: η σύλληψη προϋποθέτει ταυτόχρονα τόσο τη φιλοσοφική όσο και την αισθητική παράμετρο και είναι δύσκολο να τις διαχωρίσουμε. Η πρακτική όμως του ποιητή, πέρα από την αισθητική της πλευρά –αρκετά σημαντική στα πλαίσια της ελληνιστικής ποιητικής–, ανάγεται στη θεολογική-φιλοσοφική τάση της τεχνομορφικής αναπαράστασης του ουρανού[1092]. Πρόκειται φυσικά για τάση που έχει καθαρά λαϊκή προέλευση. Ο ποιητής χρησιμοποιώντας τη σχετική ορολογία προκαλεί στον αναγνώστη

[1087] Βλ. τον σχολιασμό της M.L.B.M. Pendergraft, *Aratus as a poetic Craftsman*, σσ. 6-102.
[1088] Βλ. και A. Bartalucci, ό.π., σσ. 360-363.
[1089] E. Maass, *Commentariorum*, σ. 211.
[1090] *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, II 337.
[1091] Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στο θέμα η πρόσφατη μελέτη του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 178-205.
[1092] Δανειζόμαστε τον όρο από τον Ioan Petru Culianu, "Sky: The Heavens as Hierophany", *The Encyclopedia of Religion* (ed. M. Eliade), vol. 13, New York 1995, σσ. 343-345 [εδώ: 343].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

την αίσθηση ότι τον μεταφέρει σε ένα προ-επιστημονικό στάδιο της αστρονομίας. Οι μύθοι των καταστερισμών και η ψυχολογική διαγραφή των μυθικών μορφών συνεισφέρουν στην ίδια κατεύθυνση, μολονότι η ιδέα του κόσμου ως τεχνουργήματος φαίνεται ασυμβίβαστη με την ύπαρξη έμβιων όντων στον ουρανό[1093]. Θεωρούμε ότι ο Άρατος προσπάθησε να προσδώσει στο έργο του την αίσθηση του παραδείσιου και αγνού παρελθόντος[1094]. Τα *Φαιν.* είναι ως έργο μία αντίφαση: η επιστήμη υπονομεύει το ποιητικό όραμα και ο ποιητής καλείται να συμβιβάσει αντικρουόμενες απόψεις για τον κόσμο.

Αν θεωρήσουμε προς στιγμήν ασφαλές το συμπέρασμα ότι ο ποιητής ασκήθηκε στην αφηγηματική τεχνική της *έκφρασης*, προκύπτουν και πάλι δύο εναλλακτικές που πρέπει να αντιμετωπίσουμε:

1. Η τεχνική ορολογία οφείλεται στην περιγραφή αντικειμένου (αρθρωτής ή συμπαγούς σφαίρας, ή και τα δύο) που είχε μπροστά του· ως αποτέλεσμα, ο ποιητής περιέγραψε τα χαρακτηριστικά του.
2. Ο ποιητής ακολουθεί την τεχνική της έκφρασης και περιγράφει τον κόσμο ως αντικείμενο, ως έργο τέχνης. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι περιγράφει τα χαρακτηριστικά (δεσίματα, καρφιά, δακτύλιοι) που αντικρίζει, αλλά ότι αποδίδει μέσω της συγκεκριμένης αφηγηματικής τεχνικής την εντύπωση του παρατηρούμενου αντικειμένου.

Θεωρούμε καταρχήν αυτονόητο ότι ο ποιητής αξιοποίησε κάποιο τεχνικό μοντέλο. Δεν αποκλείεται όμως να παρατήρησε και ο ίδιος τον ουρανό και παράλληλα να μελέτησε έργα αστρονομίας. Η χρήση μοντέλου τον υποβοήθησε στην περιγραφή των αστερισμών και των θέσεων που κατέχουν στο στερέωμα. Η απόπειρα καθορισμού τους στον νυχτερινό ουρανό οδηγεί άμεσα στη διαπίστωση ότι χωρίς τη χρήση χαρτών ή σφαίρας του ουρανού είναι δύσκολο να εντοπιστούν.

Η ίδια η φύση των περιγραφών όμως μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να δημιουργήσει εσφαλμένη εντύπωση στον αναγνώστη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή των κύκλων του κόσμου: ο ποιητής εκθέτει σύντομα το σύνολο των ορατών (Γαλαξίας) και αοράτων στοιχείων (ισημερινός, κύκλοι) του κόσμου. Έως αυτό το

[1093] Η πληρέστερη πραγμάτευση του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού είναι εκείνη του G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 217-225.
[1094] Πρβ. W. Sale, ό.π., σ. 164.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σημείο, οι περιγραφές του ουρανού και των αστερισμών, το εκτενέστερο δηλ. τμήμα της αστρονομίας των *Φαιν.*, γινόταν με τον παρατηρητή εννοούμενο στο κέντρο του κόσμου, δηλ. στο κέντρο του σύμπαντος και του έναστρου ουρανού που (φαινομενικά) περιφέρεται γύρω από τη γη. Το κέντρο είναι στην ουσία η γη: όταν αναφερόμαστε στη θέση του παρατηρητή στο κέντρο του κόσμου, εννοούμε ότι η θέση του συμπίπτει με τη γη. Ως εκ τούτου, οι περιγραφές από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία ταυτίζονται με την εικόνα που παρέχουν οι αστερισμοί από την «εσωτερική» τους πλευρά, την πλευρά δηλ. που αντικρίζουμε από τη γη. Κατά συνέπεια, αυτό που για τον παρατηρητή που βρίσκεται στην επιφάνεια της γης είναι το δεξί μέρος ενός αστερισμού, θα είναι το αριστερό για κάποιον που παρατηρεί (θεωρητικά) τα ουράνια σώματα από την εξωτερική πλευρά[1095]. Αναφερόμαστε βέβαια σε έναν υποτιθέμενο παρατηρητή που βρίσκεται σε ένα απώτατο εξωτερικό σημείο, τόσο υψηλό ώστε να δύναται να εποπτεύει το σύνολο του κόσμου (άστρα, πλανήτες, ουρανός, αστερισμοί, γη) ως σφαίρα που βρίσκεται ενώπιόν του[1096]. Επομένως, αν οι περιγραφές συμβαδίζουν με την οπτική εντύπωση που παρέχει ο ουρανός παρατηρούμενος από τη γη, τότε εύλογα υποθέτουμε ότι ο συγγραφέας γράφει παρατηρώντας τον ουρανό. Αν όμως οι περιγραφές είναι από την εξωτερική πλευρά, τότε οφείλουμε να υποθέσουμε ότι ο συγγραφέας έχει ενώπιόν του χάρτες του ουρανού ή κάποια σφαίρα. Ειδικά στην περίπτωση της σφαίρας τα σώματα (άστρα, αστερισμοί, πλανήτες) που απεικονίζονται πάνω της είναι κατ' ανάγκην σχεδιασμένα από την εξωτερική τους πλευρά.

Είναι αυτονόητο ότι προκειμένου να αποδώσει κανείς την (θεωρητική) οπτική εντύπωση της γης, των κύκλων και του ουρανού με απλανείς και πλανήτες, δηλ. τον κόσμο στο σύνολό του, πρέπει να υποβοηθηθεί από μία τεχνική κατασκευή. Από την άλλη μεριά, αν περιγράψει το συγκεκριμένο κοσμικό σύνολο, πρέπει αναγκαστικά να το αποδώσει σαν να βρίσκεται έξω από αυτό, ως παρατηρητής σε κάποιο εξωτερικό σημείο. Ο ποιητής ή ο αστρονόμος πρέπει αφαιρετικά να φέρει τον εαυτό του στη συγκεκριμένη θέση προκειμένου η σκέψη του να συλλάβει το σύνολο του κόσμου, πρέπει δηλ. να καταφέρει να απεικονίσει νοερά τον κόσμο στη σκέψη του ως πεπερασμένο, κάτι σαν αντικείμενο. Μια τέτοια περιγραφή όμως φαίνεται εκ των πραγμάτων ως περιγραφή σταθερού αντικειμένου που έχει ενώπιόν του ο συγγραφέας. Είναι, επομένως, η ίδια η φύση του

[1095] Βλ. τα σχόλια του G. Zannoni (1948), σσ. 51-53, ο οποίος επικαλείται ανάλογη παρατήρηση του Πλάτωνα στον *Τίμαιο*.

[1096] Το σύνολο του κόσμου που μόλις περιγράψαμε αντιστοιχεί, σε γενικές γραμμές, στα όσα συμπεριελάμβανε η αρχαία αστρονομία της εποχής του Αράτου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θέματος που δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι δεν περιγράφεται η θεωρητική σύλληψη του σύμπαντος, αλλά μια σφαίρα.

Ο Άρατος όμως περιέλαβε στο ποίημα αναφορές που –κατά τη γνώμη μας– αποδεικνύουν τη χρήση εμπειρικών μεθόδων. Η περιγραφή του Γαλαξία είναι ενδεικτική: η οπτική εντύπωση που μεταφέρει ο ποιητής δεν μπορεί να αποδοθεί από κανένα έργο τέχνης. Η φύση υπερβαίνει τη δυνατότητα της φαντασίας να αναπλάσει την πραγματικότητα. Επιπλέον, η ορολογία των αστερισμών αποκαλύπτει ότι ο Άρατος αναφέρεται στο φυσικό περιβάλλον: όροι όπως *ἀμυδρὸς* και *νωθής*[1097], *ἀφαυρός*, που δύσκολα θα μπορούσαν να επινοηθούν με βάση παρατηρούμενο αντικείμενο αλλά και γραπτή πηγή, αποκαλύπτουν την παρατήρηση του ουρανού. Την παρατήρηση του κόσμου και όχι τη χρήση εικόνων των αστερισμών αποδεικνύει επίσης η περιγραφή του Οφιούχου (79-81): [...] *ἀτὰρ χέρες οὐ μάλα ἴσαι· / λεπτὴ γὰρ καὶ τῇ καὶ τῇ ἐπιδέδρομεν αἴγλη· / ἀλλ' ἔμπης κἀκεῖναι ἐπόψιαι· οὐ γὰρ ἐλαφραί.* Είναι προφανές ότι οι λεπτές οπτικές διαφορές που περιγράφονται, μαρτυρούν την παρατήρηση του αστερισμού.

Είναι πάντως γεγονός ότι οι περιγραφές του Αράτου προβλημάτιζαν ανέκαθεν τους ερμηνευτές του. Συγκεκριμένες αναφορές του αποδόθηκαν γενικά στην ελευθερία του να διαμορφώνει τολμηρές εικόνες και παρομοιώσεις ή στη χρήση χαρτών[1098] ή σφαιρών του ουρανού. Η δεύτερη άποψη αναιρεί την πρώτη, εφόσον δέχεται ουσιαστικά ότι ο ποιητής δεν διέθετε αρκετή ποιητική ικανότητα ώστε να «αποκρύψει» τη χρήση τεχνικής κατασκευής, με αποτέλεσμα η οπτική εντύπωση του προτύπου που διέθετε να «περάσει» – προφανώς υποσυνείδητα– στο ποίημά του μέσα από τη χρήση τεχνικών όρων. Οι όροι δηλ. συναρμογής ή δεσίματος των ουράνιων σωμάτων ή των κύκλων του κόσμου υποτίθεται ότι προέκυψαν ασυνείδητα ή κατά λάθος, λόγω του ότι ο ποιητής έβλεπε αντίστοιχα τεχνικά στοιχεία σε μία κατασκευή. Κάτι τέτοιο έρχεται σε απευθείας αντίφαση με τις συμβάσεις της διδακτικής παράδοσης, στην οποία ο ποιητής δημιουργεί στον αναγνώστη του την αίσθηση ότι του απευθύνεται ως αυθεντία, προκειμένου να τον «διδάξει». Η ομοιότητα των περιγραφών του με την αφηγηματική τεχνική της *έκφρασης* δεν εξηγείται από την περιγραφή αντικειμένου το οποίο τον υποβοήθησε στην αντίληψη των παραμέτρων του θέματός του: πρόκειται για καλά εφαρμοσμένη ποιητική πρόθεση. Ο ποιητής την αξιοποίησε προκειμένου να προσδώσει ενάργεια στις περιγραφές του. Είναι άγνωστο σε

[1097] J.-M. Jacques, "Sur le sens des adjectifs ἀμυδρὸς et νωθής", *REA* 71 (1969) 38-56.

[1098] Βλ. B. Bakhouche, ό.π., σσ. 149, 150-151· A. Stückelberger, "Sterngloben und Sternkarten: Zur wissenschaftlichen Bedeutung des Leidener Aratus", *MH* 47 (1990) 70-81· L. Voit, "Aratus und Germanicus über Lyra, Engonasin und Kranz", *WJA* 10 (1984) 135-144 [εδώ: 136].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποιον βαθμό η τεχνική αυτή ήταν ήδη διαμορφωμένη στην εποχή του, μολονότι διαθέτουμε και άλλα κείμενα της ελληνιστικής ποίησης στα οποία χρησιμοποιήθηκε[1099]. Παρ' όλον ότι η πρακτική του Αράτου έχει περιγραφεί επαρκώς[1100], δεν θεωρούμε αυτονόητο ότι η αποδοχή της καθιστά το κείμενό του ουδέτερο από τη σκοπιά της φιλοσοφίας.

Η διαπίστωση πάντως είναι αρχαία, εφόσον απαντά ήδη στα Σχόλια στον Άρατο (Q) 16: [...] *ἐπὶ δὲ τῆς Κενταύρου ἐκφράσεως* [...]. Η αναφορά της από τον σχολιαστή στο συγκεκριμένο σημείο του κειμένου προκαλεί έκπληξη, μια και δεν αποτελεί το ενδεικτικότερο δείγμα που παρέχει το ποίημα. Εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι η μοναδική αυτή μαρτυρία είναι η μόνη που διασώθηκε από τη συσώρευση επάλληλου υλικού στη διάρκεια αιώνων.

Με την αξιοποίηση της συγκεκριμένης τεχνικής ο ποιητής πετυχαίνει να προκαλέσει στον αναγνώστη την αίσθηση ότι είναι ταυτόχρονα και θεατής του νυχτερινού ουρανού. Αυτό προσδίδει στο ποίημα με ιδιαίτερη ζωντάνια και καθιστά γλαφυρές τις περιγραφές. Στο εν λόγω αισθητικό αποτέλεσμα συνεισφέρει και η χρήση του μύθου, υλικού που βοηθώντας στην ταύτιση των μορφών με συγκεκριμένες μορφές εξασφαλίζει τη συναισθηματική εμπλοκή του αναγνώστη. Παρ'όλα αυτά, απαντούν στο έργο άλλα περισσότερο τεχνικά μέσα με τα οποία ο ποιητής προκαλεί την νοερή απεικόνιση, καθιστά δηλ. τον γραπτό λόγο απεικονιστικό και εναργή. Η χρήση λ.χ. του *ἔοικα* και των παραγώγων του αποτελεί σταθερό στοιχείο στο ποίημα. Απαντά συνολικά εικοσιτέσσερις φορές (*ἔοικεν* [58, 67, 183, 439], *ἐοικός* [63, 235, 444, 449], *ἐοικότα* [168, 433, 437, 820, 939, 986, 1039], *ἐοικότες* [371, 903, 1091, 1133], *ἐοικώς* [91, 278, 340, 512, 1126])[1101]. Είναι φανερό ότι συμβάλλει στη διαμόρφωση της εντύπωσης που επιδιώκει η *έκφραση*[1102]. Αυτό είναι φανερό στην περίπτωση των στ. 58, 63-64, 67, 91-92, 183, 278, 371, 437, 439, 444, 449,[1103] όπου η χρήση του υποβοηθά τη δημιουργία της ψευδαίσθησης ότι οι

[1099] Βλ. F. Manakidou, *Beschreibung von Kunstwerken in der hellenistische Dichtung: Ein Beitrag zur hellenistischen Poetik*, [Beiträge zum Altertumskunde, Bd. 36], (Teubner) Stuttgart 1993.

[1100] Για την τεχνική της *έκφρασης* στα *Φαιν.* βλ. Kaibel, "Aratea", σσ. 87-88· K. Schütze, ό.π., σσ. 30-32, 34-43· R. Montanari Caldini, "Illusione e realtà nel cielo dei poeti", *Prometheus* 19 (1993) 183-210· πρβ. A. Traina, "*Laboranti similis*. Per la storia di un omerismo virgiliano", *Maia* 21 (1969) 71-78· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 178-205.

[1101] Βλ. K. Ikonomakos, *Concordantia Aratea*, [Alpha-Omega CLXXXIX], (Olms-Weidmann) Hildesheim-Zürich-New York 1997, σ. 98.

[1102] Βλ. R. Montanari Caldini, "Ilusione e realtà nel cielo dei poeti", σσ. 183-192· H.A. Shapiro, "Jason's Cloak", *TAPhA* 110 (1980) 263-286 [εδώ: 279-280]. Ο συγγρ. επικαλείται παραδείγματα τόσο από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο όσο και τον Θεόκριτο.

[1103] Για τη χρήση τύπων του *ἔοικα* στους εν λόγω στίχους βλ. M.L.B.M. Pendergraft, *Aratus as a Poetic Craftsman*, σ. 25 και παραπάνω, σ. 226 και σημ. 945. Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 199 με τη σημ. 107.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιγραφές αφορούν συγκεκριμένες μορφές. Ο αναγνώστης διευκολύνεται να «οπτικοποιήσει» την περιγραφή, να προβεί δηλ. σε νοερή απεικόνιση μεταβαίνοντας αφαιρετικά από τον λόγο στην εικόνα. Είναι αυτονόητο ότι η χρήση των μετοχικών του τύπων είναι γλωσσικά η πιο κατάλληλη.

Το *ἔοικα* όμως χαρακτηρίζει σημαντικά σημεία της κοσμολογίας του *Τιμαίου*, έργου το οποίο χρησίμευσε ως πηγή στον Άρατο. Ο Πλάτων επισημαίνει την ετυμολογική σχέση που συνδέει το *ἔοικα* με τις λέξεις *εἰκὼν* και *εἰκός*[1104]. Ο φιλόσοφος συνδέει τους όρους με την ερμηνεία της δημιουργίας του σύμπαντος (υλικού και έμβιου) την οποία περιγράφει ως *εἰκότα λόγον* (*μῦθον*). Αν προς στιγμήν εξαιρέσουμε τη συμβολή του *ἔοικα* στη δημιουργία της ψευδαίσθησης που επιδιώκει η *έκφραση*, θα διαπιστώσουμε ότι ο όρος εκφράζει την απόπειρα του ανθρώπου να περιγράψει πράγματα ή διανοήματα για τα οποία δεν διαθέτει την πλήρη εποπτεία. Είναι, επομένως, εύλογο το συμπέρασμα ότι η χρήση του συνιστά μια ιδιότυπη γνωσιολογική αναφορά. Η αμφισημία που παράγεται στο ποίημα είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική: οι αστερισμοί, που ταυτίζονται με συγκεκριμένες μυθολογικές μορφές, είναι πραγματικά δύσκολο να γίνουν αντιληπτοί, ενώ και ορισμένα στοιχεία του σύμπαντος που δεν διαθέτουν υλική υπόσταση, όπως οι κύκλοι, διαφεύγουν της αντίληψης του παρατηρητή. Ειδικά σε περιπτώσεις που η περιγραφή δεν αφορά αστερισμό, όπου οι τύποι του *ἔοικα* βοηθούν τον αναγνώστη να συνδέσει την περιγραφή με τη μορφή που του προτείνεται, ο όρος φαίνεται να χρησιμοποιείται καθαρά «γνωσιολογικά»: στον στ. 512, *γαῖαν ὑποστρέφεται κύκλος διχόωντι ἐοικώς*, η χρήση του δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι οφείλεται στην τεχνική της *έκφρασης*. Αντίθετα, ανάγεται σε φιλοσοφικές ή ακόμη και μαθηματικές συλλογιστικές τεχνικές. Ο όρος περιγράφει την άπειρη πολυπλοκότητα της φύσης, που υπερβαίνει την ανθρώπινη κατανόηση. Κάποια πράγματα, όντας αδύνατο να αποδειχτούν, περιγράφονται βάσει ευλογοφανών συλλογισμών, όπως ο κύκλος που φαίνεται να μοιράζει στα δύο τη γη. Κατά τη γνώμη μας, ο Άρατος –ενδεχομένως ακούσια – επεξέτεινε τη χρήση του όρου και σε περιπτώσεις που δεν συνάδουν με καθαρά ποιητικές ανάγκες: το πεδίο της μαθηματικής αστρονομίας, και περισσότερο η κοσμολογία, είναι ο προνομιακός χώρος της «εικοτολογίας», όπως απέδειξε ο πλατωνικός *Τίμαιος*. Ο ποιητής υιοθέτησε τον όρο προκειμένου να περιγράψει με ευλογοφάνεια πράγματα που ο μέσος αναγνώστης της εποχής θα αδυνατούσε να συλλάβει, ακόμη και με τη χρήση αποδεικτικών μεθόδων.

[1104] Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 43· A. Bartalucci, ό.π., σ. 360. Ετυμολογικά στον P. Chantraine, *Dict. étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*, vol. II, Paris 1970, λ. ἔοικα, σ. 355.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αν ισχύουν τα παραπάνω, είναι πιθανόν ο ποιητής μας να υπαινίσσεται τη δυνατότητα του ανθρώπινου νου να κατανοήσει τον κόσμο εν συνόλω. Οι τύποι του *ἔοικα* προσφέρουν μέσω της αμφισημίας τη σύνδεση με τη γνωσιολογική αναφορά του Πλάτωνα στον *Τίμαιο*, αλλά και την αντίστοιχη του Παρμενίδη 28 B 8.61 D-K: *τόν σοι ἐγὼ διάκοσμον ἐοικότα πάντα φατίζω*[1105]. Τα φαινόμενα του ουρανού δεν συνιστούν μία ασφαλή και επακριβώς καθορισμένη κατηγορία φυσικών αντικειμένων. Αντίθετα, υπόκεινται –όπως και το σύνολο του αισθητού κόσμου και ο άνθρωπος στον πλατωνικό *Τίμαιο*– στην αδήριτη εξουσία της φευγαλέας γνώσης, του δυνάμει απατηλού που μας παρέχουν οι αισθήσεις μας, με κυρίαρχη την όραση.

(viii) Το έμβιο σύμπαν

Ο Άρατος δεν αντιμετωπίζει τον έναστρο ουρανό και γενικά τον κόσμο με την «επιστημονικότητα» που επιδεικνύουν οι μαθηματικοί αστρονόμοι, όπως η υποτιθέμενη πηγή του, ο Εύδοξος[1106]. Στο ποίημα το σύμπαν περιγράφεται με όρους που προϋποθέτουν μία φιλοσοφική οπτική: η συγκεκριμένη αφορά τόσο την αίσθηση του κάλλους όσο και την τελολογία, που υπαγορεύει τη χρησιμότητα των φαινομένων προς τον άνθρωπο. Η «ευταξία» του ουρανού, που συνδυάζεται με την ανάλογη «ευταξία» του γήινου κόσμου, σε σαφή αναλογία μακρόκοσμου-μικρόκοσμου[1107], απαντά σταθερά ως φιλοσοφικό δόγμα αιώνες πριν από τον Άρατο, εντοπίζεται όμως βεβαιωμένα στο πλατωνικό κοσμολογικό

[1105] Αντίθετα, η Κ. Συνοδινού (*Έοικα-Εικός και συγγενικά από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη: Σημασιολογική μελέτη*, [*Δωδώνη*, Παράρτημα αρ. 17], Ιωάννινα 1981, σσ. 45-47) θεωρεί ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα του Παρμενίδη το *ἐοικότα* έχει καθαρά δεοντολογικό χαρακτήρα: ως εκ τούτου, το ερμηνεύει ως εξής (ό.π., σ. 47): «σου ανακοινώνω αυτή την τάξη πραγμάτων όπως αρμόζει, (όπως ταιριάζει) σ' όλα τα σημεία, έτσι ώστε ποτέ να μη σε παραπλανήσει καμιά γνώμη των ανθρώπων»· συνεχίζοντας παρατηρεί: «Η μετοχή *ἐοικότα* φαίνεται να χρωματίζεται από την τελική πρόταση που ακολουθεί: αυτή δηλώνει το σκοπό για τον οποίο ο διάκοσμος είναι "ταιριαστός"». Πολύ ορθά η εν λόγω φιλόλογος τονίζει (ό.π., σ. 45) ότι το πρόβλημα της ορθής ερμηνείας της μετοχής δεν είναι ασήμαντο, «γιατί η απόδοσή της επηρεάζει ως ένα μεγάλο βαθμό την όλη ερμηνεία και την κατανόηση του "γνωσιολογικού" συστήματος του Παρμενίδη». Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 263, οι οποίοι μεταφράζουν τον εν λόγω στίχο με τον ακόλουθο τρόπο: «σου περιγράφω όλην αυτή τη διάταξη που φαίνεται εύλογη [...]».

[1106] Για τις προφανείς υφολογικές διαφορές και τα ποιητικά μέσα που αξιοποιεί ο ποιητής προκειμένου να διανθίσει το ευδόξειο υπόδειγμα βλ. M.L.B.M. Pendergraft, *Aratus as a Poetic Craftsman*, σσ. 6-102· παλαιότερα, K. Schütze, ό.π., σσ. 16-27. Θα πρέπει πάντα να θυμόμαστε επίσης τις παρατηρήσεις του Ιππάρχου σχετικά με τη σχέση των κειμένων Ευδόξου και Αράτου, όπως τις διατυπώνει –σε μερικές περιπτώσεις σχεδόν ως κριτικός της λογοτεχνίας και όχι αστρονόμος– στο σχετικό υπόμνημά του (βλ. ειδικά 1.1.7: *ἡ γὰρ τῶν ποιημάτων χάρις ἀξιοπιστίαν τινὰ τοῖς λεγομένοις περιτίθησι, καὶ πάντες σχεδὸν οἱ τὸν ποιητὴν τοῦτον ἐξηγούμενοι προστίθενται τοῖς ὑπ' αὐτοῦ λεγομένοις*). Για την πρακτική που ακολούθησε ο Ίππαρχος στο σχετικό με τα *Φαιν.* έργο βλ. και παρακάτω, σσ. 355-360.

[1107] Βλ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 63, με παραδείγματα από την προσωκρατική φιλοσοφία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σύστημα, όπου βρίσκει την αιτιολογικά επεξεργασμένη διατύπωσή της. Ο Δίας ως ευεργέτης των ανθρώπων συνδέεται περισσότερο με την τελολογία και λιγότερο με τον Λόγο-πνεύμα των στωικών, πληροί καλύτερα τις ιδιότητες του θεού-Δημιουργού· αυτό βέβαια δεν αποκλείει απαραίτητα το ότι συνέπιπτε ενδεχομένως και με τη στωική θέαση του κόσμου σε κάποια πρώιμα στάδιά της. Ο θεός των *Φαιν.* είναι ο χορηγός σημείων που καλούνται να αξιοποιήσουν οι άνθρωποι προκειμένου να προοδεύσουν.

Οι προγνώσεις στον Άρατο βασίζονται στο μοτίβο «αν παρατηρείται το *α*, τότε θα προκύψει το *β*». Φαίνεται καταρχάς ότι η μέθοδος ανάγεται, από την άποψη της μεθοδολογίας, στη βαβυλωνιακή προγνωστική και μαντεία: αναφερόμαστε βέβαια σε παρατηρήσεις και συμπεράσματα που, μολονότι βασίζονται στην παρατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος (κυρίως αστρονομικών φαινομένων), καταλήγουν στην αστρολογία[1108]. Το συγκεκριμένο μοντέλο όμως δεν υπήρξε δεσμευτικό: η ελληνική γραμματεία το ενσωμάτωσε, όπως και άλλα, σε νέα πλαίσια, με κυρίαρχη τη γραμματεία των καιρικών προγνώσεων. Σ' αυτό το μοτίβο κυρίαρχη θέση κατέχει ο όρος *σημεῖον* και οι συγγενείς ετυμολογικά τύποι. Ο όρος όμως πέρασε μέσα από τη φιλοσοφική πεζογραφία: στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος αφθονεί[1109]. Σε έργα του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου αξιοποιείται συχνότατα, σε βαθμό που μπορεί να χαρακτηριστεί «τεχνικός» όρος. Ειδικότερα όμως, η λέξη *σημεῖον* καλύπτει διάφορες σημασίες και διαθέτει φιλοσοφική ισχύ: μολονότι η χρήση του στις καιρικές προγνώσεις φαίνεται αυτονόητη, προϋποθέτει συγκεκριμένη αναλυτική οπτική και συνιστά μέρος ενός επαγωγικού συλλογισμού. Βάσει αυτού, μπορούμε να αποδεχτούμε ότι προκειμένου το *χ* να είναι ενδεικτικό σημείο ή απόδειξη του *ψ* φαινομένου, πρέπει να δεχτούμε ότι φυσικά φαινόμενα ή αποδεικτικοί συλλογισμοί δύναται να επιβεβαιωθούν προκαταβολικά[1110]. Η άποψη κινείται μέσα στα πλαίσια της φυσικής εμπειρίας και δεν προϋποθέτει μεταφυσικές προεκτάσεις[1111]. Βασίζεται σε μία όχι πάντοτε ρητά ομολογημένη αλλά πάντως υπαρκτή

[1108] Βλ. G. Manetti, ό.π., σσ. 1-13.

[1109] M.F. Burnyeat, "The origins of non-deductive inference" στο *Science and Speculation: Studies in Hellenistic theory and practice*, σσ. 193-238· D. Sedley, "On Signs" στο *Science and Speculation: Studies in Hellenistic theory and practice*, σσ. 239-272.

[1110] Βλ. τους ορισμούς του M.F. Burnyeat, ό.π., σ. 194: "For *X* to be a sign or evidence of *Y* requires (i) that *X* should be evident or manifest to us in some appropriate way, (ii) that it should be evidence *of* something else in that *Y* can be inferred from it".

[1111] Βλ. W. Magaß, "Theologie und Wetterregel: Semiotische Variationen über Arats «Phainomena»", *LingBibl* 49 (1981) 7-26. Σύμφωνα με τον συγγρ., υπάρχει σαφής σχέση ανάμεσα στη θεολογία και τους νόμους των καιρικών προγνώσεων. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, ο ουρανός είναι ένας μεγάλος πίνακας από σημεία (βλ. παραπάνω, σσ. 228-231) που θέτει δύο ζητήματα: (α) του θεού ως ρυθμιστή των σημείων και (β) της διάκρισης των αληθινών σημείων από τα ψεύτικα. Ανάμεσα σε άλλα, διαπιστώνει και την ύπαρξη μιας «διαλεκτικής» του «αποκαλυφθέντος» και του «κρυφού», ήδη υπάρχουσα στα σημεία του Αράτου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ιδέα στη σκέψη κάποιων συγγραφέων, η οποία δέχεται ότι στο σύμπαν είναι παρούσες κάποιες υποβόσκουσες «συνδέσεις» ανάμεσα στα φαινόμενα[1112].

Ο όρος *σημεῖον* χρησιμοποιήθηκε εκτενώς σε διάφορα πεδία της επιστημονικής πεζογραφίας και ειδικά στα έργα των μαθηματικών[1113]. Στο εν λόγω διανοητικό περιβάλλον, αποτελεί τμήμα των μαθηματικών συλλογισμών, ως μέρος της απόδειξης. Πρόκειται, κατά κύριον λόγο, για κείμενα του 4ου αι. π.Χ. Η χρήση του όρου όμως συμβαδίζει με τις γενικότερες πρακτικές των ελληνικών επιστημών: αυτές δεν διακρίνονταν πάντα με σαφήνεια ως αυτόνομα γνωστικά πεδία και κάποιες θεματικές κατηγορίες ή φαινόμενα ήταν κοινά. Είναι γνωστό ότι η ελληνική ιατρική συνεισέφερε σημαντικά στην ελληνική φιλοσοφία, ακόμη και με τη διαμόρφωση συλλογιστικών μεθόδων αλλά και τη στροφή προς τον εμπειρισμό[1114]. Η ιατρική μοιράζεται με άλλες επιστήμες ορολογία και αποδεικτικές μεθόδους. Στις απαρχές της ελληνικής επιστήμης, οι Ίωνες φυσιολόγοι ξεκινώντας από το φυσικό περιβάλλον μετέφεραν αναλογικά κάποιες παρατηρήσεις σε άλλα πεδία. Ο εμπειρισμός του 5ου αι. εξελίχθηκε σε σειρά επιστημών, όπως η κοσμολογία και η ιατρική, όπου η ιπποκράτεια σχολή παρήγαγε έργα που δίνουν την εντύπωση ότι περιγράφουν μία «ενοποιητική θεωρία»: το περιβάλλον και ο άνθρωπος αντιμετωπίζονται ως αλληλένδετα[1115]. Συχνά η θεωρητική βάση ανάγεται στη σχηματική θεωρία των αντιθέτων, κοινή και στη μετεωρολογία του Αριστοτέλη[1116]. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι στο ιπποκρατικό corpus εντοπίζονται εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναφορές σε θέματα που αφορούν την κοσμολογία και την επιστήμη των μαθηματικών.

Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η προγνωστική γραμματεία, ειδικά εκείνη των κειμένων μετεωρολογίας, διαθέτει από τη γέννησή της άμεση σχέση με την ιατρική

[1112] Βλ. L. Taub, ό.π., σ. 188: "Various links between different parts of the natural world are depicted in the meteorological literature; [...] a 'link' may be an apt and convenient analogy offered as part of an explanation [...]. In other instances, links are meant to represent real connections within the cosmos. So, for example, the presumption of of some link between the heavens and the earth underpinned some some of the predictive techniques which were employed, collected, shared and transmitted over many centuries. But the relationship between cause and effect, between ability to to explain and success in prediction is not made clear, and is usually not addressed".

[1113] Βλ. M. Federspiel, "Sur un emploi de *sèmeion* dans les mathématiques grecques", στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin, *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, σσ. 55-72.

[1114] G. Manetti, ό.π., σσ. 36-37. Όπως όμως έδειξε ο G.E.R. Lloyd (*Magic, Reason, Experience: Studies in the Origin and Development of Greek Science*, Cambridge 1979), η ιπποκρατική ιατρική δεν μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά «πειραματική».

[1115] Το συγκεκριμένο στοιχείο απαντά σε διάφορα έργα, παρά τη διαφορετική τους πατρότητα. Είναι όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στο έργο *Περὶ ὑδάτων, ἀέρων, τόπων*. Βλ. παρακάτω, σ. 272.

[1116] Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σ. 76. Ο Αριστοτέλης πάντως παρατηρεί στην αρχή των *Προβλημάτων* ότι η ιατρική και η φυσική επικαλύπτονται έως έναν βαθμό.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παράδοση. Ανάμεσα στα δύο γραμματειακά είδη υπάρχει σαφής αναλογία μεθόδου και ενίοτε ορολογίας[1117]. Δεν είναι ίσως άτοπο να υποστηριχθεί ότι, μολονότι η φιλοσοφία διαμόρφωσε ανεξάρτητα τη σημειωτική θεωρία από την εποχή του Αριστοτέλη και εξής[1118], παραμένουν ακόμη στα κείμενά της ίχνη της ιατρικής προέλευσης των μεθόδων της[1119]. Είναι φανερό ότι η πιο χαρακτηριστική επαφή των δύο επιστημών εντοπίζεται στη χρήση του όρου *σημεῖον*. Στον *Προρρητικόν* απαντά ορολογία που γνωρίζουμε από τα προγνωστικά του καιρού· στη μεθοδολογική επισήμανση του εδαφίου 2.1.20-25 Littré, ο συγγραφέας επισημαίνει τη χρήση σημείων, ώστε να συναχθούν βάσιμα συμπεράσματα:

> *οὕτως ἐξηκριβῶσθαι οὗτοι πάντες οἱ τρόποι λέγονται τῶν προῤῥησίων. ἐγὼ δὲ τοιαῦτα μὲν οὐ μαντεύσομαι, σημεῖα δὲ γράφω οἷσι χρὴ τεκμαίρεσθαι τούς τε ὑγιέας ἐσομένους τῶν ἀνθρώπων* [...].

Στο ιπποκρατικό corpus όμως οι όροι *τεκμήριον* και *τεκμαίρεσθαι* δεν έχουν ακριβώς τη σημασία του αδιαμφισβήτητου, όπως αυτή μαρτυρείται στην ελληνική γραμματεία από τον Αριστοτέλη και δώθε[1120]. Όπως προκύπτει από την εξέταση των όρων *σημεῖον* και *τεκμαίρεσθαι* στον Άρατο, ο ποιητής ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη συλλογιστική του Σταγειρίτη: η χρήση του δεύτερου όρου μαρτυρεί μεγαλύτερη σιγουριά, ακόμη και βεβαιότητα των προγνώσεων[1121]. Ο φιλόσοφος, επιπλέον, ήταν ο πρώτος που πρότεινε μία ανάλυση της έννοιας του *σημείου*[1122]. Τα *σημεῖα*, ως εμπειρικές παρατηρήσεις, είναι για τον Αριστοτέλη μέρος του προγράμματος που ακολουθεί στην εξήγηση των φαινομένων στα *Μετεωρολογικά*[1123]. Γενικότερα, ο όρος είναι καίριος στη φιλοσοφία από την εποχή του και μετέπειτα. Φαίνεται μάλιστα ότι τα *σημεῖα* στον Αριστοτέλη σχετίζονται με τα *ἔνδοξα*, δηλ. γενικά αποδεκτές γνώμες ή άξια πίστης πράγματα: η εξέταση τέτοιου υλικού αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο των επιστημονικών του μεθόδων[1124]. Η συγκεκριμένη

[1117] Βλ. L. Taub, ό.π., σ. 100.

[1118] Βλ. G. Manetti, ό.π., σσ. 70-138. Ο συγγρ. εξετάζει τη θεωρία των σημείων του Αριστοτέλη, των στωικών, του Επικούρου και του Φιλοδήμου.

[1119] G. Manetti, ό.π., σ. 36.

[1120] G. Manetti, ό.π., σ. 41. Ίσως κάποια διάκριση μπορεί να γίνει για τη χρήση του όρου στο *Περὶ ἱερῆς νούσου*. Για άλλα παραδείγματα από την ελληνική γραμματεία βλ. M.F. Burnyeat, ό.π., σ. 193. Ειδικότερα για τους όρους *σημεῖον* και *τεκμήριον* στην αριστοτελική *Ῥητορικὴ* βλ. W.M.A. Grimaldi, "Semeion, Tekmerion, Eikos in Aristotle's Rhetoric", *AJPh* 101 (1980) 383-398.

[1121] Βλ. επίσης τη χρήση του ρήματος *σημαίνειν* στους στ. 6, 12, 267, 381, 420, 757, 808, 873, 891, 904.

[1122] M.F. Burnyeat, ό.π., σ. 193. Τα επιχειρήματα του Αριστοτέλη περιέχονται κυρίως στα *Πρότερα Ἀναλυτικά*.

[1123] L. Taub, ό.π., σ. 96.

[1124] Για τον ρόλο των *ἐνδόξων* στην επιστημονική μέθοδο του Αριστοτέλη βλ. L. Taub, ό.π., σσ. 93-96. Η σημασία του όρου προβλημάτισε τους ερευνητές, βλ. σχετικά J. Barnes, "Aristotle and the methods of ethics", *RIPh* 133-4 (1980) 490-511· M.F. Burnyeat, ό.π., σ. 197 και σημ. 11.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σημασία εξάλλου απαντά και στα *Φαιν.*, αλλά και στην υπόλοιπη περιπατητική γραμματεία, όπως στα έργα του Θεοφράστου. Και εδώ οι όροι είναι δηλωτικοί της σταθερότητας και του ασφαλούς.

Από την άλλη μεριά, ο δεύτερος τεχνικός όρος, το *τεκμήριον*, φαίνεται ότι διαθέτει μεγαλύτερη αποδεικτική ισχύ, ότι χρησιμοποιείται δηλ. σταθερά για ασφαλέστερα συμπεράσματα. Αντίθετα, τα όσα παρέχει το *σημεῖον* δεν διαθέτουν την απαραίτητη αποδεικτική ισχύ για να παράσχουν βεβαιότητα και, επομένως, γνώση[1125]. Ο Άρατος χρησιμοποιεί μόνον τον ανάλογο ρηματικό τύπο: σε όλες τις περιπτώσεις, η χρήση του συμφωνεί με την ασφαλή γνώση (18: *ἦ θέμις εὐχομένῳ τεκμήρατε πᾶσαν ἀοιδήν* [ο ποιητής ζητά από τις Μούσες την επαλήθευση, την επικύρωση του έργου του]· 38: *εἰν ἁλὶ τεκμαίρονται ἵνα χρὴ νῆας ἀγινεῖν* [οι Έλληνες ναυτικοί λαμβάνουν ασφαλή γνώση για την πλοήγηση των πλοίων τους από τη Μεγάλη Άρκτο – η χρήση της Μικρής Άρκτου από τους Φοίνικες τους καθιστά ικανότερους ναυτικούς μια και είναι δυσκολότερο να εντοπιστεί και να παρατηρηθεί ο εν λόγω αστερισμός]· 169-171: [...] *οὐδέ τις ἄλλῳ / σήματι τεκμήραιτο κάρη βοός, οἷά μιν αὐτοὶ / ἀστέρες ἀμφοτέρωθεν ἑλισσόμενοι τυπόωσι* [περιγραφή του ασφαλέστατου εντοπισμού του αστερισμού χάρη στην ευκρίνεια των αστέρων που τον απαρτίζουν]· 802: *πάντη γὰρ καθαρῇ κε μάλ' εὔδια τεκμήραιο* [σταθερότητα των προγνώσεων από τη σελήνη]· 932: *ἄκριτα δὲ πνείουσιν ἐπ' ἀνδράσι τεκμήρασθαι* [αδυναμία ασφαλούς πρόγνωσης από τους διάττοντες αστέρες]· 1121: *αὐτίκα τεκμαίρονται ἀχείμεροι ἐμπλήσεσθαι*· 1129: *οὕτω καὶ προτέροις ἐπὶ σήμασι τεκμήραιο*· 1154: *οὐδέποτε σχεδίως κεν ἐπ' αἰθέρι τεκμήραιο* [και στις τρεις περιπτώσεις ασφάλεια των προβλέψεων]).

Κατά τη γνώμη μας, ο Άρατος επένδυσε πάνω στην ομοιότητα ιατρικής διάγνωσης και καιρικής πρόγνωσης. Για τον συγκεκριμένο λόγο εξάλλου χρησιμοποιεί σταθερά στο ποίημα όρους που μπορούν να θεωρηθούν ιατρικοί. Πέραν από τους όρους *σημεῖον* και *τεκμήριον* (και τους παράγωγούς τους), ο ποιητής περιγράφει με ιατρική ορολογία τα ενδεικτικά σημεία των κλιματολογικών αλλαγών. Στο «προγνωστικό τμήμα» του ποιήματος, ο Άρατος χρησιμοποιεί συχνά όρους που περιγράφουν την κοκκινωπή απόχρωση που εμφανίζουν ορισμένες φορές η σελήνη (784-785: *εὔδιός κ' εἴη, λεπτὴ δὲ καὶ εὖ μάλ' ἐρευθὴς / πνευματίη* [...]· 796-798: *αὐτὰρ ἐπὴν τριτόωσαν ὅλος περὶ κύκλος ἑλίσσῃ / πάντη ἐρευθόμενος, μάλα κεν τότε χείμερος εἴη· / μείζονι δ' ἂν*

[1125] M.F. Burnyeat, ό.π., σ. 196.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χειμῶνι πυρώτερα φοινίσσοιτο· 803: *πάντα δ' ἐρευθομένῃ δοκέειν ἀνέμοιο κελεύθους*) ή σύννεφα κοντά ή πάνω στον ήλιο (834-837: ([ενν. *σκέπτεο*] *εἴ τί που ἦ οἱ ἔρευθος ἐπιτρέχει, οἷά τε πολλὰ / ἑλκομένων νεφέων ἐρυθαίνεται ἄλλοθεν ἄλλα, / ἢ εἴ που μελανεῖ· καί τοι τὰ μὲν ὕδατος ἔστω / σήματα μέλλοντος, τὰ δ' ἐρευθέα πάντ' ἀνέμοιο·* 859-860: *ταὶ δὲ κατερχομένου νεφέλαι καὶ οἰχομένοιο / πλησίαι ἑστήκωσιν ἐρευθέες* [...]· 866-867: [...] *ὅτε οἱ ἐπέχοντι φανήμεναι ἠῶθι πρὸ / φαίνωνται νεφέλαι ὑπερευθέες ἄλλοθεν ἄλλαι·* 881-882: *εἴ πού οἱ νεφέων τὰ παρήλια κικλήσκονται / ἢ νότου ἠὲ βορῆος ἐρεύθεται ἢ ἑκάτερθε*)[1126].

Πράγματι, η χρήση ρηματικών ή ονοματικών τύπων του συγκεκριμένου όρου είναι βεβαιωμένη σε ιατρικά κείμενα. Σε ιπποκρατικά έργα απαντούν τόσο το ρήμα *ἐρεύθειν-ἐρεύθεσαι* (*Ἐπιδημίαι* 2.3.1.39 Littré: *ἐρεύθονται πρόσωπα· Κωακαὶ προγνώσιες* 359.1 Littré: *ὅσοισι δὲ συνεξερευθείη ἥ τε φάρυγξ καὶ ὁ αὐχὴν καὶ τὸ στῆθος·* 396.6 Littré: *ἐρεύθονται· Περὶ νούσων* 2.60.6 Littré: *ἐξερεύθει*, 3.12.4· *Περὶ ἱερῆς νούσου* 15.19 Littré) όσο και το ουσιαστικό *ἔρευθος* (*Ἐπιδημίαι* 1.1.2.27 Littré: *ἔρευθος μετὰ φλεγμονῆς·* 4.1.45.4 Littré: *ἔρευθος ἐπὶ προσώπου* [όμοια: *Ἐπιδημίαι* 2.3.3.2, 5.1.50.4-5 Littré]· *γνάθων ἔρευθος*: *Ἐπιδημίαι* 5.1.104.3, 7.1.5.36, Littré κ.α.· *Προρρητικός* 2.23.7, 2.30.3-4 Littré [*ἔρευθος ... ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν*]· *Κωακαὶ προγνώσιες* 215.1, 359.6, 396.6, 513.2 Littré κ.α.) και το επίθετο *ἐνερευθὴς* (*Ἐπιδημίαι* 7.1.106.2-3 Littré: *οἰδήματα ἐνερευθῆ*)[1127].

Μολονότι θεωρούμε ότι ο Άρατος ενδιαφέρεται έντονα για τα άυλα οπτικά φαινόμενα ως αποτέλεσμα της αξιοποίησης έργων του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου, οι

[1126] Τα συγκεκριμένα παραδείγματα απαντούν στο τμήμα του ποιήματος που περιγράφει τα προγνωστικά από τη σελήνη και τον ήλιο. Είναι αυτονόητο ότι εφόσον οι εν λόγω όροι περιορίζονται στη συγκεκριμένη έκταση του κειμένου, πρέπει να έχουν αντληθεί από συγκεκριμένο έργο. Αν όμως δεχόμαστε ότι οι όροι είναι του Αράτου, τότε είναι βέβαιο ότι άντλησε τουλάχιστον και το σώμα των προγνωστικών σημείων από κάποιο έργο. Είναι φανερό στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα το ενδιαφέρον για την περιγραφή οπτικών φαινομένων του φωτός, όπως παρατηρούνται με εμπειρικές μεθόδους στην ατμόσφαιρα και ειδικά γύρω από τα ουράνια σώματα. Το υλικό, επομένως, είναι καθαρά επιστημονικό και έχει σχέση με τα ενδιαφέροντα του Αριστοτέλη (κυρίως στα *Μετεωρολογικά*, αλλά και σε άλλα έργα· βλ. D.A. Kidd [1997], σ. 455 [στ. 811: *ἅλωαί*], 456 [στ. 811: *κυκλώσονται*], 457 [στ. 814: *ῥηγνυμένη ἀνέμοιο, μαραινομένη δὲ γαλήνης*]), 461 [στ. 826: *δύνει*] και του Θεοφράστου. Για τη χρήση των όρων *ἔρευθος-ἐρευθόμενος* στην αλεξανδρινή ποίηση (στον Απολλώνιο τον Ρόδιο *Ἀργ.* 1.774-780 και τον Καλλίμαχο) βλ. Θ.Δ. Παπαγγελής, ό.π., σσ. 72-73.

[1127] Τα παραδείγματα που παραθέσαμε δεν καλύπτουν, ενδεχομένως, το σύνολο των μαρτυριών στο ιπποκρατικό corpus. Έχουμε βέβαια λάβει υπόψη μας ότι η πατρότητα και η χρονολόγηση των κειμένων ποικίλουν· διατηρούμε όμως τη βεβαιότητα ότι προηγούνται του Αράτου, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους. Ο τύπος *ἐρευθὴς* απαντά πριν τον Άρατο στον ιστορικό του 5ου-4ου αι. Κτησία τον Κνίδιο (στον Στράβωνα 16.4.20 Meineke). Τα *ἐρευθής-ἐνερευθής-ἀνερευθὴς* χρησιμοποιούνται εκτενώς μετά τον Άρατο, κυρίως από ιατρικούς συγγρ.: απαντούν στον Διοσκουρίδη τον Πεδάνιο, τον Γαληνό, τον Ψ.-Γαληνό, τον Αέτιο τον Αμιδηνό, τον Ορειβάσιο, τον Αρεταίο από την Καππαδοκία, τον Παύλο τον Αιγινήτη, τον Σωρανό. Παρέλκει εδώ η περαιτέρω παράθεση σχετικών χωρίων. Οι εν λόγω τύποι απαντούν επίσης σε ποιητές, όπως ο Νίκανδρος, οι δύο Οππιανοί και ο Νόννος, αλλά και άλλους συγγραφείς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αντίστοιχοι όροι δεν απαντούν στα έργα των δύο φιλοσόφων. Η ορολογία καθίσταται έτσι ενδεικτική των προθέσεων του ποιητή, που ήταν να υπαινιχθεί τη σχέση ανάμεσα στην ιατρική διάγνωση και την καιρική πρόγνωση.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για άλλους όρους: η χρήση του *ὀξέα σειριάει*, στο ετυμολογικό παιχνίδι με το όνομα του Σείριου[1128] (331-332), *ὀξέα σειριάει· καί μιν καλέουσ' ἄνθρωποι / Σείριον*) είναι μία ακόμη χαρακτηριστική περίπτωση. Τα συμφραζόμενα αφορούν την επιβλαβή επίδραση του άστρου στα φυτά κατά τη θερμότερη περίοδο του χρόνου (332-335: [...] *οὐκέτι κεῖνον ἄμ' ἠελίῳ ἀνιόντα / φυταλιαὶ ψεύδονται ἀναλδέα φυλλιόωσαι· / ῥεῖα γὰρ οὖν ἔκρινε διὰ στίχας ὀξὺς ἀΐξας, / καὶ τὰ μὲν ἔρρωσεν, τῶν δὲ φλόον ὤλεσε πάντα*), με υπαινιγμό στη λαϊκή αντίληψη για την πρόκληση ασθενειών ακόμη και σε ανθρώπους (Ησίοδος *Ἔργα* 582-588· πρβ. 414-419 [*μένος ὀξέος ἠελίοιο*]). Ο Άρατος, βασισμένος στην ησιόδεια παράδοση, αξιοποίησε την παράλληλη χρήση σχετικών όρων στην ιατρική γραμματεία: μολονότι το ρήμα *σειριᾶν* απαντά σε μεταγενέστερους (Διοσκουρίδης, Αλέξανδρος ο Αφροδισιέας: ο όρος περιγράφει την ηλίαση)[1129], σε ιπποκρατικά έργα απαντά ο όρος *σειρέω* (*Περὶ χυμῶν* 8.5: v.l. *σειρόω*)[1130]. Είναι για μας φανερό ότι ο ποιητής υπαινίσσεται και πάλι την καυστική επίδραση του άστρου με όρους ιατρικούς, περιγράφοντας προφανώς με τον συγκεκριμένο όρο τον πυρετό. Πρέπει να είχε υπόψη του το ομηρικό (Χ 30-31) [...] *κακὸν δέ τε σῆμα τέτυκται, / καί τε φέρει πολλὸν πυρετὸν δειλοῖσι βροτοῖσιν* [1131], αλλά και την αντίστοιχη αναφορά του Ησιόδου στα *Ἔργα* 587-588: *ἐπεὶ κεφαλὴν καὶ γούνατα Σείριος ἄξει, / αὐαλέος δέ τε χρὼς ὑπὸ καύματος*. Εξαιρετικά σημαντική είναι η μαρτυρία των Σχολίων στον Πίνδαρο *Ὀλυμπ.* 8.110[1132]: a. *ὀξείας δὲ νόσους: διὰ τὰς ἀλγηδόνας. Ὅμηρος· «ὡς δ' ὅταν ὠδίνουσαν ἔχῃ βέλος ὀξὺ γυναῖκα»* (Λ 269)· b. *ἢ ὀξείας διὰ τοὺς πυρετούς· Ἄρατος· «ὀξέα σειριάει»* [1133]. Διαπιστώνεται, επομένως, για ακόμη μία φορά ότι ο ποιητής υπαινίσσεται τα ποιητικά του πρότυπα, φροντίζοντας όμως

[1128] Βλ. J. Martin (1998) II 288· D.A. Kidd (1997), σ. 308.

[1129] D.A. Kidd (1997), σ. 308.

[1130] Ο J. Martin (1998) II 289, επεσήμανε τη σχέση του όρου με την ιατρική γραμματεία.

[1131] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 129 σημ. 150· ο όρος *δεινός*, με τον οποίο ο Άρατος περιγράφει τον Σείριο, είναι μάλλον αμφίσημος. Βλ. και M. Negri, "Stelle sparentose o stelle luminose? Una nota su δεινός in Arato", *Athenaeum* 89 (2000) 277-280.

[1132] Βλ. M. Negri, "Uno stringato scolio pindarico e un'inedita interpretazione di Arato 331", *Athenaeum* 87 (1999) 525-527. Όπως επισημαίνει ορθά η συγγρ. (σ. 525), ο Άρατος αναφέρεται συχνά στα Σχόλια στον Πίνδαρο. Βλ. σχετικά εδάφια στις σσ. 392, 393, 537.

[1133] Για ενδιαφέροντα λήμματα των αρχαίων και μεσαιωνικών λεξικών βλ. M. Negri, "Uno stringato scolio pindarico", σσ. 526-527 και σημ. 3.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

να εμπλουτίσει τις σχετικές αναφορές με «τεχνική» και σύγχρονη ορολογία[1134]. Δεν θεωρούμε επίσης τυχαίο το ότι στα συμφραζόμενα απαντά η λέξη *ἀναλδέα*: και αυτή εντοπίζεται σε ιπποκρατικό έργο, και μάλιστα για τους καρπούς των φυτών (*Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* 8.5), όπως δηλ. και στον Άρατο[1135].

Στο ποίημα απαντούν και άλλοι όροι που θα μπορούσαν να καταταχθούν σε εκείνους που έχουν ιατρική προέλευση. Το πρόβλημα είναι η απουσία μαρτυριών από την προγενέστερη παράδοση του ποιητή, μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις απαντούν σε μεταγενέστερα ιατρικά κείμενα. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση όρων ανατομίας, όπως ο όρος *ὑπαύχενον* (*Φαιν.* 487: *ὑπαύχενον Ὀρνίθειον*, 524: *Ἱππείη κεφαλὴ καὶ ὑπαύχενον εἱλίσσονται*)[1136]. Μολονότι ο Εύδοξος φέρεται να χρησιμοποίησε τον όρο *αὐχὴν* –παραλλαγή του οποίου θεωρείται ο αντίστοιχος αράτειος[1137]–, ο όρος *ὑπαυχένιον* απαντά σταθερά σε μεταγενέστερους συγγραφείς, κυρίως της ιατρικής γραμματείας: δεν περιγράφει όμως το συγκεκριμένο σημείο του σώματος, αλλά ένα αντικείμενο[1138].

Οι αναλογίες που διαπιστώσαμε ανάμεσα στην κοσμολογία και την ιατρική του 5ου-4ου αι. πρέπει, ενδεχομένως, να εξηγηθούν από την τάση της περιόδου να μεταφέρει κατ' αναλογίαν τις ιδιότητες του ανθρώπου στο σύμπαν, και το αντίθετο[1139]. Αν μπορούμε να βασιστούμε στις πηγές μας, η πρακτική ήταν κοινή στους προσωκρατικούς φιλοσόφους: οι μαρτυρίες την αποδίδουν στον Εμπεδοκλή, τον Αναξιμένη και τον Δημόκριτο[1140]. Αυτό

[1134] Αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο της ελληνιστικής ποιητικής, θα λέγαμε ότι πρόκειται για "imitatio cum variationem". Εντυπωσιακή ομοιότητα με τους αράτειους στίχους παρουσιάζει ο στίχος του Ευφορίονα *Suppl.Hell.*, απ. 443.6 Lloyd-Jones – Parsons: [ ]ε *διψαλέῳ Κυνὶ κάρφεται ἡμερὶς* [ὕ]λη [ ] / [ ]ων καὶ γούνατ' ἀναρδέα σειραίνονται (~ *ὀξέα σειριάει ... φυταλλιαὶ ... ἀναλδέα φυλλιόωσαι* [*Φαιν.* 331-333]). Βλ. τα σχόλια των εκδοτών σχετικά με τις πηγές του· M. Negri, "Uno stringato scolio pindarico", σ. 526 και 527 σημ. 3.

[1135] Για τη χρήση και τη σημασία του βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 186-190.

[1136] Στη δεύτερη περίπτωση ο όρος «διορθώνει» εκείνον του Ευδόξου, απ. 71 Lasserre: *τοῦ δὲ Ἵππου καὶ τὴν ὀσφύν*. Είναι ενδιαφέρον το ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί ανατομικό όρο για να διορθώσει μία «ανατομική» ανακρίβεια που περιέχεται στο πρότυπό του: πρόκειται βέβαια για τμήματα του αστερισμού Ίππος και όχι για μέρη του σώματος ενός ζώου.

[1137] Έτσι ο D.A. Kidd (1997), σ. 356.

[1138] Ο όρος απαντά στον Γαληνό (στα έργα του *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀγμῶν ὑπόμνημα* 18b.491, 18b.503 Kühn, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν* 11.128 Kühn και *Περὶ τῶν οὐχ ἑωραμένων Ἱπποκράτει ἐκπτώσεων* 18a.420 Kühn), τον Ορειβάσιο 46.1.72-74 και τον Παύλο τον Αιγινήτη 4.48.1, 6.93.2, κ.α. Απαντά επίσης στον Λουκιανό, τον Ηλιόδωρο και τον Θεοδώρητο. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ειδικά στα ιατρικά κείμενα, έχει σταθερά την ίδια σημασία: περιγράφει το στήριγμα του αυχένα, κάτι σαν μαξιλάρι.

[1139] Βλ. και G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, σσ. 341-360.

[1140] Βλ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 63. Η συγκεκριμένη τάση ανιχνεύεται και στον Πλάτωνα, εφόσον κι αυτός χρησιμοποιεί κοινούς όρους για τη δημιουργία του σύμπαντος αλλά και του ανθρώπου από τον Δημιουργό: ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί από κοινού τον όρο *τορνεύειν* για να περιγράψει το σφαιρικό σχήμα του κόσμου και του ανθρώπινου κρανίου (*Τίμαιος* 33b5, 69c6, 73e7). Βλ. σχετικά F. Solmsen, "Nature as Craftsman in Greek Thought", σ. 482. Για τη στωική κοσμοβιολογία βλ. και A.A. Long – D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, vol. II, σσ. 271-272 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πέρασε και στην ιατρική[1141]: στο ιπποκρατικό corpus απαντούν αναφορές στη γη, το νερό, τον άερα, τη σελήνη, τον ήλιο, τα άστρα και το εξωτερικό στερέωμα του ουρανού ως τα κοσμικά ανάλογα της σάρκας και των οστών, του αίματος και άλλων υγρών του σώματος, της αναπνοής, του διαφράγματος, της θερμοκρασίας του σώματος, της υποδόρειας θερμότητας και του δέρματος αντίστοιχα[1142]. Αν ο Άρατος γνώριζε τις συγκεκριμένες αναφορές ή κάποιες ανάλογες, το λογικό άλμα που πιστεύουμε ότι πραγματοποίησε ήταν πολύ μικρό. Εφόσον το στερέωμα, ο ουρανός, αντιστοιχεί χονδρικά στο δέρμα, τότε η περιγραφή και των δύο με το ρήμα *ἐρεύθεται* ή *ἐρυθαίνεται* απηχεί τη συγκεκριμένη αναλογία που εισηγούνται τα ιατρικά έργα. Εξάλλου, η συσχέτιση κοσμολογίας και ιατρικής φαίνεται ότι πραγματώθηκε στο πρόσωπο του Διογένη του Απολλωνιάτη: σύμφωνα με τον Θεόφραστο (*Περὶ αἰσθήσεως* 43· D-K 64 A 19), ο Διογένης είχε διατυπώσει σε ιατρικό έργο απόψεις σχετικά με τη διάγνωση ασθενειών από τη γλώσσα και το χρώμα του αρρώστου, πράγμα που αποδεικνύει ότι πρέπει να ήταν επαγγελματίας γιατρός[1143].

Δεν μπορεί βέβαια κανείς να είναι βέβαιος για το ποσοστό επίδρασης που ενδέχεται να είχε πάνω στον ποιητή η σύλληψη του κόσμου με όρους κοσμοβιολογικούς. Μολονότι το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό είναι σύμφυτο στην προσωκρατική παράδοση αλλά και τον *Τίμαιο*, οι στωικοί αντιλαμβάνονταν τον κόσμο και ως προϊόν βιολογικής αναπαραγωγής[1144]. Οι όροι που απαντούν στα σωζόμενα αποσπάσματα διαθέτουν έντονη τη συγκεκριμένη αμφισημία: πολλοί είναι όροι βιολογικοί (λ.χ. η φωτιά της *ἐκπυρώσεως* ονομάζεται το *σπέρμα* του μελλοντικού κόσμου: *SVF* II 596, 618 von Arnim[1145]), δεν είναι

[1141] Βλ. G. Manetti, ό.π., σσ. 44-47.

[1142] *Περὶ ἑβδομάδων* 6 και *Περὶ διαίτης* 1.10 και 4.89 Littré. Είναι εντυπωσιακό ότι στην περίπτωση του δεύτερου εδαφίου η αναφορά είναι έμμεση: το 4° Βιβλίο του *Περὶ διαίτης* καταγίνεται με τα όνειρα και τη συμβολή τους στη θεραπεία ή πρόγνωση ασθενειών. Ο συγγρ. περιγράφει την αναλογία του σώματος με το σύμπαν μέσω των ονείρων. Οι παρατηρήσεις φαίνεται να απέχουν από την επιστήμη, εφόσον μοιάζουν με απηχήσεις της λαϊκής δεισιδαιμονίας. Ακόμη κι έτσι όμως, είναι φανερή η αντιστοίχιση μερών του σώματος με φυσικά στοιχεία. Βλ. D.E. Hahm, ό.π., σ. 85 σημ. 20. Πρβ. *Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς* 20 Littré: *λέγουσι δέ τινες ἰητροὶ καὶ σοφισταὶ ὡς οὐκ ἔνι δυνατὸν ἰητρικὴν εἰδέναι ὅστις μὴ οἶδεν ὅ,τί ἐστιν ἄνθρωπος* [...] *τείνει δ' αὐτέοισιν ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἳ περὶ φύσιος γεγράφασιν ἐξ ἀρχῆς ὅ,τί ἐστιν ἄνθρωπος* [...] *νομίζω δὲ περὶ φύσιος γνῶναί τι σαφὲς οὐδαμόθεν ἄλλοθεν εἶναι ἢ ἐξ ἰητρικῆς*. Βλ. το πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα από το *Περὶ διαίτης* 1.5-24 που παραθέτουν οι Diels-Kranz (Ηράκλειτος D-K 22 C 1).

[1143] Συμπέρασμα των G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 433. Οι συγγρ. παραθέτουν και άλλες μαρτυρίες που στηρίζουν το συμπέρασμα. Σύμφωνα επίσης με τους ίδιους (σ. 433), ο Διογένης φαίνεται να προσεγγίζει ακόμη και στις μεθοδολογικές του αρχές τα μεθοδολογικά αιτήματα που διατυπώνονται σε κάποια από τα αρχαιότερα έργα του ιπποκρατικού σώματος.

[1144] Βλ. D.E. Hahm, ό.π., σσ. 60-62 [εδώ: 61]. Όπως παρατηρεί ο ίδιος (ό.π., σ. 68), οι στωικοί αναβίωναν θεωρίες παλαιότερων εποχών.

[1145] D.E. Hahm, ό.π., σ. 60.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όμως βέβαιο αν και σε ποιον βαθμό χρησιμοποιούνται μεταφορικά. Εξάλλου, πολλά μπορούν να ειπωθούν για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τους πρώτους στωικούς. Αυτό ενδέχεται να έπαιξε κάποιον ρόλο στον τρόπο που ο ποιητής, αλλά και γενικά οι σύγχρονοί του, έβλεπαν το σύμπαν.

Τα παραπάνω θυμίζουν αναφορές της βιογραφικής παράδοσης στις οποίες ο Άρατος περιγράφεται ως γιατρός, αλλά και την παράθεση στίχων από ιατρικό του έργο στο *Ὀνομαστικὸν* του Πολυδεύκη[1146]. Οι σχετικές αναφορές βέβαια ενδέχεται να είναι μεταγενέστερο εφεύρημα της παράδοσης, εφεύρημα που μπορεί να προέκυψε λόγω της ύπαρξης των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που επισημάναμε στο ποίημα: την προσπάθεια δηλ. του ποιητή να αποδώσει στο έργο του μία ολιστική θεώρηση του κόσμου, με τον τρόπο που, σε πιο απλοϊκή μορφή, γινόταν αντιληπτός στην αρχαία ιατρική. Το εν λόγω χαρακτηριστικό είναι όμως προϊόν φιλοσοφικής θέασης του κόσμου και αποδοχής της σχέσης μικρόκοσμου (άνθρωπος)-μακρόκοσμος (κόσμος-σύμπαν). Η υπόθεση όμως ότι ο ποιητής υπήρξε και γιατρός δεν πρέπει *a priori* να απορριφθεί.

(ix) Η «βιβλιακή» ποίηση του Αράτου

Η σύνθεση του ποιήματος με τη χρήση επιστημονικού και «τεχνικού» υλικού αντανακλά τη στροφή του ενδιαφέροντος σε διαφορετική θεματολογία κατά τον 3ο αι. πΧ.[1147]· έφερε μάλιστα τον ποιητή στην πρωτοπορία –από την άποψη της ποιητικής θεωρίας– απέναντι στους σύγχρονούς του. Η ελληνιστική ποίηση διαθέτει ούτως ή άλλως έντονη σχέση με τη γνώση που κόμισε η εποχή των οργανωμένων βιβλιοθηκών[1148]. Ο Άρατος όμως υπήρξε μάλλον ο πρώτος που αξιοποίησε ως πρότυπο γραπτή πηγή που προηγήθηκε[1149]. Η «ιδρυματοποίηση» της γνώσης που χαρακτηρίζει την εν λόγω περίοδο[1150] πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στην ερμηνεία των *Φαινομένων*. Όσον αφορά ειδικά τον ποιητή, η

[1146] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 223-227· A. Couat, ό.π., σσ. 480-481· J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 177-180· J. Almirall (1996), σσ. 17-18. Βλ. παρακάτω, σσ. 490-491 σημ. 236.

[1147] Βλ. G. Zanker, ό.π., σσ. 113-131. Ο H.I. Marrou (ό.π., σ. 268), αναφέρεται στο φαινόμενο ως «εισβολή της φιλολογικής μεθόδου στους επιστημονικούς κλάδους».

[1148] Βλ. P. Bing, *The Well-Read Muse: Present and Past in Callimachus and the Hellenistic Poets*, [Hypomnemata 90], (Vandenhoek & Ruprecht), Göttingen 1988· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 67-84.

[1149] Βλ. P. Toohey, ό.π., σ. 50· B. Effe, ό.π., σ. 40· P. Bing, *The Well-Read Muse*, σ. 36· R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 2.

[1150] Βλ. M. Vegetti, ό.π., σσ. 439-440.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παρατήρηση έχει ισχύ σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο: την Αθήνα των αρχών του 3ου αι. Εκεί του δόθηκε η ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τις σύγχρονες αναζητήσεις περί τέχνης[1151] και να επεκταθεί σε θέματα που εξέταζε η φιλοσοφία της εποχής. Τα συγκεκριμένα, σε ορισμένες περιπτώσεις, αναπαρήγαγαν δομές σκέψης του προηγούμενου αιώνα.

Η βιογραφική παράδοση του Αράτου στηρίζει την καθιερωμένη άποψη που αναγνωρίζει τη σχέση του με τον ιδρυτή της Στοάς, Ζήνωνα τον Κιτιέα, και άλλους σύγχρονους εκπροσώπους της, όπως τον Περσαίο[1152]. Η παραμονή του στην Αθήνα (άγνωστης διάρκειας) αξιοποιήθηκε μόνο προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση. Οι αρχαίες πηγές όμως παρέχουν πληροφορίες και για τις σχέσεις του ποιητή με διανοητές που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό άφησαν το σημάδι τους στις αρχές του 3ου αι.[1153].

Αν πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, διαπιστώνουμε ότι γνωρίζουμε με ασφάλεια την καταγωγή του από τους Σόλους της Κιλικίας· μετά από αυτό, οι δύο σημαντικοί σταθμοί της ζωής του ήταν (α) η παραμονή του στην Αθήνα και (β) η επακόλουθη μετακίνησή του στη Μακεδονία. Τα κίνητρα της μετακίνησής του στην Πέλλα είναι εύκολο να εντοπιστούν: η παράδοση είναι σαφής όσον αφορά τη σχέση του με τον Αντίγονο τον Γονατά. Δεν διαθέτουμε όμως παρά ελάχιστες ασφαλείς πληροφορίες για την περίοδο της Αθήνας αλλά και την προηγούμενη ζωή του. Χαρακτηριστικό κενό δημιουργεί και η έλλειψη σαφών πληροφοριών αναφορικά με τις σπουδές του. Εικάζοντας στα κενά της παράδοσης, θεωρούμε βέβαιο ότι ο Άρατος έλαβε παιδεία πάνω από τον μέσο όρο[1154], εφόσον ανήκε σε επιφανή οικογένεια[1155]. Η πληροφορία της *Σούδας* ότι δάσκαλός του υπήρξε ο Μενεκράτης ο Εφέσιος[1156], γραμματικός και διδακτικός ποιητής, ελέγχεται ως

[1151] Με τη συγκεκριμένη αναφορά περιγράφουμε τις θεωρίες περί ποίησης που ανέπτυξαν η Στοά, η Ακαδημία και το Λύκειο, και οι οποίες παρέμεναν σε ισχύ. Είναι αυτονόητο ότι δεν υποστηρίζουμε την ύπαρξη συγκεκριμένου και μεθοδικά οργανωμένου συστήματος, εφόσον η απώλεια της σχετικής παράδοσης καθιστά αδύνατη την ανασύνθεση ολοκληρωμένης εικόνας. Ειδικά για την ύπαρξη ή μη συγκεκριμένης στωικής «θεωρίας» για την ποίηση βλ. το άρθρο του Ph. De Lacy, "Stoic Views of Poetry".

[1152] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 48-50.

[1153] Ο ποιητής υπήρξε μέλος ενός κύκλου διανοούμενων της εποχής, αλλά και ευρύτερα γνωστός σε έναν περίγυρο αρκετά εντυπωσιακό. Βλ. την ανασύνθεση των βιογραφικών του δεδομένων στον J. Martin (1998) I XXI-XLVIII.

[1154] Για τη συγγραφική δραστηριότητα του αδερφού του ποιητή, του Αθηνοδώρου, στο πεδίο των ομηρικών σπουδών, βλ. παραπάνω, σ. 53 σημ. 128.

[1155] Σύμφωνα με τον 2ο *Βίο*, ο πατέρας του ποιητή Αθηνόδωρος έσωσε ως στρατηγός τους Σόλους. Βλ. όμως τις αμφιβολίες που εκφράζει ο J. Martin (1998) I XXII· ο εκδότης βασίζει τις υποψίες του σε παρόμοια αναφορά του Διογένη του Λαέρτιου για τον Μενέδημο τον Ερετριέα, θεωρώντας προφανώς ύποπτη τη σύμπτωση.

[1156] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 328-329, ο οποίος τον ταυτίζει με τον Μενεκράτη που αναφέρεται στα Σχόλια στον *Ῥῆσο* του Ευριπίδη· J. Martin (1998), I XXV-XXVI.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προς την ακρίβειά της[1157]. Ενδέχεται πάντως ο Άρατος να διδάχτηκε το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος από τον εν λόγω διανοητή[1158].

Η μετάβασή του στην Αθήνα είναι πιθανό να εξυπηρέτησε την ολοκλήρωση των σπουδών του ή τη στροφή του σε νέα ενδιαφέροντα[1159]. Κάτι τέτοιο δεν αντιβαίνει στην εντύπωση ότι ήταν ήδη καταξιωμένος κατά το διάστημα της παραμονής του στην πόλη[1160]. Σε ποιον τομέα όμως είχε ήδη πετύχει την καταξίωση; Προφανώς ως ποιητής ή ακόμη και ως εκδότης του Ομήρου: ενδεχομένως, στράφηκε στη συνέχεια σε «επιστημονικότερα» αντικείμενα. Η Αθήνα διατηρούσε την αίγλη του παιδευτικού κέντρου, μολονότι είχε ήδη αρχίσει να φθίνει η «μονοκρατορία» της στο πεδίο. Υπό την αιγίδα των Πτολεμαίων και των Σελευκιδών αναδείχτηκαν σταδιακά νέα κέντρα[1161] που αμφισβήτησαν την ηγεμονία της, κυρίως στο πεδίο των θετικών επιστημών[1162]· παρέμενε όμως το σημαντικότερο κέντρο φιλοσοφικών σπουδών. Η αίγλη των Σχολών της και το σταθερά αυξανόμενο κύρος της φιλοσοφίας που πρέσβευαν θα ενδιέφεραν ούτως ή άλλως όποιον παρέμενε για κάποιο διάστημα στην Αθήνα εκείνης της εποχής. Η καλά μαρτυρημένη επαφή του ποιητή με διανοούμενους της εποχής του μπορεί κάλλιστα να υποστηρίξει την επίδραση περισσοτέρων από μιας φιλοσοφικών πεποιθήσεων στη σκέψη του[1163].

Τα συστήματα των αθηναϊκών Σχολών της εποχής[1164] περιελάμβαναν γνωστικά αντικείμενα που σχετίζονταν με τη φύση και τον κόσμο, όπως η αστρονομία (εννοούμενη

[1157] Οι πηγές μας του αποδίδουν έργο με τίτλο *Έργα*, αλλά και *Μελισσουργικά*, βλ. H. Diels, *Poetarum Philosophorum Graecorum Fragmenta*, Berlin 1901, απ. 171 κ.εξξ.

[1158] Έτσι παλαιότερα ο E. Maass, *Aratea*, σ. 329. Βλ. D.A. Kidd, "The Fame of Aratus", σ. 5. Αντίθετα ο J. Almirall ([1996], σ. 29), ο οποίος υποθέτει ότι ο Άρατος απλά γνώριζε το έργο του Μενεκράτη.

[1159] Βλ. G. Cambiano – L. Repici, ό.π., σσ. 527-528: "Le quttro scuole filosofiche ateniesi hanno ormai definitivamente soppiantato non solo le scuole rivali, ma sono diventate unico polo di attrazione per il pubblico interessato o anche soltanto curioso per i problemi e le discussioni filosofiche". Τη βεβαιότητά του ότι ο Άρατος μετέβη στην Αθήνα για σπουδές εκφράζει και ο P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, II 650 (σημ. 22).

[1160] D.A. Kidd (1997), σ. 4.

[1161] Όπως η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Πέργαμος.

[1162] Βλ. M. Vegetti, ό.π., σ. 440. Ο Vegetti τονίζει ότι η συμμετοχή της Αθήνας στην εξέλιξη της επιστήμης κατέστη σταδιακά ολοένα και πιο ισχνή. Ειδικά για τις θετκές επιστήμες στην Αλεξάνδρεια βλ. H.I. Marrou, ό.π., σσ. 275-276.

[1163] Είναι ήδη γνωστή η επαφή του με τους στωικούς Ζήνωνα τον Κιτιέα και Περσαίο· θα προσθέταμε και τον Κλεάνθη. Στο σχετικό λήμμα της *Σούδας* αναφέρεται, επιπλέον, η σχέση του με τον Μενέδημο τον Ερετριέα, φιλόσοφο της Μεγαρικής Σχολής, που έφερε καταβολές από τους Κυνικούς και τον Σωκράτη, και τον Τίμωνα τον σιλλογράφο: αυτός ήταν –κατά τη γνώμη μας– σημαντική μορφή της εποχής· όντας οπαδός του *σκεπτικού* Πύρρωνα, βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στη λογοτεχνία και τη φιλοσοφία. Ο 2ος *Βίος* καταγράφει τη σχέση του ποιητή με τον Διονύσιο τον «Μεταθέμενο» και αναφέρει κάποιον μαθηματικό Αριστόθηρο ως δάσκαλό του.

[1164] Αναφερόμαστε, φυσικά, στην Ακαδημία, το Λύκειο, τη Σχολή του Επικούρου και τη Στοά. Είναι αυτονόητο ότι όσον αφορά τις δύο τελευταίες συνεχιζόταν επί των ημερών του Αράτου η διαμόρφωση των δογμάτων τους, ενώ αντίθετα η συμβολή των ακαδημαϊκών και των περιπατητικών έγκειτο –κατά κύριο λόγο– στην ερμηνεία των κειμένων των ιδρυτών τους. Ως γνωστόν, οι ακαδημαϊκοί ήταν εκείνοι που παρέμειναν πιο πιστοί στις παραδεδομένες απόψεις του Πλάτωνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ως απόπειρα θεωρητικής κατασκευής γεωμετρικών μοντέλων για το σύμπαν) και η κοσμολογία (θεωρητική ανασυγκρότηση της γέννησης ή κατασκευής του κόσμου και της φύσης του, με θεολογικές προεκτάσεις). Η παράδοση της διδακτικής ποίησης περιείχε κείμενα «κοσμολογικού» αλλά και αστρονομικού ενδιαφέροντος, όσο πρώιμη και αν είναι η χρήση του όρου «αστρονομία» για την προσωκρατική φιλοσοφία. Το γεγονός θα οδηγούσε, αναμφίβολα, τον Άρατο στη μελέτη της φιλοσοφίας, αν σκόπευε να συγγράψει για τον κόσμο και τα ουράνια φαινόμενα. Είναι άγνωστο αν ο ποιητής είχε στραφεί στα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία πριν από την απόφασή του να συγγράψει τα *Φαιν.* ή αν το αντικείμενο του ποιήματος επηρέασε αναγκαστικά τα ενδιαφέροντά του. Αν πράγματι ο Άρατος μετέβη στην Αθήνα με σκοπό τις σπουδές, επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι το ποίημα συνετέθη κατά το διάστημα της παραμονής του εκεί ή σύντομα μετά την αναχώρησή του για την Πέλλα[1165]. Είναι, επομένως, ασφαλές το συμπέρασμα ότι το έργο απηχεί το πολιτιστικό περιβάλλον της Αθήνας ή των φιλοσοφικών και ποιητικών αναζητήσεων του ποιητή κατά την εκεί παραμονή του[1166].

Έναν αιώνα αργότερα, ο Ερατοσθένης ο Κυρηναίος ταξίδεψε με τη σειρά του στην πόλη προκειμένου να σπουδάσει· κατά τη γνώμη μας, το συγκεκριμένο γεγονός αποδεικνύει ότι η ανάλογη υπόθεση για τον Άρατο έχει κάποια βάση. Ο εν λόγω μαθηματικός προτίμησε την Αθήνα, παρά την επιστημονική πρόοδο της Αλεξάνδρειας και την ύπαρξη της Βιβλιοθήκης που εύκολα θα κάλυπτε τα ενδιαφέροντά του. Μολονότι ήταν πλατωνιστής, συνδέθηκε στη βιβλιογραφία με τους στωικούς, τους *σκεπτικούς* ή τους κυνικούς[1167]. Η περίπτωσή του είναι σαφές παράδειγμα ότι η αρχαία παράδοση δύναται κάποτε να διαστρεβλώσει την εικόνα που έχουμε για κάποιον διανοητή. Όπως κι αν έχει το πράγμα, η εμπειρία της μετάβασης στην πόλη ήταν καθοριστική για κάποιον προερχόμενο

[1165] Την άποψη ότι το έργο σχετίζεται με το περιβάλλον της Αθήνας και πρέπει να γράφτηκε εκεί ή με πρόσφατη την εμπειρία από την πόλη υποστηρίζει και ο D.A. Kidd (1997), σ. 5, βασισμένος σε άλλα συμπεράσματα (βλ. την επόμενη σημ.). Παλαιότερα, ο E. Maass (*Aratea*, σ. 314) είκασε ότι ο Άρατος συνέθεσε τα *Φαιν.* στην Αθήνα, υπόθεση που ο J. Martin ([1998] I XXVII) κρίνει τώρα τουλάχιστον πιθανή.

[1166] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 5: "At least the story (ενν. της ανάθεσης της συγγραφής του έργου από τον Αντίγονο) suggests that the *Phaenomena* was written at Pella [..], although A.(ratus) had probably started to think about it during his sojourn in Athens". Για τη διαφαινόμενη σχέση του ποιήματος με το μορφωτικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Αθήνας βλ. στη συνέχεια.

[1167] Βλ. χαρακτηριστικά F. Solmsen, "Eratosthenes as Platonist and Poet", σσ. 192-193. Όπως ορθά επισημαίνει ο Solmsen, οι απόψεις αυτού του είδους δεν λαμβάνουν υπόψη ότι ο Ερατοσθένης συνέγραψε έργο με τίτλο *Πλατωνικός*, το οποίο ο ίδιος χαρακτηρίζει "[...] an important source of his (ενν. του Ερατοσθένη) intellectual biography, [...]"· W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 300 και σημ. 5. Η επιμονή στον χαρακτηρισμό του Ερατοσθένη ως στωικού επιβιώνει όμως ακόμη, βλ., ενδεικτικά, R. MacLeod, "Introduction: Alexandria in History and Myth" στο R. MacLeod (ed.), *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, (I.B. Tauris Publishers) London-New York 2000, σ. 6: "[...] Eratosthenes of Cyrene (c276-194 BC), the Stoic geographer and mathematician [...]".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

από την περιφέρεια του ελληνισμού, εμπειρία που βιωνόταν με τον ίδιο τρόπο ακόμη και μετά από αιώνες, όταν η πόλη είχε απολέσει από καιρό την αίγλη που τη συνόδευε και οι φιλοσοφικές Σχολές είχαν υποστεί διώξεις[1168].

Ο Ερατοσθένης όμως προσεγγίζει τον Άρατο και ως προς το ζήτημα της σχέσης της φιλοσοφίας με την ποίηση κατά την ελληνιστική περίοδο: κι αυτό, γιατί διάνθισε τα κείμενά του με απηχήσεις από τη φιλοσοφία που πρέσβευε, και μάλιστα την πλατωνική[1169]. Η χρονική απόσταση ανάμεσα στους δύο άνδρες δεν είναι τόσο μεγάλη, ώστε να εμποδίζει να υποστηρίξουμε το ίδιο και για τα *Φαιν.*[1170], ότι δηλ. και ο Άρατος θα θεωρούσε τη εισαγωγή φιλοσοφικών απόψεων στο έργο του συμβατή με την ποίηση ως λογοτεχνικό είδος, αλλά και τη θεματική του.

Η σχέση του Αράτου με τον Μενέδημο τον Ερετριέα, όπως κι αν την αντιληφθούμε[1171], θα εξηγούσε, ενδεχομένως, την προσέγγιση του ποιητή σε θέματα που φέρεται να απασχόλησαν τον Σωκράτη του Ξενοφώντα, αλλά και τον Πλάτωνα. Κι αυτό, γιατί ο Μενέδημος ανήκει στη Μεγαρική Σχολή που διατηρούσε τη γραμμή σκέψης των σωκρατικών. Αν αληθεύει η πληροφορία ότι ο ποιητής παρευρισκόταν στα συμπόσια του εν λόγω φιλοσόφου στην Ερέτρια, τότε μπορούν να προταθούν δικαιολογημένες εικασίες σχετικά με τα αντικείμενα που απασχολούσαν τους συνδαιτημόνες: ενδέχεται να σχολιαζόταν ο βίος και οι ιδέες του ιστορικού Σωκράτη, όπως θα τις είχε διατηρήσει η παράδοση της Μεγαρικής Σχολής[1172].

Οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν παραπάνω σχετικά με την πλατωνική επίδραση στον Άρατο σχετίζονται άμεσα με το περιβάλλον της Αθήνας. Ο ποιητής διάβασε

[1168] Βλ. A. Cameron, "The last days of the Academy at Athens", *PCPhS* 195 (1969) 7-29. Οι παρατηρήσεις του Cameron αφορούν βέβαια πολύ μεταγενέστερους διανοητές, όπως ο Πρόκλος, ο Ολυμπιόδωρος, ο Δαμάσκιος και ο Σιμπλίκιος. Το γεγονός ότι η Ακαδημία διέθετε αξιόλογη βιβλιοθήκη αποδεικνύεται από τη μαρτυρία του Σιμπλίκιου ότι ο ίδιος χρησιμοποίησε αντίγραφο των έργων του Παρμενίδη που φυλασσόταν εκεί (βλ. A. Cameron, "The last days of the Academy at Athens", σ. 22 – ο Cameron παρατηρεί επιπλέον ότι τα σχόλια του Σιμπλίκιου στον Αριστοτέλη αποδεικνύουν πόσο καλά ενημερωμένη ήταν η βιβλιοθήκη του εν λόγω ιδρύματος).

[1169] Αναφερόμαστε, φυσικά, στο ποίημα *Ἑρμῆς* (J.U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, απ. 1-16, σσ. 58-63). Βλ. τις παρατηρήσεις του G.A. Keller, ό.π., σσ. 95-129.

[1170] Η επίδραση που άσκησε ο Άρατος στους σύγχρονους αλλά και μεταγενέστερούς του ποιητές είναι εκτός των στόχων της παρούσης έρευνας, κρίνουμε όμως ότι η αντιβολή σχετικών εδαφίων από τα *Φαιν.* με τα αποσπάσματα του Ερατοσθένη θα καταδείκνυε την εγγύτητα της σκέψης των δύο ποιητών.

[1171] Ο Β.Α. Κύρκος, *Ο Μενέδημος και η Ερετρική Σχολή (Ανασύσταση και Μαρτυρίες): Συμβολή στην ιστορία της ελληνιστικής φιλοσοφίας*, [Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών, παράρτημα του ΚΓ΄ τόμου], Αθήνα 1980, σ. 80, θεωρεί ότι η περί μαθητείας του Αράτου μαρτυρία της *Σούδας* (*ἀκουστὴς Μενεδήμου*) οδηγεί μάλλον σε συμπέρασμα για φιλία των δύο ανδρών και όχι απαραίτητα σε σχέση μαθητείας. Πρβ. A. Lesky, ό.π., σ. 1024.

[1172] Ο Σωκράτης εξάλλου είχε καταστεί πρότυπο στην ελληνική σκέψη, ειδικά ανάμεσα στους κυνικούς. Βλ. σχετικά Διογένης ο Λαέρτιος 2.24-28 Long· Ξενοφών *Συμπόσιον* 4.34-44. Βλ. A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σσ. 123-127. Για τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του Μενεδήμου βλ. Β.Α. Κύρκος, ό.π., σσ. 83-144.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προφανώς τον *Τίμαιο* και ενδεχομένως άλλα έργα του Πλάτωνα[1173]. Είναι όμως πιθανό ότι χρησιμοποίησε, εκτός από σχετικό υλικό από τον Αριστοτέλη, και εξηγητικά υπομνήματα που κυκλοφορούσαν. Ως γνωστόν, το πρώτο υπόμνημα στον *Τίμαιο* συντέθηκε περίπου το 300 π.Χ. από τον συμπολίτη του Αράτου Κράντορα τον Σολέα[1174]. Ο Κράντωρ υπήρξε, όπως και ο Ζήνων ο Κιτιέας, μαθητής του διαδόχου του Πλάτωνα στην Ακαδημία Ξενοκράτη και συσπουδαστής του Πολέμωνα[1175]. Ως εκ τούτου, ο Ζήνων και ο Κράντωρ πρέπει να ήταν περίπου συνομίληκοι· τους συνέδεε επιπλέον η κοινή καταγωγή από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Όλα αυτά φέρουν τον Κράντορα σε χρονική και γεωγραφική εγγύτητα με τον ιδρυτή της Στοάς και, κατά πάσα πιθανότητα, τον Άρατο. Εξίσου σημαντικό θεωρούμε το ότι τη δεκαετία 280-270 π.Χ. κυκλοφόρησε στην Αθήνα έκδοση των έργων του Πλάτωνα[1176].

Ο Κράντωρ έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στον τόπο καταγωγής του, τους Σόλους[1177]· είναι, επομένως, πιθανό το ότι ο Άρατος γνώριζε το ποιητικό του έργο[1178], πριν μετοικήσει και ο ίδιος στην Αθήνα. Αναφέρεται επίσης ότι ο Κράντωρ δίδασκε στην Ακαδημία και μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα[1179]. Όσο ελαστικά και ασαφή κι αν αποδεχτούμε τα χρονολογικά όριά της, η παραμονή του ποιητή στην Αθήνα συμπίπτει προφανώς, έως ένα σημείο, με την καριέρα του συγκεκριμένου πλατωνιστή. Όπως κάθε άλλος, ο Άρατος θα επεδίωκε να γνωρίσει τον επιφανή συμπολίτη του[1180]· δεν θα αποκλείαμε την υπόθεση ότι παρακολούθησε μαθήματά του ή, τουλάχιστον, διάβασε έργα του, όπως το υπόμνημα στον *Τίμαιο*[1181]. Αν η συγκεκριμένη υπόθεση έχει βάση, τότε

[1173] Βλ. συνολικά παραπάνω, σσ. 200-256.

[1174] Ο Κράντωρ ο Σολεύς αναφέρεται από τον Πρόκλο στο υπόμνημά του στον *Τίμαιο* 1.76 και 1.277 Diehl. Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 33 σημ. 34. Βιογραφικές λεπτομέρειες παρέχει ο Διογένης ο Λαέρτιος 4.24-27.

[1175] Διογένης ο Λαέρτιος 4.24.1-2 Long.

[1176] Βλ. J. Mansfeld, *Prolegomena*, σσ. 198-199.

[1177] Βλ. Διογένης ο Λαέρτιος 4.24.1 Long· πρβ. Σχόλια στον Λουκιανό 28.19.1-28.19.12 Rabe (βλ. περισσότερα παρακάτω, σ. 488). Βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 156. Ο Κράντωρ είχε ξεκινήσει την καριέρα του ως ποιητής και μεταγενέστερα έμεινε γνωστός ως φιλόσοφος (Διογένης ο Λαέρτιος 4.25.7-8 Long). Ενδέχεται μάλιστα να ήταν περισσότερο γνωστός στην πατρίδα του ως ποιητής, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ingholt.

[1178] Βλ. την προηγούμενη σημ.

[1179] Σύμφωνα με τον H. Ingholt (ό.π., σ. 156), ο Κράντωρ δίδασκε στην Ακαδημία από το 307 έως το 267-262 (ο Ingholt βασίζεται στον W.S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London 1911, σ. 165 [δεν έχουμε δει το εν λόγω έργο]).

[1180] Ο Πρόκλος (Σχόλια στον *Τίμαιο* 1.277 Diehl) αναφέρεται μάλιστα στην ύπαρξη πλατωνικών ερμηνευτών με τρόπο που μαρτυρεί ότι ο Κράντωρ δημιούργησε ερμηνευτική «σχολή»: [...] *ὡς ἐκεῖνος ἦν πρὸ τῆς κοσμοποιίας οὔσης ἀτάκτου κινήσεως ἀριθμὸς. οἱ δὲ περὶ τὸν Κράντορα τοῦ Πλάτωνος ἐξηγηταί φασι* [...].

[1181] Θα το έπραττε, ενδεχομένως, για τον επιπλέον λόγο της προσωπικής επαφής του Κράντορα με τον Ζήνωνα, αν θελήσουμε να διατηρήσουμε τη μαρτυρία της παράδοσης σχετικά με τη γνωριμία του με τον ιδρυτή της Στοάς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εξηγείται η προσέγγιση του ποιητή σε ορολογία και θέματα της πλατωνικής κοσμολογίας, χωρίς την απαραίτητη διαμεσολάβηση των στωικών.

Ο Άρατος βέβαια μπορεί να υποβοηθήθηκε στη μελέτη του Πλάτωνα και από άλλες, έμμεσες πηγές. Τα έργα του ιδρυτή της Ακαδημίας είχαν γίνει αντικείμενο ερμηνείας, κυρίως από τους περιπατητικούς. Αντίθετα από τους ακαδημαϊκούς που τα μεταχειρίζονταν με περισσότερο σεβασμό, οι περιπατητικοί είχαν προβεί στην ερμηνεία και, ενίοτε, την αναίρεση διανοημάτων που περιέχονται στο πλατωνικό corpus. Είναι αυτονόητο ότι για κάποιον μη ειδικό τέτοιου είδους εξηγητικά έργα θα ήταν πολύτιμα στην κατανόηση της πλατωνικής σκέψης. Κάτι τέτοιο συνέβη, κατά τη γνώμη μας, και με τον Άρατο στην περίπτωση των όρων-εννοιών *χειρόκμητον* και *θεοπρεπὲς* της αριστοτελικής παράδοσης. Όπως αναφέρθηκε, ο ποιητής στην περιγραφή των κύκλων του κόσμου (469-558, ειδικά 525-533) υπαινίσσεται την αριστοτελική συμβολή στο θέμα: η συμβολή του όμως συνιστά ερμηνεία, εφόσον προκρίνει την πλατωνική εκδοχή[1182]. Το συγκεκριμένο παράδειγμα αποδεικνύει ότι εξέταζε τον Πλάτωνα μέσω του έργου μεταγενέστερων διανοητών και ήταν ενημερωμένος πάνω σε ερμηνευτικές απόπειρες. Όλα αυτά τοποθετούν τον Άρατο στο περιβάλλον της Αθήνας του 4ου και των αρχών του 3ου αι. Η παραμονή του στην πόλη αυτήν είναι βέβαιο ότι του παρείχε τη δυνατότητα να γνωρίσει σύγχρονες ερμηνευτικές τάσεις πάνω στο έργο των δύο μεγάλων δασκάλων: αυτές πρέπει να αφορούσαν κυρίως τα θέματα της κοσμογονίας και της φύσης του θεού. Ο πλατωνικός *Τίμαιος* εξακολουθούσε να επηρεάζει την Ακαδημία, αλλά και άλλες φιλοσοφικές Σχολές στην απόπειρά τους να εξηγήσουν αν ο Πλάτων κυριολεκτούσε στην περιγραφή της δημιουργίας του κόσμου ή αν αναφερόταν στο εν λόγω ζήτημα μεταφορικά[1183]. Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Αριστοτέλης θεώρησε ότι ο δάσκαλός του εννοούσε κυριολεκτικά τα όσα έγραψε και τον ερμήνευσε με αυτό το πρίσμα, κυρίως στο πρώιμο έργο του *Περὶ φιλοσοφίας*[1184]. Ο Άρατος, επομένως, οφείλει στην πλατωνική και αριστοτελική σκέψη αυτό που θα ονομάζαμε «φιλοσοφική στάση» απέναντι στον κόσμο και τον έναστρο ουρανό, και εν μέρει μόνο στην προσωκρατική φυσική φιλοσοφία: τα συγκεκριμένα,

---

[1182] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 247-248.

[1183] Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σ. 46, σσ. 343-345. Για τη μεταγενέστερη ιστορική διαδρομή του έργου βλ. και πάλι Β. Κάλφας, *Πλάτων: Τίμαιος*, σσ. 32-34 (επιγραμματικά).

[1184] Όπως δέχεται ο J. Mansfeld, "Bad World and Demiurge", σ. 299. Αντίθετα, ο H.A.T. Reiche, ό.π., σσ. 199-200. Φαίνεται ότι οι μαθητές του Πλάτωνα δεν ήταν σίγουροι ποια στάση έπρεπε να κρατήσουν στο συγκεκριμένο ζήτημα. Βλ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σσ. 139-140. Ειδικότερα, M. Baltes, *Die Weltenstehung des platonischen Timaios nach den antiken Interpreten*, Leiden 1976 (για τον Αριστοτέλη βλ. σ. 4 κ.εξ.· για τους Σπεύσιππο-Ξενοκράτη σ. 18 κ.εξ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ποιητικά κυρίως, κείμενα του παρείχαν υφολογικό υλικό που αξιοποίησε στη σύνθεση του έργου του. Ενίοτε βέβαια αυτά χρησίμευσαν και σε θέματα φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και παραδοσιακών λατρευτικών παραδόσεων, όπως η πυθαγόρεια αποχή από την σαρκοφαγία[1185].

Ο Θεόφραστος συνέβαλε σημαντικά (από την άποψη της επίδρασης) στην κατανόηση του Πλάτωνα. Ακόμη και ο Ζήνων ο Κιτιέας μελέτησε υπομνήματά του προκειμένου να αντλήσει από τα πλατωνικά έργα[1186]. Με δεδομένα τα όσα έχουν επισημανθεί σχετικά με την εκτενή οφειλή του ποιητή στον Θεόφραστο, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη η πιθανότητα να άντλησε και σε θέματα κοσμολογίας, πέρα από τα «τεχνικότερα» θέματα των προγνωστικών και της φυσικής ιστορίας. Μία ένδειξη προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση παρέχει η χρήση του όρου *πέτηλον* στα *Φαινόμενα*. Ο όρος απαντά σήμερα στη δοξογραφική συλλογή του Αετίου: το συγκεκριμένο έργο βασίστηκε στο υλικό που περιείχε το *Φυσικῶν (φυσικαὶ) δόξαι* του Θεοφράστου[1187]. Αν το γεγονός μπορεί να στηρίξει τη διαπίστωση ότι σε γενικές γραμμές τα περιεχόμενα του Αετίου αντιστοιχούν σε εκείνα του συγκεκριμένου έργου του Θεοφράστου[1188], τότε θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Άρατος σταχυολόγησε τον όρο από το σχετικό έργο του μαθητή του Αριστοτέλη.

Είναι προφανές το ότι πολλά στοιχεία του έργου που με μια πρώτη ματιά φαίνονται ετερόκλητα και αντιφατικά μπορούν να ερμηνευθούν ως προϊόν άντλησης από ποικιλία πηγών. Από τα σημαντικά θέματα στα *Φαιν.* είναι οι αντιφάσεις που διαπιστώνονται σε κάποιες αναφορές του ποιητή: ο Άρατος φαίνεται να εκφράζει μία απαισιόδοξη αντίληψη για τις ανθρώπινες κοινωνίες (όπως λ.χ. στον μύθο των γενών). Σε άλλα σημεία όμως εμφανίζεται φανερά αισιόδοξος, όπως λ.χ. στη γνωσιολογική αναφορά των στ. 768-772[1189]

[1185] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 88 κ.εξξ. και σσ. 177-179.

[1186] Βλ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 151 και 164-167. Αντίθετα, ο G. Giannantoni (ό.π., σσ. 51-52) επισημαίνει ότι ο Θεόφραστος στράφηκε κατά της πλατωνικής και αριστοτελικής τελολογίας, προκρίνοντας μία μηχανιστική εξήγηση. Διαβλέπει, επιπλέον, την ύπαρξη πολεμικής ανάμεσα στον Θεόφραστο και τον Ζήνωνα αναφορικά με την αιωνιότητα του κόσμου.

[1187] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σσ. 19-22 [εδώ: 21]· J. Mansfeld, "*Physikai doxai* and *Problēmata physika* from Aristotle to Aëtius (and Beyond)" στο W.W. Fortenbaugh – D. Gutas (eds.), *Theophrastus: His Psychological, Doxographical, and Scientific Writings*, σσ. 63-111.

[1188] Είναι αυτονόητο ότι δεν αναφερόμαστε σε υλικό που είναι εκ των πραγμάτων μεταγενέστερο του φιλοσόφου, όπως λ.χ. οι απόψεις των στωικών σε θέματα φυσικής φιλοσοφίας. Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 21. Για τη σταχυολόγηση του Αράτου στη δοξογραφική παράδοση και τα ανθολόγια της αυτοκρατορικής περιόδου βλ. παρακάτω, σσ. 345-348 και 438-447.

[1189] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 234 κ.εξξ. Ανάλογη επισήμανση κάνει ο P. Toohey, ό.π., σ. 59, σχετικά με τη διαπίστωση των στ. 381-382, που ακολουθεί την περιγραφή της δράσης του ανώνυμου αστρονόμου (367-385): [...] *ἄφαρ δ' ὀνομαστὰ γένοντο / ἄστρα, καὶ οὐκέτι νῦν ὑπὸ θαύματι τέλλεται ἀστήρ.* Σύμφωνα με τον Toohey, "The optimism represented by such a conclusion takes one's breath away". Και ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 179, "einen völlig un-hesiodeischen Triumph der menschlichen Intelligenz".

(σε σαφή αντιστοιχία με τις προτεινόμενες πηγές του) και στους στ. 762-765:

μόχθος μὲν τ' ὀλίγος, τὸ δὲ μυρίον αὐτίκ' ὄνειαρ
γίνετ' ἐπιφροσύνης αἰεὶ πεφυλαγμένῳ ἀνδρί.
αὐτὸς μὲν τὰ πρῶτα σαώτερος, εὖ δὲ καὶ ἄλλον
παρειπὼν ὤνησεν, ὅτ' ἐγγύθεν ὥρορε χειμών

ή τουλάχιστον πραγματιστής, όπως στους στ. 1101-1103:

οὕτω γὰρ μογεροὶ καὶ ἀλήμονες ἄλλοθεν
ἄλλοι ζώομεν ἄνθρωποι· τὰ δὲ πὰρ ποσὶ πάντες ἑτοῖμοι
σήματ' ἐπιγνῶναι καὶ ἐς αὐτίκα ποιήσασθαι.

Έχουμε ήδη επισημάνει την ύπαρξη στο ποίημα αναφορών στη γνωστική ικανότητα του ανθρώπου. Το θέμα ενδιέφερε τον ποιητή μια και συνδέεται με το ερώτημα της ανθρώπινης προόδου και τη δυνατότητα των κοινωνιών να εξελιχθούν μέσω της επιστήμης. Όπως καταδεικνύουν τα δύο παραπάνω χωρία, ο ποιητής θεωρούσε ότι η αστρονομία και τα προγνωστικά συμβάλλουν στην πρόοδο. Η αναφορά εξάλλου στις ανθρώπινες δυνατότητες γνώσης και τα αγαθά που προκύπτουν –οικείο θέμα στη διδακτική ποιητική παράδοση[1190]– προσεγγίζει κάποτε γνωσιολογικές απόψεις ορισμένων φιλοσοφικών Σχολών[1191]. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της διδακτικής προτροπής που εκφράζει ο Ησίοδος στα *Έργα* 293-297:

οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτῷ πάντα νοήσει
[φρασσάμενος τά κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω]·
ἐσθλὸς δ' αὖ κἀκεῖνος ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται·
ὃς δέ κε μήτ' αὐτῷ νοέῃ μήτ' ἄλλου ἀκούων
ἐν θυμῷ βάλληται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήιος ἀνήρ.

Οι στίχοι απασχόλησαν φαίνεται τον Ζήνωνα τον Κιτιέα, ο οποίος τους *παραδιόρθωσε*[1192], πρακτική ενδεικτική για την εποχή. Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο 7.25 Long (*SVF* I 5 von Arnim), ο φιλόσοφος τους μετέτρεψε ως εξής: [...] *τοὺς θ' Ἡσιόδου στίχους μεταγράφειν οὕτω· κεῖνος μὲν πανάριστος ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται, / ἐσθλὸς δ' αὖ κἀκεῖνος ὃς αὐτὸς πάντα νοήσῃ.* Ο βιογράφος χρησιμοποίησε το

[1190] Για τη διδακτική πτυχή των αναφορών του ποιητή στην αφθονία των σημείων βλ. τις παρατηρήσεις του G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 231-235.
[1191] Ιδιαίτερη θέση κατέχει η γνωσιολογία στη Μεγαρική Σχολή του Μενεδήμου: το γεγονός πρέπει να ήταν γνωστό στον Άρατο. Βλ. σχετικά Β.Α. Κύρκος, ό.π., σσ. 102-134.
[1192] Βλ. J.C. Thom, ό.π., σ. 197. Πρβ. Πλούταρχος απ. 42 Sandbach.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαρακτηριστικό «τεχνικό» ρήμα *μεταγράφειν*[1193]. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι ομοειδής επισήμανση γνωσιολογικού χαρακτήρα απαντά –σε απόλυτη συνάφεια με τα «διδακτικά» συμφραζόμενα– στα *Φαιν.* 762-765:

> *μόχθος μὲν τ' ὀλίγος, τὸ δὲ μυρίον αὐτίκ' ὄνειαρ*
> *γίνετ' ἐπιφροσύνης αἰεὶ πεφυλαγμένῳ ἀνδρί.*
> *αὐτὸς μὲν τὰ πρῶτα σαώτερος, εὖ δὲ καὶ ἄλλον*
> *παρειπὼν ὤνησεν, ὅτ' ἐγγύθεν ὥρορε χειμών.*

Μολονότι ο Άρατος ενδέχεται να υπαινίσσεται τον Ησίοδο, μπορεί να διακριθεί ένας ευρύτερος ερμηνευτικός ιστός: είναι πιθανόν ο ποιητής να απηχεί και την ενδιάμεση παρεμβολή στο θέμα από τον Ζήνωνα. Γεγονός είναι ότι είμαστε αντιμέτωποι με τρεις διαφορετικές οπτικές πάνω στο ίδιο θέμα. Το παράδειγμα αποκαλύπτει την ποικιλία των επιδράσεων και συνιστά επιφυλακτικότητα: πολλά πράγματα δεν είναι πάντα αυτό που δείχνουν με μια πρώτη ματιά. Η φιλοσοφία αντλούσε από την ποιητική παράδοση, σε βαθμό που απόψεις καθαρά επιστημονικές συμφύρονταν ενίοτε με λαϊκές πεποιθήσεις[1194]. Από την άλλη μεριά, πρέπει πάντα να θυμόμαστε ότι ο Άρατος είχε στη διάθεσή του ερμηνευτικά υπομνήματα πάνω στα έργα των κλασικών προτύπων του.

Είναι φανερό επίσης ότι ο ποιητής υιοθέτησε από τις πηγές του την απαισιόδοξη οπτική που εντοπίζεται στην περιγραφή των γενών[1195]. Η τάση είναι έκδηλη και στην πρωτότυπη πραγμάτευση του Ησιόδου. Απαντά όμως, όπως είδαμε, στον Δικαίαρχο· πρόκειται για στοιχείο που χαρακτήριζε ορισμένα φιλοσοφικά συστήματα από τον 4ο αι. Όσον αφορά την πρότασή μας για εξάρτηση του ποιητή από τους περιπατητικούς, ας επισημανθεί ότι η απαισιόδοξη οπτική αποτελούσε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης φιλοσοφικής Σχολής[1196]. Σε κάθε περίπτωση, η αράτεια περιγραφή της ηθικής παρακμής των ανθρώπων και της επακόλουθης φυγής της Δίκης στον ουρανό δεν συνιστά απαραίτητα δήλωση απαισιοδοξίας. Από τη σκοπιά της θεολογίας μάλιστα δεν

[1193] Για ένα ακόμη παράδειγμα «μεταγραφής» ποιητικού κειμένου από τον Ζήνωνα βλ. Πλούταρχος *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 33d Babbitt. Ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί και πάλι τον όρο *μετέγραφεν*. Για τους όρους *μεταγράφειν*, *παραδιορθοῦν*, *παραφράζειν* και *ἐπανορθοῦν* βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ὁ Ὕμνος στὸ Δία καὶ τὰ Χρυσᾶ ἔπη», σσ. 351-352.

[1194] Βλ. σχετικά παραδείγματα από τον Θεόφραστο παραπάνω, σσ. 174-176, 178-179, 190-191.

[1195] Μπορεί κανείς να διαγνώσει εύλογα στον Δικαίαρχο «πολιτιστικό πεσιμισμό». Και ο Πλάτων όμως έχει χαρακτηριστεί «ο κατ' εξοχήν θεωρητικός της παρακμής», βλ. P. Vidal-Naquet, ό.π., σ. 397 (όπου σχετική βιβλιογραφία).

[1196] Βλ. L. Edelstein, ό.π., σ. 134: "The Peripatetics [...] evinced a feeling of disillusion and a sentimental longing for an irretrievable past" και "but Dicaearchus or Theophrastus [...] when dealing with the beginnings of mankind or the results achieved both speak in a rather pessimistic tone".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αποτελεί κατ' ανάγκην οπισθοχώρηση, αλλά μάλλον βελτίωση: χάρη στην αστρονομία και την πρόοδο των επιστημών ο αστερισμός αποτελεί παντοτινό σύμβολο. Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι ο μύθος των γενών στον Άρατο διατηρεί την ιδιότητα του κοινωνικο-πολιτικού παραδείγματος και δεν αξιοποιείται μόνον αισθητικά[1197].

Πριν αποφανθεί κανείς για τη σχέση του Αράτου με το έργο του Δικαιάρχου, οφείλει να συνυπολογίσει την προσφορά του Εμπεδοκλή πάνω στο θέμα: ο Άρατος αντλεί συχνά από τον Ακραγαντίνο σε επίπεδο εννοιών όσο και ορολογίας[1198]. Ειδικά εδώ εκμεταλλεύτηκε το D-K 31 B 128. Ανάμεσα στα τρία κείμενα (*Φαιν.* 108-109, το D-K 31 B 128 του Εμπεδοκλή και το απ. 49 Wehlri του Δικαιάρχου) παρατηρούνται εντυπωσιακές αντιστοιχίες σε διανοήματα και ορολογία. Μολονότι η παρεμβολή του Πορφυρίου συγχέει κάπως τα πράγματα, είναι αυτονόητο ότι τόσο ο Άρατος όσο και ο Δικαίαρχος έχουν υπόψη τους τον συγκεκριμένο στίχο του Εμπεδοκλή. Αναμφίβολα, ο Άρατος ττον μιμήθηκε, θεωρούμε όμως βέβαιο ότι έλαβε υπόψη του τη φιλοσοφική πραγμάτευση του θέματος από τον Δικαίαρχο. Όπως αναφέρθηκε, η γνωριμία του με τη φιλοσοφία του Ακραγαντίνου ενδέχεται να πέρασε και από την ερμηνευτική ματιά του Θεοφράστου[1199]. Το συγκεκριμένο παράδειγμα ενισχύει, επομένως, τη διαπίστωση ότι ο ποιητής εξαρτάται κάποτε από ερμηνευτικά κείμενα περιπατητικών.

Η τελική κρίση πάνω στο ζήτημα του μύθου των γενών είναι βέβαια δύσκολη: όπως φάνηκε παραπάνω[1200], η αναφορά σε τρία γένη απαντούσε και στην «ορφική» παράδοση. Το γεγονός, μολονότι σημαντικό, θέτει δυσεπίλυτα προβλήματα που προκαλούνται από την αδυναμία μας να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τα συγκεκριμένα αποσπάσματα. Δεν μπορεί καταρχήν να αποκλειστεί ότι η συγκεκριμένη έννοια, όπως απαντά στα σχετικά αποσπάσματα, οφείλει κάτι στον Δικαίαρχο ή ακόμη και τον Άρατο. Ανεξάρτητα όμως από το ζήτημα της χρονικής προτεραιότητας ανάμεσα στον Δικαίαρχο και τους «ορφικούς», φαίνεται ότι και ως προς το συγκεκριμένο θέμα ο ποιητής οφείλει κάτι στην προγενέστερή του παράδοση, προφανώς την περιπατητική: στην παράδοση αυτή απαντούσαν ζητήματα της λεγόμενης «ορφικής» γραμματείας[1201], όπως έγινε φανερό στα σχετικά με την οφειλή

[1197] Είμαστε, φυσικά, αντίθετοι με την άποψη του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 149-175.
[1198] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 123-129.
[1199] Βλ. παραπάνω, σσ. 90-95 και τη σημ. 315.
[1200] Βλ. παραπάνω, σσ. 92-99.
[1201] Διαφωνούμε, επομένως, με τον Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 162. Ο Fakas υποστηρίζει ότι ο Άρατος «σπάζει» τον ησιόδειο μύθο των πέντε γενών στο τρίτο στάδιο, με αποτέλεσμα ο μύθος να χάσει την ισχύ του ως κοινωνικο-πολιτικού παραδείγματος. Η προσέγγισή μας είναι βέβαια εντελώς αντίθετη. Ο Fakas επενδύει πολλά στην προσωπική συμβολή του ποιητή, με βασικό άξονα την προτίμηση του αισθητικού έναντι του θρησκευτικού ή φιλοσοφικού στοιχείου. Αντίθετα, άποψή μας εδώ, όπως και σε άλλα σημεία,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του Αράτου στον Εμπεδοκλή μέσω έργων του Θεοφράστου[1202]. Είναι φανερό από την ποικιλία των προτεινόμενων πηγών ότι ο ποιητής αξιοποίησε συλλογές κειμένων και ερμηνευτικά υπομνήματα: μόνον έτσι θα μπορούσε, αν ισχύουν οι υποθέσεις μας, να εντοπίσει και να πραγματευθεί κείμενα από διαφορετικά γραμματειακά είδη.

Η προτεινόμενη σχέση του ποιητή με το έργο του Δικαιάρχου εντάσσεται στα πλαίσια της συζήτησης της ανθρώπινης προόδου, για την οποία ο Άρατος συμπεριέλαβε κάποιες μικρές αναφορές. Ο ποιητής είχε τη δυνατότητα να αναφερθεί στο θέμα ακροθιγώς, εφόσον είναι ένα από τα ευεργετήματα της αστρονομίας και της μαθηματικής εξήγησης του φυσικού κόσμου. Η συζήτηση του εν λόγω αντικειμένου απασχολούσε τη φιλοσοφία: είχε ήδη ξεκινήσει τουλάχιστον από τον προηγούμενο αιώνα[1203]. Πτυχή του θέματος υπήρξε, ανάμεσα σε άλλα, η αμφισβήτηση της καθιερωμένης θρησκείας (τον 4° αι. π.Χ. εντοπίζονται και οι λεγόμενοι «άθεοι φιλόσοφοι»)[1204]. Οι στωικοί υπήρξαν επίσης, τουλάχιστον από την περίοδο της λεγόμενης Μέσης Στοάς και δώθε, ένθερμοι οπαδοί της ιδέας της ανθρώπινης προόδου και όχι της παρακμής των κοινωνιών. Ο Άρατος όμως δεν εισηγείται την έννοια του στωικού σοφού, ως ευεργέτη του ανθρώπινου είδους: η αποδοχή της συγκεκριμένης άποψης θα ήταν αναχρονισμός. Ο ποιητής βρίσκεται πλησιέστερα, για άλλη μία φορά, σε προγενέστερες, μη στωικές πηγές: τον Δικαίαρχο και την εγκυκλοπαιδική παράδοση του Λυκείου. Από τη συγκεκριμένη άποψη απηχεί μάλλον τη φιλοσοφική αναζήτηση του τέλους του 4ου αι., γεγονός που εξηγείται από την εξάρτησή του από γραπτές, προγενέστερες πηγές.

Η σχέση του όμως με τον Δικαίαρχο δεν φαίνεται να περιορίζεται στο έργο *Βίος Ἑλλάδος*: είναι πιθανό να επεκτάθηκε και στη συμβολή του συγκεκριμένου διανοητή στην αστρονομία. Όπως είδαμε[1205], ο Άρατος απέφυγε το σφάλμα του Ευδόξου σχετικά με τον αστέρα που υποτίθεται ότι βρισκόταν επί των ημερών του στον νοητό βόρειο πόλο. Ο Ίππαρχος κατέκρινε δικαιολογημένα τον Κνίδιο, βασισμένος στις παρατηρήσεις του Πυθέα του Μασσαλιώτη (1.4.1 Manitius):

είναι ότι ο ποιητής απηχεί –ως έναν βαθμό– τις πηγές του. Τούτο δεν εμποδίζει, μα ούτε φυσικά και επαληθεύει, την ύπαρξη γνήσιου φιλοσοφικού ή θρησκευτικού αισθήματος στο ποίημα.

[1202] Βλ. παραπάνω, σσ. 90-95 και 177-179.

[1203] Βασικά έργα αναφοράς παραμένουν τα A.O. Lovejoy – G. Boas, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity* και L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*.

[1204] Βλ. F. Mauthner, ό.π., σσ. 144-156· P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I 289-301. Ειδκότερα, A.B. Drachmann, *Atheism in Pagan Antiquity*, (Gyldendal) London 1922, σ. 5 κ.εξ.

[1205] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 140.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περὶ μὲν οὖν τοῦ βορείου πόλου Εὔδοξος ἀγνοεῖ λέγων οὕτως [...] ἐπὶ γὰρ τοῦ πόλου οὐδὲ εἷς ἀστὴρ κεῖται, ἀλλὰ κενός ἐστι τόπος, ᾧ παράκεινται τρεῖς ἀστέρες, μεθ' ὧν τὸ σημεῖον τὸ κατὰ τὸν πόλον τετράγωνον ἔγγιστα σχῆμα περιέχει, καθάπερ καὶ Πυθέας φησὶν ὁ Μασσαλιώτης.

Ο Άρατος απέφυγε το σφάλμα, διότι γνώριζε ενδεχομένως τη συμβολή του Πυθέα στο ζήτημα του νοητού βόρειου πόλου[1206]. Η συγκεκριμένη υπόθεση δεν καθιστά βέβαιο ότι ο ποιητής ανέγνωσε κάποιο έργο του Δικαιάρχου. Ο εν λόγω διανοητής θα μπορούσε να θέσει σχετική παρατήρηση ακόμη και στο γεωγραφικό του έργο[1207], προκειμένου να καθορίσει ασφαλέστερα τον νοητό βόρειο πόλο. Η αστρονομία ήταν εξάλλου «αδερφή» επιστήμη της γεωγραφίας. Μολονότι ο Άρατος θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ένα τέτοιο έργο στα πλαίσια των ενδιαφερόντων του, είναι εξίσου πιθανόν το ότι βρήκε τη σχετική πληροφορία στην έμμεση παράδοση: συγκεκριμένα, στην ιστορία της αστρονομίας του Ευδήμου[1208]. Τα πενιχρά αποσπάσματα όμως δεν επιτρέπουν βεβαιότητα: παραμένει πάντως υπολογίσιμη η πιθανότητα ο μαθητής του Αριστοτέλη να αναφερόταν στη «διόρθωση» που συνεισέφερε ο Πυθέας στον καθορισμό του νοητού βόρειου πόλου. Δεν αποκλείεται ο Μασσαλιώτης μαθηματικός να επέκρινε τον Εύδοξο στα πλαίσια της πρότασής του. Το κείμενο του Ιππάρχου δεν εμποδίζει μια τέτοια υπόθεση: είναι πιθανόν ο εν λόγω αστρονόμος να υιοθέτησε από τον Πυθέα, ή τον Δικαίαρχο, ακόμη και την αρνητική κριτική που διατυπώνει για τον Εύδοξο.

Από τα παραπάνω κατέστη, νομίζουμε, σαφές ότι ο ποιητής είχε αναπτύξει κάποια σχέση με τους περιπατητικούς[1209] και ότι αξιοποίησε τα έργα ορισμένων απ' αυτούς. Η χρήση περιπατητικής προέλευσης υλικού είναι αναμφισβήτητη στα προγνωστικά του: ο Άρατος άντλησε από ειδικό εγχειρίδιο, αλλά και έργα φυσικής ιστορίας. Περνώντας σε

[1206] Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζει ο D.A. Kidd (1997), σσ. 179-180.

[1207] Στον Δικαίαρχο αποδίδεται ένας *πίναξ*. Βλ. F. Prontera, "Prima di Strabone: materiali per uno studio della geographia antica come genere letterario", στο F. Prontera (επιμ. έκδ.), *Strabone. Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, Università degli Studi, Perugia 1984, σσ. 187-259 [εδώ: 241].

[1208] Από όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, στη βιβλιογραφία δεν απαντά η υπόθεση ότι ο Άρατος αξιοποίησε εγχειρίδια αστρονομίας, και μάλιστα του Ευδήμου. Η μοναδική αναφορά της I. Sluiter, ό.π., σ. 187 ("[...] Aratus' didactic poem, a poetic adaptation of Eudemus's prose work on astronomy, was commented [...] by Attalus and Hipparchus [...]") είναι φανερά εσφαλμένη: όπως αποδεικνύει η χρήση του "poetic adaptation" (που αναφέρεται μάλλον σε στενή εξάρτηση από το πρωτότυπο κείμενο) και η ακόλουθη αναφορά στα υπομνήματα των Αττάλου-Ιππάρχου, η Sluiter εννοεί τον Εύδοξο και το έργο του. Ως έμμεση απόδειξη του σφάλματος εκλαμβάνουμε επίσης τη βεβαιότητα με την οποία διατυπώνεται η παρατήρηση, σε συνδυασμό με την απουσία οποιασδήποτε βιβλιογραφικής στήριξης. Είναι, επομένως, φανερό ότι το «Εύδημος» έχει εκ παραδρομής αντικαταστήσει στο άρθρο το «Εύδοξος», μολονότι είναι σχετικά δύσκολο σφάλμα στη λατινική μορφή των ονομάτων (Eudemus-Eudoxus).

[1209] Αυτό νομίζουμε ότι έχει αποδειχθεί, ειδικά από τα σχετικά με την ορφική παράδοση και τα προγνωστικά. Στην προσέγγιση του Αράτου με τους περιπατητικούς δεν αποκλείεται να έπαιξε κάποιον ρόλο και το ότι ο συμπατριώτης του ποιητή, Κλέαρχος ο Σολεύς, ήταν μαθητής του Αριστοτέλη και σύγχρονος του Θεοφράστου. Βλ. W. Kroll, "Klearchos[11]", *RE* XXI (1921), στ. 579-581 [εδώ: 580].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

άλλα γνωστικά πεδία, νομίζουμε ότι τα παραπάνω κατέστη σαφές ότι σε συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποίησε την προσέγγιση του Θεοφράστου πάνω στην ορφική παράδοση[1210]. Θεωρούμε επιπλέον βέβαιο το ότι αξιοποίησε το σύγγραμμα του Ευδήμου σχετικά με την ιστορία της θρησκείας. Είναι ούτως ή άλλως μάλλον βέβαιο ότι χρησιμοποίησε τα εγχειρίδια των συγκεκριμένων περιπατητικών σχετικά με την αστρονομία (Εύδημος) και την κοσμολογία (Θεόφραστος): ως εκ τούτου, η προσέγγισή του στην προσωκρατική γραμματεία πρέπει να εξεταστεί και υπό το συγκεκριμένο πρίσμα. Μολονότι δεν αποκλείεται η άμεση γνώση των σχετικών έργων, είναι πιθανό το ότι ο Άρατος αξιοποίησε το *Φυσικῶν* (*Φυσικαὶ*) *δόξαι* του Θεοφράστου ως μία ευσύνοπτη και βολική στη χρήση της συλλογή. Κάτι τέτοιο θα εξηγούσε την υιοθέτηση του σπάνιου τύπου *πέτηλον* για τους αστερισμούς, περιγραφή που συνάδει με την αντίληψη του κόσμου, ή ειδικά του ουρανού, ως τεχνουργήματος[1211]. Ισχυρή φαίνεται επίσης η πιθανότητα να αξιοποίησε ερμηνείες του Θεοφράστου πάνω σε πλατωνικά έργα, και ειδικά τον *Τίμαιο*. Η υπόθεση όμως ότι σπούδασε στο Λύκειο εμποδίζεται από την απουσία σχετικής αναφοράς στη βιογραφική του παράδοση. Ακόμη και σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν θα ήταν φρόνιμο να αποκλειστεί η φοίτησή του με τη χαλαρότερη έννοια ή ακόμη και η χρήση της βιβλιοθήκης. Κάτι ανάλογο συνέβη με τον Ζήνωνα του Κιτιέα, ο οποίος πλήρωσε κάποιο ποσόν προκειμένου να του παραχωρηθεί το δικαίωμα να μελετήσει τα έργα του Πλάτωνα στην Ακαδημία[1212]. Φαίνεται, επομένως, ότι ο Ζήνων αλλά και ο Άρατος αξιοποίησαν έργα περιπατητικών, και ειδικά του Θεοφράστου. Ο Ζήνων υιοθέτησε εδάφια της πλατωνικής κοσμολογίας μέσα από την ερμηνευτική (φιλοσοφική) οπτική του μαθητή του Αριστοτέλη[1213]. Μια τέτοια υπόθεση δεν αντιβαίνει στις μαρτυρίες της παράδοσης και δεν καθιστά κατ' ανάγκην τον Άρατο περιπατητικό[1214] ή πλατωνιστή. Δικαιολογεί όμως το γεγονός της εμπειρίας που φαίνεται ότι διέθετε πάνω σε υλικό που γενικά αποδίδουμε στα μέλη του Λυκείου.

[1210] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 90 κ.εξξ.
[1211] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 256-265.
[1212] Διογένης ο Λαέρτιος 3.66 Long· βλ. G. Cambiano – L. Repici, ό.π., σ. 534.
[1213] Βλ. J. Mansfeld, "Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought", σ. 138 κ.εξξ.
[1214] Μολονότι θεωρούμε βέβαιη την επίδραση του εγκυκλοπαιδισμού των περιπατητικών στη σκέψη του και το περιεχόμενο των *Φαιν.*, δεν φτάνουμε στο σημείο να υποστηρίξουμε με τον W. Ludwig (βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 13) ότι ο ποιητής περιγράφει τον κόσμο με βάση τη διάκριση σε υπερ-σελήνιο και υπο-σελήνιο πεδίο. Η συγκεκριμένη αξιολογική περιγραφή του κόσμου δεν είναι ενδεχομένως δυνατόν να διαπιστωθεί με ακρίβεια από τα περιεχόμενα. Παρ' όλα αυτά, συντασσόμαστε με το πνεύμα του εν λόγω ερευνητή αναφορικά με την επαφή του ποιητή με τα ενδιαφέροντα του Αριστοτέλη και των περιπατητικών, όπως φάνηκε εξάλλου και από τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τις πηγές του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η ύπαρξη ή όχι γνήσιου θρησκευτικού στοχασμού στα *Φαιν.* είναι ως θέμα ιδιαίτερα προβληματικό στην εξέτασή του. Μολονότι η αντιφατική εικόνα του Δία μπορεί να οφείλεται στην αποστασιοποίηση του ποιητή από τον Ησίοδο, η ερμηνεία δεν μπορεί, εξ ορισμού, να είναι η τελική. Η επικράτηση πάντως του αισθητικού πάνω στο θρησκευτικό στοιχείο μάλλον είναι υπεραπλούστευση των περιεχομένων του ποιήματος[1215]. Ο Άρατος επικαλείται περισσότερο τη «φιλοσοφική θεολογία» της ελληνιστικής περιόδου[1216], ως απόπειρα εκλογίκευσης του μεταφυσικού. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι και ο ίδιος ήταν οπαδός της: ενδεχομένως, την υιοθέτησε από τις πηγές που αξιοποίησε πάνω σε καθαρά θεολογικά θέματα, όπως η δημιουργία του κόσμου. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και τα «μυθολογικότερα» επεισόδια της παιδικής ηλικίας του Δία, της αρεταλογίας του και της Δίκης: στα συγκεκριμένα βρίσκεται κοντά στην ορφικο-πυθαγορική παράδοση. Ο ποιητής πέτυχε χάρη σ' αυτά να συνδέσει τον Δία της παράδοσης με πτυχές της κοσμογονίας, κάτι ιδιαίτερα σχετικό με το αντικείμενό του, τον κόσμο. Στην πραγμάτευση των συγκεκριμένων θεμάτων πρέπει να άντλησε υλικό από το έργο του Ευδήμου σχετικά με την ιστορία των θρησκειών. Αξιοποίησε επίσης τον Θεόφραστο. Η ευδήμεια θεολογία αποτέλεσε πηγή επαφής του Αράτου με τα «ορφικά», ακόμη και όσα αποδίδονταν στον Επιμενίδη: ο περιπατητικός ανέφερε στο συγκεκριμένο έργο τον σχεδόν μυθικό ποιητή και ενδεχομένως παρέθετε από έργο του. Η υπόθεση δεν αποκλείει βέβαια την πιθανότητα να είχε διαβάσει ο ποιητής τα έργα που αποδίδονταν στον κρητικό μάντη, ακόμη κι αν επιλέγουμε να τα θεωρούμε ψευδεπίγραφα.

Η πιθανότητα πάντως να απηχεί ο Άρατος μυθολογικό υλικό από «ορφικές» ή άλλες κοσμογονίες έχει σημαντικές συνέπειες και σε άλλα θέματα του ποιήματος. Μπορεί να εξηγήσει καλύτερα την τάση του ποιητή προς την ετυμολογία, μολονότι αρκετά από τα σχετικά παραδείγματα δεν σχετίζονται με θεολογικά ή κοσμογονικά θέματα. Χαρακτηριστικό όμως των μυθικών κοσμογονιών είναι η ετυμολογία και η περιγραφή της ονοματοθεσίας στην οποία προβαίνουν οι θεοί. Μολονότι ο Άρατος είχε πολλές πηγές, όπως λ.χ. τον Όμηρο, τον Ησίοδο και τον Πίνδαρο, είναι φανερό ότι σε περιπτώσεις όπως της Λύρας (μυθολογία του καταστερισμού της = μυθική κοσμογονία) φράσεις όπως «*Ἑρμείης ἐτόρησε, Λύρην δέ μιν εἶπε λέγεσθαι*» (*Φαιν.* 269) υπενθυμίζουν έντονα την

[1215] Την απουσία γνήσιου θρησκευτικού αισθήματος εντοπίζει ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 176-220· ο συγγρ. εντοπίζει επανειλημμένα την προτεραιότητα του αισθητικού πάνω στο θρησκευτικό στοιχείο. Οι παρατηρήσεις του δεν περιορίζονται στις περιγραφές του έναστρου ουρανού, αλλά επεκτείνονται και στο γήινο περιβάλλον.

[1216] J. Mansfeld, "Theology", σ. 452.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ορολογία λατρευτικών κειμένων. Ούτως ή άλλως, η ετυμολογία είχε ιδιαίτερη σχέση με τη θρησκεία στην ελληνική σκέψη[1217]· έχει μάλιστα χαρακτηριστεί ως «μία από τις σημαντικότερες και συνηθέστερες μεθόδους της πρώιμης ελληνικής θεολογίας»[1218]. Στη συγκεκριμένη κατεύθυνση συνεισφέρουν και ειδικά υφολογικά μέσα: αναφερόμαστε σε φράσεις που περιέχουν το ουσιαστικό *λόγος*, όπως τα [...] *λόγος γε μὲν ἐντρέχει ἄλλος* (*Φαιν.* 100), *Αἴξ ἱερή, τὴν μέν τε λόγος Διὶ μαζὸν ἐπισχεῖν* (163), *Ἄρτεμις ἱλήκοι· προτέρων λόγος,* [...] (637). Αυτές πιστεύουμε ότι είναι καθαρά ιωνικής προέλευσης· ενδεχομένως, χρησιμοποιούνται στυλιστικά για να αποδώσουν την αίσθηση της λαϊκής φρασεολογίας και σκέψης[1219]. Στην ίδια κατεύθυνση συνεισφέρει σε ορισμένες περιπτώσεις και η χρήση του ρήματος *καλέεσθαι*. Ο ποιητής το χρησιμοποιεί ειδικά στην ονοματολογία των αστερισμών[1220]. Σε ορισμένους στίχους όμως η χρήση του διαθέτει μία αρχαϊκή ή ιερατική χροιά, όπως στην περίπτωση της Παρθένου, *καί ἑ Δίκην καλέεσκον* [...] (105) και της Αίγας, *Ὠλενίην δέ μιν Αἶγα Διὸς καλέουσ' ὑποφῆται* (164).

Όσον αφορά, επομένως, το θρησκευτικό στοιχείο στα *Φαιν.*[1221], ο ποιητής επέλεξε να παρουσιάσει τον Δία με τρόπο που να είναι συμβατός με τον θεό των φιλοσόφων του 4ου αι., αλλά και εκείνον της καθιερωμένης θρησκευτικής παράδοσης[1222]· αυτό επισημαίνουν εξάλλου τα Σχόλια και κάποιοι μεταγενέστεροι σχολιαστές[1223]. Ο θεός είναι ταυτόχρονα ο φυσικός και ο μυθικός Δίας, περιγραφή που συνιστά σαφή φιλοσοφικοθρησκευτική δήλωση από την πλευρά του Αράτου[1224]. Η φυσική θεολογία των φιλοσόφων συνδυάζεται έτσι με τη μυθική θεολογία: η συνένωση επιβάλλεται από την ίδια τη θεματική του έργου. Ο ποιητής βρήκε στις πηγές του την ερμηνεία λατρευτικών

[1217] Βλ. W. Jaeger, ό.π., σσ. 68-69 και σημ. 64 (σ. 220).
[1218] W. Jaeger, ό.π., σημ. 64 (σ. 220).
[1219] Βλ. Δ. Σακαλής, *Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα: Μέρος Α΄. Σύνταξη*, [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – *Δωδώνη*: Παράρτημα αρ. 9] Ιωάννινα 1978, σσ. 177-180. Σύμφωνα με τον συγγρ. (σ. 177), «οι περιφράσεις που σχηματίζονται με τα ουσιαστικά *λόγος, ὀργή, τύχη, πόθος* κλπ., μαζί με τα ρήματα (σε τρίτο πρόσωπο) *λαμβάνει, ἔχει, κατέχει* είναι ένας γλωσσικός τρόπος που χαρακτηρίζει την ιωνική πεζογραφία και την ποίηση». Για τη χρήση τους ως λαϊκότροπα στοιχεία στον Πλάτωνα, βλ. στον ίδιο, ό.π., σ. 178. Πρβ. A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 20.
[1220] Βλ. *Φαιν.* 36, 66, 122, 164, 245, 315, 331, 399, 444, 476, 544, 959.
[1221] Βλ. P. Toohey, ό.π., σ. 54: "He is doubtless motivated by that same sense of religious awe which suffuses so much of his poem".
[1222] Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 177.
[1223] Βλ. ειδικότερα παρακάτω, σσ. 371-375.
[1224] Αντιβαίνει βέβαια στην καθιερωμένη άποψη της θρησκείας. Μολονότι θεωρούμε ότι ο Άρατος προσπαθεί να περισώσει, επικουρούμενος από τη φιλοσοφία, την παραδοσιακή θρησκεία και ειδικά την εικόνα του παντοδύναμου Δία, θεωρούμε ελκυστική την παρατήρηση του Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 188): "Immanenz und Anthropomorphismus, Naturreligion und Göttersage weden also hier in scherzhafter Weise verschmolzen und verraten das Amüsement eines aufgeklärten Geistes ohne die leiseste Spur von hesiodeischer Gottesfurcht".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κειμένων και θεογονιών. Θέλοντας να συνδέσει το έργο του με την προγενέστερη παράδοση υιοθέτησε μυθολογικές αναφορές: αυτές συνδυάζονταν με φιλοσοφικές ερμηνείες. Κάτι ανάλογο έπραξε και ο συγγραφέας του ψευδοαριστοτελικού *Περὶ κόσμου* 170b6-14: στο συγκεκριμένο εδάφιο παραθέτει στίχους του «ορφικού» απ. 21a Kern, με πρόθεση να ενσωματώσει στο έργο του τον παραδεδομένο συσχετισμό του Δία με τα *μετέωρα* και, παράλληλα, να υπαινιχθεί ευρύτερα φιλοσοφικά ζητήματα[1225]. Έχουμε ήδη επισημάνει τη σχέση του αράτειου προοιμίου με στίχους του συγκεκριμένου «ορφικού» αποσπάσματος, υποστηρίζοντας την απόπειρα του ποιητή να συνδέσει το έργο του με κοσμολογικές πτυχές της συγκεκριμένης παράδοσης[1226]. Με παρόμοιον τρόπο, το ποίημα απηχεί τις πηγές του και τον συνδυασμό που περιείχαν. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο Άρατος ήταν αμέτοχος στη διαδικασία· επρόκειτο για συνειδητή επιλογή, μια και θα του εξασφάλιζε την αναβάθμιση του αντικειμένου του, αλλά και θα του έδινε την ευκαιρία να επιδείξει τις γνώσεις του και τις δυνατότητες του θέματος που πραγματεύτηκε. Ο ίδιος πρέπει να είχε ενδιαφέροντα σταθερά στο πεδίο της *φυσιολογίας*, στο οποίο κατατάσσουμε την κοσμολογία αλλά και την ιατρική. Ήταν όμως μάλλον παραδοσιακός ως προς την ποιητική του τέχνη και, ενδεχομένως, όχι τόσο «αλεξανδρινός» όσο ο Καλλίμαχος[1227]. Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι είναι περισσότερο παραδοσιακός στις αναφορές του στον Δία απ' όσο ο Κλεάνθης στον αντίστοιχο ύμνο του[1228].

Ήδη από την εποχή του Σωκράτη είχε αρχίσει η αμφισβήτηση των παραδοσιακών θεών: ο μαθητής του Αντισθένης είχε διακρίνει τον έναν «*φύσει θεὸ*» από τους πολλούς «*θέσει θεοὺς*» των ποιητών[1229]. Αν συνδυάσουμε εδώ την άποψη που θέλει τον Άρατο να υπερτονίζει την παρουσία του Δία στον κόσμο (και το ποίημα) για λόγους πολιτικούς[1230],

---

[1225] L. Taub, ό.π., σ. 167. Με την αφορμή αυτή, ας επισημάνουμε ότι ο W. Ludwig ("Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σσ. 425-448) προτείνει να διαβαστεί το ποίημα σε αντιστοιχία με τις γενικές γραμμές των σχολικών εγχειριδίων φυσικής και κοσμολογίας της εποχής· παραβάλλει τα περιεχόμενα του έργου με τον Αριστοτέλη *Μετεωρ.* Α Ι, Διογένη τον Λαέρτιο 10.84 κ.εξξ. Long και το *Περὶ κόσμου* 4 κ.εξξ.

[1226] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 63 κ.εξξ.

[1227] Βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 23 και 26: "Allgemein bietet der Kallimacheische Hymnus ein aussagekräftiges Beispiel für die Art der Verherrlichung der Götter in dem exclusiven alexandrinischen Gelehretenkreis". Βλ. σσ. 54-55 και σημ. 130-132, και την επόμενη σημ. Βλ. και παρακάτω, σ. 309 σημ. 39.

[1228] Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 30. Είναι ενδιαφέρουσα η καταληκτική παρατήρηση του συγγρ. (σ. 32): σύμφωνα μ' αυτόν, το προοίμιο των *Φαιν.* είναι περισσότερο «στωικό» σε σχέση με τον ύμνο του Καλλιμάχου και περισσότερο «λογοτεχνικό» σε σχέση με εκείνον του Κλεάνθη. Για τη σχέση Κλεάνθη-Καλλιμάχου βλ. Th.E. Knight, *Ἡ καθαρὴ λιβάς: A Study of the Programmatic Unity of the Callimachean Hymns*, (diss.) Berkeley 1988, σσ. 64-73: ο συγγρ. διαπιστώνει στον καλλιμάχειον *Ὕμνον εἰς Δία* την ύπαρξη μιας κριτικής διάθεσης απέναντι στη Στοά.

[1229] Βλ. Φιλόδημος *Περὶ εὐσεβείας* (H. Diels, *Doxographi Graeci*, σ. 538): *παρ' Ἀντισθένει δ' ἐν μὲν τῷ Φυσικῷ λέγεται τὸ κατὰ νόμον εἶναι πολλοὺς θεοὺς κατὰ δὲ φύσιν ἕνα* ~ Κικέρων *De nat. deor.* 1.13.32. Βλ. W. Jaeger, ό.π., σ. 3 και σημ. 9 (σ. 193).

[1230] Βλ. παραπάνω, σ. 54 και τη σημ. 131.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κάνει έχοντας υπόψη του την τρίτη διάκριση της θεολογίας, όπως απαντούσε στη φιλοσοφία: αναφερόμαστε στην πολιτική θεολογία[1231]. Θεωρούμε όμως ότι ο ποιητής διέθετε μία ειλικρινή άποψη για το θείο[1232]. Ανέκαθεν η επιστήμη δυσχεραίνει τη διατήρηση της παραδοσιακής θρησκείας, συμβάλλοντας στην αμφισβήτηση των καθιερωμένων[1233]: η φιλοσοφία, που είχε εντοπίσει την ανακολουθία ανάμεσα στην παραδοσιακή πίστη και την εμπειρία του φυσικού κόσμου, ήλθε ως αρωγός στη διατήρηση της θρησκείας. Ο Άρατος προτείνει ουσιαστικά μία νέα «ποιητική θεολογία», που στην πραγματικότητα είναι η θεολογία της φιλοσοφίας[1234]. Ο Δίας του είναι ο κοσμικός θεός, όπως περίπου τον περιέγραφαν οι φιλόσοφοι ή όπως θα μπορούσαν να τον αποδεχτούν και οι μαθηματικοί. Οι «θεολογικές» αναφορές του ποιήματος[1235], αν συνδυαστούν, συνιστούν υποτυπώδη επεισόδια μιας θεογονίας-κοσμογονίας.

Επανερχόμενοι στους στωικούς, πρέπει να επισημάνουμε ότι γι' αυτούς η θεολογία αποτελούσε το τελευταίο και πιο σημαντικό τμήμα της φιλοσοφίας· για τον Ζήνωνα η θεολογία συνέπιπτε με τη φυσική ερμηνεία του κόσμου. Η Στοά έχει περιγραφεί εξάλλου και ως θρησκευτικό σύστημα[1236]. Τα *Φαιν.* ισορροπούν λόγω θέματος ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη θεολογία, εφόσον από τη φύση του ο ουράνιος διάκοσμος διαθέτει μία αδιαμφισβήτητη προσέγγιση στα απορήματα σχετικά με το θείο. Κι αυτό, γιατί το ερώτημα σχετικά με τη φύση του κόσμου απαντά έμμεσα και στην ύπαρξη και τις ιδιότητες του θεού. Η σύλληψη του κόσμου ως δημιουργήματος, πέρα από τις απαιτήσεις της εθνικής παράδοσης, κάλυπτε αργότερα και τη χριστιανική εκδοχή της «δημιουργίας»[1237]. Οι στωικοί διαμόρφωσαν φιλοσοφικές έννοιες που βασίζονταν στη θεολογική ή ακόμη και τη μεταφυσική διάσταση των πραγμάτων, όπως λ.χ. η Πρόνοια και η Ειμαρμένη. Από την άλλη μεριά, η αστρονομία και η επιστήμη γενικότερα δεν θα μπορούσαν να

[1231] Η ορολογία είναι του M. Terentius Varro, στον Αυγουστίνο *De civitate Dei* 6.5. Βλ. W. Jaeger, ό.π., σ. 2.

[1232] Βλ. το καταληκτικό συμπέρασμα του P. Toohey, ό.π., σσ. 61-62: "Aratus' orderly yet optimistic portrait of the celestial vault is inspired by a deep religious reverence. The order of the stars mirrors Zeus' will. Aratus believed that this order was both comprehensible and communicable".

[1233] Ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 178, ερμηνεύει τις σχετικά περιορισμένες αριθμητικά αναφορές στον Δία (σε σχέση με τα *Έργα*) ως οφειλόμενες στο επιστημονικό περιεχόμενο του ποιήματος.

[1234] Ενδεχομένως, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η θεολογία των *Φαιν.* ακολουθεί τις συνέπειες της σκέψης του Ξενοφάνη (D-K 21 B 26), όπως αυτές φιλτραρίστηκαν στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη: (α) υπάρχει μία μη ανθρωπομορφική θεότητα, και (β) αυτός ο θεός είναι συμβατός με μια πλειάδα αστρικών θεοτήτων, οι οποίες τον υποβοηθούν στον ρόλο του. Βλ. H.A.T. Reiche, ό.π., σσ. 117-118.

[1235] Βλ. σ. 61 κ.εξξ. Αναφερόμαστε φυσικά σε συγκεκριμένα αποσπάσματα του ποιήματος.

[1236] Βλ. D. Babut, ό.π., σ. 172 (με τη σημ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

[1237] Γεγονός που έπαιξε ρόλο στη μεταγενέστερη αξιοποίηση του προοιμίου των *Φαιν.* από τους απολογητές χριστιανούς του 2ου-3ου αι. Βλ. σχετικά στις σσ. 615-647.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαρακτηριστούν απόλυτα συμβατές με τη Στοά[1238]: ο Κλεάνθης έπαιξε μάλιστα κάποιον ρόλο στην επιβίωση του γεωκεντρικού συστήματος με την πολεμική του ενάντια στην ηλιοκεντρική θεωρία του Αριστάρχου από τη Σάμο (ή ορθότερα τη θεωρία της διπλής κίνησης της γης)[1239].

Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να επισημανθεί ότι η θρησκειολογική και φιλοσοφική οπτική του Αράτου απέναντι στον κόσμο δεν μπορεί να συνοψιστεί υπό τον χαρακτηρισμό του ως «στωικού»[1240]. Η φιλοσοφία εν γένει αναδεικνύεται –κατά τη γνώμη μας– σε ουσιώδες στοιχείο της κοσμοαντίληψής του, γεγονός που του επέβαλε η ανάγκη συμβατότητας με την παράδοση της διδακτικής ποίησης. Η διαπίστωση δεν συνεπάγεται ότι επιδίωξε να πραγματευτεί φιλοσοφικά ζητήματα στο έργο του. Συνδέοντάς το όμως με τέτοια κείμενα πέτυχε να αποστασιοποιηθεί από την ψυχρή «επιστημονική» οπτική των μαθηματικών αστρονόμων, όπως εξάλλου θα έκανε κάθε ποιητής. Διαγιγνώσκεται έτσι η προσπάθειά του να προσεγγίσει τις λαϊκές περιγραφές του φυσικού περιβάλλοντος και να πετύχει την αναγωγή σε ένα «ειδυλλιακό» παρελθόν. Ίσως η επιθυμία του να αποφύγει την ψυχρή επιστημονική προσέγγιση έπαιξε καθοριστικόν ρόλο.

Η πρόσληψη των *Φαιν.* στη μεταγενέστερη παράδοση καθορίστηκε, όπως ήταν λογικό, από τα εγγενή χαρακτηριστικά του ποιήματος αλλά και εκείνα του γραμματειακού του είδους. Κάποιοι αρχαίοι διανοητές κατέληξαν σε διαπιστώσεις αντίστοιχες με εκείνες που διατυπώθηκαν παραπάνω. Το γεγονός ότι σταδιακά τμήμα του ερμηνευτικού υλικού «απαλείφθηκε» από τη συνοδευτική γραμματεία και την έμμεση παράδοση δεν εκπλήσσει: ήταν αποτέλεσμα διαδικασίας στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν ενίοτε απόπειρες οικειοποίησης του ποιητή και εκμετάλλευσης της δημοτικότητας του έργου του. Παράλληλα, η μακραίωνη πορεία του κειμένου ήταν φυσικό να προκαλέσει φθορά στο

[1238] Βλ. την άποψη του J. Martin, «Ένας στωικός ποιητής δεν θα μπορούσε να είναι αστρονόμος με την έννοια που έδιναν γενικά στον όρο οι Έλληνες [...]», παραπάνω, σ. 42 σημ. 64.

[1239] Πλούταρχος *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 922f-923a Pohlenz (= *SVF* I 500 von Arnim) και Διογένης ο Λαέρτιος 7.174 Long (= *SVF* I 481 von Arnim). Βλ. σχετικά D. Babut, ό.π., σ. 173 και J. Mansfeld, "Theology", σ. 596, ο οποίος αποδίδει τη στάση του Κλεάνθη στην αγωνία του μήπως οι αλλαγές στις θέσεις των ουράνιων σωμάτων που εισηγήθηκε ο Αρίσταρχος αναιρούσαν τη στωική κοσμολογία. Πρβ. επίσης M.R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, σσ. 28-29· E. Maass, *Aratea*, σ. 255 σημ. 10: "Nec tamen sine industria effertur πᾶς ὅδε κόσμος ἑλισσόμενος περὶ γαῖαν: Aristarchi astronomi Samii adversarium tenemus"· E.R. Dodds, ό.π., σσ. 155-156 και σημ. 58: «η Στοά είχε κιόλας χρησιμοποιήσει την επιρροή της για να εξουδετερώσει την ηλιοκεντρική υπόθεση του Αρίσταρχου, που, αν γινόταν αποδεκτή, θα ανέτρεπε τα θεμέλια και της αστρολογίας και της στωικής θρησκείας». Για τον Αρίσταρχο βλ. G. Aujac, "De quelques hypothèses cosmologiques en Grèce ancienne", σσ. 19-20· B.L. van der Waerden, ό.π., σσ. 131-137· ειδικότερα, T. Heath, *Aristarchus of Samos, the Ancient Copernicus*, Oxford 1913.

[1240] Ο Chr. Fakas (*Der hellenistische Hesiod*, σ. 176) επισημαίνει τη σχέση των δύο στοιχείων με την παράδοση της διδακτικής ποίησης. Παρατηρεί επίσης (σ. 177 σημ. 7) ότι είναι αβέβαιο πόσο ήταν ήδη διαμορφωμένη η στωική φυσική φιλοσοφία. Ο ίδιος θεωρεί ότι την εποχή της συγγραφής του ποιήματος τα βασικά στωικά δόγματα ήταν "*in statu nascendi*", άποψη με την οποία συμφωνούμε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υλικό που το συνόδευε, ενώ συγχρόνως η μεταβλητότητα των αισθητικών προτιμήσεων και η διαφορά χρήσεων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους συνέτεινε στην απώλεια κάποιων «ειδικότερων» χαρακτηριστικών της ερμηνευτικής παράδοσης. Κάποια ίχνη όμως εντοπίζονται ακόμη και ο συνδυασμός τους, στα όσα ακολουθούν, θα προσφέρει ενδεχομένως την επιβεβαίωση των υποθέσεών μας αλλά και χρήσιμα συμπεράσματα για τα «κανάλια» κυκλοφορίας και πρόσληψης του ποιήματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΑ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ* ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ.

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Η παράδοση των *Φαιν.* περιλαμβάνει ποικίλες πηγές, ειδολογικά διαφορετικές, κατά κύριον λόγο, μεταξύ τους· εκτείνεται δε σε όλον τον αρχαίο κόσμο, τους μεσαιωνικούς χρόνους έως και την Αναγέννηση[1]. Είναι, επιπλέον, διφυής: απλώνεται στην ελληνική και λατινική γραμματεία, χωρίς η δεύτερη να είναι λιγότερο σημαντική από την πρώτη. Από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, οι δύο παραδόσεις είναι ανεξάρτητες και μπορούν να χαρακτηριστούν αυτόνομα φαινόμενα. Ενίοτε βέβαια συναντώνται, η επαφή τους όμως είναι σποραδική και με διαρκώς φθίνουσα συχνότητα. Όσον αφορά ειδικά την ελληνική γραμματεία, η τεράστια δημοτικότητα του ποιήματος, ανεπαρκώς ερμηνευμένη κατά τη γνώμη μας, είναι ως πολιτιστικό φαινόμενο εφάμιλλη της επιβίωσης των ομηρικών επών[2]. Είναι ενδεικτικό ότι πολλά από όσα γνωρίζουμε για την αστρονομία της ελληνιστικής περιόδου σχετίζονται με τον Άρατο. Το αδιάλειπτο ενδιαφέρον των αναγνωστών του για ένα έργο ξεπερασμένο από την άποψη της επιστήμης[3] ήδη από τον 3° αι. π.Χ., συνιστά ένα παράδοξο: η ερμηνεία του δεν ακολουθεί έτοιμες απαντήσεις, όπως ορισμένες που έχουν κατά καιρούς προταθεί. Αυτές συνοψίζονται αδρομερώς στα ακόλουθα: (1) τα στωικά στοιχεία των *Φαιν.* προσέδωσαν στο έργο κύρος και δημοτικότητα· ο στωικός προσανατολισμός του ποιητή είναι όμως αντικείμενο αμφισβήτησης[4]· (2) η αστρονομία, η αστρολογία και η αστρολατρεία του ελληνιστικού και του αυτοκρατορικού κόσμου του προσέδωσε αίγλη, το ενέταξε στα πολιτιστικά συμφραζόμενα της κεντρικής πολιτικής και μορφωτικής σκηνής· υπήρχαν όμως παράλληλα και άλλα ομοειδή έργα που δεν γνώρισαν την ίδια αποδοχή· (3) η πρωτοτυπία του Αράτου σε μυθολογικά θέματα τράβηξε την προσοχή των μεταγενέστερων· αυτή είναι ενδεχομένως η λιγότερη πιθανή υπόθεση· (4) το ποίημα διέθετε, για το πρώτο μισό του 3ου αι., βασιλική προστασία και,

---

[1] Το πεδίο, με εξαίρεση την ιστορία των χφφ., δεν έχει ερευνηθεί έως σήμερα επαρκώς. Φρονούμε ότι όλες οι περίοδοι του Βυζαντίου αλλά και ο αντίστοιχος λατινικός Μεσαίωνας μπορούν να παράσχουν πλήθος μαρτυριών, οι οποίες πρέπει να φτάνουν τουλάχιστον έως τη διατύπωση της ηλιοκεντρικής θεωρίας του Κοπέρνικου, το έργο του *De revolutionibus orbium caelestium* (1543). Αυτό αποτελεί εξάλλου και το σημείο μηδέν όλης της γεωκεντρικής θεωρίας. Για το θέμα βλ. Β. Κάλφας, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες της Κοπερνίκειας επανάστασης», *Φιλοσοφία και επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, («Πόλις») Αθήνα 2005, σσ. 227-255. Έκτοτε, οι αναφορές στον Άρατο περιορίζονται αισθητά.

[2] Βλ. τις παρατηρήσεις του E. Calderón, "Traducciones Latinas perdidas de los *Fenomenos* de Arato", σσ. 23-24.

[3] Ήδη από την εποχή της κριτικής του Ιππάρχου (2ος αι. π.Χ.), αναμφίβολα όμως από την εποχή του Πτολεμαίου (2ος αι. μ.Χ.).

[4] Βλ. παραπάνω, σσ. 40-61.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επομένως, «πατροναρίστηκε» κατάλληλα· έκτοτε όμως ακολούθησαν αρκετοί αιώνες, στη διάρκεια των οποίων ξεθώριασε κάθε ίχνος της «βασιλικής εύνοιας» που πρέπει να το συνόδευε κατά τον 3° αι.[5]· (5) οι ποιητικές του αρετές το καθιέρωσαν στη συνείδηση των αναγνωστών του ως κλασικό έργο· επισημαίνεται όμως ότι ορισμένοι επιφανείς κριτικοί δεν χαρίστηκαν απέναντι στις ελλείψεις του[6]· (6) ο πρωτότυπος συνδυασμός της θεματολογίας από διαφορετικά γνωστικά πεδία[7] το επέβαλαν ως πρότυπο του γραμματειακού του είδους· (7) το ποίημα συμπεριλήφθηκε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και, ως εκ τούτου, επιβίωσε σε βάρος των περισσότερο ειδικών έργων· όπως και στην περίπτωση άλλων κλασικών συγγραφέων, η άποψη αυτή έχει ιδιαίτερη βαρύτητα: την κρίνουμε την περισσότερο σημαντική. Επισημαίνουμε όμως ότι δεν γνωρίζουμε αρκετά για την εκπαίδευση, τις βαθμίδες της και το πρόγραμμά τους· επιπλέον, δεν είναι θεμιτό να γενικεύουμε συμπεράσματα που αφορούν μια μακραίωνη περίοδο[8].

Κάθε ερευνητής του Αράτου συμπεραίνει εύκολα ότι η επιβίωση του ποιήματος καθορίστηκε από τον συνδυασμό των παραπάνω· παράλληλα, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν τα εγγενή χαρακτηριστικά του έργου, καθώς απευθύνονται με διαφορετικούς τρόπους στους αναγνώστες. Η προσεκτική ανάγνωση των *Φαιν.* αποκαλύπτει τις πηγές του ποιητή. Αναμφίβολα, οι αρχαίοι αναγνώστες ήταν καλύτερα ενημερωμένοι σε θέματα αστρονομίας, προγνωστικής παράδοσης και φιλοσοφίας. Οι σύγχρονοί του μάλιστα είχαν την ευκαιρία να παραβάλουν το ποίημα με εγχειρίδια των Σχολών της εποχής. Σε μεταγενέστερα στάδια της ιστορίας του έγινε αντικείμενο αποδοχής από διαφορετικές εθνικές και θρησκευτικές ομάδες, με διαφορετικά πολιτιστικά κριτήρια. Αυτοί αξιοποίησαν, και άλλοτε οικειοποιήθηκαν, ό,τι ήταν συμβατό με τις τρέχουσες πολιτιστικές και εθνικές τους ανάγκες. Παρά ταύτα, η εθνική ταυτότητα δεν αποτέλεσε τη λυδία λίθο: ορισμένοι συγγραφείς, μολονότι ανήκαν σε αλλότριες εθνικές ομάδες, ήταν οργανικά συνδεδεμένοι με την ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή κουλτούρα[9]. Κάτι ανάλογο μπορεί να ειπωθεί και για κάποια από

---

[5] Η βιογραφική παράδοση του Αράτου διατήρησε σχετικές απηχήσεις. Βλ. 1ος *Βίος* 3.1-4 Di Maria. Ο βιογράφος (Αχιλλέας) μαρτυρεί ότι ο Αντίγονος ανέθεσε στον ποιητή τη συγγραφή των *Φαιν.*, δίνοντάς του το έργο *Κάτοπτρον* του Ευδόξου ως πρότυπο. Βλ. και σ. 13 σημ. 58, 59, 110 σημ. 397, 143-144 (σημ. 567).

[6] Αυτό αφορά κυρίως τη λατινική γραμματεία· για τη συγκεκριμένη πτυχή βλ. παραπάνω, σσ. 56-58 και παρακάτω, σσ. 351, 359, 364-365, 428-429.

[7] Βλ. παραπάνω, σσ. 29-49, και την πλήρη ανάπτυξη των σσ. 40-293.

[8] Βλ. και A.-M. Lewis, ό.π., σσ. 113-118. Η συγγρ. εξετάζει τα θέματα υπ. αριθ. (1), (2), (3), (4), και (5), χωρίς να αποδίδει σε κάποιο από αυτά ιδιαίτερη συμβολή στην επιβίωση του ποιήματος. Η ίδια προτείνει το υπ. αριθμ. (7) ως την πειστικότερη εξήγηση. Ο J. Irigoin, *RPh* 31 (1957) 302 (βιβλιοκρισία του J. Martin, *Histoire du texte*), έκρινε ότι η δημοτικότητα του έργου έως τον 1° αι. μ.Χ. οφειλόταν στην ομορφιά των στίχων του. Αντίθετη άποψη είχε ο G. Williams, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford 1986, σ. 255. Σε γενικές γραμμές, οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούσαν και θεωρούν το ποίημα ελάσσονος αξίας, όπως π..χ. ο W. Sale, ό.π., σ. 160 και ο S. Lombardo, ό.π., σ. v (βλ. ενδεικτικά την Εισαγωγή μας, σ. 2 σημ. 1). Ο Lombardo (ό.π., σσ. v-ix) εξετάζει συνοπτικά τις αιτίες της επιβίωσης των *Φαινομένων*.

[9] Το φαινόμενο έφτασε στην ακμή του κατά την περίοδο της Β΄ Σοφιστικής. Δεν υποστηρίζουμε φυσικά την απόλυτη αφομοίωση των αυτοχθόνων πληθυσμών υπό την αιγίδα της ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Κάτι τέτοιο αποτέλεσε το ιδεολογικό στήριγμα των διανοητών της συγκεκριμένης περιόδου, βλ. περισσότερα στον S. Swain, "Plutarch, Plato, Athens, and Rome", στο J. Barnes – M. Griffin (eds.), *Philosophia Togata II: Plato and Aristotle at Rome*, (Clarendon Press) Oxford 1997, σσ. 165-187 [εδώ: 166-170].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τα έργα ορισμένων από τους υπόλοιπους μάρτυρες της σχετικής παράδοσης. Ο Συνέσιος ο Κυρηναίος (4ος-5ος αι.) συνέγραψε κείμενα βασισμένα σε κλασικά πρότυπα, μολονότι πρέπει να είχε ήδη προσχωρήσει στον χριστιανισμό. Επομένως, η θρησκεία δεν επέβαλε απαραίτητα τη φύση της πρόσληψης του έργου.

Κυρίαρχον ρόλο, όπως και σε όλη την αρχαία γραμματεία, διαδραμάτισε η διαδικασία του εξελληνισμού αλλότριων εθνικών ομάδων κατά την αρχαιότητα: το πολυσύνθετο αυτό φαινόμενο και οι εκφάνσεις του αγγίζουν και κάποιες πτυχές της επιβίωσης των *Φαινομένων*. Σε γενικές γραμμές πάντως, διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες αναγνωστών και, επομένως, πρόσληψης: (1) οι εθνικοί, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται βέβαια οι εξελληνισμένοι συγγραφείς των ελληνιστικών βασιλείων και της αυτοκρατορίας, και (2) εκείνοι που διέπονται από την ερμηνευτική πρακτική των ελληνιστών Ιουδαίων· στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάσσεται η χριστιανική επιβίωση του Αράτου. Ως εκ τούτου, οι χριστιανοί συγγραφείς εξετάζονται ως ανεξάρτητη κατηγορία, μολονότι είναι στην πλειοψηφία τους σύγχρονοι με μαρτυρίες της περιόδου από τον 1°-2° αι. μ.Χ. και δώθε[10].

Στις δύο βασικές κατηγορίες, που ορίσαμε, περιλαμβάνονται βέβαια επιμέρους ομάδες συγγραφέων. Αυτοί ακολουθούν διαφορετική προσέγγιση στα περιεχόμενα του έργου: ορισμένοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την επιστήμη, άλλοι για τη σχέση του ποιήματος με τη φιλοσοφία· σε λιγότερες περιπτώσεις, το ενδιαφέρον στρέφεται στις υφολογικές αρετές ή τα ελαττώματα του αράτειου κειμένου. Με μια πρώτη ματιά, η τελευταία κατηγορία φαίνεται να είναι η λιγότερο σημαντική. Η πλειοψηφία πάντως των μαρτυριών αφορά το τεχνικής φύσεως υλικό του ποιήματος· σε κάποιες περιπτώσεις, την επαφή του με φιλοσοφικές απόψεις και τη θρησκεία. Τα κίνητρά τους δεν είναι επομένως ομοειδή και ενιαία. Σε μεγάλον βαθμό όμως η προσέγγισή τους προκαθορίζεται από τη στάση των πρώτων κριτικών και ερμηνευτών των *Φαιν.*: διαπιστώνεται ότι κάποιες ερμηνευτικές τάσεις επαναλαμβάνονται, με τρόπο που φαίνεται να συνιστά μια διδακτική ή ερμηνευτική παράδοση. Αυτή, αν πράγματι υπήρξε, δεν ήταν φυσικά ενιαία και απόλυτα ομοιογενής. Μολονότι κατά την πρωτοβυζαντινή και τη μεσοβυζαντινή περίοδο διαπιστώνεται ομοιομορφία της δευτερεύουσας (εξηγητικής) συνοδευτικής λογοτεχνίας, έως κάποιαν εποχή ήταν σημαντική η συμβολή συγκεκριμένων διανοητών: αυτοί καθόρισαν την προσέγγιση απέναντι στο ποίημα. Θεωρείται επίσης βέβαιο ότι τα *Φαιν.* περιέχονταν σε κάποια βαθμίδα της εκπαίδευσης, ενδεχομένως στην *ἐγκύκλιο παιδεία*[11]. Η ευρύτατη επιβίωση του ποιήματος (που μαρτυρείται και

[10] Είναι χαρακτηριστικό, και ως έναν βαθμό αναμενόμενο, ότι οι μαρτυρίες συχνά συμπίπτουν σε κάποιες προσεγγίσεις με άλλες σύγχρονές τους. Δεν ταυτίζονται όμως, ενώ διαπιστώνεται και η ύπαρξη πρωτότυπων ερμηνειών. Αυτό είναι φανερό στην περίπτωση του Κλήμεντα του Αλεξανδρινού, ο οποίος προσεγγίζει κάποτε τον Πλούταρχο. Βλ. παρακάτω, σ. 631 κ.εξ.

[11] Η άποψη διατυπώθηκε με σαφήνεια και αναλυτικά από τον H. Weinhold, ό.π., σσ. 27 κ.εξ. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 430-465.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

από τον αριθμό των καταγεγραμμένων χειρογράφων[12]) οδηγεί εύκολα στο συμπέρασμα ότι το ποίημα ήταν τμήμα της διδακτέας ύλης. Αμελούμε όμως ότι τα τεκμήρια δεν είναι χειροπιαστά και ότι το εν λόγω συμπέρασμα είναι αποτέλεσμα εικασιών, βασισμένων σε στοιχεία δευτερεύουσας σπουδαιότητας. Η αποτίμηση μάλιστα κάποιων μαρτυριών καταλήγει κάποτε να γίνεται αυθαίρετη. Επιπλέον, η έλλειψη σαφών και ολοκληρωμένων γνώσεων γύρω από το θέμα της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα συνιστά επιφύλαξη. Φρονούμε ότι επιβάλλεται να αναθεωρήσουμε κάποιες απόψεις, ώστε να τις επαναδιατυπώσουμε βασισμένοι σε πιο στέρεα στοιχεία.

Η ιστορία του κειμένου χαρακτηρίζεται από την επικράτηση μιας *communis oppinio*, η οποία αφορά την ιστορία των εκδόσεων των *Φαιν.* στην αρχαιότητα. Πρόκειται για την ερευνητική συμβολή του J. Martin, ο οποίος επικρατεί απόλυτα στο πεδίο. Αυτός, ως γνωστόν, εντοπίζει (σε πολύ γενικές γραμμές) τα εξής στάδια στην ιστορία του κειμένου:

1. Η πρώτη εκδοτική και ερμηνευτική συμβολή έγινε από τον Θέωνα τον Αλεξανδρινό (γραμματικό της εποχής του Αυγούστου). Σ' αυτόν αποδίδει ο Martin τη συγγραφή των πρώτων Σχολίων και της "Uhrvita" του Αράτου, πάνω στην οποία βασίστηκαν οι τέσσερις (και με το σχετικό λήμμα της *Σούδας* [α 3745 Adler], πέντε) *Βίοι* του ποιητή.
2. Από τους πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους κυκλοφορούσε η αλεξανδρινή έκδοση. Δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο σε ποιον βαθμό αυτή ταυτιζόταν με την εργασία του Θέωνα. Ίσως μεσολάβησε κάποιος ενδιάμεσος κριτικός[13]. Αυτή έγινε η βάση όλης σχεδόν της μεταγενέστερης παράδοσης, που καταλήγει τον 10ο-11ο αι. στον κώδικα **M**[14]. Δεν μπορούμε επίσης να αρνηθούμε την έκδοση του ποιήματος στη Ρόδο, την Πέργαμο ή την Αντιόχεια. Είναι βέβαιο ότι έκδοση της Ρόδου υπήρχε[15]. Το πρόβλημα έγκειται βέβαια στην απουσία σχετικών πληροφοριών στους μάρτυρες της ιστορίας του κειμένου. Για τον συγκεκριμένο λόγο άλλωστε απουσιάζει η εμβάθυνση στο σχετικό έργο του Martin.
3. Μεταγενέστερα, εμφανίστηκε μια δεύτερη (αλεξανδρινή) έκδοση, την οποία ονομάζει αυτός ο φιλόλογος έκδοση **Φ**[16]. Παρουσιάστηκε μεταξύ του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Σ' αυτή συμπεριλαμβάνονταν οι μύθοι των άστρων (οι ψευδοερατοσθένειοι *Καταστερισμοί*, αλλά και άλλο υλικό ενσωματωμένο στα Σχόλια), η εικονογράφηση των αστερισμών και η επιτομή των

---

[12] Είναι περισσότερα από πενήντα στον αριθμό, βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 227-294 και J. Martin (1998) I CXXVI-CLXXVI.

[13] Βλ. A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 194 κ.εξ. Ο Cameron αποκαλεί αυτό το υποθετικό πρόσωπο "Critic". Η ύπαρξη ενός τέτοιου προσώπου συμπληρώνει κάποια από τα κενά στην ανασύνθεση της παράδοσης του Martin, δεν συμφωνούμε όμως με πολλά από τα επιμέρους συμπεράσματα του Cameron.

[14] Λεπτομέρειες στον J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 196-204 και J. Martin (1998) I CXXVI-CXXX· περιγραφή του χφ. στο *Histoire du texte*, σσ. 229-231 και J. Martin (1998) I CXXX-CXXXIX. Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 49.

[15] Βλ. παρακάτω, σσ. 355-360.

[16] J. Martin (1998) I CXXVI-CXXX.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εξηγητικών κειμένων[17]. Απλουστεύτηκε έτσι το ερμηνευτικό υλικό που συνόδευε το ποίημα και, παράλληλα, εισήλθε νέο. Φθορά υπέστη επίσης η ποιότητα του αράτειου κειμένου, εφόσον εισήλθαν νέες γραφές[18] οι οποίες έχουν αφήσει ίχνη στη λατινική παράδοση. Η συγκεκριμένη έκδοση συνδέεται στενά με τη λατινική επιβίωση του ποιήματος: οδήγησε στη δημιουργία των Σχολίων στον Γερμανικό (*Aratea*)[19] και, μέσω και του Υγίνου, υλικό της κατέληξε αργότερα στο κείμενο και τη συνοδευτική (ερμηνευτική) λογοτεχνία του *Aratus Latinus* (7ος-8ος αι.)[20], δυσνόητης λατινικής μετάφρασης από την περιοχή της βόρειας Γαλλίας[21].

Τα παραπάνω δεν στηρίζονται πάντοτε επαρκώς. Κατά καιρούς μάλιστα η ανασύνθεση που πρότεινε ο Martin αμφισβητήθηκε[22], χωρίς όμως να υπάρχει κάποια αξιόλογη και ολοκληρωμένη εναλλακτική πρόταση. Η φύση της παρούσης έρευνας επιβάλλει να βασιστούμε –με κριτική διάθεση– στον Martin. Δεδομένου ότι δεν εξετάζουμε χειρόγραφα των *Φαιν.*, ώστε να σχηματίσουμε προσωπική γνώμη, και ότι η εργασία μας δεν αφορά την ιστορία του κειμένου, αντικρούουμε τον Γάλλο εκδότη μόνον περιστασιακά, όταν το επιτρέπει κάποια αμελημένη ή ανεπαρκώς ερμηνευμένη μαρτυρία. επισημαίνεται ότι επιμέρους στοιχεία της θεωρίας του επιβεβαιώνονται κάποτε από δικά μας συμπεράσματα· άλλοτε, προκύπτουν εύλογα ερωτήματα και αμφισβητήσεις. Η δική μας έρευνα, που βασίζεται κατά κύριον λόγο στις λογοτεχνικές πηγές, είναι παράλληλη με εκείνη του εν λόγω φιλολόγου. Ο ίδιος μάλιστα βελτίωσε κάποια σημεία της θεωρίας του στη νέα του έκδοση[23]. Σε γενικές γραμμές, ακολουθούμε την ανασύνθεση της παράδοσης που αυτός πρότεινε (όπως άλλωστε πράττουν όλοι οι σύγχρονοι ερευνητές). Αυτό

---

[17] J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 38-57.

[18] D.A. Kidd (1997), σ. 49.

[19] Βλ. τις επιφυλάξεις του J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 38 κ.εξ.

[20] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 42-51και J. Martin (1998) I CXXVII.

[21] Τα λατινικά του εν λόγω κειμένου χαρακτηρίζονται συνήθως «βάρβαρα»· στην ουσία, όπως έδειξε ο H. Le Bourdellès (*L'Aratus Latinus: Etude sur la culture et la langue latine dans le Nord de la France au VIIIe siècle*, [Université de Lille] Lille 1985), πρόκειται για τη μορφή της λατινικής στην Προβηγκία κατά τον 8ο αι. Ο λατινόφωνος μεταφραστής στερείτο μάλλον επαρκούς γνώσεως της ελληνικής, όπως αποδεικνύει η εσφαλμένη ανάγνωση ελληνικών λέξεων: αυτές οδήγησαν σε παράλογη λατινική απόδοση, βλ. περισσότερα D.A. Kidd (1997), σσ. 52-55 (εύχρηστη συνόψιση των συμπερασμάτων του Les Bourdelles). Είναι πολύ πιθανό ότι στη σύνταξη του εν λόγω κειμένου χρησιμοποιήθηκαν γλωσσάρια: σ' αυτά ελληνικές λέξεις αποδίδονται με τις αντίστοιχες λατινικές. Το κείμενο του *Aratus Latinus* θυμίζει μια τέτοια μηχανική, λέξη προς λέξη απόδοση. Για τα εν λόγω γλωσσάρια βλ. H.I. Marrou, *Ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα* (μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλος), Αθήναι 1961, σ. 368. Γενικά για τη συμβολή του Γερμανικού στο συγκεκριμένο τμήμα της παράδοσης βλ. και P. Domenicuzzi, *Astra Caesarum: Astronomia, astrologia e catasterismo da Cesare a Dominiziano*, [Testi e studi di cultura classica 16], (Edizioni ETS) Pisa 1996, σσ. 139-140.

[22] Βλ. ορισμένα παραδείγματα παρακάτω, σσ. 650-651 σημ. 353.

[23] Βλ. J. Martin (1998) I. Επισημαίνουμε την ανάγκη συνδυαστικής μελέτης της νέας έρευνας αλλά και του *Histoire du texte*, διότι ο συγκεκριμένος ερευνητής μετέβαλε ορισμένες απόψεις του με το πέρασμα των χρόνων. Αυτές όμως αφορούν, κατά κύριο λόγο, την χειρόγραφη παράδοση του ποιήματος και όχι ορισμένους μάρτυρες που παραθέτουν από το ποίημα ή αναφέρουν απλά τον Άρατο. Ο ίδιος ο J. Martin επισήμανε την αλλαγή των απόψεών του στη βιβλιοκρισία του D.A. Kidd (στο *REG* 111 [1998] 375-376 [εδώ: 376]).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αφορά, ιδιαίτερα, τα κείμενα της αράτειας γραμματείας, όπως οι *Καταστερισμοί*: η παράδοσή τους είναι προβληματική, δεν είμαστε όμως σε θέση εδώ να την εξετάσουμε[24]. Το ίδιο ισχύει και για τους «Ανώνυμους» του E. Maass: λαμβάνουμε ως επαρκή την υπάρχουσα χρονολόγηση και την ειδολογική τους κατάταξη[25].

Είναι, επομένως, φανερό ότι δεν καταπιανόμαστε ουσιαστικά με την αράτεια παράδοση, υπό την έννοια των κειμένων που συνόδευαν το ποίημα από την αρχαιότητα –τουλάχιστον τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. Μας ενδιαφέρει η ανασύνθεση της παράλληλης πορείας του κειμένου στις λογοτεχνικές πηγές. Υποστηρικτικά, αντλούμε κάποια στοιχεία από (1) παπυρικά σπαράγματα των *Φαιν.*, και (2) κάποια αρχαιολογικά ευρήματα. Όσον αφορά τα πρώτα, οι μαρτυρίες τους είναι πολύ περιορισμένης σημασίας, με εξαίρεση την παράδοση του κειμένου[26]. Σε μία ή δύο περιπτώσεις όμως μας βοηθούν να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη διδασκαλία του ποιήματος, την εμφάνιση των Σχολίων και την ανθολόγησή του σε συλλογές. Η δεύτερη κατηγορία αξίζει επίσης την προσοχή μας: τα ευρήματα είναι το αντικαθρέφτισμα της δημοτικότητας του κειμένου κατά την αρχαιότητα.

Η τεράστια απήχηση που προκάλεσε η συγγραφή του έργου αποτυπώθηκε, όπως ήταν φυσικό, και στην τέχνη. Με τον όρο «τέχνη» περιγράφουμε τις εικαστικές αναπαραστάσεις του έναστρου ουρανού, αλλά και κάθε μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Είναι αυτονόητο ότι το φαινόμενο είχε ήδη αρχίσει από την ελληνιστική περίοδο[27]. Ο Άρατος συνέβαλε κατά τη γνώμη μας αποφασιστικά με το έργο του στην καθιέρωση των μοτίβων της αστρονομίας ως εικαστικού θέματος. Δεν είναι όμως εύκολο να ακολουθήσει κανείς τα ίχνη αυτής της παράδοσης. Η έρευνά της αφορά άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες. Μας ενδιαφέρουν εδώ ειδικότερα τα ευρήματα που αποδεικνύουν την αναγνωρισιμότητα του Αράτου στον αρχαίο κόσμο. Παραστάσεις του ποιητή απαντούν σε χειρόγραφη παράδοση του λατινικού Αράτου, κυρίως στις μεταφράσεις του Κικέρωνα και του Γερμανικού[28]. Στην περίπτωση αυτή όμως, το ενδιαφέρον μας στρέφεται πρώτιστα σε παραστάσεις ή σχετικές μαρτυρίες ανεξάρτητες από την παράδοση του ποιήματος. Σε συγκεκριμένο αντικείμενο αναφέρεται ο Άρατος, χωρίς όμως να απεικονίζεται (βλ. παρακάτω, αρ. **6**). Θεωρούμε χρήσιμο να καταγραφούν εδώ τα ακόλουθα αρχαιολογικά ευρήματα, για να αποφευχθούν οι παρεμβάσεις στο κυρίως κείμενό μας και να καταδειχθεί η επιβίωση του

---

[24] Εύχρηστη ανασκόπηση των αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με την χρονολόγηση και την πατρότητα του κειμένου στον J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 95-103. Πρβ. E. Gürkoff, ό.π., σσ. 6-10.

[25] Ούτως ή άλλως, οι πηγές είναι φειδωλές, για να επιτρέψουν την περαιτέρω εμβάθυνση, στα πλαίσια μάλιστα μιας έρευνας που δεν επικεντρώνεται σ' αυτό ειδικά το θέμα. Για τους «Ανώνυμους» και άλλα κείμενα του είδους βλ. E. Maass, *Commentariorum*, σσ. XIX-XXX και σσ. XLV-LXX8· τα κείμενα στις σ. 89 κ.εξ.

[26] Περιγραφή και χρονολόγηση στους D.A. Kidd (1997), σσ. 49-52· J. Martin (1998) I CLXXVI-CLXXVIII.

[27] Βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 375-409.

[28] Βλ. E. Bethe, ό.π., σσ. 101-109. Βλ. γενικά J. Almirall (1996), σ. 15.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποιήματος ως ευρύτερου πολιτισμικού φαινομένου[29].

1. Άτλας Farnese. Πρόκειται για άγαλμα που παριστάνει τον μυθικό Τιτάνα γονατιστό, ενώ κρατά με δυσκολία στους ώμους του μια συμπαγή σφαίρα (*sphaera solida*). Αυτή απεικονίζει τον κόσμο και είναι ανάγλυφη με παραστάσεις των αστερισμών. Οι μορφές αποδίδονται με βάση την ταύτισή τους με μυθικά πρόσωπα, ζώα ή αντικείμενα ως φιγούρες και όχι με τη μέθοδο των διαγραμμίσεων. Το συγκεκριμένο έργο είναι ρωμαϊκό αντίγραφο ελληνιστικού πρωτοτύπου[30]. Χρονολογείται κατά προσέγγιση στον 1° ή 2° αι. μ.Χ. Το πρωτότυπο τοποθετείται χρονολογικά (με πολλές επιφυλάξεις) στον 1° αι. π.Χ.[31]. Έχει παρατηρηθεί ότι οι ανάγλυφοι αστερισμοί συμφωνούν με τις περιγραφές στα *Φαινόμενα*. Είναι, συνεπώς, αυτονόητο ότι σχεδιάστηκε με βάση κάποια *ἀράτεια σφαῖρα*, δηλ. σφαίρα που βασιζόταν στα *Φαιν.* και που ενδεχομένως χρησίμευε στη διδασκαλία του ποιήματος[32].

2. Προτομή του ποιητή. Εύρημα από τη Villa Albani (No 610) στη Ρώμη[33].

3. Μολύβδινο μετάλλιο από τους Σόλους με τις κεφαλές των Αράτου-Χρυσίππου[34]. Όπως και στην περίπτωση άλλων ευρημάτων, υπήρξε παλαιότερα διχογνωμία: οι αρχαιολόγοι δεν ήταν σίγουροι ποια από τις δύο μορφές ανήκει στον ποιητή.

4. Νομίσματα από τους Σόλους (Πομπηϊούπολις): στη μια τους όψη απεικονίζεται η κεφαλή του Αράτου[35].

---

[29] Γενικά για το θέμα της εικονογραφικής παράδοσης του Αράτου (της απόδοσης της μορφής του ποιητή και όχι την εικονογραφία των αστερισμών, μια εντελώς ιδιαίτερη παράδοση) βλ. E. Bethe, ό.π., σσ. 91-101 και J. Martin (1998) I XLVII-XLVIII. Για την επίδραση της εικαστικής παράδοσης του ποιήματος στην ποίηση βλ. παρακάτω, σσ. 397-409. Για εικονογραφημένα καρολίγγεια χφφ. βλ. σ. 650 σημ. 351.

[30] Το συγκεκριμένο εύρημα πήρε την ονομασία του από το Παλάτι Farnese στη Ρώμη, στο οποίο βρέθηκε. Φυλάσσεται στο Museo Nazionale της Napoli, Nr. 6374. Βλ. J. Evans, ό.π., σσ. 78-79, και την αναπαράσταση στη σ. 78, εικ. 2.7. Άλλες παραστάσεις στον A. Stückelberger, ό.π., εικ. 81. Οι αστερισμοί που είναι ανάγλυφοι πάνω στη σφαίρα συμφωνούν με τις περιγραφές του Αράτου. Βλ. την εικαστική απόδοση των παραστάσεών τους στον W. Hübner, "*Uranoscopus:* Der verstirnte Sterngucker", *RhM* 133 (1990) 264-274 [εδώ: 273] και J.C. Duncan, *Astronomy. A Textbook*, (5th ed.), (Harper and Row Publ.) New York-Evanston and London 1954, σσ. 4-5 (από τον Flamsteed, *Atlas Coelestis*, 1729), και τις τρεις φωτογραφίες του Farnese Atlas που περιέχονται στις τελευταίες σελίδες (χωρίς αρίθμηση) στο G. Aujac – J. Soubiran (ed.), *L'Astronomie dans l'antiquité classique: Actes du Colloque tenu à l'Université de Toulouse-Le Mirail 21-23 octobre* 1977 [Collection d'Études Anciennes], (Les Belles Lettres) Paris 1979. Για τη χρονολόγηση του έργου στην εποχή του Αδριανού και του πρωτοτύπου του στην εποχή μετά τον Ίππαρχο (έργο της Περγαμηνής σχολής) βλ. E. Bethe, "Das Alter der griechischen Sternbilder", *RhM* 55 (1900) 414-434 [εδώ: 415, με βιβλιογραφία στη σημ. 1]. Βλ. επίσης Wernicke, "Atlas[3]", *RE* II[2] (1892) στ. 2119-2133 [εδώ: 2132] και A. Furtwängler, "Atlas in der Kunst", *Ausführliches Lexikon der griechsischen und römischen Mythologie* (ed. W.R. Roscher), vol. I.1, (Olms) Hildesheim-Zürich-New York 1993, στ. 709-711 [εδώ: 711].

[31] Βλ. τα συμπεράσματά μας παρακάτω, σσ. 404-405 και 406-407.

[32] Βλ. παρακάτω, σσ. 460-462.

[33] Βλ. G.M.A. Richter, ό.π., σ. 90-91· K. Schefold, ό.π., σ. 251· H. Ingholt, ό.π., σ. 150. Ειδικότερα, L. Bacchielli, "La ricomposizione della statua dell' astronomo Arato", "Studi Breglia" III, Roma 1987, σσ. 43-56.

[34] Βλ. H. Ingholt, "Aratos and Chrysippos on a lead medallion from a Beirut collection", *Berytus* 17 (1967-1968) 143-177.

[35] Για πιθανολογούμενες απεικονίσεις του ποιητή σε νομίσματα των Σόλων βλ. H. Ingholt, ό.π., σσ. 146-147

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

5. Αργυρό αγγείο (σκύφος) με παράσταση του Αράτου και της Μούσας Ουρανίας[36]. Χρονολογείται κατά προσέγγιση στην περίοδο του Αυγούστου[37]. Το θέμα είναι καθιερωμένο σε σειρά απεικονίσεων[38]. Ο Άρατος είναι όρθιος και κρατά ραβδί (radius)[39], με το οποίο δείχνει στη Μούσα κάτι στην επιφάνεια μιας σφαίρας που βρίσκεται ανάμεσά τους. Η σφαίρα βρίσκεται σε τραπεζοειδή βάση[40] και φέρει στο μέσον της μία ζώνη (ή παράλληλους κύκλους). Ψηλά στο κέντρο της παράστασης, βρίσκεται ακουμπισμένη πάνω σε βάση (που θυμίζει μνημείο) λύρα, προφανής υπαινιγμός στην παράλληλη ιδιότητα του Αράτου.

6. Επιγραφή που αναφέρεται στον Άρατο. Διασώζεται στη βάση ηλιακού ωρολόγιου από την Τήνο (1ος αι. π.Χ.)[41].

7. Παράσταση του Αράτου σε κοπτικό ύφασμα[42]. Περιλαμβάνεται στη συλλογή κοπτικών υφασμάτων του Μουσείου Μπενάκη και χρονολογείται κατά προσέγγιση μεταξύ του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Ο Άρατος πλαισιώνεται από δύο γυναικείες μορφές, προφανώς τις Μούσες Καλλιόπη και Ουρανία. Η μορφή του Αράτου διαφέρει από εκείνες στα νομίσματα και την προτομή. Αντίθετα, σχετίζεται με περίπου σύγχρονη παράσταση σε μωσαϊκό (βλ. αρ. **8**).

8. Μωσαϊκό της πόλης Trier. Ανακαλύφθηκε το 1884[43]. Ο Άρατος είναι καθιστός και κρατά βιβλίο (κώδικα;). Η Μούσα Ουρανία είναι όρθια και κρατά ραβδί (radius), με το οποίο δείχνει στον ποιητή κάτι πάνω στη σφαίρα: αυτή βρίσκεται ανάμεσά τους. Σε γενικές γραμμές η παράσταση αντιστρέφει τις θέσεις των μορφών που απαντούν στον σκύφο (βλ. παραπάνω, αρ. **4**), ταιριάζει όμως σχεδόν απόλυτα με παράσταση σε χειρόγραφο της παράδοσης του Γερμανικού[44].

(ειδική βιβλιογραφία σχετικά με τις αρχαιολογικές συλλογές στις σημ. 18-22)· L. Bacchielli, "Arato e Crisippo: Nuove ipotesi per un vecchio problema", σσ. 27-48· F. Imhoof-Blumer, "Coin Types of Some Cilician Cities", σσ. 167-168 και 169 και τον πίν. XII, 17 και XII, 20· G.M.A. Richter, ό.π., σ. 89. Για την Πομπηϊούπολη βλ. A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, σ. 202.

[35] Πρόκειται για μεταγενέστερη μαρτυρία του Pomponius Mela 1.71 (βλ. στη συνέχεια).

[36] Βλ. Ch. Picard, "Un cénacle littéraire hellénistique sur deux vases d'argent du trésor de Berthouville-Bernay", *MMAI* 44 (1950) 53-82. Η σχετική παράσταση βρίσκεται στη σ. 55 (εικ. 1). Βλ. και K. Schefold, ό.π., σ. 289.

[37] Βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 152 (βιβλιογραφία στη σημ. 61).

[38] Βλ. J. Fink, "Die Inspiration des Dichters im Bild. Kritische Bemerkungen zu «Arat und Muse»", *Gymnasium* 66 (1959) 491-494. Βλ. επίσης H. Weinhold, ό.π., σσ. 60-61.

[39] Πρόκειται για ένα μικρό ραβδί που χρησιμοποιούνταν στη διδασκαλία και ενδεχομένως σε επιδείξεις σε κοινό, κυρίως από αστρονόμους. Βλ. O.J. Brendel, *Symbolism of the Sphere: A Contribution to the History of Earlier Greek Philosophy* (engl. transl. M. Brendel), (E.J. Brill) Leiden 1977, σ. 11 και σημ. 29 (βλ. και την εικ. IX, που απεικονίζει την Ουρανία με το radius και τη σφαίρα· πρόκειται για τοιχογραφία από την Casa Vettii).

[40] Η βάση ονομάζεται σφαιροθήκη, βλ. O.J. Brendel, ό.π., σ. 13 και σημ. 33. Σύμφωνα με τον Brendel, χρησιμοποιείτο, όπως και το ραβδί, στα σχολεία.

[41] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 400-403.

[42] Άννα Αποστολάκη, *Εικών του Αράτου επί υφάσματος*, (Μουσείο Μπενάκη) Αθήναι 1938.

[43] G.M.A. Richter, ό.π., σ. 90 (εικ. 55)· K. Schefold, ό.π., σ. 391· E. Bethe, "Aratillustrationen", σσ. 91-92· H. Weinhold, ό.π., σ. 60.

[44] Πρόκειται για τον Matritensis A 16 (Madrid, Bibl. nat. 19). Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 38-39· E. Bethe, ό.π., σ. 91 κ.εξ. Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι σε χφφ. της παράδοσης του Γερμανικού, στα οποία περιέχονται κάποτε και αποσπάσματα του Αβιηνού, απεικονίζεται ο Άρατος και όχι οι εν λόγω Λατίνοι συγγρ. (βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 39 και 49-50).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χρονολογείται στον 3° αι. μ.Χ.

Τέλος, ας αναφερθεί εδώ και μια λογοτεχνική μαρτυρία, που αφορά όμως «αρχαιολογικό εύρημα»: ο Pomponius Mela (*De chorographia* 1.71.2-3) περιέγραψε κατά το ταξίδι του στην Πομπηϊούπολη (Σόλους) μνημείο που ανεγέρθη προς τιμήν του ποιητή[45]. Το θέμα του θανάτου και της ταφής του ποιητή καλύπτεται από σκοτάδι. Η *Σούδα* (α 3745 Adler: *καὶ συνῴκει τε αὐτῷ* [ενν. *Ἀντιγόνῳ*] *καὶ παρ' αὐτῷ ἐτελεύτησε* [...]) αναφέρει αόριστα ότι ο Άρατος απεβίωσε στο περιβάλλον του Αντιγόνου του Γονατά, δηλ. στη Μακεδονία. Είναι φανερό ότι οι πηγές μας γνωρίζουν ελάχιστα περισσότερα από εμάς. Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε τη μαρτυρία του Ρωμαίου συγγραφέα αξιόπιστη.

Τα ευρήματα, που καταγράψαμε, προέρχονται από τα βασικότερα κέντρα του ελληνιστικού και ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Στα ίδια κέντρα μας οδηγούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και οι λογοτεχνικές πηγές.

[45] Βλ. H. Ingholt, ό.π., σ. 145· J. Martin (1998) I XLVIII· A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 68. Το κείμενο του Pomponius Mela έχει ως εξής: Cydnus ultra per Tarsum exit, deinde urbs est olim a Rhodiis Argivisque, post piratis Pompeio adsignante possessa, nunc Pompeiopolis, tunc Soloe. iuxta in parvo tumulo Arati poetae monimentum ideo referendum quia –ignotum quam ob causam– iacta in id saxa dissiliunt. Ο Martin είναι επιφυλακτικός απέναντι στη μαρτυρία.

ΤΜΗΜΑ Ι
Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

1. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ ΑΡΑΤΟΥ

(i) Η αρνητική κριτική του Πραξιφάνη και η κρίση των ομοτέχνων του Αράτου

Όπως καταδείχτηκε στα παραπάνω[1], ο Άρατος πραγματεύτηκε το θέμα του εξαιρετικά μεθοδικά: βάσισε το έργο του σε εγχειρίδια της επιστημονικής γραμματείας. Η ποιητική έμπνευση έδρασε ως προς τη σύνθεση και τον εμπλουτισμό του τεχνικού υλικού. Ο ποιητής υποχρεώθηκε –λόγω του αντικειμένου του– να στραφεί στη σύγχρονή του «βιβλιογραφία»: μέσω αυτής απέδωσε τη συνολική εμπειρία που παρέχει η παρατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος. Ο τίτλος του ποιήματος όμως (*Φαινόμενα*) είναι δυνάμει παραπλανητικός: δημιουργεί την εντύπωση ότι τα περιεχόμενά του περιορίζονται στην ουρανογραφία και την περιγραφή των ουράνιων σωμάτων. Αντίθετα, το έργο περιγράφει το σύνολο της φυσικής εμπειρίας, στον βαθμό βέβαια του δυνατού αν ληφθούν υπόψη οι περιορισμοί που επιβάλλονται: (α) από τις συμβάσεις του γραμματειακού είδους, και (β) την πεπερασμένη έκταση του ποιήματος ως λογοτεχνικού κειμένου.

Η απόπειρα «συνολικής» καταγραφής του φυσικού περιβάλλοντος αντιστοιχεί πιθανόν στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής· παλαιότερα, υποστηρίχθηκε ότι τα *Φαιν.* ακολουθούν τη δομή και τα περιεχόμενα των εγχειριδίων *περὶ φύσεως*[2]. Μολονότι αντιβαίνει στα όσα είναι γενικά παραδεκτά, ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν είναι φρόνιμο να αποκλειστεί *a priori*[3]. Φαίνεται επιπλέον ότι ο Άρατος ακολουθεί στις περιγραφές του τον Αριστοτέλη, σε μια νοητή κίνηση από τα ουράνια στα μετέωρα και κατόπιν στη γη[4]. Πράγματι, ο αναγνώστης του ποιήματος διαπιστώνει το γεφύρωμα της απόστασης από τον

---

[1] Βλ. ειδικά τη συνόψισή μας στις σσ. 274-293.

[2] Η άποψη διατυπώθηκε από τον W. Ludwig, "Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σ. 438 και 448. Μολονότι προκάλεσε κυρίως αρνητική κριτική (με κύριο επιχείρημα το ότι την εποχή του ποιητή δεν υπήρχαν εγχειρίδια με τη συγκεκριμένη διάταξη περιεχομένων), θεωρούμε ότι ο Ludwig κινήθηκε στη σωστή κατεύθυνση. Βλ. περισσότερα παραπάνω, σ. 31 σημ. 13, σ. 287 σημ. 1214, σ. 290 σημ. 1225.

[3] Όπως πράττει για παράδειγμα ο R. Rossius, ό.π., σ. 21. Ο εν λόγω ερευνητής επισημαίνει ότι η διάκριση των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων και ο συγκεκριμένος συνδυασμός τους με σκοπό τη διδασκαλία είναι μεταγενέστερος του Αράτου. Βλ. παραπάνω, σ. 31 σημ. 13-14, σ. 238 σημ. 1001.

[4] Η κίνηση βέβαια μπορεί να περιέχεται σε περισσότερα από ένα έργα, όπως συνδυαστικά στο *Περὶ οὐρανοῦ* και τα *Μετεωρολογικά*. Η πρακτική δεν μπορεί πάντως να κριθεί πρωτότυπη, εφόσον είναι συνηθισμένη σε διάφορους συγγρ. από την αρχαιότητα έως την Αναγέννηση και πιο πέρα. Βλ. W. Hübner, "The Ptolemaic View of the Universe", *GRBS* 41 (2000) 59-93 [εδώ: 74-75, με τις σημ. 35-36].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ουράνιο διάκοσμο έως τα γήινα. Η προτεινόμενη σχέση, και ως έναν βαθμό εξάρτηση, του Αράτου από την περιπατητική εγκυκλοπαιδική παράδοση[5] οδηγεί βάσιμα στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής ήταν ενήμερος για τα γνωστικά αντικείμενα, το περιεχόμενό τους και, προφανώς, τις εκπαιδευτικές μεθόδους του Λυκείου[6]. Ειδικά για την περίοδο που έζησε, δεν θα πρέπει να αποκλείεται η επαφή του και με άλλα κέντρα στα οποία έδρασαν περιπατητικοί[7].

Η δομή και το περιεχόμενο του ποιήματος όμως δύσκολα στηρίζουν την ελκυστική υπόθεση[8] ότι ο ποιητής, έχοντας κατά νου τις αριστοτελικές απόψεις για τη διδακτική ποίηση, προσέδωσε εσκεμμένα στους αστερισμούς ψυχολογικό βάθος, ότι τους προσωποποίησε· ότι τους κατέστησε έτσι ήρωες ενός ιδιότυπου «κοσμικού» ή «ουράνιου» δράματος[9]· ότι, τέλος, το έπραξε όχι μόνο λόγω του θαυμασμού του για σχετικά δραματικά έργα (ειδικά του Ευριπίδη, όσον αφορά την οικογένεια του Κηφέα και τον μυθικό κύκλο του Περσέα και της Ανδρομέδας)[10], αλλά και ως μεθοδευμένη απάντηση στις επικρίσεις που διατύπωσε ο Αριστοτέλης, και πιθανόν οι μαθητές του, για την απουσία πλοκής, δραματικού βάθους και ηθοποιΐας στη διδακτική ποίηση[11].

Η διαφωνία μας δεν αντιβαίνει στην ευρύτερης φύσεως υπόθεση ότι ο Άρατος μελέτησε τα έργα του εν λόγω φιλοσόφου και τα έλαβε υπόψη του στη συγγραφή των *Φαινομένων*. Μολονότι όμως θεωρούμε αυτονόητο ότι ο ποιητής γνώριζε τις βασικές αρχές της αριστοτελικής *Ποιητικῆς* και τις επικρίσεις που αυτή περιείχε σε βάρος προκατόχων του (κυρίως του Εμπεδοκλή, του *φυσιολόγου* που ο Σολέας κατεξοχήν αξιοποίησε)[12], δύσκολα μπορούμε να αποδεχθούμε ότι δόμησε την «αστρική μυθολογία»[13]

---

[5] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-109 και 153-199 και συνοπτικά, σσ. 274-293. Η πραγμάτευσή μας είναι φυσικά ενδεικτική και δεν ολοκληρώνει την εικόνα. Μία συστηματική έρευνα στις πηγές (όπως αυτή που εισηγείται ο R. Hunter (στο"Written in the Stars: Poetry and Philosophy in the *Phaenomena* of Aratus") θα αναδείκνυε, ενδεχομένως, βαθύτερες σχέσεις του ποιητή με κείμενα και θεωρίες του Λυκείου.

[6] Βλ. την εύστοχη τοποθέτηση του P. Toohey, ό.π., σ. 52: "his (ενν. του Αράτου) poetic interests resemble scholarship".

[7] Εννοούμε κυρίως τη Ρόδο, βλ. στη συνέχεια, σ. 306 κ.εξξ.

[8] Προτάθηκε από τον Chr. Fakas ("Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σ. 482). Η συγκεκριμένη άποψη είναι σε μεγάλο βαθμό πρωτότυπη.

[9] Οι όροι είναι του Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehregedicht", σ. 479 και 482 αντίστοιχα. Πρβ. M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 39-40 και ειδικά σ. 88.

[10] Βλ. Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σ. 480 και, περισσότερα, Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 192-194. Βλ. και παραπάνω, σσ. 222-224.

[11] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 33-34 και 38-40.

[12] Βλ. Αριστοτέλης *Ποιητ.* 1447b17 κ.εξξ.

[13] Θέσαμε τον όρο σε εισαγωγικά προς αποφυγή παρεξήγησης: ο Άρατος δεν επιδίωξε να συγγράψει ένα έργο καταστερισμών. Αναμφίβολα όμως είχε υπόψη του πηγές της συγκεκριμένης παράδοσης· απλά, τα *Φαιν.* είναι το αρχαιότερο σωζόμενο έργο, που περιέχει υλικό που θα εντάσσαμε στην κατηγορία του καταστερισμού, με την εξαίρεση ενός πενιχρού αποσπάσματος του Φερεκύδη του Αθηναίου (βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 138-139 (και τη σημ. 540) και πρβ. σ. 70 σημ. 214.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του έργου του με γνώμονα τους αριστοτελικούς κανόνες. Η επίδραση του αττικού δράματος που διαγιγνώσκεται στα σχετικά αποσπάσματα του ποιήματος οφείλεται στη συνάντηση του μύθου με την παράδοση του καταστερισμού. Είναι άγνωστο σήμερα πότε τα δύο αυτά πεδία συναντήθηκαν. Η άποψη που ορίζει το ενδιαφέρον του ποιητή για την τραγωδία ως το μείζον στην ερμηνεία κάποιων μυθολογικών αναφορών στα *Φαιν.* κινδυνεύει να αποδειχθεί παραπλανητική. Βασισμένοι σ' αυτήν, ενδέχεται να παρερμηνεύσουμε το ενδιαφέρον του Αράτου για το αττικό δράμα και τον θαυμασμό του για τον Ευριπίδη και άλλους Έλληνες κλασικούς. Ακόμη κι αν ο ποιητής επιδίωξε την εφαρμογή των αριστοτελικών κανόνων στο διδακτικό έπος, το αποτέλεσμα δεν μπορεί απλά να περιγραφεί ως το προϊόν μιας εσκεμμένης απόπειρας που στόχευε στο να γεφυρωθεί η απόσταση ανάμεσα στη *descriptio* και τη *narratio*[14]. Η χρήση της *έκφρασης* προκειμένου να αποδοθεί ενάργεια στις περιγραφές των αστερισμών οδηγεί και στη χρήση της *narratio*. Ενδεχομένως, αυτός ήταν ο πρακτικότερος τρόπος να καταστήσει ο ποιητής τους αστερισμούς εύκολα αντιληπτούς στους αναγνώστες του[15].

Όσον αφορά επομένως την αστρική μυθολογία, δεν εντοπίζεται σ' αυτήν μια εσκεμμένη μείξη λογοτεχνικών ειδών ("Kreuzung")[16], παρά η εισαγωγή συγκεκριμένων – αλλά πάντως δευτερευόντων– ειδολογικών χαρακτηριστικών που επέβαλαν τα συμφραζόμενα: ο καταστερισμός διαθέτει στοιχεία από διαφορετικά γραμματειακά είδη[17]. Κατά συνέπεια, η αποδοχή της εν λόγω υπόθεσης καθιστά την αυτονόητη συνάντηση καταστερισμού και αστρονομίας μια μεθοδευμένη, σχεδόν εγκυκλοπαιδική, άσκηση στην ποίηση[18]. Μολονότι ο ποιητής ήταν "eruditus" και εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη γραπτή παράδοση, φρονούμε ότι διέθετε και γνήσιο ενδιαφέρον για τα θέματα που πραγματεύτηκε.

---

[14] Βλ. Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σ. 481. Για τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της διδακτικής ποίησης βλ. D. Fowler, "The Didactic Plot", στο M. Depew – D. Obbink (eds.), *Matrices of Genre: Authors, Canons, and Society*, (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 2000, σσ. 205-219.

[15] Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ την έγκυρη παρατήρηση του A.S. Becker, "The Shield of Achilles and the Poetics of Homeric Description", *AJPh* 111 (1990) 139-153 [εδώ: 141]: "The predominent way of appropriating visual images is to translate them into stories".

[16] Βλ. D. Fowler, ό.π., σ. 206.

[17] Η μείξη των ειδών είναι, διαφορετικά, αναμφίβολη στα *Φαινόμενα*. Όπως υποστηρίξαμε, το έργο βασίστηκε στην αξιοποίηση υλικού και υφολογικών συμβάσεων από ποικίλα γραμματειακά είδη: αστρονομία, καταστερισμός, φυσική ιστορία, προγνωστικά, διδακτική και επική ποίηση. Ειδικά για τις διδακτικές και επικές πηγές του βλ. τη διδ. διατριβή του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod: Die Phainomena Arats und die Tradition der antiken Lehrepik* · για τα υπόλοιπα βλ. παραπάνω, σσ. 61-256.

[18] Η πρωτοπορία του αισθητικού στοιχείου πάνω στο περιεχόμενο είναι ένας από τους κεντρικούς άξονες της διδ. διατριβής του Chr. Fakas. Είμαστε, σε γενικές γραμμές, αντίθετοι με τις γενικεύσεις που σιωπηρά επιβάλλει η συγκεκριμένη οπτική.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Από τα προηγούμενα προκύπτουν κάποια δεδομένα που είναι φρόνιμο να συνοψιστούν επιγραμματικά: (1) ο Άρατος έθεσε στο έργο του στοιχεία από τη φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση· η πρακτική του αποκαλύπτει ότι αντιμετώπιζε την αστρονομία ως επιμέρους κλάδο της φιλοσοφίας, απηχώντας την κατηγοριοποίηση του 4ου αι. π.Χ.[19]. (2) Αξιοποίησε συγκεκριμένα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, αλλά και εγχειρίδια του Θεοφράστου, του Ευδήμου και του Δικαιάρχου[20]· θεωρούμε ότι ήταν δυνατόν να τα βρει στην Αθήνα της εποχής του[21] ή να διδαχθεί συγκεκριμένα θέματα στο Λύκειο· κατά πάσα πιθανότητα υπήρξε, μολονότι νεώτερος, σύγχρονος με τους συγκεκριμένους μαθητές του Αριστοτέλη· δεν θα αποκλείαμε την ταυτόχρονη συνύπαρξή τους για κάποιο διάστημα στην Αθήνα, ή κάποια συνάντηση στον ευρύτερο ελληνικό χώρο[22].

Οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις ισχύουν ακόμη και για τον Θεόφραστο[23] αλλά και τον ακαδημαϊκό Κράντορα τον Σολέα. Όσον αφορά ειδικά τη σχέση τού ποιητή μας με άλλους μαθητές του Αριστοτέλη αλλά και του Ερέσιου φιλοσόφου, η βιογραφική παράδοση παρέχει κάποιες ενδείξεις προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση: όπως έδειξε πρόσφατα ο J. Martin[24], ο Άρατος κατά πάσα πιθανότητα σχετιζόταν με ορισμένους περιπατητικούς[25].

---

[19] Βλ. παραπάνω, σσ. 29-30, 32-34, 35-36.

[20] Βλ. σσ. 200-256 (Πλάτων), σσ. 241-256 (Αριστοτέλης), σσ. 90-106, 162-199, 281, 284-285, 287 (Θεόφραστος), σσ. 72-76, 88-89, 99-100, 287-290 (Εύδημος), σσ. 92-99, 284-286 (Δικαίαρχος).

[21] Βλ. τις ανησυχίες του Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σσ. 482-483 και σημ. 15.

[22] Το επόμενο σημείο αναφοράς για τους μαθητές του Αριστοτέλη, πλην του Θεοφράστου, ήταν η Ρόδος· κάτι τέτοιο δεν ισχύει όμως για τον ποιητή, αν βασιστούμε στη βιογραφική του παράδοση. Ο Chr. Fakas, ("Arat und Aristoteles' Kritik am Lehregedicht", σ. 482 [με τη σημ. 15]), είναι διατεθειμένος να συζητήσει μια τέτοια υπόθεση. Για τη σχέση του Αράτου με τη Σχολή (ή τις Σχολές) της Ρόδου, όπως αυτή προκύπτει μέσα από την πρόσληψη και την επιβίωση του ποιήματος βλ. παρακάτω, σσ. 348-375.

[23] Ο Θεόφραστος απεβίωσε το 287 π.Χ.· το γεγονός καθιστά μάλλον αδόκιμο το συμπέρασμα ότι ο Άρατος γνώρισε το έργο του, όταν ο φιλόσοφος ήταν ακόμη στη ζωή. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι είχε ήδη μετοικήσει στην Αθήνα τουλάχιστον γύρω στο 290, υπόθεση που δεν αντιβαίνει βέβαια στις συμβατικές χρονολογίες που δεχόμαστε για τα όρια του βίου του (320/315;-240;). Ως εναλλακτική ερμηνεία, θα μπορούσε κανείς να προτείνει τις σπουδές του Αράτου σε περιοχή εκτός του κυρίως ελλαδικού χώρου (Ρόδος;). Η συγκεκριμένη χρονολόγηση είναι, επιπλέον, συμβατή και με την υπόθεση ότι έγραψε τα *Φαιν.* στην Αθήνα (βλ. παραπάνω, σ. 150 σημ. 611 και σσ. 275-277 και τις σημ. 1165-1166), στα μέσα της δεκαετίας 280-270 π.Χ.

[24] Βλ. J. Martin (1998) I XXVII και XLI.

[25] Οι υποθέσεις του Martin δεν αφορούν τους διανοητές που προτείνουμε ως πηγές του ποιητή. Ο εν λόγω εκδότης βασίζει, σχεδόν αποκλειστικά, την τολμηρή ανασύνθεση που επιχειρεί σε ψήγματα της βιογραφικής παράδοσης. Μόνον σποραδικά στο υπόμνημά του αναφέρεται σε εδάφια έργων του Θεοφράστου ως πιθανές πηγές του Αράτου. Ο όρος «περιπατητικός» χρησιμοποιείται εδώ με την αρχική του σημασία: δεχόμαστε δηλ. ότι περιγράφει εκείνον που ανήκει στην παράδοση του Λυκείου ή υπήρξε απευθείας μαθητής του Αριστοτέλη ή των διαδόχων του. Κατά συνέπεια, δεν μας απασχολεί πρώτιστα ο χαρακτηρισμός διανοητών ή έργων ως «περιπατητικών», προκειμένου να περιγραφεί συγκεκριμένη ερμηνευτική οπτική ή ακόμη και χρήση τίτλων για έργα (του τύπου: *Περί ...*). Ως γνωστόν, ήδη από τον 3ο αι. άρχισε η επέκταση της χρήσης σε διανοητές άσχετους με το Λύκειο και την αριστοτελική παράδοση (υπό την αυστηρή έννοια της φοίτησης ή της διαδοχής, εφόσον τα πνευματικά αγαθά είναι κοινά για όλους), όπως λ.χ. στον μαθητή του Καλλιμάχου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το πρώτο μισό του 3ου αι., το Λύκειο και οι άλλες Σχολές της Αθήνας έπρεπε να αντιμετωπίσουν την ανάπτυξη του αλεξανδρινού Μουσείου: τα νέα ελληνιστικά κέντρα συναγωνίζονταν για την πρωτοκαθεδρία σε επιμέρους τομείς της γνώσης. Μολονότι η αλεξανδρινή λογιοσύνη ωφελήθηκε (και εν μέρει αρχικά στηρίχτηκε) από την περιπατητική διάκριση των επιστημών και την οργάνωσή τους σε τομείς, σταδιακά απομακρύνθηκε από τη μήτρα που την παρήγαγε[26]. Ανεξάρτητα απ' αυτό όμως, επιφανείς μαθητές του Αριστοτέλη απομακρύνθηκαν γεωγραφικά από την Αθήνα και αναζήτησαν τα ερευνητικά και διδακτικά τους ενδιαφέροντα σε άλλα κέντρα, εκτός από την Αλεξάνδρεια. Το γεγονός έχει φυσικά να κάνει με τη σταδιακή ανάπτυξη των περιφερειακών μορφωτικών κέντρων: μαζί με την Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Πέργαμος, η Ρόδος και η Κως, διεκδίκησαν την πρωτοπορία σε τομείς της αρχαίας κουλτούρας. Παράλληλα, το Λύκειο γνώριζε σχετική παρακμή[27]. Την περιπέτεια των πόλεων και των σχολών τους εκπροσωπεί ο βίος και η δράση του Πραξιφάνη του Μυτιληναίου, ενός διανοητή που έδρασε στην Αθήνα και τη Ρόδο. Σ' αυτόν αποδίδεται η αρχαιότερη κριτική των *Φαινομένων*. Είναι ασφαλές να ειπωθεί ότι ο Πραξιφάνης αποτελεί τον πρώτο σημαντικό σταθμό της επιβίωσης του ποιήματος.

Η ενασχόλησή του με το ποίημα μαρτυρείται σήμερα στον 1ο *Βίο* του Αράτου, ο οποίος αποδίδεται στον γραμματικό των αρχών του 3ου αι. μ.Χ. Αχιλλέα[28]. Παλαιότερα, οδήγησε στην άποψη ότι ο Πραξιφάνης υπήρξε δάσκαλος του ποιητή στην Αθήνα[29].

Έρμιππο τον Σμυρναίο. Βλ. σχετικά R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 179. Ο όρος μπορούσε, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, να χρησιμοποιείται για οποιονδήποτε συγγρ. πραγματευόταν θέματα λογοτεχνίας και, κυρίως, τα βιογραφικά δεδομένα αρχαιότερων συγγραφέων. Για την έντονη σχέση των περιπατητικών (υπό την έννοια των εκπροσώπων του Λυκείου) με τη βιογραφία βλ. A.J. Podlecki, "The Peripatetics as Literary Critics", *Phoenix* 23 (1969) 114-137 [εδώ: 114]. Για τον συγκεκριμένο Έρμιππο και τον Άρατο βλ. στη συνέχεια, σσ. 325-342, 431, 446 (και τη σημ. 80).

[26] Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 117 κ.εξξ.· R. Blum, *Kallimachos: The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography* (engl. transl. H.H. Wellisch), (The University of Wisconsin Press) Wisconsin 1991, σ. 99 κ.εξξ.· K.O. Brink, "Callimachus and Aristotle: An Inquiry into Callimachus' *Πρὸς Πραξιφάνην*", *CQ* 40 (1946) 11-26 [εδώ: 11]· C. Jacob, "La bibliothèque, la carte et la traité: Les formes de l'accumulation du savoir à Alexandrie", στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin, *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, σσ. 19-37 [εδώ: 22]. Παλαιότερα, ο U. von Wilamowitz-Moelendorf (*Hellenistische Dichtung*, II 214), έκρινε ότι και ο Καλλίμαχος θα μπορούσε, όπως οι μαθητές του, να ονομαστεί περιπατητικός. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 179 κεξξ.

[27] Βλ. R. Blum, ό.π., σ. 55 και, κυρίως, 61. Ο Blum δεν συνδέει την παρακμή του Λυκείου με τη παραδομένη απομάκρυνση της βιβλιοθήκης των Αριστοτέλη-Θεοφράστου από την Αθήνα.

[28] Η απόδοση είναι καθιερωμένη, τουλάχιστον από την εποχή του E. Maass (*Commentariorum in Aratum reliquiae*). Το κείμενο του *Βίου* είναι διαθέσιμο από την έκδοση των Σχολίων (J. Martin, *Scholia in Aratum vetera*) και, πιο πρόσφατα, από την έκδοση του συνόλου των κειμένων που η αράτεια παράδοση αποδίδει στον Αχιλλέα (G. Di Maria [Palermo 1996]).

[29] Πρόκειται για την παλαιότερη υπόθεση του E. Rohde (*Der griechische Roman*, Leipzig 1876, σ. 99 κ.εξξ. και σημ. 3): αυτός υποστήριξε ότι ο Άρατος ήταν, μαζί με τον Καλλίμαχο, μαθητής του Πραξιφάνη στην Αθήνα, πράγμα που οπωσδήποτε δεν ευσταθεί για τον Κυρηναίο και πάντως δεν μαρτυρείται για τον Άρατο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πρόσφατα, η υπόθεση επανήλθε, παρά την απουσία στήριξης στις πηγές[30]. Την κρίνουμε τουλάχιστον πιθανή, όχι όμως και απαραίτητη στην ερμηνεία της σχέσης των δύο ανδρών. Συνδυάζοντας και άλλες αρχαίες μαρτυρίες, το θέμα συνοψίζεται ως εξής: ο Πραξιφάνης συνέθεσε έργο (*Περὶ ποιητῶν*)[31], το οποίο είχε τη μορφή διαλόγου ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Ισοκράτη[32]. Σ' αυτό επέκρινε τον Άρατο, στα πλαίσια όμως ευρύτερης ποιητικής κριτικής· τα *Φαιν.* δεν ήταν το καθαυτό αντικείμενό του. Τον ποιητή υπεράσπισε ο Καλλίμαχος, σε μια ευρύτερου ενδιαφέροντος (και μάλλον θεωρητική) πραγμάτευση (*Πρὸς Πραξιφάνην*)[33] για την ποίηση. Το γεγονός όμως προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις στην αράτεια παράδοση, μέσω της αναφοράς που περιέχεται στον 1° και αποσπασματικά στον 3° *Βίο* του Αράτου[34]. Έτσι, η θεωρητική προσέγγιση του Καλλιμάχου στην ποίηση κατέστη, στην αράτεια φιλολογία, εμβληματική της οπτικής του απέναντι στον Άρατο και το έργο του[35].

Οι ερευνητές τοποθετούν την κυκλοφορία του *Περὶ ποιητῶν* περίπου στο 260 π.Χ.[36]. Παράλληλα, η σύνθεση των *Φαιν.* εντοπίζεται χρονικά περίπου στα μισά της

Βλ. K.O. Brink, ό.π., σ. 12 κ.εξξ.· ο J. Martin (1998) I XXVII-XXVIII, χαρακτηρίζει την άποψη, "[...] une hypothèse malheureusement fragile"· βλ. ακόμη R. Blum, ό.π., σ. 126. Η άποψη του Rohde γνώρισε παλαιότερα μάλλον εκτεταμένη αποδοχή: βλ. σχετική βιβλιογραφία στον K.O. Brink, ό.π., σ. 14 σημ. 2. Πρόσφατα, ο A. Cameron (*Callimachus and His Critics*, σ. 26) την αποδέχτηκε.

[30] Από τον Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am Lehrgedicht", σσ. 482-483.

[31] Το οποίο πρέπει μάλλον να το διαφοροποιήσουμε από το *Περὶ ποιήσεως* που επίσης του αποδίδεται· βλ. K.O. Brink, ό.π., σ. 21 (απ. 1) και 23 (με τη σημ. 2). Αντίθετα, ο A.J. Podlecki (ό.π., σ. 124) ταυτίζει τα δύο έργα, θεωρώντας προφανώς ότι οι δύο τίτλοι αναφέρονται σε ένα και το αυτό.

[32] Βλ. R. Pfeiffer, ό.π., σ. 161· K.O. Brink, ό.π., σ 24.

[33] Παλαιότερα, δεν είχε γίνει ορθά αντιληπτή η ακριβής σημασία του τίτλου. Υποστηριζόταν ότι το *πρὸς* είχε χρησιμοποιηθεί με τη σημασία του *ad* και αφορούσε έργο που είχε αφιερώσει ο Καλλίμαχος στον «δάσκαλό» του, τον Πραξιφάνη. Είναι αυτονόητο ότι η παρερμηνεία οφείλεται στον Rohde, ο οποίος αποδέχτηκε επιπλέον τη μετάφραση του Bentley (ο οποίος απέδωσε το *πρὸς* ως *ad*). Η άποψη επιβίωσε επί μακρόν, όπως αποδεικνύει ο βιβλιογραφικός κατάλογος που παραθέτει ο K.O. Brink, ό.π., σ. 14 και σημ. 1 και 2. Κι αυτό, μολονότι ο L. Preller (*De Praxiphane Peripatetico* [1842], σ. 7 και 18) είχε ήδη υποστηρίξει τη σημασία *πρὸς = contra*. Βασικό έργο αναφοράς στο θέμα αυτό παραμένει το συγκεκριμένο άρθρο του K.O. Brink, ό.π., ειδικά σσ. 25-26. Βλ. και J. Martin (1998) I XXVIII· C. Dilthey, *De Callimachi Cydippa*, (Teubner) Lipsiae 1863, σ. 18 σημ. 1· C. Meillier, *Callimaque et son temps: Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides*, [Publications de l'Universite de Lille 3] Lille 1979, σσ. 169-172· N.J. Richardson, "Aristotle and Hellenistic Scholarship", στο *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romain*, (Fondation Hardt, Entretiens tom. 40) Vandœuvres-Genève 1993, σσ. 7-38 [εδώ: 25-27]. Η υπεράσπιση του Αράτου από τον Κυρηναίο ποιητή και κριτικό δεν επιβάλλει την προσωπική γνωριμία των δύο αντρών. Για τη χρονολογική πτυχή του θέματος βλ. M. Negri, "L'ultima (?) parola sul presunto incontro tra Arato e Callimaco", *SCO* 47:2 (2000) 495-498 (ίσως η πιο εύστοχη ερμηνεία της χρονολογικής σχέσης του Αράτου και του Καλλιμάχου, όπως αυτή περιγράφεται στον 4° *Βίο*).

[34] Βλ. στη συνέχεια.

[35] Δεν αποκλείεται η συγκεκριμένη οπτική να μην απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Τείνει κανείς να τη λάβει σοβαρά υπόψη του, ειδικά αν αναλογιστεί την τεράστια επίδραση του Αράτου στην ιστορία του πολιτισμού.

[36] K.O. Brink, ό.π., σ. 23.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δεκαετίας 280-270 π.Χ.[37]. Αυτό επαληθεύεται από τα κοινά διακειμενικά στοιχεία που το έργο μοιράζεται με τον καλλιμάχειον *Ὕμνον εἰς Δία*, τα *Ἀργοναυτικὰ* του Απολλωνίου του Ρόδιου, αλλά και ειδύλλια του Θεοκρίτου[38]. Βασισμένοι και στη χρονολόγηση των συγκεκριμένων έργων, φρονούμε ότι το ποίημα του Αράτου οφείλει, ενδεχομένως, υλικό στον Καλλίμαχο[39], ενώ προσέφερε εικόνες και ορολογία στον Θεόκριτο και, κυρίως, τον Απολλώνιο τον Ρόδιο[40]. Επιπλέον, το επίγραμμα που αφιέρωσε στον ποιητή μας ένας άλλος σύγχρονός του, ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος[41], μας οδηγεί σταθερά στη χρονολόγηση, που είναι σήμερα κοινά αποδεκτή[42]. Διαθέτουμε, επομένως, αρκετά, για να υποστηρίξουμε ότι το έργο τού Πραξιφάνη εμφανίστηκε κατά προσέγγιση στη δεκαετία που διέρρευσε από την κυκλοφορία των *Φαινομένων*[43].

Η σχετική πληροφορία του 1ου *Βίου* παρατίθεται σε συμφραζόμενα που αφορούν το πρόβλημα της χρονολόγησης του Αράτου και του Νικάνδρου. Η ύπαρξη δύο ποιητών με το όνομα του δεύτερου προκάλεσε σύγχυση στη βιογραφική παράδοση του ποιητή μας[44]. Αυτή οδήγησε στη διατύπωση ανακριβών υποθέσεων σχετικά με τα όρια του βίου αλλά και τη λογοτεχνική παραγωγή των δύο ανδρών. Ο βιογράφος απορρίπτει την υπόθεση ότι οι δυο τους υπήρξαν σύγχρονοι, επικαλούμενος μάλιστα ιστορικά στοιχεία. Είναι στα πλαίσια της συγκεκριμένης πραγμάτευσης που ο Άρατος συνδέεται με τον Καλλίμαχο, τον ποιητή και κατεξοχήν κριτικό της περιόδου. Στο εδάφιο που μας ενδιαφέρει (1ος *Βίος* 4.2-3 Di

---

[37] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 4· J. Martin (1998) I XXXVII-XXXVIII.

[38] Η βιβλιογραφία είναι και εδώ περιορισμένη. Πέρα από κάποιες αναφορές του D.A. Kidd (1997) και του J. Martin (1998), βλ. M.L.B.M. Pendergraft, "Aratean Echoes in Theocritus", *QUUC* 53 (1986) 47-54. Για τη σχέση του προοιμίου των *Φαιν.* με το *Πτολεμαίου ἐγκώμιον* (ειδύλ. 17) βλ. παρακάτω, σσ. 521, 524-527.

[39] Πρόκειται για τον καλλιμάχειον *Ὕμνον εἰς Δία*· πιθανή θεωρεί την υπόθεση ο D.A. Kidd (1997), σ. 37 και 184-187, ενώ την αμφισβητεί ο J. Martin (1998) II 163· ως γεγονός την αντιμετωπίζει ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 22 κ.εξ. Δεν είμαστε παρ' όλα αυτά πεπεισμένοι ότι το θέμα έχει αποσαφηνιστεί πλήρως, βλ. και παρακάτω, σσ. 421-422 και σημ. 380. Στο σώμα κειμένων του Καλλιμάχου που σώζεται απαντούν άλλα έργα, κυρίως αποσπάσματα, στα οποία περιέχονται δάνεια από τον Άρατο. Αναφέρουμε ενδεικτικά το αποσπασματικά σωζόμενο *Βερενίκης πλόκαμος* (απ. 110 Pfeiffer) και το απ. 384.13 Pfeiffer (*ὀξέος ἵππου*).

[40] Απουσιάζει έως σήμερα μία συνολική αποτίμηση της επίδρασης του Αράτου στον Απολλώνιο. Κάποιες μεμονωμένες αναφορές, χωρίς ιδιαίτερη εμβάθυνση, απαντούν στα σύγχρονα ερμηνευτικά υπομνήματα στα *Φαινόμενα*. Περιορισμένες αναφορές μπορεί κανείς να σταχυολογήσει στα αρχαία Σχόλια πάνω στο έργο των δύο ποιητών.

[41] Για τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο βλ. στη συνέχεια, σσ. 320-325. Για το επίγραμμα που η βιογραφική παράδοση του Αράτου αποδίδει στον βασιλιά Πτολεμαίο βλ. παρακάτω, σσ. 327-342.

[42] Με εξαίρεση, ανάμεσα στους σύγχρονους ερευνητές, τον R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 1 (ο οποίος προτείνει ως πιθανή την περίοδο 280-260), και πιο πρόσφατα τους M. Fantuzzi – R. Hunter, ό.π., , σ. 360.

[43] Αυτό βέβαια αποδεικνύει ότι ο R. Hunter μάλλον έσφαλε στη χρονολόγηση του ποιήματος (βλ. σχετικά την προηγούμενη σημ.).

[44] Βλ. περισσότερα στον A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 194 κ.εξ. Το θέμα των «δύο Νικάνδρων» εξέτασε παλαιότερα ο G. Pasquali, "I due Nicandri", *SIFC* 20 (1913) 55-111 (ανατ. στο *Scritti Filologici I: Letteratura Greca*, [a cura di F. Bornmann – G. Pascucci – S. Timpanaro], Firenze 1986, σσ. 340-387).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Maria) έχει μόλις επισημανθεί ότι ο Νίκανδρος των *Θηριακῶν* και των *Ἀλεξιφαρμάκων* ήταν μεταγενέστερος του Αράτου:

> *Μέμνηται γοῦν αὐτοῦ καὶ Καλλίμαχος ὡς πρεσβυτέρου οὐ μόνον ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς Πρὸς Πραξιφάνην, πάνυ ἐπαινῶν αὐτὸν ὡς πολυμαθῆ καὶ ἄριστον ποιητήν.*

Η αναφορά στο επ. 27 Pfeiffer που ακολουθεί μας μεταφέρει πάντως σε διαφορετικά συμφραζόμενα: αυτά αφορούν τη σχέση του ποιητή με το έργο του Ησιόδου. Ο βιογράφος επικαλείται (και παραθέτει) το επίγραμμα ως απόδειξη της εξάρτησης του Σολέα από το διδακτικό έπος (*γέγονε δὲ ὁ Ἄρατος ζηλωτὴς Ἡσιόδου, ὡς καὶ Καλλίμαχος παρεσημήνατο τοῦτο διὰ τοῦ εἰς αὐτὸν ἐπιγράμματος οὕτως* [...])[45]. Επισημαίνεται ότι η μαρτυρία του *Βίου* δεν αφορά τη λογοτεχνική κριτική ούτε τη σύγκρουση του Πραξιφάνη με τον Καλλίμαχο, παρά μόνον την ανάγκη να προσδιοριστεί επακριβώς η εποχή που έδρασε (*floruit*) το υπό εξέταση πρόσωπο, ο Άρατος. Ο συνδυασμός φιλολογικής ερμηνείας και βιογραφίας είναι ουσιώδης στην αρχαία ερμηνευτική παράδοση[46]. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο γεγονός αποκαλύπτει ότι η σύνθεση του εν λόγω κειμένου, και προφανώς και των υπολοίπων, έγινε σε μεταγενέστερη περίοδο. Θα την ορίζαμε χονδρικά πολύ μετά τον Νίκανδρο. Το συμπέρασμα καθιστά αυτονόητη την υπόθεση ότι ο βιογράφος βασίστηκε σε προγενέστερο υλικό.

Συνδυαστικά, επισημαίνεται ότι η ευρυμάθεια του Αράτου τονίζεται και στον 3ο *Βίο*. Επιβεβαιώνονται έτσι, έστω και επιγραμματικά, τα συμπεράσματα σχετικά με τις ποικίλες πηγές του ποιητή[47]. Η δεύτερη αυτή μαρτυρία είναι βέβαια σχετική με εκείνη του 1ου *Βίου*, με διαφοροποίηση ως προς τους όρους που χρησιμοποιούνται. Το κείμενο που παραδίδει ο 3ος *Βίος*, αν και αποσπασματικό, είναι πιο συγκεκριμένο και, παράλληλα, διασώζει αναφορά στον Καλλίμαχο: *ἐγένετο δὲ σφόδρα πολυγράμματος ἀνήρ, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Καλλίμαχος* [ ]. Χάρη στον λατινικό Βίο του Αράτου (*Arati genus*), διαπιστώνεται ότι η αποσπασματική μορφή του ελληνικού κειμένου υποκρύπτει και πάλι την υπεράσπιση του Κυρηναίου ενάντια στην κριτική του Πραξιφάνη: factus est autem

---

[45] Οι πηγές μας δεν προσφέρουν αρκετά, ώστε να καταλήξουμε σε σαφή συμπεράσματα. Φαίνεται πάντως ότι είχε ήδη ξεκινήσει η συζήτηση σχετικά με την ομηρική ή ησιόδεια επίδραση στο έργο του Αράτου. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι η εν λόγω ερμηνευτική προσέγγιση είναι μεταγενέστερη, εφόσον απασχόλησε τον επόμενο αιώνα (2ο π.Χ.) τον Βόηθο τον Σιδώνιο. Βλ. και παρακάτω, σσ. 362-365 [ειδικά: 365].

[46] Η βιογραφία συνδυαζόταν με τη βιβλιογραφία, βλ. J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 180: "in some cases the works may be used to reconstruct the relevant aspects of the *bios*, but the *bios* itself, [...] is certainly needed to understand the works and doctrines".

[47] Βλ. παραπάνω, σσ. 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

nimis multum litteratus vir, sicut testatur Callimachus adsistens ei ab infantia propter Praxiphanem Mytilenum. Η κακή κατάσταση του ελληνικού κειμένου, σε συνδυασμό με την προβληματική λατινική διασκευή, δυσχεραίνουν την ορθή αποτίμηση της μαρτυρίας. Είναι όμως φανερό ότι η ευρυμάθεια του ποιητή αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της υπεράσπισής του από τον Καλλίμαχο

Πριν εικάσουμε σχετικά με τις πιθανές πηγές του βιογράφου, θέμα που η έρευνα έχει γενικά παραμελήσει, ας εξετάσουμε τι ακριβώς προσφέρει η μαρτυρία του. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο Καλλίμαχος υπεράσπισε τον Άρατο χαρακτηρίζοντάς τον «*πολυμαθῆ καὶ ἄριστον ποιητήν*». Εφόσον οι όροι παραδίδονται στον 1° *Βίο*, πρέπει να εξεταστούν οι ακόλουθες εναλλακτικές: (1) οι όροι αποτελούν παράφραση αντίστοιχων όρων του Καλλιμάχου· (2) αποτελούν τη συνόψιση της υπεράσπισης που εξέφρασε ο Κυρηναίος· (3) είναι οι ακριβείς όροι, όπως ενδεχομένως περιέχονταν σε κάποιο εδάφιο του συγκεκριμένου έργου (*Πρὸς Πραξιφάνην*). Εύλογα υποθέτει κανείς ότι ο Καλλίμαχος «απαντούσε» με αυτούς στην κριτική του περιπατητικού. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, και θεωρώντας δεδομένο το ότι σε γενικές γραμμές απηχούν τη σκέψη ή ακόμη και την ορολογία του Κυρηναίου, μπορούμε ενδεχομένως να εικάσουμε ότι αντιστοιχούν αντιθετικά στους βασικούς άξονες της πραξιφάνειας κριτικής σε βάρος του Αράτου. Εικάζουμε περαιτέρω ότι ο συγκεκριμένος «*πρῶτος γραμματικὸς*»[48] δεν επέκρινε μόνο τα υφολογικά χαρακτηριστικά των *Φαιν.* αλλά και το περιεχόμενό τους, σε μία συνολικότερη αποτίμηση του ποιήματος. Ενδεχομένως, έχουμε να κάνουμε με την αρχαιότερη (έμμεση) μαρτυρία για την κριτική του συνδυασμού επιστήμης και ποίησης. Ο Πραξιφάνης, ως περιπατητικός και μαθητής του Θεοφράστου, διέθετε οπωσδήποτε την επιστημονική και φιλολογική επάρκεια, προκειμένου να κρίνει όλες τις πτυχές του ποιήματος[49].

Πράγματι, πρέπει να θεωρείται μάλλον βέβαιον ότι ο Πραξιφάνης ήταν αρμόδιος να

---

[48] Έτσι τον αποκαλεί ο Κλήμης ο Αλεξανδρινός (*Στρωματεῖς* 1.16.79.4 Stählin). Πρβ. Σχόλια Vat. στον Διονύσιο τον Θράκα, σ. 164 Hilgard (*Gram.Graeci* III). Βλ. A.J. Podlecki, ό.π., σσ. 124-125· K.O. Brink, ό.π., σσ. 19-25· M.L. Clarke, ό.π., σ. 13· D.M. Schenkeveld – J. Barnes, "Language", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 177-225 [εδώ: 221]. Σύμφωνα με τους L. Rossetti – P.L. Furiani ("Rodi", στο G. Cambiano – L. Canfora – D. Lanza, *Lo spazio letterario della Grecia antica, vol.I – tom. II*, σσ. 657-715 [εδώ: 673-674 και 675]), ο Πραξιφάνης έθεσε τις βάσεις της «επιστημονικής» γραμματικής.

[49] Αναφερόμαστε σε «δύο πτυχές» του ποιήματος συμβατικά· είναι γεγονός ότι το αισθητικό αποτέλεσμα είναι ένα και ενιαίο. Δύσκολα μπορεί κανείς να διακρίνει το περιεχόμενο από τη μορφή που είναι ο φορέας του. Η διάκριση στην οποία προβήκαμε στο προηγούμενο κεφ. ήταν –πέρα από απαραίτητη– πρώτιστα συμβατική, προκειμένου να προσεγγίσουμε ευκολότερα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία. Με τον τρόπο αυτόν μπορούμε να υπερβούμε κατεστημένες απόψεις που δυσχεραίνουν την έρευνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

κρίνει τα *Φαινόμενα*. Κι αυτό, γιατί φέρεται να ακολούθησε τον δάσκαλό του, τον Θεόφραστο[50], σε θέματα φυσικών επιστημών, ειδικά σε αυτά που σήμερα κατατάσσονται στη δοξογραφική παράδοση[51]. Ο χριστιανός συγγραφέας Επιφάνιος (*Πανάριον* 3.508.14 Holl) σκιαγραφεί μια τέτοια εικόνα: *Πραξιφάνης Ῥόδιος τὰ αὐτὰ τῷ Θεοφράστῳ ἐδόξασε*[52]. Λίγες σειρές κειμένου παραπάνω (3.508.4-10 Holl), ο Επιφάνιος παραθέτει επιγραμματικά τις κοσμολογικές απόψεις του Αριστοτέλη, για να κλείσει τελικά με την παρατήρηση: *Θεόφραστος Ἐρέσιος τὰ αὐτὰ Ἀριστοτέλει ἐδόξασε*. Είναι, επομένως, φανερό ότι, μολονότι οι μεταγενέστερες πηγές καταγράφουν τη σπουδαιότητά του στους τομείς της γραμματικής και της λογοτεχνικής κριτικής, ο Πραξιφάνης ακολούθησε το πρόγραμμα σπουδών των περιπατητικών της εποχής του: σ' αυτό, η μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος και, κυρίως, της κοσμολογίας και της μεταφυσικής είχαν βασική θέση[53]. Ο ίδιος πρέπει να ανήκε στη βασική ομάδα των πιστών στο αριστοτελικό και στο θεοφράστειο φιλοσοφικό σύστημα[54].

Η ένταξη του Πραξιφάνη στη σειρά μετά τον Αριστοτέλη και τον Θεόφραστο, μολονότι εντάσσεται στις δοξογραφικές εκθέσεις *διαδοχών* των φιλοσόφων[55], μπορεί να εξηγήσει την κριτική που άσκησε ο πρώτος στον Άρατο. Το πρόβλημα φαίνεται ότι έχει την αφετηρία του στην αριστοτελική ποιητική θεωρία. Γνωρίζουμε ότι ο Αριστοτέλης επεσήμανε την αδυναμία του διδακτικού έπους να σταθεί ισότιμα δίπλα στα «καθαυτό ποιητικά είδη», όπως το ηρωικό έπος και το δράμα. Η διδακτική ποίηση ως «πρόβλημα της ποιητικής»[56] απασχόλησε ακολούθως τους μεταγενέστερους περιπατητικούς. Είναι εύλογο να εικάσει κανείς ότι η συγκεκριμένη οπτική οδήγησε τον Πραξιφάνη να επικρίνει τον ποιητή[57].

---

[50] Βλ. απ. 2, 19 και 22 Welhri. Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 674.

[51] Βλ. K.O. Brink, ό.π., σ. 23: "Praxiphanes forms part of the so-called doxographic tradition".

[52] Βλ. K.O. Brink, ό.π., σ. 20, T 7 = H. Diels, *Doxographi Graeci*, σ. 592· το συγκεκριμένο έργο εντάσσεται στη δοξογραφική παράδοση και η αναφορά έχει να κάνει με τις απόψεις περί φύσεως του φιλοσόφου.

[53] Σύμφωνα με τον K.O. Brink, ό.π., σ. 23, ο Πραξιφάνης "[...] appears to have been an orthodox Peripatetic".

[54] Αναφερόμαστε σε «θεοφράστειο», γιατί ο διάδοχος του Αριστοτέλη διαφοροποιήθηκε αισθητά σε θέματα κοσμολογίας και μεταφυσικής από τον δάσκαλό του, και μάλιστα όσο αυτός ήταν ακόμη στη ζωή. Διατύπωσε τις απόψεις του σε χωριστά, συχνά ομότιτλα έργα, όπου αποδείκνυε την ελευθερία της σκέψης του.

[55] Βλ. J. Mansfeld, *Heresiography in Context: Hippolytus' Elenchos as a Source for Greek Philosophy*, (E.J. Brill) Leiden-New York-Köln 1992, σσ. 20-26· του ίδιου, "Sources", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 3-30 [εδώ: 23-25]· J. Brunschwig, ""Introduction: the begginings of Hellenistic epistemology", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 229-259 [εδώ: 235].

[56] B. Fabian, "Das Lehrgedicht als Problem der Poetik", στο H.R. Jauß (επ. έκδ.), *Die nicht mehr schönen Künste: Grenzphänomene des Ästhetischen*, [Poetik und Hermeutik 3], (Wilhelm Fink Verlag) München 1968, σσ. 67-89.

[57] Σ' αυτό το συμπέρασμα φαίνεται ότι καταλήγει ο Chr. Fakas, "Arat und Aristoteles' Kritik am

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ξεκινώντας αντίστροφα, επισημαίνουμε ότι η μαρτυρία των *Βίων* υποκρύπτει την απήχηση της «σύγκρουσης» του Καλλιμάχου με τους περιπατητικούς: αυτή εκπροσωπήθηκε τον 3° αι. από τον Πραξιφάνη. Το θέμα εντάσσεται σε πλαίσιο ευρύτερο από την πρόσληψη και την επιβίωση των *Φαινομένων*. Αφορά τη μεταγενέστερη απήχηση της λογοτεχνικής κριτικής που άσκησαν οι περιπατητικοί σε ποιητές και θεωρητικούς της αλεξανδρινής ποίησης[58]. Συνδυάζεται επίσης με την εκτίμηση που εξέφρασε για τα *Φαιν.* ο Καλλίμαχος, ειδικά με το επίγραμμα που αφιέρωσε στον Άρατο (επ. 27 Pfeiffer). Μολονότι ο συντάκτης του 1ου *Βίου* δεν συνδυάζει το εν λόγω επίγραμμα με τον έπαινο του Αράτου που περιεχόταν στο *Πρὸς Πραξιφάνην*, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το παραθέτει αμέσως. Για τον βιογράφο (Αχιλλέα), το επίγραμμα συνιστά απόδειξη για την προτίμηση του Αράτου στον Ησίοδο, και όχι τον Όμηρο. Μήπως όμως οι δύο μαρτυρίες (ευρυμάθεια και ησιόδειος χαρακτήρας της ποίησης των *Φαιν.*) συνδυάζονταν σε μια προγενέστερη πηγή; Μήπως αυτή η πηγή ήταν το καλλιμάχειο *Πρὸς Πραξιφάνην*;

Η μαρτυρία του 1ου *Βίου* συνεισφέρει όμως και στην κατανόηση των πολιτιστικών και παιδευτικών συνθηκών της εποχής. Προσφέρει, επιπλέον, περισσότερα από τη δεύτερη μαρτυρία. Κι αυτό, γιατί περιέχει τον σημαντικό –κατά τη γνώμη μας– όρο *πολυμαθής*. Είναι πολύ πιθανό ότι ο συγκεκριμένος βιογράφος[59] του Αράτου, ο Αχιλλέας, δεν αντιλήφθηκε επακριβώς την πληροφορία που άντλησε από την πηγή του: η αρχική έννοια του επιθέτου *πολυμαθὴς* δεν ήταν αυτή με την οποία το χρησιμοποίησε[60]. Ο όρος είχε αρνητικές συνυποδηλώσεις κατά την κλασική περίοδο: η *πολυμαθίη* ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά που προκαλούσαν τον ψόγο των αρχαίων διανοητών. Χρησιμοποιούνταν προκειμένου να περιγράψει εκείνον που επεδείκνυε επιφανειακή γνώση, που καταπιανόταν με ποικίλους γνωστικούς τομείς, με αποτέλεσμα να διαθέτει όχι την πραγματική, αλλά μία επίφαση σοφίας[61]. Διαθέτουμε συγκεκριμένες μαρτυρίες στις οποίες η «*πολυμαθίη*» περιγράφεται ως τέτοιο ελάττωμα· άλλοτε, η χρήση του όρου υποδεικνύει ότι ως προσόν θεωρούνταν ανούσιο[62]. Όσον αφορά όμως ειδικά τον Αχιλλέα, συγγραφέα του 3ου αι. μ.Χ.,

---

Lehrgedicht", σσ. 482-483.

[58] Για την «αλεξανδρινή αναθεώρηση» βλ. Θ.Δ. Παπαγγελής, ό.π., σσ. 25-94.

[59] Οι τέσσερις *Βίοι* ανάγονται, σύμφωνα με τον J. Martin (*Histoire du texte*, σσ. 137-195 και 196-202), σε μία κοινή πηγή (την οποία αποδίδει στον γραμματικό του 1ου αι. π.Χ. Θέωνα). Ελάχιστα μπορούν σήμερα να προστεθούν στο θέμα. Είναι αυτονόητο ότι ο Αχιλλέας ή κάποιος μεταγενέστερος γραμματικός, που διασκεύασε τα έργα του Αχιλλέα, μετέφερε μάλλον εσφαλμένα κάποια δεδομένα. Ειδικά για το τι περιείχε ενδεχομένως η αρχική παράδοση βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 315-319.

[60] Βλ. την υπόθεση που προτείνουμε στη συνέχεια, σσ. 314-317.

[61] Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 164.

[62] Ηράκλειτος 22 B 40 D-K: *πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει*· Δημόκριτος B 64 D-K: *πολυνοΐην, οὐ*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υπάρχει το ενδεχόμενο η ορολογία του να υποκρύπτει τη σύγχρονή του σχολική ορολογία. Γνωρίζουμε ότι με τον όρο «*πολυμαθία*» περιγραφόταν ένα γνωστικό σύνολο εκλαϊκευμένων επιστημονικών μαθημάτων, που θα το περιγράφαμε και με τον όρο *ἐγκύκλιος παιδεία*[63]. Μολονότι διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις, η απόδοση αυτής της σημασίας στο κείμενο του *Βίου* δεν φαίνεται ότι είναι απαραίτητη. Κι αυτό, γιατί τα συμφραζόμενα δεν επιτρέπουν περιθώρια παρερμηνείας: ο Καλλίμαχος υπεράσπισε τον Άρατο. Η επιπρόσθετη μαρτυρία του 3ου *Βίου* (*ἐγένετο σφόδρα πολυγράμματος ἀνὴρ* [...]) στηρίζει απόλυτα την άποψη. Αν επομένως δεχθούμε ότι η ορολογία του βιογράφου απηχεί εκείνη του Καλλιμάχου, η χρήση του όρου από τον Κυρηναίο είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερη από την αλλαγή της σημασίας του.

Βασισμένοι στα όσα υποστηρίξαμε σχετικά με την οφειλή του ποιητή σε έργα της εγκυκλοπαιδικής παράδοσης των περιπατητικών, προτείνουμε την ακόλουθη υπόθεση: ο Πραξιφάνης εντόπισε την οφειλή του Αράτου απέναντι σε μαθητές του Αριστοτέλη σε επίπεδο περιεχομένου και ορολογίας. Ο ίδιος γνώριζε προσωπικά τους συγκεκριμένους διανοητές και, φυσικά, το έργο τους. Αν πράγματι ο ποιητής αξιοποίησε τις ιστορίες (θρησκείας) του Θεοφράστου και του Ευδήμου, κάποιο χαμένο σήμερα έργο προγνωστικών, τα έργα μετεωρολογίας και φυσικής ιστορίας του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου, και επιπλέον την ιστορία του πολιτισμού του Δικαιάρχου, καταλήγουμε στην εύλογη εικασία ότι ο Πραξιφάνης καυτηρίασε πιθανόν την ευκολία με την οποία ο Άρατος άντλησε από τα εγχειρίδια των περιπατητικών και εξασφάλισε με το έργο του άμεση φήμη[64]. Φρονούμε ότι εντόπισε τους «δανεισμούς» του Αράτου τόσο σε επίπεδο θεματολογίας όσο και ορολογίας και διανοημάτων. Οι πηγές του ποιητή ήταν, σε μεγάλο ποσοστό, τα έργα των συμφοιτητών του Πραξιφάνη στο Λύκειο[65]. Έτσι, και βασισμένος επιπλέον στην αριστοτελική ποιητική θεωρία, πρέπει να κατέκρινε την ευδιάκριτη στα *Φαιν.* πολυδιάσπαση των ενδιαφερόντων του Αράτου: το ποίημα είναι διδακτικό έπος, με

πολυμαθίην ἀσκέειν χρή· πρβ. Πλάτων *Νόμοι* 811a-b, 819a. Βλ. και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 164: «τὸ *πολυμαθὴς* ἦτο εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους μομφὴ εἰς βάρος ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον ἀληθῆ σοφίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ λέξις αὐτὴ κατέληξε νὰ ἔχῃ ἀντίθετον σημασία κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν».

[63] Παρατήρηση του H. Weinhold, ό.π., σσ. 17-18. Ο Weinhold (ό.π., σ. 18 και σημ. 1) επισημαίνει την ύπαρξη επιγραφής από την Τέω (*CIG* 3088), στην οποία περιέχεται ο συγκεκριμένος όρος. Σύμφωνα με τον ίδιο, η επιγραφή περιέχει πληροφορίες για το σχολικό πρόγραμμα στο νησί.

[64] Το γεγονός ότι το έργο γνώρισε άμεση και τεράστια επιτυχία μαρτυρεί η αποδοχή του από τους σύγχρονούς του ποιητές. Μαρτυρίες θα πρέπει να θεωρούνται τα επιγράμματα των συγχρόνων του Καλλιμάχου και Λεωνίδα του Ταραντίνου. Βλ. σχετικά στη συνέχεια, σσ. 319-325.

[65] Όπως επεσημάναμε παραπάνω, ο Άρατος πρέπει να βρήκε το σχετικό υλικό στην Αθήνα: είναι πολύ πιθανό το ότι ανέπτυξε προσωπικές σχέσεις με κάποιους περιπατητικούς, αλλά και το ότι μελέτησε ο ίδιος κάποια συγγράμματα ή αντίγραφά τους. Για το θέμα βλ. παραπάνω, σσ. 274-293.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οφειλή σε μυθικές (και «ορφικές») κοσμογονίες –που κατέγραψαν όμως περιπατητικοί–, σε στοιχεία από θεωρίες εξέλιξης του πολιτισμού, σε περιπατητικά προγνωστικά έργα, σε «περιπατητικό» υλικό από έργα φυσικής ιστορίας (του Θεοφράστου) και σε αριστοτελικές αλλά και μεταγενέστερες ερμηνείες του Πλάτωνα.

Φρονούμε, επομένως, ότι ο Πραξιφάνης χαρακτήρισε τον Άρατο *πολυμαθῆ*, ή επέκρινε την *πολυμαθίη* του, χρησιμοποιώντας αυτόν ακριβώς τον όρο. Κάτι τέτοιο συνάδει με την αριστοτελική ποιητική θεωρία: βάσει αυτής θα θεωρούσε αταίριαστη τη συναρμογή διαφορετικών γνωστικών πεδίων και θεμάτων σε ένα έργο από το οποίο απουσίαζαν ούτως ή άλλως τα βασικά χαρακτηριστικά της μιμητικής ποίησης[66]. Με αυτό το σκεπτικό, η αράτεια *πολυμαθίη* ήταν προφανώς ασύμβατη με την αριστοτελική έννοια της οργανικής ενότητας κάθε λογοτεχνικού έργου. Η υπόθεση βρίσκει στήριξη στο γεγονός ότι στον διάλογο εμφανίζονταν να συνομιλούν ως *dialogi personae*[67] ο Πλάτων και ο Ισοκράτης. Δεδομένου ότι πρώτος χρησιμοποίησε επικριτικά τον όρο σε δικά του έργα[68], νομιμοποιούμαστε να υποθέσουμε ότι ως πρωταγωνιστής του διαλόγου ήταν αυτός που τον απέδιδε στον Άρατο. Η εισαγωγή των εν λόγω διανοητών στα συμφραζόμενα ποιητικής κριτικής ενισχύει την πεποίθησή μας για τη φύση της: πρέπει να αναπαρήγαγε σε γενικές γραμμές την αριστοτελική θεωρία. Η φιλία τους (ενν. των Πλάτωνα και Ισοκράτη) μαρτυρείται στην παράδοση (Διογένης ο Λαέρτιος 3.8 Long): *ὁ δ' οὖν φιλόσοφος καὶ Ἰσοκράτει φίλος ἦν. καὶ αὐτῶν Πραξιφάνης συνέγραψε διατριβήν τινα περὶ ποιητῶν γενομένην ἐν ἀγρῷ παρὰ Πλάτωνι ἐπιξενωθέντος τοῦ Ἰσοκράτους*[69]. Είναι φανερό το ότι ο βιογράφος αναφέρεται στο έργο που περιείχε τις αναφορές στον Άρατο. Μολονότι οι *Βίοι* ανάγονται σε έναν κοινό πρόγονο[70], η παράθεση του όρου *πολυμαθὴς* στα ίδια συμφραζόμενα με τον Πραξιφάνη καθιστά σαφές ότι η μαρτυρία του 1ου *Βίου* είναι ακριβέστερη εκείνης του 3ου .

Είναι φανερό ότι τα κενά της αρχαίας γραμματείας εμποδίζουν να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Βασισμένοι όμως σε ευλογοφανείς υποθέσεις συμπεραίνουμε ότι ο βιογράφος του Αράτου διασώζει, άθελά του, έναν όρο που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε δηκτικά στο *Περὶ ποιητῶν*· ότι δηλ. ο όρος *πολυμαθὴς* δεν ανήκε αρχικά στον έπαινο που απηύθυνε ο Καλλίμαχος στον ποιητή. Το δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. χαρακτηρίζεται

---

[66] Πρβ. *Scholia Flor.* στον Καλλίμαχο *Αἴτια* 1-12 Pfeiffer (*Callimachus*, vol. I, σ. 3).
[67] Απ. 2 Brink = απ. 11 Wehrli. Βλ. R. Pfeiffer, ό.π., σ. 161· K.O. Brink, ό.π., σ. 24· R. Hirzel, "Die Thykydideslegende", *Hermes* 13 (1878) 46-49 [εδώ: 46-47]
[68] Βλ. παραπάνω, τη σημ. 62.
[69] R. Hirzel, ό.π., σσ. 46-47· L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 674-675.
[70] Βλ. παραπάνω, σ. 297 και στη συνέχεια, σ. 325.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

από την παραγωγή νέων όρων αλλά και την αλλαγή σημασίας κάποιων παλαιότερων. Αυτό συνέβη με τους όρους *λεπτὸς* και *πολυμαθής-πολυμαθίη*[71]. Εκείνη την περίοδο παλαιότεροι όροι της λογοτεχνικής κριτικής[72] άλλαξαν σημασία και χρησιμοποιήθηκαν σε νέα συμφραζόμενα. Φρονούμε ότι δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι ο Καλλίμαχος χρησιμοποίησε και τους συγκεκριμένους για τον Άρατο. Ως γνωστόν, εκτός από τη χρήση του *πολυμαθὴς* που του αποδίδει ο 1ος *Βίος*, ο σημαντικός για την ελληνιστική ποίηση, και ειδικά την καλλιμάχεια θεωρία, όρος *λεπτὸς* περιέχεται στο επίγραμμα που συνέθεσε προς τιμήν του Αράτου (επ. 27.3-4 Pfeiffer: [...] *χαίρετε λεπταὶ ῥῆσιες / Ἀρήτου σύγγονοι ἀγρυπνίης*)[73]. Αν ισχύει η υπόθεσή μας, τότε η κυκλοφορία των *Φαιν.* συνέβαλε έμμεσα, μέσω του επαίνου που απηύθυνε ο Καλλίμαχος, στη μετεξέλιξη της αριστοτελικής ποιητικής θεωρίας και ορολογίας σε «αλεξανδρινή». Κι αυτό, γιατί πυροδότησε τη συγγραφή κειμένων (εκείνων του Πραξιφάνη και του Καλλιμάχου) στα οποία συγκρούστηκε η αριστοτελική με την καλλιμάχεια ποιητική θεωρία. Το έργο του Αράτου καθίσταται έτσι ορόσημο στην ιστορία της ποίησης και σηματοδοτεί τη «μεταφορά» σημασιών, βασικών στην ιστορία της ορολογίας. Είναι αυτονόητο ότι η εμφατική χρήση του όρου *λεπτὸς* στα *Φαιν.* και μάλιστα η αξιοποίησή του στη γνωστή ακροστιχίδα (*ΛΕΠΤΗ*, στ. 783-787)[74] ώθησε τον Καλλίμαχο στο να του τον αποδώσει[75]. Ο Καλλίμαχος οικειοποιήθηκε τους καθιερωμένους, επικριτικούς όρους, καθιστώντας τους

---

[71] Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 163-164.

[72] Ο όρος *λεπτὸς* απαντά στον Αριστοφάνη *Βάτρ.* 1108, στον αγώνα λόγων ανάμεσα στον Ευριπίδη και τον Αισχύλο. Πρόκειται για μία από τις αρχαιότερες μαρτυρίες λογοτεχνικής κριτικής. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 55-56 και τη σημ. 3 (με χρήσιμη βιβλιογραφία). Ο Pfeiffer εξετάζει (επιγραμματικά) την πιθανότητα να δανείστηκε ο Αριστοφάνης κάποιους όρους από θεωρητικά κείμενα, ίσως του Γοργία, που αφορούσαν τη σύγκριση Ευριπίδη και Αισχύλου. Βλ. επίσης στον ίδιο, ό.π., σ. 163 σημ. 1.

[73] Ακολουθούμε στη μορφή του στ. 4 την πρόταση του J. Martin (1998) I XXIX. Πρβ. τις κριτικές παρατηρήσεις των A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, vol. II (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1965, σ. 209. Το επίγραμμα είναι το *Ἀνθ. Π.* 9.507 και παραδίδεται στον 1ο *Βίο*, ενώ οι τελευταίοι δύο στίχοι στον 3ο *Βίο*. Η ακροστιχίδα του Αράτου εντοπίστηκε από τον J.-M. Jacques, "Sur un acrostiche d'Aratos (783-787)", *REA* 62 (1960) 48-61. Έκτοτε, η έρευνα αποκάλυψε την ύπαρξη και άλλων, βλ. παρακάτω, σ. 323 σημ. 112. Για την καλλιμάχεια «λεπτότητα» ως ποιητική αισθητική βλ. Β. Φυντίκογλου, «At tenuis non gloria: Η ποιητική δόξα και η *λεπταλέη Μούσα* στην ποιητική παράδοση του καλλιμαχισμού», *Ελληνικά* 46 (1996) 283-299.

[74] Ο ποιητής σημείωσε για τον αναγνώστη του την ακροστιχίδα, εφόσον αυτή αρχίζει από στίχο του οποίου η πρώτη λέξη είναι το *λεπτή*. Βλ. *Φαιν.* 783-787: *λεπτὴ μὲν καθαρή τε περὶ τρίτον ἦμαρ ἐοῦσα / εὔδιος κ' εἴη, λεπτὴ δὲ καὶ εὖ μάλ' ἐρευθὴς / πνευματίη, παχίων δὲ καὶ ἀμβλείῃσι κεραίαις / τέτρατον ἐκ τριτάτοιο φόως ἀμενηνὸν ἔχουσα / ἢ νότῳ ἀμβλύνεται ἢ ὕδατος ἐγγὺς ἐόντος.* Ο στ. 787 πάσχει: επιλέξαμε να τυπώσουμε ό,τι παραδίδεται στα χφφ. και τον Στοβαίο. Οι περισσότεροι εκδότες, μεταξύ των οποίων και ο J. Martin, υιοθετούν τις παρασελίδιες διορθώσεις του γνωστού ως Anonymus Oxoniensis. Πρόκειται για κριτικές παρατηρήσεις στο περιθώριο της έκδοσης της Οξφόρδης (1672). Ο Kidd (1997) προτίμησε έναν συνδυασμό παραδομένων γραφών και εικασίας, με επισφαλές μάλλον αποτέλεσμα.

[75] Για την πιθανότητα να εντόπισε ο Καλλίμαχος, αλλά και άλλοι ποιητές, την ακροστιχίδα και να απευθύνει υπαινικτικά και σ' αυτήν τον χαιρετισμό του (επ. 27.3-4 Pfeiffer: *χαίρετε λεπταὶ ῥῆσιες / Ἀρήτου* [...]), βλ. παρακάτω, σσ. 323-323.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εμβληματικούς για τη νέα, «βιβλιόφιλη» ποιητική. Χρησιμοποίησε ενδεχομένως την ορολογία της επίθεσης του Πραξιφάνη στον Άρατο, προκειμένου όμως να τον υπερασπίσει· μέσω αυτής επαίνεσε την eruditas του Αράτου. Η λεπτή ειρωνεία, που η προτεινόμενη υπόθεση αποδίδει στον Κυρηναίο, θα έμενε οπωσδήποτε στη μνήμη των μεταγενέστερων θεωρητικών και κριτικών της ποίησης. Αυτή την απήχηση διασώζει, κατά τη γνώμη μας ακούσια, ο βιογράφος του Αράτου.

Όπως επισημάνθηκε, η γνωριμία του Πραξιφάνη με τους περιπατητικούς, έργα των οποίων αξιοποίησε ο Άρατος, συντείνει στην προτεινόμενη ερμηνεία. Φαίνεται ότι καθοριστικόν ρόλο έπαιξε η παραμονή του στη Ρόδο. Η πολιτιστική ανάπτυξη του νησιού από τον 5° αι. και εξής το κατέστησε σημαντικό κέντρο έρευνας και σπουδών[76]. Στο νησί αυτό συγκεντρώθηκαν, ως επόμενον σταθμό μετά την Αθήνα, οι βασικότεροι μαθητές του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου. Επρόκειτο για έναν κύκλο ανθρώπων που γνωρίζονταν και είχαν αλληλεπιδράσει ο ένας στον άλλο με την έρευνα και τα έργα τους. Πέρα από τον Πραξιφάνη, τον οποίο οι πηγές μας αναφέρουν κάποτε και ως Ρόδιο[77], ο Εύδημος ήταν αυτόχθονας· επιπλέον, στο νησί παρέμεινε για ένα διάστημα και ο Δικαίαρχος. Οι συμπτώσεις επεκτείνονται και σε άλλα επιφανή στελέχη του Λυκείου: ένα από αυτά, ο Ιερώνυμος ο Ρόδιος[78], συνδέεται με τον Πραξιφάνη· ενδεχομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αλληλογραφούσε με τον Αντίγονο τον Γονατά[79]. Η περίπτωση επαναφέρει το ζήτημα των περιπατητικών που γνώριζε ο Άρατος. Αφαιρεί επίσης πολλά από την εικόνα του «στωικού βασιλιά» που αποδίδεται στον Αντίγονο.

Ο Πραξιφάνης, επομένως, γνώριζε πολύ καλά τα έργα των άλλων διανοητών. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πότε ακριβώς συνέβησαν όλα αυτά: είναι δύσκολο να γνωρίζουμε αν οι συγκεκριμένοι φιλόσοφοι ήταν στην Αθήνα τον καιρό που διέμενε εκεί ο Άρατος ή αν είχαν ήδη φύγει για τη Ρόδο. Το βέβαιο είναι ότι ο ποιητής θυμίζει έντονα την εικόνα του περιπατητικού της εποχής: ομηριστής και εκδότης ο ίδιος των επών, με αρχειακές έρευνες προκειμένου να ανακαλύψει παλαιότερα αντίγραφα των έργων[80], με

---

[76] Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 660 κ.εξξ.

[77] Βλ. συγκεκριμένα K.O. Brink, ό.π., σ. 20 (T 3 [Στοβαίος], T 7 [Επιφάνιος]). Πρβ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 673-674 και J. Martin (1998) I XXVII-XXVIII (με τη σημ. 56).

[78] Ακολουθούμε τον J. Martin (1998) I XLI στην ταύτιση του Ιερωνύμου που αναφέρεται στον 3° *Βίο* (J. Martin, *Scholia*, σ. 15) με τον εν λόγω περιπατητικό και όχι τον ιστορικό Ιερώνυμο από την Καρδία. Ο J. Martin αντικρούει την καθιερωμένη άποψη του Jacoby (βλ. περισσότερα [1998] I XL σημ. 98). Για τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του συγκεκριμένου περιπατητικού (κυρίως από την άποψη της λογοτεχνικής κριτικής) βλ. A.J. Podlecki, ό.π., σσ. 125-126 και L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 675.

[79] Βλ. J. Martin (1998) I XLI.

[80] Σύμφωνα με ανεκδοτολογικού περιεχομένου ιστορία που διασώζει ο Διογένης ο Λαέρτιος (9.113 Long), ο Άρατος έθεσε στον σιλλογράφο (και φιλόσοφο) Τίμωνα το ερώτημα της ποιότητας των αντιγράφων των

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποιητικά ενδιαφέροντα, αλλά και με ενδιαφέροντα στο πεδίο των φυσικών επιστημών. Πέρα από την αστρονομία και τα προγνωστικά, αυτά περιελάμβαναν –κατά τη γνώμη μας– την κοσμολογία (πλατωνική και αριστοτελική), τις ερμηνείες στα έργα των δύο δασκάλων (αριστοτελικές, περιπατητικές ή, ενδεχομένως, ακόμη και στωικές), τη φυσική ιστορία (ζωολογία και φυτολογία), τα οπτικά φαινόμενα και, ενδεχομένως, την ιατρική[81]. Η αισθητική της ελληνιστικής περιόδου απομακρυνόταν από την εμπνευσμένη ποίηση των Μουσών και στρεφόταν στην καταγεγραμμένη γνώση προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα της αυθεντικότητας και της αλήθειας[82]. Η εικόνα που οι πηγές μας, σε συνδυασμό με τις εσωτερικές μαρτυρίες των *Φαιν.*, σκιαγραφούν για τον Άρατο, θυμίζει πολύ διανοούμενους της εποχής· με εξαίρεση τη συγγραφή ποίησης, θυμίζει ειδικά τον Δικαίαρχο: και αυτός ασχολήθηκε με την ομηρική ποίηση (κριτική του κειμένου, αλλά και αισθητική-λογοτεχνική κριτική)[83], με την ιστορία των θεσμών και του πολιτισμού (*Βίος Ἑλλάδος*)[84], αλλά και με θέματα αστρονομίας και γεωγραφίας[85].

Προς την ίδια κατεύθυνση, εκείνη της περιπατητικής επίδρασης, οδηγούν και άλλα ενδιαφέροντα του Αράτου: αναφερόμαστε στην ιδιότητα του εκδότη της *Ὀδύσσειας* και, ενδεχομένως, της *Ἰλιάδας*, αν και ειδικά η συγκεκριμένη ιδιότητα δεν επιβάλλει τον αυτόματο χαρακτηρισμό ενός διανοητή ως περιπατητικού. Επιπλέον, ο Άρατος αξιοποίησε στο έπακρο την ησιόδεια παράδοση στη σύνθεση των *Φαινομένων*. Και αυτό όχι μόνο από την άποψη της συγγραφής ενός διδακτικού έπους, αλλά και στην αξιοποίηση εικόνων, μοτίβων, ορολογίας και μετρικών ιδιαιτεροτήτων[86]. Δεδομένου ότι ο Πραξιφάνης και ο

ομηρικών επών: *φασὶ δὲ καὶ Ἄρατον πυθέσθαι αὐτοῦ πῶς τὴν Ὁμήρου ποίησιν ἀσφαλῆ κτήσαιτο, τὸν δ' εἰπεῖν, «εἰ τοῖς ἀρχαίοις ἀντιγράφοις ἐντυγχάνοι καὶ μὴ τοῖς ἤδη διωρθωμένοις»*. Η συνολική μαρτυρία του Διογένη του Λαέρτιου εμφανίζει τον φιλόσοφο-ποιητή να είναι άριστα ενημερωμένος σχετικά με την ποίηση. Εντυπωσιακή είναι πάντως η χρήση του όρου «*ἀρχαίοις ἀντιγράφοις*», που ανταποκρίνεται σε σύγχρονους εκδοτικούς κανόνες: θα μπορούσε κανείς να απορρίψει την ελληνιστική του προέλευση. Πράγματι, είναι χαρακτηριστικό ότι σχετική ορολογία απαντά στον πολύ μεταγενέστερο Σιμπλίκιο (Σχόλια στον Αριστοτέλη *Φυσικὰ* 9.399.34, 9.495.8, 9.753.28 Diels). Η ελληνιστική χρήση των όρων όμως μάλλον επαληθεύεται από τον Στράβωνα 12.3.22 Meineke. Στις διαθέσιμες μαρτυρίες, ορισμένες από τις οποίες είναι προγενέστερες του Διογένη του Λαέρτιου, περιλαμβάνονται οι εξής συγγρ.: Ειρηναίος της Λυών (*Ἔλεγχος* 24.28 Rousseau - Doutreleau), Ευσέβιος (*Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 5.8.5.6 Bardy), Ηρωδιανός (*Περὶ ὀρθογραφίας* 3,2.545.6 Lentz).

[81] Βλ. παραπάνω, σσ. 265-274.

[82] Όπως ορθά παρατηρεί ο R. Hunter ("Written in the Stars", σ. 15), στην εποχή της εξειδίκευσης κατά την οποία η γνώση περιεχόταν σε βιβλία και φυλασσόταν σε βιβλιοθήκες, "[...] the use of expert written sources was the *only* way in which the poet could satisfactorily meet the 'How do *you* know?' challenge [...]. Aratus [...] like Callimachus, he can still appeal to the Muses (vv. 16-18), but the Muses were now to be found in libraries". (η έμφαση είναι του συγγρ.).

[83] Βλ. A.J. Podlecki, ό.π., σ. 119· βλ. απ. 91 και 92 Wehrli.

[84] A.J. Podlecki, ό.π., σ. 119 και παραπάνω, σ. 92 κ.εξξ.

[85] Βλ. παραπάνω, σσ. 285-286 και τη σημ. 1207.

[86] Μια ματιά στο "Index locorum" του Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, μαρτυρεί εύγλωττα τη σχέση

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ιερώνυμος έγραψαν κατά πάσα πιθανότητα ερμηνευτικά ή άλλα έργα με αντικείμενο την ποίηση του Ησιόδου[87], είναι πολύ πιθανόν ο ποιητής να τα αξιοποίησε.

Ο Πραξιφάνης όμως εκπροσωπεί άριστα την περιπατητική γραμματική παράδοση και από μιαν άλλη άποψη: αυτή της βιογραφίας. Όπως και άλλοι μαθητές του Αριστοτέλη, ο ίδιος ενδιαφερόταν και για τα βιογραφικά δεδομένα των συγγραφέων, ακόμη κι όταν ο βίος και το έργο κάποιου δεν αποτελούσε το καθαυτό αντικείμενο του έργου του[88]. Έτσι, αναφερόμενος στον Θουκυδίδη συμπεριέλαβε στο έργο του *Περὶ ἱστορίας* και βιογραφικά στοιχεία του ιστορικού[89]. Υπάρχει, επομένως, η πιθανότητα να έπραξε κάτι ανάλογο και για τον Άρατο. Φρονούμε δηλ. ότι ο Πραξιφάνης ενδεχομένως συμπεριέλαβε στο *Περὶ ποιητῶν* και βιογραφικά στοιχεία του ποιητή, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να στηρίξουμε την υπόθεσή μας σε κάποια πηγή.

Τα παραπάνω κατέστησαν, νομίζουμε, σαφές ότι ο Καλλίμαχος είναι βασικός μάρτυρας της πρόσληψης των *Φαινομένων*. Η συγκριτική ανάγνωση του ποιήματος με ορισμένα από τα σωζόμενα αποσπάσματα του Κυρηναίου καταδεικνύει –κατά τη γνώμη μας– ότι η σχέση των δύο ποιητών επεκτείνεται και στην ποιητική επίδραση του Σολέα στον Καλλίμαχο[90]. Είναι όμως μόνον έμμεσα σχετική με την παρούσα έρευνα[91]. Στην περίπτωση του Καλλιμάχου είναι δύσκολο να διακρίνουμε ανάμεσα στην οπτική του

των δύο κειμένων. Πέρα από αυτό, είναι καταφανής η οφειλή του και στον Όμηρο. Το γεγονός επισημάνθηκε έγκαιρα, καταρχάς από τον Βόηθο τον Σιδώνιο (βλ. και παρακάτω, σ. 365). Τη συγκεκριμένη διάσταση εξέτασαν και σύγχρονοι ερευνητές. Βλ. A. Ronconi, "Arato interprete di Omero", *SIFC* 14 (1937) 167-202· του ίδιου, "Arato interprete di Omero", *SIFC* 14 (1937) 237-259· A. Traina, "Variazioni omeriche in Arato", *Maia* 8 (1956) 39-48· J. Almirall, "Arat de Solos, poeta λεπτός", *Lexis* 12 (1994) 97-106· του ίδιου, «Το διδακτικό ποίημα του Αράτου: τα *Φαινόμενα*», στο Τ. Μανδάλα (επιμ. έκδ.), *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Πρακτικά συνεδρίου, Χίος 18-21/10/2001*, (Υπουργείο Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων – Δήμος Χίου), Χίος 2002, σσ. 66-70. Όπως είναι αυτονόητο, τα υπομνήματα των D.A. Kidd (1997) και J. Martin (1998) II περιέχουν πλούσιο υλικό. Είναι γεγονός ότι το αντικείμενο απαιτεί ειδικότερη έρευνα, την οποία φαίνεται ότι έχει αναλάβει ο Chr. Fakas (βλ. "Arat und Aristototeles' Kritik am Lehrgedicht", σ. 479 σημ. 1). Για τη συνολική συμβολή του Βοήθου στις αράτειες σπουδές βλ. παρακάτω, σσ. 362-365.

[87] A.J. Podlecki, ό.π., σσ. 125-126. Η υπόθεση φαίνεται περισσότερη ασφαλής για τον Πραξιφάνη. Ο Wehrli του αποδίδει ένα *Hesiodkommentar* (βλ. απ. 22a-b). Βλ. και K.O. Brink, ό.π., σ. 21 (απ. 5).

[88] Για τη συγκεκριμένη πτυχή της περιπατητικής λογοτεχνικής κριτικής βλ. G. Arrighetti, "Riflessione sulla letteratura e biografia presso i Greci", στο *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine*, σσ. 211-262 [εδώ: 215] και A.J. Podlecki, ό.π., σ. 114, 123.

[89] Βασιζόμαστε στη μαρτυρία του Μαρκελλίνου, του μεταγενέστερου (4ος αι. μ.Χ.;) βιογράφου του Θουκυδίδη (*Βίος Θουκυδίδου* 29-30 Jones): *συνεχρόνισε δ'* (εννν. *Θουκυδίδης*), *ὥς φησι Πραξιφάνης ἐν τῷ περὶ ἱστορίας, Πλάτωνι τῷ κωμικῷ, Ἀγάθωνι τραγικῷ, Νικηράτῳ ἐποποιῷ καὶ Χοιρίλῳ καὶ Μελανιππίδῃ. καὶ ἐπεὶ μὲν ἔζη Ἀρχέλαος, ἄδοξος ἦν ὡς ἐπὶ πλεῖστον, ὡς <ὁ> αὐτὸς Πραξιφάνης δηλοῖ, ὕστερον δὲ δαιμονίως ἐθαυμάσθη.*

[90] Για την πιθανή επίδραση του καλλιμάχειου *Ὕμνου εἰς Δία* στο προοίμιο των *Φαιν.* βλ. παραπάνω, σσ. 67-68, 290 σημ. 1228, 309 σημ. 39, και παρακάτω, σσ. 421-422 και τη σημ. 380.

[91] Είναι αυτονόητο ότι το πεδίο της ποιητικής επίδρασης του Αράτου σε σύγχρονους και μεταγενέστερους ποιητές –ειδικά διδακτικούς– χρειάζεται μία συνολική έρευνα. Επιμέρους θέματα σε μεμονωμένους ποιητές απαντούν σποραδικά στην αράτεια βιβλιογραφία, χωρίς όμως να καλύπτουν το κενό.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποιητή και σε εκείνη του κριτικού: φαίνεται ότι οι δύο συμβαδίζουν και αλληλοσυμπληρώνονται[92]. Όπως καταδείχτηκε προηγουμένως, ο εν λόγω διανοητής χρησιμοποίησε όρους που υπήρξαν μάλλον προγραμματικοί τόσο για την ποίηση όσο και την λογοτεχνική του θεωρία. Φαίνεται μάλιστα ότι υπαινίχθηκε την αράτεια ακροστιχίδα στο εγκωμιαστικό επίγραμμα που αφιέρωσε στον ποιητή (επ. 27 Pfeiffer). Το θέμα έχει περιγραφεί αρκετά ικανοποιητικά, μολονότι το επίγραμμα θέτει διάφορα προβλήματα[93]. Παρέλκει, συνεπώς, η επέκτασή μας σε περισσότερες λεπτομέρειες. Το επίγραμμα εκθέτει εύγλωττα την κρίση των σύγχρονων ομοτέχνων του Αράτου, η οποία υπήρξε ενθουσιώδης. Έχει επίσης πολλά κοινά με το επίγραμμα του Λεωνίδα του Ταραντίνου (*Ἀνθ. Π.* 9.25)[94]. Η *Πλανούδεια Ανθολογία* το αποδίδει βέβαια στον Αντίπατρο, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις για την ταυτότητά του[95]. Η υπόθεση ότι πρόκειται για έργο του Θεσσαλονικέα Αντιπάτρου βρίσκει στήριξη στο γεγονός ότι αυτός αναφέρει τον Άρατο και σε άλλο επίγραμμα[96]. Αποδεχόμαστε όμως την κρατούσα άποψη και αναγνωρίζουμε την πατρότητα στον Λεωνίδα τον Ταραντίνο, σύγχρονο του Αράτου[97]. Είναι αυτονόητο ότι το επίγραμμα αυτό προϋποθέτει τη συγγραφή των *Φαιν.*· δεν θα μας απασχολήσει η ακριβής χρονολόγησή του. Ενδέχεται πάντως να χρησίμευε ως εισαγωγή στο έργο του Αράτου σε κάποιο αντίγραφο του ποιήματος[98].

Το συγκεκριμένο κείμενο αποδεικνύει κατά τη γνώμη μας ότι οι σύγχρονοι του ποιητή εντόπισαν την οφειλή του στην πλατωνική ορολογία, αλλά και τον κοσμολογικό χαρακτήρα του ποιήματος[99]. Είναι μάλλον βέβαιο το ότι ο επιγραμματοποιός χρησιμοποίησε την ορολογία των πλατωνιστών και των πυθαγορείων, την οποία γνώριζε

---

[92] Βλ. N.J. Richardson, ό.π., σ. 26.

[93] J. Almirall (1996), σσ. 45-46· B.A. van Groningen, *La poésie verbale grecque : Essai de mise ai point*, Amsterdam 1952, σ. 80 κ.εξξ.· V. Citti, "Lettura di Arato", *Vichiana* II (1965) 34-58 [εδώ: 57 κ.εξξ.]· A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 208 κ.εξξ.· C. Meillier, ό.π., σ. 309 κ.εξξ.· S. Lombardo, ό.π., σσ. 7-12· M.-L. Amerio, "L'elogio di Arato composto da Leonida di Taranto (A.P. 9,25) e la tradizione platonico-pitagorica della Magna Grecia in età ellenistica", *InvLuc* 3/4 (1981-1982) 111-160 [εδώ: 116-119]· Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 64-66.

[94] Τη σχέση των δύο επιγραμμάτων εξέτασαν παλαιότερα ο C. Dilthey, ό.π., σσ. 11-13 (βλ. σ. 11 σημ. 2) και ο B. Hansen, *De Leonida Tarantino*, (diss.) Weidae Thuringorum 1914, σσ. 14-15. Εξαιρούμε από τις σύγχρονες του ποιητή μαρτυρίες ένα τρίτο επίγραμμα, το οποίο αποδίδεται στον Πτολεμαίο τον Ευεργέτη. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 325-342.

[95] Βλ. M.-L. Amerio, ό.π. σ. 111 σημ. 1 (με εκτενή βιβλιογραφία)· A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 396.

[96] Πρόκειται για το επ. *Ἀνθ. Π.* 9.541 Beckby, για το οποίο βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 403-409.

[97] A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 308. Πρβ. B. Hansen, ό.π., σσ. 8-10.

[98] M.-L. Amerio, ό.π., σ. 112· A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 396. Σύμφωνα με τον M. Gabathuler (*Hellenistische Epigramme auf Dichter*, [diss.] Basilea 1937, σ. 68), πρόκειται για "[...] klare Form der Buchaufschrift mit Verfassernamen in den ersten Worten".

[99] Για τα «πλατωνικά» στοιχεία των *Φαιν.* βλ. παραπάνω, σσ. 200-256.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

από την ιδιαίτερή του πατρίδα[100]. Ο Τάραντας ήταν ήδη από τον 5ο αι. ένα από τα βασικά κέντρα των πυθαγορείων. Στο επίγραμμα που αφιέρωσε στον Άρατο και τα *Φαιν.* (*Ἀνθ. Π.* 9.25 Beckby), ο Λεωνίδας χρησιμοποιεί όρους που συντείνουν στην προτεινόμενη προσέγγιση:

> *Γράμμα τόδ' Ἀρήτοιο δαήμονος, ὅς ποτε λεπτῇ*
> *φροντίδι δηναιοὺς ἀστέρας ἐφράσατο,*
> *ἀπλανέας τ' ἄμφω καὶ ἀλήμονας, οἷσί τ' ἐναργὴς*
> *ἰλλόμενος κύκλοις οὐρανὸς ἐνδέδεται·*
> *αἰνείσθω δὲ καμὼν ἔργον μέγα καὶ Διὸς εἶναι*
> *δεύτερος, ὅστις ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα.*

Κατά τη γνώμη μας, ο επιγραμματοποιός απέδωσε εύστοχα το πνεύμα του ποιήματος του Αράτου. Το γεγονός ότι ο Σολέας αξιοποίησε πλατωνική ορολογία για τους αστερισμούς[101] κατέστησε το έργο του ανοιχτό σε σχετικές ερμηνείες. Ο Λεωνίδας διαπίστωσε ενδεχομένως τη σχέση των *Φαιν.* με στοιχεία της ελληνικής κοσμολογικής παράδοσης και την περιέγραψε, πιθανόν λόγω των προσωπικών του προτιμήσεων, με όρους πλατωνικούς και πυθαγόρειους[102]. Πράγματι, το επίγραμμα θέτει συγκεκριμένα προβλήματα, που δεν απαντούν σ' εκείνο του Καλλιμάχου: η φράση «*ἀπλανέας τ' ἄμφω καὶ ἀλήμονας*», σε συνδυασμό με το εισαγωγικό «*γράμμα τόδ' Ἀρήτοιο δαήμονος*», μοιάζει σαν να αποδίδει στον Άρατο ένα έργο, που αναφέρεται τόσο στους απλανείς αστέρες και αστερισμούς, όσο και στους πλανήτες. Ο Άρατος όμως περιορίστηκε στην περιγραφή των απλανών, με ιδιαίτερη έμφαση στους ζωδιακούς αστερισμούς και τα *παρανατέλλοντα* (όσον αφορά την αστρονομία του ποιήματος). Ακόμη πιο σημαντικό είναι το ότι έθεσε στα *Φαιν.* την εμφατική άρνηση να αναφερθεί στους πλανήτες[103]. Η μαρτυρία του Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 15 Di Maria) ότι ο Άρατος περιέγραψε τους

---

[100] Αυτή είναι η ερμηνευτική οπτική της M.-L. Amerio, ό.π., σ. 121 κ.εξξ., με την οποία συντασσόμαστε απόλυτα. Πρβ. B. Hansen, ό.π., σ. 15.

[101] Βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 217-256.

[102] Βλ. τη λεπτομερή ανάλυση της M.-L. Amerio, ό.π., σ. 132 κ.εξξ. Παλαιότερα, ο Λεωνίδας θεωρήθηκε *κυνικός*, βλ. την αντίκρουση του B. Hansen, ό.π., σσ. 20-24.

[103] *Φαιν.* 454-461: *οἱ δ' ἐπιμὶξ ἄλλοι πέντ' ἀστέρες οὐδὲν ὁμοῖοι / πάντοθεν εἰδώλων δυοκαίδεκα δινεύονται. / οὐκ ἂν ἔτ' εἰς ἄλλους ὁρόων ἐπιτεκμήραιο / κείνων ἦχι κέονται, ἐπεὶ πάντες μετανάσται. / μακροὶ δὲ σφεῶν εἰσιν ἑλισσομένων ἐνιαυτοί, μακρὰ δὲ σήματα κεῖται ἀπόπροθεν εἰς ἓν ἰόντων. / οὐδ' ἔτι θαρσαλέως κείνων ἐγώ· ἄρκιος εἴην / ἀπλανέων τά τε κύκλα τά τ' αἰθέρι σήματ' ἐνισπεῖν.* Για το θέμα βλ. R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 8-10 και τα εξαιρετικά σχόλια του D.A. Kidd (1997), σσ. 343-347. Ο J. Martin (1998) II 331-332, περιέγραψε άριστα το σκεπτικό του Αράτου εδώ. Όπως επεσήμανε ο W. Ludwig ("Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σ. 439), πρόκειται για μια πρώιμη μορφή *recusatio*. Βλ. και Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 69-70. Ο Αχιλλέας εκθέτει με συντομία τους λόγους που ώθησαν τον ποιητή να αποφύγει την περιγραφή των πλανητών (*Περὶ τοῦ παντός* 15 Di Maria).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πλανήτες στο έργο του *Κανὼν* δεν λύνει το πρόβλημα[104]. Κι αυτό, γιατί μας επιβάλλει να υποθέσουμε ότι ο Λεωνίδας αναφέρεται στο σύνολο του αστρονομικού έργου του Αράτου, ενώ ο επιγραμματοποιός περιγράφει μάλλον ένα έργο (*γράμμα τόδ'*)[105]. Είναι, επομένως, φανερό ότι η περιγραφή του δεν ανταποκρίνεται στα περιεχόμενα του ποιήματος[106]. Βασισμένοι όμως στη μαρτυρία του Κικέρωνα νομιμοποιούμαστε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Λεωνίδας επηρεάστηκε από ερμηνευτικά έργα με αντικείμενο τα *Φαινόμενα*. Κι αυτό, γιατί κάποιες αποκλίσεις του Κικέρωνα από το πρωτότυπο που μετέφρασε προσεγγίζουν τις περιγραφές του εν λόγω επιγραμματοποιού[107]. Ο Λεωνίδας όμως ενδέχεται να ακολούθησε και την ορολογία του Αράτου: στα *Φαιν.* 319 (*καὶ τὰ μὲν οὖν βορέω καὶ ἀλήσιος ἠελίοιο*) ο Σολέας χρησιμοποίησε τον όρο *ἄλησις*, για να περιγράψει την πορεία του ήλιου στην εκλειπτική[108].

Κατά συνέπεια, μπορούμε να εικάσουμε την ύπαρξη κριτικοερμηνευτικών προσεγγίσεων ήδη από την εποχή του Λεωνίδα. Τίποτε σχετικό δεν απαντά όμως στις αρχαίες μαρτυρίες. Με εξαίρεση το έργο του Πραξιφάνη, τα ενδιαφέροντα του οποίου μας προδιαθέτουν να εικάσουμε ότι το *Περὶ ποιητῶν* ήταν περισσότερο «φιλολογικό» στο περιεχόμενό του, το πρώτο φιλοσοφικό υπόμνημα στα *Φαιν.* συντέθηκε τουλάχιστον έναν αιώνα μετά, από τον Βόηθο τον Σιδώνιο[109]. Δεν θα αποκλείαμε όμως ο Πραξιφάνης να συμπεριέλαβε σ' αυτό κάποιες αναφορές στην κοσμολογική διάσταση των *Φαινομένων*. Οι σπουδές του δικαιολογούν αυτή την υπόθεση. Είμαστε όμως υποχρεωμένοι να περιοριστούμε σ' αυτά, λόγω της έλλειψης περισσότερων και πιο συγκεκριμένων μαρτυριών.

Όσον αφορά το καταληκτικό δίστιχο του επιγράμματος, αυτό χρησιμεύει –πέρα από εγκώμιο στον Άρατο– ως υπαινιγμός στην αναγνώριση ενός υφολογικού τεχνάσματος: θεωρείται σήμερα βέβαιο ότι με τη λέξη *ἄρρητον* στην αρχή του δεύτερου στίχου του ποιήματος (*Φαιν.* 1-2: *Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἐῶμεν / ἄρρητον* [...])

---

[104] Βλ. A. Couat, ό.π., σσ. 482-483· W. Ludwig, "Die *Phainomena* Arats als hellenistische Dichtung", σσ. 439-440· M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 155-158· M.-L. Amerio, ό.π., σ. 115 και σημ. 16 (με εκτενέστερη βιβλιογραφία). Βλ. παραπάνω, σσ. 36-37.

[105] Πρβ. M.-L. Amerio, ό.π., σ. 115.

[106] Η ανακολουθία έχει επισημανθεί ήδη από τον B. Hansen, ό.π., σσ. 14-15. Ο συγγρ. θεώρησε ότι ο Λεωνίδας δεν είχε διαβάσει τα *Φαινόμενα*.

[107] Βλ. M.-L. Amerio, ό.π., σσ. 132-137.

[108] Πρβ. M.-L. Amerio, ό.π., σ. 124. Η συγγρ. παραθέτει ενδιαφέροντα παράλληλα από το δράμα και τον Νόννο.

[109] Έχουμε κάποιες αμφιβολίες όσον αφορά τα κίνητρα του Βοήθου. Βλ. παρακάτω, σσ. 362-365.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ο Άρατος υπαινίχθηκε το όνομά του[110]. Είναι πράγματι πιθανό το ότι ο Λεωνίδας απάντησε με το δικό του δίστιχο στο υφολογικό παιχνίδι του Αράτου (*Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα* [...] *ἄρρητον* ~ [...] *καὶ Διὸς εἶναι / δεύτερος*). Η άποψη ενισχύεται από το ότι το *δεύτερος* αντιστοιχεί στο *Ἀρήτοιο*, τον ιωνικό τύπο του ονόματος του ποιητή: αυτόν έθεσε εμφατικά και ο Καλλίμαχος στο δικό του επίγραμμα, προκειμένου με τη σειρά του να υπαινιχθεί τον υπαινιγμό του στ. 2 των *Φαινομένων*. Και στα δύο επιγράμματα το όνομα γράφεται με την πρώτη συλλαβή μακρά, σε αντίθεση με όλη τη μεταγενέστερη παράδοση[111]. Με την ίδια λογική, θεωρείται ότι ο Καλλίμαχος «χαιρέτησε» την κρυμμένη ακροστιχίδα των *Φαιν.* 783-787[112].

Φρονούμε, τέλος, ότι η καταληκτική παρατήρηση «*ὅστις ἔθηκ' ἄστρα φαεινότερα*» διαθέτει φανερή σχέση με τα όσα αναφέρει ο Αχιλλέας στον 1° *Βίο* 3.3 Di Maria: [...] *τοῦ βασιλέως Εὐδόξου ἐπιγραφόμενον βιβλίον Κάτοπτρον δόντος αὐτῷ καὶ ἀξιώσαντος τὰ ἐν αὐτῷ καταλογάδην λεχθέντα* [...] *μέτρῳ ἐντεῖναι καὶ ἅμα εἰπόντος ὡς «εὐδοξότερον ποιεῖς τὸν Εὔδοξον* [...]»[113]. Δεν θα αποκλείαμε την επίδραση του Λεωνίδα στη διαμόρφωση αυτής της ανεκδοτολογικής ιστορίας κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

Διαθέτουμε όμως μία επιπλέον μαρτυρία που αποδεικνύει ότι ο Λεωνίδας αντιλήφθηκε τα *Φαιν.* μέσα από το πρίσμα της φιλοσοφίας των πυθαγορείων. Σε δεύτερο επίγραμμά του ο Ταραντίνος υπαινίχθηκε τον αράτειο μύθο της Δίκης-Παρθένου (*Φαιν.*

---

[110] N. Hopkinson, ό.π., σ. 139· πληρέστερα ο P. Bing, "A Pun on Aratus' Name in Verse 2 of the *Phainomena*?", σσ. 281-282· A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 396. Βλ. και A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σ. 322,

[111] A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 396· M.-L. Amerio, ό.π., σσ. 116-117 με τη σημ. 19.

[112] Η ανάλυση του J.-M. Jacques ενισχύεται από την άποψη ότι οι ακροστιχίδες δεν σημειωνόταν απαραίτητα με κάποιον τρόπο. Αναφερόμαστε ειδικά στην ελληνιστική περίοδο και τα ποιητικά κείμενα. Φαίνεται ότι η ακροστιχίδα δούλευε με το να είναι κρυμμένη, να μην σημειώνεται με κάποιο παρασελίδιο σημάδι, έντονα γράμματα, ή χρωματιστούς χαρακτήρες. Σ' αυτό συμφωνούμε με τον Philip Thibodeau: σε ανακοίνωσή του με τίτλο "Of Marginal Significance: Acrostics and Allusion in Hellenistic Poetry", ο εν λόγω ερευνητής υποστήριξε ότι η ακροστιχίδα λειτουργεί ως "[...] an esoteric literary device [...]"· ότι ο δημιουργός της φρόντιζε να μην την τονίζει, γνωρίζοντας ότι την καθιστά απαρατήρητη· ότι, μολονότι η εξηγητική παράδοση (αρχαία Σχόλια) δεν κάνει καμία μνεία στις ακροστιχίδες του Αράτου ή του Νικάνδρου (βλ. *Θηρ.* 345-353), οι μεταγενέστεροι ποιητές τις εντόπιζαν και τις υπαινίσσονταν με ανάλογη ακροστιχίδα ή με άλλα υφολογικά τεχνάσματα· επισημαίνει, τέλος, ότι τα παπυρικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι από τον 2° μ.Χ. αι. και δώθε αρχίζει η πρακτική της σημείωσης των ακροστιχίδων με χρώμα (η ανακοίνωση έγινε στο συνέδριο της American Philological Society, Annual Meeting 2001, στο San Diego της California· εκφωνήθηκε την Παρασκευή 5 Ιανουαρίου 2001 και δεν έχει δημοσιευτεί). Για άλλες ακροστιχίδες στα *Φαιν.* βλ. W. Levitan, "Plexed Artistry: Three Aratean Acrostics", *Glyph* 5 (1979) 55-68 [εδώ: 57-58 (*Φαιν.* 803-806: *σεμείη*, 808-812: *πᾶσα*)]· M. Haslam, "Hidden Signs: Aratus *Diosemeiai* 46ff., Vergil *Georgics* 1.424 ff.", *HSPh* 94 (1992) 199-204 (*Φαιν.*: 807-808: *μέση*)· A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, σσ. 324-325 και 327. Για ένα απαρατήρητο *τελέστιχον* βλ. Chr. Fakas, "Ein unbeachtetes Telestichon bei Arat", *Philologus* 143 (1999) 356-359. Εξαιρετική είναι η ανάλυση του R. Hunter, "Written in the Stars", σσ. 6-7. Για τα δύο επιγράμματα βλ. S. Lombardo, ό.π., σσ. 7-14.

[113] Βλ. A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 396 και P. Bing, "A Pun on Aratus' Name", σ. 283.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

96-136): συγκεκριμένα, φαίνεται ότι υιοθέτησε από τον Άρατο το θέμα της σφαγής του βοδιού από τον άνθρωπο και τη διαφοροποίηση που αυτό επέφερε στις σχέσεις των ζώων μεταξύ τους, αλλά και με τους ανθρώπους. Ως γνωστόν, οι σχετικές αναφορές στα *Φαιν.* συνιστούν μυθολογικό παράδειγμα της προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο ποιητής μας, βασισμένος σε ιστορίες της θρησκείας και του πολιτισμού του Λυκείου[114], προσέγγισε πυθαγόρεια μοτίβα απαγόρευσης της θυσίας και της κρεοφαγίας. Αυτά επαναφέρει ο Λεωνίδας στο ακόλουθο επίγραμμα (*Ἀνθ. Π.* 6.263 Beckby)[115]:

> *Πυρσῷ τοῦτο λέοντος ἀπεφλοιώσατο δέρμα*
> *Σῶσος ὁ βουπάμων, δουρὶ φονευσάμενος*
> *ἄρτι καταβρύκοντα τὸν εὐθηλήμονα μόσχον,*
> *οὔδ' ἴκετ' ἐκ μάνδρας αὖτις ἐπὶ ξύλοχον·*
> *μοσχείῳ δ' ἀπέτισεν ὁ θὴρ ἀνθ' αἵματος αἷμα*
> *βληθείς· ἀχθεινὰν δ' εἶδε βοοκτασίαν.*

Το καταληκτικό δίστιχο παρουσιάζει τον φόνο του λιονταριού ως την εκτέλεση μιας θανατικής ποινής: αυτό δείχνουν οι όροι *ἀπέτισεν* και *ἀνθ' αἵματος αἷμα*[116]. Αναμφίβολα, ο ποιητής είχε υπόψη του την ύπαρξη νόμων, που ρύθμιζαν τη μεταχείριση ζώων υπεύθυνων για τον φόνο άλλων ζώων ή και ανθρώπων[117]. Η ελληνική γραμματεία διασώζει σχετικές αναφορές[118]. Σε κάποιες απ' αυτές, αναγνωρίζεται στα ζώα μια σχεδόν ανθρώπινη υπόσταση. Φαίνεται ότι οι πυθαγόρειοι συνέβαλαν σημαντικά στην καθιέρωση της σχετικής θεματολογίας[119]. Αυτήν υπαινίσσεται ο Άρατος στα *Φαιν.* 129-134. Φρονούμε ότι ο Λεωνίδας υπαινίσσεται με τη σειρά του την πραγμάτευση του Αράτου σχετικά με τον μύθο της Δίκης-Παρθένου. Η πρωτότυπη ερμηνεία των αντίστοιχων χωρίων του Ησιόδου και η φιλοσοφική διάσταση που δόθηκε στην κρεοφαγία, και ειδικά τη σφαγή του βοδιού, επέβαλε την αράτεια εκδοχή έναντι της ησιόδειας. Ο ποιητής ανήγαγε τον φόνο των ζώων από τον άνθρωπο στην αιτία της ηθικής παρακμής των ανθρώπινων κοινωνιών[120]. Στο συγκεκριμένο αράτειο επεισόδιο, ο φόνος του *ἀροτῆρος βοὸς* είναι κεντρικός στην εξέλιξη του εκφυλισμού των γενών. Η Δίκη των *Φαιν.* μισεί το ανθρώπινο

---

[114] Κυρίως έργα των μαθητών του Αριστοτέλη, βλ. παραπάνω, σσ. 72-106 και 280-291.
[115] Βλ. P. Waltz, "βοοκτασία (*Anthologie Palatine,* VI, 262)", *REA* 27 (1925) 41-45· E. Calderòn, "Arato y la raza de bronce", σ. 145.
[116] Βλ. P. Waltz, ό.π., σσ. 41-42· E. Calderòn, "Arato y la raza de bronce", σ. 145.
[117] Αυτή είναι η βασική προσέγγιση του P. Waltz, ό.π., σ. 42 κ.εξξ.
[118] Βλ. σχετικά Πλάτων *Νόμοι* XI, 936e και Πλούταρχος *Σόλων* 24.3 Ziegler. Ο Πλούταρχος αναφέρεται σε «[...] *βλάβης τετραπόδων νόμον*».
[119] Βλ. Πλούταρχος *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμότερα* 959f-960a Hubert: *ὥσπερ αὖ πάλιν οἱ Πυθαγορικοὶ τὴν πρὸς τὰ θηρία πραότητα μελέτην ἐποιήσαντο πρὸς τὸ φιλάνθρωπον καὶ φιλοίκτιρμον.*
[120] Βλ. παραπάνω, σσ. 88-101.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(συγκεκριμένα το χάλκινο) γένος λόγω της σφαγής του βοδιού και εγκαταλείπει τη γη (*Φαιν.* 132-134: [...] *πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων, / καὶ τότε μισήσασα Δίκη κείνων γένος ἀνδρῶν / ἔπταθ' ὑπουρανίη* [...]). Σε κάθε περίπτωση, ο χειρισμός του θέματος από τον Άρατο αποτελεί την πρώτη ποιητική πραγμάτευση και, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε τη μίμηση των σύγχρονων και μεταγενέστερων[121]. Κατά τη γνώμη μας, ο Λεωνίδας θέτει στο επίκεντρο του επιγράμματός του αυτή την αράτεια ιδέα, η προέλευση της οποίας είναι βέβαια πυθαγόρεια. Νομιμοποιούμαστε, βάσει των δύο επιγραμμάτων, να συμπεράνουμε ότι αναγνώρισε στον Άρατο μια φιλοσοφική στάση απέναντι στο θέμα. Αυτό αποδεικνύει, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι ο Λεωνίδας διάβασε τα *Φαιν.*, ενδεχομένως και κάποιες πρώιμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

(ii) Από τον Πραξιφάνη έως τους *Βίους*: ο Έρμιππος

Οι απηχήσεις της σύγκρουσης του Πραξιφάνη με τον Καλλίμαχο, που διασώζουν οι *Βίοι* (1ος και 3ος), πρέπει να απαντούσαν καταρχάς σε μια σύγχρονη των δύο διανοητών ή άμεσα μεταγενέστερη πηγή: απ' αυτήν πέρασε το βιογραφικό υλικό στους *Βίους* του Αράτου, κατά πάσα πιθανότητα συνοδευμένο από τις πληροφορίες της επίκρισης και της υπεράσπισης του ποιητή. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η πηγή πρέπει απαραίτητα να ταυτιστεί με τον γραμματικό του 1ου αι. Θέωνα τον Αλεξανδρινό. Σύμφωνα με τον J. Martin[122], σ' αυτόν ανάγεται ο *Βίος*-πηγή (Urtext) όλης της σωζόμενης βιογραφικής παράδοσης του Αράτου. Ο συγκεκριμένος γραμματικός ήταν οπωσδήποτε ενήμερος για την καλλιμάχεια συμβολή στη θεωρία της ποίησης, στα πλαίσια της οποίας αναφερόταν και ο Άρατος. Το υλικό περιεχόταν, όπως αναφέρθηκε[123], στο καλλιμάχειο *Πρὸς Πραξιφάνην*, έργο που θα περιλαμβανόταν οπωσδήποτε στη συλλογή της αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης. Απόλυτη βεβαιότητα είναι φυσικά αδύνατον να επιτευχθεί. Είναι σκόπιμο όμως να εξετάσουμε εδώ κάποιες πτυχές της παράδοσης, όπως διασώζονται σε μεταγενέστερες πηγές.

Η έρευνα δεν έχει εξετάσει τη συμβολή κάποιων ενδιάμεσων (του Καλλιμάχου και του Θέωνα) συγγραφέων. Γνωρίζουμε ότι ο μαθητής του Καλλιμάχου ο Έρμιππος ο

---

[121] Βλ. παραπάνω, σ. 96 σημ. 331, σσ. 324-325 και παρακάτω, σσ. 545-552.
[122] *Histoire du texte*, σσ. 196-202. Ο Δημήτριος Τρικλίνιος (στο κώδικα Ambrosianus C 263) κατονομάζει τον Θέωνα ως τον συγγρ. του 3ου *Βίου* · βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 3.
[123] Βλ. παραπάνω, σσ. 308-317.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σμυρναίος (γνωστός και με την προσωνυμία «Περιπατητικός» και «Καλλιμάχειος») ασχολήθηκε με τη βιβλιογραφία και σε σημαντικό βαθμό με τη βιογραφία[124]. Το όνομα «Ἑρμιππος» απαντά σε δύο καταλόγους, που περιέχονται σε χειρόγραφα των *Φαιν.*[125]: ο πρώτος, που παραδίδεται σε δύο μορφές (**A** και **A***)[126], περιέχει τα ονόματα συγγραφέων που συνέγραψαν σχετικά με τον ποιητή (επιγράφεται: «*Οἱ περὶ τοῦ ποιητοῦ συνταξάμενοι*»)· υποθέτουμε ότι αφορά βιβλιογραφική και βιογραφική εργασία. Ο δεύτερος (**B**)[127] τα ονόματα όσων συνέγραψαν έργα αστρονομίας («*Οἱ περὶ τοῦ πόλου συντάξαντες*»). Όπως κατέδειξε ο E. Maass[128], ο όρος *πόλος* χρησιμοποιείται με την έννοια του ουρανού, του κόσμου. Βασισμένοι στον 1° και τον 2° *Βίο*[129] φρονούμε ότι οι δύο κατάλογοι σχετίζονται, υπό την έννοια ότι ο/οι συντάκτης/ες έλαβε/αν υπόψη του(ς) τη διάκριση σε δύο κατηγορίες των συγγραφέων που σχετίζονται με την παράδοση των *Φαινομένων*. Τόσο οι *Βίοι* όσο και οι κατάλογοι αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, μέρη μιας ενιαίας ερμηνευτικής παράδοσης, την εμφάνιση της οποίας θα την εντοπίζαμε χρονικά περίπου στον 2° με 3° αι. μ.Χ. Ενδεχομένως, κατά την περίοδο ακμής του γραμματικού Αχιλλέα.

Η μαρτυρία του καταλόγου **A** ενισχύει την πεποίθησή μας ότι ο Ἑρμιππος ο Σμυρναίος καταπιάστηκε με τη βιο-εργογραφία του Αράτου. Εικάζουμε ότι συνέγραψε ειδικό έργο για τον Άρατο ή ακόμη ότι κατέγραψε στοιχεία για τον ποιητή σε έργο του

---

[124] Είναι γνωστό ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρίζεται στην αρχαία παράδοση «περιπατητικός»: το παρωνύμιο αυτό του αποδόθηκε λόγω της ενασχόλησής του με τη λογοτεχνική κριτική και τη βιογραφία, στα πρότυπα των καθαυτό περιπατητικών. Όπως επισημαίνει όμως ο R. Pfeiffer (*Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 179-180), ο όρος «περιπατητικός» δεν είχε διατηρήσει καμία φιλοσοφική χροιά.

[125] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 121-123· J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 182 κ.εξξ. Πρόκειται για τα χφφ. Vat. gr. 191, Vat. gr. 381 και Mutinensis U 9 20. Η μαρτυρία των δύο πρώτων είναι ιδιαίτερα σημαντική, για λόγους που θα αναφερθούν στη συνέχεια.

[126] Τα sigla είναι του E. Maass, *Aratea*, σσ. 121-123. Κατάλογος **A**: *Ἄτταλος Ῥόδιος. Ἀρίσταρχος Σάμιος. Ἀπολλώνιος γεωμέτρης. Ἀντίγονος γραμματικός. Ἀγησιάναξ. Ἀρίστυλλοι δύο γεωμέτραι. Βόηθος. Γεμῖνος. Διόδοτος. Δίδυμος Κνίδιος. Ἐρατοσθένης. Ἕρμιππος. Εὐαίνετος. Ζήνων. Ἡλιόδωρος στωικός. Θαλῆς. Ἵππαρχος Βιθυνός. Κράτης. Πύρρος Μάγνης. Παρμενίσκος γραμματικός. Σμίνθης. Τιμόθεος.* Κατάλογος **A***: *Ἀπολλώνιος γραμματικός. Ἀρίστυλλος μέγας. Ἀρίστυλλος μικρός. Ἀρίσταρχος γραμματικός. Ἀριστοφάνης. Ἀλέξανδρος Αἰτωλός. Ἀλέξανδρος Ἐφέσιος. Δίδυμος πονηρός. Εὐαίνετος ἕτερος. Ἕρμιππος περιπατητικός. Καλλίμαχος Κυρηναῖος. Κλεόστρατος Τενέδιος. Νουμήνιος γραμματικός. Παρμενίδης.*
Όπως επεσήμανε ο J. Martin (*Histoire du texte*, σ. 186), ο **A*** είναι περισσότερο λογοτεχνικός: καταγράφει διανοητές που ασχολήθηκαν μάλλον περιστασιακά με τον Άρατο, όπως οι γραμματικοί Αρίσταρχος και Αριστοφάνης (ο Βυζάντιος) και οι ποιητές Καλλίμαχος και Αλέξανδρος ο Αιτωλός.

[127] Κατάλογος **B**: *Ἀπολλόδωρος. Γεμῖνος. Εὐαίνετος. Κράτης. Ἀρίστυλλος. Διόδοτος. Μηνόδοτος. Ζηνόδοτος. Ἄτταλος. Δίδυμος. Ζηνόδωρος. Πύρρος. Ἀρίσταρχος. Διόδωρος. Ἡγησιάναξ. Παρμενίσκος. Ἀπολλώνιος. Εὔδωρος. Θεόδωρος. Σμίνθης. Ἀντίγονος. Ἐρατοσθένης. Θαλῆς. Τιμόθεος. Βόηθος. Ἕρμιππος. Ἵππαρχος.*

[128] *Aratea*, σσ. 123-132, με εντυπωσιακή ενημέρωση στην αρχαία γραμματεία. Βλ. και J. Martin *Histoire du texte*, σ. 183.

[129] Βλ. στη συνέχεια, σσ. 327-328.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τύπου των καλλιμάχειων *Πινάκων*: σ' αυτό παρέθετε ενδεχομένως και βιογραφικά στοιχεία[130]. Η αναγνώρισή του ως ενδιάμεσης πηγής στο θέμα της σύγκρουσης του Πραξιφάνη με τον Καλλίμαχο βρίσκει έμμεση στήριξη στη μαρτυρία του Αθήναιου (*Δειπνοσοφισταὶ* 8.27, 10.75, κυρίως 13.62 Kaibel): ειδικά το τελευταίο εδάφιο πιστοποιεί ότι ο Έρμιππος έγραψε έργο για τον Ισοκράτη (*FHG* III 49 Müller). Ως μαθητής του Καλλιμάχου θα είχε υπόψη του το *Περὶ ποιητῶν* του Πραξιφάνη, στο οποίο περιεχόταν η αρνητική κριτική στον Άρατο· ειδικά, διότι ο δάσκαλός του το αντέκρουσε. Όπως είδαμε πριν, ο Ισοκράτης «συμμετείχε» στο συγκεκριμένο έργο ως *dialogi persona*. Επιπλέον, οι βιογραφίες του περιείχαν μυθιστορηματικά στοιχεία[131] και χρησιμοποιήθηκαν αργότερα από τον Διογένη τον Λαέρτιο[132], συγγραφέα που παρέχει πληροφορίες για τον Άρατο και συνδέεται με τον γραμματικό Αχιλλέα[133]. Δεν μπορεί, επομένως, να αποκλειστεί το ότι ο Διογένης άντλησε τα σχετικά με τον Άρατο από τον συγκεκριμένο μαθητή του Καλλιμάχου.

Το πρόβλημα ανακύπτει από το ότι, ανεξάρτητα από τον **B**, ο κατάλ. **A** περιέχει στη δεύτερη μορφή του (**A***) το όνομα Έρμιππος συνοδευμένο από το επίθετο «*περιπατητικός*». Το γεγονός προκάλεσε σύγχυση. Ο E. Maass[134] έκρινε ότι έχουμε να κάνουμε με δύο ομώνυμους διανοητές, τον μαθητή του Καλλιμάχου και κάποιον ολότελα άγνωστο. Δεν δίστασε όμως να αποδώσει στον Καλλιμάχειο την πατρότητα του έργου αστρονομίας, που του αποδίδουν οι *Βίοι*. Αργότερα, ο J. Martin έκρινε ότι οι μαρτυρίες αφορούν ένα και το αυτό πρόσωπο[135], τον μαθητή του Καλλιμάχου[136].

Είναι βέβαιον ότι η μαρτυρία του 1ου *Βίου* καθόρισε όλη τη μεταγενέστερη έρευνα. Ο Αχιλλέας (1ος *Βίος* 6.2 Di Maria) παραθέτει τα ονόματα συγγραφέων που έγραψαν *Φαινόμενα*[137], σε μια προσπάθεια να εξάρει τη σπουδαιότητα του Αράτου. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, παραθέτει το επίγραμμα που έως σήμερα αποδίδεται στον βασιλέα Πτολεμαίο (τον Ευεργέτη):

---

[130] Ειδικά στη βιβλιογραφική παράδοση του Καλλιμάχου τον εντάσσει ο Σουητώνιος (στον Άγ. Ιερώνυμο, *De scriptor. eccles.* 1): fecerunt quidem hoc (ενν. tabellas biographicas) apud Graecos Hermippus peripateticus, Antigonus Carystius, Satyrus [...]. Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 161.

[131] R. Blum, ό.π., σ. 188.

[132] Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 179.

[133] Βλ. παρακάτω, σσ. 445-446.

[134] *Aratea*, σσ. 161-162. Ο Maass κατέγραψε και απόψεις προγενέστερών του ερευνητών.

[135] *Histoire du texte*, σ. 186 και σημ. 1. Οι αναφορές του Martin είναι πάντως περιορισμένης έκτασης και εμβάθυνσης, σχεδόν επιγραμματικές.

[136] Τα δύο ονόματα γειτνιάζουν πάντως στον **A***.

[137] Πρβ. τον κατάλογο των συγγραφέων *περὶ πόλου* που παραθέτει ο σχολιαστής στην *Εξαήμερο* του Βασιλείου Καισαρείας στον J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 183. Όπως αποδεικνύεται, τα δύο κείμενα σχετίζονται, βλ. παρακάτω, σσ. 745-746.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

> [...] *ἐπιτετευγμένως δὲ αὐτῷ* (ενν. *Ἀράτῳ*) *ἐγράφη τὰ Φαινόμενα, ὡς παρευδοκιμηθῆναι πάντας ὑπ' Ἀράτου. καὶ γὰρ Εὔδοξος ὁ Κνίδιος ἔγραψε Φαινόμενα καὶ Λᾶσος ὁ Μάγνης, οὐχὶ ὁ Ἑρμιονεὺς ἀλλ' ὁμώνυμος ἄλλος* [*Λάσῳ τῷ Ἑρμιονεῖ*], *καὶ Ἕρμιππος καὶ Ἡγησιάναξ καὶ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν καὶ Πτολεμαῖος μέμνηται ὁ βασιλεὺς Ἰδιοφυέσιν οὕτως·*
>
> *Πάνθ' Ἡγησιάναξ τε καὶ Ἕρμιππος <τὰ> κατ' αἶθρην*
> *τείρεα, καὶ πολλοὶ ταῦτα τὰ φαινόμενα*
> *βίβλοις ἐγκατέθεντο· ἀποσκόπιοι δ' ἀφάμαρτον·*
> *ἀλλὰ τὸ λεπτολόγου σκῆπτρον Ἄρητος ἔχει.*

Είναι φανερό, κατά τη γνώμη μας, ότι ο εν λόγω γραμματικός γράφει έχοντας κατά νου τους καταλόγους που προαναφέραμε. Φρονούμε ότι τους βρήκε στην παράδοση του ποιήματος, ενδεχομένως στο υλικό της έκδοσης **Φ**, η εμφάνιση της οποίας μάλλον προηγήθηκε του έργου του[138]. Από αυτούς επηρεάστηκε και ο συντάκτης του 2ου *Βίου*, η μαρτυρία του όμως φαίνεται να εξαρτάται αμεσότερα από εκείνη του επιγράμματος:

> *πολλοὶ μὲν γὰρ καὶ ἄλλοι Φαινόμενα ἔγραψαν, καὶ Κλεόπατρος καὶ Σμίνθης καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Ἐφέσιος καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Λυκαίτης καὶ Ἀρτεμίδωρος καὶ Ἵππαρχος καὶ ἄλλοι πολλοί, ἀλλ' ὅμως λαμπροτέρα πάντων γέγονε ἡ Ἀράτου δύναμις ἐπισκοτήσασα τοῖς ἄλλοις.*

Ο επιγραμματοποιός παραθέτει μόνο δύο ονόματα (*Ἡγησιάναξ τε καὶ Ἕρμιππος*), περιλαμβάνοντας τους υπόλοιπους στη γενική παρατήρηση «*πολλοὶ ταῦτα τὰ φαινόμενα βίβλοις ἐγκατέθεντο*». Φαίνεται καταρχάς ότι έχει υπόψη του μεγάλο αριθμό συγγραφέων, γεγονός που δικαιολογεί επιφυλάξεις σχετικά με τη χρονολόγηση και, συνεπώς, τη γνησιότητά του. Επιπλέον, παρατηρείται εντυπωσιακή ομοιότητα με την ορολογία του 2ου *Βίου*: *πολλοὶ μὲν γὰρ καὶ ἄλλοι Φαινόμενα ἔγραψαν* ~ [...] *πολλοὶ ταῦτα τὰ φαινόμενα / βίβλοις ἐγκατέθεντο* [...]. Οι ομοιότητες μπορούν να ερμηνευθούν με δύο τρόπους: (1) ο συντάκτης του πρώτου κειμένου είχε υπόψη του το επίγραμμα ή κάποια άλλη πηγή· ας επισημανθεί όμως ότι ο Αχιλλέας (1ος *Βίος*) δεν χρησιμοποιεί αντίστοιχους όρους. (2) Ο Πτολεμαίος είχε υπόψη του κάποια πηγή της βιογραφικής παράδοσης, ενδεχομένως κοινή με εκείνη του 2ου *Βίου*· αυτό θα σήμαινε ότι δεν ανήκει στον Πτολεμαίο τον Ευεργέτη, όπως δέχεται η σύγχρονη έρευνα[139], εφόσον δεν είχαν ακόμη παραχθεί τα σχετικά κείμενα.

---

[138] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 132.

[139] Το συγκεκριμένο επίγραμμα περιέχεται στο D.L. Page, *Further Greek Epigrams*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1981 (σσ. 84-85) και στο *Suppl.Hell.* 712 (Lloyd-Jones – Parsons). Πρβ. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* II 841 (σημ. 305) και II 1090 (459).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είναι γεγονός ότι η απόδοση στον Έρμιππο τον Σμυρναίο, τον μαθητή του Καλλιμάχου[140], της συγγραφής έργου *Φαινόμενα* βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη μαρτυρία του 1ου *Βίου* (Αχιλλέας), που με τη σειρά του φαίνεται ότι ακολουθεί το επίγραμμα. Μολονότι είναι η καθιερωμένη άποψη[141], την αμφισβητούμε ως εσφαλμένη[142]. Επικαλούμαστε μαρτυρίες, ανεξάρτητες από την αράτεια παράδοση, που μας στηρίζουν: καταρχάς, τα ενδιαφέροντα του συγκεκριμένου γραμματικού εμπίπτουν στα πεδία της ιστορίας, της βιβλιογραφίας και της βιογραφίας[143]· με δυο λόγια, στο σύνολο σχεδόν των πηγών εμφανίζεται ως γραμματικός. Του αποδίδονται και έργα αρχαιογνωστικού περιεχομένου (*Περὶ νομοθετῶν, Περὶ τῶν ἑπτὰ σοφῶν, Περὶ μάγων, Βίοι, Περὶ Ἀριστοτέλους, Περὶ Θεοφράστου, Περὶ Πυθαγόρου, Περὶ Ἱππώνακτος*), εξ ου και το παρωνύμιο «περιπατητικός»[144]. Αυτό στηρίζεται στο ότι το όνομά του, συνοδευμένο από το «περιπατητικός», απαντά στον κατάλογο που αφορά όσους έγραψαν για τον ποιητή (*οἱ περὶ τοῦ ποιητοῦ συνταξάμενοι*).

Όσον αφορά όμως τη συγγραφή έργου με τίτλο *Φαινόμενα*, δεν έχει ληφθεί υπόψη η ύπαρξη ενός δεύτερου Ερμίππου, εκείνου από τη Βηρυτό, συγγραφέα της εποχής του Αδριανού (πρώτο τέταρτο του 2ου μ.Χ. αι.)[145]. Φρονούμε ότι σ' αυτόν πρέπει να αποδοθεί το έργο που αναφέρεται στους *Βίους*· κατά συνέπεια, ότι ο Έρμιππος του καταλόγου **Β** είναι ο Έρμιππος ο Βηρύτιος και όχι ο μαθητής του Καλλιμάχου[146]. Επαναφέρουμε έτσι

---

[140] Ο P.M. Fraser (*Ptolemaic Alexandria*, I 781) αναφέρει ορθά ότι υπήρξε μαθητής του Καλλιμάχου, όταν ο δεύτερος ήταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία.

[141] Βλ. D.L. Page, ό.π., σ. 85· *Suppl.Hell.* 485-490 (με τις παρατηρήσεις των Lloyd-Jones – Parsons στη σ. 247)· E. Maass, *Aratea*, σ. 161 κ.εξ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 186.

[142] Μας εντυπωσίασε η προσεκτική διατύπωση του H. Weinhold, ό.π., σ. 23: αναφερόμενος στο εν λόγω επίγραμμα το συνόδευσε με τη φράση "Ein Epigramm eines Ptolemaios [...]", η οποία αποκαλύπτει ότι δεν ήταν καθόλου βέβαιος για την ταυτότητα του επιγραμματοποιού.

[143] Σύμφωνα με τον P.M. Fraser (*Ptolemaic Alexandria* I 781), ο Έρμιππος ήταν διάσημος σε όλη την αρχαιότητα ως βιογράφος. Βλ. περισσότερα στον Kroll, "Hermippos[6]", *RE* VIII[1] (1912) στ. 845-852.

[144] Καταγράφουμε ενδεικτικά ορισμένες από τις πηγές που εντοπίσαμε: Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (απ. 27.2 Nauck), Ποσειδώνιος (απ. 253.115-6 E-K = απ. 247.98-9 Theiler), Διονύσιος ο Αλικαρνασσέας (*Ἰσαῖος* 1.13 Usener – Radermacher), Δίδυμος ο Αλεξανδρινός (Σχόλια στον Δημοσθένη 6.51-2 Pearson – Stephens), Πλούταρχος (*Σόλων* 2.1.2, 6.7.2 Ziegler), Ψ.-Πλούταρχος (*Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων* 849c1 Mau), Αρποκρατίων (*Λέξεις τῶν δέκα ῥητόρων*, λλ. *Εὐθίας, Ἰσαῖος*, σ. 140.5, 162.17 Dindorf), Αθήναιος (*Δειπνοσ.* 1.38.1, 2.52.21, 4.41.1, 4.54.17, 7.132.14, 13.2.2, 13.56.4, 15.52.11 Kaibel), Διογένης ο Λαέρτιος (1.8.9, 1.33.9, 1.42.1, 1.72.11, 2.13.8, 2.38.11, 2.55.5, 5.1.3, 5.2.3, 8.10.12, 10.2.10, κ.α. Long), Ωριγένης (*Προς Κέλσον* 1.15.8 Borret), Πορφύριος ο Τύριος (*Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 4.22.5 Nauck), Μαρκελλίνος (*Βίος Θουκυδίδου* 18.1 Jones), *Σούδα* (δ 454 Adler). Βλ. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I 515, 781 και II 656 (σημ. 52)· R. Blum, ό.π., σ. 93 (σημ. 271), 183 και 188-190.

[145] Είναι ενδιαφέρον ότι η Σούδα καταγράφει μόνον δύο Ερμίππους: τον Αθηναίο ποιητή κωμωδιών (ε 3044 Adler) και τον Βηρύτιο (ε 3045 Adler): *Ἕρμιππος, Βηρύτιος, ἀπὸ κώμης μεσογαίου, μαθητὴς Φίλωνος τοῦ Βυβλίου· ὑφ' οὗ ᾠκειώθη Ἐρεννίῳ Σευήρῳ ἐπὶ Ἀδριανοῦ τοῦ βασιλέως, ἔκδουλος ὢν γένος, λόγιος σφόδρα· καὶ ἔγραψε πολλά. ἔγραψε καὶ περὶ ὀνείρων.* Πρβ. *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 118.15 Gaisford. Βλ. R. Blum, ό.π., σσ. 151-152, 177 (σημ. 180).

[146] Ο D.L. Page (ό.π., σ. 85) παρατηρεί ότι η ταύτιση του Ερμίππου, που αναφέρεται στο επίγραμμα, με τον

παλαιότερη υπόθεση του Preller, μολονότι δεν συμφωνούμε συνολικά με τις παρατηρήσεις του πάνω στο θέμα[147]. Ο συγκεκριμένος ερευνητής εστίασε ειδικά πάνω στο θέμα της πατρότητας του υλικού που περιέχεται στα Σχόλια στον Άρατο και σήμερα απαντά στα αποσπάσματα του Ερμίππου του Σμυρναίου[148]. Ο Βηρύτιος Έρμιππος εργάστηκε περίπου στα ίδια πεδία με τον συνώνυμό του, εφόσον φέρεται ως συγγραφέας έργων βιογραφίας και βιβλιογραφίας[149]. Το γεγονός πρέπει να προκάλεσε σύγχυση ήδη από την αρχαιότητα[150]. Για λόγους που θα φανούν στη συνέχεια, θεωρούμε ότι η σύγχρονη έρευνα έχει εστιάσει σε μία μόνο πτυχή του έργου του.

Μετά από αυτό, είναι μάλλον σκόπιμο να επανεξετάσουμε τις αρχαίες πηγές. Πέρα από τους καταλόγους, το όνομα του Ερμίππου, απαντά (χωρίς παρωνύμιο) καταρχάς στα Σχόλια στον Άρατο 318 και 436. Στις συγκεκριμένες αναφορές είναι δύσκολο να διακρίνουμε επακριβώς τα όρια ανάμεσα στο *παράθεμα* και την *παράφραση*. Πρόκειται πάντως για μυθολογικό υλικό που αφορά τον καταστερισμό του *Κενταύρου* (*Φαιν.* 431-433) και του *Δελφῖνος* (*Φαιν.* 316-318). Και στις δύο περιπτώσεις τα Σχόλια καλύπτουν ένα κενό: ο Άρατος δεν συνόδευσε τις αναφορές του με τη σχετική μυθολογία, όπως στην περίπτωση άλλων αστερισμών[151]. Επισημαίνεται ότι το υλικό, που τα Σχόλια 318 αποδίδουν στον Έρμιππο, διαφοροποιείται από την παράδοση των ψευδοερατοσθένειων *Καταστερισμῶν*[152]:

> *Κατηστέρισται δὲ εἰς τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνος. ἐρασθέντος γὰρ τῆς Ἀμφιτρίτης αὐτοῦ συνήργησε τῷ γάμῳ. Ἕρμιππος δὲ ἐπὶ Ἀπόλλωνος τιμῇ ἡγησαμένου Κρησὶν εἰς Δελφοὺς δελφῖνι ὁμοιωθέντος. ἔνιοι δὲ τὸν κομίσαντα Ἀρίωνα τὸν κιθαρῳδὸν εἰς γῆν.*
>
> (Σχόλια στον Άρατο [MKUA] 318)

μαθητή του Καλλιμάχου είναι απλά μια υπόθεση.

[147] Βασιζόμαστε στον E. Maass, *Aratea*, σ. 161. Βλ. ακόμη Kroll, "Hermippos[6]", σ. 852, και του ίδιου, "Hermippos[8]", *RE* VIII[1] (1912), στ. 853-854 [εδώ: 854].

[148] *Suppl.Hell.* 487-488 (Lloyd-Jones – Parsons).

[149] Πέρα από το έργο *Περὶ ὀνείρων*, (βλ. παραπάνω, τη σημ. 145) η *Σούδα* (λ. *Ἴστρος*, ι 706 Adler) του αποδίδει και έργο με τίτλο *Περὶ τῶν διαπρεψάντων ἐν παιδείᾳ δούλων*. Για τις εναλλακτικές μορφές του τίτλου βλ. R. Blum, ό.π., σ. 151 και 177 (σημ. 180).

[150] Βλ. R. Blum, ό.π., σ. 194.

[151] Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση της Δίκης-Παρθένου (*Φαιν.* 96-136) και σε μικρότερη έκταση του Στεφάνου (71-73), των Άρκτων (30-35) και του Ωρίωνα με τον Σκορπιό (637-644). Ο Άρατος δεν παρέχει αστρική μυθολογία για όλους τους αστερισμούς του, βλ. τις (συνοπτικές) παρατηρήσεις της J. Rostropowicz, "Etoiles et mythes stellaires dans la poésie alexandrine", σ. 265. Βλ. J. Martin (1998) I XCVII-CII. Ειδικά για τον μύθο του Ωρίωνα στον Άρατο βλ. και πάλι J. Martin (1998) I 96-114 ("Annexe 4: La légende d'Orion sselon Aratos", με εξαιρετική έρευνα στις αρχαίες πηγές).

[152] Βλ. *Καταστερισμοὶ* XXXI (*Δελφὶν*) και XL (*Κένταυρος*) (σσ. 158-161 και 184-187 Robert).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Αὐτὸν μὲν οὖν Ἕρμιππος Χείρωνά φησιν εἶναι, τὸ δὲ Θηρίον σύμβολον θήρας, τὸ δὲ Θυτήριον τοῦ Πηλέως γάμου σημεῖον.

(Σχόλια στον Άρατο [MDΔKUA] 436)

Λίγα μπορούν να προστεθούν σ' αυτά. Περισσότερο σημαντική από την άποψη αυτή είναι η μαρτυρία του Υγίνου στο *Astronomica*, κείμενο που συνδέεται στενά με την παράδοση των *Φαινομένων*[153]. Το όνομα του Ερμίππου αναφέρεται στα εδάφια *Astr.* 2.4 (καταστερισμός του *Ἀρκτοφύλακα* [*Βοώτη*]), *Astr.* 2.20 (καταστερισμός του *Κριοῦ*), *Astr.* 2.6 (καταστερισμός της *Λύρας*), *Astr.* 2.15 (καταστερισμός του *Ὀϊστοῦ* [Sagitta])[154]. Η μαρτυρία του Υγίνου, συνδυασμένη με εκείνη των Σχολίων, μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για έργο που αναφερόταν στους αστρικούς μύθους, ομοειδές –σε γενικές γραμμές– με εκείνο του Ψ.-Ερατοσθένη. Ο Υγίνος αντλεί από κάποια παράδοση συγγενή με εκείνη του 1ου *Βίου* του Αχιλλέα και του επιγράμματος του Πτολεμαίου: δεν είναι βέβαια σύμπτωση το ότι παραθέτει και από τον Ηγησιάνακτα[155]. Όπως είδαμε, αυτός που συνέθεσε το επίγραμμα διαχώρισε τους συγκεκριμένους συγγραφείς από το ανώνυμο πλήθος όσων συνέγραψαν *Φαινόμενα*.

Το *Astronomica* όμως προσφέρει ελάχιστα στην επίλυση του προβλήματος που εξετάζουμε. Σε αντίθεση με ό,τι ήταν παραδεκτό παλαιότερα, αυτό δεν είναι έργο του Υγίνου της εποχής του Αυγούστου, βιβλιοθηκάριου στην Παλατινή βιβλιοθήκη[156], αλλά χρονολογείται στον δεύτερο μεταχριστιανικόν αιώνα[157]. Το συμπέρασμα επιβάλλεται από την αντιβολή εδαφίων του *Astr.* με αντίστοιχα από τον Αχιλλέα και τους «Ανώνυμους» του

---

[153] Όπως απέδειξε ο J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 69-94. Σύμφωνα με τον H. Weinhold (ό.π., σ. 52 και 56), το έργο του Υγίνου προδίδει τις μεθόδους διδασκαλίας της αστρονομίας. Για την πρακτική του Υγίνου βλ. και πάλι H. Weinhold, ό.π., σ. 71.

[154] Βλ. *Suppl.Hell.* 489-490 (Lloyd-Jones – Parsons)· C. Robert, *Eratosthenis Catasterismorum reliquiae*, σ. 222 κ.εξξ. Ο Robert αγνοεί τα εδάφια *Astr.* 2.6 (*Λύρα*) και 2.15 (*Ὀϊστός*).

[155] Βλ. *Suppl.Hell.* 465-470 Lloyd-Jones – Parsons.

[156] Άποψη την οποία υποστήριξε με βάσιμα επιχειρήματα ο A. Le Bœuffle "Recherches sur Hygin", *REL* 43 (1965) 275-294.

[157] Το υποστήριξε ο J. Martin και πολεμήθηκε από σημαντικούς ερευνητές, όπως ο A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σ. 286 κ.εξξ. (όπου και σχετική βιβλιογραφία). Πριν από τον J. Martin, τη χρονολόγηση του Υγίνου στον 2ο αι. μ.Χ. είχε προτείνει ο H. Weinhold (ό.π., σ. 51 κ.εξξ.) βασισμένος στην εργασία του G. Dittmann, *De Hygino Arati interprete*, (diss. Göttingen) Leipzig 1900. Ο Dittmann (ό.π., σ. 33 κ.εξξ.) επεσήμανε ότι ο Υγίνος χρησιμοποίησε στη συγγραφή του 3ου και 4ου βιβλίου των *Astr.* όχι μόνο τα *Φαιν.*, αλλά και τη συνοδευτική εξηγητική γραμματεία. Πρβ. τις αντιρρήσεις του A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σ. 281 κ.εξξ. Στη σχέση του Υγίνου με τους πρωτότυπους *Καταστερισμοὺς* του Ερατοσθένη αναφέρεται και ο C. Santini, "Sulle tracce dei catasterismi di Eratostene a Roma", στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin, *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, σσ. 359-369.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

E. Maass[158]. Κι αυτό, παρά τη σωρεία πηγών της περιόδου του Αυγούστου στις οποίες διαγιγνώσκεται η σημαίνουσα παρουσία της αστρονομίας και των συμβολισμών της[159]. Η εσφαλμένη άποψη στήριζε παλαιότερα την πατρότητα του Ερμίππου του Καλλιμάχειου. Οφείλουμε σήμερα να δεχθούμε ότι ο συγγραφέας του θα μπορούσε να αναφέρεται εξίσου καλά και στους δύο Ερμίππους. Είναι αυτονόητο ότι βάσει της άποψής μας, θεωρούμε ότι το *Astr.* είναι μεταγενέστερο της ακμής (*floruit*) του Βηρύτιου Ερμίππου.

Μετά από αυτά, νομιμοποιούμαστε (με τον Preller) να αμφισβητήσουμε τη μεμονωμένη μαρτυρία του 1ου *Βίου*. Διαπιστώνεται ότι η αρχαία γραμματεία διασώζει μαρτυρίες που μας στηρίζουν. Βασιζόμαστε πρώτιστα σε δύο εδάφια του Κλήμεντα του Αλεξανδρινού· δευτερευόντως, σε άλλες μικρότερης σπουδαιότητας αλλά πάντως υποστηρικτικές μαρτυρίες[160]. Ο Κλήμης, στην προσπάθειά του να αναδείξει την προτεραιότητα της κουλτούρας των «βαρβάρων» και τις οφειλές της ελληνικής σκέψης και ειδικά της φιλοσοφίας απέναντι σε άλλους λαούς[161], αναφέρει δύο φορές τον Βηρύτιο Έρμιππο. Η πρώτη απ' αυτές αφορά τον αστερισμό του Κενταύρου και ταυτίζεται με τη μαρτυρία των Σχολίων στον Άρατο 318 (*Στρωματεῖς* 1.15.73.2-3 Stählin):

> *Ἡρόδωρος δὲ τὸν Ἡρακλέα μάντιν καὶ φυσικὸν γενόμενον ἱστορεῖ παρὰ Ἄτλαντος τοῦ βαρβάρου τοῦ Φρυγὸς διαδέχεσθαι τοὺς τοῦ κόσμου κίονας, αἰνιττομένου τοῦ μύθου τὴν τῶν οὐρανίων ἐπιστήμην μαθήσει διαδέχεσθαι. ὁ δὲ Βηρύτιος Ἕρμιππος Χείρωνα τὸν Κένταυρον σοφὸν καλεῖ, ἐφ' οὗ καὶ ὁ τὴν Τιτανομαχίαν γράψας φησίν, ὡς πρῶτος οὗτος εἵς τε δικαιοσύνην θνητῶν γένος ἤγαγε[ν] δείξας ὅρκους καὶ θυσίας ἱλαρὰς καὶ σχήματα Ὀλύμπου.*

Είναι κατά τη γνώμη μας φανερό ότι, μολονότι η αναφορά του Κλήμεντα είναι βραχύτερη, οι ομοιότητες με εκείνη των Σχολίων είναι εντυπωσιακές: *ὁ δὲ Βηρύτιος Ἕρμιππος Χείρωνα τὸν Κένταυρον σοφὸν καλεῖ* (Κλήμης) ~ *αὐτὸν μὲν οὖν Ἕρμιππος Χείρωνά φησιν εἶναι* (Σχόλια στον Άρατο [MDΔKUA] 436). Με βάση αυτή αποδίδουμε το υλικό που περιέχεται στα Σχόλια στον Άρατο στον Έρμιππο τον Βηρύτιο, αντίθετα από την

---

[158] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 64 κ.εξξ.

[159] Ενδεικτική τού διανοητικού περίγυρου είναι η συλλογή των πηγών από τον A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σσ. 291-292· σ' αυτές περιλαμβάνονται: η λατινική μετάφραση του Κικέρωνα (περ. 86 π.Χ.), εκείνη του Γερμανικού (17 μ.Χ.), το αστρολογικό έργο του Nigidius Figulus (98-45 π.Χ.), το *De astris* του Ιούλιου Καίσαρα (46 π.Χ.), το 9ο βιβλίο του *De architectura* που συνέγραψε ο Βιτρούβιος (μεταξύ 40 και 28 π.Χ.), το *Fasti* του Οβίδιου και τα *Astronomica* του Μανίλιου (μεταξύ 9 και 16 μ.Χ.). Για το *De astris* στο συγκεκριμένο περιβάλλον και τη σχέση του με τα *Φαιν.* βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 409-413.

[160] Οι μαρτυρίες του Κλήμεντα, του Πορφυρίου του Τύριου και του Vettius Valens που παρατίθενται στη συνέχεια, αγνοούνται από τους ερευνητές. Αυτό ισχύει και για την πιο πρόσφατη έκδοση των αποσπασμάτων του Ερμίππου στο *Suppl.Hell.*, σσ. 245-247.

[161] Έχει προηγηθεί η αναφορά στους Ιδαίους Δάκτυλους. Για την ερμηνευτική πρακτική του Κλήμεντα βλ. περισσότερες λεπτομέρειες παρακάτω, σσ. 631-647.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κρατούσα άποψη. Είναι επιπλέον αυτονόητο ότι και η δεύτερη μαρτυρία (Σχόλια στον Άρατο [MKUA] 318) πρέπει να αφορά τον ίδιο συγγραφέα[162]. Ο Κλήμης, όντας συγγραφέας που ήκμασε στα τέλη του 2ου και τις αρχές του 3ου αι. και διέθετε ευρύτατη γνώση της ελληνικής γραμματείας[163], ήταν προφανώς καλύτερα ενημερωμένος και, πιθανότατα, είχε υπόψη του το έργο. Μπορεί ακόμη και να είχε πρόσβαση σ' αυτό. Είναι αδύνατον να ορίσουμε με βεβαιότητα αν επρόκειτο για ποιητικό κείμενο του τύπου των *Φαιν.*: σε μια τέτοια περίπτωση, τόσο τα Σχόλια, όσο και ο Κλήμης, παραφράζουν ή χρησιμοποιούν ενδιάμεσο μάρτυρα. Δεν θα διστάζαμε να δεχθούμε ότι επρόκειτο για έργο του τύπου των *Καταστερισμῶν*, ενδεχομένως με τη μορφή που το συγκεκριμένο έργο παραδίδεται. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορούμε να βασιζόμαστε στην αμφίβολης αξιοπιστίας μαρτυρία των δύο *Βίων*. Από την αντιβολή των *Καταστερισμῶν* XXI με τα αράτεια Σχόλια και το εν λόγω χωρίο του Κλήμεντα συνάγεται ότι ο Έρμιππος προσέφερε εναλλακτικούς μύθους των αστερισμών. Η υφολογική αποτίμηση των δύο μαρτυριών μας οδηγεί να συμπεράνουμε την ύπαρξη κοινής πηγής· διστάζουμε όμως να αποφανθούμε ότι αυτή ταυτίζεται με το πρωτότυπο.

Η *Σούδα* χαρακτηρίζει τον Βηρύτιο Έρμιππο «*σφόδρα λόγιο*»[164]. Πράγματι, οι υπόλοιπες μαρτυρίες που συλλέξαμε στηρίζουν την άποψη του λεξικού, ενισχύοντας παράλληλα την πεποίθησή μας ότι στον εν λόγω διανοητή πρέπει να αποδοθεί η πατρότητα έργου με τίτλο *Φαινόμενα*. Μέσα από αυτές αναδεικνύεται η εικόνα ενός ανθρώπου του οποίου τα ενδιαφέροντα σχετίζονταν με τομείς, που κατά την αυτοκρατορική περίοδο ήταν συναφείς με την αστρονομία. Το πεδίο που περιγράφουμε προσεγγίζει τη φιλοσοφία. Πράγματι, ο Κλήμης φαίνεται ότι γνώριζε από πρώτο χέρι ένα δεύτερο έργο του Βηρύτιου Ερμίππου, με αποκρυφιστικό περιεχόμενο· όπως επιτρέπει να εικάσουμε η σύντομη μαρτυρία, επρόκειτο μάλλον για κείμενο με νεοπυθαγόρεια επίδραση[165] (*Στρωματεῖς* 6.16.145.1-3 Stählin):

πάλιν ἐν ταῖς νόσοις κρίσιμος ἡ ἑβδόμη καὶ ἡ τεσσαρεσκαιδεκάτη, καθ' ἃς ἡ

---

[162] Αξίζει εδώ να παραθέσουμε τον Preller (από τον E. Maass, *Aratea*, σ. 161): "Hermippus kommt in den Aratscholien selbst immer bloss mit diesem Namen vor, und unten wird wahrscheinlich gemacht werden, dass dieser H. nicht der Kallimacheer, sondern der Berytier ist". Δυστυχώς, δεν έχουμε στη διάθεσή μας το πλήρες κείμενο.

[163] Ο Κλήμης ήταν βαθύς γνώστης της ελληνικής γραμματείας, όπως διαφαίνεται από τις εσωτερικές μαρτυρίες των έργων του. Για τον «κλασικισμό» του βλ. παρακάτω, σσ. 631-633 και σημ. 275, 276, 278, 279.

[164] Βλ. το περιεχόμενο του λ. παραπάνω, σ. 329 σημ. 145. Πρβ. Kroll, "Hermippos[8]", στ. 853.

[165] Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Γ', (ΜΙΕΤ) Αθήνα 1994, σσ. 15-16.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

> *φύσις διαγωνίζεται πρὸς τὰ νοσοποιὰ τῶν αἰτίων. καὶ μυρία ταῦτα ἀγιάζων τὸν ἀριθμὸν παρατίθεται Ἕρμιππος ὁ Βηρύτιος ἐν τῷ Περὶ ἑβδομάδος. σαφῶς δὲ τὸν περὶ ἑβδομάδος τε καὶ ὀγδοάδος μυστικὸν λόγον τοῖς γιγνώσκουσι παραδίδωσιν ὁ μακάριος Δαβὶδ ὧδέ πως ψάλλων* [...].

Η ορολογία είναι ενδεικτική· αν βασιστούμε, επομένως, στον Κλήμεντα, ο Έρμιππος ο Βηρύτιος δεν ήταν απλά ένας ακόμη βιογράφος της εποχής του Αδριανού[166]· τα ενδιαφέροντά του κάλυπταν και άλλα, περισσότερα «επιστημονικά» θέματα. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο έργο επιτρέπει να αποδώσουμε σ' αυτόν φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, ίσως και να τον ονομάσουμε νεοπλατωνικό ή νεοπυθαγόρειο[167]. Η πυθαγόρεια αριθμολογία, που είχε υιοθετηθεί από νεοπλατωνικούς, επιβίωσε από τους αυτοκρατορικούς χρόνους έως το Βυζάντιο[168]. Η βεβαιότητα που επιδεικνύει ο Κλήμης μας κάνει να πιστεύουμε ότι τον ίδιο συγγραφέα αφορούν και άλλες μαρτυρίες. Σε μια απ' αυτές, ο Πορφύριος ο Τύριος, αναφερόμενος στη μουσική θεωρία της ύστερης αρχαιότητας, περιγράφει διάφορες «σχολές» μουσικής αρμονίας (*Εἰς τὰ ἁρμονικὰ Πτολεμαίου ὑπόμνημα*, σ. 3.1-8 Düring):

> *Πολλῶν αἱρέσεων*[169] *οὐσῶν ἐν μουσικῇ περὶ τοῦ ἡρμοσμένου* [...], *δύο πρωτεύειν ἄν τις ὑπολάβοι, τήν τε Πυθαγόρειον καὶ τὴν Ἀριστοξένειον* [...]. *ὅτι μὲν γὰρ ἐγένοντο πλείους οἱ μὲν πρὸ τοῦ Ἀριστοξένου, οἷα ἡ Ἐπιγόνειος καὶ Δαμώνιος καὶ Ἐρατόκλειος Ἀγηνόριός τε καί τινες ἄλλαι, ὧν καὶ αὐτὸς μνημονεύει, αἱ δὲ μετ' αὐτόν, ἃς ἄλλοι ἀνέγραψαν, οἷα ἡ Ἀρχεστράτειος καὶ ἡ Ἀγώνιος καὶ ἡ Φιλίσκιος καὶ ἡ Ἑρμίππιος καὶ εἴ τινες ἄλλαι, ἔχοιμεν ἂν λέγειν.*

Με τον ίδιον επίσης διανοητή πρέπει ενδεχομένως να συσχετίσουμε μια ακόμη ελλειπτική

---

[166] Όπως περίπου περιγράφεται σε έργα γραμματολογίας. Βλ. ενδεικτικά R. Blum, ό.π., σ. 151 και 194.

[167] Το ότι ο έτερος Έρμιππος, ο Σμυρναίος (Καλλιμάχειος), υπήρξε σημαντικός συγγρ. αναφορικά με τον βίο και τα δόγματα του Πυθαγόρα θα πρέπει να επέτεινε τη σύγχυση των μεταγενέστερων. Για την ενασχόλησή του με τον Πυθαγόρα βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σσ. 102-103 και τη σημ. 28.

[168] Πρόκειται για την πυθαγόρεια πεποίθηση στους ιδανικούς αριθμούς. Για το θέμα βλ. τη λεπτομερή πραγμάτευση του W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σσ. 15-96. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν ο Έρμιππος προέβαινε σε φανταστικές ετυμολογίες, όπως αυτές που διασώζονται στον Ιάμβλιχο και τον Νικόμαχο (βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 15). Αυτές οι αριθμητικές παιδιές παρέμειναν πάντως σταθερά δημοφιλείς, ξεκινώντας από τα σχόλια του Πρόκλου στον Ησίοδο και φτάνοντας στον 14ο αι. στο έργο του Ιωάννη Πεδιάσιμου. Βλ. σχετικά H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 16 (και τις σημ. 3-5) και σ. 40 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), και για τον Πρόκλο H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 19.

[169] Ο όρος *αἵρεσις* χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα, ειδικά κατά την αυτοκρατορική περίοδο για να περιγράψει φιλοσοφικές «σχολές» ή φιλοσοφικές τάσεις. Ο όρος σχετίζεται ιδιαίτερα με τη δοξογραφική παράδοση. Σε κάποια χρονική περίοδο, σίγουρα στον Ψ.-Πλούταρχο, ο όρος χρησιμοποιείται χωρίς διάκριση ως συνώνυμος του *διαδοχή*. Και οι δύο όροι είναι σε κάποιες περιπτώσεις συνώνυμοι του όρου *φιλοσοφία*. Βλ. περισσότερα στον J. Mansfeld, *Heresiography in Context*, σσ. 20-26· του ίδιου, "Sources", σσ. 19-23. Πρβ. J. Brunschwig, "Introduction: the begginings of Hellenistic epistemology", σσ. 233-234.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αναφορά: αυτή αποδίδεται από τον Αθήναιο στον Νικόμαχο (*Περὶ ἑορτῶν* απ. 82b [*FHG* 2 Müller] = Αθήναιος *Δειπνοσ.* 11.55 Kaibel):

> *<Νικόμαχος δ'> ἐν <πρώτῳ περὶ ἑορτῶν Αἰγυπτίων> φησί· «Τὸ δὲ κόνδυ ἐστὶ μὲν Περσικόν, τὴν δὲ ἀρχήν, ἣν Ἕρμιππος ὁ ἀστρολογικός, ὡς ὁ κόσμος, ἐξ οὗ τῶν θεῶν τὰ θαύματα καὶ τὰ καρπώσιμα γίνεσθαι ἐπὶ γῆς· διὸ ἐκ τούτου σπένδεσθαι».*

Η εικόνα που σχηματίζεται από τις πηγές είναι περίπου η ακόλουθη: η πρώτη μαρτυρία του Κλήμεντα επιβάλλει να αποδώσουμε στον Βηρύτιο Έρμιππο το υλικό που περιέχεται στα αράτεια Σχόλια. Μολονότι αφορά ειδικά τον καταστερισμό του *Δελφῖνος*, φρονούμε ότι πρέπει να γενικεύσουμε το συμπέρασμα και για το υλικό που απαντά στα Σχόλια 436 (*Κένταυρος*). Η απόδοση όμως στον Βηρύτιο Έρμιππο πραγματείας για την αρμονία είναι καθαρά μια ευλογοφανής εικασία· η απουσία του σχετικού παρωνύμιου στερεί τη βεβαιότητα. Μας ενδιαφέρει όμως εδώ η φύση του έργου που φέρει το όνομά του: είναι προφανές ότι ο Πορφύριος αναφέρεται σε πραγματεία περί μουσικής: το πεδίο προϋπέθετε μαθηματικές και φιλοσοφικές γνώσεις, εφόσον θεραπεύτηκε από τους πυθαγόρειους[170]. Ο 2ος αι. μ.Χ., περίοδος δράσης του Βηρύτιου Ερμίππου, χαρακτηρίζεται εξάλλου από την έντονη παρουσία των νεοπυθαγορείων[171]. Αναμφίβολα, ο Πορφύριος γνώριζε μια ολόκληρη Σχολή γύρω από τον Αριστόξενο[172]. Όλα αυτά συνάδουν ενδεχομένως με τη δεύτερη μαρτυρία του Κλήμεντα, στην οποία ο Έρμιππος χρεώνεται με τη συγγραφή έργου *Περὶ ἑβδομάδος*. Δεν θα διστάζαμε, βασισμένοι και στη μαρτυρία της *Σούδας* (ε 3045 Adler) που του αποδίδει έργο *Περὶ ὀνείρων*[173], να αναγνωρίσουμε στον εν λόγω συγγραφέα μία τάση προς τον αποκρυφισμό. Η *ονειροκριτική* γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στους αυτοκρατορικούς χρόνους και την ύστερη αρχαιότητα[174]. Από την άλλη, η απόδοση του επιθέτου «*ἀστρολογικὸς*» συνδυάζεται αρμονικά με όλα τα προηγούμενα[175].

---

[170] W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ. 351 κ.εξξ.

[171] Είναι ενδεικτικό ότι στη δοξογραφική παράδοση ο όρος *αἵρεσις* χρησιμοποιείται ιδιαίτερα για τη φιλοσοφική «σχολή» του Πυθαγόρα. Βλ. Αέτιος 1.39 Diels και Ιππόλυτος *Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχος* 1.2.1 Marcovich. Ο Ιππόλυτος φαίνεται μάλιστα να χρησιμοποιεί τον όρο αποκλειστικά για τη σχολή του Πυθαγόρα, βλ. και J. Mansfeld, *Heresiography in Context*, σ. 23.

[172] Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 385. Για τις διαφορές ανάμεσα στην αριστοξένεια και πυθαγόρεια μουσική θεωρία βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σσ. 106-109 και 369-371· ειδικά για τη μουσική θεωρία του Αριστοξένου βλ. A. Brancacci, "Aristosseno e lo statuto epistemologico della scienza armonica", στο G. Giannantoni – M. Vegetti, *La scienza ellenistica*, σσ. 151-185.

[173] Βλ. παραπάνω, σημ. 145.

[174] H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 17 και τη σημ. 7α.

[175] Ο A. Bouché-Leclercq (*L'astrologie grecque*, [Culture e civilisation] Bruxelles 1963 [= Paris 1899], σ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Προσθέτουμε εδώ ότι κείμενο αστρολογίας ενός Ερμίππου χρησίμευσε ως πηγή στον (περίπου σύγχρονο του Βηρύτιου Ερμίππου) Αντιοχειανό αστρολόγο Vettius Valens (Ουέτιος Ουάλης, 2ος αι. μ.Χ.)[176]. Ο συγκεκριμένος άντλησε από αυτό στο *Ἀνθολογιῶν* 28 (σ. 96 Kroll): το εδάφιο επιγράφεται «*Περὶ ἀποδημίας ἐκ τῶν Ἑρμίππου*». Η χρονολογική αλλά και γεωγραφική προσέγγιση είναι και εδώ σημαντικό κριτήριο, για να συνδέσουμε τη μαρτυρία με τον Έρμιππο από τη Βηρυτό[177]. Είναι φανερό ότι η μαρτυρία πρέπει να συνδυαστεί με εκείνη που παραδίδει ο Αθήναιος (*Ἕρμιππος ὁ ἀστρολογικός*). Καταλήγουμε, διατηρώντας ελάχιστες επιφυλάξεις, ότι ο Βηρύτιος Έρμιππος ήταν συγγραφέας με ενδιαφέροντα στα πεδία του καταστερισμού, της αστρολογίας και, ενδεχομένως, της μουσικής αρμονίας.

Όσον αφορά το έργο *Φαινόμενα* που του αποδίδουμε, είναι δύσκολο να αποφανθούμε για το γραμματειακό του είδος. Ενδέχεται να ήταν έργο που σχετιζόταν άμεσα με τα *Φαιν.* του Αράτου ή να ήταν απλά ακόμη ένα έργο ουρανογραφίας και καταστερισμού. Τα Σχόλια δείχνουν ότι ενδεχομένως ακολουθούσε τη δομή των *Φαιν.* και, επομένως, των ψευδοερατοσθένειων *Καταστερισμῶν*. Όπως και στην περίπτωση άλλων συγγραφέων, θεωρούμε ότι ο συγγραφέας του οδηγήθηκε στη σύνθεσή του από την τεράστια δημοτικότητα του Αράτου. Ενδεχομένως, επρόκειτο για έργο αστρικής μυθολογίας: είναι λιγότερο πιθανό να ήταν έργο αστρολογίας, υπό την έννοια της ωροσκοπικής αστρολογίας. Κατά συνέπεια, το έργο από το οποίο άντλησε ο Vettius Valens ήταν εντελώς διαφορετικό[178]. Το υλικό που παραδίδεται από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρινό και τα Σχόλια στον Άρατο είναι ειδολογικά ολότελα ξένο προς την αστρολογία. Η μαρτυρία επιπλέον του επιγράμματος οδηγεί σε κείμενο ουρανογραφίας, συνοδευμένο με μύθους των αστερισμών. Το συμπέρασμα βρίσκει επιπλέον στήριξη στη συνδυαστική αναφορά του Ερμίππου με τον Ηγησιάνακτα: αυτός συνέγραψε έργο καταστερισμών, σύμφωνα με τον Υγίνο που άντλησε απ' αυτό στη σύνθεση του δικού του έργου[179]. Η τύχη του κειμένου του Βηρύτιου Ερμίππου προκαθορίστηκε από την ύπαρξη

---

624) φαίνεται ότι δεν γνωρίζει πολλά για την ταυτότητα του Ερμίππου του «αστρολογικού».

[176] Για τη χρονολόγησή του βλ. O. Neugebauer, "The Chronology of Vettius Valens' *Anthologiae*", *HThR* 47 (1954) 65-67. Συνοπτικά ο S.M. Ashfaque, ό.π., σσ. 83-84 και ο H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 30 και 32.

[177] Ο J. Martin (1998) I XCII χρονολογεί το έργο του Ουέτιου Ουάλεντα στα 160-175. Ο συγκεκριμένος συνδέεται με την παράδοση του Αράτου και μέσω άλλης οδού: στο έργο του παραθέτει από το *Sphaerica Anonyma*, που προέρχεται από τον Ψ.-Εύδοξο, βλ. J. Martin (1998) I XCII και F. Boll, *Sphaera: Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder*, Hildesheim 1967 (= 1903), σσ. 59-67.

[178] Η *Σούδα* εξάλλου του αποδίδει τη συγγραφή πολλών έργων (ε 3045 Adler): [...] *καὶ ἔγραψε πολλά*.

[179] Βλ. C. Robert, ό.π., σσ. 221-222.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

των *Καταστερισμῶν*. Αυτό το δεύτερο έργο πρέπει να είχε ήδη καταλάβει το πεδίο της αστρικής μυθολογίας που ήταν άμεσα σχετικό με το αράτειο κείμενο. Το μόνο που αξιώθηκε το έργο του Ερμίππου ήταν δύο αναφορές στα Σχόλια στον Άρατο. Αυτό καθιστά προφανές ότι η παράδοση που συνόδευε τα *Φαιν.* ήταν, σε γενικές γραμμές, παγιωμένη κατά το πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ., μολονότι δεν είχε –σύμφωνα με τον Martin– εμφανιστεί ακόμη η έκδοση **Φ**.

Από τις πηγές σχηματίζεται η εικόνα ενός συγγραφέα που έδρασε στο πρώτο μισό του 2ου αι. Πρέπει να θυμόμαστε ότι το επίγραμμα, που προκάλεσε τη σύγχυση, διασώζεται σε κείμενο των αρχών του 3ου: συγκεκριμένα, στον 1° *Βίο* του Αράτου που συνέθεσε ο γραμματικός Αχιλλέας. Κατά τη γνώμη μας, η μαρτυρία του είναι προβληματική. Ως συνέπεια των παραπάνω υποθέσεών μας, αρνούμαστε ότι η πατρότητα του επιγράμματος ανήκει στον Πτολεμαίο τον Ευεργέτη, βασιλιά της Αιγύπτου, όπως δέχεται η έρευνα[180]. Το συγκεκριμένο επίγραμμα παραδίδεται μόνον στον 1° *Βίο* του Αράτου, μαρτυρία που απέχει περίπου έξι αιώνες από την υποτιθέμενη περίοδο της συγγραφής του. Δεν αποδεχόμαστε όμως και την εναλλακτική πρόταση του E. Maass: αυτός είχε ήδη υποθέσει ότι το επίγραμμα πρέπει να αποδοθεί στον Αρχέλαο τον Χερσονίτη, ποιητή στον οποίο οι πηγές αποδίδουν βάσιμα ένα έργο με τον τίτλο *Ἰδιοφυῆ*[181]. Ο Διογένης ο Λαέρτιος (2.17.10-12 Long) και ο Αθήναιος (9.76.30-31 Kaibel)[182] φαίνεται να έχουν υπόψη τους ένα έργο συλλογής παραδόξων με αυτόν τον τίτλο[183]. Το ίδιο περίπου παρέχει και ο Αντίγονος ο Καρύστιος (*Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγὴ* 19.3-4 Giannini)[184]: *καί τις*

---

[180] *Supp.Hell.* 712 (Lloyd-Jones – Parsons). Κατά καιρούς, διάφοροι φιλόλογοι εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους για την ταύτιση του συγγρ. με κάποιον από τους Πτολεμαίους βασιλείς, κανείς όμως δεν πρόσφερε μια εξίσου ικανοποιητική εναλλακτική πρόταση. Βλ. ενδεικτικά J.-M. Jacques, ό.π., σσ. 57-58 σημ. 2 (βασισμένος όμως στον E. Maass, για τον οποίο βλ. την επόμενη σημ.)· A.S.F. Gow –D.L. Page, ό.π., σ. 559. Για τον Maass βλ. την επόμενη σημ.

[181] *Commentariorum*, σ. 79. Ο Maass βασίστηκε στη μαρτυρία των Σχολίων στον *Aratus Latinus* ([*Commentariorum*, σσ. 254 και 268-269)]: [...] sicut ait Aristotelis philosophus De animalium ratione. simili modo quidem et Archelaus in suis voluminibus ita manifestat, και, με σχεδόν απαράλλακτη ορολογία, [...] ut Aristoteles ait De bestiis et Archelaus quidem simili modo ait in suis voluminibus: οι μαρτυρίες αναφέρονται στον καταστερισμό του Λαγού και του Κόρακα αντίστοιχα) και αποσπασμάτων από κείμενα καταστερισμών ("Excerpta e Catasterismis Marciana" [*Commentariorum*,. σ. 580]). Είναι φανερό ότι επρόκειτο για έργα φυσικής ιστορίας, με έμφαση σε παράδοξες συνήθειες ζώων. Για τον Αρχέλαο και το έργο του βλ. D.L. Page, ό.π., σσ. 20-21 και 84.

[182] Διογένης ο Λαέρτιος 2.17.10-12 Long: *γεγόνασι δὲ καὶ ἄλλοι τρεῖς Ἀρχέλαοι· ὁ χωρογράφος* [...], *ὁ τὰ Ἰδιοφυῆ ποιήσας, ἄλλος* [...]· Αθήναιος 9.76.30-31 Kaibel: *<βέβλεμμαι> κατῶβλεψ, παρὰ Ἀρχελάῳ τῷ Χερρονησίτῃ ἐν τοῖς Ἰδιοφυέσιν.*

[183] Βλ. J. Almirall, "El elogio de Arato de Solos por Meleagro (*AP* IV 1,49 s.)", *Myrtia* 8 (1993) 55-62 [εδώ: 55 σημ. 3]. Επισημαίνεται ότι ο Αχιλλέας βρίσκεται σε θέματα μεθόδου και πηγών κοντά στον Διογένη τον Λαέρτιο. Η παρατήρηση αφορά ειδικά τη μορφή και το περιεχόμενο του συγκεκριμένου *Βίου*, βλ. G. Aujac, *RPh* 71 (1997) 181-183 [εδώ: 182]. Για το θέμα βλ. παρακάτω, σσ. 445-446.

[184] *Suppl.Hell.* 125-129 (Lloyd-Jones – Parsons). Βλ. και C. Jacob, ό.π., σ. 21.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἀρχέλαος Αἰγύπτιος τῶν ἐν ἐπιγράμμασιν ἐξηγουμένων τὰ παράδοξα τῷ Πτολεμαίῳ περὶ μὲν τῶν σκορπίων [...]. Ενδεχομένως, η συγκεκριμένη συλλογή ήταν διατυπωμένη σε επιγράμματα[185].

Σε όλες όμως τις περιπτώσεις, τα περιεχόμενα των *Ἰδιοφυῶν* φαίνεται να αφορούν παράδοξα από τον κόσμο των ζώων. Ενδεχομένως, τα αποσπάσματα που εκδίδονται στο *Suppl.Hell.* δεν συμπίπτουν ειδολογικά με όσα αποδίδει στον Αρχέλαο (ή τον Πτολεμαίο) η παράδοση του Αράτου[186]. Στην πρώτη περίπτωση υποπτευόμαστε ότι ο τίτλος *Ἰδιοφυῆ* έχει να κάνει με φαινόμενα αυτόματης γεννήσεως ή με την ιδιαίτερη γέννηση[187] κάποιων ζώων ή εντόμων (όπως σφήκες που γεννιούνται από το κουφάρι αλόγου [*Suppl.Hell.* 126 = απ. 4 Giannini], σκορπιοί που γεννιούνται από το πτώμα κροκόδειλου [*Suppl.Hell.* 125], φίδια που βγαίνουν από τον νωτιαίο μυελό νεκρού άνδρα [*Suppl.Hell.* 129 = απ. 5 Giannini]), και όχι με απλά «παράδοξα». Σε κάθε περίπτωση, τα αποσπάσματα του εν λόγω συγγραφέα διαφέρουν ειδολογικά από το εγκωμιαστικό επίγραμμα στον Άρατο. Θα λέγαμε, σχεδόν χωρίς επιφυλάξεις, ότι ανήκουν σε διαφορετικό γραμματειακό είδος.

Ο συνδυασμός των πηγών επιτρέπει να εικάσουμε ότι μέσω κάποιας οδού, που λειτούργησε ενδεχομένως ως πηγή του Αχιλλέα, ο τίτλος του έργου του Αρχελάου «μεταφέρθηκε» στον Πτολεμαίο. Η διαδικασία διευκολύνθηκε εν μέρει από το γεγονός ότι ο Αρχέλαος συνδέεται σε ορισμένες περιπτώσεις με την ερμηνευτική παράδοση του ποιήματος. Πάντα όμως με θέματα που αφορούν τις ιδιότητες ή τις συνήθειες ζώων: το υλικό αυτό είναι μάλλον περιπατητικής προέλευσης[188]. Στο ίδιο ή σε επόμενο στάδιο, το εγκωμιαστικό επίγραμμα κάποιου Πτολεμαίου του 2ου αι. μ.Χ. αποδόθηκε από σύγχυση στον συνώνυμο βασιλέα. Η ομοιότητά του με τα εγκωμιαστικά επιγράμματα του Καλλιμάχου και του Λεωνίδα του Ταραντίνου οδήγησαν στην ταύτιση του άγνωστου αυτού «Πτολεμαίου» με τον σύγχρονο του Καλλιμάχου βασιλέα (τον Ευεργέτη). Κάποιον ρόλο έπαιξε η αναφορά του βιογράφου στον Καλλίμαχο. Ενδεχομένως, ο υπεύθυνος του σφάλματος επηρεάστηκε και από τη σχέση του Αρχελάου με την ερμηνευτική παράδοση των *Φαινομένων*. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η εξάρτηση από κακή παράδοση σε συνδυασμό με κάποια επιτομή των κειμένων. Ως γνωστόν, το έργο του Αχιλλέα υπέστη

---

[185] Βλ. Lloyd-Jones – Parsons, *Suppl.Hell.*, σ. 46. Βλ. άλλες αρχαίες μαρτυρίες στον D.L. Page, ό.π., σσ. 20-21.

[186] Βλ. παραπάνω, σημ. 181.

[187] Βλ. και D.L. Page, ό.π., σ. 20 και 84.

[188] Ο Αρχέλαος αναφέρεται και στις τρεις περιπτώσεις αμέσως μετά τον Αριστοτέλη και σχετικά έργα του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατά την αρχαιότητα επιτομή[189]. Δεν θα διστάζαμε να αποδώσουμε την πατρότητα του επιγράμματος στον Πτολεμαίο, τον συγγραφέα του επ. *Ἀνθ. Π.* 9.577 Beckby[190], και να τον ταυτίσουμε (με επιφυλάξεις) με τον αστρονόμο του 2ου αι.[191].

Αν πράγματι ο Βηρύτιος Έρμιππος συνέταξε το έργο από το οποίο άντλησαν τα Σχόλια στον Άρατο και ο Κλήμης, χρονολογούμε το επίγραμμα τουλάχιστον στον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα, εφόσον τότε εντοπίζεται και η περίοδος ακμής του Βηρύτιου. Έχουμε, επομένως, έναν *terminus post quem* που αφορά τη βιογραφική αλλά και ερμηνευτική παράδοση του Αράτου. Μολονότι φρονούμε ότι μέρος του ερμηνευτικού υλικού που σήμερα απαντά στα Σχόλια στον Άρατο συνόδευε σε προγενέστερη μορφή τα *Φαιν.*, είμαστε βέβαιοι ότι οι αναφορές στον Έρμιππο σταχυολογήθηκαν μέσα στον 2ο αι. ή αμέσως μετά. Οδηγούμαστε έτσι στην άποψη του J. Martin, ο οποίος εντοπίζει μεταξύ των 2ου-3ου αι. την εμφάνιση της έκδοσης **Φ**. Όπως θα φανεί και από την επιβίωση στίχων και διανοημάτων από το προοίμιο, ο 2ος αι. υπήρξε με πολλούς τρόπους καθοριστικός στην ιστορία του κειμένου[192].

Μπορούμε τώρα να στραφούμε στην αφετηρία της σύντομης αυτής έρευνας. Στον κατάλογο **A***, στο απόσπασμα που μας ενδιαφέρει, διαβάζουμε (από την έκδοση του E. Maass[193]): [...] *Εὐαίνετος ἕτερος. Ἕρμιππος περιπατητικός.* [...]. Δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο για τον συγκεκριμένο Ευαίνετο[194]. Επισημαίνουμε εξαρχής ότι δεν θα μας απασχολήσουν εδώ συνολικά τα προβλήματα των εν λόγω κειμένων, που είναι στην πλειοψηφία τους αθεράπευτα[195]. Ειδικά όμως στο θέμα μας, φρονούμε ότι η σειρά των λέξεων που παρατέθηκαν πρέπει να έχει διασαλευτεί: το «*ἕτερος*» φαίνεται να είναι σε

---

[189] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σσ. 29-30.

[190] Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα όμορφο επίγραμμα, που προδίδει την οικειότητα του συγγρ. με την αστρονομία: *Οἶδ', ὅτι θνατὸς ἐγὼ καὶ ἐφάμερος· ἀλλ' ὅταν ἄστρων / μαστεύω πυκινὰς ἀμφιδρόμους ἕλικας, / οὐκέτ' ἐπιψαύω γαίης ποσίν, ἀλλὰ παρ' αὐτῷ / Ζανὶ θεοτρεφέος πίμπλαμαι ἀμβροσίης.*

[191] Η ιδέα απαντά σε σπερματική μορφή στους A.S.F. Gow – D.L. Page, ό.π., σ. 559 (αναφορικά όμως με το επίγραμμα 7.314).

[192] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 430-517.

[193] Βλ. παραπάνω, σ. 326 σημ. 126-127.

[194] Το όνομα Έρμιππος απαντά και στον κατάλογο **A**, στον οποίο προηγείται του «Ευαίνετος». Η μεγαλύτερη σύγχυση παρατηρείται στον κατάλογο **B**, οφειλόμενη στην αρχική παράθεση των ονομάτων σε στήλες, όπως έδειξε παλαιότερα ο E. Maass (*Aratea*, σ. 123· βλ. και J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 183). Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι μετά το «Ευαίνετος», που προηγείται, μεσολαβούν εικοσιδύο ονόματα έως το «Έρμιππος». Θα επαναλάβουμε ότι η προβληματική μορφή των τριών καταλόγων δυσχεραίνει σημαντικά την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

[195] Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Κλεοστράτου του Τενέδιου, το όνομα του οποίου περιέχεται στον κατάλογο **A***. Ο Κλεόστρατος, συγγραφέας έργου αστρονομίας κατά τον 6ο αι. π.Χ., θα έπρεπε λογικά να καταγράφεται στον κατάλογο **B** («*οἱ περὶ τοῦ πόλου συντάξαντες*»). Όσον αφορά τη σταχυολόγησή του, έχουμε ήδη επιχειρηματολογήσει με συντομία για την πιθανότητα το έργο του Τενέδιου αστρονόμου να χρησίμευσε ως πηγή στον Άρατο, βλ. παραπάνω, σσ. 117-120. Υπαινισσόμαστε φυσικά ότι η σχέση αυτή επισημάνθηκε από κάποιον αρχαίο υπομνηματιστή του Αράτου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

λάθος θέση· θα περιμέναμε να προτάσσεται του ονόματος που προσδιορίζει. Επιπλέον, δεν προηγείται αναφορά σε κάποιον Ευαίνετο και, παράλληλα, δεν γνωρίζουμε τίποτε για την ύπαρξη ούτε καν ενός διανοητή με αυτό το όνομα, πόσο μάλλον δύο. Γνωρίζουμε, αντίθετα, με βεβαιότητα πια ότι υπήρξαν δύο Έρμιπποι και μάλιστα σχετικοί με την παράδοση των *Φαινομένων*. Είναι, επομένως, περισσότερο πιθανόν ότι το «*ἕτερος*» προσδιόριζε αρχικά το όνομα «*Ἕρμιππος*», που ακολουθεί αμέσως μετά. Η παρουσία του παρωνύμιου «*περιπατητικὸς*» διευκόλυνε τη σύγχυση, εφόσον κατέστησε πλεοναστική την ύπαρξη του δεύτερου προσδιορισμού. Αυτό πρέπει σταδιακά να οδήγησε στην εισαγωγή της τελείας μετά το «*ἕτερος*»: έτσι, αυτό αποδόθηκε, σε όχι και τόσο σωστά ελληνικά, στον Ευαίνετο. Αμφισβητούμε την ορθότητα της σωζόμενης μαρτυρίας, γιατί η εν λόγω αντωνυμία δεν αποδίδει στο προσδιοριζόμενο όνομα κάποια ιδιότητα, όπως συμβαίνει με άλλους προσδιορισμούς που απαντούν στους καταλόγους[196].

Καταλήγουμε, επομένως, ότι η αρχική μορφή της μαρτυρίας πρέπει να ήταν η ακόλουθη: [...] *Εὐαίνετος. <ἕτερος> Ἕρμιππος, περιπατητικός.* Ο συντάκτης του καταλόγου προίκισε το συγκεκριμένο κείμενο με ιστορικές ανακρίβειες (όπως στην περίπτωση του Κλεοστράτου), υπήρξε όμως σαφής στον διαχωρισμό των δύο Ερμίππων. Η καταγραφή «*ἕτερος Ἕρμιππος, περιπατητικός*» αποδεικνύει, στην περίπτωση που ισχύει η πρότασή μας, ότι έλαβε υπόψη του τον κίνδυνο σύγχυσης ανάμεσα στους δύο διανοητές: αυτός πολλαπλασιαζόταν από το γεγονός ότι και οι δύο είχαν γράψει κάτι άμεσα (ο Σμυρναίος: βιβλιογραφική καταγραφή ή υπόμνημα) ή έμμεσα (ο Βηρύτιος: έργο για τα άστρα) σχετικό με τον Άρατο. Προφανώς, ο συντάκτης του καταλόγου **A*** είχε υπόψη του τον κατ. **B**· αυτός αναφέρεται σε συγγραφείς που συνέγραψαν έργα αστρονομίας. Πιθανολογούμε ότι ο συντάκτης του **A*** γνώριζε το έργο του συγκεκριμένου Ερμίππου, εφόσον αποσπάσματά του ανθολογήθηκαν ή παραφράστηκαν στα αράτεια Σχόλια. Φρόνιμα, επομένως, διαχώρισε στον κατ. **A*** τον Καλλιμάχειο (περιπατητικό) Έρμιππο, βιβλιογράφο και βιογράφο: όπως είδαμε, εκεί απαριθμούνται οι «*περὶ τοῦ ποιητοῦ συνταξάμενοι*». Φρονούμε ότι ο **A*** είναι μεταγενέστερος του **A**[197] και προϋποθέτει τον **B**. Όπως και ο J. Martin πριν από εμάς, φρονούμε ότι είναι κατά πάσα πιθανότητα το έργο ενός γραμματικού.

Η συγκεκριμένη υπόθεση είναι αναμφίβολα τολμηρή. Αν όμως είναι έγκυρη,

---

[196] Τα ονόματα στους καταλόγους συνοδεύονται είτε από εθνικά (*Ἄτταλος Ῥόδιος, Ἀρίσταρχος Σάμιος, Δίδυμος Κνίδιος*) είτε από επίθετα ιδιότητας (*Ἀπολλώνιος γεωμέτρης, Ἀντίγονος γραμματικός, Ἡλιόδωρος στωικός*).

[197] Στο πρώτο σκέλος του συμπεράσματός μας συμφωνούμε με τον J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 186.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η αράτεια ερμηνευτική παράδοση είχε διατηρήσει περισσότερες πληροφορίες για τον περιπατητικό Έρμιππο, απ' ό,τι διαθέτουμε σήμερα. Οι αρατιστές της αρχαιότητας πρέπει να είχαν υπόψη τους τη συμβολή του σε θέματα βιογραφίας και βιβλιογραφίας του Αράτου. Ενδεχομένως, το σχετικό υλικό εξέπεσε στη διαδικασία έκδοσης του ποιήματος, που θα συνοδεύτηκε από την αναθεώρηση και την επιτομή των *Βίων* και των Σχολίων. Έχουμε βάσιμους λόγους να υποστηρίζουμε ότι η αράτεια παράδοση πρέπει να ήταν ήδη ογκωδέστατη, ως αποτέλεσμα της ελληνιστικής πρόσληψης του ποιήματος. Επίσης, το ότι οι μορφές του καταλόγου **A** παραδίδονται στα χειρόγραφα Vat. gr. 191 και Vat. gr. 381 έχει ιδιαίτερη σημασία. Το πρώτο από αυτά ανάγεται στην αλεξανδρινή παράδοση των *Φαιν.* και σχετίζεται προνομιακά με το έργο του γραμματικού Αχιλλέα. Σ' αυτό περιέχεται το σώμα κειμένων του πάνω στον Άρατο: τα *Περὶ τοῦ παντὸς* και *Περὶ ἐξηγήσεως*, αλλά και ο 1ος *Βίος*[198]. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με το χειρόγραφο Vat. gr. 381: ο κατάλογος **B**, που περιέχεται σ' αυτό, απαντά αμέσως πριν από τα αποσπάσματα από τα έργα του Αχιλλέα[199]. Συνδυάζοντας τη μαρτυρία των δύο χειρογράφων, συμπεραίνουμε ότι σ' αυτά διασώζονται τα κατάλοιπα της δουλειάς του πάνω στα *Φαινόμενα*[200]. Πρακτικά, είναι πολύ πιθανό το ότι ο Αχιλλέας παρήγαγε τους εν λόγω καταλόγους ή επενέβη σ' αυτούς. Οι συνέπειες αυτής της υπόθεσης είναι σημαντικές: αν όλα αυτά τα συγκεκριμένα κείμενα ήταν τμήμα μιας ενιαίας διδακτικής προσέγγισης[201], τότε ο Αχιλλέας είναι ταυτόχρονα η πηγή του επιγράμματος, που αποδίδεται στον Πτολεμαίο, αλλά και των καταλόγων. Η διόρθωση, επομένως, που περιέχεται στον **A*** οφείλεται σ' αυτόν: ως ειδικός πάνω στον Άρατο και σε απευθείας σχέση με τη βιογραφική παράδοση γνώριζε αρκετά, ώστε να προβεί στην απαραίτητη διάκριση του σωστού Ερμίππου, αυτού δηλ. που στη συγκεκριμένη περίπτωση συνέγραψε για τον ποιητή (του Καλλιμάχειου). Η υπόθεση είναι συμβατή με την παλαιότερη διαπίστωση του J. Martin, αναφορικά με την προέλευση του **A***:

---

[198] Βλ. J. Martin, *Scholia*, σ. XXV.

[199] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 182.

[200] Στο εν λόγω χφ. περιέχεται το «*Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγὴ*», κείμενο που ο E. Maass τύπωσε ως Anonymus I (*Commentariorum*, σσ. 89-98). Το συγκεκριμένο ανάγεται, σύμφωνα με τον J. Martin (*Histoire du texte*, σ. 131) στην περίοδο μετά τον Εύδωρο τον Αλεξανδρινό. Ο συγγρ. του έχει μάλλον στωικές πεποιθήσεις, βλ. J. Martin (ό.π.) και E. Maass, *Commentariorum*, σ. XIX. Η βεβαιότητά μας ενισχύεται από το ότι τα Σχόλια του χφ. Vat. 191 διασώζουν, σχεδόν κατά λέξη, την ερμηνευτική πρόταση του Ασκληπιάδη του Μυρλεανού που απαντά και στο *Περὶ ἐξηγήσεως* του Αχιλλέα. Το θέμα φορά τη διόρθωση του όρου *ἀρίστη* (*Φαιν.* 7) σε *ἀροστή*. Βλ. παραπάνω, σ. 171 και παρακάτω, σ. 377.

[201] Βλ. και παρακάτω, σσ. 461-462.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

> Il semble donc bien que la seconde liste soit un simple complément de la première, écrit en marge d'elle par un grammairien ; et c'est justement le catalogue ainsi complété qu'a utilisé notre tradition biographique. Tandis qu'il n'y a pas trace de la seconde liste dans B. [202]

Η σύγχυση, συνεπώς, της παράδοσης μας μετέφερε γεωγραφικά αλλά και χρονικά στην Αλεξάνδρεια των αρχών του 3ου αι. μ.Χ. Δυστυχώς, είναι σ' αυτή την περίοδο που διασώζονται σε συνοπτική μορφή πολύτιμες πληροφορίες, που αφορούν την ελληνιστική περίοδο. Πριν περάσουμε όμως στους αυτοκρατορικούς χρόνους, είναι φρόνιμο να εξετάσουμε την ενδιάμεση ελληνιστική παράδοση. Κι αυτό, γιατί κατά τα συγκεκριμένα στάδια της επιβίωσης των *Φαιν.* επιβλήθηκαν κάποιες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, που καθόρισαν τη μεταγενέστερη επιβίωση του ποιήματος.

[202] Δεν ήταν απαραίτητο να υπάρχουν ίχνη του **A*** στον **B**: οι δύο κατάλογοι περιέχουν διαφορετικό υλικό, από τη μια μεριά όσους έγραψαν για τον ποιητή και από την άλλη όσους έγραψαν ανάλογα με τα *Φαιν.* έργα. Κατά συνέπεια, υπέστησαν διαδοχικές επεμβάσεις που οδήγησαν στη σημερινή μορφή τους.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

2. ΟΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΙ

(i) Η σύνδεση των *Φαινομένων* με τη Στοά: ο Χρύσιππος

Τα βιογραφικά δεδομένα του Αράτου αποδεικνύουν πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι ο ποιητής είχε αναπτύξει προσωπικές σχέσεις με τους πρώτους στωικούς[1]. Θεωρούμε όμως βέβαιο το ότι δεν είχε χαρακτηριστεί στωικός στη διάρκεια του βίου του[2]. Κατά τη γνώμη μας, οι πηγές στηρίζουν μόνον τη φιλική σχέση του Αράτου με επιφανή μέλη της Σχολής[3], πράγμα που δεν αντιβαίνει στην υπόθεση ότι επηρεάστηκε και από αυτούς[4]. Καθοριστικός παράγοντας της φιλίας του με τους εν λόγω διανοητές πρέπει να ήταν η κοινή καταγωγή από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Ήταν εξάλλου συνηθισμένο το να συναναστρέφεται κανείς τους συμπατριώτες του ή άτομα από την ευρύτερη περιοχή της καταγωγής του, όταν τύχαινε να τους συναντά ως μετανάστης[5]. Κι αυτό, γιατί τους συνέδεαν ιδιαίτερα λατρευτικά έθιμα, τοπικές παραδόσεις και ενδεχομένως κοινό ιδιόλεκτο. Ο αδερφός του ποιητή Αθηνόδωρος όμως ήταν μάλλον στωικός[6], με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Άρατος και η μεταγενέστερη παράδοση γύρω από το όνομά του.

Όπως είδαμε[7], οι Σόλοι (που είχαν ήδη μετονομαστεί σε Πομπηϊούπολις) τίμησε τον Άρατο και τον Χρύσιππο με μετάλλιο που έφερε τις μορφές τους. Η πρακτική ήταν

---

[1] Βλ. παραπάνω και τα βιογραφικά δεδομένα στον J. Martin (1998) I XXI-XLVIII (ειδικά XXXIII-XXXVII).

[2] Βλ. τις επιφυλάξεις μας παραπάνω, σσ. 40-61 [ειδικά: 44-49, 52-59]. Απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά από τον 1° και 2° *Βίο* και τη *Σούδα*. Ο 3ος *Βίος* αναφέρει απλά ότι ο Άρατος βρέθηκε στην Πέλλα ταυτόχρονα με τον Περσαίο και κάποιους ποιητές (J. Martin, *Scholia*, σ. 15: *καὶ σὺν αὐτῷ* [ενν. *Ἀράτῳ*] *Περσεὺς ὁ στωικὸς καὶ Ἀνταγόρας ὁ Ῥόδιος* [...]) και ότι είχε φιλικές σχέσεις με τον Ζήνωνα (J. Martin, *Scholia*, σσ. 15-16: *ἐκέχρητο δὲ Ἄρατος Ζήνωνι τῷ στωικῷ φιλοσόφῳ, καὶ γέγραπται αὐτῷ ἐπιστολὴ πρὸς τοῦτον*)· ο 4ος *Βίος* καθιστά τον Άρατο μαθητή του Περσαίου (J. Martin, *Scholia*, σ. 20: *σχολάσας δὲ Ἄρατος Περσαίῳ τῷ φιλοσόφῳ Ἀθήνησι καὶ συνελθὼν αὐτῷ εἰς Μακεδονίαν* [...]). Δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο για την παραδομένη αλληλογραφία του Αράτου με τον Ζήνωνα· η αντίστοιχη μαρτυρία σχετικά με την αλληλογραφία Αράτου-Αντιγόνου αμφισβητείται στον 1° *Βίο*, ως προϊόν πλαστογραφίας από τον Σαβίριο Πόλλωνα. Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 236· J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 174. Όπως παρατηρεί ο J. Martin ([1998] I XV), ένας Πολλίων αναφέρεται από τον Ευσέβιο (*Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή* 10.3.22 Mras) ως πλαστογράφος επιστολών κάποιων ιστορικών (Κτησίας, Ηρόδοτος, Θεόπομπος). Ο Scaliger και ο Bentley είχαν ήδη διορθώσει το *Πόλλωνος* του Βίου σε *Πολλίωνος*, βλ. το κριτικό υπόμνημα στον J. Martin, *Scholia*, σ. 10.

[3] Βλ. παραπάνω, σσ. 48-49.

[4] Βλ. τις παρατηρήσεις μας παραπάνω, σσ. 49-50 και 59-61.

[5] Γνωρίζουμε ότι αυτό αποτέλεσε την αφορμή της φιλίας του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού με τον Βασίλειο Καισαρείας, αρκετούς αιώνες αργότερα. Ο Γρηγόριος βρισκόταν ήδη στην Αθήνα όταν έφτασε εκεί για σπουδές ο Βασίλειος, βλ. σχετικά Π. Χρήστου, *Ελληνική πατρολογία*, τόμ. Δ΄, (Κυρομάνος) Θεσσαλονίκη 1989, σ. 22.

[6] Βλ. παραπάνω, σσ. 48-49, 53 σημ. 128, 60.

[7] Βλ. παραπάνω, σ. 300.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνηθισμένη[8]. Όσον αφορά ειδικά τον δεύτερο, η καταγωγή του και τα φιλοσοφικά του ενδιαφέροντα μας οδηγούν να διαπιστώσουμε ότι καταπιάστηκε με τον Άρατο και το έργο του. Δεν στηριζόμαστε βέβαια στη μαρτυρία του μεταλλίου, αλλά στα γενικότερα κοινά στοιχεία που συνδέουν τους δύο άνδρες. Αυτά, συνοπτικά, είναι τα εξής: (1) τα βιογραφικά δεδομένα των δύο διανοητών: προερχόμενοι από τους Σόλους[9], έδρασαν στην Αθήνα και έγιναν διάσημοι κυρίως στον κυρίως ελλαδικό χώρο· (2) αντικείμενό τους υπήρξε στην ο κόσμος, το σύμπαν: για τον Άρατο μέσω του κυριότερου έργου του, των *Φαιν.*, ενώ για τον Χρύσιππο μέσω της στωικής φυσικής και της κοσμολογίας· (3) ο Χρύσιππος φέρεται ως μαθητής του Κλεάνθη[10], ο *Ὕμνος εἰς Δία* του οποίου περιέχει έντονη ομοιότητα με το προοίμιο των *Φαινομένων*[11].

Στην εκτενή εργογραφία του Χρυσίππου περιλαμβάνονται τίτλοι άμεσα σχετικοί με τον κόσμο και τη φυσική. Είναι βέβαια μάταιο να αναζητήσει κανείς την επίδραση του Αράτου στα φιλοσοφικά αποσπάσματα. Το πεδίο της στωικής αστροφυσικής είναι, λόγω και εγγενών προβλημάτων του, εξαιρετικά δύσκολο στην προσέγγισή του[12]. Το βάθος της σκέψης του Χρυσίππου και η λεπτομερής κατηγοριοποίηση των γνωστικών πεδίων θα έκρυβαν, ούτως ή άλλως, πολύ εύκολα τα πιθανά παράλληλα. Είναι όμως γνωστό το ότι ο Χρύσιππος επικρίθηκε κατά την αρχαιότητα για την υπερβολική ανθολόγηση παραθεμάτων στα έργα του[13]. Η ειδική θεματολογία των τελευταίων επιβάλλει, νομίζουμε, το συμπέρασμα ότι συμπεριέλαβε σε κάποια από αυτά αποσπάσματα των *Φαιν.* ή το ότι

---

[8] Σε νομίσματα της εν λόγω πόλης απεικονίζονται και άλλοι επιφανείς άνδρες, όπως ο περιπατητικός Κράντωρ ο Σολεύς. Βλ. σχετικά H. Ingholt, ό.π., σ. 157.

[9] Εύλογα, επομένως, υποθέτει κανείς ότι η κοινή καταγωγή έπαιξε σημαντικό ρόλο. Η A.-M. Lewis (ό.π., σ. 106) επεκτείνει την υπόθεση και σε άλλους επιφανείς στωικούς: από την περιοχή της Κιλικίας καταγόταν ο Αντίπατρος από την Ταρσό. Σε γενικές γραμμές, όλοι οι σχολάρχες ή οι επιφανείς στωικοί κατάγονταν από την ανατολική Μεσόγειο ή την Εγγύς και Μέση Ανατολή (Διογένης ο Βαβυλώνιος, Βόηθος ο Σιδώνιος, Ποσειδώνιος από την Απάμεια).

[10] Διογένης ο Λαέρτιος 7.179 Long (= *SVF* II 1 von Arnim).

[11] Βλ. τη συνοπτική πραγμάτευση παραπάνω, σσ. 107-109. Η ομοιότητα προκαλεί εντύπωση, ακόμη κι αν δεχτούμε την εξάρτηση από κοινή ορφικο-πυθαγορική πηγή.

[12] R.B. Todd, "Cleomedes and the Problems of Stoic Astrophysics", *Hermes* 129 (2001) 75-78 [εδώ: 75]. Γενικά για τη στωική αστροφυσική βλ. τα αποσπάσματα *SVF* I 115-122 και II 646-707 von Arnim. Βλ. A. Jones (ό.π.) και M.J. White, "Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology)", στο B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, σσ. 124-152.

[13] Εξαιρετικά επικριτικός ήταν ο Γαληνός στο *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* 2.2.5.1-9 De Lacy: *τὰ γὰρ ἰδιωτικὰ καὶ ῥητορικὰ λήμματα αἰδοῦνται παραλαμβάνειν εἰς ἀποδείξεις ἐπιστημονικάς, ὧν πέπλησται τὰ Χρυσίππου βιβλία ποτὲ μὲν ἰδιώτας ἐπικαλούμενα μάρτυρας ὧν ὑποτίθεται λημμάτων, ἔστι δὲ ὅτε ποιητὰς ἢ τὴν βελτίστην ἐτυμολογίαν ἤ τι ἄλλο τοιοῦτον, ἃ περαίνει μὲν οὐδέν, ἀναλίσκει δὲ καὶ κατατρίβει μάτην ἡμῶν τὸν χρόνον αὐτὸ μόνον ἐνδεικνυμένων αὐτοῖς, ὡς οὐκ ἔστιν ἐπιστημονικὰ τὰ τοῦ συμπεράσματος λήμματα* [...]. Πρβ. Διογένης ο Λαέρτιος 7.180-181 Long. Οι επικρίσεις του Γαληνού έχουν μία αδιαμφισβήτητη επιστημολογική προσέγγιση. Βλ. J. Mansfeld, "Chrysippus and the *Placita*", *Phronesis* 34 (1989) 311-342 [εδώ: 311-312]. Για τη χρήση παραθεμάτων στα έργα του Χρυσίππου βλ. και παρακάτω, σ. 587 σημ. 76 και σ. 589.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

υιοθέτησε χαρακτηριστικές εικόνες από τον ποιητή. Τα *Φαιν.* θα χρησίμευαν από την άποψη αυτή διπλά στον Χρύσιππο: η αστρονομία του ποιήματος θα εξυπηρετούσε την επαλήθευση των κοσμολογικών απόψεων της Στοάς· το συγκεκριμένο υλικό, συνεπικουρούμενο από το τμήμα των προγνωστικών, θα επιβεβαίωνε ταυτόχρονα την παρουσία και την επέμβαση της Πρόνοιας στον φυσικό κόσμο.

Σε κάθε περίπτωση, ο εν λόγω φιλόσοφος αντιλαμβανόταν τη φυσική και την κοσμολογία ως προπαρασκευαστικά μαθήματα της στωικής ηθικής. Ως γνωστόν, στη φυσική συμπεριελάμβανε και τη θεολογία[14]. Τα περιεχόμενα των *Φαιν.* μας οδηγούν να θεωρήσουμε σχετικά με το θέμα μας τα έργα *Περὶ θεῶν* (Διογένης ο Λαέρτιος 7.138 Long), *Περὶ Διὸς*, *Περὶ εἱμαρμένης* (Στοβαίος 1.79 Wachsmuth = *SVF* II 931 von Arnim), *Περὶ προνοίας* (Διογένης ο Λαέρτιος 7.138-139 Long), καθώς και έργα για τη μαντική και τους χρησμούς[15]: θα ανέμενε κανείς εύλογα να έχει παραθέσει σ' αυτά ο Χρύσιπος κάποια αποσπάσματα των *Φαινομένων*. Η απώλεια των έργων του όμως μας έχει αφήσει μία και μοναδική επιβεβαίωση των υποθέσεών μας: πρόκειται για απόσπασμα από το *Περὶ θεῶν*, το οποίο ο J. von Arnim συμπεριέλαβε στα φυσικά αποσπάσματα του Χρυσίππου (*SVF* II 1009 = Αέτιος 1.6 Diels = Ψ.-Πλούταρχος *Περὶ τῶν ἀρσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων* 879c3 κ.εξξ. Mau). Ο φιλόσοφος πραγματεύεται την προέλευση της έννοιας του θεού, την οποία ανάγει στα ερεθίσματα που ελάμβαναν οι άνθρωποι από το φυσικό περιβάλλον, κυρίως τον ουρανό. Στα πλαίσια της δοξογραφικής παράδοσης, το σχετικό θέμα κατετάγη στην ενότητα «*Πόθεν θεῶν ἔννοιαν ἔλαβον ἄνθρωποι*». Στο κείμενο του Χρυσίππου, που μας ενδιαφέρει, εξετάζονται διάφορα θέματα, όπως η πλατωνική άποψη για τη σφαιρικότητα του ανθρώπινου κρανίου ως απόδειξη της τελειότητας της σφαίρας στο σύμπαν[16] (*σφαιροειδὴς γὰρ ὁ κόσμος, ὃ πάντων σχημάτων πρωτεύει. μόνον γὰρ τοῦτο τοῖς ἑαυτοῖς μέρεσιν ὁμοιοῦται*), τα άστρα, η χρωματική εντύπωση που παρέχει ο νυχτερινός ουρανός (*καὶ τὸ χρῶμα δὲ καλόν. κυανώδει γὰρ κέχρωσται* [...])[17] και το μέγεθος των ουράνιων σωμάτων.

---

[14] Για τα συγκεκριμένα θέματα βλ. K. Algra, "Stoic Theology", στο B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, σσ. 153-178 [εδώ: 155].

[15] K. Algra, ό.π., σ. 154.

[16] Για την κεφαλή ως ακρόπολη του σώματος βλ. *Τίμαιος* 70a6 και Κικέρων *Tusc.* 1.20. Άλλα χωρία στον D.T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, [Philosophia Antiqua 44], (E.J. Brill) Leiden 1986, σ. 306 κ.εξξ. Για τη σφαίρα ως το τέλειο γεωμετρικό σχήμα βλ. *Τίμαιος* 33b: *σχῆμα δὲ ἔδωκεν αὐτῷ τὸ πρέπον καὶ τὸ συγγενές. τῷ δὲ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ ζῷα περιέχειν μέλλοντι ζῴῳ πρέπον ἂν εἴη σχῆμα τὸ περιειληφὸς ἐν αὐτῷ πάντα ὁπόσα σχήματα· διὸ καὶ σφαιροειδές*, [...] *κυκλοτερὲς αὐτὸ ἐτορνεύσατο* [...].

[17] Η φιλοσοφία μοιράζεται εδώ την ίδια θεματολογία με την τέχνη και την επιστήμη. Τα συγκεκριμένα

Παρέλκει εδώ η εκτενής αναφορά στις κοσμολογικές πεποιθήσεις του Χρυσίππου. Περιοριζόμαστε να επισημάνουμε την έμφαση που προσέδωσε στο *κάλλος* του νυχτερινού ουρανού και των φαινομένων του: πρόκειται για διαχρονικό στοιχείο της ελληνικής φιλοσοφίας, από τους Πυθαγόρειους και δώθε[18]. Ο Πλάτων έκανε σε έργα του ειδική μνεία στο θέμα αυτό[19]. Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα απαντά ακολούθως παράθεμα από τον Άρατο (στ. 545-549):

> *ἐπιτελεῖ τὸ κάλλος τοῦ κόσμου καὶ ταῦτα τὰ φαινόμενα· ὁ μὲν γὰρ λοξὸς κύκλος* (ενν. ο ζωδιακός) *ἐν οὐρανῷ διαφόροις εἰδώλοις πεποίκιλται.*
>
> *τῷ δ' ἕνι καρκίνος ἐστί, λέων δ' ἐπὶ τῷ, μετὰ δ' αὐτόν*
> *παρθένος ἠδ' ἐπί οἱ χηλαὶ καὶ σκορπίος αὐτός*
> *τοξευτής τε καὶ αἰγόκερως, ἐπὶ δ' αἰγοκερῆϊ*
> *ὑδροχόος· δύο δ' αὐτὸν ἐπ' ἰχθύες ἀστερόεντες.*
> *τοὺς δὲ μετὰ κριός, ταῦρος δ' ἐπὶ τῷ δίδυμοί τε.* **(*Φαιν.* 545-549)**

Ο φιλόσοφος περιγράφει την αγαλλίαση που προκαλεί η θέα του νυχτερινού ουρανού[20]. Ακολουθεί έτσι τον Πλάτωνα, ο οποίος στον *Τίμαιο* 37c6-7 περιέγραψε τον ουρανό ως *ἄγαλμα*. Η χρήση επίσης του όρου *πεποίκιλται*[21] αποδεικνύει ότι η τεχνομορφική σύλληψη του ουρανού παρέμενε βασική στη φιλοσοφική περιγραφή του κόσμου. Το παράθεμα από τα *Φαιν.* δεν προσφέρει όμως κάτι σημαντικό σε επίπεδο διανοημάτων: η καταλογική αυτή παράθεση των αστερισμών[22], σύμβαση της διδακτικής ποιητικής παράδοσης, χρησιμεύει απλά ως υφολογικό στολίδι.

Στα πλαίσια πάντα του *Περὶ θεῶν*, ο Χρύσιππος πραγματεύτηκε τη γενεαλογία των

χαρακτηριστικά του κόσμου επανέρχονται τόσο σε ποιητικά έργα όσο και σε έργα σφαιροποιίας. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν εδώ ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (*Ἀργον.* 3.132-141, ειδικά 139-140 Fränkel) και ο Λεόντιος ο Μηχανικός (*Περὶ κατασκευῆς τῆς ἀρατείας σφαίρας* 5 Maass). Στα συγκεκριμένα κείμενα, όπως και σε πολλά άλλα της ελληνικής γραμματείας, η επιστήμη και η λογοτεχνία μοιράζονται την ίδια ορολογία. Για το συγκεκριμένο απόσπασμα του Απολλωνίου βλ. παρακάτω, σσ. 422-423.

[18] Σύμφωνα με τον πλατωνικό *Τίμαιο* 29d-30a, ο Δημιουργός όντας αγαθός φρόντισε να κατασκευάσει τον κόσμο όσο το δυνατόν τελειότερο, δεσμευμένος από την αγαθή του φύση να πραγματοποιεί αποκλειστικά το Ωραίο. Η ορολογία του Πλάτωνα είναι χαρακτηριστική (*Τίμαιος* 30a6-7): *Θέμις δ' οὔτ' ἦν οὔτ' ἔστιν τῷ ἀρίστῳ δρᾶν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον.* Βλ. Β. Κάλφας, *Πλάτων:Τίμαιος*, σ. 69. Βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*,

[19] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 219-221.

[20] Βλ. παραπάνω, σ. 219 κ.εξξ.

[21] Πρβ. Πλάτων *Πολιτεία* 529c (*τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ποικίλματα*). Για τη μακραίωνη παράδοση της τεχνομορφικής περιγραφής του κόσμου στην ελληνική γραμματεία βλ. ορισμένα μόνο ενδεικτικά παραδείγματα παραπάνω, σσ. 256-265.

[22] Για την καταγραφή ονομάτων ως σύμβαση της διδακτικής ποίησης στα *Φαιν.* βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 77-84, όπου και ειδική βιβλιογραφία. Ο Fakas εκθέτει τα μέσα που διήλθε ο Άρατος, προκειμένου να μιμηθεί και ταυτόχρονα να διαφοροποιηθεί από την πηγή του, τον Ησίοδο. Για τη συγκεκριμένη τεχνική του Αράτου στους στ. 559-732 (*συνανατολαὶ* και *συγκαταδύσεις* των αστερισμών) βλ. M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*, σσ. 217-226· J. Martin (1998) I LXVII-LXIX.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

θεών, θέτοντας τον Δία στην αρχή της και ανάγοντας σ' αυτόν τον θεό την προέλευση όλων των ελασσόνων θεοτήτων[23]. Μας ενδιαφέρει εδώ το ότι συμπεριέλαβε στο συγκεκριμένο θεολογικό σύστημα τις έννοιες της Δίκης, της Ευνομίας και της Ειρήνης. Η θεματολογία ήταν ήδη γνωστή στην ελληνική σκέψη: όπως είδαμε, ο Άρατος στον μύθο της Δίκης-Παρθένου (*Φαιν.* 96-136) προσέγγισε «ορφικές» πεποιθήσεις, λατρευτικούς ύμνους, αλλά και τον Πλάτωνα: ως γνωστόν, στους *Νόμους* 713e απαντούν συνδυασμένες οι έννοιες της δίκης και της ευνομίας. Ο ποιητής ανήγαγε τον σχετικό μύθο σε κοινωνικοπολιτικό παράδειγμα, έχοντας υπόψη του την πραγμάτευση της εν λόγω θεματολογίας στις φιλοσοφικές Σχολές[24]. Είναι, κατά τη γνώμη μας, αυτονόητο το ότι ο Χρύσιππος είχε υπόψη του το ζήτημα (*SVF* II 1009 von Arnim = Αέτιος 1.6 Diels):

> *Διαιρεῖται δὲ ἡ πᾶσα διδαχὴ εἰς εἴδη ἑπτά· καὶ πρῶτον μὲν τὸ ἐκ φαινομένων καὶ μετεώρων* [...] *εἰς δεύτερον δὲ καὶ τρίτον τόπον τοὺς θεοὺς διεῖλον εἵς τε τὸ βλάπτον καὶ τὸ ὠφελοῦν* [...] *τέταρτον καὶ πέμπτον προστεθείκασι τοῖς πράγμασι καὶ τοῖς πάθεσι, παθῶν μὲν Ἔρωτα, Ἀφροδίτην, Πόθον, πραγμάτων δὲ Ἐλπίδα, Δίκην, Ευνομίαν.*

Γνωρίζουμε από τον Πλούταρχο (*Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 32, 1049a Westman) ότι το συγκεκριμένο υλικό περιεχόταν στο 3ο βιβλίο του *Περὶ θεῶν*[25]. Ο Χρύσιππος περιέγραφε τον Δία ως τον υπέρτατο θεό, από τον οποίο εκπορεύονται όλα τα αγαθά για τους ανθρώπους. Τον αντιλήφθηκε ως *ἀΐδιον*, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους θεούς και τα ουράνια σώματα που είναι γεννητοί θεοί[26]. Στα συγκεκριμένα πλαίσια παρέθετε προφανώς και τα επίθετά του. Το όλο θέμα θυμίζει την περιγραφή του Δία στον Άρατο, όπου η καθοριστική παρουσία του θεού ελάχιστα αντισταθμίζεται από βραχείς αναφορές στην Άρτεμη, την Αθηνά ή τον Ερμή: αυτές περιέχονται σχεδόν πάντα στα συμφραζόμενα

---

[23] Για την αναγωγή των πάντων στον Δία, όπως απαντά στο έργο του Χρυσίππου, βλ. J. Mansfeld, "Theology", σσ. 461-462. Για το θεολογικό του σύστημα και τη φιλοσοφική θεμελίωση της ύπαρξης των θεών βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σσ. 109-129.

[24] Για όλα τα θέματα και τις σχετικές πηγές βλ. παραπάνω, σσ. 90-106.

[25] *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 32, 1049a Westman: *Ὁ δὲ οὕτω καταγελᾷ τῶν ἐπὶ τούτοις ἐγκαλούντων, ὥστε περὶ τοῦ Διός, τοῦ σωτῆρος καὶ πατρὸς Δίκης καὶ Εὐνομίας καὶ Εἰρήνης ταῦτα γράφειν <ἐν τῷ τρίτῳ περὶ Θεῶν.* Το θέμα απαντά, με μικρές παραλλαγές, και σε άλλους συγγραφείς. Σύμφωνα με τον Φιλόδημο (*Περὶ εὐσεβείας* col. 4.12-8.13 Henrichs), στο εν λόγω έργο περιέχονταν ακόμη και ετυμολογίες του ονόματος του θεού και αναφέρονταν ως προσωποποιημένες έννοιες η Δίκη, η Ομόνοια και η Ειρήνη. Βλ. A. Henrichs, "Die Kritik der stoischen Theologie in *Pherc.* 1428", *CErc* 4 (1974) 5-32. Πρβ. ακόμη Κορνούτος *Ἐπιδρομὴ τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παραδεδομένων* 9 Lang.

[26] Βλ. Πλούταρχος *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 38, 1051f Westman (= *SVF* II 1049 von Arnim). Για παρόμοιες πεποιθήσεις του Κλεάνθη και την ομοιότητά τους με τη θεολογική οπτική των *Φαιν.* βλ. παραπάνω, σ. 106.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

καταστερισμών[27].

Το συγκεκριμένο έργο του Χρυσίππου περιέχει επίσης τις βασικές του θέσεις στο θέμα της έννοιας της δικαιοσύνης[28], την οποία περιγράφει ως προερχόμενη από τον Δία και την κοσμική φύση (Πλούταρχος *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 1035c Westman)[29]. Οι απόψεις του Χρυσίππου, όπως εκτίθενται στην έμμεση παράδοση, θα μπορούσαν αδιαμφισβήτητα να χαρακτηριστούν συγγενείς με τη θεολογική οπτική του Αράτου: η θέση της Δίκης στα άστρα την καθιστά ένα αιώνιο κοσμικό σύμβολο δικαιοσύνης[30], άμεσα συνδεδεμένο με το σύμπαν και, μέσω αυτού, με τον Δία. Όπως θα διαπιστωθεί, κάποιοι μεταγενέστεροι αναγνώρισαν την επαφή της χρυσίππειας κοσμοθεολογίας με τη θεολογική οπτική του Αράτου[31].

(ii) Τα νέα κέντρα: η Ρόδος και η Πέργαμος

Η σχέση του Πραξιφάνη με τον Δικαίαρχο και τον Εύδημο[32] που μετά την Αθήνα συνεχίστηκε και εδραιώθηκε στη Ρόδο[33], μας οδηγεί στο επόμενο στάδιο της επιβίωσης του κειμένου: το στάδιο αυτό συμβαδίζει με την ανάδειξη των περιφερειακών μορφωτικών κέντρων. Η Ρόδος θα παραμείνει για λίγους αιώνες σημαντικό κέντρο προαγωγής της φιλοσοφίας και της αστρονομίας. Η γεωγραφική της θέση περιγράφηκε μάλιστα ως η ιδανική για την παρατήρηση του ουρανού[34]. Ανάλογη ήταν η εξέλιξη της Περγάμου, κυρίως όμως στον τομέα της φιλολογικής κριτικής[35]. Κάποιοι από τους σπουδαιότερους ερμηνευτές του Αράτου υπήρξαν αυτόχθονες της Ρόδου ή δίδαξαν και έγραψαν τα έργα

---

[27] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 253 και σημ. 1061.

[28] Βλ. M. Schofield, "Social and Political Thought", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 739-770 [εδώ: 760 κ.εξ., ειδικά 762-766].

[29] Πρβ. Διογένης ο Λαέρτιος 7.128 Long, σχετικά με την άποψη του Χρυσίππου ότι η δικαιοσύνη υπάρχει *φύσει* και όχι *θέσει*.

[30] Βλ. M. Fantuzzi – R. Hunter, ό.π., σσ. 379-380. Οι συγγρ. παρατηρούν (σ. 379) ότι σε σχέση με τα ησιόδεια *Ἔργα* «[...] η ηθικοπλαστική διάσταση των *Φαιν.* είναι λιγότερο προφανής, αλλά παραμένει σημαντική».

[31] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 530-535.

[32] Για τους συγκεκριμένους διανοητές στη Ρόδο βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 667-677.

[33] Οι L. Rossetti – P.L. Furiani (ό.π., σ. 673) μας βεβαιώνουν ότι, κατά μία έννοια, ο Πραξιφάνης «διαδέχτηκε» τον Εύδημο στη Ρόδο.

[34] Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 687 κ.εξ. Ο Ίππαρχος φέρεται να πραγματοποίησε συστηματικές αστρονομικές παρατηρήσεις στη Ρόδο για διάστημα τριανταπέντε ετών (161-126 π.Χ.). Βλ. O. Neugebauer, *History of Ancient Mathematical Astronomy*, vol. 1, Berlin 1975, σσ. 275-276. Βλ. και D.A. Kidd (1997), σσ. 18-19. Πριν απ' αυτόν, το ίδιο έπραξε και ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη και μεταγενέστερα ο Τιμοσθένης και ο Ερατοσθένης.

[35] Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 279-299 (με επιφυλάξεις για την αλληγορία ως στωική μέθοδο ερμηνείας).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τους εκεί. Το νησί ακολούθησε έκτοτε μία ανοδική πορεία στους τομείς της επιστήμης και της φιλοσοφίας, πορεία στην οποία μαρτυρείται η πρόσληψη και η διδασκαλία των *Φαινομένων*. Κι αυτό, γιατί η επιβίωση του κειμένου, ως παρεπόμενο της διδασκαλίας και του υπομνηματισμού του, εξελίχθηκε σε συγκεκριμένα κέντρα εκπαίδευσης: έτσι, η Ρόδος και η Πέργαμος εκπροσωπούν άριστα μια ολόκληρη περίοδο της ιστορίας του κειμένου[36]. Στη διάρκειά της τέθηκαν οι βάσεις της φιλολογικής κριτικής αλλά και της επιστημονικής αποτίμησης του ποιήματος.

Η μορφωτική ανάπτυξη της Ρόδου έφτασε στο απόγειό της στα τέλη του 3ου και τις αρχές του 2ου αι.[37], εποχή στην οποία θα εντοπίζαμε και τη διόγκωση του ενδιαφέροντος για τα *Φαινόμενα*. Μερικές δεκαετίες αργότερα (μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα το 168 π.Χ.), η βιβλιοθήκη της μακεδονικής Αυλής μαρτυρείται (σε κάποιες πηγές) ότι παραχωρήθηκε από τον Αιμίλιο Παύλο ως δώρο στο νησί (κατά πάσα πιθανότητα το 167 π.Χ.)[38]. Η Ρόδος δεν είχε βέβαια ανάγκη την εν λόγω βιβλιοθήκη, για να αναπτύξει το μορφωτικό της επίπεδο. Κι αυτό, γιατί ήδη από τον 5ο αι. διέπρεπε στη ρητορική και την ποίηση[39] και από τα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου (με την εγκατάσταση των περιπατητικών) και στη φιλοσοφία[40]. Παράλληλα, από τις αρχές του 2ου αι. οι σχέσεις με την Πέργαμο έφεραν πολύ κοντά τους φιλολόγους και επιστήμονες των δύο κέντρων[41] και έδωσαν περισσότερη ώθηση στα γράμματα, ενώ η κρίση που προέκυψε γύρω στο146 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια διέσπειρε τους διανοούμενους της πόλης σε άλλα κέντρα, ένα από τα οποία ήταν και η Ρόδος[42].

---

[36] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 12-34 [ειδικά: 22 κ.εξξ.] (αδρομερής περιγραφή, χωρίς εμβάθυνση στις σχέσεις των διανοητών). Βλ. επίσης E. Maass, *Commentariorum*, σ. XI-XIII.

[37] L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 683.

[38] Ισίδωρος *Orig.* 6.5.1. Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 683.

[39] L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 660-667. Οι συγγρ. επισημαίνουν την ιδιαίτερη σχέση της Ρόδου με ποιητές της Αθήνας. Βλ. και L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 690-703. Ο Αθηναίος ρήτορας Αισχίνης πήγε στο νησί, αν βασιστούμε στον Ψ.-Πλούταρχο, *Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων* 840d-e Mau (ο αρχαίος συγγρ. αναφέρεται σε «*Ῥοδιακὸν διδασκαλεῖον*»). Για το υψηλό επίπεδο της παιδείας στη Ρόδο βλ. F. Della Corte, "Rodi e l'istituzione dei publici studi del II sec. a.C.", *AAT* 74 (1939) 255-272 (ανατ. στο F. Della Corte, *Opuscula*, [Università di Genova] Genova 1971, σσ. 155-172).

[40] L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 667 κ.εξξ.

[41] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 22.

[42] Βλ. και L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 692. Αναφερόμαστε στη βίαιη συμπεριφορά του Πτολεμαίου του Η΄ (του *Κακεργέτη*). Πρβ. Αθήναιος 4.83.10-20 Kaibel: *ἐγένετο οὖν ἀνανέωσις πάλιν παιδείας ἁπάσης κατὰ τὸν ἕβδομον βασιλεύσαντα Αἰγύπτου Πτολεμαῖον, τὸν κυρίως ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρέων καλούμενον Κακεργέτην. οὗτος γὰρ πολλοὺς τῶν Ἀλεξανδρέων ἀποσφάξας, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ φυγαδεύσας* [...] *ἐποίησε πλήρεις τάς τε νήσους καὶ πόλεις ἀνδρῶν γραμματικῶν, φιλοσόφων, γεωμετρῶν* [...]. *οἳ διὰ τὸ πένεσθαι διδάσκοντες ἃ ἠπίσταντο πολλοὺς κατεσκεύασαν ἄνδρας ἐλλογίμους*. Βλ. και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 253 και 300-301. Επιγραφή από τη Ρόδο, που χρονολογείται στα τέλη του 2ου και τις αρχές του 1ου αι., διασώζει βιβλιογραφικό κατάλογο (με το όνομα του συγγρ. και τίτλο ή τίτλους έργων)· πιστεύεται ότι προέρχεται από τη Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κατά συνέπεια, αν η δωρεά της εν λόγω βιβλιοθήκης συνέβη πράγματι[43], αυτό δεν ήταν το καθοριστικό γεγονός που επέδρασε στην αναβάθμιση της ροδιακής εκπαίδευσης. Ενδέχεται όμως να επέδρασε σημαντικά στη δημιουργία της «ροδιακής παράδοσης» του Αράτου. Δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει το ότι ο ερχομός ενός μακεδονικού αντιγράφου των *Φαιν.*, ενδεχομένως του πρωτοτύπου ή κάποιου πολύ κοντά σ' αυτό, ώθησε τους φιλολόγους και τους μαθηματικούς της Ρόδου να εκδώσουν και να ερμηνεύσουν το ποίημα. Μία τέτοια υπομνηματισμένη έκδοση παρήγαγε ο Άτταλος, αν βασιστούμε στον Ίππαρχο[44]. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε (με σοβαρές όμως επιφυλάξεις) να δεχτούμε ότι η παραχώρηση της μακεδονικής βιβλιοθήκης ή κάποιο σχετικό γεγονός εκείνη την περίοδο αποτέλεσε το έναυσμα για την ανάπτυξη της ιδιαίτερης σχέσης της Ρόδου με την ιστορία και την επιβίωση των *Φαινομένων*[45]. Επισημαίνεται ότι ο Ίππαρχος ήταν ενεργός στο νησί (κάνοντας αστρονομικές παρατηρήσεις) το 161 π.Χ.[46]. Θεωρούμε ότι το έργο του Αράτου, και ενδεχομένως κάποια συνοδευτικά εξηγητικά έργα, έκαναν τότε περισσότερο αισθητή την παρουσία τους, πράγμα που θα δικαιολογούσε την απόφαση του εν λόγω μαθηματικού να ασχοληθεί ενεργά με το ποίημα.

Η επικράτηση της στωικής φιλοσοφίας, που χαρακτηρίζει τη γραμματεία και την ιστορία της παιδείας στη Ρόδο, επιβλήθηκε και στην ερμηνεία του ποιήματος μέσω της Σχολής του Ποσειδωνίου[47]. Αυτή θα φέρει, εξάλλου, έμμεσα το έργο σε επαφή και με τη ρωμαϊκή διανόηση, ανοίγοντας τον δρόμο για τη λατινική πρόσληψη και την επιβίωσή του. Η προσέγγιση αυτή αντιλαμβάνεται τη ρωμαϊκή παράδοση των *Φαιν.* ως μέρος μιας

της Ρόδου, βλ. περισσότερα στον R. Blum, ό.π., σσ. 185-188.

[43] Οι αμφιβολίες είναι μάλλον εύλογες: σύμφωνα με τον M. von Albrecht, *A History of Roman Literature: From Livius Andronicus to Boethius*, [Mnemosyne Supplementum 165], vol. I, (Brill) Leiden 1997, σ. 59, η ίδια βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε από τον Αιμίλιο Παύλο στη Ρώμη, γεγονός που αποτέλεσε κομβικό σημείο στην επίδραση της ελληνιστικής στη ρωμαϊκή κουλτούρα. Οι Ρωμαίοι της περιόδου ήταν εξάπαντος σε θέση να εκτιμήσουν τη σπουδαιότητα του αποκτήματος και κρίνουμε πιο πιθανό το ότι θα επέλεγαν να κρατήσουν οι ίδιοι τα βιβλία.

[44] Βλ. 1.3.3 Manitius: *λέγει γοῦν* (ενν. *Ἄτταλος*) *ἐν τῷ προοιμίῳ τὸν τρόπον τοῦτον· «διὸ δὴ τό τε τοῦ Ἀράτου βιβλίον ἐξαπεστάλκαμέν σοι διωρθωμένον ὑφ' ἡμῶν καὶ τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ, τοῖς τε φαινομένοις ἕκαστα σύμφωνα ποιήσαντες καὶ τοῖς ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ γεγραμμένοις ἀκόλουθα* [...] *τάχα δέ τινες ἐπιζητήσουσι, τίνι λόγῳ πεισθέντες φαμὲν ἀκολούθως τῇ τοῦ ποιητοῦ προαιρέσει τὴν διόρθωσιν τοῦ βιβλίου πεποιῆσθαι».* Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 18· J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 22.

[45] Πέρα από τους λόγους που ήδη εκτέθηκαν (βλ. παραπάνω τη σημ. 43), επιπλέον επιφυλάξεις δημιουργεί η ανάλογη μαρτυρία για τη Βιβλιοθήκη της Περγάμου: αυτή (συνολικά 200.000 τόμοι) φέρεται να δωρήθηκε από τον Αντώνιο στην Κλεοπάτρα το 32 π.Χ., αν βασιστούμε στον Πλούταρχο (*Ἀντώνιος* 58.9 Ziegler). Ο Πλούταρχος όμως φαίνεται ότι δεν είναι και τόσο βέβαιος για την αλήθεια (*Ἀντ.* 59.1 Ziegler). Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 282 και F. Montanari, "Pergamo", στο G. Cambiano (et alii), *Lo spazio letterario della Grecia antica, vol. I – tom. II*, σσ. 639-655 [εδώ: 646].

[46] Βλ. P. Green, *Alexander to Actium: The Hellenistic Age*, (Thames and Hudson) London 1990, σ. 711.

[47] Βλ. τις συνοπτικές παρατηρήσεις των L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 696-701. Επίσης, D. Sedley, "The School, from Zeno to Arius Didymus", σσ. 20-29.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ευρύτερης πολιτισμικής αναταλλαγής[48]. Ο Κικέρων, ο πρώτος μεταφραστής του ποιήματος στα λατινικά, φοίτησε στο νησί ως μαθητής του Ποσειδωνίου. Φρονούμε ότι τα ενδιαφέροντά του επηρεάστηκαν άμεσα από τον κύκλο σπουδών που ακολούθησε εκεί. Θα λέγαμε μάλιστα ότι ενδεχομένως «καθοδηγήθηκε» στην προτίμησή του, δεδομένου ότι ήταν πολύ νέος όταν την πραγματοποίησε (ενδεχομένως μόλις δεκαεννέα ετών)[49].

Η ελληνιστική περίοδος από τον 2° αι. και εξής χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της δευτερεύουσας (εξηγητικής) γραμματείας (υπομνήματα, εξηγήσεις, σχόλια, επιτομές)[50]. Διαχρονικά, οι συγγραφείς αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως μέρος μιας ενιαίας παράδοσης και το έργο τους ως «αντιμέτωπο» με προγενέστερα αλλά και μεταγενέστερα έργα[51]. Όσον αφορά ειδικά τον Άρατο, τα περισσότερα και ενδεχομένως τα σπουδαιότερα υπομνήματα εμφανίστηκαν στη Ρόδο. Αναφερόμαστε βέβαια στα επώνυμα έργα, η πλειοψηφία των οποίων δεν σώζεται: υλικό τους όμως έχει αναμφίβολα ενσωματωθεί στο σώμα των Σχολίων και των εισαγωγικών κειμένων. Τα υπομνήματα διέπονται στη σύνθεσή τους από κανόνες, στους οποίους υπάγονται φυσικά και οι ερμηνευτές των *Φαινομένων*. Όπως και οι αντίστοιχοι ομηρικοί, θεωρούν τον εαυτό τους μέρος μιας ενιαίας παράδοσης. Το έργο του Ιππάρχου, μολονότι είναι ένα ανεξάρτητο έργο, μπορεί να θεωρηθεί ως κριτικός σχολιασμός σε ένα λογοτεχνικό προηγούμενο που λειτουργεί και ως «υπο-κείμενο» ("subtext")[52]. Αυτό ισχύει για τα περισσότερα έργα που αφορούν τον Άρατο. Το μοναδικό έργο με αντικείμενο το ποίημα θα συγγραφεί περίπου

---

[48] A. Dihle, *Greek and Latin Literature of the Roman Empire from Augustus to Justinian*, (Routledge) Londn and New York 1994, σσ. 17-19. Βλ. και L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 683 κ.εξξ.

[49] *De natura deorum* 2.104: "admodum adulescentulus". Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 18 σημ. 4 και σ. 33 σημ. 1. Η A.-M. Lewis (ό.π., σ. 95 σημ. 7 [με ειδική βιβλιογραφία]) θεωρεί ότι η φράση σημαίνει ότι δεν ήταν ακόμη είκοσι ετών. Βλ. ακόμη M. van den Bruwaene, "Influence d'Aratus et de Rhodes sur l'œuvre philosophique de Ciceron", *ANRW* I.4 (1973) 428-437 [εδώ: 433-434] και J. Soubiran, *Cicéron: Aratea, fragments poétiques*, (Les Belles Lettres) Paris 1972, σσ. 9-10. Πρβ. V. Buescu, *Cicéron, Les Aratea*, Hildesheim 1966 (= Bucarest 1941), σ. 28 κ.εξξ. Μολονότι παλαιότερα ήταν παραδεκτό ότι μετέφρασε το ποίημα τμηματικά, σήμερα θεωρείται ότι το μετέφρασε στο σύνολό του το 90/89 π.Χ. και έστειλε ένα αντίγραφο από τα *Prognostica* στον Αττικό το 60 π.Χ. Είναι αδύνατον πάντως να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Ο G. Sieg (*De Cicerone Germanico Avieno Arati interpretibus*, [diss.] Halle 1886, σ. 7) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι αδύνατον να δοθεί λύση στο πρόβλημα. Για τη φιλοσοφική επίδραση του Ποσειδωνίου στον Κικέρωνα βλ. και M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, σ. 166 κ.εξξ.

[50] Η κατηγορία είναι εκτενής ως προς τα επιμέρους είδη που περιέχει: σ' αυτά περιλαμβάνονται τα λεξικά, οι παραφράσεις, τα σχόλια, τα υπομνήματα, οι επιτομές, οι *ἐπιμερισμοί* κ.ά. Βλ. σχετικά I. Sluiter, ό.π., σ. 183.

[51] Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 183.

[52] Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 183. Το έργο του Ιππάρχου περιγράφεται συνήθως ως υπόμνημα· εσφαλμένα, κατά την άποψή μας. Είναι φανερό ότι επρόκειτο για έργο που απευθυνόταν με πολεμική διάθεση στον Εύδοξο και τον Άρατο. Αυτό τουλάχιστον επιτρέπει να υποθέσουμε ο τίτλος του: ο 3ος *Βίος* περιγράφει ένα έργο που στρέφεται κριτικά προς τους δύο συγγρ.: *ἐν γὰρ τοῖς Πρὸς Εὔδοξον καὶ Ἄρατον* [...] (J. Martin, *Scholia*, σ. 17). Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 27 και σημ. 1.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τέσσερις αιώνες μετά από τον Πλούταρχο (*Αἰτίαι τῶν Ἀράτου διοσημειῶν*)[53]. Ακόμη όμως και τα φερόμενα ως πρωτότυπα έργα συχνά συνιστούν ένα είδος κριτικού υπομνήματος σε παλαιότερο κείμενο-υπόδειγμα («υπο-κείμενο»). Αυτό μπορεί λ.χ. να υποστηριχθεί και για τον Άρατο και τη σχέση που διέπει τα *Φαιν.* με τα ησιόδεια *Ἔργα*.

Το ποίημα του Αράτου είναι ένα από τα κείμενα στα οποία αφιερώθηκαν τα αρχαιότερα υπομνήματα[54]. Τα σχετικά έργα άρχισαν να εμφανίζονται τουλάχιστον από τον 2ο αι.[55], εφόσον ο Ίππαρχος αναφέρεται σε πολλούς εξηγητές των *Φαιν.* που προηγήθηκαν του Αττάλου[56]. Παράλληλα, και ενδεχομένως νωρίτερα (μέσα στον 3ο αι.), η κυκλοφορία του έργου προκάλεσε την αντίδραση των κριτικών, όπως δείχνει η περίπτωση του Πραξιφάνη. Οι υπομνηματιστές όμως του ποιήματος δεν ήταν αποκλειστικά φιλόλογοι: καταγράφονται φιλόσοφοι, γραμματικοί, μαθηματικοί (αστρονόμοι)[57]. Όλοι φαίνεται ότι επικαλούνταν το επιχείρημα της ανάγκης του κειμένου για εξήγηση και ερμηνεία· στην πλειοψηφία τους όμως ενδιαφέρονταν απλά για την ανάδειξη του δικού τους πρωτότυπου έργου[58] και την επικράτησή του, έναντι αντίστοιχων έργων που παρήγαγαν άλλοι «ειδικοί»[59].

Η πρακτική της συγγραφής επιστημονικών υπομνημάτων, και μάλιστα σε κείμενα ξεπερασμένα επιστημονικά (όπως τα *Φαινόμενα*), είναι ενδεικτική για την περίοδο[60]. Η βεβαιότητα όμως ότι η αφιέρωση ενός ειδικού έργου στην εξήγηση ενός προγενέστερου μαρτυρεί τη διδασκαλία του δεύτερου είναι δυνάμει επισφαλής. Τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, ώστε να επιτρέπονται γενικεύσεις. Πολλοί συγγραφείς στράφηκαν στην παραγωγή υπομνημάτων, προκειμένου να δηλώσουν έμμεσα την επιστημονική τους

---

[53] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 469-480. Δεν αναφερόμαστε βέβαια στα υπομνήματα, αλλά σε επιστημονικές πραγματείες.

[54] Βλ. N.G. Wilson, "Scoliasti e commentatori", *SCO* 33 (1983) 83-112 [εδώ: 87 και 89]. Ο D.A. Kidd (1997), σσ. 44-48, έχει εκθέσει με συντομία τα βασικά δεδομένα του θέματος. Για τον λόγο αυτόν, εξάλλου, περιοριζόμαστε σε κάποιες επισημάνσεις.

[55] Προηγήθηκε όλων ο στωικός Βόηθος ο Σιδώνιος (βλ. στη συνέχεια, σσ. 362-365 και 374-375)· η ενασχόληση του Πραξιφάνη του Μυτιληναίου δεν ήταν υπόμνημα, αλλά περιεχόταν στα πλαίσια ευρύτερου έργου σχετικά με την ποίηση ή επιλεγμένους ποιητές, βλ. παραπάνω, σσ. 307-319.

[56] Βλ. Ίππαρχος 1.1.3 Manitius: *ἐξήγησιν μὲν οὖν τῶν Ἀράτου Φαινομένων καὶ ἄλλοι πλείονες συντετάχασιν·* 1.1.5: [...] *τούτοις δ' ἅπασι σχεδὸν οὐ μόνον τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἄτταλον* [...]· 1.1.7: [...] *καὶ πάντες σχεδὸν οἱ τὸν ποιητὴν τουτον ἐξηγούμενοι* [...]. Βλ. σ. 142 και 355-360.

[57] Βλ. τους καταλόγους στη σ. 325 σημ. 131.

[58] Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 184.

[59] Από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι εκείνη του Ιππάρχου και του σύγχρονού του μαθηματικού Αττάλου του Ρόδιου, θέμα για το οποίο βλ. περισσότερα στη συνεχεια, σσ. 355-360.

[60] Η αφετηρία του φαινομένου μπορεί να εντοπιστεί με σχετική βεβαιότητα στην Αλεξάνδρεια, βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 187. Ο J. Geffcken ("Zur Entstehung und zum Wesen des griechischen wissenschaftlichen Kommentars", *Hermes* 67 [1932] 397-412 [εδώ: 408]) το ονόμασε "Kommentar-Atmosphäre" της αλεξανδρινής περιόδου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επάρκεια. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ένα υπόμνημα στον Άρατο εξυπηρέτησε ενδεχομένως τις προσωπικές και επαγγελματικές φιλοδοξίες του συγγραφέα του. Η φιλολογία χρησίμευσε ως «παραδειγματική μέθοδος», ως ένας έγκυρος και σύγχρονος τρόπος εξέτασης των κειμένων. Αυτό εξηγεί την ελευθερία με την οποία τεχνικοί συγγραφείς επεκτείνονται σε φιλολογικές μεθόδους[61].

Η εξηγητική αράτεια γραμματεία της περιόδου είναι ενδεικτική για το σύνολο του γραμματεικού είδους. Είναι γνωστό ότι τέτοιου είδους έργα συγγράφονταν με ποικίλα κίνητρα[62]. Οι σχετικοί συγγραφείς προέβαλαν την ανάγκη να διαφωτίσουν το κείμενο που προηγείται, να συνεισφέρουν στην καλύτερη κατανόηση του ποιητή ή του φιλοσόφου[63]. Οι υπομνηματιστές των *Φαιν.* μπορούν γενικά να κατανεμηθούν σε δύο κατηγορίες: (1) στους επαγγελματίες γραμματικούς που ασχολήθηκαν με το έργο ως αντικείμενο της ειδικότητάς τους (όπως ο Θέων ο γραμματικός), και (2) στους ειδικούς επιστήμονες οι οποίοι επικαλέστηκαν την ανάγκη ερμηνείας και διόρθωσης του κειμένου: εδώ εντάσσονται κυρίως μαθηματικοί, και φιλόσοφοι (Ίππαρχος, Άτταλος, Βόηθος, κ.ά.)[64]. Οι κατάλογοι των υπομνηματιστών[65] αποδεικνύουν ότι το ποίημα απασχόλησε και τις δύο κατηγορίες διανοητών.

Δυστυχώς, η πλήρης αποτίμηση του φαινομένου είναι σήμερα αδύνατη, λόγω της απώλειας της πλειοψηφίας των σχετικών έργων. Τα Σχόλια στον Άρατο διασώζουν ερμηνείες που ανάγονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, σ' αυτά τα πρωτότυπα έργα. Μέθοδοι προσέγγισης του κειμένου και ερμηνευτικά σχήματα, που προτάθηκαν τότε, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη μεταγενέστερη πρόσληψη του ποιήματος. Η άποψη λ.χ. ότι ο Άρατος δεν ήταν μαθηματικός αστρονόμος φαίνεται ότι επιβλήθηκε από την αυθεντία του Ιππάρχου, ο οποίος φρόντισε να υπερτονίσει την οφειλή του ποιητή στον Εύδοξο[66]. Παράλληλα, η εκδοτική τύχη του ποιήματος καθορίστηκε σημαντικά από την εκδοτική ή την ερμηνευτική

---

[61] Φυσικά, ισχύει και το αντίθετο: επιφανείς φιλόλογοι καταπιάστηκαν με την εξήγηση τεχνικών κειμένων, όπως ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος· αυτός σχολίασε τη γλώσσα του Επικούρου (Διογένης ο Λαέρτιος 10.13 Long). Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 186.

[62] Βλ. την κατηγοριοποίησή τους στην I. Sluiter, ό.π., σ. 187.

[63] Αυτό έχει σχεδόν καθολική ισχύ στην περίπτωση μεταγενέστερων υπομνηματιστών που ήταν παράλληλα και δάσκαλοι, όπως ο Ολυμπιόδωρος, ο Σιμπλίκιος και ο Ιωάννης ο Φιλόπονος (σε αρκετά μεταγενέστερη εποχή).

[64] Αυτή τη χονδρική διάκριση επισημαίνει και ο D.A. Kidd (1997), σσ. 44-45. Πρβ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 12.

[65] Βλ. παραπάνω, σ. 326 σημ. 126-127. Στους καταλόγους περιλαμβάνονται ονόματα και από τις δύο κατηγορίες, ενώ παράλληλα τα Σχόλια στον Άρατο διασώζουν ερμηνείες που προτάθηκαν από διάφορους διανοητές, τόσο μαθηματικούς όσο και φιλολόγους. Πρβ. Αχιλλέας, *Περὶ ἐξηγήσεως* 3.1 Di Maria: *ἐλύμηναν δὲ πολλοὶ τοῦτο τὸ ποίημα ζωγράφοι καὶ ἀστρονόμοι καὶ γραμματικοὶ καὶ γεωμέτραι, ἕκαστος αὐτῶν πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἴδιον γραφὰς καὶ ἐξηγήσεις ποιούμενοι.*

[66] Βλ. ενδεικτικά τα εδάφια 1.1.8, 1.2.1-2, 1.3.1, 2.2.36, 2.3.29 Manitius. Βλ. παραπάνω, σσ. 137-146.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πρακτική που εισηγήθηκαν επιφανείς «αρατιστές»[67]. Είναι αυτονόητο, επομένως, το συμπέρασμα ότι, παρά την απώλεια του μεγαλύτερου τμήματος της αρχαίας «αράτειας φιλολογίας», εξακολουθούμε να προσεγγίζουμε το κείμενο ακολουθώντας –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– κάποιες από τις εισηγήσεις των πρώτων ερμηνευτών του[68].

Οι αρχαίοι κατάλογοι, που καταγράφουν όσους καταπιάστηκαν με το έργο του Αράτου ή συνέγραψαν ομοειδή έργα, περιέχουν τα ονόματα των επιφανέστερων γραμματικών και επιστημόνων της εποχής. Δεν χρειάζεται όμως να υποθέσουμε ότι όλοι αυτοί συνέγραψαν ειδικά έργα για τον ποιητή ή το ποίημα. Οι περισσότεροι ασχολήθηκαν μάλλον περιστασιακά με τα *Φαιν.*, ως μέρος της ερμηνευτικής τους εργασίας στον Όμηρο. Αυτό μπορεί με βεβαιότητα να ειπωθεί για τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο, τον Αρίσταρχο και τον Κράτητα τον Μαλλώτη, για να αναφέρουμε τους πλέον επιφανείς[69]. Μαρτυρεί όμως άριστα και ένα σημαντικό δεδομένο της επιβίωσης του ποιήματος: ότι ήδη από τον 2ο αι. είχε θεωρηθεί κλασικό και, συνεπώς, άξιο υπομνηματισμού ή έστω μιας μικρής πραγμάτευσης στα πλαίσια του ομηρικού κειμένου. Υπό διαφορετικό πρίσμα, αποκαλύπτει τη χρήση του στην ομηρική ερμηνεία.

Η προσέγγιση των συγγραφέων στα *Φαιν.* υπακούει στα εξής ερμηνευτικά σχήματα: (α) η επιστημονική-κριτική προσέγγιση, (β) η αυστηρά φιλολογική, (γ) η φιλοσοφική-φιλολογική. Δεδομένου ότι το έργο των βασικών εκπροσώπων της σχετικής παράδοσης έχει σε γενικές γραμμές περιγραφεί[70], θα περιοριστούμε εδώ στην έκθεση ορισμένων επισημάνσεων.

---

[67] Αναφερόμαστε φυσικά στον χωρισμό του ποιήματος σε δύο ή περισσότερα τμήματα, βλ. παρακάτω, σσ. 362-365, 430-437, 494-495.

[68] Αυτό βέβαια είναι ακόμη πιο χαρακτηριστικό στην περίπτωση του κειμένου: αν αληθεύει η ανασύσταση της παράδοσης από τον J. Martin, το κείμενο που διαθέτουμε ανάγεται σε αλεξανδρινή έκδοση των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται αυτόματα την αποδοχή της διαπίστωσης ότι είμαστε υποχρεωμένοι σε κάποιον «διορθωτή» που το εξέδωσε. Ας μην λησμονούμε, εξάλλου, ότι σφάλματα στο κείμενο απαντούν σε παραθέματα ήδη από τον 1ο αι. π.Χ. (βλ. τη χαρακτηριστική περίπτωση του Διοδώρου του Σικελιώτη παρακάτω, σσ. 415-427 [ειδικά: 426-427]). Το ίδιο συμβαίνει και με τους παπύρους των *Φαιν.*, στους οποίους απαντούν διαφορετικές γραφές (βλ. τη συνοπτική έκθεση του D.A. Kidd [1997], σσ. 49-52). Μολονότι αυτό δεν καθορίζει την ποιότητα του κειμένου που ήταν τότε σε κυκλοφορία, και για το οποίο δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε πολλά πράγματα, είναι φανερό ότι ένα κείμενο με τόσο ευρεία διάδοση όπως τα *Φαιν.* θα υπέκειτο, σχεδόν αναγκαστικά, σε φθορά. Η φθορά επίσης σε έναν πάπυρο δεν μαρτυρεί τίποτε περισσότερο από την κακή παράδοση του υποδείγματος που χρησιμοποίησε ο γραφέας του.

[69] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 151 (Αριστοφάνης ο Βυζάντιος), σσ. 200-203 (Αρίσταρχος), σσ. 165-207 (Κράτης ο Μαλλώτης). Για τον Κράτητα βλ. παρακάτω, σσ. 360-362.

[70] Βλ. την ευσύνοπτη παρουσίαση του D.A. Kidd (1997), σσ. 44-48.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

(ii.α) Άτταλος και Ίππαρχος: η ροδιακή έκδοση των *Φαινομένων*

Ο Ίππαρχος είναι αναμφίβολα ένας από τους σημαντικότερους αρχαίους μάρτυρες του κειμένου. Αναφερθήκαμε σύντομα σε κάποιες από τις πτυχές της κριτικής του[71]. Φρονούμε ότι αυτή δεν καθοδηγήθηκε πάντα από επιστημονικά κριτήρια. Ο Ίππαρχος συχνά παρερμηνεύει τον Άρατο ή ακόμη και τον Εύδοξο[72]. Παρέλκει εδώ η επέκταση στη φύση και τις λεπτομέρειες των παρατηρήσεών του. Περιοριζόμαστε μόνο να επισημάνουμε συνοπτικά ότι το κείμενό του προσφέρει τα εξής: (1) είναι η μοναδική πηγή των αποσπασμάτων του Ευδόξου[73]· οι παρατηρήσεις του χρησίμευσαν ως βάση για όλες τις μεταγενέστερες εκτιμήσεις σχετικά με την «επιστημονικότητα» του ποιητή· (2) χάρη στη μαρτυρία του συμπεραίνεται η ύπαρξη μιας πρώιμης αράτειας φιλολογίας[74], για την οποία γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα· (3) προσφέρει σημαντικές γραφές σε δύσκολα σημεία των *Φαιν.*· το γεγονός αυτό είναι πολύτιμο, γιατί απέχει χρονικά μόλις περισσότερο από έναν αιώνα από τη συγγραφή του ποιήματος[75].

Η Ρόδος διέθετε ήδη από τον 5ο αι. υψηλό μορφωτικό επίπεδο[76]. Επομένως, το επίπεδο των σπουδών στο νησί πρέπει να ήταν αξιόλογο. Η έλευση των περιπατητικών Ευδήμου του Ρόδιου, Πραξιφάνη του Μυτιληναίου και Δικαιάρχου του Μεσσήνιου σίγουρα βελτίωσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Μπορούμε μάλλον με βεβαιότητα να αναφερόμαστε στον Άρατο της Ρόδου, υπό την έννοια του κειμένου που κυκλοφορούσε και κατά πάσα πιθανότητα διδασκόταν στο νησί. Ο Ίππαρχος αναφέρεται στην ύπαρξη αντιγράφων, πράγμα που αποδεικνύει την ευρύτερη κυκλοφορία έξω από τα όρια μιας Σχολής ή κάποιας κλειστής στο ευρύ κοινό Βιβλιοθήκης (2.3.9.1-3 Manitius):

> *ἀναγκαῖον οὖν εἶναι δοκεῖ μοι, μὴ μετατιθέναι τὸν στίχον, ὡς ὁ Ἄτταλος ὑποδεικνύει, ἐν πᾶσί γε δὴ τοῖς ἀντιγράφοις οὕτως αὐτοῦ γραφομένου.*

και πάλι (2.3.32.1-7 Manitius):

---

[71] Βλ. παραπάνω, σσ. 137-146.
[72] Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 141 και 144, όπου και σχετικά παραδείγματα και βιβλιογραφία.
[73] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 61-117. Πρβ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 23-29.
[74] Βλ. και J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 5.
[75] Την ύπαρξη μιας αράτειας *vulgata* είκασε παλαιότερα ο J. Martin (*Histoire du texte*, σ. 28). Είναι φρόνιμο άραγε να υποθέσουμε ότι ο Άτταλος ανέλαβε να αποκαταστήσει ένα στερεότυπο κείμενο των *Φαιν.* για χρήση στη Σχολή ή τις Σχολές της Ρόδου;
[76] Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 660-663.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

> *Διχῶς δὲ γραφομένου, ἐν μέν τισιν ἀντιγράφοις «καὶ κ' ἀμφήριστα πέλοιτο» (**Φαιν.** 712), ἐν δέ τισι «καὶ κ' ἀμφήριστα πέλονται», δεῖ γράφειν «πέλοιτο», καὶ οὐχ, ὡς ὁ Ἄτταλος, «πέλονται». τῷ γὰρ ἂν συνδέσμῳ τὸ «πέλοιτο» καταλλήλως λέγεται. οὐδὲ γὰρ περισπᾶσθαι δεῖ διὰ τὸ πληθυντικῶς ἐκφέρεσθαι τὸ «ἀμφήριστα»· σύνηθες γάρ ἐστι τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς ἐκφορᾶς.*

Τα σύντομα αυτά αποσπάσματα επαρκούν, ώστε να συμπεράνουμε ότι: (1) ο Ίππαρχος ερεύνησε τη χειρόγραφη παράδοση και προφανώς γνώριζε περισσότερα για τις εκδόσεις του κειμένου· (2) ενδιαφέρεται να διορθώσει τον Άτταλο όχι μόνον επιστημονικά, αλλά και φιλολογικά[77]· και (3) ο Άτταλος δεν περιορίστηκε σε μαθηματικές παρατηρήσεις: επενέβη στο κείμενο ως φιλόλογος, προκειμένου να διορθώσει τις επιστημονικές του ανακρίβειες, όπως ακριβώς θα περίμενε κανείς από τον εκδότη ενός κειμένου. Μπορούμε νόμιμα να υποστηρίξουμε ότι ο Άτταλος προέβη σε έκδοση του ποιήματος συνοδευμένη με σχόλια[78]. Ο Ίππαρχος τον επικρίνει συχνά, με τρόπο που φανερώνει ότι ο Άτταλος λειτουργούσε περισσότερο ως φιλόλογος, παρά ως μαθηματικός. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις παρατηρήσεις του πρώτου στον στ. 60 (*κροτάφοιο τὰ δεξιὰ*): ο Ίππαρχος (1.4.4) επισημαίνει ότι δεν πρόκειται για τον δεξιό, αλλά τον αριστερό κρόταφο του Δράκοντα και επιτιμά τον Άτταλο για την προσπάθειά του να δικαιολογήσει τον ποιητή (1.4.5)[79]: *τὸ μὲν γὰρ λέγειν, ὅτι ἀντεστραμμένην τὴν κεφαλὴν τοῦ Δράκοντος ὑποτίθεται* (ενν. Ἄρατος), *καὶ οὐχὶ εἰς τὰ ἐντὸς τοῦ κόσμου ἐπεστραμμένην, καθάπερ φησὶν ὁ Ἄτταλος, τελέως ἐστὶν ἀπίθανον. ἅπαντα γὰρ τα ἄστρα ἠστέρισται πρὸς τὴν ἡμετέραν θεωρίαν* [...][80]. Οι περισσότερες από τις επεμβάσεις του Αττάλου όμως φαίνεται

---

[77] Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 21) τον χαρακτηρίζει "a very competent textual critic". Αντίθετα, ο H. Weinhold (ό.π., σ. 33) επισημαίνει ότι με τη φράση «*ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι*» (1.1.4.3-5 Manitius), ο Ίππαρχος διαγιγνώσκει ότι δεν χρειάζεται να προβεί σε γραμματική εξήγηση του ποιήματος. Η πρόθεσή του περιγράφεται πάντως αμέσως μετά· ο Ίππαρχος μάλλον προσπαθεί να αποφύγει τη φιλολογική ερμηνεία του ποιήματος, ώστε να εστιάσει στις επιστημονικές του παραμέτρους.

[78] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 22 και σ. 24 σημ. 2. Τα αποσπάσματα του Αττάλου εξέδωσε ο E. Maass, *Index Scholarum in Universitate Litteraria Gryphiswaldensi* 1888, σσ. III-XXVI και στο *Commentariorum*, σσ. 1-24. Βλ. J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 162 (*"editio correctior"*) και J. Irigoin, "Les éditions de textes", στο Fr. Montanari (επιμ. έκδ.), *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine*, (Fondation Hardt, Entretiens XL) Vandœuvres-Genève 1993, σσ. 37-93 [εδώ: 68 και τη σημ. 15].

[79] D.A. Kidd (1997), σ. 199. Όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις (βλ. παραπάνω, σσ. 141 κ.εξ.) ο Ίππαρχος δεν παραθέτει το αντίστοιχο απόσπασμα του Ευδόξου. Αν ευσταθεί η υπόθεση του Kidd ("It appears there was no corresponding passage in Eudoxus [...]"), αυτό θα σήμαινε ότι ο Ίππαρχος βρήκε το έργο σε αποσπασματική μορφή. Μια τέτοια υπόθεση όμως οδηγεί σε περαιτέρω αμφισβήτηση της εγκυρότητάς του ως πηγής για τα αποσπάσματα του Ευδόξου. Βλ. τις αμφιβολίες του J. Martin (1998) I LXXXVI-XCV.

[80] Είναι προφανές ότι η μαρτυρία των Σχολίων στον Άρατο (Q) 60 (J. Martin, *Scholia*, σσ. 97-98) αναφέρεται στον Άτταλο και βασίζεται στον Ίππαρχο: *ἔνιοι δὲ βοηθοῦντες τῷ Ἀράτῳ ἀναστρέφουσι τὴν κεφαλὴν τοῦ Δράκοντος καὶ ποιοῦσι βλέπειν εἰς τὸν ὑπερκείμενον αἰθέρα, ἵνα ὁ δεξιὸς κρόταφος ἀριστερὸς γένηται κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς κεφαλῆς. ἀλλ' ἔστι βεβιασμένον.* Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ότι ήταν αυθαίρετες[81]. Το αποδεικνύει η παρατήρηση του Ιππάρχου (2.3.9.1-3 Manitius) *ἀναγκαῖον οὖν εἶναι δοκεῖ μοι, μὴ μετατιθέναι τὸν στίχον, ὡς ὁ Ἄτταλος ὑποδεικνύει, ἐν πᾶσί γε δὴ τοῖς ἀντιγράφοις οὕτως αὐτοῦ γραφομένου.*

Παραδείγματα όπως τα παραπάνω επιβεβαιώνουν αυτό που προκύπτει αυτονόητα: ο Άρατος διδασκόταν στο νησί και το συγκεκριμένο έργο του Ιππάρχου, το λιγότερο σημαντικό απ' όσα παρήγαγε, σύμφωνα με κάποιους[82], προοριζόταν ως βοηθητικό στη διδασκαλία των *Φαινομένων*[83]. Ας επισημανθεί εδώ η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία το πρωτότυπο του Ευδόξου, που προφανώς διέφερε από το πιο «μαθηματικό» του έργο το *Περὶ ταχῶν*, προοριζόταν για διδασκαλία[84]. Όπως και ο Άτταλος πριν απ' αυτόν, ο Ίππαρχος θεώρησε σκόπιμο να γράψει ένα τεχνικό υπόμνημα στα *Φαιν.*, για να προαγάγει την επιστήμη του και, φυσικά, την προσωπική του φήμη. Πρόκειται, επομένως, για ένα κατ' ευφημισμόν υπόμνημα: ο Ίππαρχος υιοθέτησε τη φόρμα του εν λόγω γραμματειακού είδους ως όχημα μιας ανεξάρτητης επιστημονικής γνώσης. Η διαπίστωση καθιστά εν μέρει το κείμενό του ένα απλό μέσο: αν πράγματι επρόκειτο για νεανικό του έργο, ενδεχομένως συνιστά έκφραση σεμνότητας από τη μεριά του μαθηματικού[85]. Στα πλαίσια αυτά, δεν παραλείπει να επικρίνει αυστηρά τον συνάδελφο του (Άτταλο)· σε κάποια εδάφια αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ενδιαφέρεται κυρίως να πλήξει το κύρος του Αττάλου, παρά να αποδείξει την απουσία επιστημονικής γνώσης του Αράτου. Νομιμοποιείται κανείς να εικάσει ότι ο Άτταλος ήταν μαθηματικός σε αντίπαλη σχολή από εκείνη του Ιππάρχου[86].

λίγο παραπάνω (Σχόλια στον Άρατο [Q] 59-60 [J. Martin, *Scholia*, σ. 97]), όταν ο σχολιαστής παραφράζει τον Ίππαρχο: *ὁ γὰρ Ἵππαρχος τὸν ἀριστερὸν κρόταφον ἐπ' εὐθεῖαν λέγει καὶ τὸ στόμα τῇ τῆς Ἑλίκης οὐρᾷ ~ οὐ γὰρ ὁ δεξιὸς κρόταφος, ἀλλ' ὁ ἀριστερὸς ἐπ' εὐθείας ἐστὶ τῇ γλώσσῃ τοῦ Ὄφεως καὶ τῇ ἄκρᾳ οὐρᾷ τῆς Μεγάλης Ἄρκτου* (Ιππαρχος 1.4.4-5 Manitius). Σύμφωνα επίσης με τον H. Weinhold (ό.π., σσ. 43-44), ο Άτταλος περιγράφει μια σφαίρα του κόσμου και όχι τον ουρανό.

[81] Ο Άτταλος προέβη σε διορθώσεις προκειμένου να εναρμονίσει τα περιεχόμενα του ποιήματος με τα φαινόμενα του ουρανού, όπως φέρεται ότι ανέφερε ο ίδιος (Ίππαρχος 1.3.3 Manitius). Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 24 (και σημ. 3) και J. Irigoin, "Les éditions de poètes à Alexandrie", στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin (ed.), *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, σσ. 405-413 [εδώ: 405]. Τη διπλή οπτική του Αττάλου, τη φιλολογική και την επιστημονική, επισημαίνει και ο H. Weinhold (ό.π., σσ. 25-26). Βλ. και J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 162. Για την ερμηνευτική μέθοδο του Αττάλου βλ. και M. Erren, *Die Phainomena de Aratos von Soloi*, σ. 307 κ.εξξ.

[82] F.F. Repellini, "Ipparco e la tradizione astronomica", σ. 192· νεανικό έργο το χαρακτηρίζει ο H. Weinhold, ό.π., σ. 23. Έχει παρατηρηθεί εύστοχα (D.A. Kidd, [1997], σ. 19 και J. Martin [1998] I LXXXVI) ότι η επιβίωση του συγκεκριμένου έργου οφείλεται στη δημοτικότητα των *Φαιν.*, του κειμένου δηλ. το οποίο επικρίνει.

[83] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 31 κ.εξξ.· D.A. Kidd (1997), σ. 45.

[84] F.F. Repellini, "Ipparco e la tradizione astronomica", σ. 198. Ο H. Weinhold, βασικός εισηγητής της άποψης ότι τα *Φαιν.* του Αράτου διδασκόταν στα σχολεία (βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 430-517, κυρίως 430-465), επισημαίνει (ό.π., σ. 28) ότι ο Άρατος δεν προόριζε το έργο του για διδακτικό εγχειρίδιο.

[85] Ακολουθούμε σε γενικές γραμμές την κατηγοριοποίηση του είδους από την I. Sluiter, ό.π., σ. 184.

[86] Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 189. Η απουσία του ονόματος «Άτταλος» από τις επιγραφές της Ρόδου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν επρόκειτο για αυτόχθονα διανοητή, αλλά για κάποιον που ονομάζεται «Ρόδιος» λόγω

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι ο Ίππαρχος δεν ενδιαφέρεται να διασώσει την καλή φήμη του Αράτου ή του κειμένου του· αντίθετα, επισημαίνει συχνά τα σφάλματα του ποιητή. Στο προοίμιο του έργου του, επιπλέον, τονίζει την ανάγκη ανάδειξης των σφαλμάτων του ποιητή[87], επισημαίνοντας τη δυνατότητα της ποίησης να υπερβαίνει το κριτήριο της αλήθειας (1.1.7 Manitius):

> *ἡ γὰρ τῶν ποιημάτων χάρις ἀξιπιστίαν τινὰ τοῖς λεγομένοις περιτίθησι, καὶ πάντες σχεδὸν οἱ τὸν ποιητὴν τοῦτον ἐξηγούμενοι προστίθενται τοῖς ὑπ' αὐτοῦ λεγομένοις.*

Η μαρτυρία αποκαλύπτει ότι ήδη κατά τον 2ο αι. υπήρχε σημαντικός αριθμός εξηγητών του Αράτου. Ο ίδιος έκρινε ως πιο αξιόλογο τον Άτταλο[88] (1.1.3-4 Manitius):

> *ἐξήγησιν μὲν οὖν τῶν Ἀράτου Φαινομένων καὶ ἄλλοι πλείονες συντετάχασιν· ἐπιμελέστατα δὲ δοκεῖ πάντων Ἄτταλος ὁ καθ' ἡμᾶς μαθηματικὸς τὸν περὶ αὐτῶν πεποιῆσθαι λόγον. ἀλλὰ τὸ μὲν ἐξηγήσασθαι τὴν ἐν τοῖς ποιήμασι διάνοιαν οὐ μεγάλης ἐπιστροφῆς προσδεῖσθαι νομίζω· ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς καὶ τοῖς μετρίως παρηκολουθηκόσι· τὸ δὲ συνεῖναι τὰ λεγόμενα περὶ τῶν οὐρανίων ὑπ' αὐτοῦ, τίνα τε συμφώνως τοῖς φαινομένοις ἀναγέγραπται καὶ τίνα διημαρτημένων, τοῦτ' ὠφελιμώτατον ἡγήσαιτ' ἄν τις καὶ μαθηματικῆς ἴδιον ἐμπειρίας.*

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα περιέχονται ορισμένες πολύ σημαντικές πληροφορίες: (1) ο Ίππαρχος αναφέρεται σε *ἐξήγησιν*· ο όρο αυτός δηλώνει τη φιλολογική προσέγγιση στο κείμενο[89]. Μολονότι είναι πιθανόν ότι η ορολογία του επηρεάστηκε από τις φιλολογικές μεθόδους[90] δημιουργώντας μία επίφαση «φιλολογικότητας», διαπιστώνεται ότι από το έργο

της παραμονής του και της εργασίας του εκεί. Βλ. σχετικά M. van den Bruwaene, ό.π., σ. 433. Ο D.A. Kidd ([1997], σ. 18) υποθέτει ότι ο Άτταλος ήταν ενδεχομένως μεγαλύτερος σε ηλικία από τον Ίππαρχο.

[87] Για την αποτίμηση των επιστημονικών παρατηρήσεων του Ιππάρχου βλ. A.C. Bowen – B.R. Goldstein, "Hipparchus' Treatment of Early Greek Astronomy: The Case of Eudoxus and the Length of Daytime", *PAPhS* 135 (1991) 233-254· R. Nadal – J.-P. Brunet, "Le «Commentaire» d'Hipparchue: I. La sphère mobile", *AHES* 29 (1984-1984) 201-236 και των ίδιων, "Le «Commentaire» d'Hipparque: II. Position de 78 étoiles", *AHES* 29 (1989) 305-354. Οι συγγρ. επισημαίνουν, βασισμένοι και στον Πτολεμαίο, ότι ο Ίππαρχος χρησιμοποίησε μία σφαίρα. Για τα λάθη του Ιππάρχου βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 20 και R. Nadal – J.-P. Brunet, "Le «Commentaire» d'Hipparchue: I. La sphère mobile", σσ. 207-208.

[88] M. van den Bruwaene, ό.π., σ. 432.

[89] Βλ. I. Sluiter, ό.π., σ. 183 και τη σημ. 2 (σσ. 294-295). Πρβ. F. Romano, "La scuola filosofica e il commento", στο G. Cambiano – L. Canfora – D. Lanza (ed.), *Lo spazio letterario della Grecia antica, vol. I: la produzione e la circolazione del testo, tom. III: I Greci e Roma,* (Salerno Editrice) Roma 1994, σσ. 587-611 [εδώ: 593].

[90] Αξίζει να παραβάλει κανείς τον Ίππαρχο (1.8.11.1-5 και 2.2.40.1-2 Manitius: *δοκεῖ δέ μοι πᾶν τοὐναντίον ὁ μὲν Ἄτταλος μὴ κεκρατηκέναι τῆς τοῦ ποιητοῦ διανοίας* [...] και *ὁ μέντοι Ἄτταλος οὐ δυνάμενος κρατῆσαι τῆς διανοίας τοῦ ποιητοῦ* [...]) με τις παρατηρήσεις που απαντούν στα ομηρικά Σχόλια (Σχόλια στον Όμηρο Φ 257-262b Erbse: *καινοτομῆσαι τὴν ἐν τοῖς ποιήμασι διάνοιαν*, Σχόλια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δεν απουσιάζουν οι κριτικές παρατηρήσεις. (2) Ο Άρατος καταγράφεται ως ποιητής απλός, σύντομος και σαφής[91]. Ενδεχομένως, οι παρατηρήσεις του Κικέρωνα (*De orat.* 1.69) και του Κοϊντιλιανού (*Inst. orat.* 1.16.69) φέρουν την επίδραση της εξηγητικής παράδοσης που εγκαινίασε ο Ίππαρχος. (3) Πρόθεση του συγγραφέα είναι η σύνταξη μαθηματικής εξήγησης και όχι φιλολογικής.

Όσον αφορά την πηγή του ποιητή, ο Ίππαρχος επιμένει ιδιαίτερα στην οφειλή του Αράτου στον Εύδοξο[92]. Φαίνεται μάλιστα ότι το έργο του Κνίδιου μαθηματικού, από το οποίο παραθέτει αποσπάσματα, ήταν γνωστό, κανείς όμως από τους εξηγητές του Αράτου δεν το αποδεχόταν ως πηγή των *Φαινομένων*[93] (1.2.1 Manitius). Αυτό δείχνει ότι η αναζήτηση των πηγών του ποιητή (*Quellenforschung*) είχε ήδη αρχίσει, μόλις έναν αιώνα μετά τη συγγραφή του[94]. Έμμεσα αποδεικνύεται (1) η ύπαρξη ώριμης κριτικής, με σαφείς μεθόδους έρευνας· κατά πάσα πιθανότητα στα πλαίσια οργανωμένης σχολής. (β) Η έλειψη βεβαιότητας σχετικά με το έργο του Αράτου, που με τη σειρά της δηλώνει την τεράστια επίδραση που άσκησε. Ανακύπτουν, επομένως, εύλογα ερωτηματικά σχετικά με την αυθεντικότητα των αποσπασμάτων του Ευδόξου[95]. Αν πράγματι κάποιο έργο του Κνίδιου μαθηματικού χρησίμευσε ως πρότυπο-πηγή του ποιήματος, αυτό θα ήταν γνωστό και εύκολο να αποδειχθεί. Ένα μορφωτικό κέντρο με τη συνέχεια που γνώρισε εκείνο της Ρόδου θα διέθετε τα σχετικά έργα. Τί συνέβη και υπήρχε η διαδεδομένη αμφιβολία; Πρέπει προφανώς να αποδεχτούμε ότι εξέλιπε η ουσιώδης και καθοριστική ομοιότητα, που οι λιγότεροι ειδικοί αναγνώστες ανέμεναν να συναντήσουν στα δύο έργα. Δεν αποκλείεται η χρήση πολλών διαφορετικών πηγών από τον Άρατο[96] να καθιστούσε σχετικά αβέβαια τα συμπεράσματα που ήθελαν τον ποιητή απλό παραφραστή του Ευδόξου.

Ανεξάρτητα από όσα μπορεί κανείς να καταλογίσει στον Ίππαρχο, οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε ότι εισήγαγε την επιστημολογική προσέγγιση στην κριτική του

στον Όμηρο Κ 180-186b Erbse: *ἀθετοῦνται οἱ στίχοι* [...] *ὡς καὶ τὴν διάνοιαν ἀπρεπεῖς* [...], κ.ά.). Είναι μάλλον φανερό ότι ο Ίππαρχος γνωρίζει αρκετά καλά τη φιλολογική ορολογία.

[91] Ίππαρχος 1.3-4 Manitius. Βλ. παραπάνω, σ. 129 σημ. 499.

[92] Βλ. παραπάνω, σ. 139 και τη σημ. 546.

[93] Βλ. J. Martin (1998) I XCIV. Βλ. το σχετικό απόσπασμα παραπάνω, σ. 142.

[94] Γνωρίζουμε από τα Σχόλια στον Άρατο (Q) 62 (J. Martin, *Scholia*, σ. 98) ότι ο σύγχρονος του Αράτου μαθηματικός Αρίστυλλος ερμήνευσε, πορφανώς βάσει των αστρονομικών του γνώσεων, τη δυσνόητη περιγραφή του Αράτου στα *Φαιν.* 61-62. Γνωρίζουμε επιπλέον ότι ο Ίππαρχος αξιοποίησε τις παρατηρήσεις απλανών αστέρων, που έκανε ο Αρίστυλλος. Ο συνδυασμός των δύο πληροφοριών οδηγεί στα εξής συμπεράσματα: (α) ενδεχομένως ο Ίππαρχος αναφέρεται εδώ και στον Αρίστυλλο (*ἐξήγησιν μὲν οὖν τῶν Ἀράτου Φαινομένων καὶ ἄλλοι πλείονες συντετάχασιν*) και (β) πιθανόν τον ακολούθησε σε κάποιες από τις παρατηρήσεις που έκανε στο κείμενο του Αράτου.

[95] Τα οποία δικαιολογούν, κατά τη γνώμη μας, τον σκεπτικισμό και τις τολμηρές υποθέσεις του J. Martin. Βλ. παραπάνω, σ. 139, 141 και σημ. 554, 144.

[96] Βλ. παραπάνω, σσ. 140, 143-145.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αράτου. Διαμόρφωσε έτσι τα κριτήρια για την αντιμετώπιση και άλλων ομοειδών κειμένων. Ο Ίππαρχος απαίτησε στην ουσία τον πρώτο σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη μαθηματική αστρονομία και τη λογοτεχνική έκφανσή της. Μολονότι θέματα αστρονομίας απαντούν και σε αρχαιότερους συγγραφείς, ο Άρατος δημιούργησε μία τάση: από τη συγγραφή των *Φαιν.* και εξής υπήρξε έντονο ενδιαφέρον για τη θεματολογία του ουρανού[97]. Οπωσδήποτε, ο Ίππαρχος γνώριζε και άλλα κείμενα του τύπου των *Φανομένων*. Δεν αποκλείεται να θέλησε να εμποδίσει την περαιτέρω ανάπτυξη μιας τάσης που είχε προφανώς καταστεί συρμός. Για τον συγκεκριμένο λόγο είναι, ενίοτε, υπερβολικά επικριτικός απέναντι στον Άρατο.

(ii.β) Ο Κράτης ο Μαλλώτης

Η στωική εξήγηση του Ομήρου επικαθορίζεται από τη συμβολή του Κράτητα του Μαλλώτη, σημαντικού ομηρικού κριτικού και λογίου της Περγάμου[98], τον οποίον συνδέουν οι πηγές μας και με τα *Φαινόμενα*[99]. Στην ουσία, η ενσωμάτωση των *Φαιν.* σε συμφραζόμενα αλληγορικών ερμηνειών του ομηρικού κειμένου ανάγεται στον εν λόγω φιλόλογο. Τα Σχόλια τον αναφέρουν δύο φορές: στην πρώτη απ' αυτές ο Κράτης προσέφερε ενδεχομένως την πλέον ικανοποιητική ερμηνεία των *Φαιν.* 61-62 (Σχόλια στον Άρατο [Q και MQDΔKVUAS] 62)· στη δεύτερη δεχόταν τον όρο «*ἐπιγουνίδος*» με την έννοια «*ἐπωμίδος*» (Σχόλια στον Άρατο [MDΔKYUAS] 254-255)[100]. Τα παραδείγματα αυτά όμως αφορούν την ερμηνεία των ομηρικών επών και όχι εκείνη των *Φαινομένων*. Περισσότερο σημαντική είναι η μαρτυρία ότι ο Κράτης ερμήνευε αλληγορικά τον Δία του αράτειου προοιμίου ως τον ουρανό[101]. Δεν γνωρίζουμε όμως περισσότερα και οι πηγές είναι μεταγενέστερες.

Αντίθετα, αποδίδουμε ιδιαίτερη σημασία στην αλληγορική ερμηνεία της

---

[97] Βλ. παραπάνω, σ. 326 σημ. 125, καθώς και τα ονόματα που καταγράφει ο 2ος *Βίος*, παραπάνω, σ. 328.

[98] J.I. Porter, ό.π., σ. 85 κ.εξξ. Σε αντίθεση με τον Porter (ό.π., σ. 85 σημ. 49), δεν θεωρούμε εντελώς αστήρικτο τον χαρακτηρισμό του ως «στωικού ασχολούμενου με την κοσμογονίαν» (R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 287).

[99] Ο Κράτης έχει απασχολήσει τους αρατιστές, βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 165-207.

[100] E. Maass, *Aratea*, σ. 33 και 168 κ.εξξ. Βλ. επίσης D.A. Kidd (1997), σ. 45 και J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 13. Για το κείμενο των Σχολίων βλ. J. Martin, *Scholia*, σσ. 98-100 και 204 αντίστοιχα.

[101] Πρόκειται για τα Σχόλια στον Γερμανικό και τον *Aratus Latinus* 1, βλ. το κείμενο στον J. Martin, *Scholia*, σσ. 45-46 και E. Maass, *Aratea*, σ. 173.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιγραφής της ασπίδας του Αχιλλέα στο Σ της *Ἰλιάδας*[102]. Αντιστρέφοντας το προεπιστημονικό σχήμα, στο οποίο ο κόσμος περιγράφεται με όρους κατασκευής (τεχνομορφική περιγραφή), η αλληγορία της ασπίδας την παρουσιάζει ως αντικαθρέφτισμα του κόσμου στην τέχνη, μία εικόνα του κόσμου (imago mundi)[103]. Τα Σχόλια στον Άρατο 26 αντλούν από αυτή την παράδοση: αναφέρονται στην ασπίδα με τον όρο *κόσμου μίμημα*[104]. Στην πραγμάτευση του χωρίου ο Κράτης βασίστηκε και στο κοσμολογικό σχήμα του Ευδόξου[105], κάτι που οπωσδήποτε σχετίζεται με τον Άρατο. Η έμμεση παράδοση επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι χρησιμοποίησε στίχους από τα *Φαιν.* στην ερμηνεία του. Θεωρούμε εξίσου σημαντικό το ότι ενδέχεται να κατασκεύασε σφαίρα[106]. Αυτό αποτέλεσε ενδεχομένως το έναυσμα της διασύνδεσης των *Φαιν.* με μια κατασκευαστική παράδοση που υποτίθεται ότι αφορούσε την ερμηνεία των ομηρικών επών[107].

Παρέλκει εδώ η παράθεση όλων των σχετικών πηγών, εφόσον σε γενικές γραμμές το θέμα έχει περιγραφεί επαρκώς. Επισημαίνουμε ότι ο μαθητής του Κράτητα Ζηνόδοτος ο

---

[102] Ηράκλειτος *Ὁμηρικὰ προβλήματα* 43 κ.εξξ. Βλ. P.R. Hardie, "Imago mundi", σ. 15 κ.εξξ. Βλ. H.J. Mette, *Sphairopoiia; Untersuchungen zur Kosmologie des Krates von Pergamon*, Münich 1936, σ. 36 κ.εξξ. (οι σχετικές μαρτυρίες στο απ. 23). Βλ. και M.W. Edwards, *The Iliad: A Commentary. Volume v: books 17-20*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1991, σσ. 200-232. Οι παρατηρήσεις του Edwards είναι ακριβείς και βασίζονται σε αρχαιολογικά ευρήματα. Για την κρατήτεια μέθοδο ερμηνείας του Ομήρου βλ. επιπλέον F. Buffiere, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, (Les Belles Lettres) Paris 1956, σσ. 45-51. Για την ερμηνεία της ασπίδας του Αγαμέμνονα από τον Κράτητα βλ. F. Buffiere, ό.π., σ. 164. Γενικά για την ασπίδα του Αχιλλέα βλ. στον ίδιο, σσ. 156-168. Για τον Ηράκλειτο ως «κληρονόμο» της αλληγορικής ερμηνείας του Ομήρου και γενικά της Περγαμηνής Σχολής βλ. R. Lamberton, *Homer the Theologian*, σ. 26.

[103] P.R. Hardie, "Imago mundi", σ. 17 σημ. 43.

[104] Πρβ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης σχόλια στο Λ 32 κ.εξξ. (3.144.3-3.147.4 van der Valk). Ο Ευστάθιος αναφέρεται στην ομηρική περιγραφή με τον ίδιο όρο: *ταῦτα δὲ μίμημα τοῦ κόσμου εἶναί φασιν οἱ περὶ τὸν Κράτητα* (3.144.12-13 van der Valk)· *οἱ ὀμφαλοὶ δέ, φασί, τοὺς ἀστέρας αἰνίττονται. καὶ τοιαῦτα μὲν οἱ Ἀλληγορηταί, λέγοντες ὅτι καλῶς οὐρανοῦ φέρει μίμημα ἡ τοῦ βασιλέως ἀσπίς* (3.144.19-21 van der Valk)· *καὶ οἱ μὲν παλαιοὶ μίμημα τοῦ κόσμου καὶ ταῦτα εἶναί φασιν αἰνιττομένου τοῦ ποιητοῦ* (3.146.20-21 van der Valk)

[105] J.I. Porter, ό.π., σ. 92.

[106] Εξαρτάται από το πώς αντιλαμβάνεται κανείς την ερμηνεία του όρου «*σφαιρικὸς λόγος*», που επιδέχεται δύο ερμηνείες: (α) ότι ο Κράτης προχώρησε στην κατασκευή μιας σφαίρας και (β) ότι διαμόρφωσε μια θεωρία σφαίρας. Τα κείμενα, σύμφωνα με τον J.I. Porter, ό.π., σ. 87 κ.εξξ., δεν αποσαφηνίζουν: βλ. Γέμινος 6.12 και 16.27 Aujac. Ο Στράβων όμως (2.5.10.1-7 Meineke) μαρτυρεί ξεκάθαρα την ύπαρξη σφαίρας με το όνομα του Κράτητα: *νυνὶ μὲν οὖν ἐπιγεγράφαμεν ἐπὶ σφαιρικῆς ἐπιφανείας τὸ χωρίον, ἐν ᾧ φαμεν ἱδρῦσθαι τὴν οἰκουμένην· καὶ δεῖ τὸν ἐγγυτάτω διὰ τῶν χειροκμήτων σχημάτων μιμούμενον τὴν ἀλήθειαν ποιήσαντα σφαῖραν τὴν γῆν, καθάπερ τὴν Κρατήτειον, ἐπὶ ταύτης ἀπολαβόντα τὸ τετράπλευρον ἐντὸς τούτου τιθέναι τὸν πίνακα τῆς γεωγραφίας.* Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 168-170. Με βεβαιότητα για την κατασκευή σφαίρας μιλά η G. Aujac, *Strabon et la science de son temps: Les sciences du monde*, (Les Belles Lettres) Paris 1966, σ. 24. Για την αντίστιξη του *θεοπρεποῦς* με το *χειρόκμητον*, η οποία υπαινίσσεται την αδυναμία του ανθρώπου να αναπαραγάγει την τελειότητα του σύμπαντος βλ. παραπάνω, σσ. 241-256.

[107] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σσ. 375-397.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μαλλώτης υπομνημάτισε τα *Φαινόμενα*[108]. Σήμερα δεν σώζεται τίποτε περισσότερο από μια αναφορά στα Σχόλια στον Άρατο (MQDΔKVA) 34. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο Ζηνόδοτος προσπάθησε να αποφύγει τη δυσκολία της «αγεωγράφητης» αναφοράς του Αράτου στη Δίκτη, βουνό το οποίο ο ποιητής το περιέγραψε ως ευρισκόμενο κοντά στην Ίδη (*Φαιν.* 33: *Δίκτῳ ἐν εὐώδει, ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίοιο*)[109].

(ii.γ) Ο Βόηθος και η κληροδοσία του στις αράτειες σπουδές

Ο Βόηθος ο Σιδώνιος, σύγχρονος κατά προσέγγιση του Ιππάρχου[110], υπήρξε στην αρχαιότητα σημαντικός διανοητής της Στοάς[111]. Σε αντίθεση με τον Χρύσιππο, ο οποίος εικάζουμε ότι σταχυολόγησε παραθέματα από τα *Φαιν.*, ο Βόηθος ανήκει, όσον αφορά το ποίημα, στην ερμηνευτική παράδοση των νέων κέντρων. Γνωρίζουμε ελάχιστα για το έργο του στα *Φαινόμενα*[112]. Θεωρείται βέβαιο ότι αυτό εκτεινόταν σε τέσσερα βιβλία. Ο E. Maass υποστήριξε μάλιστα ότι είχε την ακόλουθη δομή[113]: βιογραφία του Αράτου (1ο βιβλίο)· *Φαιν.* 1-558 (ουρανογραφία, 2ο βιβλίο)· *Φαιν.* 559-732 (*συνανατολαὶ* και *συγκαταδύσεις*, 3ο βιβλίο)· *Φαιν.* 733-1154 (προγνωστικά, 4ο βιβλίο)[114].

Τι ακριβώς όμως έγραψε ο Βόηθος και, το κυριότερο, με ποια πρόθεση; Αν πράγματι το ποίημα διέθετε στωικά χαρακτηριστικά, θα ήταν μάλλον περιττό να τα αναδείξει με τη συγγραφή ειδικού έργου. Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι στο θέμα επικρατεί σύγχυση: ο J. Martin απέδωσε στους στωικούς την επέμβαση στο προοίμιο και

---

[108] D.A. Kidd (1997), σ. 45 και J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 13 (με λιγότερη βεβαιότητα). Το όνομα του Ζηνοδότου περιλαμβάνεται στον κατ. **B** (*περὶ τοῦ πόλου*), βλ. παραπάνω, σ. 326 σημ. 127. Το γεγονός αυτό μάλλον στηρίζει τη βεβαιότητα του Kidd. Πρβ. E. Maass, *Aratea*, σ. 163.

[109] Για την «αγεωγράφητη» αναφορά του Αράτου βλ. παραπάνω, σσ. 68 και 86-87 (σημ. 301). Ο Ζηνόδοτος θεώρησε ότι ο όρος *δίκτῳ* είναι συγκεκομμένος τύπος του *δικτάμῳ*: αυτό είναι ευωδιαστό βότανο (εξ ου, κατά τον Ζηνόδοτο, και ο αράτειος προσδιορισμός «*εὐώδει*») που συμβάλλει στον εύκολο τοκετό. Είναι φανερό ότι η ερμηνεία του είναι έγκυρη τουλάχιστον πραγματολογικά. Το πλήρες κείμενο έχει ως εξής (J. Martin, *Scholia*, σ. 83): *Ζηνόδοτος δὲ ὁ Μαλλώτης δίκτον ἤκουσε τὸ καλούμενον δίκταμνον, καὶ διὰ τοῦτο καὶ εὐῶδες τοῦτο εἰρῆσθαι. δοκεῖ δὲ πρὸς εὐτοκίαν συμβάλλεσθαι αὐτό* [...].

[110] D.A. Kidd (1997), σ. 46.

[111] Βλ. τις μαρτυρίες που συνέλεξε ο J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 29 κ.εξ. Βασική πηγή είναι ο Διογένης ο Λαέρτιος 7.54, 7.143, 7.148 και 7.149 Long.

[112] Βασιζόμαστε εδώ κυρίως στον J. Martin (*Histoire du texte*, σσ. 18-22) και τον E. Maass (*Aratea*, σσ. 152-158).

[113] *Aratea*, σ. 155. Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 19-20.

[114] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 19. Πρβ. 2ος *Βίος*: *ἔστι δὲ τριχῶς ἡ τῶν Φαινομένων αὐτοῦ πραγματεία, καταστέρωσις καὶ περὶ συνανατελλόντων καὶ συνδυνόντων καὶ προγνώσεις διὰ σημείων*. Βλ. επίσης D.A. Kidd (1997), σ. 425.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τον χωρισμό του ποιήματος σε δύο ή περισσότερα μέρη[115]. Για ποιον λόγο όμως θα αφαιρούσαν οι στωικοί ένα προοίμιο που, κατά γενική ομολογία παλαιότερα, ήταν απόλυτα συμβατό με τις στωικές έννοιες της Πρόνοιας και την πανθεϊστική αντίληψη περί του θεού[116]; Και μάλιστα, ένα προοίμιο που διέθετε κοινά χαρακτηριστικά με τον Ύμνο στον Δία του Κλεάνθη, ενός από τους σχολάρχες της Στοάς; Αυτή η άποψη αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός φιλοσοφικού κριτηρίου πίσω από μία –κατά τη γνώμη μας– καθαρά εκδοτική και ερμηνευτική πρακτική. Φρονούμε ότι είναι καιρός να εξετάσουμε μίαν άλλη εναλλακτική: οι αρχαιότερες πηγές που διαθέτουμε για τον χωρισμό του ποιήματος είναι ο Κικέρων και ο Γέμινος, συγγραφείς περίπου σύγχρονοι. Και οι δύο αναφέρονται στα επιμέρους τμήματα του ποιήματος πάντα σε σχέση με το έργο του Βοήθου. Συγκεκριμένα, ο Κικέρων περιγράφει στο *De divinatione* 1.7.13 κ.εξξ. και 2.20.47 την απόπειρα του Βοήθου να ερμηνεύσει τα προγνωστικά του Αράτου ως οφειλόμενα σε φυσικές αιτίες[117]. Η μαρτυρία συνδυάζεται με εκείνη του Γεμίνου (17.48 Aujac), σύμφωνα με την οποία ο Βόηθος περιέγραψε τις φυσικές αιτίες των προγνωστικών στο 4° βιβλίο του υπομνήματός του στον Άρατο. Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες όμως δεν συνεισφέρουν κατά τη γνώμη μας το παραμικρό από την άποψη της φιλοσοφίας· μας πληροφορούν απλά για τη δομή του έργου του Βοήθου. Κατά τη γνώμη μας, τα κίνητρά του δεν ήταν απαραίτητα φιλοσοφικά: ο Βόηθος χώρισε το έργο στα ουσιώδη μέρη του βασισμένος στα περιεχόμενά του. Στο ποίημα υπάρχει πράγματι ένα προοίμιο (1-18), η περιγραφή των αστερισμών (19-558), το τμήμα του υπολογισμού του χρόνου μέσω των *συνανατολῶν* και των *συγκαταδύσεων* (559-732) και τα προγνωστικά (733-1154). Είμαστε σχεδόν πεπεισμένοι ότι η διάταξη του έργου του Βοήθου και η συνακόλουθος χωρισμός του ποιήματος σε τμήματα αντανακλά μια εξηγητική προσέγγιση. Αυτή, ως εξήγηση του έργου (*in ipso opere*), πρέπει να πραγματευόταν τα μέρη του έργου (την *εἰς τμήματα διαίρεσιν*), τη σειρά τους (*ordo-τάξις*) και την ερμηνεία τους (*explanatio*)[118]. Είναι αυτονόητο ότι σε ένα τέτοιο σχήμα τα βιογραφικά δεδομένα του Αράτου, αν πράγματι συμπεριλαμβάνονταν όπως υποστήριξε ο

---

[115] *Histoire du texte*, σ. 19.

[116] Βλ. ενδεικτικά W. Sale, ό.π., σ. 161: "The popularity of the prologue is understandable, for it is a moving religious expression of the best-loved philosophy of the era. When Aratus says that the market places and harbors are 'full of Zeus', he indicates that the way to take the old religion and its epithets, ἀγοραῖος and λιμένιος, is in terms of Stoic pantheism."

[117] Για την επίδραση του Βοήθου στον Κικέρωνα βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 19 κ.εξξ. (επιγραμματικά) και E. Gee, "Cicero's Astronomy", σ. 527 και σημ. 32. Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 57 και τη σημ. 141.

[118] Δανειζόμαστε την ορολογία του J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 44.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

E. Maass, συνιστούσαν το εισαγωγικό τμήμα της εξήγησης (*ante opus*)[119]. Υπαινισσόμαστε, με δυο λόγια, ότι το υπόμνημα του Βοήθου συνιστούσε ένα προδρομικό υπόδειγμα της εξηγητικής αράτειας παράδοσης: πράγματι, το σχήμα που παραδίδουν κάποια χειρόγραφα αποτελείται από έναν *Βίο* του ποιητή, εσαγωγικά κείμενα (*Περὶ οὐρανοῦ, Τί ἐστι πόλος*, κ.τ.ό.) και το κείμενο συνοδευμένο από τα Σχόλια. Η υπόθεση είναι βέβαια τολμηρή, κρίνουμε όμως ότι δεν είναι ολότελα απίθανη. Δεν μπορούμε επίσης να αποκλείσουμε ότι ο Βόηθος, όπως και ο Ποσειδώνιος μετά από αυτόν, είχε και ενδιαφέροντα σε τομείς που χαρακτήριζαν άλλες Σχολές, όπως το Λύκειο.

Γνωρίζοντας επίσης ότι το ποίημα ήταν τουλάχιστον στη Ρόδο αντικείμενο διδασκαλίας, τείνουμε στην άποψη ότι ο Βόηθος το χώρισε σε επιμέρους τμήματα προκειμένου να διευκολύνει τη διδασκαλία του σε συνδυασμό πάντα με τη χρήση του υπόμνηματός του. Δεν θα αποκλείαμε το έργο του να ήταν η γραπτή απόδοση των παραδόσεών του σε κάποια Σχολή. Είναι γνωστό ότι στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος περιλαμβάνονται τέτοιου είδους έργα[120], αν και τα σημαντικότερα ανήκουν στην αυτοκρατορική περίοδο και εξής[121].

Ενδεχομένως, η μετάφραση του Κικέρωνα απηχεί τη διδακτική προσέγγιση της Σχολής της Ρόδου. Η πρακτική του Κικέρωνα όμως επιβλήθηκε στους μεταγενέστερους ως κλασική, λόγω του κύρους που αυτός διέθετε ως συγγραφέας στη λατινική γραμματεία. Έτσι εξηγείται το ότι ο χωρισμός του ποιήματος σε μέρη και η αφαίρεση του προοιμίου αφορά πρώτιστα τη λατινική παράδοση των *Φαινομένων*. Παράλληλα, το ποίημα κατηγοριοποιήθηκε, στη λατινική γραμματεία πάντα, ως κλασικό έργο της Στοάς και προστέθηκε ευκολότερα υλικό με καθαρά στωική προέλευση. Αυτό συνέβη με τη μετάφραση του Γερμανικού[122] και την αξιοποίηση του έργου από τον Μανίλιο[123]. Η

---

[119] J. Mansfeld, *Prolegomena*, σ. 49. Όπως παρατηρεί ο Mansfeld (*Prolegomena*, σ. 50), συγκεκριμένα θέματα περιέχονταν σε υπομνήματα πριν παγιοποιηθούν σε συγκεκριμένα *schemata isagogica*.

[120] Βλ. περισσότερα στην I. Sluiter, ό.π., σ. 187 (με τη σημ. 17) και σσ. 190-192.

[121] Αναφερόμαστε κυρίως στα υπομνήματα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Σκέφτεται κανείς φιλοσόφους που ήταν ταυτόχρονα δάσκαλοι και ερμηνευτές-συγγραφείς, όπως ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιέας, ο Σιμπλίκιος, ο Ολυμπιόδωρος, ο Ιωάννης ο Φιλόπονος. Το παράδειγμα του Πλωτίνου είναι επίσης χαρακτηριστικό για τη σχέση του ερμηνευτή με το κείμενο: ο μαθητής του Αμέλιος κατέγραφε τις παραδόσεις του δασκάλου του, οι οποίες στη συνέχεια δημοσιεύτηκαν (Πορφύριος *Πλωτίνου Βίος* 3.22 Henry – Schwyzer). Βλ και I. Sluiter, ό.π., σ. 191.

[122] Βλ. J. Martin, *Histoie du texte*, σ. 19. Ο πρακτική του Γερμανικού είναι μάλλον η πιο χαρακτηριστική: αφαίρεσε το προοίμιο, διόρθωσε τις επιτημονικές ανακρίβειες ακολουθώντας τον Ίππαρχο, αφαίρεσε τα προγνωστικά (*Φαιν.* 733-1154) και τα αντικατέστησε με αστρολογία. Η A.-M. Lewis (ό.π., σ. 106 σημ. 37) παρατηρεί ορθά ότι μόνο το ποίημα του Γερμανικού μπορεί να θεωρηθεί «στωικό». Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 58 και σημ. 147.

[123] Βλ. A.-M. Lewis, ό.π., σ. 107 κ.εξ. Για τη σχέση της Στοάς με τη λατινική ποίηση βλ. επιπλέον Chr. Gill, "The School in the Roman Imperial Period", στο B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αφετηρία, επομένως, της σχετικής λατινικής παράδοσης πρέπει να αποδοθεί στον Κικέρωνα και όχι στους στωικούς της Ρόδου και της Περγάμου.

Σημαντική είναι επιπλέον η πληροφορία του 2ου *Βίου* ότι ο Βόηθος έκρινε τον Άρατο μιμητή του Ομήρου και όχι, όπως άλλοι, του Ησιόδου[124]. Ο βιογράφος την έθεσε σε συμφραζόμενα στα οποία περιγάφει τα ησιόδεια χαρακτηριστικά των *Φαινομένων*. Εύλογα οδηγείται κανείς να εικάσει την επίδραση του Κράτητα και των ερμηνευτικών προσεγγίσεων της Περγάμου στον Βόηθο, μολονότι δεν διαθέτουμε τίποτε χειροπιαστό που να τη στηρίζει. Σε κάθε περίπτωση, η άποψή του θα είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ερμηνευτική προσέγγιση των μεταγενέστερων.

(ii.δ) Ο Ποσειδώνιος και η Σχολή του: τα *Φαιν.* από τη Ρόδο στη Ρώμη

Γωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Ποσειδώνιος συνέθεσε ειδικό έργο με τίτλο *Περὶ συγκρίσεως Ἀράτου καὶ Ὁμήρου περὶ τῶν μαθηματικῶν*[125]. Ο τίτλος του καθιστά βέβαιο ότι αναφερόταν σε θέματα αστρονομίας, ενδεχομένως σε μια συγκριτική ανάλυση των δύο κειμένων. Κατά συνέπεια, ο Ποσειδώνιος πρέπει να καταγράφεται στους ανθρώπους που ασχολήθηκαν εκτενώς με το ποίημα. Μολονότι η σύνδεση με τον Όμηρο υπάρχει και εδώ, είναι φανερό ότι δεν επρόκειτο για αποσπάσματα ευρύτερης ομηρικής πραγματείας, όπως στην περίπτωση του Κράτητα. Το συγκεκριμένο έργο ήταν πιθανόν ένα

σσ. 33-58 [εδώ: 56-58].

[124] Βλ. 2ος *Βίος* (J. Martin, *Scholia*, σ. 12): *Βοηθὸς δὲ ὁ Σιδώνιος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ αὐτοῦ φησιν οὐχ Ἡσιόδου αὐτὸν ζηλωτήν, ἀλλ' Ὁμήρου γεγονέναι· τὸ γὰρ πλάσμα τῆς ποιήσεως μεῖζον ἢ κατὰ Ἡσίοδον.* Για τον όρο *πλάσμα τῆς ποιήσεως* βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 432 και 435-436. Για το εν λόγω εδάφιο του *Βίου* βλ. και σσ. 485-486.

[125] Βλ. 3ος *Βίος* Martin (= απ. 48b E-K): *τὴν δὲ τῶν Φαινομένων ὑπόθεσιν παρέβαλεν αὐτῷ ὁ Ἀντίγονος δοὺς τὸ Εὐδόξου σύγγραμμα καὶ κελεύσας ἕπεσθαι αὐτῷ. ὅθεν τινὲς τῶν ἀπαλωτέρως προσερχομένων ταῖς ἐξηγήσεσιν ἔδοξαν μὴ μαθηματικὸν εἶναι τὸν Ἄρατον· ὑπέλαβον γὰρ μηδὲν ἕτερον τῶν Εὐδόξου Φαινομένων ποιήσαντα αὐτὸν εἰς τὸ σύγγραμμα θεῖναι. ταύτης δὲ τῆς γνώμης ἔχεται καὶ Ἵππαρχος ὁ Βιθυνός·* [...] *συναγορεύει δὲ αὐτῷ καὶ Διονύσιος* [ ] *ἐν τῷ Περὶ συγκρίσεως Ἀράτου καὶ Ὁμήρου περὶ τῶν μαθηματικῶν· «ὥσπερ γάρ» φησίν «οὐ τίθεμεν αὐτὸν ἰατρὸν εἶναι γράψαντα Ἰατρικὰς δυνάμεις, οὐδὲ μαθηματικὸν θήσομεν οὐδὲ ξένον εἰπόντα τῶν Εὐδόξου».* Το όνομα του Ποσειδωνίου εξέπεσε από το κείμενο και βασιζόμαστε στη μαρτυρία του Anonymus II 3, *Isagoga in Arati Phaenomena* 2.2 Maass (= J. Martin, *Scholia*, σ. 4 κ.εξξ. = απ. 48a E-K): dicitur autem simili modo, quod quasi praefatus Antigonus hanc expositionem Arati traditam nondum esset et astrologus refert dare Eudoxii rescriptu et iubet hoc per carmine adnuntiare quasi factorem manentem inperitum autem astrologiae. hanc excepit gloriam Ipparchus quoque Bithyneus "Apud Aratum et Eudoxum " et Dionysium, manifeste potius Thrax, et Posidonius in "Praedicatione Homeri et Arati de mathematicis" . sunt quidem omnes benivoli [...]". Τα λατινικά του κειμένου είναι απελπιστικά και δυσχεραίνουν την ερμηνεία. Για τη σχέση των δύο κειμένων βλ. E. Maass, *Commentariorum*, σ. XXX και J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 133-139. Παλαιότερα, το έργο αποδιδόταν στον Διονύσιο, που αναφέρεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα πριν από τον Ποσειδώνιο· τον ταύτιζαν μάλιστα με τον Θράκα, βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 33 σημ. 1.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

είδος ερμηνευτικού υπομνήματος που χρησίμευσε στη διδασκαλία των σχετικών θεμάτων. Ο Anonymus II (ή η πηγή του) μετέφερε στα λατινικά τον τίτλο ως "Praedicatione Homeri et Arati de mathematicis": ο όρος "praedicatione", μάλλον γενικός, εκλαμβάνεται ως δηλωτικός κειμένου το οποίο διδασκόταν[126]. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Anonymous II διέθετε περισσότερες πληροφορίες, απ' όσες μας επιτρέπει να συμπεράνουμε το κείμενό του[127]. Η λατινική γλώσσα που χρησιμοποιεί όμως είναι ιδιαίτερα προβληματική[128], για να επιτρέψει την απόλυτη βεβαιότητα. Αν πράγματι το κείμενο συγγράφηκε με σκοπό τη διδασκαλία των σχετικών θεμάτων, το αντιλαμβανόμαστε και πάλι ως επικουρικό στην ομηρική ερμηνεία.

Ο μεταγενέστερες πηγές ομαδοποιούν τον Ποσειδώνιο με τον Ίππαρχο και τον Διονύσιο, αναφορικά με το θέμα της αξιολόγησης του Αράτου. Θεωρούμε, επομένως, βέβαιο ότι η επιστημονική κρίση του Ιππάρχου επιβλήθηκε στη Ρόδο και ακολούθησε τα *Φαιν.* σε όλη τη ροδιακή παράδοση[129]. Ο εν λόγω Διονύσιος θεωρείται ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον Κυρηναίο στωικό, μαθητή του Αντιπάτρου από την Ταρσό, ο οποίος αναφέρεται στις πηγές ως *γεωμέτρης ἄριστος*[130]. Η φράση του Anonymus II "[...] et Dionysium, manifeste potius Thrax [...]" διορθώνεται σε "manifeste <non> potius Thrax", βάσει ενός ενδεχομένως όχι τόσο καλά θεμελιωμένου σκεπτικού[131]. Μολονότι ο συνώνυμος Θράκας δεν περιγράφεται ως θετικός επιστήμονας, έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι ο Anonymus II είχε υπόψη του την ενασχόληση του συγκεκριμένου με θέματα ομηρικής κριτικής που αφορούσαν και τον Άρατο[132]. Τα συμφραζόμενα της μαρτυρίας εξάλλου δεν έχουν άμεση σχέση με την επιστήμη, κάτι που αν συνέβαινε θα καθιστούσε άσχετη μιαν αναφορά στον Διονύσιο τον Θράκα[133]. Τα συμφραζόμενα

---

[126] Βλ. I.G. Kidd, *Posidonius II: The Commentary: (i) Testimonia and Fragments 1-149*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1988, σσ. 214-216 [εδώ: 215].

[127] Ο E. Maass (*Commentariorum*, σσ. XXI-XLIV [εδώ: XXI]) τον τοποθετεί στον 6ο ή 7ο αι. μ.Χ.

[128] Βλ. I.G. Kidd, ό.π., σ. 215: "The Latin version of the Introduction is so barbarous that there seems little point in attempting to emend it".

[129] Και μεταγενέστερα όμως: ο Μάξιμος Πλανούδης διόρθωσε αιώνες μετά τον Άρατο με βάση τις επικρίσεις του Ιππάρχου. Επέκτεινε την πρακτική αυτή και στα παρασελίδια σχόλια: στο fol. 79 του χφ. Edimb. Adv. 18.7.15 (στο σχόλιο του στ. 70) διόρθωσε με βάση τον Ίππαρχο 1.2.6, βλ. περισσότερα στον D.A. Kidd (1997), σσ. 43-44.

[130] I.G. Kidd, ό.π., σ. 215. Πρόκειται για αναφορά από το κείμενο του έργου *Index Stoicorum* 52. Βλ. περισσότερα στον M. Pohlenz, *Die Stoa* I 245 (σύγκρουση του Διονυσίου με τον επικούρειο Δημήτριο από τη Λακωνία) και *Die Stoa* II 127.

[131] Βλ. I.G. Kidd, ό.π., σ. 215: "The latin translator was also ignorant, because the Dionysius [...] is *manifeste <non> potius Thrax* in this scientific company". Ακόμη και ως ευφυολόγημα, η παρατήρηση δεν δικαιολογείται από τις μαρτυρίες.

[132] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 385 κ.εξ.· H. Weinhold, ό.π., σ. 33. Βλ. και παρακάτω, σσ. 375-378.

[133] Βλ. την άποψη του I.G. Kidd στη σημ. 131. Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι ακόμη κι αν η συζήτηση αφορά την επιστήμη, το γεγονός δεν εξαιρεί αυτόματα έναν αρχαίο γραμματικό. Κάτι ανάλογο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αφορούν κυρίως την αντιβολή σχετικών θεμάτων από τον Άρατο και τον Όμηρο, γνωστικό πλαίσιο στο οποίο θα πρέπει να θεωρείται αναμενόμενη η αναφορά στον συγκεκριμένο φιλόλογο. Το γεγονός επίσης ότι οι πηγές μας αναφέρονται στην εξηγητική παράδοση της Ρόδου είναι άμεσα σχετικό με τον Διονύσιο, εφόσον αυτός έζησε και δίδαξε στο νησί[134]. Ήταν εξάλλου σύνηθες το φαινόμενο, φιλόλογοι να καταγίνονται και με την ερμηνεία επιστημονικών κειμένων. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα περιγράφαμε τα *Φαιν.* του Αράτου ως επιστημονικό κείμενο, παρά τις τεχνικές λεπτομέρειες που περιέχει. Δεν διαθέτουμε, επιπλέον, καμία μαρτυρία ότι ο Διονύσιος ο Κυρηναίος ασχολήθηκε με το ποίημα. Κατά συνέπεια, θεωρούμε τη μαρτυρία του Anonymus II σχετικά ασφαλή και αφορμή για περαιτέρω έρευνα.

Το όνομα του Ποσειδωνίου αναφέρεται δύο φορές στα Σχόλια στον Άρατο. Και στις δύο περιπτώσεις το υλικό που παρατίθεται αφορά θέματα μετεωρολογίας, τα παρήλια (Σχόλια στον Άρατο 881) και τους κομήτες (Σχόλια στον Άρατο 1091). Δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, τουλάχιστον όσον αφορά τον Άρατο. Είναι πολύ πιθανό ότι ο σχολιαστής σταχυολόγησε το υλικό από ένα έργο άσχετο με την ερμηνεία των *Φαινομένων*.

Ο μαθητής του Ποσειδωνίου, Διόδωρος ο Αλεξανδρινός, συνέγραψε υπόμνημα στο έργο του Αράτου. Ο γραμματικός Αχιλλέας (*Περὶ τοῦ παντός*) και οι Ανώνυμοι του Maass (Anonymus I και II) διασώζουν πολλές από τις ερμηνείες του[135]. Δεν θα αποκλείαμε ένα μεγάλο μέρος των στωικών ερμηνειών στα Σχόλια στον Άρατο να προέρχονται από το συγκεκριμένο έργο. Σχετικοί με τις ερμηνείες του είναι επίσης και οι ορισμοί που απαντούν ως εισαγωγικά κείμενα στα *Φαινόμενα*. Βασισμένοι στον Αχιλλέα, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η διάκριση ανάμεσα στους όρους *ἄστρον-ἀστὴρ* και οι ορισμοί τους ανάγονται σε ένα σχολαστικό και μεθοδικό ερμηνευτικό υπόμνημα. Τα Σχόλια στον Άρατο (Q) 59-60 ονομάζουν τον Διόδωρο «*μαθηματικὸ*» και το όνομά του απαντά βέβαια στους γνωστούς καταλόγους. Όσο για την ερμηνεία *δεξιά = βόρεια* που απαντά στα Σχόλια και τον Αχιλλέα, φαίνεται ότι ο Διόδωρος επιχείρησε να αντικρούσει έμμεσα τον Ίππαρχο, να

υποστηρίχθηκε για τον γραμματικό Θέωνα, προκειμένου να αμφισβητηθεί η ανασύνθεση της παράδοσης από τον J. Martin.

[134] Βλ. L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σσ. 693-694 και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 301 και 317. Ο Pfeiffer εντοπίζει χρονικά τη μετάβασή του στο νησί το 144/3 π.Χ., ως αποτέλεσμα των διώξεων που προκάλεσε ο Πτολεμαίος ο «Κακεργέτης». Για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 349 και τη σημ. 42.

[135] E. Masss, *Aratea*, σ. 159.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

απαλύνει δηλ. τα λάθη του ποιητή[136].

Ο Ποσειδώνιος επηρέασε σημαντικούς Ρωμαίους συγγραφείς, όπως ο Κικέρων. Σημαντικοί όμως ήταν και άλλοι διανοητές που, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σχετίζονται με τη Ρόδο και την παιδεία της[137]. Ένας απ' αυτούς, ο Γέμινος, έζησε για ένα διάστημα στη Ρώμη. Το έργο του *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Φαινόμενα* γράφτηκε ενδεχομένως για να χρησιμεύσει στη διδασκαλία του Αράτου[138] και περιέχει πέντε αποσπάσματα από τα *Φαινόμενα*[139]. Στο πρώτο από αυτά (5.24 Aujac) ο Γέμινος παραθέτει κάποιους στίχους (497-499) στα πλαίσια της πραγμάτευσης των γεωγραφικών *κλιμάτων*: ο μαθηματικός, περιγράφοντας τους πέντε παράλληλους κύκλους και τις πέντε αντίστοιχες ζώνες, επισημαίνει τις διαφορές στη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας. Είναι προφανές ότι το κείμενο του Αράτου δεν προσφέρει κάτι στην επιστημονική εξήγηση των συγκεκριμένων παραμέτρων. Έχει τεθεί εδώ, προκειμένου να διασαφηνιστεί το ακριβές *κλίμα* στο οποίο γράφτηκε το ποίημα. Για τον λόγο αυτόν εξάλλου αντιδιαστέλλεται, στα όσα ακολουθούν, το *κλίμα* της Ρόδου[140]. Φαίνεται ότι ο Γέμινος βασίζεται στην παρατήρηση του Ιππάρχου (1.2.22 και 1.3.5-12 Manitius)[141]. Αυτό όμως μπορεί να θεωρηθεί μόνον έμμεση απόδειξη για τη χρήση του Ιππάρχου στη διδασκαλία των *Φαινομένων*.

Με το ίδιο σκεπτικό, ο Γέμινος παραθέτει (7.7 Aujac) και πάλι από τον Άρατο (*Φαιν.* 537-540) αναφορικά με την *εκλειπτική*. Και σ' αυτή την περίπτωση έχει προηγηθεί

---

[136] Επισημαίνεται ότι ο Διόδωρος δεν αυθαιρετεί με τη συγκεκριμένη ερμηνεία. Σύμφωνα με τον Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 28.6 Di Maria), *οἱ δὲ Πυθαγόρειοι δεξιὰ μὲν τὰ βόρεια, ἀριστερὰ δὲ τὰ νότια καλοῦσιν*.

[137] Για το πολιτισμικό πλαίσιο βλ. G. Aujac *Géminos: Introduction aux Phénomènes*, σσ. XXV-XXXVI.

[138] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 47. Το συμπέρασμα δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο· το έργο μπορεί να σταθεί ως αυτόνομη εισαγωγή στην αστρονομία. Ο R. Goulet (*Cléomède: Théorie élémentaire ["De motu circulari corporum caelestium"]*, Histoire des doctrines de l'antiquité classique 3, Paris 1980, σ. 15 κ.εξξ.) υποστήριξε ότι το αστρονομικό έργο του Γεμίνου και αργότερα εκείνο του Κλεομήδη γράφτηκαν ως εισαγωγές στον Άρατο. Ο Goulet βασίζεται στο ότι τα εν λόγω έργα περιέχονται στα χφφ. των Φαιν. και, ειδικά για τον Γέμινο, ότι ο τίτλος «*Εἰσαγωγὴ εἰς ...*» χρησιμοποιείται πάντα για έργο που θα χρησιμεύσει ως εισαγωγικό στην ανάγνωση ενός άλλου. Μολονότι δεν υπάρχει, κατά τη γνώμη μας, αμφιβολία ότι τα δύο έργα χρησίμευσαν σε κάποιες περιπτώσεις ως εισαγωγικά στον Άρατο (ή στην αστρονομία;), πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί. Βλ. τις αντιρρήσεις του J. Mansfeld, *Prolegomena*, σσ. 197-198 (όπου και σχετικά παραδείγματα). Όπως ορθά παρατηρεί ο Mansfeld (*Prolegomena*, σ. 198), ο Goulet δεν αξιοποίησε τη μελέτη της αρχαίας παράδοσης του Martin, ενώ ο δεύτερος δεν έλαβε υπόψη του τη συμβολή των δύο αρχαίων διανοητών στην ερμηνεία του Αράτου. Υπάρχει επιπλέον σημαντική διχογνωμία σχετικά με το που συνέθεσε το έργο του ο Γέμινος: στη Ρώμη ή τη Ρόδο; Βλ. τη σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση της G. Aujac (*Géminos: Introduction aux Phénomènes*, σ. XVI κ.εξξ.).

[139] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 47.

[140] Για τις τεχνικές παραμέτρους του θέματος στον Γέμινο βλ. G. Aujac, *Géminos: Introduction aux Phènoménes*, σσ. 24-26. Για τον Άρατο βλ. J. Martin (1998) I 91-96 ("Annexe 3. La hauter du pôle selon Aratos [vers 497-499]").

[141] Βλ. J. Martin (1998) I 91-92.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ανάλογη παρατήρηση του Ιππάρχου (2.1.16 Manitius)[142]. Όπως κι αν έχει το πράγμα, ο Γέμινος αναγνωρίζει στον ποιητή ακρίβεια στις παρατηρήσεις του, που συμφωνούν με τις μαθηματικές μετρήσεις αλλά και τα παρατηρούμενα στον ουρανό. Πράγματι, φαίνεται ότι ο Άρατος έχει υπόψη του κείμενα, όπως του Αυτολύκου από την Πιτάνη (*Περὶ κινουμένης σφαίρας* 7 Aujac) και του Ευκλείδη (*Φαινόμενα* 3)[143]. Τεχνικό είναι το θέμα και στην επόμενη αναφορά στον Άρατο (7.13 Aujac): αυτή έχει να κάνει με τη μέτρηση του χρόνου κατά τη διάρκεια της νύχτας. Ο Γέμινος παραθέτει *Φαιν.* 554-558 και παρατηρεί ότι ο Άρατος σφάλλει, όταν υπολογίζει ότι στη διάρκεια της νύχτας δύουν και ανατέλλουν έξι ζώδια[144]. Αντίθετα, στο επόμενο εδάφιο που αφορά τον Άρατο, ο Γέμινος είναι περισσότερο συγκαταβατικός: η πραγμάτευσή του έχει φτάσει (8.1 κ.εξξ. Aujac) στο θέμα του συμβιβασμού του παραδοσιακού σεληνιακού με το ηλιακό ημερολόγιο. Αναφερόμενος στον υπολογισμό των ημερών με βάση τις φάσεις της σελήνης, παραθέτει ένα απόσπασμα από τα *Φαιν.* (733-739). Επισημαίνεται ότι ο Γέμινος ενδιαφέρεται αποκλειστικά για το τεχνικό περιεχόμενο του κειμένου[145], μολονότι το απόσπασμα έχει συντεθεί ευρηματικά από τον ποιητή, όσον αφορά την ποιητική του τέχνη. Ο Άρατος επέλεξε στα συμφραζόμενα το σεληνιακό ημερολόγιο ως περισσότερο κατάλληλο για το θέμα του· στην ουσία, προέβη στον συνδυασμό του ηλιακού (και περισσότερου «αστρονομικού») έτους με το παραδοσιακό σεληνιακό[146]. Το ενδιαφέρον για την επιστημονική πτυχή ενός ποιητικού κειμένου διαπιστώνουμε και στο 14.8 Aujac, όπου ο Γέμινος παραθέτει χαρακτηριστικό δίστιχο σχετικά με την ταυτόχρονη ανατολή και δύση των αστερισμών του Ταύρου και του Ηνιόχου (*Φαιν.* 177-178). Σε γενικές γραμμές πάντως η μαρτυρία του εν λόγω μαθηματικού εντάσσεται στην προσπάθεια συμβιβασμού ανάμεσα στο επιστημονικά παραδεκτό και στο δημοφιλές, όπως εκπροσωπείται από τον Άρατο. Σε αντίθεση με τον Ίππαρχο, ο Γέμινος δεν προσπαθεί να καταδείξει την επιστημονική ανεπάρκεια του ποιητή. Είναι μάλλον εύλογο το συμπέρασμα ότι τα *Φαιν.* είναι πια ένα κλασικό κείμενο, που έχει ενδεχομένως επιβληθεί μέσω της εκπαίδευσης.

Σημαντική είναι επίσης η συμμετοχή του Στράβωνα στην επιβίωση των *Φαινομένων*. Το σκεπτικό του διέπεται από δύο βασικές αρχές: (1) την αντίληψη για την

---

[142] Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του D.A. Kidd (1997), σ. 366 και για τον Ίππαρχο στη σ. 370. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. J. Martin (1998) II 365-367.

[143] Βλ. παραπάνω, σσ. 143, 147 σημ. 590, 148-149, 241 και σημ. 1011.

[144] Για το τεχνικό αυτό θέμα βλ. A.C. Bowen – B.R. Goldstein, ό.π., σσ. 241-248.

[145] Βλ. J. Martin (1998) II 455-457.

[146] Βλ. και D.A. Kidd (1997), σσ. 425-426. Για τα διδακτικά στοιχεία του αποσπάσματος (που αρχίζει με το χαρακτηριστικό *οὐχ ὁράας;*) βλ. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σσ. 99-100.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προτεραιότητα της ξένης σοφίας και (2) την άποψη ότι ο Όμηρος υπήρξε ο ιδρυτής της επιστήμης στην Ελλάδα[147]. Ο Στράβων αναφέρει τον Άρατο οκτώ φορές συνολικά. Η φύση των αναφορών ποικίλει: η πιο απλή από αυτές αφορά τους Σόλους και τους επιφανείς διανοητές που κατάγονταν από εκεί (14.5.8.6-10 Meineke: *γεγόνασι δὲ ἄνδρες τῶν ὀνομαστῶν Χρύσιππός τε ὁ στωικὸς φιλόσοφος* [...] *καὶ Φιλήμων ὁ κωμικὸς ποιητής, καὶ Ἄρατος ὁ τὰ Φαινόμενα συγγράψας ἐν ἔπεσιν*). Ενδεχομένως, ο Στράβων εγκαινιάζει εδώ μια παράδοση που καταλήγει στον Γαληνό (*Προτρεπτικὸς ἐπ' ἰατρικήν* 7.33-41) και τα Σχόλια στον Λουκιανό (28.19.1-12)[148]. Άλλες είναι επικουρικές στην αναζήτηση των πηγών του Αράτου: όπως αναφέρθηκε, ο ποιητής περιέγραψε την κρητική μυθολογία του Δία και στράφηκε στη μη καθιερωμένη εκδοχή του μύθου[149]. Ο Στράβων επιβεβαιώνει την ύπαρξη αρχαίων λατρειών σε απομονωμένες περιοχές της Κρήτης σε δύο εδάφια (10.4.6 και 10.4.12.1-23 Meineke)[150]. Τέλος, αναφέρει τον ποιητή σε σχέση με άλλο έργο του[151].

Αποτιμώντας συνολικά την ενασχόληση της Σχολής του Ποσειδωνίου με τον Άρατο, καταλήγουμε ότι αυτή υπήρξε καθοριστική στην ερμηνευτική προσέγγιση του ποιήματος. Εδραίωσε τη σχέση του ομηρικού κειμένου με τα *Φαιν.*, με το δεύτερο να λειτουργεί επικουρικά στην εξέταση και επαλήθευση της άποψης που αναγνώριζε τον Όμηρο ως τον πρώτο επιστήμονα. Από την άλλη, η έρευνα έχει αμελήσει μία σημαντική παράμετρο της φιλοσοφικής δραστηριότητας της εν λόγω Σχολής: φρονούμε ότι στη συγκεκριμένη Σχολή πρέπει να αποδοθεί η σύνδεση του ποιήματος με τη δοξογραφική παράδοση. Αναφερθήκαμε ήδη στο απόσπασμα του Χρυσίππου (*SVF* II 1009 von Arnim = Αέτιος 1.6 Diels), όπου παρατίθενται οι στ. 545-549 των *Φαινομένων*. Περιοριζόμαστε εδώ να προσθέσουμε ότι δεν πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση[152]. Ο Αέτιος βασίστηκε στη σύνθεση της συλλογής του στην επεξεργασμένη μορφή του *Φυσικῶν δόξαι*, που παρήγαγαν οι μαθητές του Ποσειδωνίου κατά τον 1° αι. π.Χ.[153]. Ο Αέτιος θα μπορούσε βέβαια να εισαγάγει αυτός τα σχετικά αποσπάσματα στο έργο· με δεδομένη όμως τη σχέση

---

[147] Βλ. D.M. Schenkeveld, "Strabo on Homer", *Mnemosyne* iv 29 (1976) 52-64.

[148] Για τα συγκεκριμένα κείμενα και τη φύση των αναφορών στον ποιητή βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 487-489.

[149] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-109. Για τη λατρεία του Δικταίου και όχι του Ιδαίου Δία βλ. σσ. 99-104.

[150] Βλ. J. Martin (1998) I 72-91 ("Annexe 2. Δίκτῳ [vers 33]). Εξαιρετική παρουσίαση της παράδοσης και στο J. Martin (1998) II 162-166 (στ. 31-35). Βλ. επίσης παραπάνω, σσ..

[151] Βλ. Στράβων 10.5.1.14-15 και 10.5.3.20-23 Meineke. Ο γεωγράφος αναφέρεται στο *Κατὰ λεπτόν*. Για τη μαρτυρία του βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 177-182 [ειδικά: 181]. Πρβ. J. Almirall (1996), σσ. 16-22 [εδώ: 18-20].

[152] Βλ. και παρακάτω, σσ. 438-447 και 500 κ.εξ.· πρβ. σσ. 434-435.

[153] Βλ. και παρακάτω, σ. 444.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

του ποιήματος με τη Ρόδο και τα υπομνήματα που συντέθηκαν εκεί, θεωρούμε περισσότερο πιθανό το ότι η εισαγωγή των *Φαιν.* στη δοξογραφική παράδοση πρέπει να αποδοθεί στη Σχολή της Ρόδου και την περίοδο μετά τον Ποσειδώνιο.

(ii.ε) Η παγιοποίηση των ερμηνειών

Μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι από τα μέσα του 2ου αι. και δώθε, και πιο βέβαια από τον 1ο, διαμορφώθηκε μία εναία ερμηνευτική προσέγγιση, στη βάση της στωική. Είναι η περίοδος στην οποία ο Martin εντοπίζει την αφαίρεση του προοιμίου από τους στωικούς και τον χωρισμό του ποιήματος σε δύο τμήματα[154]. Αυτό που μας απασχολεί εδώ είναι η ύπαρξη μιας ενιαίας ερμηνευτικής προσέγγισης, ψήγματα της οποίας παραδίδονται στα Σχόλια στον Άρατο. Η αντιαβολή τους αποκαλύπτει ότι τα πρωτότυπα κείμενα, από τα οποία αντλήθηκαν, είχαν δημιουργήσει ένα ενιαίο ερμηνευτικό σώμα. Τα Σχόλια στον Άρατο διασώζουν πλήθος διανοημάτων και ορολογίας που ανάγεται, κατά τη γνώμη μας, στην περίοδο του 2ου και 1ου αι. π.Χ.[155]. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της τριμερούς διάκρισης της θεολογίας, που εφαρμόστηκε στην ερμηνεία του Αράτου. Πρόκειται για το στωικό δόγμα της *theologia tripartita*, που συμβίβασε τη φιλοσοφία με την παραδοσιακή θρησκεία[156]: αυτό αξιοποιήθηκε στην εξήγηση του συνδυασμού του μύθου και της αστρονομίας στο ποίημα. Ως γνωστόν, η παρουσίαση του θεϊκού στοιχείου στα *Φαιν.* μπορεί να περιγραφεί ως το προϊόν του συμβιβασμού της εικόνας του θεού, όπως περιγράφεται ειδικά στην ποίηση, με τις θεολογικές απόψεις της φυσικής φιλοσοφίας[157]. Τα Σχόλια ερμηνεύουν τον Άρατο βασισμένα σ' αυτή τη στωική κατηγοριοποίηση. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση του προοιμίου:

Σχόλια στον Άρατο (MQDΔVA) 1: *τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες: μετέβη ἐπὶ τὸν κατ'*

---

[154] *Histoire du texte*, σσ. 18-19. Βλ. παραπάνω, σσ. 362-365 και παρακάτω, σσ. 519-522.

[155] Για τον τρόπο με τον οποίο υλικό από μονογραφίες και υπομνήματα πέρασε στα αρχαία σχόλια βλ. N.G. Wilson, "A Chapter in the History of the Scholia", *CQ* n.s. 17 (1967) 244-256.

[156] A. Dihle, ό.π., σ. 86. Βλ. και W. Jaeger, ό.π., σ. 1 κ.εξ. Μολονότι διαθέτουμε τη μαρτυρία του M. Terentius Varro (στον Αυγουστίνο, *De civitate Dei* 4.27, 6.5), είναι βέβαιο ότι αυτός άντλησε από ελληνική πηγή: χρησιμοποίησε τους ελληνικούς όρους *mythicon, politicon* και *physicon* (W. Jaeger, ό.π., σ. 3). Βλ. K. Reinhardt, *Poseidonios*, Münich 1921, σ. 408. Πρβ. Διογένης ο Λαέρτιος 9.6 Long, ο οποίος αποδίδει στον Ηράκλειτο έργο που αποτελείτο από τα εξής μέρη: *τὸ δὲ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον ἐστὶ μὲν ἀπὸ τοῦ συνέχοντος Περὶ φύσεως, διήρηται δ' εἰς τρεῖς λόγους, εἵς τε τὸν περὶ τοῦ παντὸς καὶ πολιτικὸν καὶ θεολογικόν*. Βλ. και E. Maass, *Aratea*, σ. 155 σημ. 66.

[157] Βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 42-44, 52-54 και σσ. 288-292.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἐπωνυμίαν Δία τὸν φυσικόν [...]. [158]

Σχόλια στον Άρατο (Vat. 191) 1: *Δία δὲ οἳ μὲν τὸν οὐρανόν, οἳ δὲ τὸν ἥλιον, οἳ δὲ τὸν μυθικὸν ἐξεδέξαντο* [...]. *οἱ δὲ Δία τὸν μυθικὸν τὸν Κρόνου παῖδα νοοῦσιν. ἡμῖν δὲ δοκεῖ τριχῶς ὑπὸ τοῦ Ἀράτου τὸν Δία προφέρεσθαι, μυθικῶς μέν, ὡς ὅταν λέγῃ* [...][159] *ἔστι γὰρ καὶ φυσικῶς καὶ μυθικῶς ἐξηγήσασθαι τὸ προοίμιον.*[160]

Η φυσική προσέγγιση (η περιγραφή της θέσης του αστερισμού) αντιδιαστέλλεται επίσης με την μυθολογική παρέκβαση στο επεισόδιο της Δίκης-Παρθένου:

Σχόλια στον Άρατο (MQDΔKVUA) 136: *τινὲς δὲ τῷ Ἀράτῳ ὡς παρατείνοντι τὴν μυθολογίαν ἐμέμψαντο* [...].[161]

και μεταφέρεται ακόμη και στην ερμηνεία του Ευριπίδη:

Σχόλια στον Άρατο (M) 300: *προτέρῳ: πρότερος γάρ ἐστιν ὁ Τοξότης τοῦ Αἰγοκέρωτος. ὁ γὰρ ἥλιος ἐπὶ ἀνατολὰς τὰ ζῴδια διαπορεύεται, ὁ μέντοι οὐρανὸς ἐπὶ δυσμὰς καταφέρεται κινούμενος καὶ ἑκάστην μοῖραν τοῦ ζῳδιακοῦ ἀνύει. διὸ Εὐριπίδης τὸ φυσικὸν ὡς μυθικὸν παρείληφε λέγων* (***Ορέστ.* 1006**) *«εἰς ὁδὸν ἄλλην Ζεὺς μεταβάλλει».*[162]

Τέλος, η πιο χαρακτηριστική αναφορά απαντά στον σχολιασμό της Νύχτας. Όπως είδαμε, ο ποιητής πρωτοτύπησε: συνδύασε την εικόνα της προσωποιημένης θεότητας, που του παρείχε η ελληνική θρησκευτική παράδοση (ειδικά των «ορφικών»)[163], με την προνοητική παροχή σημείων εκ μέρους του Δία:

Σχόλια στον Άρατο (MDΔUAS) 408: *φασὶ δέ τινες ὅτι μυθικόν τι ἐπιψαύων καὶ φυσικῶς ἅπτεται* [...]. [164]

Η ίδια περίπου θεματολογία απαντά και σε άλλους μάρτυρες της αράτειας γραμματείας.

---

[158] J. Martin, *Scholia*, σ. 40. Πρβ. τις λατινικές εκδοχές των ερμηνειών (Σχόλια στον Γερμανικό και τον *Aratus Latinus* 1 [J. Martin, *Scholia*, σ. 45]): et quaeritur cuius Iovis meminerit utrumne fabulosi an naturalis και quaeritur autem quod Iovis meminisse, de fabulatione sev natura.

[159] Ο J. Martin (*Scholia*, σ. 43) επισημαίνει την ύπαρξη κενού στο κείμενο (*lacuna*). Είναι φανερό ότι το σκεπτικό του σχολιαστή δεν ολοκληρώνεται: αναφέρει μόνον τον κατά το *μυθικῶς* τρόπο ερμηνείας.

[160] J. Martin, *Scholia*, σσ. 41-43.

[161] J. Martin, *Scholia*, σ. 140.

[162] J. Martin, *Scholia*, σ. 227.

[163] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-109.

[164] J. Martin, *Scholia*, σ. 270.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είναι και εδώ φανερή η προσέγγιση των στωικών[165]: ο Anonymus I (*Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγή* 4 Maass) συνδυάζει την ερμηνεία του Αράτου με εκείνη του Ομήρου: *Ὅμηρος οὖν καταμίγνυσι τὸ μυθῶδες τῷ φυσικῷ*[166]. Το γεγονός βέβαια δεν εκπλήσσει: ο Anonymus I άντλησε, ανάμεσα σε άλλα, από το υπόμνημα του Διοδώρου. Φαίνεται όμως ότι όλη η σχετική θεματολογία έχει την αφετηρία της στις αλληγορικές ερμηνείες του Κράτητα του Μαλλώτη[167]. Πράγματι, ο όρος *φυσικῶς* μπορεί να περιγράφει την πρακτική ανάγνωσης ενός εδαφίου με όρους φυσικής αλληγορίας. Την πρακτική αυτή αποδίδουν τα Σχόλια στον Όμηρο λ 129 Erbse[168] στον Αριστοτέλη (απ. 175 Rose)[169]. Με δεδομένη την ομοιότητα της ορολογίας στα κείμενα του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους, νομιμοποιούμαστε να εικάσουμε ότι τα Σχόλια στον Άρατο και ο Anonymus I υπονοούν τη φυσική αλληγορία των συγκεκριμένων στοιχείων της φύσεως ή των μύθων.

Η παρούσα έρευνα δεν επιδιώκει να εξαντλήσει το συγκεκριμένο θέμα, παρά μόνο να αναδείξει κάποιες από τις πτυχές του. Παρέλκει, επομένως, η εξαντλητική παράθεση των σχετικών εδαφίων. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η συνέχεια που εντοπίζουμε στην εξήγηση του Αράτου είναι καταφανής στην ερμηνεία των *Φαιν.* 61-61, χωρίου ιδιαίτερα προβληματικού στην κατανόησή του. Ο Άρατος περιέγραψε στους εν λόγω στίχους ένα τμήμα του βορείου ημισφαιρίου και συγκεκριμένα τη θέση της κεφαλής του αστερισμού του Δράκοντος. Παραθέτουμε εδώ ένα εκτενέστερο απόσπασμα, προκειμένου να διευκολυνθούμε στην ερμηνεία του (*Φαιν.* 58-62):

> *λοξὸν δ' ἐστὶ κάρη, νεύοντι δὲ πάμπαν ἔοικεν*
> *ἄκρην εἰς Ἑλίκης οὐρήν· μάλα δ' ἐστὶ κατ' ἰθὺ*
> *καὶ στόμα καὶ κροτάφοιο τὰ δεξιὰ νειάτῳ οὐρῇ.*
> *κείνη που κεφαλὴ τῇ νίσσεται, ἧχί περ ἄκραι*
> *μίσγονται δύσιές τε καὶ ἀντολαὶ ἀλλήλῃσι.*

Ο ποιητής προσδιορίζει τη θέση της κεφαλής αναφορικά με την Μεγάλη Άρκτο (Ελίκη).

---

[165] Πρβ. Στράβων 10.3.23 Meineke: *πᾶς δὲ ὁ περὶ τῶν θεῶν λόγος ἀρχαίας ἐξετάζει δόξας καὶ μύθους, αἰνιττομένων τῶν παλαιῶν ἃς εἶχον ἐννοίας φυσικὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ προστιθέντων ἀεὶ τοις λόγοις τὸν μῦθον.* Σύμφωνα με τον R. Lamberton (*Homer the Theologian*, σ. 26), ο Στράβων παραθέτει εδώ "[...] a capsule summary of the Stoic conception of theology [...]".

[166] Βλ. E. Maass, *Commentariorum*, σ. 93.

[167] Έτσι φαίνεται να θεωρεί τουλάχιστον ο E. Maass, *Aratea*, σ. 173.

[168] Το κείμενο έχει ως εξής: *ἑπτὰ βοῶν ἀγέλαι: Ἀριστοτέλης φυσικῶς τὰς κατὰ σελήνην ἡμέρας αὐτὸν λέγειν φησὶ τν΄ οὔσας. τὸν γὰρ πεντήκοντα ἀριθμὸν ἑπταπλασιάσας εἰς τὸν τριακοστὸν πεντηκοστὸν περιεστάναι εὑρήσεις.*

[169] Βλ. R. Lamberton, "Introduction", στο R. Lamberton – J.J. Keaney, *Homer's Ancient Readers*, σσ. vii-xxiv [εδώ: xiii]. Πρβ. Πλούταρχος *Περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς δαιδάλων* απ. 157.61 Sandbach: *οἱ δὲ φυσικῶς μᾶλλον καὶ πρεπόντως ὑπολαμβάνοντες τὸν μῦθον* [...].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είναι πράγματι προβληματική η σημασία των δύο τελευταίων στίχων του αποσπάσματος και για τον λόγο αυτόν προκάλεσαν το πλήθος των ερμηνειών που διασώζονται στα αράτεια Σχόλια. Στα ονόματα των ερμηνευτών που αναφέρονται περιλαμβάνεται και ο Κράτης, ο οποίος αντέβαλε τους εν λόγω αράτειους στίχους με τον ομηρικό κ 86 (*ἐγγὺς γὰρ νυκτός τε καὶ ἤματός εἰσι κέλευθοι*)[170], αν μπορούμε να βασιστούμε στα ομηρικά Σχόλια (HQ) κ 86. Η έμμεση παράδοση διέσωσε και άλλες μαρτυρίες. Στην πλειοψηφία τους αφορούν άτομα που σχετίζονται με τη Ρόδο[171].

Φαίνεται ότι ο Κράτης αντιλήφθηκε την περιγραφή του Ομήρου ως αναφερόμενη σε ένα γεωγραφικό στίγμα στο οποίο η διάρκεια της νύχτας είναι ελάχιστη. Στηρίζεται φυσικά στην περιγραφή του Αράτου: ο αστερισμός του Δράκοντος ορίζει την πολική ζώνη. Ως γνωστόν, η διάρκεια της ημέρας και της νύχτας επηρεάζεται από το πόσο κοντά θα βρεθεί κανείς στην πολική ζώνη. Η ερμηνεία, επομένως, του Κράτητα είναι καθαρά επιστημονική και φαίνεται ότι είναι αυτή που επιβλήθηκε[172], μολονότι στα Σχόλια (Q) 62 απαντά η εξής αναφορά: *Ἀρίστυλλος δὲ καὶ Βόηθος οἱ μαθηματικοὶ πιθανοτέραν δοκοῦσιν ὑποβάλλειν λύσιν*. Μας επιτρέπεται, συνεπώς, να εικάσουμε ότι η παράδοση επέβαλε την ερμηνευτική προσέγγιση του Κράτητα. Αυτό μπορεί να συνέβη μόνον στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου διδακτικού και ερμηνευτικού προγράμματος. Κατά συνέπεια,

---

[170] Το ομηρικό χωρίο αναφέρεται στη χώρα των Λαιστρυγόνων (κ 80-86): *ἓξῆμαρ μὲν ὁμῶς πλέομεν νύκτας τε καὶ ἦμαρ· / ἑβδομάτῃ δ' ἱκόμεσθα* [...], / *Τηλέπυλον Λαιστρυγονίην, ὅθι ποιμένα ποιμὴν / ἠπύει εἰσελάων, ὁ δ' τ' ἐξελάων ὑπακούει. / ἔνθα κ' ἄϋπνος ἀνὴρ δοιοὺς ἐξήρατο μισθούς, / τὸν μὲν βουκολέων, τὸν δ' ἄργυφα μῆλα νομεύων· / ἐγγὺς γὰρ νυκτός τε καὶ ἤματός εἰσι κέλευθοι*. Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 200. Ιδιαίτερα κατατοπιστικός για το σύνολο των αρχαίων ερμηνευτικών προτάσεων είναι ο J. Martin (1998) II175-178 (ειδικά για τους αρχαίους ερμηνευτές στις σσ. 176-178). Πρβ. την ενδιαφέρουσα άποψη του Γεμίνου 5.2 Aujac. Ο Γέμινος καταγράφει πάντως τις ερμηνευτικές προτάσεις του Κράτητα στο 6.1 κ.εξξ. Εκεί παραθέτει τους ομηρικούς στίχους και περιγράφει, βασισμένος και στον Πυθέα τον Μασσαλιώτη, τις διαφορές που προκύπτουν από την προσέγγιση ή την απομάκρυνση από την πολική ζώνη. Η μαρτυρία του αποδεικνύει ότι ο Κράτης βασίστηκε σε μαθηματικές παρατηρήσεις. Αντίθετα, ο Γέμινος αποδεικνύει σε άλλο χωρίο (16.27 Aujac) ότι ο Κράτης προσπάθησε να αποδώσει στον Όμηρο (στην ερμηνεία του α 23-24) γνώσεις που, κατά γενική ομολογία, ήταν άγνωστες στην εποχή του. Ο Γέμινος επισημαίνει με έμφαση ότι ο επικός ποιητής, σε αντίθεση με ό,τι υποστήριζε ο Κράτης (*Κράτης* [...] *παραδοξολογῶν τὰ ὑφ' Ὁμήρου* [...] *μετάγει πρὸς τὴν κατ' ἀλήθειαν σφαιροποιίαν*), δεχόταν ότι η γη είναι επίπεδη και όχι σφαιρική (βλ. απ. 34 κ.εξξ. Mette). Βλ. και παραπάνω, σ. 361 σημ. 106.

[171] Στα πλούσια testimonia των εκδόσεων του D.A. Kidd και παλαιότερα του E. Maass (1893) καταγράφονται οι μαρτυρίες του Ιππάρχου (1.4.7 Manitius), του Στράβωνα (2.3.8 Meineke), του Ποσειδωνίου (απ. 49.350-354 E-K), του γραμματικού Αχιλλέα (*Περὶ τοῦ παντός* 35 Di Maria), του Ιππολύτου Ρώμης (4.47.3 και 5.16.15 Marcovich), των ομηρικών σχολίων στο κ 86 και του Ευσταθίου (σχόλια στο κ 86). Από τις λατινικές πηγές οι εκδότες καταγράφουν τον Υγίνο (*Astr.* 4.3.3). Πρέπει να προσθέσουμε εδώ τη μαρτυρία του Anonymus II του E. Maass (*Commentariorum*, σ. 103). Για τη μαρτυρία του Υγίνου και ό,τι αυτή προσφέρει βλ. H. Weinhold, σσ. 56-57.

[172] Ο Πλανούδης τη θεώρησε ως την πιο ορθή, αν βασιστούμε στα παρασελίδια σχόλια του χφ. Edimb. Adv. 18.7.15, fol. 78^{v} (σχόλιο στον στ. 62). Για την ερμηνεία βλ. G. Aujac, *Strabon et la science de son temps*, σ. 25.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα Σχόλια δεν ανήκουν αποκλειστικά στην αλεξανδρινή παράδοση[173], αλλά έχουν υποστεί και την (μάλλον ισχυρή) επίδραση της αντίστοιχης ροδιακής. Όσον αφορά τους δύο διανοητές, ο χαρακτηρισμός *μαθηματικὸς* προκαλεί έκπληξη, αν πράγματι αφορά τον Σιδώνιο. Όσο για τον Αρίστυλλο, αυτός αναφέρεται στους καταλόγους των υπομνηματιστών του Αράτου[174]. Είναι σημαντικό το ότι υπήρξε αστρονόμος, σύγχρονος περίπου με τον ποιητή[175]. Αν πράγματι ασχολήθηκε με την ερμηνεία των εν λόγω στίχων, αυτό δεν έγινε στα πλαίσια κάποιας μονογραφίας για τον Όμηρο, αλλά προφανώς σε κάποιο υπόμνημα για τον Άρατο[176]. Τα λιγοστά στοιχεία επιτρέπουν μόνον να εικάσουμε: αν πράγματι ο Αρίστυλλος σχολίασε ή εξήγησε τεχνικά στοιχεία του αράτειου κειμένου, κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Κι αυτό, γιατί αποδεικνύει μία άνευ προηγουμένου καταξίωση. Προκαλεί όμως και εύλογα ερωτήματα, τα οποία μένουν αναπάντητα: μέσω ποιας πηγής έφτασε η πληροφορία στα Σχόλια; Και μάλιστα, όταν ο Ίππαρχος, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε τις παρατηρήσεις του Αριστύλλου, δεν αναφέρει το παραμικρό;

(iii) Ποίηση και τέχνη: η ομηρική κριτική και ο Άρατος

Κάποιες πτυχές της αξιοποίησης των *Φαιν.* στην ερμηνεία του Ομήρου φωτίζονται πληρέστερα από τη μαρτυρία του Ασκληπιάδη του Μυρλεανού. Όπως και ο Κράτης πριν απ' αυτόν, ο συγκεκριμένος φιλόλογος αξιοποίησε την αστρονομία του ποιήματος στην εξήγηση κάποιων ομηρικών περιγραφών. Η πρακτική αυτή υπαγορεύτηκε εν μέρει από την ειδολογική συγγένεια των κειμένων: οι φιλόλογοι δεν στράφηκαν σε κείμενα της αστρονομίας, αλλά στη «λογοτεχνική αστρονομία» των *Φαινομένων*. Ως μαθητής του Διονυσίου του Θράκα στη Ρόδο[177], ο Ασκληπιάδης γνώριζε ποικίλες ερμηνευτικές

---

[173] Όπως υποστήριξε γενικά ο J. Martin (*Histoire du texte*, σσ. 12-24 και 199-204). Βλ. και E. Gee, "Cicero's Astronomy", σ. 527 και σημ. 30. Η Gee καταλήγει έμμεσα, βασισμένη στην αυθεντία του Martin στο πεδίο, στο μάλλον παράδοξο συμπέρασμα ότι ο Κικέρων έλαβε υπόψη του στη μετάφραση των *Φαιν.* σχετικό υλικό με προέλευση από την Αλεξάνδρεια.

[174] Στον κατάλογο **A** και στον **A*** αναφέρονται μάλιστα δύο διανοητές με αυτό το όνομα. Βλ. περισσότερα παραπάνω, σ. 326 σημ. 126.

[175] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 46. Πρβ. A.C. Bowen – B.R. Goldstein, ό.π., σ. 247. Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 359 σημ. 94.

[176] Βλ. για περισσότερα την προηγούμενη σημ.

[177] Με επιφυλάξεις ο F. Montanari, ό.π., σ. 649 και οι L. Rossetti – P.L. Furiani, ό.π., σ. 692 και 693-694. Πιο σίγουρος φαίνεται ο Pfeiffer (βλ. την επόμενη σημ.). Ο Διονύσιος έφτασε στη Ρόδο περίπου το 144/3 π.Χ. από την Αλεξάνδρεια. Η συμβολή του στις ομηρικές σπουδές φέρεται ότι ευεργετήθηκε από τη μαθητεία του δίπλα στον Αρίσταρχο. Βλ. και R. Blum, ό.π., σ. 10 (σημ. 12).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προτάσεις για τα προβληματικά σημεία του έπους[178]. Το ότι ο δάσκαλός του επιτέθηκε στην κρατήτεια ερμηνευτική μέθοδο[179] δεν εμπόδισε τον Ασκληπιάδη να προσεγγίσει την πρακτική του φιλολόγου της Περγάμου.

Η ίδια η αράτεια γραμματεία καταγράφει δύο επεμβάσεις του στο κείμενο των *Φαιν.*: η πρώτη από αυτές αφορά τα βιογραφικά δεδομένα του ποιητή. Σύμφωνα με τον Αχιλλέα (1ος *Βίος* 1.2 Di Maria), ο εν λόγω φιλόλογος υποστήριζε στο έργο του *Περὶ γραμματικῶν* ότι ο Άρατος ήταν Ταρσέας και όχι Σολέας[180]. Το ότι συμπεριέλαβε σε ένα τέτοιο έργο αναφορά ή ακόμη και πραγμάτευση με θέμα τον ποιητή μας δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη: τα *Φαιν.* είχαν ήδη καταστεί κλασικά[181]. Το γραμματειακό είδος του *Περὶ γραμματικῶν* επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο Ασκληπιάδης ενδιαφέρθηκε για τον Άρατο και ως εκδότη του Ομήρου. Ο ποιητής των *Φαιν.* αξιοποίησε στο ποίημά του ομηρικό λεξιλόγιο, με τρόπο που συνιστά ενίοτε ερμηνεία[182]. Δύσκολα αποφεύγει κανείς την υπόθεση ότι και το ανέκδοτο σχετικά με τον Άρατο και τον Τίμωνα από τον Φλιούντα, που διασώζει ο Διογένης ο Λαέρτιος 9.113 Long, προέρχεται από το εν λόγω έργο του Ασκληπιάδη. Είναι εξάλλου γνωστό ότι η μέθοδος που ακολούθησε ο Αχιλλέας στη συγγραφή του *Βίου*, προσεγγίζει το έργο του Διογένη του Λαέρτιου[183]. Συνεπώς, η μαρτυρία του 1ου *Βίου* αποδεικνύει ότι: (1) το έργο του Ασκληπιάδη ήταν διαθέσιμο τον 3ο αι. μ.Χ. (και θα μπορούσε, επομένως, να το αξιοποιήσει και ο σύγχρονος του Αχιλλέα Διογένης ο Λαέρτιος[184]) και (2) περιείχε βιογραφικά στοιχεία του Αράτου[185].

---

[178] R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 188. Για τον Διονύσιο ως ομηριστή βλ. και πάλι R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 318.

[179] Βλ. F. Montanari, ό.π., σ. 649 και R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 318. Τα αποσπάσματα στον K. Linke, *Die Fragmente des Grammatikers Dionysios Thrax*, (de Gruyter) Berlin-New York 1977, σ. 10 (απ. 15 με σχόλια).

[180] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 175 και 191. Το κείμενο (στην έκδοση του Di Maria) έχει ως εξής: *Ἀσκλεπιάδης* (*Ἀσκληπιάδης* Martin, *Scholia*, σ. 6) *δὲ ὁ Μυρλεανὸς ἐν τῷ ἐνδεκάτῳ Περὶ γραμματικῶν Ταρσέα φησὶν αὐτὸν γεγονέναι ἀλλ' οὐ Σολέα, Καλλιμάχου πολυΐστορος ἀνδρὸς καὶ ἀξιοπίστου Σολέα λέγοντος* [...]. Το συγκεκριμένο έργο του Ασκληπιάδη ανήκει στην κατηγορία των ελληνιστικών βιο-εργογραφιών, με αντικείμενο ειδικές κατηγορίες συγγραφέων. Βλ. R. Blum, ό.π., σ. 193. Ο R. Pfeiffer (*Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 188) περιγράφει το έργο ως σύγγραμμα «περί γραμματικής γενικώς ως τέχνης και περί των γραμματικών». Σύμφωνα με τον ίδιο, το έργο ενδέχεται να χρησίμευσε ως πηγή των Σχολίων στον Διονύσιο. Βασισμένος στη μαρτυρία της *Σούδας* (ο 657 Adler), ο Pfeirrer (ό.π., σ. 193 σημ. 8) υποστήριξε επιπλέον ότι αυτό αποτελούνταν από δύο μέρη, ένα *Περὶ γραμματικῆς* και ένα δεύτερο *Περὶ γραμματικῶν* (βλ. ειδικότερη βιβλιογραφία στον ίδιο).

[181] Διαφωνούμε έτσι με την άποψη του J. Martin (*Histoire du texte*, σ. 33), ότι κατά την ελληνιστική περίοδο το κείμενο δεν ήταν ακόμη κλασικό. Βλ. και παραπάνω, σ. 354 και παρακάτω, σ. 397 και 428.

[182] Βλ. παραπάνω, σσ. 318-319 σημ. 88.

[183] Βλ. την επόμενη σημ.

[184] G. Aujac, *RPh* 71 (1997) 181-183 [εδώ: 182]. Βλ. τις δικές μας υποθέσεις παρακάτω, σ. 446 και τις σημ. 78 και 80.

[185] Βλ. και J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 194.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έχουμε ήδη αναφερθεί[186] στη δεύτερη επέμβαση του Ασκληπιάδη που καταγράφει η αράτεια γραμματεία: σ' αυτήν, ο εν λόγω φιλόλογος πρότεινε την αντικατάσταση της γραφής *ἀρίστη* (που έγραψε ο Άρατος, *Φαιν.* 7) με τη γραφή *ἀροστὴ*, δηλ. «κατάλληλη για όργωμα». Η εικασία δημιουργεί νοηματικό πλεονασμό: το σύνολο της φράσης (*Φαιν.* 7-8) «[...] *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη / βουσί τε καὶ μακέλλῃσι* [...]» έχει ακριβώς τη σημασία, που θέλησε να αναδείξει με τη συγκεκριμένη διόρθωση· την κατάλληλη δηλ. περίοδο για τις εργασίες του οργώματος και της σποράς. Η συγκεκριμένη μαρτυρία δεν αρκεί, για να υποθέσουμε την ύπαρξη άλλου έργου με θέμα τον Άρατο: ενδεχομένως, ο Ασκληπιάδης συμπεριέλαβε στίχους από το προοίμιο των *Φαιν.* στο *Περὶ γραμματικῶν*. Έτσι εξηγείται το ότι ο Αχιλλέας καταγράφει, χωρίς να ονομάζει την πηγή του, την ίδια πρόταση διόρθωσης: *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη· γράφεται καὶ «ἀροστὴ» ἢ «ἀροσίμη», <οὐκ εὖ>* [...] (Αχιλλέας, *Περὶ ἐξηγήσεως* 5.7 Di Maria) ~ *βῶλος ἀρίστη: οὐκ ἀροστή, ὡς Ἀσκληπιάδης· οὐ γὰρ δύναται μακέλλῃ βῶλος ἀροῦσθαι, ἀλλὰ σκάπτεσθαι* (Σχόλια στον Άρατο [MQDΔVA] 7 Martin)[187].

Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες δεν έχουν την παραμικρή σχέση με τη χρήση του Αράτου στην ομηρική ερμηνεία, όπως την παραδίδει ο Αθήναιος στο 11° βιβλίο των *Δειπνοσοφιστῶν*. Ο Αθήναιος παραθέτει (*Δειπν.* 11.76.1-11.85.41)[188] ένα εκτενές απόσπασμα από έργο του Ασκληπιάδη σχετικά με το κύπελλο του Νέστορα (*Περὶ τῆς Νεστορίδος*;)[189]. Η μαρτυρία συνιστά ενδεικτικό παράδειγμα της μεθόδου των αρχαίων ομηριστών. Πρόκειται για την αξιοποίηση των *Φαιν.* στην εξήγηση του σχήματος του κυπέλλου του Νέστορα (Λ 632 κ.εξξ.), θέμα που σχετίζεται άμεσα με την απόπειρα του Κράτητα να αναπαραστήσει θεωρητικά την ασπίδα του Αχιλλέα, μία ακόμη δηλ. «ανακατασκευή» ομηρικής περιγραφής. Επισημαίνεται ότι ο δάσκαλός του, ο Διονύσιος ο Θράκας, κατασκεύασε με έξοδα των μαθητών του στη Ρόδο ένα αργυρό κύπελλο του

---

[186] Βλ. παραπάνω, σ. 171 και σημ. 722.

[187] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 30-33 (το *<οὐκ εὖ>* είναι διόρθωση του Maass)· J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 191. Αξίζει να παραβάλλουμε το ερμήνευμα του *Περὶ ἐξηγήσεως* με εκείνο των Σχολίων στον Άρατο 7 από τον Vat. 191: *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη· γράφεται καὶ «ἀροστὴ» ἢ «ἀροσίμη», <οὐκ εὖ>· ἐπιλέγει γὰρ «βουσί τε καὶ μακέλῃσι». μακέλαις δὲ οὐκ ἀροῦται γῆ* ~ *λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη· γράφεται καὶ ἀροστὴ ἢ ἀροσίμη ... ἐπιλέγει γὰρ βουσί τε καὶ μακέλῃσι. μακέλαις δὲ οὐκ ἀροῦται γῆ* (Vat. 191, J. Martin, *Scholia*, σ. 53). Είναι σαφές ότι η σχέση του Vat. 191 με την εργασία του Αχιλλέα στα *Φαιν.* είναι, όπως έχουμε υποστηρίξει, άμεση. Βλ. και παραπάνω, σ. 341 και τη σημ. 200.

[188] Και κάποια άλλα μικρότερα, τα οποία επεσήμανε ο B.A. Müller (*De Asclepiade Myrleano*, diss. Leipzig 1903, σ. 19). Δεν χρησιμοποιήσαμε το συγκεκριμένο έργο.

[189] Βλ. A. Adler, "Die Commentare des Asklepiades von Myrlea", *Hermes* 49 (1914) 39-46 [εδώ: 42]. Ο R. Pfeiffer (*Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 325) αναφέρεται αόριστα σε μονογραφίες του Ασκληπιάδη σχετικά με ομηρικά θέματα. Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 13 και σημ. 3.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Νέστορα[190], βασισμένος προφανώς στην προσωπική του ερμηνεία.

Γνωρίζουμε με τον τρόπο αυτόν ότι, πέρα από την ερμηνεία της ασπίδας του Αχιλλέα (η οποία –μέσω της αναφοράς των αστερισμών στο Σ της *Ἰλιάδας*– διαθέτει μία πιο άμεσα αντιληπτή σχέση με την κοσμολογία), η πρακτική επεκτάθηκε στην εξήγηση και άλλων αντικειμένων. Στη ραψωδία Λ απαντούν οι περιγραφές των όπλων (ειδικά της ασπίδας) του Αγαμέμνονα (Λ 15-45)[191] και του κυπέλλου του Νέστορα (Λ 632-637)[192]. Το πρώτο από τα δύο θέματα ερμηνεύτηκε συνδυαστικά με την ασπίδα του Αχιλλέα από τον Κράτητα τον Μαλλώτη[193]. Και οι τρεις περιπτώσεις είναι χαρακτηριστικές *εκφράσεις* του έπους. Προκειμένου να τις καλύψει επαρκώς, η φιλολογία επηρεάστηκε από την επιστήμη: μοντέλα της «αράτειας σφαίρας», δηλ. του ουρανού και των αστερισμών, βασισμένα στην ουρανογραφία των *Φαιν.* πρέπει να υποβοήθησαν στην ανάδειξη της «κοσμολογικής» διάστασης του ομηρικού κειμένου. Ως διδακτικό εγχειρίδιο[194], τα *Φαιν.* άσκησαν αισθητική και λογοτεχνική επίδραση και παρείχαν στους ερμηνευτές ένα εύκολα προσβάσιμο υπόδειγμα αστρονομίας. Αυτό διέθετε ένα επιπλέον προσόν: είχε ήδη ερμηνευθεί ικανοποιητικά ως προς τις επιστημονικές του παραμέτρους, κάτι που δεν συνέβαινε με άλλα, περισσότερο «τεχνικά» κείμενα.

Νόμιμα, επομένως, αναφερόμαστε στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην τέχνη και τη φιλολογική ερμηνεία, κάποτε και ανάμεσα στην τέχνη και την ποίηση. Αυτό τουλάχιστον συμπεραίνεται, ειδικά στην περίπτωση του Ομήρου, από τις τοιχογραφίες της Πομπηίας, στις οποίες απεικονίζεται η *ὁπλοποιΐα* (στο Σ της *Ἰλιάδας*)[195], αλλά και από άλλα

---

[190] Βλ. M.L. Clarke, ό.π., σ. 13.

[191] Βλ. J.I. Porter, ό.π., σσ. 93-94.

[192] Για τα δύο αυτά θέματα βλ. τα σχόλια του B. Hainsworth, *The Iliad: A Commentary. Volume III: books 9-12*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1993, σσ. 215-224 και 292-293 (αντίστοιχα). Βλ. ακόμη H.L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, (MacMillan & Co.) London 1950, σσ. 184-185 και 328-335 (αντίστοιχα).

[193] J.I. Porter, ό.π., σ. 91 κ.εξ. Βλ. και P.R. Hardie, "Imago mundi", σ. 16 και τη σημ. 35. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεθόδου του Κράτητα είναι η αλληγορία των δέκα χάλκινων κύκλων: σύμφωνα με τον εν λόγω φιλόλογο, αυτοί συμβολίζουν τους δέκα κύκλους του ουρανού (οι οκτώ κύκλοι του Ευδόξου, συν τον κύκλο του Γαλαξία [*Via Lactea*] και τον ορίζοντα).

[194] Για το ποίημα στην εκπαίδευση της Ρόδου βλ. παραπάνω, σσ. 348-371. Για ποίημα στην εκπαίδευση των αυτοκρατορικών χρόνων βλ. παρακάτω, σσ. 430-517 [ειδικότερα: 430-462].

[195] Βλ. παραπάνω, σ. 361 και τις σημ. 102-106. Βλ. R. Hardie, "Imago mundi", σσ. 18-22. Στις τοιχογραφίες της Πομπηίας παριστάνεται συνήθως ο Ήφαιστος και η Θέτιδα, με ελάχιστες παραλλαγές. Βλ. ενδεικτικά την παράσταση από την Casa di Sirico στον L. Curtius, *Die Wandmalerei Pompejis*, Leipzig 1929, εικ. 131. Γενικά για τις παραστάσεις της ασπίδας στην τέχνη βλ. K. Fittschen, *Der Schild des Achilleus*, *Archeologia Homerica* N, Bildkunst, Teil 1, Göttingen 1973. Ο R. Hardie ("Imago mundi", σ. 18 και σημ. 51 [με βιβλιογραφία]) επισημαίνει ότι όλες οι σχετικές παραστάσεις ανάγονται σε ένα παλαιότερο ελληνιστικό μοντέλο. Ο συγκεκριμένος ερευνητής εξετάζει τις διαφορετικές τεχνοτροπίες των παραστάσεων: η απαρίθμηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους δεν θα προσέφερε εδώ κάτι περισσότερο. Όσον αφορά την επίδραση των ελληνιστικών ερμηνειών του Σ 478-608 στη λατινική γραμματεία, γνωρίζουμε ότι ο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τεχνουργήματα, όπως οι λεγόμενες *Tabulae Iliacae*: αυτές είναι ανάγλυφες παραστάσεις που σχετίζονται με τον Όμηρο[196], ειδικά μάλιστα με την ασπίδα του Αχιλλέα. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για σωζόμενα θραύσματα κυκλικών αντιγράφων της ασπίδας[197]. Είναι αυτονόητο ότι στην κατασκευή τους ελήφθη υπόψη η φιλολογική ερμηνεία των ομηρικών περιγραφών, ενδεχομένως μάλιστα η αλληγορική[198]. Έχουμε βάσιμες υπόνοιες ότι και εδώ έπαιξαν κάποιον ρόλο τα *Φαιν.* του Αράτου: οι παραστάσεις του ζωδιακού που απαντούν στα εν λόγω αρχαιολογικά ευρήματα πρέπει να έχουν υποστεί την επίδραση του αράτειου κειμένου και της αντίστοιχης εικαστικής παράδοσης που αυτό δημιούργησε[199].

Οι ερμηνείες των ομηρικών αντικειμένων εκκινούν από την εξής μεθοδολογική αρχή: ο Όμηρος υπήρξε ο ιδρυτής της ιστορίας, της γεωγραφίας και των επιστημών[200]. Με βάση αυτό, πλήθος αποσπασμάτων από άλλα, ποιητικά κυρίως έργα, επιστρατεύονται προκειμένου να αναδειχθεί το «κρυμμένο» νόημα του ομηρικού κειμένου. Ενδεχομένως, στη συγκεκριμένη προσέγγιση συνέβαλαν έργα που προηγήθηκαν: ο Βόηθος ο Σιδώνιος επεσήμανε την «ομηρικότητα» του Αράτου, σύμφωνα βέβαια με τη μεταγενέστερη βιογραφική παράδοση (2ος *Βίος*)[201]:

> *ζηλωτὴς δὲ ἐγένετο τοῦ ὁμηρικοῦ χαρακτῆρος κατὰ τὴν ἐπῶν σύνθεσιν. ἔνιοι δὲ λέγουσιν Ἡσιόδου μᾶλλον ζηλωτὴν γεγονέναι* [...] *Βοηθὸς* (sic) *δὲ ὁ Σιδώνιος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ αὐτοῦ φησιν οὐχ Ἡσιόδου αὐτὸν ζηλωτήν, ἀλλ'*

Οβίδιος συμπεριέλαβε τον ζωδιακό κύκλο στην έκφραση του παλατιού του ήλιου (*Met.* 2.17 κ.εξξ.), βασισμένος στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα και τη σχετική ερμηνεία του Κράτητα. Βλ. P.R. Hardie, "Imago mundi", σ. 19 και σημ. 56.

[196] P.R. Hardie, "Imago mundi", σσ. 20-22 και σημ. 71. Δεν έχουμε δει το έργο τού A. Sadurska, *Les Tables Iliaques*, Warsaw 1964. Βλ. Lippold, "Tabula Iliaca", *RE* IV A^2 (1932), στ. 1886-1896. Κάποιοι από τους εν λόγω *Ιλιακούς πίνακες* (*Tabulae Iliacae*) υποτίθεται ότι αναπαράγουν εικαστικά τις περιλήψεις επικών και σκηνικών έργων, βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σσ. 233-234. Η *Tabula Iliaca* που βρέθηκε κοντά στο Bovillae φαίνεται ότι αναπαριστά το έργο του Στησιχόρου (6ος αι. π.Χ.) *Ἰλίου πέρσις*. Βλ. P.J. Parsons, "Stesichorus", *OCD*^{3}, σσ. 1442-1443 [εδώ: 1443] και Lippold, "Tabula Iliaca", στ. 1887 κ.εξξ.

[197] Πρβ. τη σχετική μαρτυρία του Στράβωνα παραπάνω, σ. 361 σημ. 106. Βλ. ένα δείγμα στον P.R. Hardie, "Imago mundi", σ. 23 (εικ. I), το οποίο σώζεται σήμερα μόνο σε σχέδιο του 19ου αι. και την περιγραφή ενός δεύτερου στον ίδιο, σ. 21. Κάποια από τα δείγματα χρονολογούνται κατά προσέγγιση στο πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ.

[198] Πρόκειται βέβαια για μια απόπειρα επαλήθευσης του Ομήρου, η οποία προϋποθέτει υψηλό επίπεδο τεχνολογίας και αισθητικής. Η τέχνη επικουρεί την ποίηση, παράλληλα όμως υπονομεύει την προσέγγισή της: οι τεχνικοί όροι θα εισέλθουν στην λογοτεχνική ερμηνεία και θα την οδηγήσουν στην εξέταση θεμάτων ασχέτων με το πολιτισμικό πλαίσιο που παρήγαγε τα συγεκριμένα έργα. Έτσι, η χρήση τεχνικών όρων της μηχανικής, όσον αφορά τα μοντέλα του κόσμου, δυσχεραίνει την ορθή αποτίμηση του λεξιλογίου της ποίησης. Παρ' όλα αυτά, στην αρχαία ελληνική σκέψη η ποίηση εννοείται και ως αδερφή της επιστήμης. Βλ. G. Aujac, *Strabon et la science de son temps*, σ. 19 σημ. 1.

[199] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σ. 679 με τις σχετικές σημειώσεις.

[200] G. Aujac, *Strabon et la science de son temps*, σσ. 19-36.

[201] J. Martin, *Scholia*, σ. 12. Πρβ. 4ος *Βίος*: *ζηλωτὴν δὲ τοῦτόν φασι γενέσθαι Ὁμήρου, οἱ δὲ Ἡσιόδου μᾶλλον.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁμήρου γεγονέναι· τὸ γὰρ πλᾶσμα τῆς ποιήσεως μεῖζον ἢ καθ' Ἡσίοδον.

Όσον αφορά την περιγραφή και την ερμηνεία του κυπέλλου του Νέστορα[202], στα πλαίσια της οποίας ο Ασκληπιάδης παρέθεσε Άρατο και τον αξιοποίησε στην ερμηνευτική προσέγγιση του ομηρικού κειμένου, πρόκειται για ένα τεχνούργημα που προβλημάτισε την κριτική. Στη μοναδική μας πηγή πάντως, τον Αθήναιο, το όνομα του Ασκληπιάδη απαντά συχνά, αναφορικά με το σχήμα και την κατασκευή ποτηριών[203]. Συγκεκριμένα, παραθέματα από τον Ασκληπιάδη απαντούν στα εδάφια 11.24.6 κ.εξξ. Kaibel (*δέπας*), 11.49.10 κ.εξξ. Kaibel (*καρχήσιον*), 11.53.19 κ.εξξ. Kaibel (*κισσύβιον*), 11.103.16 κ.εξξ. Kaibel (*φιάλη*), 11.110.10 Kaibel (*ᾠοσκύφιον*)· από την *Ἐπιτομὴ* προσθέτουμε το 2,2.66.34 Peppink (*σκύφος*). Είναι, επομένως, μάλλον εύλογο το συμπέρασμα ότι ο Αθήναιος άντλησε από ένα συγκεκριμένο έργο. Το εδάφιο 11.53.19 κ.εξξ. Kaibel επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Ασκληπιάδης συμπεριέλαβε στο *Περὶ τῆς Νεστορίδος* αναφορές σε άλλα είδη ποτηριών[204].

Ο Αθήναιος εισάγει το θέμα με παράθεση των σχετικών ομηρικών στίχων (Λ 632 κ.εξξ.). Στη συνέχεια, θέτει τα ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν (*Δειπνοσ.* 11.76.1-11.76.38 Kaibel):

ΝΕΣΤΟΡΙΣ. περὶ τῆς ἰδέας τοῦ Νέστορος ποτηρίου φησὶν ὁ ποιητής·
πὰρ δὲ δέπας περικαλλές, ὃ οἴκοθεν ἦγ' ὁ γεραιός,
χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον· οὔατα δ' αὐτοῦ
τέσσαρ' ἔσαν, δοιαὶ δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον
χρύσειαι νεμέθοντο δύο δ' ὑπὸ πυθμένες ἦσαν.
ἄλλος μὲν μογέων ἀποκινήσασκε τραπέζης
πλεῖον ἐόν· Νέστωρ δ' ὁ γέρων ἀμογητὶ ἄειρεν. **(Λ 632-637)**

---

[202] Βλ. B. Hainsworth, ό.π., σσ. 292-293 και H.L. Lorimer, ό.π., σσ. 328-335.

[203] Το θέμα σχετίζεται με την κυρίαρχη τάση του έργου προς την ταξινόμηση (τροφών, σκευών, γυναικών κ.ά.), βλ. S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, (Clarendon Press) Oxford 1996, σσ. 49-50.

[204] Το συγκεκριμένο έργο δεν ήταν απαραίτητα υπόμνημα σε ομηρικά θέματα· το αντιλαμβανόμαστε περισσότερο ως έργο που γραμματολογικά ανήκε στην κατηγορία των συγγραμμάτων, στα οποία καταγράφονταν και ερμηνεύονταν τεχνικοί όροι χρηστικών αντικειμένων. Κατά τη γνώμη μας, ο Ασκληπιάδης ακολούθησε το παράδειγμα του Ερατοσθένη: αυτός συνέλεξε και εξήγησε όρους στο έργο του *Ἀρχιτεκτονικός*, στα σωζόμενα αποσπάσματα του οποίου απαντούν όροι των μερών της άμαξας, του πλοίου και του αρότρου. Έγραψε επίσης ένα δεύτερο έργο για τα οικιακά σκεύη, τον *Σκευογραφικόν*. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 193. Κάτι τέτοιο θα εξηγούσε τις αναφορές του Ασκληπιάδη σε διάφορα είδη ποτηριών, που είναι κατά τη γνώμη μας υπερβολικές στα πλαίσια μιας μονογραφίας αφιερωμένης σε ομηρικά θέματα. Η συγκεκριμένη υπόθεση αντιβαίνει βέβαια στον τίτλο: ενδεχομένως όμως, όταν ο Αθήναιος χρησιμοποιεί τον όρο «*Περὶ τῆς Νεστορίδος*», δεν αναφέρεται σε μονογραφία με αυτόν τον τίτλο, αλλά σε επιμέρους πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος. Δεν θα αποκλείαμε να χρησιμοποίησε ο Ασκληπιάδης τον χαμένο σήμερα *Σκευογραφικὸν* του Ερατοσθένη. Ο R. Pfeiffer πάντως (*Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 325) αναφέρεται σε «μονογραφίες περί Ομήρου», στις οποίες ο Ασκληπιάδης επανερμήνευσε το κύπελλο του Νέστορα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐν τούτοις ζητεῖται πρῶτον μὲν τί ποτ' ἐστὶ τὸ χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον, ἔπειτα τί τὸ οὔατα δ' αὐτοῦ τέσσαρ' ἔσαν. τὰ γὰρ ἄλλα ποτήριά φησιν ὁ Μυρλεανὸς Ἀσκληπιάδης ἐν τῷ περὶ τῆς Νεστορίδος δύο ὦτα ἔχειν. πελειάδας δὲ πῶς ἄν τις ὑπόθοιτο νεμομένας περὶ ἕκαστον τῶν ὤτων; πῶς δὲ καὶ λέγει δύο πυθμένας εἶναι τοῦ ποτηρίου; ἰδίως δὲ καὶ τοῦτο λέγεται ὅτι οἱ μὲν ἄλλοι μογοῦντες ἐβάσταζον τὸ ποτήριον, Νέστωρ δ' ὁ γέρων ἀμογητὶ ἄειρεν. ταῦτα προθέμενος ὁ Ἀσκληπιάδης ζητεῖ περὶ τῶν ἥλων, πῶς πεπαρμένους αὐτοὺς δεῖ δέχεσθαι. οἳ μὲν οὖν λέγουσιν ἔξωθεν δεῖν ἐμπαίρεσθαι τοὺς χρυσοῦς ἥλους τῷ ἀργυρῷ ἐκπώματι κατὰ τὸν τῆς ἐμπαιστικῆς τέχνης λόγον, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀχιλλέως σκήπτρου·

ὣς φατο χωόμενος, ποτὶ δὲ σκῆπτρον βάλε γαίῃ
χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον. **(Α 245 κ.εξξ.)**

ἐμφαίνεται γὰρ ὡς τῶν ἥλων ἐμπεπερονημένων καθάπερ ἐπὶ τῶν ῥοπάλων. καὶ ἐπὶ τοῦ ξίφους τοῦ Ἀγαμέμνονος·

ἀμφὶ δ' ἄρ' ὤμοισιν βάλετο ξίφος· ἐν δὲ οἱ ἧλοι
χρύσειοι πάμφαινον· ἀτὰρ περὶ κουλεὸν ἦεν
ἀργύρεον. **(Λ 29 κ.εξξ.)**

Ἀπελλῆς μὲν οὖν ὁ τορευτὴς ἐπεδείκνυεν, φησίν, ἡμῖν ἔν τισι Κορινθιακοῖς ἔργοις τὴν τῶν ἥλων θέσιν. ἐξοχὴ δ' ἦν ὀλίγη τοῖς κολαπτῆρσιν ἐπηρμένη καὶ οἱονεὶ κεφαλίδας ἥλων ἀποτελοῦσα. πεπάρθαι δὲ λέγεται τοὺς ἥλους ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ οὐχ ὅτι ἔξωθεν πρόσκεινται καὶ πεπαρμένοι εἰσίν, ἀλλ' ὅτι ἐμπεπαρμένοις ἐοίκασιν ἔξω τε ὀλίγῳ προὔχουσι, μετέωροι τῆς ἄλλης ἐπιφανείας ὄντες.

Η παράθεση των στίχων από τις ραψωδίες Α και Λ είναι συνειδητή ερμηνευτική επιλογή. Βάσει αυτών, ο ερμηνευτής θα επιχειρηματολογήσει σχετικά με τον διάκοσμο και τις τεχνικές λεπτομέρειες της ομηρικής περιγραφής. Ο Ασκληπιάδης ξεκινά από την ορολογία του κειμένου: καταγράφει την πρόταση κάποιου Απελλή σχετικά με τους όρους *χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον* και τη διάταξη των εν λόγω μεταλλικών στοιχείων στην επιφάνεια του κυπέλλου. Δεν ενδιαφέρεται όμως για την κυριολεκτική ανάγνωση του αποσπάσματος· αντίθετα, το προσεγγίζει από διαφορετική βάση: το ερμηνευτικό του οπλοστάσιο είναι βασισμένο στη φιλοσοφία. Η μέθοδός του ακολουθεί την καθιερωμένη στη Σχολή της Περγάμου πεποίθηση ότι ο Όμηρος διέθετε σαφείς επιστημονικές γνώσεις[205]. Έτσι, ο Ασκληπιάδης θα προβάλει παγιωμένες ερμηνείες πάνω στο ομηρικό κείμενο (Αθήναιος 11.78-11.79 Kaibel):

«ἐγὼ δέ», φησὶν ὁ Μυρλεανός, «τάδε λέγω περὶ τοῦ ποτηρίου. οἱ παλαιοὶ καὶ τὰ περὶ τὴν ἥμερον τροφὴν πρῶτοι διαταξάμενοι τοῖς ἀνθρώποις, πειθόμενοι τὸν κόσμον εἶναι σφαιροειδῆ, λαμβάνοντες ἔκ τε τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης <τοῦ> σχήματος ἐναργεῖς τὰς φαντασίας, καὶ τὰ περὶ τὴν ἀίδιον τροφὴν τῷ περιέχοντι κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ σχήματος ἀφομοιοῦν εἶναι δίκαιον ἐνόμιζον. διὸ τὴν τράπεζαν κυκλοειδῆ κατεσκευάσαντο καὶ τοὺς τρίποδας τοὺς τοῖς θεοῖς καθαγιζομένους, φθόεις κυκλοτερεῖς καὶ ἀστέρας ἔχοντας, οὓς καὶ

[205] J.I. Porter, ό.π., σ. 85 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

καλοῦσι σελήνας. καὶ τὸν ἄρτον δ' ἐκάλεσαν ὅτι τῶν σχημάτων ὁ κύκλος ἀπήρτισται καὶ ἔστι τέλειος. καὶ τὸ ποτήριον οὖν τὸ δεχόμενον τὴν ὑγρὰν τροφὴν κυκλοτερὲς ἐποίησαν κατὰ μίμημα τοῦ κόσμου. τὸ δὲ τοῦ Νέστορος καὶ ἰδιαίτερόν ἐστιν. ἔχει γὰρ καὶ ἀστέρας, οὓς ἥλοις ὁ ποιητὴς ἀπεικάζει διὰ τὸ τοὺς ἀστέρας περιφερεῖς εἶναι τοῖς ἥλοις ὁμοίως καὶ ὥσπερ ἐμπεπηγέναι τῷ οὐρανῷ, καθὼς καὶ Ἄρατός φησιν ἐπ' αὐτῶν·

οὐρανῷ αἰὲν ἄρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης. **(*Φαιν.* 453)**

περιττῶς δὲ καὶ τοῦτ' ἔφρασεν ὁ ποιητής, τοὺς χρυσοῦς ἥλους παρατιθεὶς τῇ τοῦ ἀργυροῦ ἐκπώματος φύσει, τὴν τῶν ἀστέρων καὶ τοῦ οὐρανοῦ ἐκτυπῶν κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς χρόας οὐσίαν. ὁ μὲν γὰρ οὐρανὸς ἀργύρῳ προσέοικεν, οἱ δὲ ἀστέρες χρυσῷ διὰ τὸ πυρῶδες».

Ο Ασκληπιάδης έχει ήδη εκθέσει συνοπτικά τις προτάσεις άλλων (Αθήναιος 11.76.31-11.77.47 Kaibel), αναφορικά με το σχήμα του κυπέλλου και τη θέση των διακοσμητικών του στοιχείων, και προτείνει τώρα τη δική του ερμηνεία. Ο συλλογισμός τού ξεκινά με έναν αναχρονισμό: αποδίδει αόριστα τη νοητική σύλληψη του κόσμου ως σφαίρας στους *παλαιούς*. Με τον όρο αυτόν υπονοείται μάλλον ο Όμηρος[206], εφόσον είναι φανερό ότι στην αφετηρία της συλλογιστικής του Ασκληπιάδη βρίσκεται η σύλληψη του κόσμου ως «*κυκλοτεροῦς*», όπως απαντά στην ερμηνευτική παράδοση του Ομήρου[207] και διασώζεται και στον Ηράκλειτο (*Ὁμηρικὰ προβλήματα* 48.8 Buffiere: *ὥσπερ γὰρ ὁ στέφανος κυκλοτερὴς τῆς κεφαλῆς κόσμος ἐστίν, οὕτω τὰ διεζωκότα τὴν οὐράνιον ἀψῖδα, κατὰ σφαιροειδοῦς ἐσπαρμένα σχήματος, εἰκότως οὐρανοῦ στέφανος ὠνόμασται*)[208]. Η συγκεκριμένη σύλληψη συνάγεται από την ομηρική περιγραφή των άστρων και του ουρανού (Σ 485): *ἐν δὲ τὰ τείρεα πάντα, τά τ' οὐρανὸς ἐστεφάνωται*. Ασφαλώς, το άλμα από το *κυκλοτερὴς* στο *σφαιρικὸς* είναι αυθαίρετο, όσον αφορά τον Όμηρο· απαντά όμως ήδη στον Πλάτωνα (*Τίμαιος* 33b1-7)[209]. Το ότι η αφετηρία της

---

[206] Ο όρος φαίνεται ότι περιγράφει τον Όμηρο και τους άλλους παλαιούς ποιητές, πρβ. Αριστοτέλης *Μετὰ τὰ φυσικά* Α, 983b28-29: [...] *τοὺς παμπαλαίους καὶ πολὺ πρὶν τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντες*. Βλ. R. Lamberton, *Homer the Theologian*, σσ. 23-24. Πρβ. παρόμοια φράση στον Στράβωνα 10.3.23 Meineke (βλ. παραπάνω, σ. 373 σημ. 165).

[207] Βλ. Σχόλια (Τ) στο Σ 488a Erbse: *ἢ τ' αὐτοῦ στρέφεται: ὅτι κυκλοτερής ἐστιν ὁ οὐρανός, δηλοῖ τὸ «στρέφεται» ὡς καὶ τὸ «ἐστεφάνωται»*· πρβ. Σχόλια (Α) στο Ν 736b Erbse: *ἀλλ' ἴσως ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν ἐμπλοκὴν στεφάνης διὰ τὸ κυκλοτερὲς εἴρηται*. Βλ. Κράτης, απ. 24ν Mette και J.I. Porter, ό.π., σ. 93.

[208] Πρβ. Anonymus I, *Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγή* 2 Maass (*Commentariorum*, σ. 91): *περὶ δὲ τὴν γῆν κυκλικῶς ἄλλη ἐστὶν ἐπάνω σφαῖρα ἡ τοῦ ὕδατος μείζων τῆς γῆς* [...] και, κυρίως, *Ἐξ ἑτέρων σχολίων εἰσαγωγή* 3 Maass (*Commentariorum*, σ. 92): *φασὶ δὲ Διόδωρος καὶ Κοδρᾶτος καὶ ὁ διδάσκαλός μου Ἰσιδωριανὸς διαφέρειν σφαίρας τὸ σφαιροειδὲς ταύτῃ, ᾗ ἡ μὲν σφαῖρα κυκλοτερῶς πανταχόθεν εἰς λειότητα ἀπήρτισται, τὸ σφαιροειδὲς δὲ κύκλος, οὐ μὴν ἴσος, ἀλλ' ἔχων εἰσοχὰς καὶ ἐξοχάς*. Ειδικά το δεύτερο χωρίο αποκαλύπτει την εφευρετικότητα των ερμηνευτών, προκειμένου να συμβιβαστεί το επιστημονικά παραδεκτό με τη διατήρηση του κύρους του Ομήρου.

[209] Στο πλατωνικό κείμενο οι δύο όροι (*σφαιροειδές-κυκλοτερές*) χρησιμοποιούνται συνυδαστικά. Δεν θα αποκλείαμε την επίδραση του *Τιμαίου* στη σκέψη των φιλολόγων της εποχής. Το κείμενο του *Τιμαίου* έχει ως εξής: *Σχῆμα δὲ ἔδωκεν αὐτῷ τὸ πρέπον καὶ τὸ συγγενές. τῷ δὲ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ ζῷα περιέχειν μέλλοντι ζῴῳ πρέπον ἂν εἴη σχῆμα τὸ περιειληφὸς ἐν αὐτῷ πάντα ὁπόσα σχήματα· διὸ καὶ*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συλλογιστικής του Ασκληπιάδη βρίσκεται όμως στις συγκεκριμένες έννοιες αποδεικνύεται από τη χρήση σχετικών όρων (*πειθόμενοι τὸν κόσμον εἶναι σφαιροειδῆ, τὴν τράπεζαν κυκλοειδῆ, φθόεις κυκλοτερεῖς καὶ ἀστέρας ἔχοντας, καὶ τὸ ποτήριον* [...] *κυκλοτερὲς ἐποίησαν κατὰ μίμημα τοῦ κόσμου*).

Στην ερμηνεία απαντούν και άλλα στοιχεία που υποδεικνύουν ότι η προσέγγιση του εν λόγω φιλολόγου στο ομηρικό κείμενο είναι φιλοσοφική: χαρακτηριστική είναι η πεποίθηση στη δυνατότητα της ανθρώπινης φύσης να συλλάβει τη φυσική αλήθεια, δηλ. την αλήθεια για τον κόσμο και τη δομή του. Μολονότι όμως ο συγγραφέας επικαλείται ένα χρονικά απροσδιόριστο παρελθόν (*οἱ παλαιοὶ καὶ τὰ περὶ τὴν ἥμερον τροφὴν πρῶτοι διαταξάμενοι τοῖς ἀνθρώποις*), στην πραγματικότητα είναι σχετικά σαφής: δεν πρόκειται για την περίοδο της χορτοφαγίας ούτε της απουσίας τεχνολογίας. Η περιγραφή του παρουσιάζει μια κοινωνία οργανωμένη. Οι άνθρωποι διέθεταν κάποιο τεχνολογικό επίπεδο (*διὸ τὴν τράπεζαν κυκλοειδῆ κατεσκευάσαντο καὶ τοὺς τρίποδας τοὺς τοῖς θεοῖς καθαγιζομένους, φθόεις κυκλοτερεῖς καὶ ἀστέρας ἔχοντας* [...]). Κατά τη γνώμη μας, ο συγγραφέας έχει υπόψη του θεωρίες του πολιτισμού, όπως εκείνη του Δικαιάρχου. Όλες οι Σχολές, και ειδικά η Στοά[210], είχαν διαμορφώσει το δικό τους κοινωνικοπολιτικό θεωρητικό μοντέλο με βάση το οποίο εξηγούσαν την ανάπτυξη του πολιτισμού. Δεν θα αποκλείαμε την επίδραση των θεωριών του πολιτισμού του Δικαιάρχου, ο οποίος έζησε και εργάστηκε στη Ρόδο, επηρεάζοντας προφανώς τους μεταγενέστερους διανοητές του νησιού[211]. Είναι σ' αυτή τη φάση της ανθρώπινης εξέλιξης που προσδιορίζει ο Ασκληπιάδης τη σύλληψη της έννοιας του σφαιρικού κόσμου και την τελειότητα του εν λόγω γεωμετρικού σχήματος[212].

Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο μοντέλο της φύσεως και την ανθρώπινη κατασκευή, η ερμηνεία του αντιστρέφει την έλλογη σειρά των πραγμάτων: σε αντίθεση με την τεχνομορφική περιγραφή του κόσμου στον Όμηρο (Ρ 425: *χάλκεον οὐρανόν*, Ε 504:

σφαιροειδές, ἐκ μέσου πάντη πρὸς τὰς τελευτὰς ἴσον ἀπέχον, κυκλοτερὲς αὐτὸ ἐτορνεύσατο [...].

[210] Βλ. A.O. Lovejoy – G. Boas, ό.π., σ. 260 κ.εξξ. Για τη Στοά και την πεποίθηση των εκπροσώπων της, ειδικά του Ποσειδωνίου, στη διαρκή πρόοδο των ανθρώπων βλ. L. Edelstein, ό.π., σ. 169 κ.εξξ.

[211] Για τον Δικαίαρχο και την πιθανή επίδραση του έργου του *Βίος Ἑλλάδος* στα *Φαιν.* του Αράτου βλ. παραπάνω, σσ. 92-106 και 283-287.

[212] Όπως και ο Ποσειδώνιος, ο Ασκληπιάδης δεν δείχνει απέναντι στους «παλαιούς» τον υπερβολικό θαυμασμό που έδειξαν μεταγενέστεροι διανοητές. Βλ. L. Edelstein, ό.π., σ. 178. Η πεποίθηση στην τελειότητα του κύκλου και, κυρίως, της σφαίρας είναι βέβαια πλατωνική και διατρέχει όλη την ελληνική φιλοσοφία. Βλ. ενδεικτικά Πλάτων (*Τίμαιος* 33b) και από τους στωικούς τον Χρύσιππο (*SVF* II 1009 von Arnim = Αέτιος 1.6 Diels: *σφαιροειδὴς γὰρ ὁ κόσμος, ὃ πάντων σχημάτων πρωτεύει. μόνον γὰρ τοῦτο τοῖς ἑαυτοῖς μέρεσιν ὁμοιοῦται*).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον, κ.ά.)[213], οι εμπειρικές μέθοδοι, κατά τον Ασκληπιάδη, οδήγησαν τους ανθρώπους στη συνειδητοποίηση του γεωμετρικού σχήματος που περιγράφει πληρέστερα τον κόσμο. Έτσι, και σύμφωνα πάντα με τη συλλογιστική του, το ποτήρι κατασκευάστηκε όσο το δυνατόν πιο σφαιρικό, προκειμένου να μιμηθεί τον σφαιρικό κόσμο. Ο αναχρονισμός ανάγεται στον Κράτητα: αυτός απέδιδε τις συγκεκριμένες κοσμολογικές γνώσεις στον Όμηρο, προκαλώντας έτσι την αντίδραση του Αριστάρχου[214]. Η οφειλή πάντως του Ασκληπιάδη στην κρατήτεια ερμηνευτική μέθοδο είναι φανερή ακόμη και σε επίπεδο ορολογίας. Εκτός από την άποψη ότι ο Όμηρος περιέγραφε έναν σφαιρικό κόσμο, η φράση «*κυκλοτερὲς ἐποίησαν κατὰ μίμημα τοῦ κόσμου*» έχει υιοθετηθεί από τον Κράτητα. Ως γνωστόν, αυτός χρησιμοποίησε τον όρο *μίμημα τοῦ κόσμου* για να χαρακτηρίσει την περιγραφή των αστερισμών που ο ποιητής συμπεριέλαβε στην *έκφραση* της ασπίδας του Αχιλλέα (Σ 481-489)[215].

Είναι, επομένως, αδιαμφισβήτητο το ότι ο Ασκληπιάδης ακολουθεί εδώ τον φιλόλογο της Περγάμου[216]. Το σκεπτικό του αντιστρέφει την ιστορικά βεβαιωμένη εξέλιξη της ελληνικής κοσμολογικής παράδοσης: για τον Ασκληπιάδη, τα αντικείμενα δεν υποβοηθούν τον άνθρωπο στη σύλληψη του σχήματος του κόσμου (τεχνομορφική σύληψη του κόσμου), αλλά το αντίθετο· παράγονται με πρότυπο τον κόσμο. Αυτό συνέβαινε βέβαια στην εποχή του, όταν η ανάπτυξη της αστρονομίας οδήγησε στην κατασκευή έργων βασισμένων στη διαπίστωση της σφαιρικότητας του κόσμου[217]. Το αυθαίρετο συμπέρασμα όμως του επιτρέπει να υποστηρίξει αμέσως μετά ότι τα καρφιά δεν βρίσκονται στην επιφάνεια για λόγους συναρμογής του υλικού ή διακόσμησης, αλλά χρησιμεύουν ως απομιμήσεις των άστρων του ουρανού. Η τεχνομορφική σύλληψη του κόσμου, την οποία υιοθέτησε και ο Άρατος από την ελληνική κοσμολογική παράδοση[218], αντιστρέφεται: το εν λόγω κατασκεύασμα απομιμείται τον κόσμο και τον έναστρο ουρανό.

Είναι αυτονόητο ότι πίσω από την αυθαίρετη συλλογιστική του Ασκληπιάδη υποβόσκει η πεποίθηση ότι ο Όμηρος υπήρξε ο ιδρυτής όλων των επιστημών. Κατά

---

[213] Βλ. G.S. Kirk – J.E. Raven – M. Schofield, ό.π., σ. 25. Για ανάλογα παραδείγματα από τον Φερεκύδη τον Σύριο, τον Πίνδαρο και τους προσωκρατικούς βλ. την ενδεικτική καταγραφή κάποιων εδαφίων παραπάνω, , σσ. 256-265 [ειδικά: 257-258].

[214] J.I. Porter, ό.π., σ. 90.

[215] J.I. Porter, ό.π., σ. 92.

[216] Έχει, εξάλλου, παρατηρηθεί ότι ο Ασκληπιάδης δεν είναι πρωτότυπος, αλλά ενδιαφέρει περισσότερο ως διάμεσος παλαιότερης γνώσης. Βλ. σχετικά A. Adler, ό.π., σ. 42.

[217] Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 397-409.

[218] Βλ. την ενδεικτική ανάλυση παραπάνω, σσ. 217-256 και τα συμπεράσματά μας στις σσ. 256-265· για την τεχνομορφική περιγραφή του κόσμου βλ. σ. 259 με τις σχετικές σημειώσεις.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνέπεια, η υπόθεση ότι ο επικός ποιητής περιέγραψε μέσω του ποτηριού τον κόσμο παύει να είναι αυθαίρετη. Στο σημείο αυτό, ο ερμηνευτής χρησιμοποιεί το κείμενο του Αράτου προκειμένου να παραχαράξει την ποιητική πρόθεση του Ομήρου: η περιγραφή των άστρων και των αστερισμών στα *Φαιν.* ως δεμένων ή κατασκευαστικά συναρμοσμένων στο στερέωμα[219] εκλαμβάνεται ως απόδειξη ότι και ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον όρο *χρυσείοις ἥλοισι*, για να περιγράψει στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα τα άστρα. Ο επικός ποιητής αναφέρεται φυσικά σε πραγματικά καρφιά, που συγκρατούσαν ή κοσμούσαν τη μεταλλική επιφάνεια[220]. Είναι φανερό ότι η συλλογιστική διαστρεβλώνει το πνεύμα του ομηρικού κειμένου προβάλλοντας πάνω του κοσμολογικές πεπειοθήσεις πολύ μεταγενέστερές του. Όσον αφορά τον Άρατο, αυτός περιγράφει συχνά στο έργο του τα στοιχεία του σύμπαντος με όρους τεχνικούς, ακολουθώντας την κοσμολογική παράδοση και ειδικά τον Πλάτωνα[221]. Ο στίχος *οὐρανῷ αἰὲν ἄρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης* (*Φαιν.* 453) είναι ένα μόνο παράδειγμα της πρακτικής του[222]. Ο ποιητής μας ολοκληρώνει μ' αυτόν την αστροθεσία[223], για να προχωρήσει στη συνέχεια στη σύντομη αναφορά στους πλανήτες (*Φαιν.* 454-461) και, ακολούθως, στο επόμενο βασικό τμήμα του έργου, τον υπολογισμό δηλ. του χρόνου με βάση τις ανατολές και τις δύσεις των αστερισμών (*Φαιν.* 525-732)[224]. Το παράθεμα όμως περιέχει ένα σφάλμα: ο Άρατος έγραψε *οὐρανῷ εὖ ἐνάρηρεν ἀγάλματα νυκτὸς ἰούσης*. Η φθορά, που παραδίδει εδώ ο Ασκληπιάδης (ή ο Αθήναιος) εντοπίζεται σε ορισμένα χειρόγραφα των *Φαινομένων*. Πρόκειται ενδεχομένως για ένα αρχαίο σφάλμα που πέρασε και σε τμήμα της παράδοσης του ποιήματος. Το ότι ο στ. 453 υπενθυμίζει τους στ. 20 (*οὐρανῷ ἕλκονται*) και 22 (*αἰὲν ἄρηρεν*) των *Φαιν.* ενδέχεται να διευκόλυνε τη φθορά. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα το *αἰὲν ἄρηρεν* αναφέρεται στον σταθερό άξονα της γης, ο οποίος τη συγκρατεί ακίνητη στο μέσον του σύμπαντος (*Φαιν.* 21-23: *αὐτὰρ ὅ γ' οὐδ' ὀλίγον μετανίσσεται, ἀλλὰ μάλ' αὕτως / ἄξων αἰὲν ἄρηρεν, ἔχει δ'*

---

[219] Βλ. την κατασκευαστική ορολογία του Αράτου, σσ. 218-219.

[220] Βλ. H.L. Lorimer, ό.π., σ. 331 και B. Hainsworth, ό.π., σ. 293. Η φράση «*χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον*» μπορεί να εκληφθεί ως λογότυπος (ομηρική φόρμουλα), πρβ. Όμηρος Α 246 (για το σκήπτρο του Αχιλλέα).

[221] Βλ. παραπάνω, σ. 217 κ.εξξ.

[222] Βλ. περισσότερα παραδείγματα παραπάνω, σσ. 218-219.

[223] Σε χφφ. του Αράτου επισημαίνεται η ολοκλήρωση της αστροθεσίας, όπως λ.χ. στα χφφ. Vat. 1307, Edimb. Adv. 18.7.15 (fol. 95^{v}), Mosquensis Synod. gr. 223. Πρόκειται κυρίως για παρασελίδιες παρατηρήσεις (*ἕως ὧδε τὰ τῆς ἀστροθεσίας ἡ τέλος τῆς ἀστροθεσίας τοῦ καὶ πρώτου βιβλίου* [...]). Βλ. το κριτικό υπόμνημα του J. Martin (1998) I και παρακάτω, σσ. 464-465 με τη σημ. 139.

[224] Μεσολαβεί η παρουσίαση των τεσσάρων κύκλων (γαλαξίας, τροπικός του Καρκίνου και τροπικός του Αιγόκερου, ισημερινός). Βλ. την έκθεση της δομής του έργου στους D.A. Kidd (1997), σσ. 5-8 και J. Martin (1998) I XLIX-LXXXV.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀτάλαντον ἁπάντη / μεσσηγὺς γαῖαν [...])[225].

Ο Ακληπιάδης έγραφε σε εποχή (περ. 100 π.Χ.), κατά την οποία κυκλοφορούσε ένα τουλάχιστον «φιλοσοφικό» υπόμνημα στα *Φαιν.*, αυτό του Βοήθου του Σιδώνιου. Δεν αποκλείεται ο στωικός φιλόσοφος να επεσήμανε τη σχέση του ποιητή με την ελληνική φυσική φιλοσοφία. Βασισμένος στα όσα παραδίδει ο 2ος *Βίος*, ο J. Martin αποδέχτηκε την άποψη του E. Maass ότι ο Βόηθος διέγνωσε την οφειλή του Αράτου στην προσωκρατική φιλοσοφία[226]. Η διαπίστωση του αρχαίου βιογράφου συμπίπτει απόλυτα με τη δική μας[227], δεν είμαστε όμως τόσο βέβαιοι ότι μπορεί να αποδοθεί βάσιμα στον Βόηθο. Αν η συγκεκριμένη άποψη μπορεί πάντως να αναχθεί στον εν λόγω στωικό, τότε είναι πολύ πιθανό το ότι ο Ασκληπιάδης τη γνώριζε. Αυτό θα τον βοηθούσε σημαντικά στο να επικαλεστεί την τεχνομορφική περιγραφή του κόσμου στα *Φαιν.* και να την ενσωματώσει στην ερμηνεία του Ομήρου. Κατά συνέπεια, ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιήθηκε ο Άρατος οφείλεται πιθανόν στο υπόμνημα του Βοήθου, δηλ. στη γραπτή αράτεια γραμματεία, η οποία γνώριζε ήδη μεγάλη ανάπτυξη.

Το ενδιαφέρον του Ασκληπιάδη για τις λεπτομέρειες της κατασκευής και η ορολογία που χρησιμοποιεί θυμίζουν κείμενα *σφαιροποιΐας*. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το ενδιαφέρον του για τα υλικά και τη χρωματική εντύπωση που δημιουργούν. Ο επικός ποιητής αναφέρεται σε *χρυσοὺς ἥλους* (Λ 633) και *πελειάδες* (Λ 634): αυτά είναι τα μοναδικά διακοσμητικά στοιχεία που περιγράφει. Δεν αναφέρει τίποτε για το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένο το κυρίως σώμα του κυπέλλου. Παρ' όλα αυτά, ο Ασκληπιάδης βιάζεται να παραβάλει την οπτική εντύπωση του έναστρου ουρανού με εκείνη του κυπέλλου, θεωρώντας αυθαίρετα ότι το σώμα του δοχείου ήταν αργυρό (*περιττῶς δὲ καὶ τοῦτ' ἔφρασεν ὁ ποιητής, τοὺς χρυσοῦς ἥλους παρατιθεὶς τῇ τοῦ ἀργυροῦ ἐκπώματος φύσει, τὴν τῶν ἀστέρων καὶ τοῦ οὐρανοῦ ἐκτυπῶν κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς χρόας οὐσίαν. ὁ μὲν γὰρ οὐρανὸς ἀργύρῳ προσέοικεν, οἱ δὲ ἀστέρες χρυσῷ διὰ τὸ πυρῶδες*»). Πουθενά όμως στο ομηρικό κείμενο δεν αναφέρεται το υλικό κατασκευής του κυπέλλου[228]. Το συμπέρασμα του Ασκληπιάδη είναι αυθαίρετο. Κατά πάσα πιθανότητα, επηρεάστηκε από την αργυρή κατασκευή του Διονυσίου του Θράκα (*Διονύσιος δὲ ὁ Θρᾷξ ἐν Ῥόδῳ λέγεται τὴν Νεστορίδα κατασκευάσαι τῶν μαθητῶν*

[225] Βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 342-343.
[226] *Histoire du texte*, σσ. 21-22. Πρβ. E. Maass, *Aratea*, σσ. 153-154.
[227] Βλ. παραπάνω, σσ. 31-36, 38-40, 109-135 και στη συνέχεια, σσ. 485-486.
[228] Όπως επισημαίνει και ο H.L. Lorimer, ό.π., σ. 331.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αὐτῷ συνενεγκάντων τἀργύριον) ή άλλες καλλιτεχνικές απομιμήσεις[229]. Θεωρούμε πάντως περισσότερο πιθανό το ότι αξιοποίησε κάποιο ομηρικό υπόμνημα που περιείχε τους όρους. Αυτό γίνεται φανερό από την αντιβολή της φράσης «*περιττῶς δὲ καὶ τοῦτ' ἔφρασεν ὁ ποιητής, τοὺς χρυσοῦς ἥλους παρατιθεὶς τῇ τοῦ ἀργυροῦ ἐκπώματος φύσει, τὴν τῶν ἀστέρων καὶ τοῦ οὐρανοῦ ἐκτυπῶν κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς χρόας οὐσίαν*» με την αντίστοιχη ερμηνεία από τα Σχόλια (T) στο Λ 635 Erbse: *ἐκτύπωμα δὲ τοῦ πόλου αὐτὸν* (ενν. *τὸν πυθμένα*) *εἶναι λέγουσιν*[230]. Αν πράγματι η συγκεκριμένη ερμηνεία είχε ήδη περάσει στα ομηρικά Σχόλια, τότε ο Ασκληπιάδης άντλησε από την παλαιότερη παράδοση[231]. Επισημαίνουμε τη χρήση του όρου *πόλος*, ο οποίος φέρει εδώ την καθιερωμένη στην ελληνική γραμματεία σημασία «(έναστρος) ουρανός» ή «το σύμπαν, το παν»[232].

Τη σημαντική προσέγγιση του κειμένου στην ερμηνευτική παράδοση της ελληνιστικής περιόδου αναδεικνύει ο σχολιασμός των *πελειάδων-Πλειάδων*. Πριν προχωρήσουμε όμως, υπενθυμίζουμε ότι η πραγμάτευση του ομηρικού όρου *πελειάδες* (Λ 634) ακολουθεί λογικά την αναγνώριση των *ἥλων* ως άστρων: μέσω αυτού του σκεπτικού ο Ασκληπιάδης ταυτίζει τον όρο *πελειάδες* με τον γνωστό αστερισμό. Δεν τον ενδιαφέρει αν οι μυθικές αυτές μορφές θα πρέπει να εννοηθούν ως ορνιθόμορφες ή ανθρωπόμορφες. Η αρχαιολογική έρευνα έφερε πάντως στο φως κύπελλα της μινωικής και μυκηναϊκής εποχής, τα οποία διακοσμούνται με πουλιά στο χείλος τους ή τις λαβές[233]. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα χρυσού ποτηριού με γεράκια στις λαβές (15ου αι.), που βρήκε ο Σλήμαν στον Τάφο IV του Περιβόλου Α των Μυκηνών[234]. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται

---

[229] Βλ. στη συνέχεια.

[230] Η A. Adler (ό.π., σ. 43) είναι βέβαιη για την οφειλή του Ασκληπιάδη σε υπόμνημα που προηγήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα του Αριστάρχου.

[231] Την οφειλή του σε υπάρχον υλικό επισημαίνει συχνά η A. Adler (ό.π., σ. 42).

[232] Σε πλήθος αρχαίων πηγών· βλ. Αισχύλος *Προμ.* 427-430 Murray ([...] *θεὸν / Ἄτλανθ', ὃς αἰὲν ὑπέροχον σθένος κραταιὸν / ... οὐράνιόν τε πόλον / νώτοις ὑποστενάζει.*†), Ευριπίδης *Πειρίθους* απ. 594.3-5 Nauck ([...] *δίδυμοί τ' ἄρκτοι / ταῖς ὠκυπλάνοις πτερύγων ῥιπαῖς / τὸν Ἀτλάντειον τηροῦσι πόλον*), *Ὀρέστ.* 1683-1685 Diggle ([...] *ἐγὼ δ' / Ἑλένην Ζηνὸς μελάθροις πελάσω, / λαμπρῶν ἄστρων πόλον ἐξανύσας*), *Χρύσιππος* απ. 839.10-11 Nauck (*τὰ δ' ἀπ' αἰθερίου βλαστόντα γονῆς / εἰς οὐράνιον πάλιν ἦλθεν πόλον*), Άλεξις, *CAF* 2, απ. 261.6-7 Kock (*ὑπερηφάνως ὄζουσα τῶν Ὡρῶν λοπάς, τὸ τοῦ πόλου τοῦ παντὸς ἡμισφαίριον*), Σχόλια στους Αριστοφάνους *Ὄρνιθες* 179.4-5 Dübner (*πόλον γὰρ οἱ παλαιοὶ οὐχ ὡς οἱ νεώτεροι σημεῖόν τι καὶ πέρας ἄξονος, ἀλλὰ τὸ περιέχον ἅπαν*), Πλάτων *Τίμαιος* 28b, *Ἐπιν.* 977b, κ.ά. Εκτενέστερη έκθεση των πηγών και σύντομος σχολιασμός στον E. Maass, *Aratea*, σσ. 123-138. Βλ. D.R. Dicks, ό.π., σ. 227.

[233] Βλ. H.L. Lorimer, ό.π., σ. 333 (fig. 47 a,b,c). Πρόκειται για αγγεία από την Κύπρο, της περιόδου 2600-2100 π.Χ. Στα χείλη τους απεικονίζονται περιστέρια, πράγμα που θυμίζει βέβαια τον Όμηρο. Σε δύο από αυτά (Fig. 47 b και c) τα περιστέρια κοιτούν προς το εσωτερικό του δοχείου, σαν να τρέφονται μέσα από αυτό.

[234] Βλ. E. Vermeule, *Ελλάς Εποχή του Χαλκού* (μτφρ. Θ. Ξένος), (εκδ. Καρδαμίτσα) Αθήνα 1983, σ. 335 (σχ.

ότι και ο Ασκληπιάδης είχε αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα: όπως αναφέρει ο ίδιος (στον Αθήναιο 11.77.43-47 Kaibel), στον ναό της Αρτέμιδας, που βρισκόταν στην Καπύη της Ιταλίας, ήταν αφιερωμένο ένα αργυρό ποτήρι που έφερε στίχους(;) από τα ομηρικά έπη με χρυσά γράμματα[235]. Η περιγραφή του θυμίζει τον *σκύφο* που ανακαλύφθηκε στην αρχαία ευβοϊκή αποικία των Πιθηκουσών (κοντά στη Νάπολη) και χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ. Πιο εντυπωσιακό είναι το ότι φέρει επιγραφή που το συνδέει με τον Νέστορα[236]. Σύμφωνα με τον Ακληπιάδη, και το ποτήρι της Καπύης εφέρετο (προφανώς από τους ντόπιους [*ὅπερ λέγουσιν ἐκεῖνοι Νέστορος γεγονέναι*]) ότι ανήκε στον συγκεκριμένο ήρωα. Με βάση αυτά, δεν θα αποκλείαμε την πιθανότητα να περιγράφει ένα υπαρκτό κατασκεύασμα που είδε στα ταξίδια του[237]. Η αρχαιότητα του ποτηριού των Πιθηκουσών μαρτυρεί ότι υπήρξε από πολύ νωρίς έντονο ενδιαφέρον για την κατασκευή των αντικειμένων που περιγράφονται στα ομηρικά έπη. Μολονότι η υπόθεση ότι πρόκειται για το ίδιο αντικείμενο είναι εξαιρετικά ελκυστική, διατηρούμε ορισμένες επιφυλάξεις.

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ επιγραμματικά και άλλες ερμηνευτικές δοκιμές που διασώζει ο Ασκληπιάδης. Όπως αποδεικνύεται από το κείμενό του, η εύρεση του ακριβούς

48α. Ο Σλήμαν θεώρησε μάλιστα ότι βρήκε το *δέπας* του ομηρικού Νέστορα. Απογοητευτικό το κρίνει ο H.L. Lorimer (ό.π., σσ. 328-239, βλ. επίσης την απεικόνισή του στη σ. 334 [fig. 48]). Πρβ. B. Hainsworth, ό.π., σ. 292.

[235] Αθήναιος 11.77.43-47 Kaibel: *ὁποῖόν τι καὶ νῦν ἔστιν ἰδεῖν ἐν Καπύῃ πόλει τῆς Καμπανίας ἀνακείμενον τῇ Ἀρτέμιδι ποτήριον, ὅπερ λέγουσιν ἐκεῖνοι Νέστορος γεγονέναι· ἐστὶ δὲ ἀργύρεον, χρυσοῖς γράμμασιν ἐντετυπωμένα ἔχον τὰ Ὁμηρικὰ ἔπη.* Ο Ασκληπιάδης αναφέρεται σε σκύφο. Η ίδια αναφορά απαντά και πάλι στους *Δειπν.* 11.30.8-11 Kaibel: *τοιοῦτον εἴδομεν ποτήριον γραμματικὸν ἀνακείμενον ἐν Καπύῃ της Καμπανίας τῇ Ἀρτέμιδι, ἀργυροῦν, ἐκ τῶν Ὁμηρικῶν ἐπῶν κατεσκευασμένον καὶ ἐντετυπωμένα ἔχον τὰ ἔπη χρυσοῖς γράμμασιν, ὡς τὸ Νέστορος ὄν.* Το απόσπασμα είναι μέρος της περιγραφής του ποτηριού, που ο Αθήναιος ονομάζει «*Γραμματικὸν ἔκπωμα*» Όσον αφορά το συγκεκριμένο ποτήρι, βασίζεται φανερά στον Ασκληπιάδη.

[236] Βλ. E. Vermeule, ό.π., σ. 335 (σχ. 48γ). Στην επιγραφή διαβάζεται: «*Νέστορος εἰμὶ εὔποτον ποτέριον / ὃς δ' ἂν τόδε πίεσι ποτερίο αὐτίκα κένον / ἵμερος αἱρέσει καλλιστεφάνο Ἀφροδίτες*». Βλ. επιπλέον L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, σ. 235 και την εικ. 47,1 και B.B. Powell, "The Origins of Alphabetic Literacy Among the Greeks", στο Cl. Baurain – C. Bonnet – V. Krings (ed.), *Phoinikeia Grammata*, σσ. 357-370 [εδώ: 364-367].

[237] Δεν αποκλείεται να επρόκειτο για το ίδιο αντικείμενο ή κάποιο από το ίδιο εργαστήριο. Η Καπύη βρίσκεται στην Καμπανία, απέναντι από την οποία είναι οι αρχαίες Πιθηκούσες νήσοι. Είναι άραγε απλή σύμπτωση το ότι το μοναδικό εύρημα που ταιριάζει στην περιγραφή του Ασκληπιάδη προέρχεται από την ίδια σχεδόν περιοχή; Το ότι το κείμενο περιγράφει ποτήρι *ἐντετυπωμένα ἔχον τὰ Ὁμηρικὰ ἔπη* (Αθήναιος 11.77.43-47 Kaibel, βλ. τη σημ. 235) δεν αποτελεί εμπόδιο· όπως είδαμε (βλ. και πάλι τη σημ. 235) στη δεύτερη διασκευή της (Αθήναιος 11.30.8-11 Kaibel, βλ. τη σημ. 208) η μαρτυρία διαφέρει: η φράση «[...] *εἴδομεν ποτήριον* [...] *ἐκ τῶν Ὁμηρικῶν ἐπῶν κατεσκευασμένον καὶ ἐντετυπωμένα ἔχον τὰ ἔπη χρυσοῖς γράμμασιν, ὡς τὸ Νέστορος ὄν*» δηλώνει κάτι διαφορετικό. Κατά τη γνώμη μας, σημαίνει: «είδαμε ποτήρι [...] που ήταν φτιαγμένο με βάση τα ομηρικά έπη και που είχε σκαλισμένα με χρυσά γράμματα στίχους, ότι τάχα είναι του Νέστορα». Αυτό θυμίζει πολύ το εύρημα από τις Πιθηκούσες. Φρονούμε ότι η δεύτερη αυτή περιγραφή είναι περισσότερο αυθεντική από την πρώτη: θα μπορούσε εύκολα να παραφθαρεί, ώστε να καταλήξει σε εκείνη και όχι το αντίθετο. Είναι πολύ πιθανό το ότι ο Ασκληπιάδης είδε το συγκεκριμένο αντικείμενο στη διάρκεια του ταξιδιού του στη Ρώμη. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 324.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σχήματος του ποτηριού ήταν διαρκές ζητούμενο της έρευνας, ενδεχομένως πριν από την ελληνιστική περίοδο. Τα θέματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα την ανάλυση ήταν τα *οὔατα* του ποτηριού, οι *πελειάδες* και η αναφορά στον διπλό πυθμένα. Είναι προφανές ότι η νοερή απεικόνιση δεν επαρκούσε στην ερμηνεία. Προκειμένου να εξηγήσουν την αναφορά σε τέσσερα *ὦτα* (Λ 633-634: [...] *οὔατα δ' αὐτοῦ / τέσσαρ' ἔσαν* [...]), κάποιοι επικαλούνταν το υπόδειγμα των κορινθιακών υδριών, οι οποίες φέρουν δύο κανονικά *ὦτα* και δύο μικρότερα, πιο χαμηλά στο κοίλο σώμα τους[238]. Τα ομηρικά *οὔατα* είναι βέβαια οι λαβές του αγγείου. Είναι πιθανό το ότι ο Όμηρος έχει υπόψη του αγγεία με τέσσερις λαβές[239]. Σύμφωνα με τον Ασκληπιάδη, εξαιρετική ήταν η ανάλυση κάποιου *τορευτὴ*[240] Απελλή: αυτός πρότεινε μία περίτεχνη ερμηνεία[241]. Το κύπελλο έφερε δύο λαβές, οι οποίες ξεκινούσαν από τον πυθμένα. Κάθε μια απ' αυτές χωριζόταν σε δύο στελέχη, τα οποία έφταναν έως το χείλος του αγγείου, όπου και ενώνονταν και πάλι πριν από την πρόσφυσή τους σ' αυτό. Τα τέσσερα συνολικά στελέχη (δύο από κάθε πλευρά) μετεωρίζονταν κοντά στο χείλος του αγγείου και, προφανώς, επάνω στο υφηλότερο σημείο τους είχαν κατασκευαστεί οι *πελειάδες* (Λ 634)[242]. Η εικόνα δίνει την εντύπωση ότι τα πτηνά πρόκειται να τραφούν ή να πιουν από το δοχείο, κάτι που απαντά και σε αρχαιολογικά ευρήματα[243].

Η σχέση των ερμηνειών με υπαρκτά κατασκευάσματα είναι, επομένως, αυταπόδεικτη. Αυτό διαγιγνώσκεται και από τις ερμηνείες που αφορούσαν την επίλυση της

---

[238] Αθήναιος 11.77.1-4 Kaibel: *καὶ περὶ τῶν ὤτων οὕτως διορίζονται, ὅτι εἶχεν μὲν δύο ὦτα ἄνω, καθότι καὶ τἆλλα ποτήρια, ἄλλα δὲ δύο κατὰ τὸ κύρτωμα μέσον ἐξ ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν μικρά, παρόμοια ταῖς Κορινθιακαῖς ὑδρίαις.*

[239] Σύμφωνα με την E. Vermeule (ό.π., σ. 335, Σχ. 48β), εικόνα τέτοιου αγγείου απαντά χαραγμένη στην πινακίδα Τα 641 της Πύλου (13ος αι.). Η επιγραφή που τη συνοδεύει περιγράφει το αγγείο ως *τετράωτο δέπας*. Βλ. B. Hainsworth, ό.π., σ. 292 και, ειδικότερα, M. Ventris – J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1973 (= 1956), σσ. 326-327.

[240] Ο όρος περιγράφει τον μεταλλοτεχνίτη αλλά και τον γλύπτη, βλ. *LS-K*, λ. *τορευτής* και πρβ. *LS-K*, λ. *τορεύω* II.

[241] Το κείμενο έχει ως εξής (Αθήναιος 11.77.132-143 Kaibel): *ὁ δὲ Ἀπελλῆς ἐντέχνως ἄγαν ὑπέδειξε τὴν τῶν τεσσάρων ὤτων σχέσιν ἔχουσαν ὧδε. ἐκ μιᾶς οἱονεὶ ῥίζης, ἥτις τῷ πυθμένι προσκυρεῖ, καθ' ἑκάτερον τὸ οὖς διασχιδεῖς εἰσι ῥάβδοι ἐπ' ἀμφοῖν, οὐ πολὺ ἀπ' ἀλλήλων διεστῶσαι διάστημα. αὗται μέχρι τοῦ χείλους διήκουσαι τοῦ ποτηρίου καὶ μικρὸν ἔτι μετεωριζόμεναι κατὰ μὲν τὴν ἀπόστασιν τοῦ ἀγγείου φυλάττουσι τὴν διάσχισιν, κατὰ δὲ τὸ ἀπολῆγον πρὸς τὴν τοῦ χείλους ἔρεισιν πάλιν συμφυεῖς <εἰσιν>. καὶ γίνεται τὸν τρόπον τοῦτον τέτταρα ὦτα. τοῦτο δὲ οὐκ ἐπὶ πάντων, ἀλλ' ἐπ' ἐνίων ποτηρίων τὸ εἶδος τῆς κατασκευῆς θεωρεῖται, μάλιστα δὲ τῶν λεγομένων Σελευκίδων.*

[242] Γνωρίζουμε σήμερα ότι τέτοιες κατασκευές υπήρχαν: το «Ποτήρι του Νέστορα», που βρέθηκε στον Τάφο IV του Περιβόλου Α των Μυκηνών (15ος αι.), έχει γεράκια στις δύο λαβές του, στο σημείο της πρόσφυσής τους στο χείλος του δοχείου. Τα πουλιά δίνουν την εντύπωση ότι είναι έτοιμα να πιουν από το ποτήρι. Βλ. E. Vermeule, ό.π., σ. 335.

[243] Κυρίως από την Κύπρο, βλ. σχετικά τη σημ. 233.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αναφοράς στους δύο πυθμένες (Λ 635: [...] *δύο δ' ὑπὸ πυθμένες ἦσαν*)[244]. Η μικρή αυτή παρέκβαση μας οδήγησε όμως πίσω στα εδάφια 11.77.1-47 Kaibel των *Δειπν.* και μακριά από τη φιλολογική διάσταση του κειμένου. Βασισμένος σ' αυτήν, ο Ασκληπιάδης θεωρεί λογικό το συμπέρασμα ότι ο Όμηρος δεν περιέγραψε περιστέρια, αλλά τον αστερισμό των Πλειάδων. Επικαλείται μάλιστα φυσιοδιφική παρατήρηση του Αριστοτέλη, για να υποστηρίξει ότι ο όρος *πελειάδα* δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το περιστέρι[245]. Στα συμφραζόμενα αυτά επιστρατεύεται ο Ησίοδος και ο Άρατος, προκειμένου να επισημανθεί η σπουδαιότητα του αστερισμού στον υπολογισμό των εποχών και των βασικών ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Η σπουδαιότητα του θέματος οδηγεί τελικά στο συμπέρασμα ότι ο Όμηρος περιέγραψε εσκεμμένα το ποτήρι του Νέστορα ως διακοσμημένο με μοτίβα της αστρονομίας: πρόθεσή του ήταν να υπαινιχθεί τη σοφία του συγκεκριμένου ήρωα (Αθήναιος 11.79.1-95 Kaibel):

> *ὑποθέμενος οὖν κατηστερισμένον τὸν τοῦ Νέστορος ποτήριον μεταβαίνει καὶ ἐπὶ τὰ κράτιστα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, οἷς δὴ τεκμαίρονται τὰ περὶ τὴν ζωὴν οἱ ἄνθρωποι· «λέγω δὲ τὰς πελειάδας. ὅταν γὰρ εἴπῃ·*
>
> *δύο δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον χρύσειαι νεμέθοντο,*
>
> *πελειάδας οὐ σημαίνει τὰς ὄρνιθας, ἅς τινες ὑπονοοῦσι περιστερὰς εἶναι, ἁμαρτάνοντες. ἕτερον γὰρ εἶναί φησιν Ἀριστοτέλης πελειάδα καὶ ἕτερον περιστεράν. πελειάδας δ' ὁ ποιητὴς καλεῖ νῦν τὰς Πλειάδας, πρὸς ἃς σπόρος τε καὶ ἀμητὸς καὶ τῶν καρπῶν ἀρχὴ γενέσεως καὶ συναιρέσεως, καθά φησι καὶ Ἡσίοδος·*
>
> *Πληιάδων Ἀτλαιγενέων ἐπιτελλομενάων*
> *ἄρχεσθ' ἀμητοῖ', ἀρότοιο δὲ δυσομενάων.* **(*Ἔργα* 383-384)**
>
> *καὶ Ἄρατος·*
>
> *αἳ μὲν ὁμῶς ὀλίγαι καὶ ἀφεγγέες, ἀλλ' ὀνομασταὶ*
> *ἦρι καὶ ἑσπέριαι, Ζεὺς δ' αἴτιος, εἰλίσσονται·*
> *ὅς σφισι καὶ θέρειος καὶ χείματος ἀρχομένοιο*
> *σημαίνειν ἐπένευσεν ἐπερχομένου τ' ἀρότοιο.* **(*Φαιν.* 264-267)**
>
> *τὰς οὖν τῆς τῶν καρπῶν γενέσεως καὶ τελειώσεως προσημαντικὰς Πλειάδας οἰκείως ἐνετόρευσε τῷ τοῦ σοφωτάτου Νέστορος ὁ ποιητὴς ποτηρίῳ·*

---

[244] Αθήναιος 11.77.143-161 Kaibel: *τὸ δ' ἐπὶ τῶν δυεῖν πυθμένων ζητούμενον* [...] *διαλύουσιν οὕτως τινές. τῶν ποτηρίων τινὰ μὲν ἕνα πυθμένα ἔχειν τὸν φυσικὸν καὶ συγκεχαλκευμένον τῷ ὅλῳ ποτηρίῳ* [...]· *τινὰ δὲ δύο, ὥσπερ τὰ ᾠοσκύφια* [...] *καὶ τὰ τούτοις ὅμοια· ἕνα μὲν γὰρ εἶναι πυθμένα τὸν κατὰ τὸ κύτος συγκεχαλκευμένον ὅλῳ τῷ ἀγγείῳ, ἕτερον δὲ τὸν πρόσθετον, ἀπὸ ὀξέος ἀρχόμενον, καταλήγοντα δ' εἰς πλατύτερον, ἐφ' οὗ ἵσταται τὸ ποτήριον. καὶ τὸ τοῦ Νέστορος οὖν δέπας φασὶν εἶναι τοιοῦτον. δύναται δὲ καὶ δύο πυθμένας ὑποτίθεσθαι, τὸν μὲν οἷον τοῦ ποτηρίου φέροντα τὸν ὅλον ὄγκον* [καὶ] *κατὰ μείζονα κυκλοειδῆ περιγραφὴν ἐξαρσιν ἔχοντα τοῦ ὕψους σύμμετρον, τὸν δὲ κατ' ἐλάττω κύκλον συνεχόμενον ἐν τῷ μείζονι, καθ' ὅσον συννεύειν συμβέβηκεν εἰς ὀξὺ τὸν φυσικὸν τοῦ ποτηρίου πυθμένα, ὥστε ὑπὸ δυοῖν πυθμένοιν φέρεσθαι τὸ ἔκπωμα.* Αξίζει να παραβάλει κανείς τη συγκεκριμένη μαρτυρία με μινωικό αγγείο («Αγγείο ρυθμού Πύργου»), βλ. Στ. Αλεξίου, *Μινωικός πολιτισμός*, Ηράκλειον 1964, Πίν. Α΄. Ο συγκεκριμένος ρυθμός είναι βέβαια πολύ παλαιός και ελάχιστη σχέση μπορεί να έχει με την περιγραφή του Ασκληπιάδη.

[245] *Περὶ ζῴων ἱστοριῶν* 5, 544b2.

Η καταληκτική παρατήρηση είναι ενδεικτική της ερμηνευτικής μεθόδου που εφαρμόζεται: αυτή συνδέει την περιγραφή του ποτηριού με εκείνη των άστρων και του κόσμου, σαν ο ποιητής να περιγράφει και να κατασκευάζει ταυτόχρονα το σύμπαν και το ποτήρι. Υπάρχει εδώ προφανής αναλογία ανάμεσα στις εικαστικές τέχνες και την ονοματοθεσία. Τίποτε αξιόλογο δεν προσφέρει η παράθεση των στίχων από τα *Φαιν.* στο ίδια συμφραζόμενα με τους στ. 383-384 των *Ἔργων*. Δεν μαρτυρεί, κατά τη γνώμη μας, τη συνδυαστική διδασκαλία των δύο κειμένων: ο μύθος των Πλειάδων και οι ημερολογιακές σταθερές που παρέχουν καθιστούν αναμενόμενη την παράθεση. Όσον αφορά το αράτειο απόσπασμα, σ' αυτό απαντά μόνον ένα σφάλμα, όχι όμως σημαντικό: ο Άρατος έγραψε *θέρεος* (*Φαιν.* 266), ενώ το *θέρειος* του Ασκληπιάδη καθιστά προβληματικό τον στίχο από μετρικής απόψεως.

Βρισκόμαστε πια πολύ μακριά από την κυριολεκτική ανάγνωση της περιγραφής των *ἥλων* και των *πελειάδων*. Όπως αποδεικνύουν βέβαια τα αρχαιολογικά ευρήματα, είναι η μόνη που στέκει στην περίπτωση των συγκεκριμένων όρων. Είναι εντυπωσιακό το ότι ο Ασκληπιάδης αποφεύγει να παραβάλει την πρότασή του με κάποιο τρισδιάστατο αντικείμενο. Αντίθετα, καταφεύγει σταδιακά από τα φυσικά μοντέλα στην ποίηση, προκειμένου να ξεπεράσει τις δυσκολίες που δημιουργεί η πρότασή του. Επισημαίνεται όμως ότι η επίκληση του Αράτου στα συμφραζόμενα είναι ενισχυτική: μαζί με το απόσπασμα του Ησιόδου παρέχουν πραγματολογικά στοιχεία.

Είναι αυτονόητο ότι η πραγμάτευση του Ασκληπιάδη δημιουργεί, από τη σκοπιά μας, ένα λογικό κενό. Για να το καλύψει, ο συγεκριμένος φιλόλογος στρέφει τη συζήτηση στους όρους *πελειάδες-Πλειάδες*. Επισημαίνει ότι η χρήση του πρώτου προκάλεσε σύγχυση, ενώ είναι εναλλακτικός μορφολογικά τύπος του δεύτερου (Αθήναιος 11.79.42-43 Kaibel: *ἐπλανήθησαν δ' οἱ πολλοὶ νομίζοντες τὰς πελειάδας ὄρνεις εἶναι πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ ποιητικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κατὰ τὴν πρόσθεσιν τοῦ γράμματος*). Πράγματι, οι δύο όροι δύναται να περιγράφουν εξίσου καλά τα πτηνά, αλλά και τον αστερισμό. Δεν αποκλείεται ο Ασκληπιάδης να άντλησε από κάποια πηγή, υλικό της οποίας περιέχεται σήμερα στα Σχόλια στον Άρατο, τα Σχόλια στον Ησίοδο και τα Σχόλια στον Όμηρο. Προς επίρρωση της άποψής του παραθέτει σωρεία ποιητικών αποσπασμάτων, ανάμεσα στα οποία απαντά και μία αναφορά στην ψευδοησιόδεια *Ἀστρονομία*[246]. Τα παραθέματα είναι τόσα που το κείμενο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανθολογία αναφορών στις

[246] Βλ. A. Adler, ό.π., σ. 42.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πλειάδες[247]. Πιο ενδιαφέρον είναι το απόσπασμα *Νεμ.* 2.9-10 Maehler του Πινδάρου (Αθήναιος 11.80.15-24 Kaibel)[248]. Κι αυτό, γιατί περιέχει παρατήρηση βασισμένη στην αστροθεσία. Στο σημείο αυτό φαίνεται πλέον καθαρά ότι ο Ασκληπιάδης αντλεί από τα Σχόλια στον Πίνδαρο[249]. Επισημαίνεται ότι και τα συγκεκριμένα Σχόλια παραθέτουν Άρατο και μάλιστα από το εδάφιο των *Φαιν.* που αφορά την αστροθεσία των Πλειάδων (Σχόλια στον Πίνδαρο *Νεμ.* 2.17a1-b5 Drachmann):

> *ὀρειᾶν γε Πελειάδων: τῶν Πλειάδων τῶν ἀστέρων· ὃ ἔθος αὐτῷ τε Πινδάρῳ λέγειν καὶ Σιμωνίδῃ τὰς Πλειάδας. ἔστι δὲ ἄστρον κατὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν λόγον ἐξ ἑπτὰ ἀστέρων συγκείμενον, κατὰ δὲ τὴν ὄψιν ἕξ, ὡς καὶ Ἄρατος·*
>
> *ἑπτάποροι δὴ ταί γε κατ' ἀνθρώπους ὑδέονται*
> *ἕξ οἷαί περ ἐοῦσαι ἐπόψιαι ὀφθαλμοῖσιν.* **(*Φαιν.* 257-258)**
>
> *πλησιάζουσι δὲ τῷ Ὡρίωνι αἱ Πλειάδες.*
> *ἄλλως. ἤτοι τῶν πρὸς τὸν Ὡρίωνα κεκλιμένων· ἢ τῶν ὀρείων, ἐπειδὴ ὁ Ἄτλας ὁ τῶν Πλειάδων πατὴρ ὁμώνυμα ἔσχεν ὄρη· ἢ ὅτι ὄροι εἰσὶ τοῦ ἀμήτου· ἢ λιτότερον, τῶν ὄρων καὶ τῶν τόπων ἐν οἷς εἰσιν οἱ ἀστέρες.*

Όπως αποκαλύπτει το απόσπασμα, τα Σχόλια στον Πίνδαρο επηρεάστηκαν από το κείμενο του Αράτου. Τα όσα προηγούνται του παραθέματος (*ἔστι δὲ ἄστρον κατὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν λόγον ἐξ ἑπτὰ ἀστέρων συγκείμενον, κατὰ δὲ τὴν ὄψιν ἕξ, ὡς καὶ Ἄρατος*) φαίνεται ότι στην ουσία αποτελούν παράφραση των στ. 257-261 των *Φαινομένων*. Η φράση «*κατὰ τὴν ἱστορίαν*» αποδίδει μάλλον τη σημασία του σπάνιου ρήματος *ὑδέονται* που χρησιμοποίησε και ο Άρατος[250]. Τα ερμηνεύματα της λέξης *ὀρειᾶν*[251], που ακολουθούν, δεν σχετίζονται με το κείμενο του Ασκληπιάδη που παρατέθηκε παραπάνω. Αντίθετα, ο εν λόγω γραμματικός άντλησε από τα συνακόλουθα ερμηνεύματα των Σχολίων στον Πίνδαρο, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και πρόταση του Αριστάρχου. Ο μεγάλος φιλόλογος επεσήμανε ότι σε δύο διαφορετικά έργα (*Νεμ.* 2.10 και απ. 74.1 Maehler) ο

---

[247] Συγκεκριμένα, περιέχονται: Σιμωνίδης *PMG* απ. 50.1.1-4 Page, Πίνδαρος *Νεμ.* 2.9-10 Maehler, Αισχύλος *TrGF* 312.1-4 Radt (= απ. 44.A.619a.1-8 Mette), Μοιρώ *Μνημοσύνη* 1.1-10 Powell, Σιμμίας *Γοργὼ* απ. 7 Powell, Ποσείδιππος *Ἀσωπία Suppl.Hell.* 698 Lloyd-Jones – Parsons, Λαμπροκλής *PMG* 2.2 Page, Ψ.-Ησίοδος *Ἄστρον.* 4 B 1-3 D-K.

[248] Το κείμενο έχει ως εξής: *σαφῶς γὰρ τὰς Πλειάδας οὔσας Ἄτλαντος θυγατέρας Πελειάδας καλεῖ, καθάπερ καὶ Πίνδαρος· ἐστὶ δ' ἐοικὸς / ὀρειᾶν γε Πελειάδων / μὴ τηλόθεν Ὡαρίων' ἀνεῖσθαι* (Ὡαρίωνα νεῖσθαι Bowra: Ὡαρίωνα νεῖσθαι Maehler). *σύνεγγυς γάρ ἐστιν ὁ Ὡρίων τῇ ἀστροθεσίᾳ τῶν Πλειάδων· διὸ καὶ ὁ περὶ ταύτας μῦθος, ὅτι φεύγουσι μετὰ τῆς μητρὸς τῆς Πληιόνης τὸν Ὡρίωνα. ὀρείας δὲ λέγει τὰς Πλειάδας ἐν ἴσῳ τῷ οὐρείας κατὰ παράλειψιν τοῦ ῡ, ἐπειδὴ κεῖνται ἐπὶ τῆς οὐρᾶς τοῦ ταύρου.*

[249] Βλ. A. Adler, ό.π., σσ. 43-44. Η συγκεκριμένη φιλόλογος επικαλείται και την άποψη του Drachmann, του εκδότη των Σχολίων στον Πίνδαρο.

[250] Πρβ. όμως τα Σχόλια στον Άρατο (MDΔVUA) 257 (J. Martin, *Scholia*, σ. 207): *ὑδέονται δέ, σημαίνουσιν οἱ Πλειάδες.* Σχετικά με τη σημασία του ρήματος βλ. παρακάτω, σ. 396 σημ. 264.

[251] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 78.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πίνδαρος εξέθεσε στην ουσία δύο διαφορετικές εκδοχές: ο αστερισμός απαντά με δύο διαφορετικά ονόματα και ενδεχομένως με δύο διαφορετικούς μύθους[252]. Φαίνεται ότι και ο αλεξανδρινός γραμματικός συμπεριέλαβε τον Άρατο στην ερμηνεία του (Σχόλια στον Πίνδαρο *Νεμ.* 2.17c1-11):

> *ἄλλως. Ἀρίσταρχος· ἐν τούτοις μὲν ταῖς Πλειάσι τὸν Ὠρίωνα ἐπέχειν, ἐν ἄλλοις δὲ τὴν Πληιόνην φησὶν αὐτὸν διώκειν, ὑποτιθέμενος τὸ σύστημα τῶν Πλειάδων ἓν ζῴδιον. ταῦτα μὲν ὁ Ἀρίσταρχος [...] ἐπέχει γὰρ τῇ ἐπιτολῇ τοῦ Ταύρου ὁ Ὠρίων κυνηγετικὸς ὤν· διό φησιν Ἄρατος·*
>
> *λοξὸς μὲν Ταύροιο τομῇ ὑποκέκλιται αὐτὸς*
> *Ὠρίων.* **(*Φαιν.* 322-323)**
>
> *εἰσὶ δὲ αἱ Πλειάδες ἐπὶ τῇ οὐρᾷ τοῦ Ταύρου.*

Ακολουθούν παρατηρήσεις σχετικά με τη μυθολογία των αστερισμών. Είναι φανερό ότι η ερμηνεία βασίζεται σε έργο διαφορετικό από τα *Φαιν.*, μάλλον του τύπου των *Καταστερισμῶν*. Περιέχονται ποικίλες πληροφορίες: υλικό αστροθεσίας, μύθου και καταστερισμού, με τρόπο που επιτρέπει να εικάσουμε ότι ανήκει σε μία πηγή. Όπως κι αν έχει το πράγμα, η συγκεκριμένη γραμματεία είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την ερμηνεία των *Φαινομένων*. Νόμιμα, επομένως, συμπεραίνεται ότι ο Αρίσταρχος και ο Ασκληπιάδης έχουν υπόψη τους ερμηνευτικό υλικό που ενδεχομένως είχε ήδη συνδεθεί με το ποίημα. Επισημαίνουμε ότι ο Αρίσταρχος αναφέρεται στους γνωστούς μας καταλόγους των «*περὶ τοῦ ποιητοῦ συνταξαμένων*»[253], χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συνέθεσε ειδικό έργο για τον Άρατο. Όπως αποκαλύπτουν τα συμφραζόμενα, αυτό που ενδιαφέρει τον σχολιαστή και –αν μπορούμε να βασιστούμε σ' αυτόν– τον Αρίσταρχο είναι η μυθολογία του καταστερισμού.

Πρόκειται στην ουσία για πολυσύνθετη μυθολογική παράδοση: σ' αυτή συμμετέχουν ο Πίνδαρος, ο Άρατος και τα αντίστοιχα Σχόλια, ο Πρόκλος στα Σχόλια στον Ησίοδο, τα Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο και ο Υγίνος και τα Σχόλια στην *Ἰλιάδα*[254]. Στις πηγές μας απαντούν σταθερά δύο στοιχεία, που συνδέουν την παράδοση: (1) η ετυμολογία του ονόματος των *Πλειάδων* και (2) η παράθεση στίχων από τον Άρατο.

Επανερχόμενοι στο κύπελλο του Νέστορα και τον Ασκληπιάδη, παρατηρούμε ότι οι

---

[252] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 76.

[253] Στον κατάλ. **A*** αναφέρεται: *Ἀρίσταρχος γραμματικός*. Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 121 και τα σχόλιά του στη σ. 151 (με βεβαιότητα ότι πρόκειται για τον διάσημο ομηριστή) και σσ. 201-203 (σε σχέση με τον Κράτητα).

[254] Βλ. την εξέταση των σχετικών κειμένων και τον χωρισμό τους σε επιμέρους ομάδες στον J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 77-78.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

συγκεκριμένες πηγές εμφανίζουν ένα πρόβλημα πατρότητας και αλληλεξάρτησης, το οποίο όμως δεν εμπίπτει στην έρευνά μας. Ο Ασκληπιάδης φαίνεται ότι αντλεί από τα Σχόλια στον Πίνδαρο και είναι πιθανό το ότι συνέθεσε και ο ίδιος υπόμνημα στον λυρικό ποιητή[255]. Είναι πάντως φανερό το ότι στηρίχθηκε στον Αρίσταρχο σε γραμματικές κυρίως παρατηρήσεις. Εντυπωσιακή ομοιότητα επισημαίνεται επίσης ανάμεσα στην ερμηνεία του εν λόγω φιλολόγου (Αθήναιος 11.80.140-144 Kaibel: *σύνεγγυς γάρ ἐστιν ὁ Ὠρίων τῇ ἀστροθεσίᾳ τῶν Πλειάδων· διὸ καὶ ὁ περὶ ταύτας μῦθος, ὅτι φεύγουσι μετὰ τῆς μητρὸς τῆς Πληιόνης τὸν Ὠρίωνα. ὀρείας δὲ λέγει τὰς Πλειάδας ἐν ἴσῳ τῷ οὐρείας κατὰ παράλειψιν τοῦ υ, ἐπειδὴ κεῖνται ἐπὶ τῆς οὐρᾶς τοῦ ταύρου*) με ερμήνευμα από τα Σχόλια στον Πίνδαρο *Νεμ.* 2.17c27-34 (*τινὲς δὲ ἐπὶ τὴν τῶν ὁμωνύμων ὕλην ἀποχωροῦντες Ἄτλαντός φασι λεγομένας θυγατέρας,* [...] *κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς ὁμωνυμίαν ὡς ἐξ ὄρους γεγεννημένας ὀρείας προσηγορεῦσθαι. καθὸ Πελειάδας αὐτὰς εἶπε, καὶ ὀρείας· αἱ γὰρ περιστεραὶ ὄρειαί εἰσιν· εἴωθε δὲ ὁ Πίνδαρος ταῖς ὁμωνυμίαις ἐπαναπαύεσθαι ἔθει ἰδίῳ ἔνιοι δὲ διὰ τὸ ἐπὶ τῆς οὐρᾶς τοῦ Ταύρου κεῖσθαι, κατὰ ὕφεσιν του* **υ** [...])[256]: είναι μάλλον αδύνατον να ορίσουμε ποιο από τα δύο κείμενα προηγείται[257].

Ο Ασκληπιάδης ολοκληρώνει την εξήγηση της κατασκευής με την ερμηνεία των στίχων Λ 634-635 (*δοιαὶ δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον / χρύσειαι νεμέθοντο δύω δ' ὑπὸ πυθμένες ἦσαν*). Είναι φανερό ότι υιοθετεί στοιχεία από την πρόταση του Απελλή, που εξέθεσε παραπάνω. Μέσω μιας σειράς επαγωγικών συλλογισμών, ο Μυρλεανός γραμματικός καταλήγει ότι οι Πλειάδες που –κατά τη γνώμη του– είχαν κατασκευαστεί στο ποτήρι ήταν έξι, σε αντίθεση με άλλες απόψεις που τις υπολόγιζαν σε τέσσερις ή οκτώ (Αθήναιος 11.81.1-7 Kaibel: *ἀποδεδειγμένου οὖν τοῦ ὅτι Πλειάδες ἦσαν ἐντετορευμέναι τῷ ποτηρίῳ, καθ' ἕκαστον τῶν ὤτων δύο ὑποθετέον εἴτε βούλεταί τις ὀρνιθοφυεῖς κόρας εἴτ' αὖ καὶ ἀνθρωποειδεῖς, ἄστροις δὲ πεποικιλμένας. τὸ μέντοι «ἀμφὶς ἕκαστον χρύσειαι νεμέθοντο» οὐχ ὡς περὶ ἓν ἕκαστον ἀκουστέον· γενήσονται γὰρ οὕτως ἡ τὸν ἀριθμόν*). Κάτι τέτοιο προϋποθέτει την κατασκευή

[255] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 13 σημ. 3 και A. Adler, ό.π., σ. 43 κ.εξξ. Πρβ. J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, (Klincksieck) Paris 1952, σ. 62.

[256] Το κείμενο του Ασκληπιάδη που διασώζει ο Αθήναιος περιέχει χαρακτηριστικά επεισόδια από τη μυθολογία και τον καταστερισμό των Πλειάδων. Αυτά βέβαια απαντούν και στα Σχόλια στον Πίνδαρο, αλλά και στις άλλες πηγές που αναφέραμε. Η μυθολογία των Πλειάδων διαπότισε διάφορα κείμενα, καθιστώντας πολύ δύσκολη την εύρεση της αφετηρίας τής παράδοσης. Είναι εντυπωσιακό βέβαια ότι όλα αυτά συνδέονται, έμμεσα ή άμεσα, με την αράτεια γραμματεία και τους *Καταστερισμούς*. Πρόκειται για πολυσύνθετο ζήτημα, για το οποίο βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 73-79.

[257] Για τα προβλήματα πατρότητας και προτεραιότητας των κειμένων βλ. A. Adler, ό.π., σσ. 43-44.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τεσσάρων μορφών στις λαβές και δύο στον πυθμένα του κυπέλλου. Πρέπει εδώ να παρατηρηθεί ότι η άποψή του (Αθήναιος 11.82.4-8 Kaibel), σύμφωνα με την οποία δύο πελειάδες πρέπει να υποτεθούν *ὑποπυθμένες* (*ὑποπυθμένιες*), βρίσκει σχετική στήριξη σε αρχαιολογικά ευρήματα[258]. Ο Όμηρος όμως περιγράφει ένα κύπελλο με δύο στηρίγματα, δύο πόδια. Στην ανάγκη του να «χωρέσει» έξι Πλειάδες στο κύπελλο, ο Ασκληπιάδης θεώρησε ότι ο ποιητής περιγράφει δύο επιπλέον στον πυθμένα. Προκειμένου να στηρίξει την άποψή του επικαλείται τον Άρατο (*Φαιν.* 257-261). Τον ενδιαφέρει καθαρά η αστρονομική παρατήρηση του ποιητή, σύμφωνα με την οποία ο συγκεκριμένος αστερισμός δίνει πάντα την εντύπωση ότι απαρτίζεται από έξι αστέρια, μολονότι είναι γνωστό ότι είναι συνολικά επτά. Είναι αυτονόητο ότι η αμφίσημη περιγραφή του Αράτου, στην οποία ο μύθος συμπλέκεται σχεδόν αξεδιάλυτα με την επιστήμη, αξιοποιείται εδώ στην ανάδειξη του «κρυφού» νοήματος του ομηρικού κειμένου. Ο Ασκληπιάδης στηρίζεται ακριβώς σ' αυτή την ιδιαίτερη διάσταση του αράτειου κειμένου, στη δημιουργία δηλ. της αίσθησης ότι ο ουρανός είναι γεμάτος από έμβια ανθρωπόμορφα όντα. Είναι αυτό ειδικά το στοιχείο που τον ωθεί να παραθέσει στα συμφραζόμενα αυτά τον Άρατο (Αθήναιος 11.82.29-45 Kaibel):

> *ἀκουστέον οὐ πυθμένας δύο, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ διαίρεσιν ἀναγνωστέον, ὡς ὁ Θρᾷξ Διονύσιος, ἀλλὰ κατὰ σύνθετον ὑποπυθμένες, ὅπως ἐπὶ τῶν πελειάδων ἀκούωμεν, ὅτι τέσσαρες μὲν ἦσαν ἐπὶ τῶν ὤτων, δύο δὲ ὑποπυθμένες, τουτέστιν ὑπὸ τῷ πυθμένι οἷον ὑποπυθμένιοι· ὥστε διακρατεῖσθαι τὸ δέπας ὑπὸ δυεῖν Πελειάδων ὑποκειμένων τῷ πυθμένι, ἓξ δὲ τὰς πάσας γενέσθαι Πλειάδας, ἐπείπερ ὁρῶνται τοσαῦται, λέγονται δὲ ἑπτά, καθότι καὶ Ἄρατός φησιν·*
>
> *ἑπτάποροι δὴ ταί γε μετ' ἀνθρώποις καλέονται,*
> *ἓξ οἷαί περ ἐοῦσαι ἐπόψιαι ὀφθαλμοῖσιν.*
> *οὐ μέν πως ἀπόλωλεν ἀπευθὴς ἐκ Διὸς ἀστήρ,*
> *ἐξ οὗ καὶ γενεῆθεν ἀκούομεν, ἀλλὰ μάλ' αὕτως*
> *εἴρητ'. ἑπτὰ δ' ἐκεῖναι ἐπιρρήδην καλέονται ...* **(*Φαιν.* 257-261)**
>
> *[ἓξ οἷαί περ ἐοῦσαι ἐπόψιαι ὀφθαλμοῖσιν]. τὸ ὁρώμενον οὖν ἐν τοῖς ἄστροις καὶ ἐν τῇ φαινομένῃ κατασκευῇ προσηκόντως ἐτόρευσεν.*

Το απόσπασμα από τα *Φαιν.* περιγράφει την καθιερωμένη άποψη για τον αριθμό των

---

[258] Μόνον όμως από την άποψη ότι πρόκειται για πόδια, για στηρίγματα του κυπέλλου. Βλ. B. Hainsworth, ό.π., σ. 293: "The δύω πυθμένες may refer to a double or false bottom as found in many household pots from Crete [...] but are usually taken either as 'supports' to the handles as in the cup from Mycenae, or as legs [...]". Πράγματι, ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον όρο *πυθμήν*, για να περιγράψει το πόδι ενός τρίποδα, βλ. Σ 375: *χρύσεα δέ σφ' ὑπὸ κύκλα ἑκάστῳ πυθμένι θῆκεν.* Βλ. M.W. Edwards, ό.π., σ. 190: "πυθμήν (375) here clearly = 'foot'; it is used for the supports of Nestor's cup (11.635) [...]". Πρβ. H.L. Lorimer, ό.π., σ. 73. Ο Ασκληπιάδης όμως έσφαλε: δεν είναι ανάγκη να εννοήσουμε δύο πλειάδες στον πυθμένα του κυπέλλου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Πλειάδων και την αναντιστοιχία με τα όσα αποκαλύπτει η παρατήρηση του ουρανού[259]. Ο Άρατος αναφέρεται στην παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι Πλειάδες είναι πάντα επτά[260]. Υπαινίσσεται βέβαια τον Ευριπίδη, ο οποίος αναφέρθηκε επανειλημμένα στο θέμα των Πλειάδων (*Ὀρ.* 1005 Diggle: *ἑπταπόρου τε δραμήματα Πλειάδος*[261], *Ἰφιγ. ἐν Αὐλ.* 7-8 Diggle: *σείριος ἐγγὺς τῆς ἑπταπόρου / Πλειάδος ἄισσων ἔτι μεσσήρης*, *Φαέθων* 171 Diggle: *ἴσει δ' ἐφ' ἑπτὰ Πλειάδων ἔχων δρόμον*)[262]. Κατά συνέπεια, απουσιάζει οποιαδήποτε πρόθεση επακριβούς αστρονομικής περιγραφής. Ο ποιητής προτάσσει τον μύθο απέναντι στην εμπειρική μέθοδο[263], όπως αποκαλύπτει και η χρήση του ρήματος *ὑδέονται*.

Το κείμενο που παρατίθεται δεν περιέχει σημαντικά σφάλματα, μολονότι έχουν μεσολαβήσει στην παράδοσή του αρκετοί ενδιάμεσοι μάρτυρες, ανάμεσα στους οποίους ο Ασκληπιάδης και ο Αθήναιος. Δύο σφάλματα απαντούν στον στ. 257· στο πρώτο, Ασκληπιάδης φέρεται ότι έγραψε *καλέονται*, αντί του αράτειου *ὑδέονται*. Το *ὑδέονται* είναι σπάνιο ελληνιστικό ρήμα[264] και θα ήταν λογικό να προκαλέσει σφάλμα απλοποίησης. Η φθορά ίσως υποβοηθήθηκε από το *καλέονται* του στ. 261. Παρ' όλα αυτά, μαρτυρείται σε τμήμα της χειρόγραφης παράδοσης των *Φαινομένων*. Δεν διαθέτουμε, δυστυχώς, σχετική μαρτυρία για τη ροδιακή έκδοση του ποιήματος ή τη διόρθωση του Ιππάρχου[265]. Στο έργο του μαθηματικού δεν απαντά ο συγκεκριμένος στίχος. Αντίθετα, η δοτική πτώση του *μετ' ἀνθρώποις*, αντί του ορθού *μετ' ἀνθρώπους*[266], πρέπει να οφείλεται σε

---

[259] Για τα αστρονομικά δεδομένα βλ. D.A. Kidd (1997), σσ. 274-275. Ο Ίππαρχος (1.6.14.1-9 Manitius) διαφωνεί (*ψευδῶς δὲ λέγεται ὑπὸ τοῦ Ἀράτου καὶ τὸ τὰς Πλειάδας ἓξ μόνον ἀστέρας περιέχειν*): επικρίνει τον Άτταλο που άφησε ασχολίαστο το αράτειο κείμενο (*ὅθεν καὶ διαπορήσειεν ἄν τις, πῶς ὁ Ἄτταλος ἐξηγούμενος τὰ περὶ τὰς Πλειάδας παρέπεμψε καὶ τοῦτο τὸ διάπτωμα ὡς εὖ εἰρηκότος αὐτοῦ*) και παρατηρεί ότι η προσεκτική παρατήρηση σε κατάλληλες συνθήκες δείχνει ότι ο αστερισμός περιλαμβάνει και έβδομο αστέρι (*τῷ γὰρ ἀτενίσαντι ἐν αἰθρίῳ καὶ ἀσελήνῳ νυκτὶ φαίνονται ἀστέρες ἑπτὰ ἐν αὐτῇ* [ενν. *Πλειάδι*] *περιεχόμενοι*). Η παρατήρησή του αποκαλύπτει τις προθέσεις του: δεν τον ενδιαφέρει τόσο το να διορθώσει τον Άρατο, όσο το να αποδείξει την επιστημονική του επάρκεια έναντι του Αττάλου.

[260] D.A. Kidd (1997), σ. 274 και 276 (στ. 257: *ἑπτάποροι*). Βλ. και J. Martin (1998) II 264.

[261] Βλ. Σχόλια στον Άρατο (MDΔVUAS) 257 (J. Martin, *Scholia*, σ. 205): *ἄλλως: φασὶν ἑπτὰ εἶναι μετ' ἀνθρώπους, τῇ δὲ ἀληθείᾳ ἕξ εἰσι μόναι φαινόμεναι. ὁ γὰρ Εὐριπίδης «ἑπτάπορον δρόμημα Πλειάδος ... ὁδόν»*.

[262] Ενδεχομένως, η συμβολή του Ευριπίδη ήταν καθοριστική στη διαμόρφωση μιας παράδοσης γύρω από το θέμα. Βλ. και J. Martin (1998) II 264. Ο E. Maass (*Aratea*, σ. 328) θεώρησε ότι ο Άρατος ακολούθησε εδώ τον *Ῥῆσο* 529-530 του Ευριπίδη (*δύεται σημεῖα καὶ ἑπτάποροι / Πλειάδες αἰθέριαι*). Πρβ. ακόμη Αντίπατρος ο Σιδώνιος *Ἀνθ. Π.* 7.748 Beckby και Νόννος *Διον.* 2.17 και 8.76 Keydell.

[263] Βλ. και R. Hunter, "Written in the Stars", σ. 21.

[264] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 277· J. Martin (1998) II 264. Η υπόθεση του Martin ότι το εν λόγω ρήμα μπορεί να περιγράφει αυτό που μαρτυρείται στην παράδοση, που είναι μέρος του θρύλλου. Πρβ. Ησύχιος υ 62 Schmidt: *ὑδεῖν· ὑμνεῖν*, [*αἰδεῖν*], *ᾄδειν, λέγειν*.

[265] Βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 355-360.

[266] Βλ. τις ερμηνευτικές παρατηρήσεις του D.A. Kidd (1997), σ. 276.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

απροσεξία. Και το τρίτο σφάλμα (*Φαιν.* 261: *εἴρητ'* αντί του αράτειου *εἴρετ'*) δεν είναι σημαντικό. Πιο σημαντική, αντίθετα, είναι η τροπή του *δ' ἐκεῖναι* σε *δὲ κεῖναι* (*Φαιν.* 261). Κι αυτό, γιατί μαρτυρείται στη χειρόγραφη παράδοση των *Φαιν.* και μπορεί να στηριχθεί και στον Ίππαρχο[267]. Δεν αποτελεί όμως αδιάσειστο στοιχείο ότι ο Ασκληπιάδης το υιοθέτησε από τον μαθηματικό της Ρόδου.

Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να επισημάνουμε ότι η παράδοση των *Φαιν.* είναι ήδη διπλή, κατά την εποχή που εξετάζουμε: λογοτεχνική και εικαστική. Από τη στιγμή που οι φιλόλογοι της Περγάμου εισήγαγαν την κοσμολογική διάσταση στην ερμηνεία του Ομήρου, η ερμηνεία του έπους συναντήθηκε με την παράδοση των *Φαινομένων*. Είναι κατά τη γνώμη μας βέβαιο ότι η ομηρική κριτική αξιοποίησε εικαστικές απεικονίσεις των αστερισμών, κατά πάσα πιθανότητα σε σφαίρες, που έφεραν τα βασικά στοιχεία της αστρονομίας (αστερισμοί, κόλουροι, τροπικοί κύκλοι, ζωδιακός, γαλαξίας). Η επιλογή του μοντέλου, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν λογοτεχνικό και συνάμα εικαστικό, υπαγορεύτηκε από το κύρος του Αράτου. Το έργο ήταν πια το κλασικό κείμενο ουρανογραφίας. Μεταξύ του 2 ου και του 1 ου αι. οι δύο ερμηνευτικές παραδόσεις, ομηρική και αράτεια, πρέπει να συμφύρθηκαν σε μεγάλον βαθμό: έτσι δείχνουν οι πληροφορίες που πέρασαν στα ομηρικά Σχόλια και τα Σχόλια στον Πίνδαρο. Οι απεικονίσεις των ομηρικών θεμάτων πρέπει να ελάμβαναν πάντοτε υπόψη την αράτεια σφαίρα, τον ουρανό δηλ. σύμφωνα με τον Άρατο και τις αναπαραστάσεις του. Ενδεχομένως, το κείμενο δεν συνιστούσε αυτό καθαυτό μια άμεση επίδραση. Φαίνεται ότι τα *Φαιν.* διέθεταν ήδη μία ισχυρή εικαστική παράδοση, η εικονογραφία της οποίας επιβλήθηκε ως πρότυπο.

(iv) Τα *Φαινόμενα* του Αράτου στον κύκλο των Pisones

Ο Ασκληπιάδης ανήκει στους διανοητές που γεφύρωσαν το πολιτιστικό χάσμα ανάμεσα σε Ελλάδα και Ρώμη, εφόσον ταξίδεψε στη Ρώμη και δίδαξε εκεί[268]. Τον 1ο αι. υπάρχει στην εν λόγω πόλη μια διαμορφωμένη πνευματική ελίτ που τέρπεται από την ελληνική θεματολογία, τόσο στην ποίηση, όσο και στην τέχνη. Σ' αυτό το πλαίσιο, δικαιολογούμαστε να αναφερόμαστε στη «ρωμαϊκή επιβίωση» των *Φαινομένων*. Με τον

[267] Βλ. J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 13 σημ. 3.
[268] Βλ. F. Montanari, ό.π., σ. 649. Το ταξίδι τοποθετείται χονδρικά στην εποχή του Πομπηίου, βλ. A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σ. 292 και τη σημ. 2.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όρο δεν περιγράφουμε τη λατινική παράδοση του Αράτου, η οποία ξεκινά εκείνη ακριβώς την περίοδο με τη μετάφραση τμήματος του ποιήματος στα λατινικά από τον Κικέρωνα[269]. Εννοούμε μαρτυρίες που αφορούν την κυκλοφορία του ποιήματος στο πρωτότυπο σε κύκλους Ρωμαίων διανοουμένων[270]. Μας ενδιαφέρουν εδώ δύο ελληνιστικά επιγράμματα, που μας εισάγουν στο πολιτιστικό περιβάλλον μιας διάσημης ρωμαϊκής οικογένειας, των Pisones. Το πρώτο από αυτά αποδίδεται στον επικούρειο Φιλόδημο από τα Γάδαρα της Υπεριορδανίας. Ο φιλόσοφος ήταν προστατευόμενος του Lucius Calpurnius Piso Caesoninus, με τον οποίο διατηρούσε στενές επαφές[271]. Ο συγκεκριμένος Piso ήταν ύπατος (consul) το 58 π.Χ.[272] και πιστεύεται ότι διέθετε μία έπαυλη στο Herculaneum[273], στην έδρα δηλ. της φιλοσοφικής Σχολής που διηύθυνε ο Φιλόδημος. Βασισμένοι στη μαρτυρία του Κικέρωνα (*In Pisonem* 68 κ.εξξ.)[274], ο οποίος ως σύγχρονος πρέπει να θεωρείται αξιόπιστη (καίτοι μάλλον εχθρική προς τον Φιλόδημο) πηγή[275], μπορούμε να υποστηρίξουμε τη στενή σχέση του επικούρειου σχολάρχη με τον Ρωμαίο ευγενή. Όπως και άλλοι πριν από εμάς, ταυτίζουμε τον ανώνυμο φιλόσοφο-ποιητή που περιγράφει επιτιμητικά ο Κικέρων με τον εν λόγω επικούρειο[276].

Θα αποδίδαμε βέβαια ιδιαίτερη σημασία σε μια μαρτυρία που θα περιεχόταν στα φιλοσοφικά κείμενα του Φιλοδήμου. Ακόμη κι έτσι όμως, το επίγραμμα μαρτυρεί τη δημοφιλία των *Φαιν.* στους κύκλους των Ρωμαίων διανοητών κατά τον 1° αι. π.Χ. Σ' αυτό, με αφορμή την προτίμηση στον Άρατο και το έργο του, κάποιος Αντικράτης σατιρίζεται

---

[269] Βλ. την πραγμάτευση της E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 68 κ.εξξ. Η Gee αναφέρεται στην 'Aratean tradition', που ξεκίνησε με τις μεταφράσεις του Κικέρωνα, του Γερμανικού, του Varro Atacinus και συνεχίστηκε με τον Λουκρήτιο και τα βιβλία 5 και 6 του *De rerum natura*, το πρώτο βιβλίο των *Georgica* του Βιργίλιου και τον Οβίδιο. Οπωσδήποτε, τα συγκεκριμένα ονόματα δεν καλύπτουν την παράδοση, η οποία είναι ενδεχομένως αντίστοιχη σε μέγεθος με την ελληνική.

[270] Το θέμα είναι μάλλον παραμελημένο. Είναι ενδεικτικό ότι αρκετούς αιώνες αργότερα ο Σέρβιος (*Ecl.* 3.60) παραθέτει Άρατο από το πρωτότυπο.

[271] Ο Φιλόδημος απηύθυνε επίγραμμα στον εν λόγω Πείσωνα (*Ἀνθ. Π.* 11.44 Beckby). Βλ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams*, vol. II, (Cambridge Univ. Press) Cambridge 1968, σσ. 393-394· B.K. Gold, *Literary Patronage in Greece and Rome*, (The Unin. of North Carolina Press) Chapel Hill and London 1987, σ. 55.

[272] A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 373.

[273] Από την οποία προέρχονται τα σημαντικά παπυρικά ευρήματα, που περιέχουν τα φιλοσοφικά έργα του Φιλοδήμου.

[274] Ο Κικέρων αναφέρεται στη σχέση του εν λόγω Ρωμαίου με έναν Έλληνα επικούρειο φιλόσοφο και ποιητή, τον οποίο όμως δεν κατονομάζει. Οι A.S.F. Gow – D.L. Page (*The Garland of Philip*, II 372) φρονούν ότι πρόκειται για τον Φιλόδημο.

[275] Ο Κικέρων περιγράφει τον φιλόσοφο-ποιητή υποτιμητικά, χαρακτηρίζοντάς τον "Graeculus" (βλ. ενδεικτικά A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 373), μολονότι φαίνεται ότι του είναι συμπαθής.

[276] Ακολουθούμε τους A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 372-373· R. Philippson, "Philodemus[5]", *RE* XIX[2] (1938), στ. 2449-2482 (για τον Φιλόδημο ως ποιητή στ. 2449-2450)· *OCD*[3], λ. "Calpurnius Piso Caesoninus", σ. 281.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

για την προσκόλλησή του στην αστρολογία, η οποία γνώριζε ιδιαίτερη άνθηση στη Ρώμη[277] (*Ἀνθ. Π.* 11.318 Beckby[278]):

> *Ἀντικράτης ἥδει τὰ σφαιρικὰ μᾶλλον Ἀράτου*
> *πολλῷ, τὴν ἰδίην δ' οὐκ ἐνόει γένεσιν·*
> *διστάζειν γὰρ ἔφη, πότερ' ἐν κριῷ γεγένηται*
> *ἢ διδύμοις ἢ τοῖς ἰχθύσοιν ἀμφοτέροις.*
> *εὕρηται δὲ σαφῶς ἐν τοῖς τρισί· καὶ γὰρ ὀχευτὴς*
> *καὶ μωρὸς μαλακός τ' ἐστὶ καὶ ὀψοφάγος.*

Είναι φανερό το ότι η επικούρεια φιλοσοφική βάση και οι απόψεις του ιδρυτή της Σχολής για τη φύση των αστερισμών και τη χρησιμότητα της μελέτης τους ερμηνεύουν την κάθετη, καίτοι έμμεση, καταδίκη της αστρολογίας από τη μεριά του ποιητή[279]. Ο Φιλόδημος καυτηριάζει τα ελαττώματα του Αντικράτη, πρόσωπο για το οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο[280]. Βρίσκουμε όμως πολύ ενδιαφέρουσα την αναφορά του Αράτου στα συμφραζόμενα. Μολονότι ο ποιητής δεν συσχετίζεται άμεσα με την αστρολογία, η συγκεκριμένη μαρτυρία μπορεί έμμεσα να δείχνει ότι αποσπάσματα από τα *Φαιν.* χρησιμοποιούνταν από συγγραφείς έργων αστρολογίας. Γνωρίζουμε ότι αυτό συνέβη αργότερα, παρ' όλον ότι η φύση του εν λόγω γραμματειακού είδους έχει ελάχιστη σχέση με το ποίημα[281]. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η ανάδειξη του πολιτισμικού

---

[277] Ενδεχομένως, η ρωμαϊκή διανόηση γνώρισε την αστρολογία μέσω του Ποσειδωνίου, ο οποίος περιγράφεται από Λατίνους συγγρ. ως "multum astrologiae deditus" (Αυγουστίνος *De civit. Dei* 2, βασισμένος στον Κικέρωνα [*De fato*;]· πρβ. Αυγουστίνος *De civit. Dei* 5: "[...] Posidonius magnus astrologus [...]"). Για το φαινόμενο και τις λατινικές μαρτυρίες βλ. A.A. Long, "Astrology: Arguments pro and contra", σσ. 168-178. Για τη σχέση των στωικών με την αστρολογία βλ. A.M. Ioppolo, "L'astrologia nello stoicismo antico", στο G. Giannantoni – M. Vegetti, *La scienza ellenistica*, σσ. 73-91.

[278] Παλαιότερα, ο G. Kaibel απέρριψε, ανάμεσα σε άλλα, το συγκεκριμένο επίγραμμα, από εκείνα που πρέπει να αποδοθούν στον Φιλόδημο (βλ. την έκδοση την οποία επιμελήθηκε στο *Index Scholarum in Universitatae Litteraria Gryphiswaldensi* ... [Greifswald 1885]· A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 371 σημ. 1 και II 399: "The ascription to Philodemus was rejected by Kaibel *sans phrase*, no doubt because of the coarseness").

[279] Σύμφωνα με τον L. Edelstein (ό.π., σ. 164), ο Φιλόδημος ακολούθησε τον Επίκουρο στην αντίθεσή του προς τις επιστήμες, και ειδικά την αστρονομία. Όσον αφορά την αστρολογία, η οποία καυτηριάζεται εδώ, αυτή βασίζεται στην υποτιθέμενη ορθή ερμηνεία των ουράνιων *σημείων*. Το θέμα υποκρύπτει βέβαια ένα φιλοσοφικό ερώτημα σχετικά με τη δυνατότητά μας να ερμηνεύσουμε τα όσα παρέχουν οι αισθήσεις μας και ως τέτοιο απασχόλησε και τους επικούρειους. Η θεωρία των σημείων τους καλύπτει βέβαια ένα ευρύτερο φάσμα φαινομένων, βλ. D. Sedley, "On Signs" (βλ. παραπάνω, σ. 266 σημ. 1109). Γενικότερα, E. Asmis, "Epicurean epistemology", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 260-294 (με έμφαση στη σ. 290 κ.εξξ.). Για τη σχέση της στωικής θεωρίας των σημείων με την αστρολογία βλ. G. Cambiano, "Philosophy, science and medicine", στο K. Algra (et alii), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, σσ. 585-613 [εδώ: 596-599]. Για την αντιστοίχιση των αναφερόμενων ζωδίων με τους χαρακτηρισμούς που αποδίδει στον Αντικράτη ο Φιλόδημος βλ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 399.

[280] Σύμφωνα με τους A.S.F. Gow – D.L. Page (*The Garland of Philip*, II 399), πρόκειται για συνηθισμένο όνομα.

[281] Αναφερόμαστε στα *Ἀποτελεσματικὰ* του Μανέθωνα και στο έργο *Περὶ καταρχῶν* του Μαξίμου. Πρβ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πλαισίου στο οποίο κινήθηκε η επιβίωση των *Φαινομένων*.

Η επίθεση στον Αντικράτη γίνεται μέσω χαρακτηριστικών όρων που περιγράφουν τα ελαττώματα των ζωδίων. Οι περιγραφές αυτού του είδους πρέπει να αποτελούσαν βασικό χαρακτηριστικό των σχετικών κειμένων. Ενδεχομένως, ο Φιλόδημος συνέβαλε στην ανάδειξη ενός λογοτεχνικού μοτίβου: ο μεταγενέστερος Πετρώνιος θα περιγράψει στο διάσημο γεύμα του Τριμαλχίωνα μια ανάλογη παραβολή ζωδίων και χαρακτήρων. Συγκεκριμένα, στο *Satyricon* 35 κ.εξξ. (*Cena Trimalchionis*)[282] ο οικοδεσπότης παραθέτει στους καλεσμένους του ένα στρογγυλό τραπέζι, που χωρίζεται σε δώδεκα μέρη: αυτά αντιστοιχούν στα δώδεκα ζώδια. Σε κάθε τμήμα του επιτραπέζιου ζωδιακού έχουν τεθεί φαγητά, βάσει κάποιας υποτιθέμενης αναλογίας των τροφών με τα ζώδια. Ο Τριμαλχίων θα επιδείξει μάλιστα τις αστρολογικές του γνώσεις στο *Sat.* 39, όταν αναλύοντας το μενού αναφέρεται στις ομοιότητες (σωματικές, ψυχικές ή άλλες) του κάθε ζωδίου με ανθρώπους, ζώα και φυτά[283]. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι η αστρολογική αυτή επίδειξη κλείνει με αναφορά στον Ίππαρχο και τον Άρατο (*Sat.* 40).

Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τα *Φαιν.* ο Φιλόδημος επανέρχεται σε κείμενο της ίδιας περιόδου. Σε επιγραφή από την Τήνο το ποίημα περιγράφεται με τρόπο παρεμφερή με το «*σφαιρικὰ* [...] *Ἀράτου*» του Φιλοδήμου: *IG* 12 (5) 891.4-5 *σ]φαιρικάν τε πασσόφο[υ] / τέχναν] Ἀράτου*[284]. Η συγκεκριμένη επιγραφή όμως δεν είναι ένα απλό αρχαιολογικό εύρημα: χαράχτηκε σε κατασκευή η οποία αποκαλύπτει τον δεσμό της ποίησης με την τεχνολογία του 1ου αι. π.Χ., ειδικά εκείνη των αστρονομικών οργάνων. Η ελληνιστική περίοδος, κυρίως από τον 2ο αι. και δώθε, χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της επιστήμης και της συνακόλουθης τεχνολογίας. Πιο συγκεκριμένα, το εν λόγω εύρημα

τα ακόλουθα: *δι' αἰθέρος αἰὲν ἄρηρεν ἀπλανέα* (*Ἀποτελ.* 9 Koechly) ~ *ἄξων αἰὲν ἄρηρεν* (*Φαιν.* 22), *Κυνοσουρίδος Ἄρκτου* (*Ἀποτελ.* 2.24) ~ *Κυνοσουρίδος Ἄρκτου* (*Φαιν.* 182), [...] *στάχυάς τ' ἐν χερσὶ φέρουσα / Παρθένος ἀνθρώπων γενεὴν ποθέουσα παλαιῶν* (*Ἀποτελ.* 134-135) ~ *Παρθένον, ἥ ῥ' ἐν χερσὶ φέρει στάχυν αἰγλήεντα* και *ποθέουσα παλαιῶν ἤθεα λαῶν* (*Φαιν.* 97+116). Περιοριζόμαστε σ' αυτά, μολονότι η εξάρτηση του Μανέθωνα από τον Άρατο είναι κατά τη γνώμη μας ευρύτερη· διαποτίζει το κείμενο στο σύνολό του και δεν περιορίζεται σε λεξιλογικά παράλληλα. Όσον αφορά τον Μάξιμο, πρβ. [...] *σὺ δέ κ' ἐν νειοῖσι βάλοιο / σπέρματα θαρσαλέως, θεῖναί τ' ἐπὶ κλήματα γύροις / πάντα τε δένδρεα καλά* [...] (*Καταρχαί* 10.499-501 Ludwich) ~ *καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι* (*Φαιν.* 9). Βλ. και παραπάνω, σ. 168 σημ. 710. Βλ. και για τους δύο συγγρ. τις επιγραμματικές παρατηρήσεις του E. Maass, *Aratea*, σ. 251 σημ. 3.

[282] Βλ. Δ. Ράϊος, *Λατινικό μυθιστόρημα (Πετρώνιος – Απουλήιος)*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Γιάννενα 1997, σ. 49 κ.εξξ. [εδώ: σσ. 120-125] και Α.Η. Σακελλαρίου, «Ο ζωδιακός κύκλος και οι αστρολογικές παρατηρήσεις του Τριμαλχίονα», *Πλάτων* 52 (2001-2002) 153-162 (με λεπτομερή γλωσσική ανάλυση των όρων).

[283] Για την ταύτιση των Ιχθύων με τους *ὀψοφάγους* βλ. Α.Η. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 160. Για την παροιμιώδη λαιμαργία των *ὀψοφάγων* βλ. Αθήναιος 1.9.3 κ.εξξ. Kaibel.

[284] Βλ A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 399.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

είναι στην ουσία χρηστικό: πρόκειται για μαρμάρινο ηλιακό ωρολόγιο από την Τήνο, το οποίο χρονολογείται ακριβώς στην περίοδο που εξετάζουμε. Η κατασκευή του είναι εξαιρετικά πρωτότυπη· δεν πρόκειται για συνηθισμένο όργανο αυτής της κατηγορίας: σ' αυτό συνδυάζονται μοναδικά ένα σφαιρικό και επίπεδα ηλιακά ωρολόγια[285]. Αποδίδεται μάλιστα στον σπουδαίο μηχανικό και αρχιτέκτονα Ανδρόνικο τον Κυρρήστη[286]. Φέρει στην πρόσθια όψη του πολύστιχη επιγραφή (που σώζεται με μικρές φθορές στη μια της πλευρά), στην οποία περιέχεται το δίστιχο που παρατέθηκε. Το κείμενο έχει αποκατασταθεί ως εξής:

[*Πάτρα*] *σε Κύρρος Ἀνδρόνικε δεύτερον*
[*Ἄρα*]*τον ἐν ζωοῖσιν ἄλλον ἔτρεφεν*
[*σὺ μὲ*]*ν γὰρ ἔγνως οὐρανοῖο παμφαῆ*
[*κύκλο*]*ν ταμέσθαι* [*σ*]*φαιρικάν τε πασσόφο*[*υ*]
[*τέχναν*] *Ἀράτου,* [*σὺ*]*ν δὲ καὶ λιπαυγέα*
[*ἔκλε*]*ιψιν ἄστρω*[*ν*] *ἀτρεκῆ προθεσπίσα*[*ι*]
[*καὶ πᾶ*]*ν ἔπα*[*θλ*]*ον εἵλ*[*ες*] *αἰθεροδρόμων*
[*γραφ*]*ᾶι κελε*[*ύ*]*θους ὡρέων διαπλάσας*
[*παν*]*τὸς δ' ἔπ' ἔργο*[*υ ζ*]*ᾶλος, ἔνθα πολλάκις*
[*νίκασα*]*ς ἁ φέρ*[*ει δ*]*ὲ* [*τί*]*μιον γέρας*
[*πάτρ*]*α μάκαιρα* [*Κ*]*ύρρος Ἑρμίου τέκος,*
[*Μ*]*ακηδόνων ἔδεθ*[*λο*]*ν, ἅ σ' ἐγείνατο.*

2 *Εὔδο*]*ξον* Diels 5 *διελεῖν*] *Ἀράτου* Diels 7 *καὶ νῦ*]*ν* Diels
9 *γνω*]*τὸς* Diels 10 *ἀφῖξο·*] *σὰ* Diels

Το εν λόγω εύρημα χρονολογείται με βεβαιότητα στον 1° αι. Είναι, επομένως, περίπου

---

[285] Το εύρημα είχε αφιερωθεί στο ιερό του Ποσειδώνα στην Τήνο. Βλ. S.M. Ashfaque, ό.π., σσ. 91- 101 [εδώ: 93]: ο συγγρ. το χαρακτηρίζει «[...] αξιοσημείωτο για την οικονομία των γεωμετρικών γραμμών και τη μαθηματική του κομψότητα». Για τα επίπεδα, κυλινδρικά, σφαιρικά και κωνικά ηλιακά ωρολόγια βλ. K. Higgins, "The Classification of Sundials", *Annuals of Science* 9:4 (1953) 342-358.

[286] Με βεβαιότητα ο S.L. Gibbs, *Greek and Roman Sundials*, [Yale Studies in the History of Science and Medicine, 11], (Yale Univ. Press) New Haven and London 1976, σσ. 71, 373-375. Βλ. P. Graindor, "Horloge d'Andronikos", *Musée Belge* 10 (1906) 353-361· H. Diels, *Antike Technik*, Leipzig ³1920, σσ. 172-173 και την εικ. XIII. Δεν έχουμε δει το έργο του A. Rehm, "Griechische Windrosen", *Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* (1916), σσ. 12-13 σημ. 1. Ο Ανδρόνικος κατασκεύασε τον «Πύργο των Ανέμων» («Αέρηδες») στην Αθήνα. Βλ. S.M. Ashfaque, ό.π., σσ. 106-109 (με περισότερη και ειδικότερη βιβλιθογραφία). Το συγκεκριμένο έργο στέγαζε έναν πολύπολοκο υδραυλικό μηχανισμό, χαμένο σήμερα. Στην επιφάνειά του βρίσκονται ηλιακά ωρολόγια, για τα οποία βλ. M. Hüttig, "Analysis of the Sundials on the «Tower of the Winds» in Athens", στο *Αρχαία Ελληνική τεχνολογία*, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 4-7 Σεπτεμβρίου 1997, (Εταιρεία μελέτης αρχαίας ελληνικής τεχνολογίας – Τεχνικό Μουσείο θεσσαλονίκης) Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 129-134. Σύμφωνα με τον S.M. Ashfaque (ό.π., σ. 93), τα ωρολόγια του «Πύργου των Ανέμων» έδειχναν όχι μόνο τις ώρες της ημέρας, αλλά και τα ηλιοστάσια, τις ισημερίες και τη διάρκεια των δώδεκα εποχιακών ωρών κατά τη μεγαλύτερη και τη μικρότερη ημέρα του έτους. Είναι αυτονόητο ότι η σύγχρονη ονομασία «Πύργος των Ανέμων», που δόθηκε λόγω των μορφών των ανέμων που κοσμούν τις εξωτερικές επιφάνειες, αδικεί το συγκεκριμένο μνημείο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σύγχρονο με τα επιγράμματα που εξετάζονται. Εκτός από πηγή για την τεράστια φήμη που απολάμβανε ο Άρατος, αυτό αποτελεί ταυτόχρονα μάρτυρα της σύνδεσης του ποιητή με την τεχνολογία της εποχής, και μάλιστα με αυτήν που αφορά αστρονομικές παραστάσεις και εξειδικευμένα όργανα. Το ότι ο Ανδρόνικος παραβάλλεται επιστημονικά με τον Άρατο αποδεικνύει το κύρος του κατά τον 1° αι. π.Χ. Έτσι, ο ποιητής χαρακτηρίζεται *πάσσοφος* (στ. 4).

Οφείλονται εδώ τώρα ορισμένες επισημάνσεις πάνω στο κείμενο της επιγραφής. Είναι κατά τη γνώμη μας φανερό ότι αυτός που τη συνέθεσε είχε λογοτεχνικές αξιώσεις: το μαρτυρούν η έκτασή της και ο υπαινιγμός διαφόρων θεμάτων. Το όνομα του Αράτου απαντά δύο φορές, στον 2° (κατόπιν προσθήκης που αμφισβητείται) και με βεβαιότητα στον 5° στίχο. Οι διορθώσεις που προτάθηκαν από τον Diels[287] δεν επηρεάζουν πάντως τη σπουδαιότητα της μαρτυρίας. Επισημαίνουμε ότι η διόρθωση *Εὔδο]ξον* στον 2° στίχο φαίνεται ότι έχει βάση. Κι αυτό, γιατί (1) αποφεύγει τη διπλή αναφορά στον Άρατο, (2) υπονοεί τη σχέση του Αράτου με την πηγή του τον Εύδοξο, και (3) συνδέει τον μαθηματικό Ανδρόνικο με τον μαθηματικό Εύδοξο, στον οποίο αποδίδεται η επινόηση των γραμμών στο σύστημα που είναι γνωστό ως «*ἀράχνη*»[288].

Είναι πολύ πιθανό όμως το ότι η χρήση των όρων *δεύτερον / Ἄρατον* στο τέλος του 1ου και την αρχή του 2ου στίχου αποτελεί εσκεμμένο υπαινιγμό στο πρώτο δίστιχο των *Φαινομένων*. Όπως έχει αναφερθεί, ο ποιητής υπαινίχθηκε με τον όρο *ἄρρητον* το όνομά του στον δεύτερο στον στ. 2 του ποιήματος (*Φαιν.* 1-2: *Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἐῶμεν / ἄρρητον* [...])[289]. Επισημαίνεται ότι ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος και ο Καλλίμαχος ενδεχομένως αναγνώρισαν και υπαινίχθηκαν το συγκεκριμένο υφολογικό τέχνασμα του Σολέα[290]. Φρονούμε ότι ο ποιητής που συνέθεσε το κείμενο της επιγραφής γνώριζε αρκετά καλά την ιστορία της επιβίωσης των *Φαιν.* και τα επιγράμματα που αφιερώθηκαν στον Άρατο. Κατά τη γνώμη μας, θέλησε να συμμετάσχει σ' αυτόν τον ιδιότυπο ποιητικό έπαινο, υπαινισσόμενος τόσο τον υπαινιγμό του Αράτου στο ίδιο του το όνομα, όσο και τα επιγράμματα του Καλλιμάχου και του Λεωνίδα του Ταραντίνου.

---

[287] *Antike Technik*, σ. 172. Πρβ. S.L. Gibbs, ό.π., σ.

[288] Πρόκειται για το πλέγμα που σχηματίζεται από τις γραμμές των μεσημβρινών και των παραλλήλων κύκλων πάνω στην επιφάνεια της σφαίρας. Για την απόδοσή του στον Εύδοξο D.R. Dicks, ό.π., σ. 262 σημ. 128· H. Diels, *Antike Technik*, σσ. 160-161 (με τη σημ. 4) και το διάγραμμα στη σ. 163· O.J. Brendel, ό.π., σ. 14 και σημ. 37. Βασιζόμαστε σε μαρτυρία του Βιτρούβιου 9.8.1 ("arachnen Eudoxus astrologus"). Βλ. ένα δείγμα σε νόμισμα από την περιοχή της Παφλαγονίας στον F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, Band I, (A. Hölder) Wien 1901, Tafel I, 8.

[289] Βλ. παραπάνω, σσ. 322-323 και τη σημ. 110.

[290] Για τον Καλλίμαχο και τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο βλ. παραπάνω, σσ. 319-325.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κατασκευές όπως το ηλιακό ωρολόγιο του Ανδρονίκου του Κυρρήστη μαρτυρούν την ιδιαίτερη ανάπτυξη της τεχνολογίας κατά τον 1° αι. π.Χ. Όπως αποδεικνύει η περίπτωση του συγκεκριμένου οργάνου, ακόμη και μαθηματικά όργανα επέδρασαν στην ποίηση και την αισθητική της περιόδου, από την άποψη ότι συνδύαζαν την τέχνη (ποίηση και γλυπτική) με την επιστήμη (υπολογισμός του χρόνου). Έτσι, ακόμη και απλούστερα αστρονομικά όργανα, όπως η *σκάφη*, αναφέρεται κάποτε ότι κοσμούνταν από παραστάσεις των αστερισμών[291]. Πολύ συχνά επίσης, ηλιακά ωρολόγια ενσωματώνονταν σε αρχιτεκτονικά μέλη ναών, παλατιών και δημόσιων μνημείων, ακόμη και σε κήπους. Τα συγκεκριμένα όργανα εξελίχθηκαν σταδιακά από επιστημονικά εργαλεία σε αντικείμενα εκλεπτυσμένης αισθητικής. Η μεγάλη διασπορά σχετικών ευρημάτων αποδεικνύει την αυξημένη ζήτησή τους[292].

Η εξέταση του ωρολογίου του Ανδρονίκου και των πληροφοριών που παρέχει για τον Άρατο μας απομάκρυνε προσωρινά από τις λογοτεχνικές μαρτυρίες του ελληνορωμαϊκού περιβάλλοντος των Pisones. Επανερχόμενοι σ' αυτό πεδίο, επισημαίνουμε ότι η δεύτερη μαρτυρία, που ακολουθεί, αφορά τον γιο του προηγούμενου Ρωμαίου αξιωματούχου: ο Lucius Calpurnius Piso (Frugi)[293] (48 π.Χ. – 32 μ.Χ., ύπατος το 15 π.Χ.)[294], διέθετε την ίδια ακριβώς αγάπη με τον πατέρα του για τον ελληνικό πολιτισμό. Σε επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως, ενός από τους clientes του εν λόγω Ρωμαίου ευγενή[295], επανέρχεται η θεματολογία της αστρονομίας, συνδυασμένη με τεχνική κατασκευή, μιαν απομίμηση του κόσμου. Ο Αντίπατρος περιγράφει δύο ημισφαιρικά κύπελλα που έφεραν παραστάσεις του έναστρου ουρανού (*Ἀνθ. Π.* 9.541 Beckby):

---

[291] Βλ. S.M. Ashfaque, ό.π., σσ. 60-64 και 197-199.

[292] Βλ. S.M. Ashfaque, ό.π., σ. 92. Ο Ashfaque παρατηρεί ότι τα πολλά ηλιακά ωρολόγια που έχουν βρεθεί στη Δήλο, ακόμη και μισοτελειωμένα, αποδεικνύουν ότι το νησί είχε εξελιχθεί σε κέντρο παραγωγής των εν λόγω οργάνων.

[293] Το cognomen "Frugi" αποδίδεται εσφαλμένα στον εν λόγω Ρωμαίο ευγενή, βλ. *OCD*³, λ. "Calpurnius Piso Lucius", σσ. 280-281 [εδώ: 280].

[294] Βλ. τα ιστορικά στοιχεία που παρατίθενται συνοπτικά στο *OCD*³, λ. "Calpurnius Piso Lucius", σσ. 280-282.

[295] Βλ. C. Santini, "L'astronomia e Germanico nell'«Antologia Palatina»", *GIF* 43 (1991) 193-203 [εδώ: 199]. Το πρόβλημα της ορθής ταύτισης του συγκεκριμένου Πείσωνα είναι σημαντικό· επιτείνεται από τις πολλές συνωνυμίες και τη μερική σύγχυση των πηγών μας: βλ. ενδεικτικά R. Syme, "The Sons of Piso the Pontifex", *AJPh* 101 (1980) 333-341. Για το πρόβλημα της ταύτισης του συγκεκριμένου Αντιπάτρου και της διάκρισής του από τον ομώνυμο Σιδώνιο βλ. G. Setti, *Studi sull'Antologia Greca: Gli epigrammi degli Antipatri*, Torino 1890· A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 18-21· K. Gutzwiller, *Poetic Garlands: Hellenistic Epigrams in Context*, (University of California Press) Berkeley-Los Angeles-London 1998, σσ. 236-237. Η *Ἀνθ. Π.* περιέχει αρκετά επιγράμματα του Αντιπάτρου, που απευθύνονται στον εν λόγω Ρωμαίο ευγενή. Ο εν λόγω επιγραμματοποιός μιμήθηκε ενδεχομένως τον Άρατο στο *Ἀνθ. Π.* 5.31 Beckby: σ' αυτό το επίγραμμα ακολουθεί την αράτεια εκδοχή των τριών γενών των ανθρώπων, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 97 σημ. 336.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Θειογένης Πείσωνι τὰ τεχνήεντα κύπελλα
πέμπει· χωροῦμεν δ' οὐρανὸν ἀμφότερα·
δοιὰ γὰρ ἐκ σφαίρης τετμήμεθα, καὶ τὸ μὲν ἡμῶν
τοὺς νοτίους, τὸ δ' ἔχει τείρεα τὰν Βορέη.
ἀλλὰ σὺ μηκέτ' Ἄρητον ἐπίβλεπε· δισσὰ γὰρ ἀμφοῖν
μέτρα πιὼν ἄθρει πάντα τὰ φαινόμενα.

Είναι κατά τη γνώμη μας προφανές ότι η εξέλιξη της ομηρικής ερμηνείας του ποτηριού του Νέστορα, η οποία οδήγησε και σε τεχνικές κατασκευές-αναπαραστάσεις του[296], δημιούργησε μία συγκεκριμένη εικαστική παράδοση στον ελληνορωμαϊκό 1° αι. π.Χ. Στην αφετηρία της βρίσκεται ενδεχομένως ο Ασκληπιάδης, που εξέλαβε το ομηρικό κείμενο ως την περιγραφή ενός ποτηριού με αστρονομικές παραστάσεις. Πράγματι, η περιγραφή στο επίγραμμα θυμίζει την ερμηνεία που πρότεινε ο συγκεκριμένος φιλόλογος για το Λ 632-637. Το γεγονός επίσης ότι αυτός ταξίδεψε στη Ρώμη δεν αποκλείει την επίδραση του Ασκληπιάδη αλλά και της περγαμηνής ερμηνευτικής παράδοσης του Ομήρου[297]. Η θεματολογία του έναστρου ουρανού ήταν πάντως ιδιαίτερα αγαπητή στη Ρώμη του Αυγούστου[298]. Δεν αποκλείεται στη δημιουργία τέτοιου είδους αντικειμένων, όπως τα περιγραφόμενα κύπελλα, να συνέβαλε η παρουσία του έργου που είναι γνωστό ως Atlas Farnese. Ως γνωστόν, αυτό το έργο ανάγεται σε περγαμηνό πρότυπο[299]. Έχουμε ήδη επισημάνει τη σύνδεση του αράτειου κειμένου και της εικαστικής του παράδοσης με τους φιλολόγους της εν λόγω πόλης. Μολονότι δεν βασιζόμαστε στην ιστορικότητα του συγκεκριμένου Πείσωνα ως απόδειξη της ύπαρξης των εν λόγω κυπέλλων, είμαστε βέβαιοι ότι το επίγραμμα περιγράφει υπαρκτά αντικείμενα. Όπως αποδεικνύουν τα παραπάνω, τέτοιου είδους κατασκευές ήταν συνηθισμένες εκείνη την περίοδο. Η τεχνομορφική σύλληψη του κόσμου[300] φαίνεται ότι οδήγησε στην παραγωγή μεταλλικών

---

[296] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 377-378 (Διονύσιος ο Θράκας), 381 και 389 σημ. 241 (Απελλής).

[297] Η Πέργαμος άσκησε ιδιαίτερη πολιτιστική επίδραση στη Ρώμη, ακριβώς κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Βλ. F. Montanari, ό.π., σ. 650. Ενδεχομένως, πρέπει να αποδώσουμε την αφετηρία της στις πολιτικές σχέσεις των Ατταλιδών με τη Ρώμη. Αρκετά πριν από τον Ασκληπιάδη, ο Κράτης επισκέφτηκε την πόλη ως μέλος πρεσβείας προς τη Σύγκλητο το 168 π.Χ. και παρέμεινε λόγω ενός ατυχήματος. Το γεγονός του παρείχε την ευκαιρία να διδάξει σε ρωμαϊκό ακροατήριο. Βλ. σχετικά R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας*, σ. 293· F. Montanari, ό.π., σ. 651. Κατά την εποχή του Αυγούστου διέμεναν εκεί διάφοροι Έλληνες φιλόλογοι και φιλόσοφοι, όπως ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσέας και ο Πτολεμαίος ο Ασκαλωνίτης.

[298] Βλ. C. Santini, ό.π., σ. 199: "L'astronomia, disciplina alla moda nella Roma di Augusto, Tiberio e Germanico [...]". Δεν είναι βέβαια συμπτωματικό το γεγονός ότι ο Αύγουστος αποθεώθηκε μέσω του καταστερισμού του. Βλ. περισσότερα στον P. Domenicucci, *Astra Caesarum: Astronomia, astrologia e catasterismo da Cesare a Dominiziano*, [Testi e studi di cultura classica 16], (Edizioni ETS) Pisa 1996, σσ. 101-138· J. Bayet, "L'immortalité astrale d'Auguste ou Manilius commentateur de Virgile", *REL* 17 (1939) 141-171. Γενικά, L.R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown 1931.

[299] Βλ. την πρόταση του Bethe παραπάνω, σ. 300 σημ. 30.

[300] Βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 217-265 και πρβ. σχετικές αναφορές στον Όμηρο (Ρ 425, Ε 504, γ 2, ο 329 και ρ 565) και τον Πίνδαρο (*Νεμ.* 6.3-5).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αντικειμένων που απομιμούνταν τον κόσμο.

Έχουμε έως τώρα αναφερθεί σε μία λογοτεχνική παράδοση που κατά πάσα πιθανότητα είχε υπόψη του ο Αντίπατρος. Παράλληλα όμως με τη φιλοσοφική ερμηνεία του Ομήρου, συνδυασμένη με εκείνη των *Φαιν.* αλλά και τις αναπαραστάσεις των αράτειων περιγραφών, η ελληνιστική ποίηση παρείχε ένα συγκεκριμένο πρότυπο: το ποτήρι που περιγράφει ο Θεόκριτος 1.27-60 Gow. Μολονότι η θεματολογία είναι ολότελα ξένη, εύλογα κανείς υποθέτει ότι ο Αντίπατρος ακολούθησε τον βουκολικό ποιητή. Εκεί όμως πρόκειται για *κισσύβιον*, ποτήρι που δεν είναι ιδιαίτερα βαθύ[301]: στην περίπτωση αυτή όμως ο ποιητής περιγράφει μία βουκολική σκηνή στο εσωτερικό του[302]. Θα ήταν, επομένως, σφάλμα να εξαγάγουμε συμπεράσματα από ένα ολότελα διαφορετικό αντικείμενο.

Έχουμε να κάνουμε με μία παράδοση κατασκευής μεταλλικών κυπέλλων[303] με περίτεχνες διακοσμήσεις. Παράλληλα, πρέπει εδώ να ληφθεί υπόψη η λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία που παρέχουν τα *Ἀνακρεόντεια*. Αν πράγματι το συγκεκριμένο σώμα κειμένων χρονολογείται κατά προσέγγιση στον 1° μεταχριστιανικό αιώνα, διαθέτουμε έναν μάρτυρα σχεδόν σύγχρονο του Αντιπάτρου[304]. Απόσπασμα, σε τρεις παραλλαγές, επιβεβαιώνει ότι η κατασκευή τέτοιου είδους κυπέλλων ήταν συνηθισμένη. Είναι επίσης σημαντικό ότι επιβεβαιώνεται έμμεσα η σχέση του θέματος με την ερμηνεία της ασπίδας του Αχιλλέα[305]. Στο πρώτο από αυτά (απ. 4.1 West) διαβάζουμε: *Τὸν ἄργυρον τορεύσας / Ἥφαιστέ μοι ποίησον / πανοπλίας μὲν οὐχί· / τί γὰρ μάχαισι κἀμοί; / ποτήριον δὲ κοῖλον / ὅσον δύνῃ βάθυνον. / καὶ μὴ ποίει κατ' αὐτὸ / μήτ' ἄστρα μήτ' Ἀμάξας, / <μὴ στυγνὸν Ὠρίωνα>· τί Πλειάδων μέλει μοι, / τί δ' ἀστέρος Βοώτ<εω>; / ποίησον ἀμπέλους*

---

[301] A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 55.

[302] Βλ. την εξαιρετική ανάλυση της F. Manakidou, ό.π., σσ. 51-83. Επίσης, C.A. Mastrelli, "Il κισσύβιον di Teocrito", *SIFC* n.s. 23 (1948) 97-112. Για την «προγραμματική» λειτουργία της συγκεκριμένης *έκφρασης* βλ. F. Cairns, "Theocritus' First Idyll: The Literary Program", *WS* 97 (1984) 89-113.

[303] Φαίνεται ότι οι όροι *τεχνήεντα* και *τετμήμεθα* ευνοούν τη συγκεκριμένη ερμηνεία. Πρβ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 54-55. Αυτό στηρίζεται επιπλέον στη μαρτυρία από τα *Ἀνακρεόντεια*, για την οποία βλ. στη συνέχεια.

[304] Σύμφωνα μάλιστα με τους Gow – Page (*The Garland of Philip*, II 55), τα εν λόγω κύπελλα κατασκευάστηκαν, κατά προσέγγιση, ανάμεσα στο 50 π.Χ. και το 50 μΧ.

[305] Παραθέτουμε, ενδεικτικά, τις δύο παραλλαγές του εν λόγω ποιήματος (απ. 4.2 West): *Τὸν ἄργυρον τορεύσας / Ἥφαιστέ μοι ποίησον / πανοπλίαν μὲν οὐχί· / ποτήριον δὲ κοῖλον / ὅσον δύνῃ βάθυνον. / ποίει δέ μοι κατ' αὐτοῦ / μήτ' ἄστρα μήτ' Ἀμάξας, / μὴ στυγνὸν Ὠρίωνα, / ἀλλ' ἀμπέλους χλοώσας / καὶ βότρυας γελῶντας / σὺν τῷ καλῷ Λυαίῳ·* (απ. 4.3 West): *Τὸν ἄργυρον τορεύων / Ἥφαιστέ μοι ποίησον / πανοπλίαν μὲν οὐχί· / τί γὰρ μάχαισι κἀμοί; / ποτήριον δὲ κοῖλον / ὅσον δύνῃ βαθύνας. / ποίει δέ μοι κατ' αὐτοῦ / μήτ' ἄστρα μήτ' Ἄμαξαν / μὴ στυγνὸν Ὠρίωνα· / τί Πλειάδων μέλει μοι, / τί γὰρ καλοῦ Βοώτου; / ποίησον ἀμπέλους μοι, / καὶ βότρυας κατ' αὐτῶν,* [...]. Βλ. το συμπέρασμα των A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 56 σημ. 1.

μοι, / καὶ βότρυας κατ' αὐτῶν, [...].

Μας απασχολεί φυσικά εδώ μόνον η πραγματολογική διάσταση της μαρτυρίας. Αυτή αποδεικνύει ότι η πρακτική απεικόνισης μοτίβων αστρονομίας σε περίτεχνα κύπελλα ήταν καθιερωμένη. Έτσι, το σύνολο των μαρτυριών που διαθέτουμε πάνω στο συγκεκριμένο θέμα μας οδηγεί σε μία σταθερή παράδοση από τον 2°-1° αι. π.Χ. (Διονύσιος ο Θράκας, Απελλής, Ασκληπιάδης ο Μυρλεανός) στον 1° μ.Χ. (κύπελλα του Θειογένη, *Ἀνακρεόντεια*). Μολονότι η τελευταία μαρτυρία είναι μάλλον αποκλειστικά λογοτεχνική, όλες οι προηγούμενες βασίζονται, κατά τη γνώμη μας, σε υπαρκτές κατασκευές.

Μπορούμε, επομένως, νόμιμα να δεχτούμε ότι κάποιος Θειογένης κατασκεύασε δύο ημισφαίρια-κύπελλα με τις συγκεκριμένες παραστάσεις. Ο Αντίπατρος συνόδευσε το δώρο προς τον Πείσωνα με το εν λόγω επίγραμμα[306]. Επιπλέον, είναι μάλλον ασφαλής η υπόθεση ότι ο Θειογένης υπήρξε πολύ προσεκτικός στην απόδοση των αστερισμών (ζωδιακών και μη) και των σχετικών τους θέσεων, όπως επίσης και των άλλων στοιχείων του κόσμου (κύκλοι, ενδεχομένως κόλουροι, άλλα άστρα). Σε μια τέτοια περίπτωση, η αναφορά στον Άρατο ενδέχεται να μην οφείλεται απλά στη φήμη του ποιητή: ο Θειογένης μπορεί να έλαβε υπόψη του τις αράτειες περιγραφές, ενώ δεν αποκλείεται να αξιοποίησε μοντέλα που βασίστηκαν στα *Φαινόμενα*. Εξάλλου, στην ελληνιστική περίοδο τοποθετείται κατά προσέγγιση η δημιουργία του πρωτοτύπου του έργου, που είναι γνωστό ως Atlas Farnese[307]: αυτό φέρει την επίδραση της «αράτειας σφαίρας», υπό την έννοια της θεωρητικής ανακατασκευής του σύμπαντος. Ως έργο της ελληνορωμαϊκής κουλτούρας του

---

[306] Όπως εξάλλου δέχονται και οι A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 55. Κάτι τέτοιο ήταν συνηθισμένο· τον 4° αι. μ.Χ. ο Συνέσιος ο Κυρηναίος κατασκεύασε αστρολάβο, τον οποίο συνόδευσε με κείμενο (στο οποίο περιέχεται και επίγραμμα) και τον απέστειλε στον Παιόνιο (*Πρὸς Παιόνιον ὑπὲρ τοῦ δώρου ἀστρολαβίου*). Βλ. Η Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 22. Για τον Συνέσιο βλ. και παρακάτω, σσ. 554-568.

[307] Βλ. τη γενικά αποδεκτή υπόθεση του Bethe παραπάνω, σ. 300 σημ. 30. Τη στενή σχέση ανάμεσα στην επιστήμη και την τέχνη αποδεικνύει ένα ακόμη εύρημα από την περιοχή της Όστια (βρέθηκε το 1790 και σήμερα αγνοείται η τύχη του). Βλ. S.L. Gibbs, ό.π., σ. 150. Πρόκειται και πάλι για σφαιρικό ηλιακό ωρολόγιο, στην εμπρόσθια όψη του οποίου απεικονίζεται γονατιστός Άτλας, που φέρει στους ώμους του τον κόσμο. Το σφαιροειδές σώμα του ωρολογίου ταυτίζεται εδώ με τη σφαίρα του κόσμου. Πρβ. ένα δεύτερο αντικείμενο (και πάλι ηλιακό ωρολόγιο) στον S.L. Gibbs, ό.π., σ. 162. Ο 1ος αι. χαρακτηρίζεται ούτως ή άλλως από την εμφάνιση πλήθους κατασκευών που σχετίζονται με την αστρονομία, όπως σφαίρες, ηλιακά ωρολόγια, αλλά και ο περίφημος Υπολογιστής των Αντικυθήρων. Για το εκπληκτικό αυτό επίτευγμα των μαθηματικών και της εφαρμοσμένης μηχανικής βλ. D.J. de Solla Price, *Gears from the Greeks: The Antikethyra Mechanism*, Scince History Publications 1975· A.G. Bromley, "Notes on the Antikythera Mechanism", *Centaurus* 29 (1986) 5-27· M.T. Wright – A.G. Bromley, "Current Work on the Antikythera Mechanism", στο *Αρχαία Ελληνική τεχνολογία*, σσ. 19-25· S.M. Ashfaque, ό.π., σσ. 110-113 (περιγραφή). Ας επισημανθεί ότι η προέλευσή του αποδίδεται στη Ρόδο, νησί που συνδέεται με την παράδοση του Αράτου και επιφανείς Ρωμαίους μάρτυρες του κειμένου μας, όπως τον Καίσαρα και τον Κικέρωνα. Για τη σχέση του πρώτου με τα *Φαιν.* βλ. στη συνέχεια, σσ. 409-413.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1ου αι. βρίσκεται πολύ κοντά, χρονολογικά και πολιτιστικά, στον κύκλο των Pisones. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα δύο κύπελλα του Θειογένη αντιπροσώπευαν ενδεχομένως (ενωμένα) την περιγραφή του ουρανού[308], όπως ανασυντίθεται στο ποίημα του Αράτου· ήταν δηλ. «μίμημα» του ποιήματος, που γράφτηκε ως μίμημα του κόσμου[309]. Αν ισχύει η εν λόγω υπόθεση, ο Θειογένης θα πρέπει να ήταν κάποιος μαθηματικός, που ενδεχομένως ασχολήθηκε και επιστημονικά με το ποίημα του Αράτου. Κάποιος μαθηματικός Θεογένης προέβλεψε στην Απολλωνία το 45 π.Χ. το λαμπρό μέλλον του νεαρού τότε Αυγούστου[310]. Τα συμφραζόμενα επιτρέπουν να εννοήσουμε ότι η «πρόβλεψη» βασίστηκε στην αστρολογία, πράγμα που είναι μάλλον συμβατό με τη δράση του Θειογένη στο επίγραμμα: ένας μαθηματικός θα μπορούσε να σχεδιάσει τέτοια τεχνουργήματα και, παράλληλα, θα γνώριζε αρκετή αστρονομία, ώστε να κάνει αστρολογικές προβλέψεις. Δεν αποκλείεται, επομένως, να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

Όπως και ο Ασκληπιάδης στην περίπτωση της *Νεστορίδος*, είμαστε αντιμέτωποι με το πρόβλημα της μορφής που είχαν τα κύπελλα. Φρονούμε ότι η ανάγκη απομίμησης της συνολικής εντύπωσης του κόσμου, μια και είναι εμφανής από την περιγραφή η απόπειρα να κατασκευαστούν ως "imago mundi", επιβάλλει να θεωρήσουμε ότι τα δύο κύπελλα είχαν κατασκευαστεί με τέτοιον τρόπο ώστε, έχοντας τους αστερισμούς στην εξωτερική τους επιφάνεια, να παρέχουν την εικόνα του σύμπαντος. Εκτός από τη μαρτυρία του Ασκληπιάδη, που αποδεικνύει την ύπαρξη παρόμοιων κατασκευών διακοσμημένων με μοτίβα αστρονομίας, στηρίζουμε την άποψή μας στην απλή λογική. Επιπλέον, αν πράγματι η εικονογραφία και η σφαιροποιΐα των *Φαιν.* είχαν λάβει τις διαστάσεις που εικάζουμε, ο κατασκευαστής τους θα απεικόνιζε τους αστερισμούς στην εξωτερική επιφάνεια. Σ' αυτό το συμπέρασμα φαίνεται ότι καταλήγουν, με πολλές βέβαια επιφυλάξεις, και οι Gow – Page[311].

Αν αντίθετα δεχτούμε ότι οι αστερισμοί βρίσκονταν στο εσωτερικό των κυπέλλων, θα πρέπει αυτόματα να εννοήσουμε ότι δεν περιλαμβάνονταν όλοι, για λόγους χώρου[312].

---

[308] Δεν θα διστάζαμε να αποδεχτούμε ότι η κατασκευή τους επέτρεπε τη συναρμογή τους, προκειμένου να αποτελέσουν τη σφαίρα του κόσμου.

[309] Και το οποίο με τη σειρά του υπήρξε, κατά κάποιες απόψεις, μίμημα ενός άλλου αντικειμένου, υπό την έννοια ότι ο ποιητής φέρεται να περιγράφει σφαίρα και όχι τον κόσμο. Βλ. παραπάνω, σ. 229 και σημ. 965.

[310] A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 54. Πρόκειται για πρόταση του Brunk, με βάση τον Σουητώνιο (*Aug.* 94.12), βλ. F. Jacobs, *Animadversiones in Epigrammata Anthologiae Graecae secundum ordinem analectorum Brunckii*, II, 2, Lipsiae 1799, σ. 297. Βλ. και A. Stein, "Theogenes[10]", *RE* V.A[2] (1934), στ. 1971. Για το ωροσκόπιο του Αυγούστου βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 138 και σημ. 37.· P. Domenicucci, ό.π., σ. 121 κ.εξξ.

[311] Βλ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 54-56.

[312] Η χρήση του όρου «αστερισμός» δεν αναφέρεται εδώ στη μορφή των διαγραμμίσεων, στην απλούστερη,

Αντίθετα, η εξωτερική κοίλη επιφάνεια των κυπέλλων προσφέρεται για πληρέστερη απεικόνιση. Επιπλέον, ενωμένα τα δυο τους θα σχημάτιζαν την εικόνα του σύμπαντος (*χωροῦμεν δ' οὐρανὸν ἀμφότερα*). Τούτο συνάδει με την αναφορά στον Άρατο, στοιχείο που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα *Φαιν.* χρησίμευσαν ως μοντέλο. Η προτροπή του επιγραμματοποιού προς τον Πείσωνα συνεισφέρει στην ίδια κατεύθυνση: *ἀλλὰ σὺ μηκέτ' Ἄρατον ἐπίβλεπε· δισσὰ γὰρ ἀμφοῖν / μέτρα πιὼν ἄθρει πάντα τὰ φαινόμενα.* Δεν πρέπει να θεωρούμε βέβαιο ότι αυτή η προτροπή «μην παρατηρείς προσεκτικά τον Άρατο» αναφέρεται στο ποίημα· ο επιγραμματοποιός ενδέχεται να υπαινίσσεται τις παραστάσεις των αστερισμών. Αυτές, βασισμένες στο κείμενο του Αράτου, επέχουν πια τη θέση του κειμένου. Ο ποιητής παροτρύνει τον Πείσωνα να μην παρατηρεί επίμονα τις καλοδουλεμένες παραστάσεις (*τὰ τεχνήεντα κύπελλα*) και να χρησιμοποιήσει τα κύπελλα όπως αρμόζει στο συμπόσιο, για να πιει. Έτσι, μολονότι πίνοντας δεν θα αντικρίζει πια την στολισμένη με αστερισμούς εξωτερική τους επιφάνεια, θα δει όλα τα φαινόμενα. Ακόμη και ο όρος *φαινόμενα* είναι αμφίσημος[313], σε αντίθεση με το *τείρεα* που χρησιμοποιείται αρχικά (στ. 4) για την περιγραφή των αστερισμών. Ενδεχομένως, ο Αντίπατρος υπαινίσσεται τα συμπτώματα της μέθης. Πράγματι, η κατανάλωση συγκεκριμένων ποσοτήτων από τα δύο κύπελλα (*δισσὰ γὰρ ἀμφοῖν / μέτρα πιὼν*) θα οδηγήσει στην αποκάλυψη των αστεριών. Ο συγκεκριμένος Πείσων ήταν εξάλλου διαβόητος για την αγάπη του για τα συμπόσια[314].

Από την ανάλυσή μας καθίσταται, νομίζουμε, φανερό ότι συνδέουμε τα δύο κύπελλα με τις εικαστικές αναπαραστάσεις (σφαίρες ή άλλα έργα τέχνης) των *Φαιν.* του Αράτου. Η χρήση μοντέλων-σφαιρών του κόσμου ήταν αναπόσπαστο τμήμα της διδασκαλίας της αστρονομίας[315]. Θεωρούμε ότι το δώρο του Θειογένη απευθυνόταν ταυτόχρονα στις δύο πτυχές της προσωπικότητας του Πείσωνα: αφενός στην αγάπη του για τα συμπόσια και αφετέρου στο ενδιαφέρον του για την αστρονομία και τον Άρατο. Όπως κι αν έχει το πράγμα, και περιορισμένοι στη λογοτεχνική πλευρά των δύο αυτών μαρτυριών, διαθέτουμε αρκετά ώστε να επιβεβαιώσουμε το ενδιαφέρον δύο γενεών του συγκεκριμένου οικογενειακού κλάδου των Pisones προς τη θεματολογία του ουρανού και ειδικά τον Άρατο. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Φιλόδημος και ο Αντίπατρος απευθύνθηκαν

και «καλλιτεχνικότερη», μορφή τους. Αναφερόμαστε στους αστερισμούς ως τις μορφές των μυθικών ηρώων που αντιπροσωπεύουν.

[313] Οι A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 55, επέλεξαν να τυπώσουν το γράμμα φ κεφαλαίο, φρονώντας προφανώς ότι πρόκειται για τον τίτλου του ποιήματος.

[314] Η αγάπη του αυτή δεν επηρέασε ποτέ αρνητικά τις ικανότητές του, σύμφωνα με τον Σενέκα (*Ep.* 83.14).

[315] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σ. 41 κ.εξξ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στο καλλιεργημένο λογοτεχνικό και επιστημονικό αισθητήριο των Ρωμαίων προστατών τους.

(ν) Το *De astris* του Ιουλίου Καίσαρα

Ο βίος και η συγγραφική παραγωγή του Ιουλίου Καίσαρα ανήκουν στην ίδια περίοδο με τον Κικέρωνα και την οικογένεια των Pisones. Ο ίδιος ήταν, εξάλλου, γαμπρός του Calpurnius Piso Caesoninus[316]. Κατά συνέπεια, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο το ότι στη σκέψη του επέδρασαν οι ίδιοι πολιτισμικοί παράγοντες που διείπαν το περιβάλλον των Pisones. Επιπλέον, ο Ιούλιος Καίσαρ σπούδασε στα νεανικά του χρόνια στη Ρόδο[317] με δάσκαλο τον Μόλωνα, όπως αργότερα και ο Κικέρων. Θεωρούμε μάλλον βέβαιο το ότι διδάχτηκε –ανάμεσα σε άλλα– τη μαθηματική αστρονομία, έστω και στο βασικό της επίπεδο. Φρονούμε ότι ανασυνθέτοντας κάποιες μαρτυρίες για τη δράση του μπορούμε να συμπληρώσουμε κάποια κενά της αλεξανδρινής και της ελληνορωμαϊκής παράδοσης του Αράτου, κατά τον 1° αι. π.Χ.

Η *Σούδα* διασώζει σε δύο σχετικά λήμματα την ακόλουθη μαρτυρία[318]: (γ 10 Adler) *Γάϊος Ἰούλιος Καῖσαρ, ὁ πρῶτος μοναρχήσας. οὗτος ἔγραψε μετάφρασιν τῶν Ἀράτου Φαινομένων* [...]· (κ 1196 Adler) *Καῖσαρ Ἰούλιος, ὁ πρῶτος μοναρχήσας. ἔγραψε μετάφρασιν τῶν Ἀράτου Φαινομένων* [...])[319]. Δεν πρόκειται βέβαια για σφάλμα· ο λεξικογράφος φαίνεται να γνωρίζει σε τι ακριβώς αναφέρεται. Δεν μπορούμε επίσης να εικάσουμε ότι αναφέρεται σε άλλο ιστορικό πρόσωπο, ενδεχομένως τον Γερμανικό. Ο όρος «*ὁ πρῶτος μοναρχήσας*» είναι αυτονόητο ότι περιγράφει τον Ιούλιο Καίσαρα, θείο και θετό πατέρα του Αυγούστου. Οφείλουμε, επομένως, να εξετάσουμε την ιστορική της ακρίβεια. Μολονότι διαθέτουμε αναφορές για άλλες λατινικές μεταφράσεις που δεν σώζονται, καμία άλλη πηγή δεν καταγράφει τον εν λόγω Ρωμαίο πολιτικό και συγγραφέα στους μεταφραστές του Αράτου.

Κατά τη γνώμη μας, η μαρτυρία είναι έγκυρη. Βασιζόμαστε σε συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός: την τροποποίηση του ρωμαϊκού ημερολογίου, που πραγματοποίησε ο

---

[316] A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Garland of Philip*, II 373 ("[...] the illustrius father-in-law of Julius Caesar [...]".

[317] M. von Albrecht, ό.π., σ. 406.

[318] Η μαρτυρία αγνοείται από τους εκδότες και ερευνητές του Αράτου.

[319] Βλ. τις μαρτυρίες που παρέχει για τον Άρατο η *Σούδα* παρακάτω, σσ. 750-752.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Καίσαρ το 46 π.Χ.[320] (εισάγοντας το γνωστό ιουλιανό ημερολόγιο). Στο εγχείρημά του είχε τη βοήθεια του αλεξανδρινού αστρονόμου Σωσιγένη[321]. Είναι επίσης βέβαιον ότι το ημερολόγιο αυτό βασίστηκε σε προγενέστερα ελληνικά και αιγυπτιακά καλεντάρια[322]. Επρόκειτο για ένα μείγμα από πληροφορίες βασισμένες σε *Παραπήγματα* και σε έργα διαφόρων αστρονόμων[323]. Απηχεί την προσπάθεια να επιτευχθεί η «κανονικότητα» στο ρωμαϊκό ημερολόγιο, το οποίο –ως τότε– βασιζόταν σε έναν συνδυασμό του ηλιακού με το σεληνιακό έτος[324], με όσες ανωμαλίες συνεπάγεται κάτι τέτοιο. Φαίνεται ότι στην ανάγκη διατήρησης παράλληλα και του σεληνιακού ημερολογίου πρυτάνευαν οι θρησκευτικές εορτές[325]. Το ιουλιανό ημερολόγιο παρέμεινε σε χρήση έως τον 16ο αι.[326], πράγμα που αποδεικνύει τη σπουδαιότητα και την επιτυχία του εγχειρήματος. Ούτως ή άλλως, η αλλαγή του ημερολογίου, πέρα από τη βαθύτατη επίδραση στον καθημερινό βίο,

---

[320] Ο Οβίδιος ερμηνεύει την ικανότητα του Καίσαρα να κατανοεί την επιστήμη της αστρονομίας ως προανάκρουσμα της μελλοντικής του αποθέωσης (*Fasti* 3.155-164)· βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σσ. 16-17 και 161 κ.εξ. Περισσότερα στον P. Domenicucci, ό.π., σσ. 29-85. Αναρωτιόμαστε πόση σχέση με τη διόρθωση και αντικατάσταση του ημερολογίου μπορεί να έχει η αναφορά του Δίωνα του Κάσσιου (*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 43.14.6 Boissevain, βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 166) σε άγαλμα του Καίσαρα, που είχε στα πόδια του τη σφαίρα (του κόσμου). Οπωσδήποτε, η επιγραφή «*ἡμίθεος*» φανερώνει ότι το εν λόγω σύμβολο σχετιζόταν με την αστρική αποθέωση του Καίσαρα ως κοσμοκράτορα, όμως θα μπορούσε παράλληλα να υπαινίσσεται την ενασχόληση του «ημιθέου» με την αστρονομία και την επιτυχία του να «υπολογίσει» ορθά τον χρόνο (ο υπολογισμός του οποίου γίνεται μέσω της κατανόησης και της ορθής μετρήσεως των περιστροφών της). Εξάλλου, όπως ορθά παρατηρεί η E. Gee (*Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 39), η σφαίρα στη ρωμαϊκή εικονογραφία γεφυρώνει τα όρια ανάμεσα στην "orbis terrarum", που απεικονιζόταν σε χάρτες, και την οικουμένη, προβάλλοντας έτσι τη ρωμαϊκή κυριαρχία στο τρισδιάστατο σύμπαν της φυσικής φιλοσοφίας.

[321] P. Domenicucci, ό.π., σ. 86· E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 9· A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σ. 292· H. Weinhold, ό.π., σ. 18. Για τον Σωσιγένη, αλλά και την επίδραση της αλεξανδρινής επιστήμης του δεύτερου μισού του 1ου αι. στη Ρώμη βλ. P. Fleury, "Les sources alexandrines d'un ingénieur romain au début de l'Empire", στο G. Argoud – J.-Y. Guillaumin (ed.), *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, σσ. 103-114 [106 και 110]. Για τον Σωσιγένη βλ. A. Rehm, "Sosigenes[6]", *RE* III A[1] (1927), στ. 1153-1157.

[322] Βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 14. Φαίνεται ότι τον πρώτο αιώνα μεταφέρθηκε στη Ρώμη το ηλιακό ωρολόγιο, σύμφωνα με τον H. Weinhold, ό.π., σ. 18. Πρβ. Πλίνιος *Nat. hist.* 7.60 και Κενσορίνος *De die nat.* 23.7.

[323] E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 15. Είναι ενδεικτικό ότι ο Ιωάννης ο Λυδός (*Περὶ διοσημειῶν* 70.61 Wachsmuth) αναφέρει τον Καίσαρα με άλλους συγγρ. *Παραπηγμάτων*. Βλ. και P. Domenicucci, ό.π., σ. 90.

[324] Τα «επιστημονικά χαρακτηριστικά» του ιουλιανού ημερολογίου (αριθμός ημερών, παρένθετες μέρες κ.τ.ό.) εκθέτουν οι P. Domenicucci, ό.π., σσ. 85-88 και E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σσ. 9-10. Από τις αρχαίες πηγές βλ. Πλίνιος *Naturalis historia* 18 και Μακρόβιος *Saturnalia* 1.14. Για τη σχέση του *Nat. hist.* 18 με τα προγνωστικά των *Φαιν.* βλ. J. Martin (1998) I CVII-CXII.

[325] Επιχειρήθηκε, με άλλα λόγια, η συμφιλίωση του πολιτικού έτους (αυτού δηλ. που καθόριζε τις επίσημες εορτές της ρωμαϊκής πολιτείας) με το ηλιακό (αυτό που παρέχουν οι κινήσεις του ήλιου και των ουράνιων σωμάτων. Βλ. και E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 17· P. Domenicucci, ό.π., σ. 85. Λατινικές πηγές αποδίδουν το παλαιότερο ημερολόγιο στον Numa (Κικέρων *Leg.* 2.29, Οβίδιος *Fasti* 3.151-154, Πλούταρχος *Νομᾶς* 18 Perrin). Είναι, νομίζουμε, αυτονόητο ότι το πολιτικό ημερολόγιο διαθέτει άμεση σχέση με την επίσημη θρησκεία.

[326] Ως γνωστόν, το ιουλιανό ημερολόγιο αντικαταστάθηκε από το γρηγοριανό (από το όνομα του Πάπα Ρώμης Γρηγορίου του 13ου) στα 1582 (με τη βοήθεια του αστρονόμου Luigi Giglio, βλ. και P. Domenicucci, ό.π., σ. 85 σημ. 171).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επιφέρει δραστικές αλλαγές στην επιστημονική σκέψη.

Παράλληλα με τη δημοσίευση του ημερολογίου, ο Ιούλιος Καίσαρ συνέθεσε έργο, στο οποίο εξέθετε τη θεωρητική βάση των ημερολογιακών αλλαγών. Το κείμενο επιγραφόταν *De astris*[327]. Μολονότι γνωρίζουμε ελάχιστα γι' αυτό, έχει επισημανθεί ότι ακολουθούσε τη δομή και το περιεχόμενο των αράτειων *Φαινομένων*[328]. Το συγκεκριμένο συμπέρασμα προκύπτει εύκολα από την προτεινόμενη ανασύνθεση του *De astris*[329]. Πέρα όμως από αυτό, διαθέτουμε και ανεξάρτητες μαρτυρίες: συγγραφείς, που μαρτυρούν την απήχηση του συγκεκριμένου έργου, μας πληροφορούν και για τη σχέση του με το ποίημα του Αράτου. Ο Firmicus Iulius Maternus (4ος αι.) συνδέει στο *Mathesis* 8.5.2-3 τον Καίσαρα με τον Άρατο (και τον Κικέρωνα)[330]:

> Haec (ενν. stellae) in vicinis signorum regionibus collocatae, cum XII signis oriuntur et cum ipsis occidunt rursus, immutatum semper cursus sui ordinem reservantes. sed his stellis nomina veterum fabularum apposuit antiquitas. executus est etiam horum numerum siderum Graece Aratus poeta dissertissimus, Latine vero Caesar et decus eloquentiae Tullius.

Είναι καταρχάς φανερό ότι ο συγγραφέας δεν αναφέρεται μόνον σε θέματα υπολογισμού του χρόνου, με βάση τις κινήσεις των «*παρανατελλόντων*», των μη ζωδιακών αστερισμών που ανατέλλουν και δύουν σύγχρονα με εκείνους του ζωδιακού[331]. Πράγματι, το συγκεκριμένο φαινόμενο απασχόλησε σε έκταση τον Άρατο (*Φαιν.* 559-732)· η πηγή όμως που εξετάζουμε εδώ αναφέρεται στον συνδυασμό των αστερισμών με μύθους ([...] sed his stellis nomina veterum fabularum apposuit antiquitas). Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, η συνδυαστική αναφορά του Αράτου, του Καίσαρα και του Κικέρωνα επιβάλλει να θεωρήσουμε τουλάχιστον ομοειδή τα έργα που είχε υπόψη του ο Firmicus Maternus. Νομιμοποιούμαστε, επομένως, να εικάσουμε ότι ανάμεσα στα *Φαιν.* και το *De astris* εντοπιζόταν κάτι περισσότερο από την (εντυπωσιακή) ομοιότητα της δομής τους[332]. Οι ομοιότητες σε επίπεδο αστρικής μυθολογίας και μύθων καταστερισμού, σε συνδυασμό φυσικά με τη δομή, θα δικαιολογούσαν την πληροφορία της *Σούδας* ότι ο Καίσαρ

---

[327] Σύμφωνα με τον P. Domenicucci, ό.π., σσ. 85-99· E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σσ. 17-18.

[328] Όπως επισημαίνει η E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 18. Ίσως το γεγονός αυτό εξηγεί το ότι ο Πλίνιος έθεσε στο *Nat. hist.* 18 υλικό τόσο από το *De astris* όσο και από τα αράτεια προγνωστικά.

[329] Βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 18.

[330] Βλ. και P. Domenicucci, ό.π., σ. 89. Για τον Firmicus Maternus και τη σχέση του με τα *Φαιν.*, καθώς κα με το έργο του γραμματικού Αχιλλέα βλ. παρακάτω, σ. 746.

[331] Βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 18. Για τα παρανατέλλοντα βλ. και A. Le Bœuffle, "Recherches sur Hygin", σσ. 277-278.

[332] Ο όρος είναι της E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 18.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

«μετέφρασε» τα *Φαινόμενα*. Η υπόθεση στηρίζεται, επιπλέον, έμμεσα στην αναφορά του Firmicus Maternus στον Κικέρωνα.

Η μαρτυρία θα πρέπει ενδεχομένως να συνδυαστεί με τα όσα γνωρίζουμε για τον Κικέρωνα και την επίδραση των σπουδών του στην απόφασή του να μεταφράσει το ποίημα. Το εγχείρημα όμως του Καίσαρα είναι στη σύλληψή του κάτι ευρύτερο από την απλή πρόσληψη ενός λογοτεχνικού προτύπου. Η αξιοποίηση, συνεπώς, του Αράτου επιβλήθηκε από την αναγνώριση της επιστημονικής διάστασης των *Φαινομένων*. Μη διαθέτοντας περισσότερα στοιχεία μπορούμε μόνο να εικάσουμε σχετικά με το πρωτότυπο, που χρησιμοποιήθηκε. Είναι πολύ πιθανό το ότι ελήφθη υπόψη η «ροδιακή έκδοση» των *Φαινομένων*[333]. Αναφερόμαστε βέβαια στην υπομνηματισμένη έκδοση που παρήγαγε ο Άτταλος, στην οποία θα είχαν ήδη γίνει προσθήκες και διορθώσεις βασισμένες στην κριτική του Ιππάρχου. Με δεδομένη όμως τη συμβολή του Σωσιγένη, επιβάλλεται να θεωρήσουμε πιθανή ακόμη και τη χρήση κάποιου αλεξανδρινού κειμένου[334]. Αυτό θα είχε βέβαια υποστεί κάποιες διορθώσεις ή θα συνοδευόταν από διορθωτικά σχόλια μαθηματικών του Μουσείου.

Βάσει ποιου σκεπτικού όμως αξιοποιήθηκε ο Άρατος στη σύνθεση του *De astris*; Ενδεχομένως, δεν πρυτάνευσε αποκλειστικά η πρωτοτυπία των περιεχομένων και η ποιητική του αξία. Φρονούμε ότι ο Καίσαρ (ή, ορθότερα, ο Σωσιγένης) θεώρησε ότι το ποίημα ανήκει στα λογοτεχνικά *Παραπήγματα*[335]. Αυτό εξάλλου συμπεραίνεται και από τον κατάλογο των αστρονόμων-συγγραφέων *Παραπηγμάτων* που παραθέτει ο Βιτρούβιος[336] και ο Γέμινος[337], συγγραφείς περίπου σύγχρονοι. Δεν αποκλείεται να επιχειρήθηκε η μίμηση της ευλογοφανούς διάταξης του υλικού, σε συνδυασμό με τη μίμηση των υφολογικών του ιδιαιτεροτήτων. Ενδεχομένως, στο *De astris* είχαν θέση και οι αστρικοί μύθοι.

---

[333] Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 355 360.

[334] Δεν αναφερόμαστε βέβαια στην αλεξανδρινή έκδοση, που ανασυνέθεσε παλαιότερα ο J. Martin. Μολονότι αδυνατούμε να εντοπίσουμε κάποιον αλεξανδρινό φιλόλογο ή μαρτυρίες για την ύπαρξη ενός τέτοιου κειμένου πριν από τον 1° αι. π.Χ., θεωρούμε αυτονόητο ότι το κείμενο κυκλοφορούσε στην Αλεξάνδρεια και αντίτυπό του φυλασσόταν στη Βιβλιοθήκη.

[335] Βλ. παραπάνω, σσ. 154-161.

[336] *De architectura* 9.6.3: de naturalibus autem rebus Thales Milesius, Anaxagoras Clazomenius, Pythagoras Samius, Xenophanes Colophonius, Democritus Abderites rationes, quibus e rebus natura rerum gubernaretur quemadmodum cumque effectus habeat, excogitatas reliquerunt. quorum inventa secuti siderum et occasus tempestatumque significatus Eudoxus, Eudemus, Callipus, Meto, Phillipus, Hipparchus, Aratus ceterique ex astrologia parapegmatorum disciplinis invenerunt et eas posteris explicatas reliquerunt. Βλ. E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus*, σ. 19· L. Taub, *Ancient Meteorology*, (Routledge) London and New York 2003, σσ. 61-62. Βλ. και τη σημ. 335.

[337] Βλ. παραπάνω, σσ. 154-155.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η μαρτυρία του Καίσαρα, όπως και εκείνη του Κικέρωνα, συνεισφέρουν στη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας· προσθέτουν μικρές, αλλά και σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη Σχολή της Ρόδου αλλά και την αλεξανδρινή τύχη του Αράτου κατά τον 1° αι. π.Χ. Διαπιστώνεται, επομένως, η διαρκής παρουσία των *Φαιν.* σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου και μάλιστα σε γεωγραφικά μήκη και πλάτη που αφορούν τον ενιαίο ελληνικό χώρο της Μεσογείου και αργότερα τον αντίστοιχο ρωμαϊκό. Όπως κατέστη σαφές, η επιβίωση του ποιήματος δεν περιορίστηκε ειδολογικά: απασχόλησε εξίσου γραμματικούς, μαθηματικούς (αστρονόμους) και φιλοσόφους[338].

Ως γνωστόν, τα φαινόμενα του ανθρώπινου πολιτισμού, όπως η λογοτεχνία, δεν καθορίζονται από σαφή χρονολογικά όρια, παρά μόνο συμβατικά. Οι λατινικές μαρτυρίες που εξετάστηκαν, ανέδειξαν την εξέλιξη της επιβίωσης του ποιήματος από τη περίοδο της republica σε εκείνη του Αυγούστου. Ο Piso του Αντιπάτρου βίωσε τη συγκεκριμένη ιστορική μετάβαση. Δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το ότι οι πρωταγωνιστές των ιστορικών αλλαγών αποτελούν ταυτόχρονα και τους επιφανείς εκπροσώπους της λατινικής επιβίωσης του Αράτου. Πρόκειται για εποχή με έντονη τη σφραγίδα του λατινικού Αράτου και χαρακτηριστικό ενδιαφέρον στη θεματολογία του ουρανού. Μολονότι αναφερόμαστε στον «λατινικό Άρατο», φρονούμε ότι η επιβίωσή του ήταν διφυής: δεν περιορίστηκε στις λατινικές μεταφράσεις και τις κάθε είδους αναφορές που απαντούν στη λατινική γραμματεία[339]· κατά τη γνώμη μας, ο Άρατος διαβαζόταν, τουλάχιστον έως την εποχή του Αυγούστου, και στο πρωτότυπο ελληνικό κείμενο. Μόνον αργότερα, και όχι γενικευμένα, η παραγωγή των μεταφράσεων του Κικέρωνα και του Γερμανικού και, μεταγενέστερα, έργων όπως εκείνο του Υγίνου[340] οδήγησαν σε υποχώρηση του ενδιαφέροντος για το ελληνικό κείμενο.

---

[338] Βλ. την παρατήρηση του Αχιλλέα στο εισαγωγικό κείμενο *Περὶ ἐξηγήσεως* 3.1 (Di Maria). Βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 50-51.

[339] Ο D.A. Kidd (1997) έχει συγκεντρώσει στο υπόμνημά του εντυπωσιακό αριθμό εδαφίων της λατινικής γραμματείας, στα οποία εντοπίζει βάσιμα την επίδραση του ποιητή.

[340] Ο Υγίνος συνέγραψε το *Astronomica*, μία καταλογάδην απόδοση των *Φαιν.*, εμπλουτισμένη και με υλικό από τους *Καταστερισμοὺς* του Ερατοσθένη, την λατινική απόδοση του Κικέρωνα και το έργο του Nigidius Figulus. Βλ. A. Le Bœuffle ("Recherches sur Hygin") και J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 63-68. Το κείμενό του θα μπορούσε συχνά να αντικαταστήσει συγκεκριμένα τμήματα του αντίστοιχου ελληνικού (σε συνδυασμό με τις μεταφράσεις), γιατί ο εν λόγω συγγρ. παραμένει πιστός στην πηγή του. Κάτι τέτοιο συνέβη λ.χ. στην περίπτωση των στίχων *Φαιν.* 480-500: ο Υγίνος *Astr.* 4.2.1 ακολουθεί πιστά τον Άρατο, ο οποίος εδώ αποκλίνει από την πηγή του, τον Εύδοξο. Η επισήμανση είναι του D.A. Kidd (1997), σσ. 353-354.

(vi) Ο *Στέφανος* του Μελεάγρου

Η εξέταση των πηγών έως αυτό το σημείο επιβεβαιώνει τη σταθερή παρουσία του ποιήματος στην ελληνιστική περίοδο. Οι μαρτυρίες αφορούν την ποιητική αξία του έργου, την αστρονομία που περιέχεται σε αυτό και εν μέρει τη φιλοσοφία. Σκιαγραφείται παράλληλα και η γεωγραφική εικόνα της διάδοσης του έργου: το εντοπίζουμε στην Αθήνα, έντονα στη Ρόδο, την Πέργαμο, στο περιβάλλον της οικογένειας των Pisones (Ρώμη και Herculaneum) και την Αλεξάνδρεια. Ας προστεθεί εδώ ένα επιπλέον γεωγραφικό στίγμα, το οποίο παρέχει ο Μελέαγρος. Αυτός υπήρξε αυτόχθονας της φοινικικής Παλαιστίνης· γεννήθηκε, όπως και ο επικούρειος Φιλόδημος, στα Γάδαρα, παρέμεινε επί μακρόν στην Τύρο και κατέληξε στην Κω: εδώ φέρεται να συνέθεσε τη συλλογή του, τον *Στέφανον*[341]. Η Κως ήταν αξιόλογο κέντρο κατά την ελληνιστική περίοδο[342]. Η μαρτυρία του αποκαλύπτει την πολυπολιτισμική διάσταση της σύγχρονής του ελληνικής παιδείας[343] αλλά και της ποίησης του Αράτου. Μολονότι το ποίημα φέρει έντονη τη σφραγίδα της ελληνικής κουλτούρας (μέσω παραδοσιακού πολιτιστικού υλικού, όπως οι μύθοι, αλλά και νεωτερικού, όπως η φιλοσοφία και η επιστήμη), γνώρισε την αποδοχή και από αλλότριους εθνικά λαούς[344]. Ο εξελληνισμένος Μελέγαρος τόνιζε συχνά την εθνική του καταγωγή[345]· είναι μάλλον πιθανό ότι ήταν σε θέση να χρησιμοποιεί και άλλες γλώσσες, πέρα από τα ελληνικά[346].

---

[341] Βλ. K. Gutzwiller, *Poetic Garlands: Hellenistic Epigrams in Context*, (University of California Press) Berkeley-Los Angeles-London 1998, σ. 276 (βιογραφικά δεδομένα, με τη σημ. 94 για περαιτέρω βιβλιογραφία) και για τη φύση και τα περιεχόμενα του έργου σσ. 277-322. Η Gutzwiller τοποθετεί τη σύνθεση του *Στεφάνου* στη δεκαετία του 90 π.Χ. (σε συμφωνία με τους S.F. Gow – D.L. Page, *Hellenistic epigramms*, σ. xvi)· ο A. Cameron, "The *Garlands* of Meleager and Philip", *GRBS* 9:1 (1968) 323-349 [εδώ: 323], φρονεί ότι πρέπει να τοποθετήσουμε το έργο παλαιότερα. Βλ. και C. Radinger, *Meleagros von Gadara: Eine litterargeschichtliche Skizze*, Innsbruck 1895, "Exkurs I. Die Lebenzeit des Meleagros", σσ. 73-76 και "Exkurs V. Chronologie der Gedichte", σσ. 113-115. Για την παλαιότερη άποψη που αναγνώριζε σύνδεση του Αράτου με το συγκεκριμένο νησί βλ. παραπάνω, σ. 149 και τη σημ. 598.

[342] Βλ. την προηγούμενη σημ.

[343] K. Gutzwiller, ό.π., σ. 276.

[344] Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αλεξανδρινών Εβραίων, για τους οποίους βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 573-574 και 615-622.

[345] Ο Μελέγαρος συνέθεσε τουλάχιστον τέσσερα επιτάφια επιγράμματα για τον εαυτό του. Σ' ένα από αυτά (*Ἀνθ. Π.* 7.419 Beckby) χρησιμοποίησε τρίγλωσσο χαιρετισμό. Σύμφωνα με τον A. Momigliano, *Ξένη σοφία: τα όρια του εξελληνισμού στην αρχαιότητα* (μτφρ. Α. Κατσιβελάκη, επιμ. Δ. Κουβίδης), («Αλεξάνδρεια») Αθήνα 1998, σ. 144, ο ποιητής είχε συνείδηση της σημιτικής του καταγωγής. Βλ. και K. Gutzwiller, ό.π., σ. 276 σημ. 95.

[346] Στο συγκεκριμένο θέμα απαιτείται επιφύλαξη· δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι για το αν η φοινικική ή κάποια σημιτική γλώσσα ήταν σε χρήση, και μάλιστα στη γραπτή της μορφή. Η παρατήρηση βέβαια αφορά πρώτιστα τα πιο εξελληνισμένα στρώματα των αυτόχθονων πληθυσμών. Για τις επιφυλάξεις που ανακύπτουν σε ανάλογες έρευνες βλ. την περίπτωση του (πολύ μεταγενέστερου βέβαια) Πορφυρίου του Τύριου, όπως την εκθέτει ο F. Millar, "Porphyry: Ethnicity, Language, and Alien Wisdom", στο J. Barnes – M. Griffin (eds.),

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ο ανθολόγος συμπεριέλαβε στον *Στέφανο* (*Ἀνθ. Π.* 4.1.49-50 Beckby) μια χαρακτηριστική αναφορά στον Άρατο:

ἄστρων τ' ἴδριν Ἄρατον ὁμοῦ βάλεν, οὐρανομάκευς
φοίνικος κείρας πρωτογόνους ἕλικας.

Η εν λόγω μαρτυρία έχει ήδη ερμηνευθεί ικανοποιητικά[347]. Επιπλέον, τα δύο επιγράμματα του Αράτου, που περιέχονται στη συλλογή του Μελεάγρου, είναι εκτός της έρευνάς μας[348]. Συμπεριλάβαμε όμως τον Μελέαγρο, γιατί ο έπαινος που απηύθυνε στον Άρατο αφορά τα *Φαινόμενα*· με άλλα λόγια, ο έπαινος δεν ανταποκρίνεται –σύμφωνα με μία άποψη– στην πραγματικότητα[349]. Η μαρτυρία του Μελεάγρου συνεισφέρει επομένως στην αποτίμηση όχι του επιγραμματοποιού Αράτου, αλλά του ποιητή των *Φαινομένων*. Η ορολογία αποκαλύπτει την αξιολόγηση του ως γνώστη της αστρονομίας, κάτι που όμως αποτελεί μάλλον ποιητική σύμβαση: ο Μελέαγρος δεν ήταν προφανώς σε θέση να κρίνει επιστημονικά το έργο. Κατά πάσα πιθανότητα, η άποψή του επηρεάστηκε από την κρίση των άλλων ομοτέχνων του για τον Άρατο, του Καλλιμάχου και του Λεωνίδα του Ταραντίνου[350]. Ο έπαινος, επομένως, απευθύνεται στην ιδιαίτερη θεματική που ο ποιητής μετέφερε σε διδακτικό έπος. Το γεγονός ότι σταχυολογεί τον Άρατο βασισμένος στην αξία των *Φαιν.* δημιουργεί ένα παράδοξο: κατά πάσα πιθανότητα η φήμη του ποιητή μας και η επίδραση των *Φαιν.* στην ελληνική γραμματεία και την ελληνική σκέψη επέβαλε στον Μελέγαρο να ανθολογήσει τα δύο επιγράμματα. Αν πράγματι το έργο του Ιππάρχου σχετικά με τον Εύδοξο και τον Άρατο διασώθηκε χάρη στη φήμη του ποιητή που επικρίνει[351], κάτι παραπλήσιο μπορεί να συνέβη και εδώ: ενδεχομένως, οφείλουμε τη διάσωση των δύο επιγραμμάτων στη φήμη των *Φαινομένων*. Ο ανθολόγος θέλησε να συμπεριλάβει στη συλλογή του έργα ενός διάσημου ποιητή της ελληνιστικής περιόδου.

Philosophia Togata II: Plato and Aristotle at Rome, (Clarendon Press) Oxford 1997, σσ. 241-262.

[347] Βλ. J. Almirall, "El elogio de Arato de Solos por Meleagro (*AP* IV 1,49 s.)", *Myrtia* 8 (1993) 55-62 και, πιο συνοπτικά, A.S.F. Gow – D.L. Page, *Hellenistic Epigrams*, II 104-105.

[348] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 229· Q. Cataudella, "L'epigramma *Ant. Pal.* XII 129 di Arato", *REG* 80 (1967) 264-281· G. Giangrande, "Trois épigrammes de l'Anthologie", *REG* 81 (1968) 59-66· Q. Cataudella, "Ancora dell'epigramma di Arato, XII, 129, e di altri epigrammi", *REG* 82 (1969) 365-379· H. Wankel, "Arats Spottepigramm auf Diotimos", *ZPE* 52 (1983) 67-68· πιο πρόσφατα, J. Almirall, "Sobre un epigrama d'Arat (*A.P.* XI 437)", στο *Homenatge a Josep Alsina* (Actes del Xè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC), Tarragona 1992, σσ. 151-155.

[349] A.S.F. Gow – D.L. Page, *Hellenistic Epigrams*, II 104: "The couplet seems to do excessive honour to the two obscure epigrams ascribed to Aratus in the *Anthology* [...]".

[350] Για τους λόγους που εξαιρούμε την ανάλογη μαρτυρία του Πτολεμαίου (1ος *Βίος* 6.2 Di Maria) βλ. παραπάνω, σσ. 325-342.

[351] Βλ. παραπάνω, σ. 357 και τις σημ. 82-83.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(vii) Ο «μυθογράφος» Άρατος στον Διόδωρο τον Σικελιώτη

Όπως υποστηρίξαμε, οι θρησκευτικές αναφορές που απαντούν στα *Φαιν.* αποδεικνύουν ότι ο Άρατος ενδιαφέρθηκε για την αρχαιότητα της ελληνικής μυθολογίας, με ιδιαίτερη βέβαια έμφαση στη μυθολογία του Δία και τις «ορφικές» κοσμογονίες[352]. Είναι μάλιστα φανερό, κατά τη γνώμη μας, ότι ο ποιητής αναζήτησε αρχαιότατες μαρτυρίες[353]. Το θέμα του ποιήματος, στενά συνυφασμένο με την κοσμολογία, επέβαλε έναν υπαινικτικό χειρισμό της κοσμογονίας: στο προοίμιο εκτίθεται μία υποτυπώδης ανασκόπηση της εκ του μηδενός δημιουργίας[354]. Ειδικά στο ζήτημα της γέννησης και της βρεφικής ηλικίας του Δία, ο Άρατος επέλεξε την «κρητική παράδοση» του μύθου, και μάλιστα εκείνη του Δικταίου Δία. Αυτή είχε διεισδύσει στον ελλαδικό χώρο, όπου τουλάχιστον από τον 4ο αι. συνδέθηκε στην Αθήνα με ορφικο-πυθαγορικές παραδόσεις και τοπικές μυστηριακές λατρείες[355]. Με αυτή την κρητική μυθολογία του Δικταίου Δία σχετίζεται και η μαρτυρία του Διοδώρου του Σικελιώτη.

Ο Διόδωρος είναι ο μόνος ιστορικός, που εξετάζουμε εδώ. Πριν αξιολογήσουμε τη μαρτυρία του, επισημαίνουμε ότι αράτεια επίδραση αποδόθηκε παλαιότερα και στον Πολύβιο. Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι ο εν λόγω ιστορικός προσεγγίζει τον Άρατο μέσω των ερμηνευτικών σχολίων του Αττάλου, όπως απαντούν στον Ίππαρχο[356]. Πρόκειται για εδάφιο (*Ίστορ.* 9.15.6 Büttner-Wobst), στο οποίο ο Πολύβιος αναφέρεται στη χρήση των *συνανατολῶν* και των *συγκαταδύσεων* στον υπολογισμό της ώρας κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η ορολογία και οι επισημάνσεις του δείχνουν, πράγματι, ότι διέθετε τις βασικές γνώσεις αστρονομίας και ότι, ενδεχομένως, βρίσκεται σε επαφή με κάποιο από ερμηνευτικό έργο που σχολιαζε τα μαθηματικά λάθη του Αράτου[357].

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης παρέχει ένα ασφαλές χρονικό σημείο αναφοράς. Συγκεκριμένα, το έργο του (*Βιβλιοθήκη ἱστορική*) εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του 1ου αι.· μια μαρτυρία του Λατίνου Ιερώνυμου μας βοηθά να προσδορίσουμε ακριβέστερα την

---

[352] Βλ. γενικά παραπάνω, σσ. 61-109.

[353] Οι «ορφικές» θεογονίες-κοσμογονίες πρόσφεραν αυτή την αίσθηση, βλ. παραπάνω, σσ. 61-106 [εδώ: 74-75 κ.εξξ.], 101-103.

[354] Χωρίς επέκταση στη ζωογονία, βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 210-213.

[355] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-106.

[356] Βλ. H. Weinhold, ό.π., σσ. 31-32 και τη σημ. 1. Επρόκειτο για άποψη του Th. Büttner-Wobst, την οποία δεν αποδέχτηκε ο Weinhold.

[357] Ο Πολύβιος αναφέρεται στην μη ακριβή μαθηματικά υπόθεση ότι κάθε νύχτα, ανεξάρτητα από τη διάρκειά της, δύνουν και ανατέλλουν έξι αντίστοιχα ζώδια. Ενδεχομένως, η αναφορά «*πάνυ δὲ καὶ τοῦτο ῥᾴδιον τοῖς τὰ φαινόμενα πεπολυπραγμονηκόσιν*» να σχετίζεται και με τον Άρατο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εμφάνιση κάποιων πρώτων τμημάτων της ιστορίας του στο 49 π.Χ.[358]. Ο Διόδωρος είναι, συνεπώς, ένας ακόμη μάρτυρας της δημοτικότητας του κειμένου κατά τα τελευταία χρόνια της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Ανήκει στο ίδιο πολιτισμικό περιβάλλον με αυτό στο οποίο γράφτηκαν τα επιγράμματα τα οποία εξετάσαμε[359], εφόσον είχε ταξιδέψει στη Ρώμη (*Βιβλ.* 1.4.3 Vogel) και διέθετε επαρκή γνώση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής κουλτούρας[360]. Σε εκτενές τμήμα του 4ου βιβλίου της *Βιβλιοθήκης* ασχολείται με τη θρησκευτική προϊστορία και ειδικά με τη λατρεία των θεαινών, τις οποίες ονομάζει «Μητέρες». Σύμφωνα με τον Διόδωρο, επρόκειτο για τις μυθικές τροφούς του Δία στην Κρήτη, οι οποίες ακολούθως τιμήθηκαν με τον καταστερισμό τους και ονομάστηκαν Άρκτοι[361]. Η παράθεση των σχετικών στίχων από τον Άρατο (*Φαιν.* 30-35)[362] και τα συμφραζόμενα μαρτυρούν ότι ο Διόδωρος τους θεωρούσε άμεσα σχετικούς με το θέμα του. Όσον αφορά το ιστορικό πλαίσιο, η αφήγησή του ξεκινά από ιστορικά-μυθολογικά στοιχεία, που αφορούν τον αποικισμό της Σικελίας από Μινωίτες Κρήτες. Είναι φανερό ότι ανάγει το συγκεκριμένο γεγονός πριν από τον Τρωικό πόλεμο. Ο Διόδωρος πραγματεύεται από το εδάφιο *Βιβλ.* 4.65.6 και κάτω την ιστορία του Δαιδάλου, αρχικά στην Αθήνα και έπειτα στην Κρήτη (4.75.6-4.77.4 Vogel)· την επακόλουθη φυγή του στη Σικελία και την παραγωγή θαυμαστών έργων (4.77.5-4.78.5 Vogel)· την καταδίωξή του εκεί από τον Μίνωα, τον εκεί θάνατο του μυθικού βασιλιά των Κρητών, την ίδρυση ναού της Αφροδίτης στον τάφο του και την οριστική εγκατάσταση των ανδρών του στη Σικελία (4.79.1-4.79.6 Vogel). Ο Διόδωρος επισημαίνει ότι σ' αυτό το εθνικό υπόστρωμα προστέθηκε αργότερα (μετά τον Τρωικό πόλεμο) ένα σώμα Κρητών πολεμιστών που επέστρεφαν από την Τροία (4.79.6 Vogel)· όλοι μαζί ίδρυσαν (από κοινού με τους ήδη εγκατεστημένους στη Σικελία Μινωίτες) τη λατρεία των Μητέρων. Είναι φανερό ότι έχει υπόψη του την «κρητική» εκδοχή της μυθολογίας που αφορά τη γέννηση του Δία. Ο Διόδωρος αναφέρεται στη λατρεία των εν λόγω θεαινών με λεπτομέρειες (4.79.7.1-4.80.5.1 Vogel):

---

[358] Βλ. C.H. Oldfather, *Diodorus of Sicily*, vol. I, [Loeb Classical Library], (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 1950, σ. vii και σημ. 1· P. Vidal-Naquet, "Diodore et le Vieillard de Crète", στο *Diodore de Sicile: Naissance des dieux et des hommes. Bibliothèque Historique Livres I et II*, (Introduction, treaduction et notes par M. Cashevitz), (Les Belles Lettres) Paris 1991, σσ. VII-XXX [εδώ: XII-XII].

[359] P. Vidal-Naquet, "Diodore et le Vieillard de Crète", σ. XII.

[360] Βλ. M. Cashevitz, *Diodore de Sicile: Naissance des dieux et des hommes. Bibliothèque Historique Livres I et II*, σ. 1.

[361] *Φαιν.* 30-35. Πρβ. *Καταστερισμοί* I και II (C. Robert, *Eratosthenis Catasterismorum reliquiae*, σσ. 50-59.

[362] Η μαρτυρία του Διοδώρου αγνοείται από τους Kidd (1997), Martin (1998). Απουσιάζει επίσης από το εκπληκτικό, καίτοι ενίοτε προβληματικό στη χρήση του (βλ. τη δική μας «Εισαγωγή», σ. 12), υπόμνημα πηγών (fontes), μαρτυριών (testimonia) και παράλληλων χωρίων (similia) της έκδοσης του E. Maass (1893).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀεὶ δὲ μᾶλλον αὐξανόμενοι (ενν. *οἱ Κρῆτες*), *καὶ κατασκευάσαντες ἱερὸν τῶν Μητέρων, διαφόρως ἐτίμων τὰς θεὰς, ἀναθήμασι πολλοῖς κοσμοῦντες τὸ ἱερὸν αὐτῶν. ταύτας δ' ἀφιδρυθῆναί φασιν ἐκ τῆς Κρήτης διὰ τὸ καὶ παρὰ τοῖς Κρησὶ τιμᾶσθαι τὰς θεὰς ταύτας διαφερόντως. μυθολογοῦσι δ' αὐτὰς τὸ παλαιὸν θρέψαι τὸν Δία λάθρᾳ τοῦ πατρὸς Κρόνου, ἀνθ' ὧν αὐτὰς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβιβασθῆναι καὶ καταστερισθείσας ἄρκτους προσαγορευθῆναι· περὶ ὧν καὶ τὸν Ἄρατον συμφωνοῦντα τούτοις τεθεικέναι κατὰ τὴν τῶν ἄστρων ποίησιν,*

ἔμπαλιν εἰς ὤμους τετραμμέναι· εἰ ἐτεόν γε
Κρήτηθεν κεῖναί γε Διὸς μεγάλου ἰότητι
οὐρανὸν εἰσανέβησαν, ὅ μιν τότε κουρίζοντα
Δίκτῳ ἐν εὐώδει ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίοιο
ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτόν,
Δικταῖοι Κούρητες ὅτε Κρόνον ἐψεύσαντο. **(*Φαιν.* 30-35)**

οὐκ ἄξιον δὲ παραλιπεῖν τὴν περὶ τὰς θεὰς ἁγνείαν τε καὶ τὴν κατ' ἀνθρώπους ἐπιφάνειαν. τιμῶσι δ' αὐτὰς οὐ μόνον οἱ ταύτην τὴν πόλιν οἰκοῦντες, ἀλλὰ καί τινες τῶν ἄλλων περιοίκων θυσίαις τε μεγαλοπρεπέσι καὶ ταῖς ἄλλαις τιμαῖς ἀποσεμνύνουσι τὰς θεάς. [...] *τέλος δὲ προβαινούσης ἐπὶ πολὺ τῆς κατὰ τὰς θεὰς ἐπιφανείας, οἱ μὲν ἐγχώριοι πολλοῖς ἀναθήμασιν* [...] *διετέλεσαν τιμῶντες ἄχρι τῶνδε τῶν ἱστοριῶν γραφομένων.*

Το παράθεμα από τον Άρατο συνιστά ένα από τα θρησκευτικά τμήματα του ποιήματος[363]. Αυτά συνεισφέρουν, πέρα από τη αισθητική τους αξιοποίηση ως μυθολογικά ιντερλούδια εν μέσω αστρονομικών περιγραφών[364], στη δημιουργία της θρησκευτικής και κοσμολογικής άποψης του ποιήματος. Τα θεωρούμε από τα σημαντικότερα αποσπάσματα των *Φαιν.*: κι αυτό, γιατί αποκαλύπτουν την επαφή του ποιητή με φιλοσοφικές ερμηνείες της γέννησης της θρησκείας, προφανώς ως τμήμα συγκεκριμένης παράδοσης που είχε υπόψη του.

Στα εδάφια 4.80.3-4.80.6 Vogel ο ιστορικός συνεχίζει πάνω στο θέμα του περιγράφοντας την ευρύτατη διάδοση της λατρείας των «Μητέρων» στη Σικελία. Οι αναφορές του σκιαγραφούν μία ακμαία και σεβάσμια παράδοση, που προφανώς χαρακτηριζόταν από μεγαλοπρέπεια. Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα αφορούν τον Άρατο, επισημαίνουμε ότι: (1) ο Διόδωρος δεν αναφέρει τον τίτλο του ποιήματος, αλλά τον περιγράφει περιφραστικά (*κατὰ τὴν τῶν ἄστρων ποίησιν*)· αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν τον γνώριζε. (2) Ο ιστορικός αναφέρεται στο έργο με τρόπο, που δεν αποκαλύπτει αν το έργο λογιζόταν ως ένα και ενιαίο (στο σύνολο δηλ. των στίχων του)· η περιγραφή δύναται να αφορά το αστρονομικό «τμήμα» του ποιήματος, φρονούμε όμως ότι ο Διόδωρος γνώριζε τα *Φαιν.* ως ενιαίο έργο. (3) Ταυτίζει τις θεές-Μητέρες της Κρήτης με

[363] Βλ. παραπάνω, σσ. 61-63.
[364] Βλ. G.O. Hutchinson, ό.π., σσ. 214-236 [ειδικά: 217-224].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τις τροφούς του Δία και, επομένως, τις δύο Άρκτους. (4) Συνδέει ξεκάθαρα τη σχετική αναφορά του καταστερισμού των Άρκτων με την παραδοσιακή λατρεία· αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι κρίνει την αράτεια περιγραφή ως σχετική με το συγκεκριμένο θρησκευτικό υπόβαθρο· η περιγραφή των «ιστορικών» γεγονότων, που αφορούν τον αποικισμό της Σικελίας από Μινωίτες ανάγει τη λατρεία στο απώτερο παρελθόν: το γεγονός μάς υπενθυμίζει ανάλογες διαπιστώσεις για τον Ύμνο του Παλαίκαστρου και τη λατρεία του Δία-κούρου[365].

Οι αναφορές του Διοδώρου επαληθεύουν κάποιες από τις διαπιστώσεις μας[366]. Φαίνεται καταρχάς ότι και ο συγκεκριμένος ιστορικός αναφέρεται στην μεταφορά της σχετικής λατρείας από την Κρήτη στη Σικελία. Η περιγραφή του επιτρέπει να εικάσουμε ότι επρόκειτο για αναγκαστική μεταφορά (*ἀφιδρυθῆναί φασιν*). Φρονούμε, βασισμένοι και στον Στράβωνα, που κάνει λόγο για την καταστροφή των μινωικών πόλεων και την επιβίωση αρχαϊκότερων λατρειών στην ανατολική Κρήτη[367], ότι ο Διόδωρος περιγράφει κάποια αναγκαστική μεταφορά της λατρείας, ίσως με προελληνική προέλευση[368]. Αυτή η υπόθεση στηρίζεται έως κάποιον βαθμό από το όνομα των θεαινών: *Μητέρες*. Η γνώση του Διοδώρου δεν είναι όμως άμεση: αντίθετα, την αποδίδει αόριστα σε πηγή ή πηγές (*ἀφιδρυθῆναί φασιν*) που πρέπει να αξιοποίησε στη συγγραφή της ιστορίας του. Αυτό τον καθιστά έμμεσο μάρτυρα και, ενδεχομένως, αφαιρεί κάτι από την αξιοπιστία του. Αναμφίβολα όμως ο ιστορικός είναι ακριβής ως προς την ιδιαίτερη σχέση της μυθολογίας του Δία με την Κρήτη ([...] *ἐκ τῆς Κρήτης διὰ τὸ καὶ παρὰ τοῖς Κρησὶ τιμᾶσθαι τὰς θεὰς ταύτας διαφερόντως*). Η μαρτυρία του είναι ούτως ή άλλως σημαντική, λόγω της αρχαιότητάς της (1ος αι. π.Χ.): ο Διόδωρος αναφέρεται στον Άρατο ως έργο κλασικό στο πεδίο της ουρανογραφίας· είναι πολύ πιθανόν ότι είχε υπόψη του το αυθεντικό έργο του Ερατοσθένη πάνω στους μύθους των άστρων, αλλά –αν ισχύει κάτι τέτοιο– δεν το αναφέρει.

Μολονότι ο ιστορικός δεν αναφέρεται στους Κουρήτες, δεν αισθάνεται την ανάγκη

---

[365] Για το θέμα της αρχαιότητας της κρητικής λατρείας του Δία και της ανατροφής του σε *ἄντρον* βλ. σχετικά παραπάνω, σσ. 86-104 (με τις σχετικές σημειώσεις).

[366] Αναφερόμαστε φυσικά στην αξιοποίηση αρχαιότατων θρησκευτικών παραδόσεων από τον Άρατο.

[367] Πρόκειται για τα εδάφια 10.4.12 και 10.4.17 Meineke: *μεταξὺ δὲ τοῦ Σαμωνίου καὶ τῆς Χερρονήσου ἡ Πρᾶσος ἵδρυτο ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἑξήκοντα σταδίοις· κατέσκαψαν δ' Ἱεραπύτνιοι* και [...] *τοὺς δὲ Κρῆτας ὀλιγωρῆσαι, κακωθεισῶν τῶν πόλεων καὶ μάλιστα τῆς Κνωσσίων, τῶν πολεμικῶν· μεῖναι δέ τινα τῶν νομίμων παρὰ Λυττίοις καὶ Γορτυνίοις καὶ ἄλλοις τισὶ πολιχνίοις μᾶλλον ἢ παρ' ἐκείνοις.* Βλ. και παραπάνω, σ. 87 σημ. 301.

[368] Βλ. Διόδωρος ο Σικελιώτης 5.70.6.3 Vogel: *ἀνδρωθέντα δὲ αὐτόν φασι* (ενν. *τὸν Δία*) *πρῶτον πόλι κτίσαι περὶ τὴν Δίκταν, ὅπου καὶ τὴν γένεσιν αὐτοῦ γενέσθαι μυθολογοῦσιν· ἧς ἐκληφθείσης ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις διαμένειν ἔτι καὶ νῦν ἔρματα τῶν θεμελίων.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

να επεξηγήσει το ότι απαντούν στο απόσπασμα των *Φαιν.* ή να διαφοροποιηθεί κατά κάποιον τρόπο από τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια. Κρίνουμε, επομένως, ότι, σε γενικές τουλάχιστον γραμμές, βρίσκει την αράτεια εκδοχή του μύθου σύμφωνη με την κρητική παράδοση που επικαλείται. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, επαληθεύεται η υπόθεσή μας σχετικά με τον κύριο ρόλο των κρητικών παραδόσεων στη διαμόρφωση της θεολογικής οπτικής του Αράτου, έστω και αν η επαφή του με αυτή πέρασε μέσα από γραπτές πηγές[369]. Ο Διόδωρος μάλιστα παρουσιάζει τον ποιητή να συμφωνεί με μια προγενέστερή του παράδοση (*περὶ ὧν καὶ τὸν Ἄρατον συμφωνοῦντα τούτοις τεθεικέναι κατὰ τὴν τῶν ἄστρων ποίησιν*). Όσον αφορά τη λατρεία των εν λόγω θεαινών, είναι μάλλον δύσκολο να δεχθούμε ότι σ' αυτή συμπεριλαμβανόταν και ο καταστερισμός τους. Ενδέχεται βέβαια το μυθολογικό υλικό που προηγείται του παραθέματος να αντλήθηκε από πηγές της όψιμης ελληνιστικής περιόδου· επρόκειτο ενδεχομένως για κάποιο κείμενο με αστρικούς μύθους.

Ποιες όμως είναι οι θεότητες που εννούνται και πώς κατέληξαν να ταυτίζονται με τις Άρκτους; Η σύνδεσή τους με τον αράτειο αστρικό μύθο συνιστά μια αξιοσημείωτη παραλλαγή της μυθολογίας των Άρκτων. Η αναφορά στις θεές ως «Μητέρες» κατέστησε την αράτεια αναφορά στους Κουρήτες περισσότερο αποδεκτή. Κι αυτό, γιατί οι συγκεκριμένοι ακόλουθοι του Δία ταυτίζονται (μάλλον ορθότερα: συγχέονται) σε ορισμένες πηγές με τους Κορύβαντες[370]. Αυτοί, οι «πολεμαχαρείς *Κορύβαντες* ή *Κύρβαντες* της Μητέρας»[371], αναφέρονται στις πηγές ως δορυφόροι της «Μεγάλης Θεάς». Η εν λόγω θεότητα ήταν γνωστή σε ποικίλες ιστορικές περιόδους και εθνικές ομάδες με διάφορα ονόματα: φαίνεται ότι ξεκίνησε ως *Κουμπάμπα* στον Ευφράτη, εξαπλώθηκε κατά την Εποχή του Χαλκού στην Ουγκαρίτ και τους Χιττίτες, πέρασε μέσω αυτών στην Κιλικία και αργότερα στην ιωνική παράδοση ως *Κυβήβη*.[372]. Η Μεγάλη Θεά ταυτίζεται με την *Κυβέλη*, όπως προφανώς τη γνώρισαν οι Έλληνες από τους Φρύγες στην Τρωάδα γύρω στο 700 π.Χ.[373]. Αν βασιστούμε στον ομηρικό Ύμνο στην Αφροδίτη, μπορούμε

---

[369] Για την επίδραση της αθηναϊκής μορφωτικής παράδοσης στον Άρατο βλ. παραπάνω, σσ. 274-293.

[370] Συχνά τα δύο ονόματα συνδέονται σε μυθολογικές αναφορές στον Στράβωνα, όπως για παράδειγμα στο εδάφιο 10.3.22.20-21 Meineke (*ὑπονοοῦσι δὲ τῶν Ἰδαίων δακτύλων ἐκγόνους εἶναι τούς τε Κουρῆτας καὶ τοὺς Κορύβαντας*) και 10.3.20.7-9 Meineke: *οἱ δ' Ἑκάτης προπόλους νομίζουσι τοὺς Κουρῆτας τοὺς αὐτοὺς τοῖς Κορύβασιν ὄντας.*

[371] W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 190.

[372] W. Burkert, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 2004, σ. 31.

[373] Οι Έλληνες διατήρησαν την ανάμνηση της ανατολικής της προέλευσης: την ονόμαζαν «Φρυγική θεά», ενώ απαντά συχνά στις πηγές η ονομασία *Συρίη θεός* (βλ. Πλούταρχος *Περὶ δεισιδαιμονίας* 170d Babbitt, Ψ.-Λουκιανός *Λούκιος ἢ ὄνος* 35.12 Macleod, Λουκιανός *Περὶ τῆς Συρίης θεοῦ* Harmon [το εν λόγω έργο είναι η πληρέστερη μαρτυρία όλων των παρεμφερών λατρειών που αφορούν τη Μεγάλη Θεά, ακόμα και σε

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ενδεχομένως να την ταυτίσουμε (σε συγκεκριμένα γεωγραφικά και χρονολογικά πλαίσια) και με τη συγκεκριμένη θεά τού ελληνικού δωδεκάθεου[374]. Η λατρεία της Μεγάλης Θεάς εξαπλώθηκε πολύ πρώιμα σε όλο τον γνωστό «ελληνικό» χώρο: αρχαιολογικά ευρήματα απαντούν από την Έφεσο ως την Άκρα της Σικελίας[375]. Ταυτίστηκε προφανώς με το μυκηναϊκό υπόβαθρο της «Μητέρας των Θεών»[376], γεγονός που πρέπει να διευκόλυνε την υιοθέτηση της λατρείας και να συνέβαλε στη δημιουργία τοπικών λατρευτικών παραλλαγών.

Η μαρτυρία του Διοδώρου δεν στερείται βαρύτητας από το γεγονός ότι είναι μεμονωμένη. Πράγματι, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί αλλά ούτε και να αποκλειστεί η ύπαρξη λατρείας των τροφών του Δία, αποκλειστικά και μόνο λόγω της απουσίας άλλων πηγών. Μια ένδειξη προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση παρέχει νόμισμα από τη Λαοδίκεια[377]: στη μία από τις όψεις του απεικονίζεται γυναίκα που κρατά στο αριστερό της χέρι βρέφος. Οι μορφές συνοδεύονται από κοσμικά σύμβολα, όπως η σφαίρα που κρατά το νήπιο. Συμπεραίνεται ότι πρόκειται για την Αδράστεια: εκατέρωθεν απεικονίζονται ένοπλοι Κορύβαντες[378] ορχούμενοι. Είναι αυτονόητο ότι περιγράφεται η προσπάθεια των ενόπλων *κουροτρόφων*[379] να καλύψουν το κλάμα του βρέφους, κρούοντας τα όπλα τους: πρόκειται για τον Δία και την εξαπάτηση του Κρόνου, όπως ακριβώς περιγράφεται και στα *Φαιν.* 30-35, αλλά και την υπόλοιπη ποιητική παράδοση. Θα λέγαμε ότι η πλησιέστερη εκδοχή είναι εκείνη του καλλιμάχειου *Ὕμνου εἰς Δία*. Φρονούμε ότι δεν έχει

επίπεδο ορολογίας και ονοματολογίας· εδώ απαντούν σχεδόν συνολικά οι ταυτίσεις της με άλλες θεότητες, ελληνικές και ανατολικές], Στράβων 16.1.27 και 16.4.27 Meineke [αναφορά στη Μεγάλη Θεά ως Αταργάτη ή Δερκετώ, βλ. και Λουκιανός *Περὶ τῆς Συρίης θεοῦ* 50-54 Harmon], Παυσανίας 4.31.2 και 7.26.7 Spiro, Κτησίας απ. 3c.688.F.1d Jacoby, Σιμπλίκιος Σχόλια στα Αριστοτέλους *Φυσικὰ* 9.641.33 Diels, Φώτιος *Βιβλ.* 244.384b Henry).

[374] W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 166. Για παραστάσεις της Μεγάλης θεάς συνοδευμένης από σύμβολα που παραπέμπουν και στην Αφροδίτη βλ. O.J. Brendel, ό.π., σσ. 57-58· για παραστάσεις της Εφεσίας Αρτέμιδος με πέπλο που απεικονίζει τον ουρανό βλ. την ειδικότερη μελέτη του H. Thiersch, *Artemis Ephesia: Eine archäologische Untersuchung, Teil I: Katalog der Erhaltenen Denkmäler*, στο *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, phil.-hist. Klasse, Dritte Folge, Bd. 12, Nendeln ²1972 (= Berlin 1935).

[375] Βλ. W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 166. Η λατρεία της Μητέρας πέρασε τον 5ο αι. και στην Αθήνα. Για τη λατρεία της στη Σικελία βλ. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, (Harvard Univ. Press) Cambridge, Mass. 1987, σσ. 35-36. Για τις θρησκευτικές παραδόσεις της Σικελικής Άκρας βλ. G. Sfameni Gasparo, *I culti orientali in Sicilia*, Leiden 1973, σσ. 126-149 και 267-276.

[376] Βλ. W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 167.

[377] F. Imhoof-Blumer, "Antike Münzbilder", *Jdl* III (1888) 280-297 (βλ. Tafel 9, No 19).

[378] Ακολουθούμε την περιγραφή του F. Imhoof-Blumer, "Antike Münzbilder", σ. 290. Πρβ. Ησίοδος απ. 123.3 M-W: *Κουρῆτες τε θεοί φιλοπαίγμονες ὀρχηστῆρες* και Στράβων 10.3.19.8 κ.εξ. Meineke. Βλ. J.E. Harrison, ό.π., σσ. 23-24.

[379] Βλ. J.E. Harrison, ό.π., σ. 23. Πρβ. Στράβων 10.3.19.16-21 Meineke: *ἐν δὲ τοῖς Κρητικοῖς λόγοις οἱ κουρῆτες Διὸς τροφεῖς λέγονται καὶ φύλακες, εἰς Κρήτην ἐκ Φρυγίας μεταπεμφθέντες ὑπὸ τῆς Ῥέας· οἱ δὲ Τελχίνων ἐν Ῥόδῳ ἐννέα ὄντων τοὺς Ῥέᾳ συνακολουθήσαντας εἰς Κρήτην καὶ τὸν Δία κουροτροφήσαντας Κουρῆτας ὀνομασθῆναι.*

αποσαφηνιστεί πλήρως η σχέση των δύο κειμένων και, κυρίως, η εξάρτηση του Αράτου από τα περιεχόμενα στον εν λόγω ύμνο[380]. Υπάρχει πάντως ομοφωνία ως προς τα επιμέρους στοιχεία του μύθου (Δίας-βρέφος, ανατροφή σε κρητικό άντρο, τροφός ή τροφοί, Κουρήτες ή Κορύβαντες)[381]. Η σπουδαιότητα των τροφών του Δία, την οποία υπαινίσσεται ο καταστερισμός τους στον Άρατο, επανέρχεται στον Διόδωρο αλλά και στο εν λόγω νόμισμα. Φαίνεται όμως ότι η παράδοση εντοπίζεται στον 3° αι.: ο Απολλώνιος ο Ρόδιος, χρησιμοποιώντας τη μεταφορά του κόσμου ως παιδικού παιχνιδιού του νήπιου Δία, αποδίδει κοσμογονικό ρόλο[382] στην Αδράστεια. Κατά τη γνώμη μας, απήχηση της ίδιας παράδοσης είναι και η παράσταση στο εν λόγω νόμισμα (*Ἀργον.* 3.132-141 Fränkel):

καί κέν τοι ὀπάσαιμι Διὸς περικαλλὲς ἄθυρμα
κεῖνο τό οἱ ποίησε φίλη τροφὸς Ἀδρήστεια
ἄντρῳ ἐν Ἰδαίῳ ἔτι νήπια κουρίζοντι,
σφαῖραν ἐυτρόχαλον, τῆς οὐ σύγε μείλιον ἄλλο
χειρῶν Ἡφαίστοιο κατακτεατίσσῃ ἄρειον.
χρύσεα μέν οἱ κύκλα τετεύχαται, ἀμφὶ δ' ἑκάστῳ
διπλόαι ἀψῖδες περιηγέες εἱλίσσονται·
κρυπταὶ δὲ ῥαφαί εἰσιν, ἔλιξ δ' ἐπιδέδρομε πάσαις
κυανέῃ· ἀτὰρ εἴ μιν ἑαῖς ἐνὶ χερσὶ βάλοιο,
ἀστὴρ ὣς φλεγέθοντα δι' ἠέρος ὁλκὸν ἵησιν.

Το απόσπασμα που παρατίθεται αποκαλύπτει την κοσμολογική διάσταση του ρόλου της

---

[380] Θέμα για το οποίο δεν επικρατεί ομοφωνία. Βλ. παραπάνω, σ. 67, 70 σημ. 214 και 290 σημ. 1228. Ας αναφερθεί εδώ ενδεικτικά η άποψη τριών έγκυρων σύγχρονων ερευνητών: ο D.A. Kidd ([1997], σ. 185) θεωρεί ότι είναι πιθανόν ο Άρατος να υπαινίσσεται το κείμενο του Καλλιμάχου, επικαλούμενος και τον N. Hopkinson: "Dr. Hopkinson has pointed out to me that A.(ratus) has 'echoes' of the same hymn also in other lines in this passage [...]"· ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod*, σ. 22 κ.εξ. και ειδικά σ. 183 σημ. 34, θεωρεί βέβαιη την οφειλή του Αράτου στον Καλλίμαχο· αντίθετα, ο J. Martin (1998) II 163, δεν πιστεύει ότι η αράτεια εκδοχή του μύθου προϋποθέτει εκείνη του καλλιμάχειου ύμνου. Η άποψη του Martin δεν εμποδίζει την υπόθεση ότι ο Άρατος δανείστηκε ορολογία και άλλα υφολογικά στοιχεία.

[381] Η πληρέστερη ανασύνθεση της παράδοσης στον J. Martin (1998) II 162-164.

[382] Πρόκειται για εκείνο το τμήμα του έπους, στο οποίο η Αφροδίτη προσπαθεί να πείσει τον Έρωτα να τοξεύσει τη Μήδεια προκαλώντας τον έρωτά της για τον Ιάσονα. Προκειμένου να πεισθεί ο απείθαρχος φτερωτός θεός, η Αφροδίτη προσπαθεί να τον δελεάσει με το παιδικό παιχνίδι του Δία. Είναι καταρχάς φανερό ότι ο ποιητής οφείλει πολλά στον Άρατο (βλ. M.L.B.M. Pendergraft, "Eros ludens: Apollonius Rhodius' *Argonautica* 3.132-141", *MD* 26 [1991] 95-102): τόσο η ορολογία που χρησιμοποιείται όσο και η εικόνα του θεϊκού τεχνίτη (Ηφαίστου), στον οποίο αρνείται τη δυνατότητα αναπαραγωγής ενός μοντέλου του κόσμου εφάμιλλου με τον πραγματικό, υπενθυμίζουν σχετικές περιγραφές του Αράτου· ειδικότερα, τους στ. 525-533, με τη φιλοσοφική τους διάσταση (βλ. την ανάλυσή μας παραπάνω, σσ. 241-256). Για τη σφαίρα ως σύμβολο του σύμπαντος και της εξουσίας του Δία βλ. K. Sittl, *Der Adler und die Weltkugel als Attribute des Zeus in der griechischen und römischen Kunst*, Leipzig 1884, σσ. 45-48· A. Schlachter, *Der Globus: seine Enstehung und Verwendung in der Antike*, (ed. F. Gisinger), Berlin-Leipzig 1927, σσ. 87-88· A.B. Cook, *Zeus*, New York 1964 (= Cambridge 1914), vol. 1: σσ. 41, 46-47, 51-52, 754 και vol. 2: σσ. 95, 578, 948. Η βιβλιογραφία στον Απολλώνιο τον Ρόδιο δεν έδωσε έμφαση στον ρόλο της Αδράστειας. Επικεντρώθηκε, κατά κύριο λόγο, στην εξέταση της περιγραφής του αντικειμένου (της σφαίρας). Βλ. ενδεικτικά Tümpel, "Adrasteia[3]", *RE* I (1893), στ. 406-411 [εδώ: 407], ο οποίος διέκρινε στην περιγραφή της σφαίρας "Planetenkreise und Sonnenkugel".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Αδράστειας. Ο Απολλώνιος βέβαια αναφέρεται μόνον σε μία τροφό, εκτός κι αν εννοήσουμε ότι είχε υπόψη του δύο, αλλά απέδωσε στη συγκεκριμένη την κατασκευή του εν λόγω τεχνουργήματος[383]. Πράγματι, σε μεταγενέστερες πηγές προστίθεται και η Ίδα: και οι δύο νύμφες αναφέρονται ως κόρες του Μελισσέως (Ψ.-Απολλόδωρος *Βιβλιοθήκη* 1.1.6-7 Wagner)[384].

Φαίνεται, επομένως, βάσιμο το συμπέρασμα ότι ο Διόδωρος διασώζει κάποια παλαιά παράδοση. Κάτι τέτοιο κρίνεται πιθανό, ειδικά αν επρόκειτο για μυθολογικό υλικό περιορισμένο στην Κρήτη ή σε απομονωμένες περιοχές του νησιού[385]. Η έρευνα των πηγών του Αράτου αποκαλύπτει εξάλλου ότι και ο ποιητής αναφέρεται στη λατρεία του Δικταίου Δία: αυτή είχε περιοριστεί σε πολίχνες της νοτιο-ανατολικής Κρήτης[386], ενώ στο νησί επικρατούσε η λατρεία του Ιδαίου Δία. Προς αυτή την κατεύθυνση συνεισφέρει και ο Καλλίμαχος: στον *Ὕμνον εἰς Δία* 46-47 αναφέρεται στις τροφούς με τον όρο *Δικταῖαι Μελίαι* (*Ζεῦ, σὲ δὲ Κυρβάντων ἑτάραι προσεπηχύναντο / Δικταῖαι Μελίαι* [...])[387]. Σε όλες τις πηγές ο ρόλος των Νυμφών-τροφών είναι καθοριστικός και κυρίαρχος. Όσον αφορά τον Διόδωρο, φρονούμε ότι πέρα από την άμεση εμπειρία του τόπου καταγωγής του βασίστηκε και σε γραπτές πηγές. Αυτό είναι βέβαιο τουλάχιστον για τον Άρατο, ο οποίος πρέπει να άντλησε από έργα περιπατητικών (ίσως σε μία απόπειρα εντοπισμού σπάνιων τοπικών λατρειών[388]).

Ο Διόδωρος επισημαίνει με έμφαση ότι η λατρεία ήρθε από την Κρήτη (*ἀφιδρυθῆναι*), χωρίς να τη συνδέει με λατρεία της Ρέας. Η πιθανότητα να υπήρχε πράγματι τέτοια λατρεία των τροφών του Δία βρίσκει στήριξη σε μία σύντομη, αλλά ενδεχομένως σημαντική μαρτυρία: αυτή απαντά στο *Μέγα Ἐτυμολογικόν* 227.39-41 Gaisford:

Γεραιστιάδες: Οὕτω νύμφαι καλοῦνται ἐν Γορτύνῃ τῆς Κρήτης, ὅτι τὸν Δία

---

[383] Είναι αυτονόητο ότι ο Απολώνιος απηχεί ελληνιστικές κατασκευές. Οι περιγραφές του είναι πολύ «τεχνικές», για να θεωρήσουμε ότι είναι αποκλειστικά προϊόντα της δημιουργικής του φαντασίας. Για τη συγκεκριμένη σκηνή του έπους και τις κοσμολογικές της διαστάσεις έχει χυθεί αρκετό μελάνι από τους φιλολόγους, όχι πάντα με επιτυχία.

[384] Βλ. T. Gantz, *Early Greek Myth*, vol. 1, σ. 42.

[385] Όπως είδαμε (βλ. παραπάνω, σ. 87 σημ. 301 και σ. 419 σημ. 367-368), ο Στράβων είχε υπόψη του τη διατήρηση παραδοσιακών λατρειών, και μάλιστα αρχαιότερων, σε μικρές περιφερειακές πόλεις της Κρήτης.

[386] Βλ. Στράβων 10.4.6 και 10.4.12 Meineke. Παραθέτουμε μικρά αποσπάσματα από τα σχετικά εδάφια παραπάνω, σ. 419 σημ. 367-368.

[387] Βλ. J. Martin (1998) II 163. Τα Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο 3.133 Wendel παραδίδουν: *Ἀδρήστεια. Καλλίμαχος· «σὲ δὲ Κυρβάντων* [...]*, σὲ δ' ἐκοίμισεν Ἀδρήστεια», ἀδερφὴ Κουρήτων·* πρβ. Σχόλια στον Καλλίμαχο *Ὕμνος εἰς Δία* 46-47 Pfeiffer.

[388] Υπαινισσόμαστε βέβαια τον συνδυασμό της λατρείας του Δικταίου και Πολιέα Δία στην Αθήνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τρέφουσαι ἐγέραιρον. [389]

Στην ελληνική γραμματεία απαντούν βέβαια παρεμφερή προσωνύμια: αυτά αναφέρονται σε ιέρειες, κυρίως του Διονύσου[390]. Η μαρτυρία όμως του λεξικού είναι σαφής, μολονότι το ρήμα «*γεραίρω*» («αποδίδω τιμές, λατρεύω») θυμίζει την περιγραφή λατρείας, στην οποία θα πρωταγωνιστούσαν ενδεχομένως ιέρειες.

Το εν λόγω λεξικό δεν παραδίδει τίποτε σχετικά με τον αριθμό των νυμφών. Είναι για μας αυτονόητο ότι πρέπει, συνδυάζοντας τη μαρτυρία του Διοδώρου, να τις ταυτίσουμε με τις Άρκτους του Αράτου και να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ήταν δύο. Ο λεξικογράφος διασώζει ενδεχομένως αρχαία παράδοση που αφορούσε τη λατρεία των τροφών του Δία. Η άποψη πάντως ότι οι περιγραφές του ιστορικού συνιστούν το σικελικό αντίστοιχο της κρητικής λατρείας της Ρέας ως «Μεγάλης Θεάς»[391] δεν αντιστοιχεί επακριβώς στις μαρτυρίες. Αυτό θα συνέβαινε μόνο στην περίπτωση που ο ιστορικός σύγχυζε τη λατρεία των τροφών με εκείνη της «Μεγάλης Θεάς». Ο Διόδωρος όμως φαίνεται ότι καταγράφει αρχαίο υλικό, το οποίο επιβίωσε χάρη στη μεταφορά του στη Σικελία. Αναφερόμαστε σε λατρεία κρητικής προέλευσης, όσον αφορά τον γεωγραφικό της προσδιορισμό, της μυκηναϊκής όμως περιόδου. Σε πινακίδες της Γραμμικής Β από τα ανάκτορα της Κνωσσού αναφέρονται, ανάμεσα σε άλλες μυκηναϊκές θεότητες, οι Δύο Άνασσες (*Wanasoi*): η ταυτότητά τους παραμένει σήμερα ακαθόριστη[392]. Αυτές όμως δεν ταυτίζονται με τη «Μεγάλη Θεά» ή «Μητέρα των Θεών», εφόσον το όνομα της δεύτερης απαντά στις ίδιες

---

[389] Πρβ. Ψ.-Ζωναράς γ 429.21-22 Tittmann: *Γεραιστιάδες. οὕτω νύμφαι καλούμεναι ἐν Γορτύνῃ τῆς Κρήτης.*

[390] Στην αρχαία παράδοση αναφέρονται οι *γέραιραι* ή *γεραῖραι* (Αίλιος Διονύσιος *Ἀττικὰ ὀνόματα* γ 8 Erbse: *Γέραιραι· παρὰ Ἀθηναίοις γυναῖκές τινες ἱεραί, ἃς ὁ βασιλεὺς καθίστησιν ἰσαρίθμους τοῖς βωμοῖς τοῦ Διονύσου, <ὀνομαζόμεναι οὕτω> διὰ τὸ γεραίρειν τὸν θεόν· Μέγα Ἐτυμολογικόν* 227.35-38 Gaisford: *Γεραῖραι: Παρὰ Ἀθηναίοις γυναῖκες τινὲς ἱεραί, ἃς ὁ βασιλεὺς καθίστησιν ἰσαρίθμους τοῖς βωμοῖς τοῦ Διονύσου, διὰ τὸ γεραίρειν τὸν θεόν·* Σχόλια στον Όμηρο Ζ 87 Erbse: *γεραιὰς: τινὲς «γεραίρας», τὰς ἱερείας τὰς ἐκ τῶν ἱερῶν γέρας δεχομένας*). Ο συνδυασμός των υπαρχουσών μαρτυριών με εκείνη που παραθέτουμε στο κυρίως κείμενο επιτρέπει ενδεχομένως να εικάσουμε ότι ο όρος υιοθετήθηκε από αρχαιότερη λατρεία της Κρήτης. Κάτι τέτοιο θα επιβεβαίωνε για άλλη μια φορά την εικαζόμενη σχέση κρητικών και αθηναϊκών λατρειών, βλ. περισσότερα παραπάνω, σσ. 95-106.

[391] Βλ. C.H. Oldfather, ό.π., σ. 69. Η άποψη σχετικά με τη σχέση της Ρέας με τη λατρεία της Μεγάλης θεάς είχε ενδεχομένως προταθεί από την αρχαιότητα, χωρίς αποδοχή όμως, αν βασιστούμε στον Στράβωνα 10.3.20.8-14 Meineke: [...] *νομίζουσι τοὺς Κουρῆτας τοὺς αὐτοὺς τοῖς Κορύβασιν ὄντας. φησὶ δὲ πάλιν ὁ Σκήψιος ἐν Κρήτῃ τὰς τῆς Ῥέας τιμὰς μὴ νομίζεσθαι μηδὲ ἐπιχωριάζειν, ὑπεναντιούμενος τῷ τοῦ Εὐριπίδου λόγῳ, ἀλλ' ἐν τῇ Φρυγίᾳ μόνον καὶ τῇ Τρωάδι, τοὺς δὲ λέγοντας μυθολογεῖν μᾶλλον ἢ ἱστορεῖν, πρὸς δὲ τοῦτο δὲ καὶ τὴν τῶν τόπων ὁμωνυμίαν συμπρᾶξαι τυχὸν ἴσως αὐτοῖς.*

[392] Βλ. E. Vermeule, ό.π., σσ. 314-323 [εδώ: 318]. Είναι άραγε σύμπτωση το ότι οι εν λόγω θεές σχετίζονται με κάποιον νέο (προφανώς θεό) που ονομάζεται *Wanax* ή «Άρχων»; Το πόσο σημαντικές ήταν οι Δύο Άνασσες φαίνεται επίσης από το ότι προς τιμήν τους γινόταν η τελετουργική «Προσκόμιση του Θρόνου» (βλ. E. Vermeule, ό.π., σ. 319). Βλ. και Ι.Κ. Προμπονάς, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἑορτὴ *Θρονοελκτήρια (to-no-e-ke-te-ri-jo) καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους*, Αθήναι 1974.

πινακίδες[393]. Είναι πολύ πιθανόν το ότι οι Άνασσες ήταν γνωστές ως τροφοί του Δία ή ότι ταυτίστηκαν σε κάποια ιστορική περίοδο με αυτές. Η μητρική θεά «*κουροτρόφος*» της μινωικής θρησκείας[394] είναι, κατά τη γνώμη μας, προγενέστερη[395]. Η μαρτυρία επιτρέπει τουλάχιστον το συμπέρασμα ότι ο Διόδωρος επαληθεύει έως έναν βαθμό τον Άρατο και τις πηγές του. Είναι όμως σε κάθε περίπτωση προφανές ότι επρόκειτο για αρχαιότατη λατρευτική παράδοση, ίχνη της οποίας είχαν επιβιώσει έως την εποχή του Αράτου και, προφανώς, του Διοδώρου.

Από την άλλη μεριά, και λαμβάνοντας υπόψη τον Απολλώνιο τον Ρόδιο, επισημαίνεται ότι η Αδράστεια περιγράφεται ως *Μήτηρ ὀρείη*[396]και ως τέτοια σχετίζεται με την ανατροφή νήπιου θεού. Ο πλούτος της αρχαίας θρησκευτικής παράδοσης επιβάλλει όμως σύνεση: παρά την ύπαρξη της λατρείας των δύο μυκηναϊκών θεαινών, δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι αυτές ήταν οι τροφοί του νήπιου θεού· ακόμη όμως κι αν αυτό αποδεικνυόταν, δεν νομιμοποιούμαστε να ταυτίσουμε τις τροφούς με τις Άρκτους, παρά μόνο στα πλαίσια μιας τοπικής λατρείας. Όσον αφορά τη Σικελία και τον Διόδωρο, πρέπει να ληφθεί υπόψη επιπλέον το ότι στο νησί λατρευόταν επίσης η Δήμητρα και η Κόρη[397]. Όπως έχει επισημανθεί, η λατρεία τους αναδύθηκε, κατά κάποιον τρόπο, από τη μυκηναϊκή λατρεία των Δύο Ανασσών (*Wanasoi*)[398]. Τονίζουμε όμως ότι ο ιστορικός αναφέρεται προφανώς σε κάποιο αρχαιότερο θρησκευτικό υπόβαθρο, το οποίο, όπως ο ίδιος επισημαίνει[399], έφτασε ως τις μέρες του.

Κάθε περαιτέρω διερεύνηση είναι περιττή. Ανακεφαλαιώνοντας, επισημαίνουμε ότι ο Διόδωρος συνδέει την αναφορά του ποιητή στον κρητικό μύθο του Δία (*Φαιν.* 30-35) με τη λατρεία των θεών Μητέρων. Ανεξάρτητα από την ταύτισή τους, η μαρτυρία του αποδεικνύει ότι ο Άρατος περιέγραψε κάποια υπαρκτή θρησκευτική πρακτική. Η εκδοχή του Απολλωνίου του Ρόδιου στηρίζει κατά τη γνώμη μας την υπόθεση ότι οι δύο ποιητές άντλησαν υλικό από γραπτές πηγές. Η μαρτυρία του λεξικού σχετικά με τις *Γεραιστιάδες*

---

[393] Για τη λατρεία της «Μητέρας των Θεών» στη μηκυναϊκή περίοδο, βλ. W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σ. 167 και M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, Roma 1968, σ. 138.

[394] Βλ. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 65 και 78.

[395] Η προέλευσή της είναι ανατολική, βλ. ειδικότερα H.M. Böttcher, *Die große Mutter: Zeugungsmythen der Frügeschichcte*, (Econ-Verlag) Düsseldorf-Wien 1968.

[396] Βλ. Tümpel, ό.π., σ. 407.

[397] W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, σσ. 205-206. Ο W. Burkert (*Ancient mystery Cults*, σ. 81) υποψιάζεται ότι η συσχέτιση της «Μεγάλης Μητέρας» με τη «Μητέρα Γή» οδήγησε στη σύνδεση της πρώτης με τη Δήμητρα.

[398] Βλ. E. Vermeule, ό.π., σ. 318.

[399] Βλ. το απόσπασμα που παρατίθεται παραπάνω, σ. 418.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για κάποια περιθωριακή λατρεία, περιορισμένη σε πολίχνες της Κρήτης[400].

Όσον αφορά την ποιότητα του παραθέματος από τα *Φαιν.*, η βραχύτητά του εμποδίζει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το υπόδειγμα που αξιοποίησε ο Διόδωρος. Τα ερωτήματα που ανακύπτουν στο σύνολο των μεταγενέστερων μαρτυριών επανέρχονται και εδώ: γνώριζε ο συγγραφέας άμεσα το ποίημα, και μάλιστα στο σύνολο της έκτασής του, ή χρησιμοποίησε κάποιο ανθολόγιο; Στο μικρό αυτό παράθεμα εντοπίζονται πάντως δύο αποκλίσεις από το στερεότυπο κείμενο των *Φαιν.*· καίτοι μικρός, ο αριθμός μπορεί ενδεχομένως να θεωρηθεί υπερβολικός για ένα σύνολο έξι στίχων. Στην πρώτη περίπτωση ενδέχεται να πρόκειται για μνημονικό σφάλμα του ιστορικού: στον στ. 30 ο Διόδωρος έγραψε *γε* αντί του *δή*, που παραδίδεται ομόφωνα στα χειρόγραφα. Η συγκεκριμένη απόκλιση δεν απαντά επιπλέον ούτε στην υπόλοιπη έμμεση παράδοση[401]. Δεν επιφέρει επίσης ουσιώδη νοηματική ή μετρική αλλαγή στον στίχο. Αντίθετα, το σφάλμα στον στ. 35 κρίνεται περισσότερο σημαντικό: εδώ ο συγγραφέας έγραψε «*ἐψεύσαντο*», αντί του καθιερωμένου «*ἐψεύδοντο*». Η *varia lectio* απαντά σε δύο χειρόγραφα των *Φαιν.*, το **S** (Scorialensis Σ III 3, 15ου αι.) και το **U** (Vat. gr. 1702, 13ου αι.)[402]. Όπως είναι γνωστό, το χειρόγραφο του Escorial συνιστά από μόνο του ένα σημαντικό παρακλάδι τής παράδοσης του ποιήματος[403]· δεν είναι δυνατόν όμως να υποστηριχθεί το ίδιο και για το αρχαιότερο (συγκριτικά με το **S**) χειρόγραφο **U**: αυτό δεν συνδέεται παλαιογραφικά με το προηγούμενο. Μολονότι δεν αποδεικνύεται ότι ο Διόδωρος ήρθε σε επαφή με εκπρόσωπο κάποιας αποκλίνουσας παράδοσης του ποιήματος, το γεγονός δικαιολογεί τουλάχιστον την υποψία ότι το «*ἐψεύσαντο*» περιεχόταν σε τμήμα της παράδοσης[404]. Οφείλουμε όμως να εξετάσουμε την πιθανότητα ο συγγραφέας να

---

[400] Βλ. και παραπάνω, σ. 419 σημ. 367-368 και 423 σημ. 385.

[401] Βασιζόμαστε βέβαια στα κριτικά υπομνήματα των D.A. Kidd (1997) και J. Martin (1998).

[402] Τα sigla είναι από την έκδοση του J. Martin (1998) I· βλ. σ. CLXXXVI, και την περιγραφή των εν λόγω χφφ. στις σσ. CLXV (U) και CLXXIII-CLXXV (S). Η γραφή *ἐψεύδοντο* περιέχεται πάντως στον Scorialensis ως διάστιχο γλώσσημα, γεγονός που μειώνει κάπως την αξία της ως διαφορετικής γραφής. Είναι φανερό ότι μπορούν να γίνουν διάφορες εικασίες για το υπόδειγμα ή τα υποδείγματα που χρησιμοποίησε ο γραφέας του εν λόγω χφ.

[403] Βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 59 και 62-63· J. Martin, *Histoire du texte*, σσ. 231-235· J. Martin (1998) I CLXXIII-CLXXV. Η παράδοση των *Φαιν.* μοιράζεται στην ουσία σε δύο οικογένειες χφφ.: στη μία ανήκει το S και τρία αντίγραφά του και στη δεύτερη το M (αρχαιότερο χφ.) και τα υπόλοιπα.

[404] Στο συγκεκριμένο χφ. του Escorial περιέχεται και άλλη *varia lectio*: και αυτή απαντά αποκλειστικά στην έμμεση παράδοση του κειμένου. Πρόκειται για τον 5ο στίχο του ποιήματος: οι έμμεσες πηγές προσφέρουν σταθερά τον τύπο *ἐσμὲν* αντί του ιωνικού-επικού *εἰμέν* της παράδοσης. Σε εκείνη την περίπτωση όμως έχει υποστηριχθεί ότι το συγκεκριμένο σφάλμα του S οφείλεται στην επίδραση της *Καινῆς Διαθήκης* (βλ. D.A. Kidd [1997], σ. 166· βλ. και παρακάτω, σσ. 578-615 [ειδικά: σ. 580 με τη σημ. 43]. Εύλογα, επομένως, μπορεί κανείς να συμπεράνει επίδραση της έμμεσης παράδοσης στη συγγραφή τού εν λόγω χφ. Αυτό όμως

επηρεάστηκε από τον Καλλίμαχο, *Ὕμνος εἰς Δία* 6-7 Pfeiffer: *Ζεῦ, σὲν μὲν Ἰδαίοισιν ἐν οὔρεσί φασι γενέσθαι, / Ζεῦ, σὲ δ' ἐν Ἀρκαδίῃ πότεροι, πάτερ, ἐψεύσαντο;* [405]. Δεν θα αποκλείαμε τη συνύπαρξη των δύο κειμένων (που περιέχουν τη μυθολογία του Δία) σε κάποιο ποιητικό ανθολόγιο. Με τον τρόπο αυτόν, ο καλλιμάχειος ρηματικός τύπος μπορεί να παρεισέφρησε στο αράτειο χωρίο. Σε κάθε περίπτωση, τα δύο κείμενα (αποσπάσματα από τα *Φαιν.* και τον *Ὕμνον εἰς Δία*) απαντούν σε έργα χριστιανών απολογητών. Ο 4ος στίχος του *Ὕμνου* και ο 5ος των *Φαιν.* (από κοινού με τον στίχο *φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαὶ*, που αποδίδεται άλλοτε στον Ευριπίδη και άλλοτε στον Μένανδρο) είναι μάλιστα τα μοναδικά κλασικά παραθέματα στην *Καινὴ Διαθήκη*[406]. Η υπόθεσή μας φαίνεται να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Διόδωρος χρησιμοποίησε κάποιο ανθολόγιο, έστω και αν παρέθεσε από μνήμης. Παρ' όλα αυτά, και με δεδομένη την τεράστια επιβίωση του ποιήματος αλλά και το ενδιαφέρον της εποχής για τα μοτίβα της αστρονομίας, δεν αποκλείουμε ότι γνώριζε τον Άρατο σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο επιτρέπει να διαφανεί το παράθεμα[407].

Μολονότι δεν μπορεί να υπάρξει ασφαλές συμπέρασμα, κρίνουμε ότι η μαρτυρία του Διοδώρου συνεισφέρει σημαντικά στην αποτίμηση των θρησκειολογικών αναφορών του Αράτου και, επιπλέον, προσφέρει μία σύντομη αλλά χαρακτηριστική μαρτυρία για το κείμενο, κάτι περισσότερο από δύο αιώνες από τη συγγραφή του. Η χρονική του εγγύτητα κατατάσσει τον Διόδωρο στους αρχαιότερους μάρτυρες, μαζί με τον Ίππαρχο και τον Κράτητα τον Μαλλώτη και τον Ασκληπιάδη τον Μυρλεανό. Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες της προχριστιανικής περιόδου της ιστορίας διαφέρουν όμως ολότελα μεταξύ τους: μας εισάγουν στην επιστήμη του ποιήματος και τις πηγές του (Ίππαρχος), στην αξιοποίησή του στην αλληγορική ανάγνωση του Ομήρου (Κράτης-Ασκληπιάδης) και, τέλος, στο θρησκευτικό του υπόβαθρο (Διόδωρος ο Σικελιώτης). Μπορεί, επομένως, να υποστηριχθεί πως η ποικιλία των θεματικών κατηγοριών και των πηγών που περιέχονται στα *Φαιν.* καθόρισε και την πρόσληψή του. Ποίηση, επιστήμη και φιλοσοφία αποτέλεσαν τους ερμηνευτικούς άξονες και στη μεταγενέστερη παράδοση.

δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικό.

[405] Οι εναρκτήριοι στίχοι τού εν λόγω ύμνου γνώρισαν εξάλλου μεγάλη διάδοση στην έμμεση παράδοση, κυρίως βέβαια σε μεταγενέστερα λεξικά και χριστιανούς (απολογητές) συγγραφείς. Βλ. ενδεικτικά τα testimonia της έκδοσης του R. Pfeiffer (*Callimachus. Volumen II: Hymni et epigrammata*, Oxford 1953, σ. 1). Για την πιθανότητα ο τύπος *ἐψεύσαντο* στα χφφ. των *Φαιν.* να οφείλει την ύπαρξή του σε επίδραση του ύμνου του Καλλιμάχου βλ. D.A. Kidd (1997), σ. 188.

[406] Βλ. περισσότερα στη συνέχεια, σ. 578 κ.εξξ.

[407] Οι σύγχρονοι ερευνητές επισημαίνουν ότι η *Βιβλιοθήκη* αποτελεί συμπιλητικό έργο, βλ. P. Vidal-Naquet, "Diodore et le Vieillard de Crète", σ. XII σημ. 4· M. Cashevitz, ό.π., σ. 2.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Όσον αφορά, επομένως, την αράτεια γραμματεία του 2ου και 1ου αι., διαπιστώνεται πράγματι μια σχετική ανομοιογένεια στην προσέγγιση του ποιήματος από τους μεταγενέστερους[408]. Στην πραγματικότητα όμως, επρόκειτο για το αποτέλεσμα πρωτότυπων ερμηνειών σε ένα κείμενο που διέθετε υλικό από διαφορετικά γραμματεικά είδη. Διαφωνούμε, συνεπώς, με τον Martin, ο οποίος αντιλαμβάνεται αυτή την «ερμηνευτική διαπάλη» με όρους αντιπαλότητας[409]. Όλοι σχεδόν οι συντάκτες υπομνημάτων αποπειράθηκαν να ερμηνεύσουν τις διαφορετικές πτυχές του κειμένου, μολονότι αυτές πρέπει να εννοούνται ως μέρη ενός ενιαίου συνόλου. Ενδεχομένως, πρέπει να εξετάσουμε τις μαρτυρίες μέσα στο ευρύτερο μορφωτικό πλαίσιο: από τον 2ο αι. και δώθε αρχίζει μία περίοδος πλούσια και γεμάτη ένταση στις φιλολογικές σπουδές. Η αντιπαράθεση των ερμηνευτικών σχολών, όπως αυτών του Κράτητα και του Αριστάρχου, διαμόρφωσαν ένα «πολεμικό» κλίμα, με επίκεντρο όμως την ομηρική ερμηνεία[410] και όχι τον Άρατο. Η παράδοση όμως διέσωσε αρκετά στοιχεία, τα οποία μας επιτρέπουν να αναφερόμαστε με βεβαιότητα σε μια συνέχεια στην εξήγηση του Αράτου. Ομοιογένεια υπάρχει επιπλέον και στη σύνδεση του Αράτου με τον Όμηρο. Έως έναν βαθμό αυτό επηρέασε και την επιβίωση του ποιήματος, εφόσον από πολύ νωρίς συνδέθηκε ερμηνευτικά με τα ομηρικά έπη. Το γεγονός επίσης ότι η Σχολή του Ποσειδωνίου έφερε το ποίημα σε επαφή με τη δοξογραφική παράδοση αποδεικνύει ότι είχε ήδη το κύρος του κλασικού. Ο Martin απορρίπτει τον χαρακτηρισμό «κλασικό», βασισμένος στη συνεχιζόμενη εκείνη την περίοδο κριτική επέμβαση και διόρθωση[411]. Μπορούμε όμως με βεβαιότητα να χρονολογήσουμε επιμέρους φαινόμενα, όπως η εμφάνιση των «*κατεψευσμένων προοιμίων*», στην ελληνιστική περίοδο; Από την άλλη, η ανασύνθεση της παράδοσης, ειδικά της ροδιακής, φαίνεται ότι στηρίζει την ύπαρξη κριτικών εκδόσεων βασισμένων σε πολλά αντίγραφα[412]: αυτή η ευρεία κυκλοφορία του κειμένου μαρτυρεί κατά τη γνώμη μας καθαρά ότι το κείμενο ήταν κλασικό.

Τα όσα ήδη αναφέρθηκαν σχετικά με τη λατινική μετάφραση των *Φαιν.* από τον Κικέρωνα καθιστούν φανερή την επίδραση της Ρόδου και της Σχολής του Ποσειδωνίου στη σκέψη του Λατίνου διανοούμενου. Η μετάφραση των *Φαιν.* –έστω και σε δύο τμήματα– δεν ήταν ανεξάρτητη από τις επιδράσεις και, ενδεχομένως, το διδακτικό

[408] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 33.
[409] *Histoire du texte*, σ. 33.
[410] F. Montanari, ό.π., σ. 652.
[411] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 33: "Aratos à cette époque n'est pas encore un classique; son texte en est encore à la phase précritique".
[412] J. Martin, *Histoire du texte*, σ. 33.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πρόγραμμα στη Ρόδο[413]. Κάτι ανάλογο συνέβη με τη μετάφραση ενός τμήματος του πλατωνικού *Τιμαίου*: και σ' αυτή την περίπτωση, ο Κικέρων επηρεάστηκε από την αναγέννηση του ενδιαφέροντος απέναντι στον Πλάτωνα που παρατηρείται από τον Ποσειδώνιο και εξής[414]. Ενδεχομένως, και η μετάφραση των *Φαιν.* θα μπορούσε να αποδοθεί στην επίδραση της Σχολής: ο Κικέρων δηλ. καταπιάστηκε με κείμενα που είχε ενώπιόν του, τα οποία αποτελούσαν ενδεχομένως τμήμα της διδακτικής ύλης. Επισημαίνεται ότι ένας από τους δάσκαλούς του, ο Διόδοτος ο στωικός[415], καταγράφεται στους γνωστούς καταλόγους **A** και **B**, περιγράφεται δηλ. και ως συντάκτης έργου *περὶ πόλου* και ως υπομνηματιστής του Αράτου[416]. Σε κάθε περίπτωση, η Ρόδος λειτούργησε γενικά εκείνη την περίοδο ως γέφυρα μεταφοράς της ελληνικής κουλτούρας, και ειδικά της στωικής σκέψης, στη Ρώμη[417].

Επιπλέον, η άποψη του Κικέρωνα για τον Άρατο (*De orat.* 1.69: [...] hominem ignarum astrologiae [...])κατά πάσα πιθανότητα απηχεί την προσέγγιση του Ποσειδωνίου[418]: στο *Περὶ συγκρίσεως Ἀράτου καὶ Ὁμήρου περὶ τῶν μαθηματικῶν*[419] ο στωικός σχολάρχης υποστήριξε ότι ο Άρατος ήταν άσχετος με την αστρονομία, ακολουθώντας στην ουσία την ερμηνευτική προσέγγιση του Ιππάρχου, που είχε ήδη επιβληθεί. Αν πράγματι η φράση «*ὥσπερ γὰρ* [...] *οὐ τίθεμεν αὐτὸν ἰατρὸν εἶναι γράψαντα Ἰατρικὰς δυνάμεις, οὐδὲ μαθηματικὸν θήσομεν οὐδὲ ξένον εἰπόντα τῶν Εὐδόξου*», μπορεί με βεβαιότητα να αποδοθεί στον Ποσειδώνιο, αποκαλύπτει την ερμηνευτική προσέγγιση που ακολούθησε ο Κικέρων. Αυτή επικαθόρισε την οπτική μεταγενέστερων, όπως ο Κοϊντιλιανός[420].

---

[413] Το επεσήμανε παλαιότερα και ο H. Weinhold, ό.π., σ. 18 σημ. 4.
[414] H. Dörrie, "Der Platoniker Eudoros von Alexandreia", *Hermes* 79 (1944) 25-39 [εδώ: 25]· A. Dihle, ό.π., σ. 25.
[415] M. van den Bruwaene, ό.π., σ. 433.
[416] Βλ. E. Maass, *Aratea*, σ. 121 και 123, 159-160.
[417] M. von Albrecht, ό.π., σσ. 59-60.
[418] Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του M. Possanza στο *BMCR* 99.9.1. Βλ. και παραπάνω, σ. 56 σημ. 138.
[419] Βλ. παραπάνω, σ. 351 και σημ. 49. Πρβ. σ. 359 και 363.
[420] Βλ. και παραπάνω, σ. 359.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ